

Rap van tong, scherp van pen

Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten
(circa 1600-1750)

CLAZINA DINGEMANSE

Rap van tong, scherp van pen

voor mijn ouders

Deze publicatie kwam tot stand met financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, het Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, de Kattendijke/Drucker Stichting

Het onderzoek dat aan deze publicatie ten grondslag ligt, werd mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC)

Afbeeldingen op het omslag: detail van de prenten *D'Arminiaensche uytvaert* (1619) en *T'Arminiaens Kapproen* (1620); houtsnede bij het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (1672); titelbladen van het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (1748), *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje* (1650) en het *Leger-Praetje* (1672) (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Knuttel 2941, 3080, 10472, 17939, 6839, 10603).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-042-0.

© 2008 Clazina Willemina Dingemanse & Uitgeverij Verloren
Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, www.verloren.nl

Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Zetwerk Grafisch Bedrijf Geurts, Son
Druk Wilco, Amersfoort
Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Rap van tong, scherp van pen

Literaire discussiecultuur in Nederlandse
praatjespamfletten (circa 1600-1750)

Glib tongues, sharp pens

Literary discussion culture in Dutch
*praatjes*pamphlets (circa 1600-1750)

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit van Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. J.C. Stoof,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 27 juni 2008
des middags om 4.15 uur

door

CLAZINA WILLEMINA DINGEMANSE
geboren op 27 februari 1975
te Vlissingen

Promotor: Prof. dr. E.M.P. van Gemert
Co-promotor: Dr. M.E. Meijer Drees

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
Discussiecultuur	11
Pamfletten	14
Literatuur met effect	16
Praatjespamfletten ca. 1600-1750	18
Definiëring en stand van het onderzoek	18
Bron en selectie	22
Vraagstelling en aanpak	26
Verwante voorlopers?	27
Europese dialogen van oudsher	27
Nederland: zestiende eeuw	30
Gesprekspamfletten in de zestiende eeuw	32
Een typologie van praatjespamfletten	38
Criteria	41
Toetsmodel	43
Retorische, literaire en contextuele analyse	44
Opbouw van dit boek	47
Hoofdstuk 1 Op weg naar vrede (1608-1648)	49
Inleiding	49
Casus: de <i>Schuyt-praetgens</i> (1608)	51
Inleiding: opening en titel	51
Actualiteit en datering	53
Het gesprek: inhoud en structuur	55
De sprekers: drie standen en een schipper	63
Encenering	68
Conclusie: genuanceerde mobilisatie (type 1)	69
<i>Intermezzo 1: de schuit als gesprekslocatie</i>	70
Andere pamfletten van type 1 (genuanceerde mobilisatie)	75
Het <i>Buyr-praetjen</i> (1608)	77
Andere pamfletten van type 2 (gesloten informatie)	80
De overige praatjespamfletten: type 3 (gesloten kritiek)	81

<i>Intermezzo 2: praatjespamfletten in indirecte rede (1646)</i>	90
Het <i>Munsters Praetie</i>	91
De vier reacties	94
Conclusie	97
Hoofdstuk 2 Actie en reactie in een ‘Hollands’ jaar (1650)	99
Inleiding	99
Historische context: de aanval van Willem II op Amsterdam	101
Achtergrond: politieke tegenstellingen tussen Willem II en Holland	102
Voorspel: Willems bezoek aan de Hollandse steden in juni	104
De aanslag: resultaat ondanks mislukking	105
5 september: stand van zaken	108
Casus: het <i>Hollants praatjen</i>	112
Inleiding: inbedding en enscenering	112
Het gesprek: inhoud en structuur	114
<i>Intermezzo 3: het Hollants praatjen en het Amsterdam Iournael</i>	126
<i>Intermezzo 4: het motief van de ‘onschuldige vorst’</i>	128
De sprekers: vier gewesten	130
Conclusie: doelgerichte mobilisatie	139
De vier vervolgen op het <i>Hollants praatjen</i>	140
Inleiding	140
Argumentatie	142
De sprekers: vijf gewesten	149
Inbedding en enscenering	154
<i>Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet</i>	156
Het <i>Protest van den Brabander</i>	158
De drukplaats en drukker: Antwerpen, Verdussen?	161
Twee tegenstemmen	166
Het <i>Amsterdams Buer-Praetje</i>	167
Het <i>Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers</i>	170
Conclusie	175
Epiloog: Hollands zege	178
Hoofdstuk 3 Kakofonie (1672)	180
Inleiding	180
Historische context: 1672, het Rampjaar	184
De decennia vóór 1672: ‘Ware Vrijheid’	184
1672: oorlog en oproer	190
De publieke opinie in de zomer van 1672: haat en razernij	193
Burgerrumoer en wetsverzetten in Holland	196
Datering van het <i>Leger-Praetje</i>	198

Casus: het <i>Leger-Praetje</i>	198
Inleiding: inbedding en encenering	198
Het gesprek: inhoud en structuur	201
De sprekers: vijf boerse burens en een bode	224
Conclusie: mobilisatie en kritiek	234
<i>Intermezzo 6: intertekstualiteit, reacties en herkomst</i>	234
De overige praatjespamfletten: pluriformiteit, variatie en amusement	242
De drie typen	242
De sprekers	248
Inbedding en encenering	251
<i>Intermezzo 7: publiek</i>	254
Conclusie	255
Hoofdstuk 4 Lasterende boeren (1747-1748)	258
Inleiding	258
<i>Intermezzo 8: praatjespamfletten tussen 1672-1747</i>	258
Praatjespamfletten uit 1747-1748: het corpus	266
Historische context: oorlog, onrust en oproer in 1747 en 1748	268
Voorspel: de (inter)nationale positie van de Republiek	268
Maatschappelijke verhoudingen aan de vooravond van de Franse inval	271
1747: oorlog, verheffing van de prins en aanhoudende onrust	274
1748: pachtersoproer en Doelistenbeweging	277
Datering van de twee Boere Schuit-Praatjes	281
Casus: twee <i>Boere Schuit-Praatjes</i>	283
Inleiding: inbedding en encenering	283
De gesprekken: inhoud en structuur	285
De sprekers: kluchtige boeren, een boerin en een koopman	292
Conclusie: laster en amusement	300
<i>Intermezzo 9: vrouwen in gesprekspamfletten</i>	301
De overige praatjespamfletten: laster, amusement, gematigdheid	303
Hekeling en beschrijving op rijm	303
Gematigd proza	307
<i>Intermezzo 10: verwantschap met de spectator; auteur en drukker</i>	312
Conclusie	317
Slotbeschouwing	321
Inleiding	321
Drie typen praatjespamfletten	321
Ontwikkelingen per type	322
Ontwikkelingen per periode	325
Discussiecultuur	330

Literair-inhoudelijke karakteristiek	333
Thematiek	333
Retorische structuur	333
Retorische en literaire middelen	333
Aansluiting bij andere genres	335
Sprekers	336
Inbedding en encenering	340
Het pamflettaire bedrijf	341
Uiterlijk	342
Interactie, censuur, verspreiding en ‘consumptie’	343
Auteurs en drukkers	345
Lezers	346
Tot slot	348
Bijlage Het corpus praatjespamfletten	350
Bibliografie	354
Pamfletten	354
Pamfletten in Knuttel	354
Pamfletten die niet in Knuttel zijn opgenomen	369
Overige literatuur	371
Summary	385
Register	392
Curriculum Vitae	400

Voorwoord

Het is inmiddels tien jaar geleden sinds ik deelnam aan het door Els Stronks georganiseerde onderzoekscollege *In dialoog met het verleden* over zeventiende-eeuwse pamfletten in dialoogvorm. Ik moest er mijn studieplanning deels voor omgooien. Dit vond de studie-adviseur niet zo verstandig, totdat ik zei dat het me zo'n leuk onderwerp leek dat ik er later misschien wel mijn scriptie over wilde schrijven. Dat dat geen scriptie, maar een proefschrift zou worden, had niemand toen kunnen vermoeden. Het resultaat, een boek over 'praatjes', ligt nu voor u. Zonder de steun van velen was mij het nooit gelukt het te voltooiën en het is hier de plaats om mijn oprechte dank uit te spreken.

Allereerst gaat mijn dank uit naar mijn promotor Lia van Gemert en mijn copromotor en dagelijks begeleider Marijke Meijer Drees. Zij bleven, ook als het eens tegenzat, altijd vertrouwen in mij hebben. De samenwerking met Marijke gaat al terug tot mijn tijd als student(-assistent). Ik dank haar voor haar jarenlange inspirerende en toegewijde begeleiding, waarbij ze haar kennis over zeventiende-eeuwse literatuur en met name over pamfletten en retorica met me deelde en ze mij de kneepjes van het schrijven leerde. Met veel plezier denk ik terug aan de samenwerking voor twee gezamenlijke publicaties en aan de organisatie van het pamflettencongres. Lia dank ik in het bijzonder voor haar scherpe blik en visie. Zij heeft me geleerd met afstand naar mijn werk te kijken en een rode lijn te creëren en vast te houden. Ook de vele aanwijzingen om nog effectiever en doelgerichter te schrijven zijn het eindproduct ten goede gekomen.

Het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht wil ik bedanken voor hun financiële steun en de stimulerende werkomgeving. Simone Veld bedank ik in het bijzonder vanwege haar betrokkenheid als aio-coördinator (en eerder ook als kamergenoot). Louise van der Kaaden zorgde ervoor dat mijn werkplek altijd naar wens was.

Geen onderzoek is mogelijk zonder de hulp en inzichten van anderen. Marijke Spies bedank ik voor haar commentaar op mijn analyse van het *Hollants praatjes*, Stijn van Rossem voor zijn boekhistorische perspectief op dit pamflet en Piet Verkruijse voor zijn ideeën over 'praatjes' en pamfletten in het algemeen. Joost Kloek en Pim van Oostrum dank ik voor hun opmerkingen over achttiende-eeuwse literatuur. Harald Hendrix ben ik zeer erkentelijk voor zijn uitnodiging om mijn onderzoek op een conferentie in Lecce (Italië) te presenteren en voor zijn hulp bij de publicatie. Christi Klinkert dank ik voor haar aanstekelijke enthousiasme over prenten en pamfletten en Yolanda Rodríguez-Pérez voor haar vakkennis en vriendschap. Roos Felius en Tjitte Steenhuizen bedank ik voor hun

morele steun tijdens verschillende fases in mijn loopbaan. Bas van Pul, Jeannine Brand en Leonoor Soet leenden mij in de eindfase hun scherpe en ervaren schrijversoog. Sonja Barentsen vertaalde de samenvatting. Ad Leerintveld was behulpzaam bij het verkrijgen van de afbeeldingen.

Alle promovendi op de Trans en de Muntstraat met wie ik tijdens lunchpauzes en in de wandelgangen gesprekken voerde, wil ik bedanken voor de steun, maar vooral ook voor de gezelligheid. In het bijzonder wil ik mijn collega's van het eerste uur bedanken: Saartje Dings, Joost Vrieler, Inge Werner en Betsy Wormgoor. Voor Joost en mij was geen pamflet veilig, vooral niet als het gedichten of gesprekspamfletten waren. De prettige uitwisseling over ons onderzoek en vooral zijn vrolijke en onverstoorbare aanwezigheid maakten het onderzoeksproces een stuk minder eenzaam. Met Inge heb ik ook avonturen buiten de Trans en Muntstraat beleefd tijdens skatetochtjes, in de leesgroep en op het congres in Lecce.

Waar een proefschrift geschreven wordt, worden offers gebracht. Mijn familie, vrienden en vriendinnen wil ik bedanken voor hun geduld en steun. Mijn ouders, Leen Dingemanse en Ans Dingemanse-Dieleman, staan aan de basis van alles. Zonder hun nooit aflatende liefde en steun in alle fases van mijn leven tot nu toe zou ik nergens geweest zijn. Aan hen draag ik dit boek op. Mijn tweelingbroer Wilco Dingemanse heeft mijn ontwikkeling vanaf het vroegste begin meegemaakt en zijn rust en relativeringsvermogen zijn voor mij van groter belang dan hij wellicht denkt.

Tot slot gaat mijn dank uit naar Rutger de Graaf met wie ik inmiddels veel meer deel dan de interesse voor pamfletten. Zonder zijn raad, liefde en begrip had ik het niet klaargespeeld en zouden de laatste jaren lang zo leuk niet zijn geweest.

Inleiding

U kent ze wel: de groepjes mannen die elkaar elke dag op een vaste plaats ontmoeten om de laatste nieuwtjes en roddels te bespreken. In Utrecht zie je ze vaak bij het Ledig Erf, afhankelijk van het weer rondom de bank op de brug of schuilend in het bushokje. In het dijkdorp Westkapelle komen ze samen op de dijk, tegenwoordig zelfs ook wel in een speciaal voor dit doel gebouwd praathuisje ('t Leugenkot'). Dergelijke tafereeltjes van groepjes pratende mensen moeten het straatbeeld in de zeventiende en achttiende eeuw veel meer bepaald hebben dan nu.

Dit boek gaat over alledaagse gesprekken in gedrukte vorm: 'praatjes' pamfletten in de periode 1600-1750. Deze pamfletten bevatten zogenaamd realistische gesprekken in de directe rede tussen allerlei stedelingen of boeren in een herkenbare situatie bijvoorbeeld in de beurs, in de kroeg, in de schuit of op straat. Ze worden in de titel 'praatje' genoemd en dat onderscheidt deze teksten van andere pamfletten in dialoogvorm, door mij gesprekspamfletten genoemd. De praatjespamfletten gaan over actuele kwesties, waarbij meestal geprobeerd wordt de lezer te beïnvloeden door hem van een bepaalde visie op de actualiteit te overtuigen. Over de manier waarop dit gebeurt handelt dit proefschrift. De hoofdvraag is: hoe, door middel van welke dialoogtechnieken, worden de gezichtspunten in praatjespamfletten naar voren gebracht?

Discussiecultuur

De gedrukte 'praatjes' waren fictief, maar wortelden wel in een cultuur waarin met elkaar discussiëren over maatschappelijke kwesties aan de orde van de dag was en zelfs noodzakelijk voor de politieke besluitvorming en cohesie in de samenleving. In de visie van Frijhoff en Spies was deze discussiecultuur in de Nederlandse samenleving rond 1650 daarom van centraal belang.¹ Zij schrijven:

Gesprek, praatje, debat, raad, vergadering, ruggespraak, stemming, bijeenkomst, conventikel – het zijn evenzoveel termen die verwijzen naar wat de kern van de sociale cultuur van 1650 mag worden genoemd: de fundamentele verplichting en vaak ook bereidheid tot discussie, tot kennismaking van andermans mening voorafgaand aan de besluitvorming, en de behoefte

1 Frijhoff en Spies 2000, p. 218-224, 605-608 en passim.

aan afweging van alle voors en tegens, uit welke hoek ze ook komen, bij de meningsvorming op alle terreinen van leven en cultuur.²

De vrijheid van geweten was in de Republiek officieel vastgelegd in de Unie van Utrecht (1579), de toenmalige ‘grondwet’ die twee eeuwen lang de basis van de staat zou blijven. Dit betekende dat het recht op vrije discussie erkend werd, mits die de openbare orde niet verstoorde. Dat wil niet zeggen dat elk individu vrijelijk in het openbaar mocht spreken of lezen over politieke en religieuze kwesties noch dat er vrijheid van drukpers was; in principe waren deze zaken voorbehouden aan de politieke elite. Maar de vele regionale en lokale verschillen noopten tot overleg en compromissen. Het model van onderhandeling en consensus leidde tot burgerlijke vrijheden, zoals de vrijheid om zich te verenigen en te vergaderen en ook de vrijheid van meningsuiting. Via rekestten, oftewel verzoekschriften, konden burgers zich zelfs rechtstreeks tot het dagelijks bestuur van hun stad richten. Velen hadden dan ook de indruk dat burgers vrij en gelijk waren en dat ze zelfs zeggenschap in de politiek hadden. Deze discussiecultuur bevorderde de eendracht zowel op het niveau van de Unie als stedelijk en gewestelijk.³

Volgens Frijhoff en Spies bieden pamfletten een weerspiegeling van de discussieprocedure; ze geven informatie over de sociale interactie binnen het publieke debat.⁴ Deze omgangscultuur werd in de zeventiende eeuw in hun optiek gekenmerkt door een relatief vrije, niet op hiërarchie geënte, open uitwisseling met een zinvolle afweging van argumenten over allerlei politieke, religieuze, sociale en culturele thema’s. Behalve de hoge kringen namen ook de brede middengroepen in de samenleving deel aan dit debat. Het doel was aanvankelijk elkaar te overreden en te beïnvloeden, maar gaandeweg werd deelname aan het gesprek minstens zo belangrijk als de argumentatie zelf.⁵

Frijhoff en Spies wijzen in dit kader op ‘de vorm van een gesprek, die in veel pamfletten werd gehanteerd’ als een voor de lezer herkenbare en geloofwaardige weerspiegeling van de gesprekscultuur.⁶ Daarbij leggen zij een verband met klassieke dialoogtypen: het Platoonse leergesprek waarin één spreker overheerst die de anderen weet te overtuigen van zijn visie; en de Ciceroniaanse dialoog waarin gelijkwaardige gespreksdeelnemers elk hun eigen gezichtspunt naar voren brengen en op die manier de zaak van alle kanten onderzoeken. Frijhoff en Spies constateren dat deze vrijere, Ciceroniaanse vorm van discussie domineerde

2 Frijhoff en Spies 2000, p. 219.

3 Frijhoff en Spies 2000, p. 218-219; Kloek en Mijnhardt 2001, p. 61-62, 158-159.

4 Frijhoff en Spies 2000, p. 218; 221-222: ‘De pamflettenproductie mag dan ook een redelijke weerspiegeling worden genoemd, niet zozeer van de inhoudelijke argumenten in het publieke debat, als wel van de discussieprocedure zelf [...]’.

5 Frijhoff en Spies 2000, p. 218-223, 577.

6 Frijhoff en Spies 2000, p. 221, 223.

in de Republiek.⁷ Deze voorkeur voor een open dialoogvorm, zo lijken Frijhoff en Spies te veronderstellen, hing samen met de open discussiecultuur van de zeventiende eeuw. Hoewel bij de stelling dat (gespreks)pamfletten de discussiecultuur weerspiegelen wel een aantal kanttekeningen te plaatsen is, borduur ik toch op deze aanname voort:⁸ door onderzoek naar de dialoogtechnieken in gesprekspamfletten van het speciale type ‘praatje’ zal ik nagaan in hoeverre deze constatering inzake de ‘openheid’ van de dialoogvorm houdbaar is.

Aan het eind van de zeventiende eeuw en in de loop van de achttiende begon de discussiecultuur van karakter te veranderen onder invloed van het denken over mens en maatschappij.⁹ De vraag ‘hoe ga je met elkaar om?’ werd steeds meer van belang. Het ideaal was een beschaafde, deugdzame samenleving met sociaal verantwoordelijke burgers die in harmonie met elkaar samenleven. Individuele driften en passies die de maatschappij ondermijnden, moesten worden beteugeld en conflicterende gevoelens moesten op elkaar worden afgestemd. Kernbegrippen voor de realisatie van deze ideale, moreel hoogstaande samenleving waren: gematigdheid, overeenstemming, harmonie, redelijkheid, voorzichtigheid, gelijkheid, aanpassingsvermogen en evenwicht. Conversatie, uitwisseling van kennis en informatie, en publiek debat werden de ‘hoekstenen van het sociale denken’ en vormden de basis voor de natuurlijke harmonie waartoe de mens was voorbestemd.¹⁰

Tegelijk met deze sociologische ontwikkelingen kreeg de publieke opinie meer en meer autoriteit.¹¹ Het zeventiende-eeuwse besef dat niet alleen de leden van de statenvergaderingen en het stadsbestuur, maar elk individu mocht denken, opschrijven, drukken en zeggen wat hij wilde, raakte steeds meer verankerd in de maatschappij. Een toenemend aantal mensen deelde de overtuiging dat ‘waarheid en redelijkheid alleen in een kritisch en openbaar debat konden worden vastgesteld’.¹² Het doel van dit debat was uiteindelijk overeenstemming; het komen tot gedeelde opvattingen, idealen en waarheden. Met name het tijdschrift, maar ook de roman, allerlei (in)formele verenigingsvormen en de krant,

7 Frijhoff en Spies 2000, p. 221.

8 In de eerste plaats ontbreekt de eenduidige contextuele informatie over oplage, publiek en auteur, die nodig is om de rol van (gespreks)pamfletten in de discussiecultuur te kunnen duiden. Bij pamfletten en met name bij gesprekspamfletten gaat het in de tweede plaats om gestileerde literaire vormen die geen een-op-eenrelatie bieden met de werkelijkheid; het zijn constructies van auteurs. Niettemin moesten de (gespreks)pamfletten volgens de literaire conventies van die tijd wel herkenbaar zijn, met een geloofwaardige inscenering, dus bieden ze toch een beeld, eventueel een ideaalbeeld, van de gesprekscultuur. In literatuur over Europese dialogen in het algemeen wordt met regelmaat gewezen op de eigenschap van dialogen dat ze verwijzen naar het proces van waarheidsvinding en communicatie zelf en dat ze daarmee iets zeggen over de cultuur waarin ze zijn ontstaan (bijvoorbeeld: Cox 1992, p. 4-8 en passim; Godard 2001, passim; Kushner 1993, ed. 2004, p. 251).

9 Zie over dit proces Kloek en Mijnhardt 2001, p. 61-139 (‘Contouren van een communicatiegemeenschap’) en passim. Zij schrijven dat er een ‘nationale communicatiegemeenschap’ tot stand kwam (Kloek en Mijnhardt 2001, p. 67, 82, 101, 159 en passim).

10 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 71.

11 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 61-63 over het ‘vrije’ debat.

12 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 62.

boden de mogelijkheid tot discussie en algemene vorming. Voorlichting werd belangrijker dan opinievorming; commentaar en expliciete stellingnames waren in tijdschriften bijvoorbeeld nagenoeg afwezig.¹³

Typerend voor het nieuwe model was het spectatoriale tijdschrift, een periodiek met een vaste formule. Spectators verschenen doorgaans een- of tweemaal per week, ze telden acht of twaalf bladzijden en bestonden uit één of twee moraliserende beschouwingen, waarin de auteur als zedenmeester optrad.¹⁴ Zowel met ironie als met ernst onthulde hij de gebreken van mensen en hun omgangsvormen. Op die manier werd de discussie over morele problemen aangezwengeld. Justus van Effen (1684-1735) introduceerde het spectatoriale tijdschrift in Nederland; hij publiceerde de *Hollandsche spectator* (1731-1735) en kan daarmee als wegbereider voor de nieuwe denkbeelden worden gezien.¹⁵

Bovenstaand beeld over de achttiende-eeuwse cultuur baseer ik op Kloek en Mijnhardts *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. De stelling van Frijhoff en Spies dat zeventiende-eeuwse (gespreks)pamfletten de discussiecultuur weerspiegelden roept de vraag op of de praatjespamfletten veranderden onder invloed van de achttiende-eeuwse ontwikkelingen: zien we de behoefte aan overeenstemming en harmonie terug in de praatjespamfletten?

Pamfletten

Pamfletten fungeerden vanaf het begin van de Opstand als platform voor het publieke debat¹⁶ en groeiden in de eerste helft van de zeventiende eeuw uit tot een van de belangrijkste instrumenten voor de publieke meningsvorming: de Amerikaanse pamfletonderzoeker Harline noemt de periode 1565-1648 de 'formative period of Dutch pamphleteering' met 1565 en 1607 als 'major turning points' in de pamfletproductie.¹⁷ Pamfletten vulden traditionele en vaak snellere nieuwskanalen, zoals brieven en mondelinge berichtgeving, aan met uitgebreide nieuwsverslagen, beeldberichten, opinie en commentaar.¹⁸

Een tijdgenoot uit 1650 bracht de moderniteit en de onrust, die pamfletten konden veroorzaken, als volgt onder woorden:

¹³ Kloek en Mijnhardt 2001, p. 89.

¹⁴ Kloek en Mijnhardt 2001, p. 88.

¹⁵ Zie voor de rol van Van Effen als intermediair tussen Engelse, Franse en Nederlandse cultuur Kloek en Mijnhardt 2001, p. 73-78.

¹⁶ Zie over prenten, 'pamfletten in beeld', de dissertaties van Horst 2003 (propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584) en van Klinkert 2005 (nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen 1590-1600) en de bijdragen in *Het lange leven van het pamflet* (2006): Horst 2006, p. 192-201; Klinkert 2006, p. 202-215; Nix 2006, p. 183-191.

¹⁷ Harline 1987, p. 3-5. Zie ook Frijhoff en Spies 2000, p. 220.

¹⁸ Zie over (de positie van pamfletten in) het nieuwscircuit Frijhoff 1992, p. 11; Harline 1987, p. 65-66; Keblusek 1992, p. 60-61; Klinkert 2005, p. 38 en n. 40, 41 (p. 52) en Sawyer 1990, p. 7 (over Franse pamfletten, maar de situatie is wat dit betreft vergelijkbaar met Nederland).

Onder de Moderne inventien [uitvindingen] ende Pratiquen om de Banden van eene vaste ende inviolable [onschendbare] Unie te dissolveren [teniet te doen]; [...], sijn niet vande minste te achten; het Stroyen van *Pasquillen*, *diffamatoire Libellen*, ende andere *Swavel-stocken* van dese natuere [...] welke *publiquelijck* apparerende [verschijnende], differente [verschillende] ende diverse Operatien en effecten causeren [veroorzaken];¹⁹

Het woord ‘pamflet’ kende deze auteur nog niet, hij gebruikt de woorden ‘pasquillen’, ‘diffamatoire libellen’ [lasterlijke schotschriften] en ‘Swavel-stocken’ [‘ontvlambare’ bronnen] om vergelijkbare teksten aan te duiden. Men gebruikte ook wel eenvoudigweg de term ‘boekje’ of genre-aanduidingen als lied, brief of samenspraak. Eind achttiende eeuw kwam de term ‘pamflet’ pas in zwang.²⁰ De auteur speculeert al over het opruiende effect dat deze openbare teksten konden hebben. Pamfletten waren veelal gericht op overtuigen en overreden en lokten ogenblikkelijk reacties uit, waarin ook weer volop geciteerd, geargumenteed en gemanipuleerd werd. Deze voortdurende interactie en uitwisseling, ook met andere nieuwskanalen, is een wezenlijk kenmerk van het medium.²¹ Opinions – of ze nu van politiek denkers, bestuurders of burgers met een ander beroep afkomstig waren – werden op die manier voortdurend getoetst, bijgesteld, bevestigd of verworpen. Pamfletten waren aldus een cruciaal propagandamiddel voor de politieke mobilisatie van de midden- en hogere klassen.²²

De censuur en kerkelijke tucht waren in de Republiek relatief beperkt en in praktijk ook weinig effectief.²³ De complexe, ongecentraliseerde bestuursstructuur waarin particuliere en lokale belangen de dienst uitmaakten, was hier debet aan. Een andere oorzaak was dat veel pamfletten zonder auteurs- en drukkersnamen verschenen. De vervaardigers hadden dus veel vrijheid. Auteurs gingen soms dan ook erg ver in hun beweringen. In woelige tijden konden venijnige pamfletten, die de reputatie van de bestuurders ondermijnden, in combinatie met mondelinge opruiing een hele volksmeningte op de been krijgen. Geweld lag dan op de loer: de hatelijke pamflettencampagne tegen de gebroeders De Witt tijdens de zomer van 1672 schiep mede het klimaat, waarin zij door een woedende massa konden worden vermoord en verscheurd als zondebokken voor de miserabele situatie in de Republiek.²⁴

Er was een gemeenschappelijke ‘consumptie’cultuur rondom pamfletten,

19 Kn. 6770. ‘Kn.’ verwijst naar Knuttel, de pamflettencatalogus van de pamflettenverzameling in de Koninklijke Bibliotheek.

20 Zie bijvoorbeeld: Meijer Drees 2006a, p. 10; Van Otegem 2001, p. 50-51; Harline 1987, p. 2; Van Veen en Van der Sijts 1997, p. 637.

21 Raymond 2003 benadrukt dit proces ook voor Engelse pamfletten (in het bijzonder: p. 209-213; 350-355).

22 Frijhoff en Spies 2000, p. 220.

23 De Bruin 1991, p. 414-427; Frijhoff en Spies 2000, p. 221; Harline 1987, p. 13-22, 130; Kloek en Mijnhardt 2001, p. 62; Salman 1995, p. 10-11.

24 Vergelijk Sawyer 1990, p. 90, over de *ad hominem* aanvallen in Franse pamfletten uit 1617 op Concini, die er mede voor zorgden dat hij kon worden vermoord en er ruimte kwam voor een machtswisseling. Ook zijn lichaam werd na zijn dood op bizarre en rituele wijze verminkt. Hij noemt de Franse pamfletten dan ook ‘potent weapons of disorder’ (p. 18).

waarvan afbeeldingen en pamfletten ook zelf getuigen: men leende of kocht ze van en voor elkaar en men las en besprak ze thuis, op straat of in andere openbare gelegenheden. Zowel het oog en het oor waren dus belangrijk voor de ‘consumptie’ en verspreiding van pamfletten.²⁵ Pamfletten vertonen aspecten die aan de orale cultuur doen denken: bij eerste lezing ontstaat de indruk dat er van de hak op de tak ‘gesproken’ wordt,²⁶ er zijn grammaticale ongeregeldheden (bijvoorbeeld ontsporende zinnen) en de lezer wordt rechtstreeks aangesproken. Gesprekspamfletten spelen bij uitstek met de gelijkenis tussen het geschrevene en het gesprokene, waarmee ze een brug slaan tussen mondelinge en schriftelijke informatieoverdracht.²⁷

Pamfletten waren niet alleen van belang als medium voor het publieke debat, voor velen (drukkers, uitgevers, boekhandeleraren, straatventers) vormden ze een bron van inkomsten.²⁸ Voor de productie was weinig kapitaal nodig en vanwege hun onmiddellijke relevantie beloofden pamfletten een snelle omzet en ze konden gemakkelijk worden herdrukt. De producenten moesten daarbij snel te werk gaan, want het was met het oog op de winst van essentieel belang om als eerste met een pamflet in de juiste vorm over een bepaald onderwerp naar buiten te komen. De producenten trachtten de vraag naar pamfletten niet alleen te bevredigen, maar ook te stimuleren. Zij wilden dat er gekocht en gelezen werd en ze gebruikten alle mogelijke middelen om dat te realiseren: hun netwerk van auteurs en distributeurs en een aansprekende vorm en inhoud.²⁹

Literatuur met effect

De variatie in vorm en inhoud van pamfletten zorgt ervoor dat ze moeilijk in één definitie te vangen zijn. Al sinds ze gecatalogiseerd worden (vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw) is er discussie over de vraag wat een pamflet nu precies is. De samenstellers van deze catalogi hanteerden geen scherpe definities in hun drang het materiaal te verzamelen, waardoor hedendaagse onderzoekers tegen de vraag aanlopen of de teksten in pamflettencatalogi eigenlijk wel pamfletten zijn.³⁰ Aangezien de bron van mijn materiaal de pamflettencatalogus van Knuttel (Koninklijke Bibliotheek) is en er geen twijfel over bestaat dat de ‘praat-

25 Blaak 2004, p. 209-214; De Bruin 1991, p. 410, 431; Harline 1987, p. 21; Keblusek 1992, p. 60; Van Otegem 2001, p. 55-57; Salman 2006, p. 62.

26 Zie hierover voor Engelse pamfletten Clark 1983, p. 243-257.

27 Carrier 1996, p. 499, noemt Franse dialogopamfletten ‘infra-littérature en quelque sorte intermédiaire entre la littérature orale des gens du peuple [...] et la littérature écrite des gens cultivés.’ Zie over de relatie tussen het geschrevene en gesprokene in dialogen Godard 2001, p. 103-108; Kushner 1993, ed. 2004, p. 250 en Snyder 1989, p. 17.

28 Zie over het economische leven van pamfletten Harline 1987, p. 72-106, en Keblusek 1997. Zie Salman 2006, p. 56-67, over het belang van de ambulante handel voor de verspreiding van pamfletten.

29 Dijstelberge 2006, p. 48-49.

30 Petit 1882, p. v; Knuttel 1889, p. iii; Verkrujssse 2006, p. 31-34, 42-43; Vrieler 2007, p. 15.

jes' daarin pamfletten zijn, zal ik mij niet aan een nieuwe definitie van het pamflet wagen. Wel vat ik hier kort de bevindingen van de recentste bijdragen aan de discussie samen.

Meijer Drees (2006), Verkruijse (2006) en Vrieler (2007) hebben recentelijk de discussie gerecapituleerd en een bijdrage geleverd aan nadere definiëring van het begrip 'pamflet'.³¹ Zowel de inhoud als de vormgeving zijn bepalend voor het wezen van dit medium. Karakteristiek voor de inhoud is het samenspel tussen actualiteit, informatie-overdracht en lezersbeïnvloeding. Wat betreft de vormgeving zijn er twee hoofdpunten, ten eerste gebruiken auteurs alle mogelijke fictionele en non-fictionele verschijningsvormen (om er een aantal te noemen: brieven, verhandelingen, redevoeringen, dialogen, lijsten, verhalen, verslagen, gedichten, testamenten, (levens)beschrijvingen en liederen). Ten tweede is er de materiële vormgeving (formaat en omvang). Het gangbare formaat van pamfletten is in de zeventiende eeuw kwarto, in de achttiende eeuw octavo; de omvang is doorgaans beperkt, vaak niet meer dan 40 bladzijden. Voorts is bepalend dat pamfletten niet-periodiek, vaak anoniem populair drukwerk zijn. Pamfletten vormen dus een zeer divers, maar desondanks herkenbaar medium.

Juist de heterogeniteit van pamfletten zal voor een groot deel hun aantrekkingskracht en overtuigingskracht bepaald hebben.³² Niet voor niets bevatten titelpagina's gewoonlijk verwijzingen naar de vorm waarin het pamflet is geschreven. Deze moesten kopers en lezers, belust op het laatste nieuws in een vermakelijk jasje, lokken. De inhoud van de pamfletten is hoogst gevarieerd: auteurs gebruiken de meest uiteenlopende literaire technieken en overtuigingsmiddelen, zoals beeldspraak, historische parallellen, spreekwoorden en gemeenplaatsen, citaten van bekende auteurs, afwisseling van proza en poëzie en een meeslepende stijl.

Tot 2001 werd het literaire belang van pamfletten zo nu en dan wel gesignaleerd,³³ maar pas in het Aspasiaproject van Marijke Meijer Drees, *Literatuur met effect: Nederlandse pamfletten ca. 1600-1750*, werd voor het eerst gericht het effect van

31 Meijer Drees 2006a, p. 9-28; Verkruijse 2006, p. 31-43; Vrieler 2007, p. 13-18. Andere bijdragen aan de discussie zijn: Blok 1916, p. 305-310; Giraldo 1967, p. 536-546; Ter Horst 1932, p. 248-274; Van der Hoeven 1978, p. v-xxiii; Huiskamp, Boon en Camps 1995, p. 9-10; Meijer Drees 2001, p. 236-249; Van Otegem 2001, p. 50-61; Verkruijse in het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* (2002), in de *Digitale Bibliotheek Nederlandse Letterkunde (DBNL)* [oktober 2007]: 'pamflet-1' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_017.htm#P011> en 'pamflet-2' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_017.htm#P012>.

32 Dit geldt niet alleen voor Nederlandse pamfletten (Harline 1987, p. 53), maar ook internationaal: zie bijvoorbeeld Carrier 1996, p. 17, 195-492; Clark, p. 121-122, 257; Duccini 2003, p. 13-14; Raymond 2003, p. 214-224, 350-355; Sawyer 1990, p. 11 en hoofdstuk 5, p. 85-105; Usher Chrisman 1991, p. 8-11. De studie van Clark 1983 over Engelse pamfletten (1580-1640) is overigens de enige die de literaire kenmerken van pamfletten centraal stelt.

33 De Vlaming Frédericque publiceerde als eerste een bloemlezing van zestiende-eeuwse pamfletten vanwege hun literaire karakter en pleitte er vurig voor ze tot de letterkunde te rekenen (Frédericque 1907). De Amsterdamse boekhistoricus Dijstelberge (2000, p. 282) en de Nijmeegse historicus Geurts (1956, p. 258) zijn eveneens van mening dat pamfletten – en in het bijzonder hun literaire kant – meer aandacht verdie-

de literaire middelen in pamfletten onderzocht.³⁴ Dit project resulteerde in verschillende artikelen met een literair-historische invalshoek en in een congresbundel, *Het lange leven van het pamflet* (2006), waarin pamfletten vanuit verschillende disciplines (boekgeschiedenis, iconografie, literatuur en politiek) en over een lange periode (1600-1900) zijn onderzocht.³⁵ Tevens verscheen het proefschrift *Het poëtisch accent* (2007) van Joost Vrieler, over drie poëtische genres in zeventiende-eeuwse pamfletten (sonnetten, liederen en echo's). Het tweede proefschrift bij dit project, over de persuasiviteit in praatjespamfletten, hebt u nu in handen. Er verscheen inmiddels ook een bloemlezing met literaire pamfletten, *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (2002), samengesteld door Marijke Meijer Drees en Els Stronks.

Praatjespamfletten ca. 1600-1750

Definiëring en stand van het onderzoek

Praatjespamfletten zijn een speciaal type gesprekspamflet. De categorie gesprekspamfletten heeft zeer vele vertegenwoordigers; het gaat dus om een heterogene verzameling. Deze varieert van teksten met (in verschillende mate) interactieve gesprekken in de directe rede tot gesprekken in de indirecte rede, waarin de auteur als 'ik' optreedt en die in feite korte verhalen zijn.³⁶ De vele benamingen die op de titelpagina's verschijnen (catechismus, dialogus, samenspraak, discours, vraag, gesprek, disputatie, tweespraak, redenstrijd, colloquium, praatje, spel) onderstrepen dit heterogene karakter.³⁷ De gesprekken in de indi-

nen. De Amerikaanse historicus Harline, die de eerste monografie over Nederlandse pamfletten heeft geschreven (*Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*), attendeert op hun 'imaginative or entertaining form' en op de toepassing van literaire technieken en presentatievormen, maar gaat er verder nauwelijks op in (p. 46-56). Aan het eind van zijn studie bespreekt hij drie gesprekspamfletten, maar daarbij gaat het hem om het publiek en hun plaats in de politieke discussie en niet om de literaire vorm (p. 199-226). De *casestudies* van Coigneau 1992, Koppenol en Verhoeven 2001, Spies 2000 en Veld 1998 kennen wel een meer literaire invalshoek. In mindere mate geldt dit voor Borgerhoff Mulder 1996, Franits 1998, Munt 1997 en Peereboom 1995, die echter wel het pamflet als zelfstandig fenomeen beschouwen. Literatuurgeschiedenissen hebben pamfletten tot nu toe nauwelijks als bron voor de literatuur beschouwd. Kalf 1910, dl. 5, p. 13-24, 38-39, besteedt als enige twee paragrafen aan pamfletten en Knuvelter 1948, dl. 2, p. 414, 539, noemt ze zeer kort als onderdeel van het proza van de zeventiende en achttiende eeuw. In *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* komen pamfletten alleen vanuit boekhistorisch perspectief als onderdeel van de populaire literatuur aan bod (Verkruisje 1993, p. 292-297).

³⁴ NWO projectnummer: 015 000 018.

³⁵ Congresbundel: De Kruif, Meijer Drees en Salman 2006. Artikelen: Dingemanse en Meijer Drees 2006, p. 477-498; Dingemanse en Vrieler 2006, p. 143-158; Meijer Drees 2006a, p. 9-28; Meijer Drees 2006b, p. 129-142; Dingemanse en Meijer Drees 2005, p. 112-127; Meijer Drees 2004, p. 237-254; Meijer Drees en Vrieler 2004, p. 4-28; Meijer Drees 2003a, p. 21-27; Meijer Drees 2003b, p. 495-513; Meijer Drees 2001, p. 236-249.

³⁶ Deze heterogeniteit en het vage onderscheid met naburige genres is een kenmerk van dialogen in het algemeen (zie bijvoorbeeld Cox 1992, p. 1-2 en Godard 2001, p. 5-7; Guellou 1992 staat in hoofdstuk 2 uitvoerig stil bij aangrenzende genres (p. 53-78).

³⁷ Een enkele keer valt uit de titel niet op te maken dat het om een gesprek gaat (bijvoorbeeld: Kn. 6848

recte rede blijven in dit onderzoek buiten beschouwing, evenals teksten die als toneel of spel gepresenteerd worden.³⁸ Ik beperk me tot gesprekspamfletten in de directe rede.

Maar zelfs zonder toneelstukken en teksten in indirecte rede, is de groep gesprekspamfletten nog heterogeen, omdat de mate van interactie en inscenering varieert: aan de rand van deze categorie staan bijvoorbeeld lyrische debatten (met strofe en anti-strofe), theologische disputaties en gesprekken die een onderdeel vormen van een ander pamflet.³⁹ Typerend voor de grootste groep gesprekspamfletten is daarentegen een behoorlijke mate van interactie in een herkenbare, reëel aandoende gesprekssituatie (met concrete sprekers en een concrete gesprekslocatie). Deze gesprekken zijn voor het merendeel in proza gesteld en elk gesprek vormt meestal zelfstandig – zonder andere teksten – het pamflet. Harline benadrukt het realistische karakter van de gesprekspamfletten: 'But what makes many Dutch pamphlet dialogues so interesting was the frequent setting of a discussion before an everyday Dutch backdrop, with authentic and recognizable Dutch characters'.⁴⁰ De herkenbaarheid moest de opiniërende inhoud in zijn ogen directheid en nabijheid verlenen. Volgens Harline krijgen dergelijke schijnbaar realistische gesprekken vanaf 1600 de voorkeur boven fictieve tafereltjes en eenvoudige vraag-antwoorddialogen.⁴¹ Binnen deze kern van gesprekspamfletten concentreer ik mij op het type 'praatje', waarvoor de schijnbare levendigheid en alledaagsheid bij uitstek kenmerkend lijken te zijn.⁴²

Onder praatjespamfletten versta ik pamfletten met een gesprek in de directe rede dat in de titel 'praatje' genoemd wordt. De aankondiging 'praatje' staat

d' Ontstelde Amsterdammer (1650) en Kn. 1560 *Nieuwe tijdinge ofte Tractaet* (1608)).

38 Ik maak een uitzondering voor de praatjespamfletten in indirecte rede uit 1646, zie hoofdstuk 1, Intermezzo 2, p. 90-96. Voorbeelden van droomverhalen of andere verslagen van gesprekken, bijvoorbeeld in briefvorm, zijn: Kn. 5303 *St. Annens Droom* (1646), Kn. 5290 *Munsters Praetie* (1646) en Kn. 13488 *Extract Uyt de Politique Conferentien* (1690). Het onderscheid tussen narratieve (of diëgetische) dialogen in indirecte rede en dramatische (of mimetische) is gangbaar onder zowel contemporaine als hedendaagse theoretici (zie bijvoorbeeld: Snyder 1989, p. 49-51 (Sigonio), 106-110 (Speroni). Overigens spreken Sigonio en Speroni allebei hun voorkeur uit voor de dramatische variant, omdat de auteur daarin afwezig is; Cox 1992, p. 5, 12, 18, 19, 32, 73-74, 124, 126, 127, 178; Godard 2001, p. 5; Guellouz 1992, p. 82-87). Voorbeelden van toneel zijn: Kn. 1622 *Een factie oft spel, openbartijc vanden Violieren binnen Antwerpen ghespeelt* (1609), Kn. 10425 *Jan de With vergeleken met Julius Caesar* (1672), Kn. 13376 *Voorspel. Toegepast op de tegenwoordige tyd* (1690) en Kn. 17599 *Kees de windbuyl, of de vernietigde history* (1747). De gelijkenissen en verschillen tussen dialogen en toneel wordt door contemporaine en hedendaagse dialoogonderzoekers eveneens veelvuldig genoemd (zie bijvoorbeeld: Snyder 1989, p. 96-98 (Speroni), 138-143, 153-155 (Castelvetto); Godard 2001, p. 5; Guellouz 1992, p. 59-65).

39 Voorbeelden van disputaties zijn: Kn. 1637 *Twee Disputatien vande Goddelücke Predestinatie* (1609) en Kn. 1646 *Twee Disputatien* (1609); in de *Boeren-litanie Ofte Klachte der Kempensche Landt-lieden* (1608; Kn. 1395) en *Trompet Van Le Roy De France* (1704; Kn. 15169) bestaat de interactie uit strofe en anti-strofe; ingebedde gesprekken zijn er bijvoorbeeld in *Aenmerkinghe op de tegenwoordige Steertsterre* (1619; Kn. 3003) en *Aanmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van zaken in Europa* (1742; Kn. 17218).

40 Harline 1987, p. 46, 53-56 (zie p. 53 voor het citaat).

41 Harline 1987, p. 53, 55-56.

42 Een oriënterend onderzoekje in de *STCN* op de titelwoorden 'praat', 'praet', 'praetje', 'praatie', 'praatjes', 'praetje', 'praetie', 'praetjes', 'praatjen', 'praatien', 'praetjen', 'praetien', 'praetjens', 'praatgen', 'pra-

doorgaans prominent op de titelpagina, voorzien van één of meerdere specificaties, zoals schuitpraatje, kroegpraatje, buurpraatje of Frans praatje. Deze hebben betrekking op de sprekers, de locatie of het gespreksonderwerp en geven soms een indicatie van de boodschap van het pamflet en de plaats in de actualiteit. Met deze benaming wordt veelvuldig gespeeld.⁴³ In de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt de term ‘praatje’ zo nu en dan gecombineerd met andere aanduidingen voor een gesprek, bijvoorbeeld samenspreking en discours, zoals in ‘*Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge* (1608)’ en ‘*Amsterdams Buer-Praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers* (1650)’.⁴⁴ In de tweede helft van die eeuw en ook in de achttiende komt de term vrijwel steeds zelfstandig voor, wat erop duidt dat het ‘praatje’ meer als een apart teksttype gezien wordt.

Het woord ‘praatje’ betekende in de zeventiende en achttiende eeuw volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) ‘een gemeenzaam, onbelangrijk gesprek’.⁴⁵ Het synoniem is ‘kout’.⁴⁶ Het kan de negatieve connotatie hebben van ‘kwaadsprekerij, geroddel, verzinsel of gerucht’. De term wordt ook gebruikt voor ‘dwaze, onverstandige praat, onzin’ en voor ‘praat zonder waarde’, ‘beuzelpraat’. De benaming suggereert dus een informeel, niet al te serieus gesprek dat lasterpraat kan bevatten, in het kort: geklets en achterklap. Het vroegst bekende ‘praatje’ is een pamflet uit 1608, de titel luidt: *Schuyt-praetgens, op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper*.⁴⁷ Vanaf dat moment duikt de term met een zekere regelmaat en frequentie in pamflettitels op.

Ook Verkruijse ziet het teksttype ‘praatje’ als een aparte categorie pamfletten. Hij heeft het met behulp van de *Short Title Catalogue, Netherlands* (STCN) op vormenmerken onderzocht.⁴⁸ Verkruijse laat zien dat ‘praatjes’ bijna uitsluitend als pamflet voorkomen en dat ze vooral een zeventiende-eeuws verschijnsel zijn; in de achttiende eeuw zijn ze er nog wel, maar veel minder en begin negentiende

etgen’, ‘praetgjen’, ‘praetgens’ resulteerde in slechts twee praatjespamfletten die dit realisme combineren met meer fictieve elementen (personificaties en een denkbeeldige setting). Het gaat om: Kn. 2016 *Avont-praetjen Tusschen drye Personagien, waer van de 1. heet Iverich hert, de 2. Gaern-onderricht, ende de 3. Onnoosel-slecht* (1612). In de zestiende en ook nog begin zeventiende eeuw waren gepersonifieerde begrippen gebruikelijke personages, met name in rederijkersliteratuur. Het tweede pamflet komt uit de late zeventiende eeuw en is gesitueerd in het vagevuur. De sprekers, de biechtvaders van de Engelse en Franse koning Jacobus II en Lodewijk XIV, hebben echt bestaan: *Munniks-praatje, in 't mis-verstandig vagevuur: tusschen de twee hel-lichtende vaders der jesuijse societeyt P. Peters, en La Chaise* (ca. 1688; Universiteitsbibliotheek te Leiden, nr. 11516). Dit pamflet is verwant aan de op dat moment populaire Franse en Engelse dialoogpamfletten die in de hel gesitueerd waren (Carrier 1996, p. 288-292; Raymond 2003, p. 351-354). Beide pamfletten zoeken dus aansluiting bij de literaire mode van dat moment.

43 Voor een overzicht van de benamingen in de Knuttelcatalogus, zie *Dien langen Duyvel van Nieukoop* 1998/2004, bijlage IB en IC.

44 Kn. 1525; Kn. 6868.

45 WNT, lemma ‘praat’.

46 Dit woord werd heel af en toe op een vergelijkbare manier als ‘praatje’ in titels van gesprekspamfletten gebruikt (bijvoorbeeld ‘Burger-kout’ of ‘Amsterdamsche buuren-kout’).

47 Kn. 1450. Zie voor dit pamflet hoofdstuk 1, p. 51-70.

48 Verkruijse 2006, p. 39-41.

eeuw verdwijnen ze.⁴⁹ In *Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven* (1998/ 2004) gaf Verkruijse samen met een groep studenten een aanzet voor onderzoek naar dit teksttype. De uitgave bevat een teksteditie en hertaling van twee praatjespamfletten met in de inleiding een beknopte analyse, die vooral gericht is op (boek)historische aspecten. De retorische structuur van de twee pamfletten is voor mijn onderzoek het belangrijkste punt.

Harline signaleerde de praatjespamfletten eveneens. Veel van zijn voorbeeldpamfletten behoren tot deze categorie pamfletten en maar liefst drie van de vier individuele teksten die hij aan het eind van zijn boek behandelt, zijn praatjespamfletten. Hij concentreert zich dan op het publiek ervan, ‘the appeal to the common folk’.⁵⁰

In het buitenland werden eveneens gesprekspamfletten gepubliceerd, maar uit de secundaire literatuur wordt niet precies duidelijk of deze vergelijkbaar zijn met gesprekspamfletten in de Republiek noch of er equivalenten van het ‘praatje’ bestaan. Een afzonderlijke, systematische studie naar gesprekspamfletten is niet verschenen.⁵¹ In het kader van dit onderzoek voert het te ver om de Nederlandse praatjespamfletten grondig te vergelijken met de buitenlandse pamfletten, al zou het interessant zijn om te weten hoe typisch Nederlands de praatjespamfletten zijn en welke invloed er mogelijk is geweest vanuit de ons omringende landen. Ik volsta hier met een aantal indrukken op basis van de secundaire literatuur.

Engelse en Franse gesprekspamfletten lijken over het algemeen fictiever te zijn dan Nederlandse gesprekspamfletten; mythologische en bijbelse personages komen regelmatig voor, evenals gepersonifieerde abstracties. Gesprekken tussen overleden personen in het hiernamaals (in de trant van Lucianus) zijn eveneens populair, terwijl dit dialoogtype in Nederlandse pamfletten tussen 1600 en 1750 in verhouding weinig voorkomt: praatjespamfletten hebben nagenoeg nooit deze vorm; vanaf de tweede helft van de jaren tachtig hebben gesprekspamfletten zo nu en dan wel deze vorm, onder invloed van Franse voorbeelden.⁵² Niet-

49 Verkruijse 2006, p. 40: ‘De voorlopige conclusie is dat het subgenre van de praatjes voor driekwart een zeventiende-eeuws verschijnsel is, voor een kwart een achttiende-eeuws genre en dat het begin negentiende eeuw verdwijnt’. Bij de zeer weinige praatjes met afwijkende vormkenmerken, gaat het volgens Verkruijse meestal om andersoortig drukwerk dan pamfletten. Ik heb een steekproef genomen op titelwoord ‘praatje’ (met spellingsvarianten) in de *STCN* en Picarta en hieruit blijkt eveneens dat praatjes buitenom pamfletten nauwelijks voorkomen en dat als ze er zijn, dat met name in de tweede helft van de achttiende eeuw het geval is. Het gaat dan om periodieken, toneel of niet nader gespecificeerd (gelegenheids)drukwerk die ‘praatje’ heten. Deze steekproef bracht overigens niet de praatjes boven water die in bundels gepubliceerd zijn; zo bevat de dichtbundel *De Zeusche Nachtegaal* (1623) incidentele praatjes, veelal in indirecte rede (*Zeusche Nachtegaal* 1982, p. 63-66, 89-90, 143-145, 317-318).

50 Harline 1987, p. 199-226 (zie p. 199 voor het citaat).

51 Een aantal pamfletonderzoekers besteedt hier en daar aandacht aan dialogen: Clark 1983, p. 258-260 en Raymond 2003, p. 351-354 over Engelse dialogen; Carrier 1996, p. 288-291, 457-470 over Franse; Schwittalla 1983, p. 92-97, 112-138 en Usher Chrisman 1996, p. 9-10, 166-167 over Duitse. Zie voor een uitgebreid overzicht van internationaal pamfletonderzoek Meijer Drees 2006a, p. 22-28.

52 Zie over het dodengesprek in pamfletten Veenman 1997, p. 47-49. De enige uitzondering wat betreft

temin is er in Engelse en Franse gesprekspamfletten ook geregeld sprake van een realistisch aandoende gesprekssituatie. Duitse gesprekspamfletten uit de tijd van de reformatie boden zelfs met grote regelmaat alledaagse tafereeltjes. De Spaanse nieuwspamfletten (*relaciones de sucesos*) werden daarentegen praktisch nooit in dialoogvorm geschreven.⁵³

Bron en selectie

Als bron voor mijn onderzoekscorpus dient de verzameling pamfletten van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, gecatalogiseerd door W.P.C. Knuttel.⁵⁴ Deze collectie heeft als voordeel dat zij de grootste van Nederland is met ruim dertigduizend pamfletten uit de periode 1486-1853. Hiervan stammen er meer dan achttienduizend uit de periode 1600-1750. Deze verzameling lijkt aardig representatief te zijn als het gaat om het geheel aan overgeleverde praatjespamfletten; in de *Short Title Catalogue Netherlands (STCN)* en Picarta (Nederlandse Centrale Catalogus) ben ik maar zelden andere titels tegengekomen in de door mij onderzochte jaren.

Mijn corpus praatjespamfletten heb ik geselecteerd aan de hand van grotere en kleinere piekjaren verspreid over de periode 1600-1750. Met deze piekjaren bedoel ik jaren waarin er veel – in vergelijking tot de omringende jaren – pamfletten staan geregistreerd in de Knuttelcatalogus. Ik heb gekozen voor: 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648, 1650, 1672, 1684, 1690, 1704, 1720, 1742, 1747-1748 (zie de grafiek Piekjaren).⁵⁵

Om de hele tijdsspanne 1600-1750 te kunnen belichten, met een balans tussen diepgang en overzicht, richt ik mij in het bijzonder op drie perioden: 1650, 1672 en 1747-1748. In deze drie perioden heeft de Knuttelcollectie de hoogste concentraties praatjespamfletten te bieden (zie tabel 1 en tabel 2).⁵⁶ Een eerste blik in beide tabellen is genoeg om te zien dat 1650 en 1672 en, in iets mindere mate, 1747-1748 er zowel wat betreft absolute getallen als procentueel uitspringen.

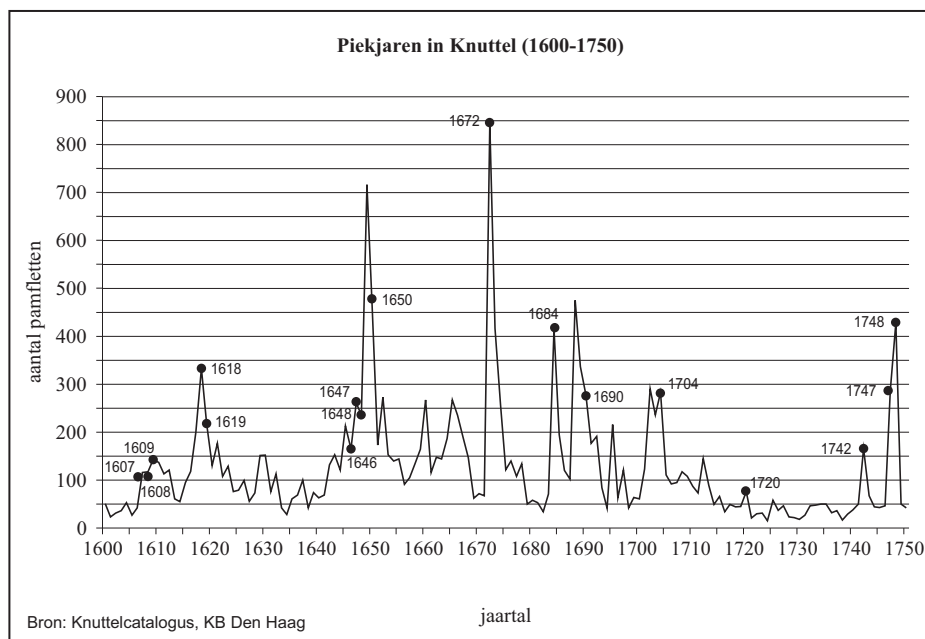
praatjespamfletten is *Munniks-praatje, in 't mis-verstandig vagevuur: tusschen de twee hel-lichtende vaders der jesuïtse societeyt P. Peters, en La Chaise* (ca. 1688; Universiteitsbibliotheek te Leiden, nr. 11516).

⁵³ Rodríguez Pérez 2006, p. 169-170.

⁵⁴ Zie voor de werkwijze van Knuttel: Vrieler 2007, p. 30, n. 82.

⁵⁵ Zie de grafiek 'Piekjaren', p. 23. Uit deze jaren heb ik alle pamfletten bekeken op de aanwezigheid van gesprekken. Zo nu en dan gaat het om perioden van meerdere jaren, omdat deze thematisch met elkaar samenhangen en het niet altijd duidelijk is uit welk jaar een pamflet komt. De piek 1649 heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat die enigszins misleidend is: in dit jaar zit een paar honderd Franse en Engelse pamfletten vanwege de Franse *Fronde* en de executie van de Engelse koning; ik heb voor 1690 gekozen en niet voor 1688 met het oog op de spreiding over de periode; 1650 is niet alleen een piekjaar, maar is mede gekozen op basis van voorkennis over het materiaal: in dit jaar verscheen een befaamd cluster praatjespamfletten.

⁵⁶ De tabellen zijn gebaseerd op tellingen op basis van de microfiches bij de Knuttelcatalogus. Ik geef steeds totale aantallen weer. Dat wil zeggen dat ik herdrukken, tweede exemplaren en varianten van hetzelfde pamflet en buitenlandstalige pamfletten ook heb meegeteld. De gesprekspamfletten in indirecte rede en toneel zijn niet meegeteld.

Deze jaren tellen dus de meeste praatjespamfletten en de praatjespamfletten hebben ook een groter aandeel dan in de andere piekjaren in zowel de hele verzameling gesprekspamfletten als de totale verzameling pamfletten in Knuttel.⁵⁷ In 1650, 1672 en 1747-1748 worden praatjespamfletten dus volop ingezet om de spraakmakende gebeurtenissen en vraagstukken van dat moment te bespreken. In 1650 is dit de staatsgreep van Willem II met de vraag wie er de baas is in de Republiek; in het Rampjaar 1672 is dit oorlog, de benoeming van Willem III tot stadhouder en burgeroproer dat culmineert in de dood van de gebroeders De Witt; en in 1747-1748 is er opnieuw oorlog, wordt Willem IV aangesteld als stadhouder en is er wederom diepgaande ontevredenheid en opstandigheid over het bestuur onder de bevolking. Aan elk van deze drie perioden heb ik een afzonderlijk hoofdstuk gewijd.

De praatjespamfletten uit de vroegste piekjaren 1607-1609, 1618-1619 en 1646-1648 behandel ik samen in hoofdstuk 1 om te laten zien wat er aan de piek van praatjespamfletten in 1650 voorafgaat: hoe zien de eerste praatjespamfletten eruit? Het te analyseren corpus bestaat dus in totaal uit de 41 praatjespamfletten uit 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648, 1650, 1672, 1747-1748. In de bijlage geef ik

⁵⁷ Het jaar 1704 heeft een iets hoger percentage praatjespamfletten ten opzichte van de gesprekspamfletten (22%) dan 1747-1748 (20%), zie tabel 2. Dit komt, omdat er in dat jaar maar weinig gesprekspamfletten zijn, waaronder twee praatjespamfletten. Er is dus geen sprake van een piek van praatjespamfletten in 1704.

een overzicht van de titels met het nummer en de verkorte titel waarmee ik de teksten in deze studie aanduid.

Om de ontwikkelingen in de periode tussen 1672 en 1747-1748 te schetsen, bespreek ik de in totaal vijftien afzonderlijke praatjespamfletten die Knuttel in deze 75 jaar te bieden heeft kort aan het begin van hoofdstuk 4.

Tabel 1 Aantallen

Piekjaren in Knuttel	Totaal aantal pamfletten	Totaal aantal gesprekspamfletten	Totaal aantal praatjes
1607-1609	387	61	5
1618-1619	557	32	3
1646-1648	664	42	6
1650	450	35	17
1672	845	110	29
1684	411	24	0
1690	275	16	1
1704	284	9	2
1720	77	3	0
1742	167	14	2
1747-1748	710	51	10

Tabel 2 Percentages

Piekjaren in Knuttel	Totaal aantal pamfletten	Percentage gespreks- pamfletten t.o.v. pamfletten (100%)	Percentage praatjes t.o.v. gespreks- pamfletten (100%)	Percentage praatjes t.o.v. pamfletten (100%)
1607-1609	387	16%	8%	1,3%
1618-1619	557	6%	9%	0,5%
1646-1648	664	6%	14%	0,9%
1650	450	8%	49%	3,8%
1672	845	13%	26%	3,4%
1684	411	6%	0%	0,0%
1690	275	6%	6%	0,4%
1704	284	3%	22%	0,7%
1720	77	4%	0%	0,0%
1742	167	8%	14%	1,2%
1747- 1748	710	7%	20%	1,4%

Kwantitatieve ontwikkeling

Het percentage praatjespamfletten ten opzichte van het totale aantal pamfletten is in de piekjaren in Knuttel meestal ongeveer 1%. In de jaren 1650 en 1672 ligt dit percentage hoger, respectievelijk 4% en 3%. De absolute aantallen praatjespamfletten fluctueren iets meer, maar komen slechts driemaal (in 1650, 1672 en 1747-1748) boven de negen uit. Gesprekspamfletten zijn er uiteraard meer, maar ook deze groep lijkt over het algemeen niet dominant te zijn in de totale verzameling pamfletten: slechts in twee perioden komt hun percentage boven de tien procent uit, in 1607-1609 (16%) en in 1672 (13%). Niettemin zijn de gespreks- en praatjespamfletten vanwege de dialoogvorm een opvallend fenomeen.

In de drie vroegste perioden 1607-1609, 1618-1619 en 1646-1648 zijn er in totaal negen afzonderlijke praatjespamfletten (heruitgaven, varianten en vertalingen van hetzelfde pamflet niet meegerekend). De verdeling over de drie perioden is niet evenwichtig: vijf van deze negen pamfletten stammen uit 1646-1648. In hoeverre komen praatjespamfletten in de eerste helft van de zeventiende eeuw eigenlijk voor? Uit een steekproef van kleinere piekjaren in Knuttel blijkt dat praatjespamfletten in de periode tot 1646 zo nu en dan opduiken, maar lang niet in elk jaar.⁵⁸ Vanaf 1646-1648 komt daar verandering in: praatjespamfletten komen dan in elk jaar voor, al is het aanvankelijk nog mondjesmaat. Tekenend voor deze groeiende belangstelling is het cluster van vijf praatjespamfletten en twee andere gesprekspamfletten in 1649, waarin de oorlog met Portugal in Brazilië en het voortbestaan van de West-Indische Compagnie bediscussieerd worden.⁵⁹ In 1650 is opnieuw een cluster van zeven pamfletten te vinden. De jaren rond de vredesbesprekingen beschouw ik dan ook als een aanloopfase naar een periode, waarin praatjespamfletten steeds populairder worden.⁶⁰

De tijdsspanne waarin het pamflettype 'praatje' het frequentst voorkomt, duurt vanaf het midden van de zeventiende eeuw tot en met 1672. In die periode verschijnen er vrijwel jaarlijks één of meer praatjespamfletten en zijn er ook piekjaren, zoals 1652 en 1672, en jaren waarin ze ketens van actie en reactie ver-

58 De kleinere piekjaren (minimaal 100 pamfletten) die ik in de Knuttelcatalogus op titel bekeken heb, zijn: 1610 (1 praatje), 1611 (geen praatjes), 1612 (2 praatjes en verschillende uitgaven van het eerste en tweede deel van de *Comœdia Vetus*, ook wel *Bootmanspraetgen* genoemd, dat een prent bevat met een verhaal waarin in schepstermen over de Republiek gesproken wordt; het is geen praatje in directe rede. Knuttel noemt de verschillende edities van dit stuk onder het jaar 1612, maar de de uitgaven stammen uit verschillende jaren in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw; Kn. 2018-2024), 1616 (geen praatjes), 1617 (1 praatje), 1620 (geen praatjes), 1621 (geen praatjes), 1622 (geen praatjes), 1623 (geen praatjes), 1629 (geen praatjes), 1630 (1 praatje), 1632 (geen praatjes), 1637 (2 praatjes), 1642 (geen praatjes), 1643 (geen praatjes), 1644 (geen praatjes), 1645 (geen praatjes). De meeste jaren bevatten wel 1 of een paar andere gesprekspamfletten. Interessant is dat de jaren 1643-1645 meerdere gesprekspamfletten bevatten; er is dus een geleidelijke toename van dialogen waar te nemen.

59 Zie hierover Dingemans en Meijer Drees 2005.

60 In hoofdstuk 1 (paragraaf 'Intermezzo 2: praatjespamfletten in indirecte rede (1646)', p. 90-96) kom ik op deze aanloopfase terug.

oorzaakt hebben (1650, 1660).⁶¹ Na 1672 boeten praatjespamfletten weer aan populariteit in.

Tussen 1672 en de volgende ijkperiode 1747-1748 komen slechts in elf van de 75 jaren praatjespamfletten voor: in 1674, 1678, 1690, 1691, 1704, 1728, 1736, 1737, 1738, 1742 en 1746; in totaal gaat het om vijftien afzonderlijke praatjespamfletten.⁶² Gesprekspamfletten in het algemeen, zoals samenspraken en discourses, blijven in de periode 1672-1700 wel in zwang. Na 1700, als de pamfletproductie in zijn geheel afneemt, komen andere gesprekspamfletten eveneens minder voor. In 1747-1748 is er nog een opleving van praatjes- en gesprekspamfletten, maar het hoogtepunt blijft de periode 1650-1672.

Vraagstelling en aanpak

Praatjespamfletten imiteren met hun realistische aankleding de werkelijkheid. Op basis hiervan zou je als moderne lezer al snel een ‘natuurlijk’ gesprek verwachten waarin verschillende sprekers verschillende standpunten naar voren brengen.⁶³ Maar praatjespamfletten sluiten tevens aan bij de literatuur en pamfletcultuur van die tijd en zijn dienovereenkomstig steeds in meer of mindere mate gericht op opinie en lering door vermaak.⁶⁴ Het ogenschijnlijke realisme van praatjespamfletten moet mijns inziens in dat perspectief worden gezien: het herkenbare gesprek fungeert als diverterend raamwerk en retorisch wapen om te overtuigen. Op welke wijze dit overtuigen gebeurt, daarover gaat dit proefschrift.

Als rode draad door dit boek loopt de hoofdvraag: door middel van welke dialoogtechnieken worden de gezichtspunten in praatjespamfletten naar voren gebracht? Met andere woorden: hoe en in welke richting wordt de lezer gestuurd? Onder dialoogtechnieken versta ik zaken als de presentatie van de sprekers, van

61 Jaren waarin geen praatjespamfletten voorkomen in Knuttel in deze periode zijn 1656, 1659, 1667 (op basis van de titels in de catalogus).

62 Het gaat om de volgende Knuttelnummers: Kn. 11210-11211 (1674); Kn. 11622 (1678); Kn. 13499 (1690); Kn. 13676 (1691); Kn. 15308, Kn. 15321 (1704); Kn. 16758 (1728); Kn. 17019-17019a (1736); Kn. 17057, 17058-17059 (1737); 17078, 17079 (1738); 17347, 17348 (1742); Kn. 17526 (1746). Uitgaande van de titels is er in 1678 een tweede praatje te vinden, maar na nadere bestudering blijkt hier een brief achter te schuilen waarin een ‘ik’ verslag doet van een gesprek (Kn. 11621). Het betreft dus geen praatje in directe rede.

63 Zie bijvoorbeeld Frijhoff en Spies 2000, p. 220 en Kushner 1993, ed. 2004, p. 250 (over literaire dialogen).

64 Zie over de functies van literatuur onder meer Frijhoff en Spies 2000, p. 559. Het opiniërende en pedagogische karakter van zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse dialogen, of het nu gaat om (religieuze-)didactische, moraliserende of polemische teksten, komt naar voren in vier opstellen uit de bundel *Kort Tijt-verdrijf* (Fleurkens 1996, p. 15-22; Sneller 1996, p. 103-110; Stronks 1996, p. 207-212; Van Vaeck 1996, p. 149-156). Teksten van Franciscus Ridderus, Jacob Cats, Petronella Keyzers en Dirck Volckertsz. Coornhert worden besproken. Zie over de persuasieve inhoud van pamfletten Frijhoff en Spies 2000, p. 220; Meijer Drees 2006a, p. 11-18, en Vrieler 2007, p. 18 en passim over lezersbeïnvloeding in pamfletten met poëzie.

de standpunten en argumenten en van de gesprekslocatie. De vraag hoe open de praatjespamfletten werkelijk zijn, zal ik ook trachten te beantwoorden. Frijhoff en Spies stellen, als gezegd, dat het relatief vrije Ciceroniaanse dialoogmodel met gespreksdeelnemers die elk een eigen positie innemen, dominant is in zeventiende-eeuwse gesprekspamfletten. Welke inzichten bieden praatjespamfletten hierover, in hoeverre is dit ook werkelijk zo? En hoe ontwikkelen ze zich in de achttiende eeuw als men meer gericht is op kennisoverdracht en harmonie dan op opinie en het pamflet meer concurrentie krijgt van andere media, zoals tijdschriften en kranten?⁶⁵

De aanpak van dit onderzoek naar dialoogtechnieken is in de eerste plaats tekstgericht. Een retorische en literaire diepte-analyse naar de argumentatie, de sprekers en de encenering vormt de basis. Om een helder en systematisch overzicht te kunnen geven van bepaalde technieken over de hele periode 1600-1750 heb ik tevens een typologie ontworpen, die ik straks zal introduceren. Uiteraard zal ik de context van de pamfletten niet onderbelicht laten.⁶⁶ In elk hoofdstuk plaats ik de praatjespamfletten in hun historische en maatschappelijke context door ze te dateren en de belangrijkste punten uit de actualiteit te verhalen. In tien intermezzi besteed ik verder aandacht aan contextuele kwesties die de dynamiek van de praatjespamfletten en het pamflettaire bedrijf illustreren. In deze uitweidingen komen de volgende thema's aan de orde: intertekstualiteit en interactie tussen pamfletten, de ontwikkeling van praatjes in de periode tussen 1672 en 1747, auteurs, drukkers, verspreidingskwesties en publiek, de schuit als gesprekslocatie, het motief van de 'onschuldige vorst', narrativiteitstechnieken (m.n. indirecte rede) en het optreden van vrouwen in praatjespamfletten.

Met het oog op mijn gereedschap, de typologie, ga ik nu eerst in op de geschiedenis van dialoogmodellen.

Verwante voorlopers?

Europese dialogen van oudsher

Al in de klassieke oudheid waren dialogen een populair middel om over actuele onderwerpen te schrijven. Als meesters in het genre gelden Plato, Cicero en Lucianus, die elk een ander type dialoog hanteerden. Plato (427 v. Chr.-347 v. Chr.) gebruikte de dialoog voor vrijwel al zijn filosofische werken. In zijn socratische dialogen toonde hij een superieur vraag-antwoordspel, waarin Socrates zijn gesprekspartners via vragen de onjuistheid van hun argumenten liet zien. Plato's

⁶⁵ Zie voor de inzichten van Frijhoff en Spies en Kloek en Mijnhardt over respectievelijk de zeventiende- en achttiende-eeuwse samenleving de paragraaf 'Discussiecultuur', p. 11-14.

⁶⁶ Vergelijk Gelderblom en Musschoot 2000, p. 151-168, over de balans tussen contextualisering en tekstanalyse bij het schrijven van de nieuwe literatuurgeschiedenis.

dialogen waren dramatisch (directe rede), vaak met realistische personen en met een korte situatieschets aan het begin. Cicero (106 v. Chr.-43 v. Chr.) schreef narratieve dialogen (indirecte rede) en beoefende het *in utramque partem disserere*, dat wil zeggen, hij liet zijn sprekers alle kanten van een zaak onderzoeken. Op retorische wijze werden verschillende opvattingen over en invalshoeken op een probleem tegenover elkaar gezet. Zijn dialogen werden gekenmerkt door uitvoerige sfeer-tekening en het optreden van bestaande personen, inclusief de auteur zelf. De dialogen van Lucianus (120-ca. 190) waren fictioneler; ze speelden zich bijvoorbeeld af in het hiernamaals en hij voerde allerlei personages ten tonele: van dieren tot personificaties tot goden en doden, maar ook een realistisch-enscenering behoorde tot zijn arsenaal. Lucianus' dialogen waren satirisch en maatschappijkritisch van aard.⁶⁷

Laat-antieke auteurs, zoals de kerkvader Augustinus (354-430) gebruikte de dialoogvorm om zijn christelijke werken vorm te geven, waarbij hij zich door zijn klassieke voorgangers Plato en Cicero liet inspireren. De Romeinse filosoof en politicus Boëthius (480-525) volgde in zijn voetsporen, evenals kerkvader Gregorius de Grote (540-604). Ook de twaalfde-eeuwse filosoof en theoloog Pierre Abélard (1079-1142) paste de dialoog nog toe. Met hem zijn we aangeland bij de scholastische traditie waarin de dialoog als filosofische formule gaandeweg op de achtergrond raakte. Dat wil niet zeggen dat er geen teksten met een dialoog- of vraag-antwoordstructuur meer verschenen. Tal van geschriften hadden in meer of mindere mate een dergelijke structuur, denk bijvoorbeeld aan de vele lyrische debatten of strijdgesprekken (*Streitgedichte* of Franse subgenres als *jeu parti*, *partimen*, *tenson*), aan catechismusliteratuur, aan het *quod-libet* en de disputatie in het scholastische onderwijs en aan allerlei instructieve dialogen.⁶⁸

De herbezinning op de klassieken, met name de populariteit van Plato en Cicero, en de humanistische behoefte tot open discussie en onderzoek zorgden mede voor een opleving van de dialoog in de Europese renaissance.⁶⁹ Het dialogische principe van discussie en conflict wordt door hedendaagse onderzoekers als wezenlijk onderdeel van de renaissancecultuur gezien.⁷⁰ In vele West-Europe-

67 Het standaardwerk over de dialoog, hoewel verouderd, is nog steeds *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch* (Hirzel 1895/1963). Zie voor de klassieken bijvoorbeeld ook: Cox 1992, p. 12-13; Godard 2001, p. 40-46; Guellouz 1992, p. 167-188; Snyder 1989, p. 22-38. Zie voor een vergelijking van de drie die meer toegespitst is op de dialoogstructuur en de typologie, de paragraaf 'Een typologie van praatjespamfletten', p. 38-41.

68 Hüsken 1984, p. 65-74, Köhler 1959, p. 37-88 en Walther 1920 over *Streitgedichte* in binnen- en buitenland; Axters 1943, p. 31-70; Berendrecht 1990, p. 369-385 en Le Goff 1989, p. 140-144 over *disputatio* en *quod-libet*, het recentelijk uitgegeven handschrift in *Een koopman in Venetië* (2001) is een voorbeeld van de circulerende didactische dialogen. Zie ook: *Le monologue, le dialogue et la sottie* (Aubailly 1976) en Neumeister 1969 die oud-Franse samenspraken over de liefde (*partimen*) behandelt. Zie voor twee voorbeelden van Middeleeuwse gespreksteksten ('Ene Disputacie [sic] tusschen den Sone ende den Vader' en 'Den gheselle calengiert den anderen die wandelinghe') ook de bloemlezing *Klein kapitaal* (Van Dijk, Gerritsen, Lie e.a. 1992, p. 86-103).

69 Zie Burke 1989, p. 6-8, voor een beknopt overzicht van mogelijke redenen waarom de dialoog juist in de renaissance belangrijk werd.

70 Godard 2001, p. 24-40; Grosse 1997, p. 154; Kushner 1993, ed. 2004, p. 249-250; Müller 2004, p. 17-24.

se talen (bijvoorbeeld het Italiaans, Frans, Spaans, Duits, Portugees, Nederlands, Engels) en ook in het Latijn werden dialogen geschreven. De auteurs volgden de klassieke dialoogteksten niet slaafs, maar ze sneden ze toe op hun eigen doel. Controversiële onderwerpen als de *questione della lingua* en de reformatie vonden hun weg in de dialoog en ook vrouwelijke sprekers deden hun intrede.⁷¹ In Italië werd het genre het veelvuldigst beoefend, met als één van de bekendste voorbeelden Castigliones *Libro del Cortegiano* (1528). In dit boek wijden illustere en geleerde personen hun avonduren aan aangename conversatie over de perfecte hoveling. Ook in Italië kenmerkte het genre zich door een grote variëteit.⁷²

Het ontbreken van een klassieke dialoogtheorie en de pluriformiteit van de klassieke modellen bezorgden de renaissance-auteurs en -theoretici hoofdbrekens: wat was nu precies een dialoog en welk voorbeeld moest gevolgd worden?⁷³ Hoewel vooral de Italianen verschillende pogingen ondernamen om tot een coherente theorie te komen, werd dit probleem nooit helemaal bevredigend opgelost.⁷⁴

De eerste volledige poëtica van de dialoog is *De dialogo liber* (1561) van Carlo Sigonio (ca. 1520-1584). Sigonio kaart hierin al een aantal thema's aan die voor zijn latere collega's, inclusief hedendaagse onderzoekers van dialogen, nog steeds van belang zijn: het verschil tussen *diëgesis* en *mimesis*; de spanning tussen fictie en werkelijkheid en tussen retorica en dialectica; de toepassing van *decorum* en de opzet van dialogen, die globaal het retorische schema van redevoeringen volgt. Dialogen bestaan volgens Sigonio uit een sfeerschetsende opening (*praeparatio*) en een inhoudelijke gedeelte (*contentio*), dat met een probleemstelling (*propositio*) begint, die vervolgens getoetst wordt (*probatio*). Sigonio geeft de voorkeur aan proza boven poëzie, omdat het de dialoog met de retorica verbindt en het meer lijkt op gesproken taal, wat de waarschijnlijkheid, geloofwaardigheid en dus de overtuigingskracht ten goede komt.⁷⁵ De toepassing van *decorum*, de passendheid in de uitbeelding van de personages, is voor deze waarschijnlijkheid eveneens van belang. Snyder synthetiseert Sigonio's opvatting als volgt: 'Dialogical writing, like a perfect argument, persuades its readers of the probable truth

71 Burke 1989, p. 8-10.

72 Zie voor een handzaam overzicht van studies over de dialoog in de renaissance Kushner 2004, p. 302-306 en Godard 2001, p. 13-16, 21-24 en 184-186. Andere relevante studies zijn (deze noemen Kushner en Godard niet): Rallo Gruss z.j. (1996) over Spaanse dialogen en de bijdragen in de bundels *Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance* (Guthmüller en Müller 2004) en in *Printed Voices* (Heitsch en Vallée 2004).

73 Sigonio begon de opdracht van zijn *De dialogo liber* (1561) met een klacht over het tekortschieten van de klassieken op dit gebied en de moeilijkheid van zijn taak een theorie te ontwerpen (Grosse 1997, p. 166).

74 'Renaissance theorists and critics never did arrive – in spite of an intensive effort – at a definitive understanding of dialogue', aldus Snyder 1989, p. 1. Snyder 1989 behandelt de belangrijkste Italiaanse dialoogtheorieën uit de tweede helft van de zestiende eeuw van Sigonio (1561), Speroni (1574), Castelvetro (1567) en Tasso (1585). Zijn laatste hoofdstuk is gewijd aan de periode na Tasso met theorieën van Manso (1628) en Pallavicino (1646). Zie over dialoogtheorieën ook Grosse 1997, p. 153-179, Gilman 1991, 345-355 en Gilman 1993, p. 29-54.

75 Zie hierover Gilman 1991, p. 350.

of the discoveries made in the scene of speaking; it is a rhetorical fiction conveying something that is neither wholly fictional nor wholly rhetorical'.⁷⁶

Nederland: zestiende eeuw

Het is maar de vraag in hoeverre de literaire dialogen en theorieën, die in Italië vooral aan het hof en de geleerde academies functioneerden, ook direct van invloed zijn geweest op Nederlandse dialogen en meer in het bijzonder op de praatjespamfletten uit mijn corpus, die eerder op een bredere doelgroep gericht waren. Voor directe invloeden moeten we het waarschijnlijk dichterbij huis zoeken, in de Nederlandse zestiende eeuw. Het genre van de (renaissance) dialoog is in Nederland, in tegenstelling tot in andere West-Europese landen, een nog vrij onontgonnen onderzoeksterrein. Het enige overzichtsartikel (uit 1961) is van de Vlaming Geeraerts, die in het kader van zijn onderzoek naar de dialogen van Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) zestiende-eeuwse dialogen ook meer in het algemeen heeft bestudeerd.⁷⁷

Geeraerts heeft gesteld dat toneel en dialoog in de zestiende eeuw in elkaar overvloeiden. In de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkelden dialogen zich meer en meer tot een zelfstandig genre. Ze kwamen dan ook los van het schoolverband te staan, waarin dialogen als didactisch middel werden ingezet en ook klassikaal werden opgevoerd. Er kwam ruimte voor polemieken en de dialoog werd een modevorm, waarin iedereen die iets te vertellen had, zijn gedachten kon uitdrukken.

Dialogische teksten waren in Nederland in de zestiende eeuw alomtegenwoordig. Om te beginnen was de dialoogstructuur volop aanwezig in het onderwijs. Op Latijnse scholen werd geoefend in het pro- en contra-argumenteren via de scholastische disputatie en later, onder invloed van het humanisme, in de declamatie.⁷⁸ De disputatie was gericht op het verwerven van inzicht in vaststaande waarheden die geenszins ter discussie stonden. De structuur van de disputatie kende twee afzonderlijke betooglijnen pro en contra, die door een opponent en een respondent naar voren werden gebracht. Aangezien de twee lijnen amper met elkaar in contact kwamen, moest de conclusie door een onafhankelijke instantie gegeven worden. De declamatie was daarentegen veel publieksgerichter van aard: het overtuigen van anderen was het doel met behulp van de Ciceronische methode van het redeneren met wederzijdse argumenten (*in utramque partem*). Beide argumentatiestructuren vonden hun weerslag in de toenmalige to-

⁷⁶ Snyder 1989, p. 79.

⁷⁷ Geeraerts 1961, p. 248-262 over dialogen en Geeraerts 1958, p. 241-255 over de dialogen van Coornhert. De nu volgende observaties over de zestiende-eeuwse dialoog ontleen ik aan deze artikelen. Geeraerts schreef ook de dissertatie *D.V. Coornhert. Zijn comedies en zijn samenspraken in het licht van de XVIde eeuwse, Westeuropese toneel- en dialoogliteratuur* (1951), maar deze is niet gepubliceerd en heb ik niet kunnen raadplegen.

⁷⁸ Zie over de ontwikkeling van *disputatio* naar *declamatio* Fleurkens 1994, p. 63-89. Zie over de *disputatio* en het *quodlibet*, een speciale disputatievorm, ook Berendrecht 1990, p. 370-371 en Le Goff 1989, p. 140-144.

neelliteratuur en het is niet ondenkbaar dat ze, eventueel via het toneel, ook in dialogen hun sporen hebben nagelaten.⁷⁹

Op de Latijnse school werd tevens gebruik gemaakt van dialogen om de leerlingen zich het Latijn meester te doen maken. Deze schooldialogen dienden tegelijkertijd de morele en godsdienstige instructie; ze legden een fundament voor de humanistische ethiek die de leerlingen later in hun leven idealiter zouden toepassen. Een beroemd voorbeeld waren Erasmus' *Colloquia Familiaria* (1522).⁸⁰ Een ander belangrijk instrument in de sturing van de ethische opvattingen was de catechismus. Deze was eveneens vaak in dialoogvorm gesteld (vraag en antwoord).⁸¹ Catechismi hadden niet alleen kinderen als doelgroep, maar ook volwassenen, met name eenvoudige lieden.⁸² Door de soberheid en efficiëntie in de uitvoering waren zij voor een brede groep betaalbaar. Buiten de schoolpraktijk circuleerden tevens allerlei gespreksboekjes gericht op het leren van een taal of een beroep.

Een belangrijke publicist van dialogen in de Noordelijke Nederlanden was de reeds genoemde Coornhert. Hij schreef maar liefst 50 dialogen in de volkstaal en hij nam tevens deel aan openbare disputaties, die eveneens op schrift werden gesteld.⁸³ Sommige van deze dialogen maken een toneelmatige indruk; een enkele keer zijn er zelfs toneelaanwijzingen en is de dialoog opgevoerd.⁸⁴ Een aantal verscheen als pamflet.⁸⁵

In Coornherts filosofische en (politiek-)religieuze dialogen ligt de nadruk op het pedagogische en polemische element.⁸⁶ Hij verdedigt zijn idealen in gesprekken met maximaal drie personen: bestaande personen inclusief zichzelf, mythologische figuren, personificaties, personen met realistische en veelzeggende namen en ook typen als de monnik, de katholiek en de edelman. Ze zijn voor het merendeel bedoeld als realistische personages, die op een natuurlijke toon met elkaar discussiëren.⁸⁷ De gesprekslocatie is meestal ook levensecht: bijvoor-

79 Fleurkens 1994 constateert deze structuren voor een aantal toneelstukken van Coornhert (zie bijvoorbeeld p. 85, 159-160, 201, 376-379); Spies 1992, p. 261-271, handelt over de realisatie van het pro- en contra-argumentatiepatroon in de Franse moralité en Spies 1990, p. 139-150, onderzoekt het *disputatio*-karakter van Nederlandse zinnespelen.

80 Erasmus' *Colloquia* zijn recentelijk opnieuw vertaald en toegelicht door Jeanine de Landtsheer (Erasmus 2001). Zie voor de invloed van de gespreksboekjes van Erasmus en Von Hutten op Duitse gespreks-pamfletten Smolinsky 2004, p. 279. Zie voor de schooldialogen ook Böhmer 1966. Voor de dialoog in het Engelse onderwijs in de zestiende eeuw, zie Mack 1984.

81 Heijting 1989, p. 35-36, en Verboom 1986, p. 187-195, handelen over de dialoogvorm van catechismi.

82 Heijting 1989, p. 93-94.

83 Geeraerts 1958, p. 241-244; Becker 1964, p. 119-120, corrigeert de lijst van Geeraerts. Zie de bloemlezing *Weet of Rust* (Coornhert 1993) voor een aantal van Coornherts dialogen.

84 Fleurkens 1996, p. 15; Geeraerts 1961, p. 161.

85 In de volgende paragraaf (op p. 37) komt Coornherts pamflet *Wortel der Nederlantsche oorloghen* (1590) aan de orde.

86 Zie voor een karakteristiek van Coornherts dialogen Geeraerts 1958, p. 244-255 en *Weet of Rust* (Coornhert 1993), p. 124-125.

87 Zie over de stijl van Coornherts dialogen, 'een heel natuurlijk aandoende spreektaal' Gelderblom 1989, p. 113-114.

beeld een herberg, beurtschip of bij iemand thuis. Verschillende kanten van een onderwerp komen aan bod, maar één van de sprekers wint uiteindelijk en de argumentatie van de tegenstrever is vaak zwak. Coornhert past ook wel de techniek van de socratische ondervragingsmethode toe, waarin de tegenstander onderuit gehaald wordt door hem te confronteren met zijn eigen uitspraken. Zijn dit zaken die we in de zeventiende- en achttiende-eeuwse praatjespamfletten ook tegen zullen komen?

Samen met Hendrik Laurensz. Spiegel realiseerde Coornhert de eerste Nederlandse volkstalige grammatica, in dialogovorm, de *Twe-spraak van de Nederduitsche letterkunst* (1584). De tekst begint met de ontmoeting van twee mannen, Roemer en Gedeon, waarna ze een gesprek voeren over taalvermenging en taalzuiverheid. Hierin onderwijst Gedeon Roemer in correct taalgebruik. Net als in Plato's socratische dialogen zijn de sprekers niet gelijkwaardig en wordt Gedeons relaas maar af en toe onderbroken door opmerkingen van Roemer.⁸⁸

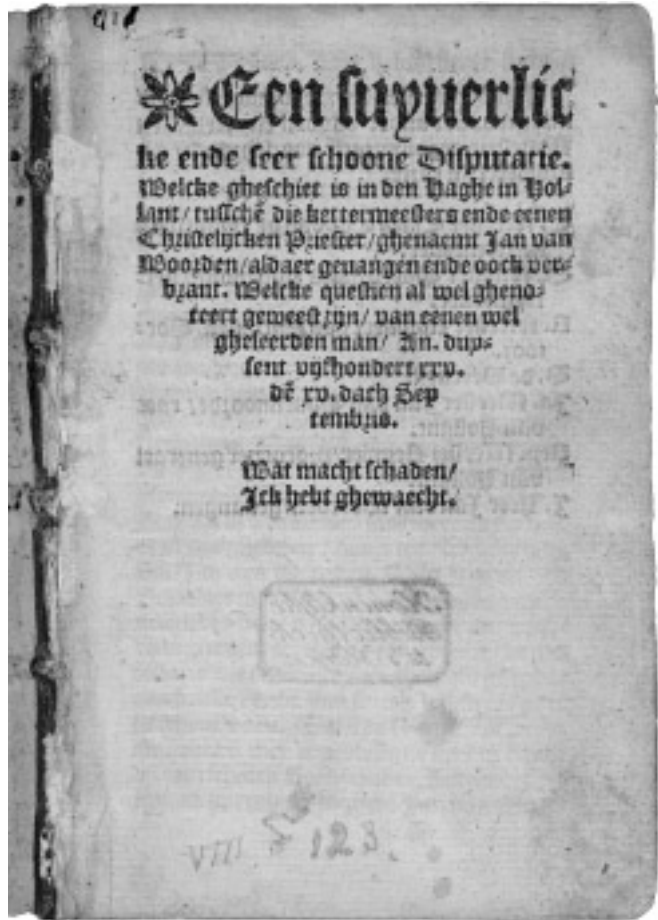
Gesprekspamfletten in de zestiende eeuw

De meest directe voorlopers van de praatjespamfletten uit mijn corpus zijn zestiende-eeuwse gesprekspamfletten. De Knuttelcatalogus, als gezegd de grootste pamflettenverzameling van Nederland, telt tot het jaar 1600 1357 pamfletten, waarvan zeventien gesprekspamfletten.⁸⁹ Het eerste stamt uit 1510: een Latijnse dialoog over de vraag wie de rechtmatige hertog van Gelderland is.⁹⁰ Tot 1565 komen maar drie andere dialogen voor, waarvan twee eveneens in het Latijn. Vanaf dat jaar neemt de totale pamfletproductie onder invloed van de reformatie en de Opstand tegen Spanje toe en worden ook regelmatig gesprekspamfletten gepubliceerd: dertien tot het jaar 1600. De meerderheid is dan in de volkstaal geschreven, slechts eenmaal komen Latijn en Frans voor. Het eerste gesprekspamflet in het Nederlands, *Een suyverlicke ende seer schoone Disputacie*, is blijkens het ti-

⁸⁸ Rutten 2004, p. 481-482.

⁸⁹ Het gaat om de volgende nummers, titels en jaartallen: Kn. 5b *Dialogus super iure ducatus ghebrie* (1510); Kn. 16 *Luce nerendi inter Apollinem et Mercurium dialogus* (1517); Kn. 25-27 *Een suyverlicke ende seer schoone Disputacie* (1525); Kn. 78 *Aula dialogus Gulielmi insulani Menapij Grevibrugensis* (1539); Kn. 134 *Een schoone Vraaghe van eenen Buur* (1565); Kn. 135 *Een Colloquie oft Tsamensprekinghe van twee personagien* (1565); Kn. 217 *Dialogus Een clachte van een Uutlander* (1573); Kn. 229 *Een Dialogus Van Twee Personagien, deen gheheeten, den Vertroosten in Leyden, dander, Den Danckbaren Gheest* (1574); Kn. 357 *Eenen orlof en een droeffelijck scheidt* (1578); Kn. 494-495 *Vir pietate, virtute, moderatione, doctrinaque, Clarissimi; Dialogus de Pace* (1579); Kn. 545 *Emanuel – Erneste. Dialogue de deus personages* (1580); Kn. 548a *Apologia. Een Christelijcke ende billijcke verantwoordinge Caspari Coolhaessen* (1580); Kn. 548c *Vraghe ende Antwoort zeer profijtelijck ende genoechelijck om lesen* (1580); Kn. 548d *Eenen Poetschen Dialogus genaempt Calvinus* (1580); Kn. 588-589 *Een Dialogue Oft Tsamensprekinghe tuschen de goetwillighe Ghemeynte ende die Edele...Heere...die Hertoghe van Aniou* (1582); Kn. 875 *Wortel der Nederlandsche oorloghen* (1590); Kn. 915 *Een schoon Dialogus oft t'samen-sprekinghe, tuschen Belgica ende Hope tot Peys* (1594). Twee verslagen van openbare disputaties heb ik niet meegeteld, omdat dit geen echte gesprekken zijn: Kn. 119 *Waerachtighe beschrijvinghe, Van den treffelijcke ende vermaerde Disputatie, Ghehouden tot Poissi* (1561) en Kn. 673 *Disputacie over den Catechismus van Heydelberg* (1583). Zie Van Puffelen 1965, p. 251-256, over de schriftelijke weergave van godsdienstgesprekken in pamfletten.

Titelblad van het eerste gesprekspamflet in het Nederlands *Een suyerlicke ende seer schoone Disputacie* (1525) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 25]

telblad van september 1525, maar de drukken in de Haagse collectie zijn van latere datum: 1556, onbekend en 1578.⁹¹

Andere pamflettencatalogi bevestigen dit beeld.⁹² Ze bevatten minder gesprekspamfletten en het merendeel komt overeen met die in de catalogus van de KB. Vermeldenswaard zijn een aantal Duitse pamfletten in de catalogus van Van Someren. Hoewel de aanwezigheid in deze verzameling niet bewijst dat deze Duitse pamfletten destijds in Nederland hebben gecirculeerd, lijkt het mij niet

⁹⁰ Kn. 5b.

⁹¹ Kn. 25-27. Zie p. 34-35 voor vorm en inhoud van dit pamflet.

⁹² Geraadpleegde catalogi: Van Alphen 1944; Huiskamp, Boon en Camps 1995; Petit 1882-1934; Van Someren 1915-1922; Tiele 1858-1861; Van der Wulp 1866-1868; Zijlstra 1994. Het eerste gesprekspamflet in de volkstaal is, anders dan in de Haagse collectie, een *Catechismus oft Die somme der christelijcker onderwijsinghen* uit 1558 (Van der Wulp 89).

onwaarschijnlijk. Mogelijk waren ze voor Nederlandse auteurs zelfs een inspiratiebron. Twee Duitse gesprekspamfletten vertonen een vergelijkbare levensechte encscenering met die van Nederlandse uit de zeventiende eeuw: een berijmd *Gespräch* (1584) tussen een vreemdeling en een katholiek burger uit Erfurt in een herberg ‘zum Weinfass’ en een samenspraak op rijm tussen een manke bode en een postruiter (1590).⁹³ Van Someren bevat tevens een veel vroeger pamflet uit 1521, een vertaling uit het Latijn, *Dialogus ader* [sic] *ein gespreche*.⁹⁴

De benamingen van de pamfletten zijn internationaal (‘dialogus’, ‘dialogue’, ‘Gespräch’) en refereren vaak aan de zestiende-eeuwse dialoogcultuur (‘quodlibet’, ‘disputacie’, ‘Vraghe ende Antwoort’, ‘Colloquie’, ‘catechismus’, ‘Refreyen’). De titel ‘dialogus’ komt verreweg het meest voor. Zo nu en dan worden dergelijke termen gecombineerd met toevoegingen als ‘oft tsamensprekinghe’ en in een paar gevallen is uit de terminologie in de titel niet op te maken dat het om een gesprekspamflet gaat. Het is opvallend dat de meeste zestiende-eeuwse benamingen in de zeventiende eeuw nog maar nauwelijks voorkomen. Meer alledaagse termen als ‘samenspreking’ en ‘praatje’, maar ook ‘discours’, worden gebruikelijk.

Geeraerts verdeelt de zestiende-eeuwse dialogen in drie groepen: zuiver didactische traktaten zonder discussie (‘een voortzetting van de disputaties uit de school van Maerlant en Boendale’), debatten (vaak bestemd voor het toneel, waarin contrasten tegenover elkaar gesteld worden met vaak gepersonifieerde begrippen als sprekers; ook procesdialogen) en polemische dialogen.⁹⁵ Deze laatste ontwikkelen zich in de zestiende eeuw onder invloed van Erasmus en de Duitse reformator Von Hutten en gaan overheersen naarmate de eeuw vordert. De pamfletten uit de Knuttelcatalogus bevestigen Geeraerts bevindingen.

Geen enkel gesprekspamflet uit de zestiende eeuw kan zuiver didactisch genoemd worden, polemieek speelt altijd mee en dat is ook niet verwonderlijk gezien de controversiële onderwerpen: de reformatie en de Opstand tegen Spanje. Het dichtst in de buurt van zuivere didactiek komt *Vraghe ende Antwoort zeer profijtelijck ende genoehelijck om lesen*, een gesprek tussen Vraag en Antwoort uit 1580.⁹⁶

Er zijn twee pamfletten die tot de categorie ‘debat’ behoren: het eerste Nederlandstalige gesprekspamflet *Een suyverlicke ende seer schoone Disputacie* (1525) en *Eenen Poetschen Dialogus genaempt Calvinus* (1580).⁹⁷ Beide zijn procesdialogen met uitzonderlijk veel sprekers, respectievelijk zeven en tien, terwijl de andere pamfletten er maximaal drie hebben. Verder hebben deze teksten weinig overeenkomsten, al zijn ze allebei ook polemisch: de eerste anti-katholiek, de tweede anti-calvinistisch.

93 Van Someren 344; Van Someren 432.

94 Van Someren 237.

95 Geeraerts 1961, p. 248-249.

96 Kn. 548c.

97 Kn. 25; Kn. 548d.

Een suyverlicke ende seer schoone Disputacie (1525) is geworteld in de werkelijkheid: de personages zijn bestaande personen en de setting is de gevangenis. Het gaat over het proces tegen Jan de Bakker van Woerden, de eerste Noord-Nederlandse martelaar. Hij treedt hierin op als moedige, standvastige gelovige tegen de katholieke kettermeesters. Zijn terechtstelling op de brandstapel wordt na de dialoog aanschouwelijk beschreven. De vermoedelijke auteur, de Haagse schoolmeester Gnapheus of Willem Claesz. de Volder (ca. 1493-1598), bekend van het Latijnse schooldrama *Acolastus*, heeft dit proces van dichtbij meegemaakt, aangezien hij met De Bakker gevangen heeft gezeten. Gnapheus heeft tevens een verdedigingsrede voor hem opgesteld en hij schreef ook diens biografie.⁹⁸

Eenen Poetschen Dialogus genaempt Calvinus (1580) is fictioneel, hij behoort tot het subgenre van de dodendialoog.⁹⁹ De dialoog heeft plaats in de klassieke onderwereld, waar Pluto en de zijnen spreken over de bedreiging door de calvinisten, die in groten getale door Charon overgezet worden. Ze vrezen voor een machtsovername. De gespreksdeelnemers worden vooraf in een lijst aangekondigd, wat toneelmatig aandoet, en zijn voor het merendeel afkomstig uit de klassieke mythologie: 'Pluto, den Coninck der hellen', 'Charon de schipper die sielen over helsche wateren voert', 'Proserpina, Plutonis wijff', de 'helsche richters' Minos, Aeacus en Rhadamanthus en de blinde profeet Tiresias. 'Calvinus, met Swinglio ende de Consistorianten [calvinisten]' vertegenwoordigen de groep (overleden) gereformeerden; zij komen nauwelijks aan het woord. De encenering en het komisch-satirische karakter van deze dialoog doen denken aan de samspraken van Lucianus.

De derde en grootste groep, de polemische dialogen, is in drie categorieën onder te verdelen. In de eerste plaats zijn er drie gesprekken waarin de sprekers in een leraar-leerlingverhouding tot elkaar staan: de één onderwijst de ander. Er is geen echte discussie, hooguit wat tegenstribbelen. Hiertoe behoren: *Een Colloquie oft tsamensprekinghe van twee personagien* (1565), *Een schoone Vraeghe van eenen Buur* (1565) en *Apologia. Een Christelijcke ende billijcke verantwoordinge Caspary Coolhaessen* (1580).¹⁰⁰ Het eerste gesprek heeft de meest fictieve aankleding van de drie. Het personage Pasquillus licht zijn vriend Marforio – hun namen verwijzen naar beelden die nu nog steeds in Rome staan – in over zijn reis door Hel en Vagevuur, hem intussen de juiste weg in het geloof wijzend, waarbij de katholieken er niet goed vanaf komen. Het pamflet is een adaptatie van *Pasquillus extaticus*

98 Zie hierover: Gnapheus 1956, p. 15, 18-19 en Kindermann 1959, p. 202. Knuttel noemt Gnapheus als auteur en dit lijkt zeer aannemelijk, mede gezien het feit dat Gnapheus waarschijnlijk in Emden was ten tijde van de uitgave van het pamflet dat in 1556 in die plaats gedrukt is (Gnapheus 1956, p. 17 en Kindermann 1959, p. 202).

99 Kn. 548d. Toussaint van Boelaere heeft deze dialoog in 1945 opnieuw uitgegeven en voorzien van een inleiding (*Twee XVIe eeuwse dialogen* 1945). Zie ook de bloemlezing van Frédéricque 1907, p. xxxii-xxxiii (algemene opmerkingen) en p. 88-102 (tekst), en Geeraerts 1961, p. 256-257. Zie over dit pamflet als dodendialoog Veenman 1997, p. 39.

100 Kn. 135; Kn. 134; Kn. 548a.

(*Pasquino in estasi*) van de Italiaan Curione.¹⁰¹ De tweede tekst uit 1565, ook een aanklacht tegen de katholieke clerus, heeft een setting die meer herkenbaar is. Hierin spreekt een boer aanvankelijk kort met een pelgrim in het bos, waarna hij voor meer informatie naar een ‘paep’, een katholieke geestelijke, gaat. Deze beantwoordt de vragen van de boer en bekent de misdaden van hem en zijn soort.

Het derde pamflet bestaat uit meerdere gesprekken, waarin de predikant Caspar Jansz. Coolhaes (1513-1615) zijn geloofsopvatting verdedigt. Hij is de hoofdspreker van de serie dialogen, waarin ene Theophilus (‘iemand die God lief heeft’) zich gewillig laat onderwijzen. Elk gesprek wordt gepresenteerd alsof het echt heeft plaatsgevonden en volgt logisch op het volgende, omdat aan het eind een afspraak gemaakt wordt voor een nieuwe bijeenkomst. De gesprekken hebben een heldere structuur met een luchtige opening, een argumentatief middengedeelte en een afsluiting met het afscheid. Coolhaes, die vanwege zijn solistische positie en voortdurende conflicten met de kerk wel een dissident genoemd kan worden, maakte veelvuldig gebruik van pamfletten om zijn afwijkende denkbeelden uit te dragen.¹⁰² Van hem is uit 1602 een ander gespreks-pamflet bekend dat eveneens helder opgebouwd is en waarin herkenbare, realistisch aandoende typen met elkaar converseren (‘Boeckverkooper’, ‘Partijdich Ghereformeerde’, ‘Jesuwijt’).¹⁰³

De tweede categorie bestaat uit vier gesprekken op rijm, waarin vrijwel steeds twee personificaties optreden die eensgezind een lof- of klaagzang houden: *Dialogus een clachte van een Uutlander* (1573), *Een Dialogus Van Twee Personagien, deen gheheeten, den Vertrousten in Leyden, dander, Den Danckbaren Gheest* (1574), *Eenen orlof en een droeffelijck scheyden, // Binnen Antwerpen van de Jesuiten* (1578) en *Een schoon Dialogus oft t’samen-sprekinghe, tusschen Belgica ende Hope tot Peys* (1594).¹⁰⁴ Deze pamfletten komen mogelijk uit de wereld van de rederijkers: hierop wijzen de rijmvorm en het veelvuldige gebruik van personificaties in combinatie met nu weer de toevoeging van dichtwerk als rondelen en een refrain, dan weer de ondertekening met een zinspreuk, taalspelletjes als het acrostichon en een voorberedende proloog in dialoogvorm.¹⁰⁵ Van *Een Dialogus van Twee Personagien, deen gheheeten, den Vertrousten in Leyden, dander, Den Danckbaren Gheest* (1574) is de herkomst bekend.¹⁰⁶ Dit pamflet is ondertekend met de zinspreuk ‘Behaecht Gods Wille’ van Willem van Haecht, een belangrijk lid van de Antwerpse rederijkers-

101 Zie voor een uitvoeriger bespreking van dit pamflet Dingemanse en Meijer Drees 2006, p. 481, 484-485.

102 Zie voor een samenvatting van zijn leven en denkbeelden Noordzij 2003, p. 415-418.

103 Kn. 1184. Uit het slotgedicht blijkt dat Coolhaes de auteur is. Zie over dit pamflet Rogge 1856-1858, p. 92-95.

104 Kn. 217, Kn. 229, Kn. 357, Kn. 915.

105 Een duidelijk onderscheid tussen het toneel en dialogen van rederijkers is er niet altijd. Ook een aantal van hun refreinen ‘in het zotte’ zijn dialogisch te noemen, vanwege de confrontatie tussen twee personen in een levendig tafereel (Coigneau 1980, dl. II, p. 239-293 en dl. III, p. 545-553). Ze zijn – anders dan mijn corpus – in de indirecte rede.

106 Kn. 229.

kamer 'De Violieren'.¹⁰⁷ In 1578 is de *Dialogus* in druk verschenen, het jaar waarin Van Haecht ermeê deelnam aan een rederijkerswedstrijd in Leiden, waar het mogelijk ten tonele gebracht werd.¹⁰⁸

De derde groep is een restcategorie met een verzoek en een debat. In *Een Dialogue Oft Tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende [...] die Hertoghe van Aniou* (1582) is nauwelijks sprake van sprekerswisselingen.¹⁰⁹ Het gaat meer om een verzoek dan om een dialoog. Na de opening met wederzijdse groeten, uitingen van sympathie en verwijzingen naar elkaars plichten, volgt een lange monoloog van 'goetwillighe Gemeynte', waarin zij haar erbarmelijke situatie beschrijft. Deze wordt beëindigd met een verzoek om bescherming, dat de hertog eenvoudigweg inwilligt.¹¹⁰

Van groter belang is het polemisch-didactische debat *Wortel der Nederlantsche oorloghen, met aenwysinghe tot inlantsche eendracht* (1590) van de eerder genoemde Coornhert.¹¹¹ Het bestaat uit twee, bij elkaar horende, dialogen tussen 'Catholijc', 'Ghereformeerde' en 'Pacifijc'. Laatstgenoemde is de hoofdspreker die de twee tegenstanders tracht te verzoenen door op eendracht en vrede aan te sturen. Beide dialogen bevatten een inleiding en een afsluiting met een aanschouwelijke, geloofwaardige situatieschets en een argumentatief middendeel, vergelijkbaar met de structuur van de dialogen van Coolhaes. De actuele situatie van onrust door oorlog en godsdiensttwist wordt helder en in begrijpelijke, persuasieve taal geschetst en de lezer wordt met zachte hand, maar stevig geleid tot de 'juiste' zienswijze en het bijbehorende gedrag.¹¹² Dit type persuasieve en sturende gesprekken, waarin duidelijke raad wordt gegeven, zullen we in de zeventiende eeuw nog vaker tegenkomen.

De zestiende-eeuwse gesprekken hebben verder nog een aantal bijzonderheden: in de eerste plaats het auteurscommentaar in een drietal pamfletten.¹¹³ Dit bestaat enerzijds uit toneelaanwijzingen in de tegenwoordige tijd en anderzijds uit verhalende opmerkingen over de *couleur locale* in de verleden tijd. Opmerkelijk zijn ook de concluderende spreekbeurten van een aantal pamfletten door

107 Kn. 915 is eveneens met een spreuk ondertekend, in het Latijn: 'Respice Finem', waaronder geschreven staat 'Reynerus Bervoyts de Brakel, vidit, et imprimi posse iudicatu, hac 4. Junij, anno 1594'. Maar van wie deze spreuk is en wie Reynerus Bervoyts de Brakel is, heb ik niet kunnen achterhalen.

108 Koppenol 1991, p. 66. De titelpagina bevat de vermelding 'Nu corts ghespeelt van den Schilders'. Met 'de Schilders' worden waarschijnlijk de leden van 'De Violieren' bedoeld, de literaire afdeling van het St. Lucasgilde van schilders en andere in de kunst- en luxenijverheid bedrijvige ambachtslieden. Waarschijnlijk verscheen de tekst achteraf, op die manier bleef het voor Van Haecht mogelijk zijn creativiteit tijdens de uitvoering te tonen (Coigneau 1994, p. 17).

109 Kn. 588.

110 Frédéricque was niet van deze summere uitwerking van de dialoogvorm gecharmeerd, hij noemde het gesprek een 'toonbeeld der onhandigheid en der onbeholpenheid in dat vak' en een 'naïve karikatuur' van meer toneelmatige dialogen (Frédéricque 1907, p. xxxi-xxxii).

111 Kn. 875. Het pamflet staat niet op microfiche, omdat het is zoekgeraakt. Ik heb de tekst in Coornherts *Werken* (1630) geraadpleegd (dl. II, fol. 174-183).

112 Vergelijk Gelderblom 1989, p. 113-114.

113 Kn. 25, Kn. 134, Kn. 548d.

een onafhankelijke instantie ('Volck', de profeet 'Tiresias' en 'Antwerpia')¹¹⁴, eenmaal presenteert de auteur zich in de laatste claus ('Excusatio').¹¹⁵ Deze spreekbeurten doen denken aan de praktijk van het toneel en de disputatie. Het merendeel van de gesprekken bevat (vele) bijbelcitataten of -verwijzingen, vaak in de marge aangegeven. Ook op de titelpagina's prijkt met regelmaat een bijbelcitaat.

De zestiende-eeuwse gesprekspamfletten zijn wat betreft vormgeving en gespreksverloop dus behoorlijk gevarieerd. In de prozagesprekken uit de eerste jaren van de zeventiende eeuw worden steeds vaker herkenbare sprekers opgevoerd, zoals een 'Hollander', 'Vremdelinck', 'Borgher', 'Boeckverkooper' of 'Ghereformeerde'. In poëzie zijn dan nog steeds allerlei personen te vinden: personificaties, bijbelse figuren en bestaande personen doen hun woordje. In de periode van de Bestandsonderhandelingen (1607-1609) neemt de pamfletproductie toe en komen gesprekspamfletten ook in grotere aantallen voor dan voorheen. De tendens richting alledaagsheid en herkenbaarheid zet dan door.

Een typologie van praatjespamfletten

Als hulpmiddel voor de beantwoording van de hoofdvraag (door middel van welke dialoogtechnieken worden de gezichtspunten in praatjespamfletten naar voren gebracht om de lezer te sturen?) heb ik een typologie opgesteld. Deze indeling dient als gereedschap om systematisch een aantal variabelen over een langere periode te volgen en in kaart te brengen. Omdat steeds duidelijk is welke indicatoren bepalend zijn, biedt de typologie een zekere transparantie. Tegelijk is zij ook kwetsbaar en heeft ze enige beperkingen.¹¹⁶ Het vooropgezette model kan de indruk wekken dat het een volledige beschrijving van het materiaal biedt; dit is uitdrukkelijk niet het geval. De typologie dient, als gezegd, om inzicht te bieden in de ontwikkeling van een beperkt aantal dimensies. Ze biedt uiteraard een vereenvoudigd beeld van de werkelijkheid, waarbij een scala aan mogelijkheden tot een ja-nee-vraag wordt teruggebracht. Daarom bevat mijn boek ook en vooral een diepte-analyse. Mijn typologie voor de praatjespamfletten is gebaseerd op indelingen van dialogen uit de secundaire literatuur, die ik heb afgestemd op de praatjespamfletten om een zo adequaat mogelijk model te verkrijgen.

Het diverse en flexibele dialoogmateriaal kan op allerlei manieren gegroe-

114 Kn. 134, Kn. 548d, Kn. 915.

115 Kn. 915.

116 Vergelijk Kushner over de beperking en kwetsbaarheid van een dialoogtypologie: 'Any typology of the Renaissance dialogue that may be established will be lacking in some respects and our distinction between the 'Platonic' and the 'Ciceronian' model is equally vulnerable.' (Kushner 1993, ed. 2004, p. 253). Dit weerhoudt haar en vele anderen er niettemin niet van om van een indeling gebruik te maken teneinde greep op het materiaal te krijgen.

peerd worden, zoals uit de studies over deze teksten blijkt.¹¹⁷ Het onderscheid tussen narratieve of diëgetische (in de indirecte rede) en dramatische of mime-tische (in de directe rede) dialogen wordt vrijwel steeds aangekaart; ik heb – zoals gezegd – de narratieve dialogen buiten beschouwing gelaten.¹¹⁸ De indeling van Cox in documentaire (met identificeerbare sprekers in realistische situaties) en fictionele (zonder pretentie dat het gesprek echt heeft plaatsgevonden) lijkt voor de praatjespamfletten niet toepasbaar, aangezien documentaire dialogen in het corpus niet zijn te verwachten.¹¹⁹ Evenmin bruikbaar lijken mij de indelingen gebaseerd op de strekking van dialogen, omdat dit zeer vele mogelijkheden oplevert (didactisch, polemisch, sociaal, politiek, filosofisch, amoreus, religieus, satirisch, utopisch, wetenschappelijk, literair) die weinig zeggen over dialoog-technieken.¹²⁰

Een gangbaar en voor mijn materiaal relevanter onderscheid is dat tussen de dialoogtechniek van de drie klassieke modellen: Plato, Cicero en Lucianus.¹²¹ Kenmerkend voor de dialogen van Plato is, als gezegd, dat één stem domineert; tegenwerpingen worden weerlegd en aan het einde is er overeenstemming. Dat wil niet zeggen dat andere stemmen niet gehoord worden, maar zij komen minder aan het woord. In Ciceroniaanse dialogen krijgen de gespreksdeelnemers juist evenveel gelegenheid om hun verschillende standpunten naar voren te brengen. Het doel is niet dat één gezichtspunt overwint, maar dat alle kanten van de kwestie gelijkwaardig worden beargumenteerd en met elkaar in verband worden gebracht. Ondanks deze verschillen hebben de modellen van Plato en Cicero beide een retorische en consensus zoekende functie, waarbij nieuwe waarheden of tenminste nieuwe perspectieven op ‘de’ waarheid naar voren komen. In beide typen kunnen levendigheid, interactie en natuurlijkheid als retorisch wapen fungeren.¹²²

Het verschil tussen de dialogen van Plato en Cicero wordt wel in verband gebracht met de twee benaderingen van *dialectical discourse: eristic debate*, waarbij de argumentatie in een overwinning eindigt, en *peiristic discussion*, waarbij er geen duidelijke conclusie is en de complexiteit van het onderwerp geconstateerd wordt. Tegenover *dialectical discourse*, waarin meningsverschillen uiteengezet worden en de geldigheid van ideeën onderzocht wordt, staat de *demonstrative dia-*

117 Zie bijvoorbeeld Guellouz 1992, p. 82-94, voor mogelijke indelingen; Cox 1992, passim, hanteert verschillende van de te bespreken criteria: open-gesloten, fictioneel-documentair, narratief-dramatisch, Ciceroniaans-Platoons-Lucianesk. Zie over de diversiteit, flexibiliteit en vloeiende overgangen die een indeling bemoelijken: Cox 1992, p. 2; Gilman 1993, p. 8-14; Godard 2001, p. 5-7, 19; Guellouz 1992, p. 39-41, 53-78; Le Guern 1981, p. 142; Kushner 1993, ed. 2004, p. 251; Rallo Gruss z.j. (1996), p. 45-153; Winn 1993, p. 1-3.

118 Zie p. 18-19.

119 Cox 1992, p. 9-10 en passim.

120 Le Guern 1981, p. 143-144; Kushner 1981, ed. 2004, p. 94-103.

121 Zie bijvoorbeeld Cox 1992, p. 61-69 en passim, en Wilson 1985.

122 Zie over deze verschillen en overeenkomsten tussen Plato en Cicero Kushner 1993, ed. 2004, p. 252-255.

logue, die uitgaat van vaststaande waarheden en een puur didactische functie heeft.¹²³

Waar het bij deze indelingen om gaat, is het spanningsveld tussen ‘open’ of ‘dialogische’ en ‘gesloten’ of ‘monologische’ dialogen. Dit wordt door veel onderzoekers als een wezenlijk onderscheid beschouwd.¹²⁴ In het eerste geval heeft de lezer iets te kiezen en krijgt hij de gelegenheid zelf zijn mening te vormen – parallel aan *peirastic discussion* en Ciceroniaanse dialogen; in het tweede geval heeft de lezer weinig te kiezen: de ‘juiste’ visie staat van meet af aan vast of er is een duidelijke slotsom – parallel aan *eristic debate*, Platoonse dialogen en zuiver didactische teksten. Deze dichotomie is behalve op contemporaine Italiaanse dialoogtheoretici geïnspireerd op het werk van de Russische taalfilosoof Mikhaïl Bakhtin die zich concentreerde op het dialogische element van teksten en die het onderscheid tussen ‘openheid’ en ‘geslotenheid’ opnieuw op de voorgrond plaatste.¹²⁵

De dialogen van Lucianus functioneren in tegenstelling tot die van Plato en Cicero in een semantisch veld van disharmonie en conflict; ze zijn komisch-satirisch, provocerend en toneelmatig van aard en gericht op kritiek. De secundaire literatuur is niet eenduidig over hun mate van openheid. Yandell heeft bijvoorbeeld betoogd dat satire een open dialoog in de weg staat.¹²⁶ Satire zou niet de complexiteit van een onderwerp als doel hebben, maar juist de vereenvoudiging ervan in een aantal makkelijk te bespotten karakteristieken. Identificatie met of begrip voor het object van satire moest worden voorkomen. Kushner heeft deze stelling genuanceerd door te wijzen op de aanwezigheid van andere stemmen op de achtergrond in Lucianeske teksten en door te wijzen op de ambiguïteit ervan door tactieken als de ‘carnavaleske omkering’, waardoor niet altijd duidelijk is welke stem daadwerkelijk dominant is.¹²⁷

In het bijzonder van belang voor mijn typologie is de indeling van Schwitalla van Duitse gesprekspamfletten uit de reformatie, omdat het hierbij om met mijn corpus vergelijkbaar materiaal gaat en hij duidelijke criteria hanteert.¹²⁸ De eerdergenoemde globale driedeling van Geeraerts is minder bruikbaar, omdat zijn criteria vaag blijven en pamfletten vrijwel altijd in de categorie ‘polemisch’ val-

123 De termen heb ik overgenomen van Gilman 1993, p. 71-72. Zie ook: Guellouz 1992, p. 90-94 en Kushner 1991, ed. 2004, p. 284.

124 Burke 1989, p. 3-4; Cox 1992, p. 2-4 en passim; Kushner 1993, ed. 2004, p. 253; Kushner 1984, ed. 2004, p. 73-74; Le Guern 1981, p. 144.

125 Burke 1989, p. 1-2. Zie voor het dialogische element bij Bakhtin met name *The Dialogic Imagination. Four essays* (Bakhtin 1986a; ed. Holquist) en het essay ‘The Problem of Speech Genres’ (Bakhtin 1986b, p. 60-102; ed. Emerson en Holquist). Het werk van Bakhtin is voorwerp van een eindeloze discussie geworden. Een beknopte, maar heldere inleiding op zijn werk is het essay van Flamend 1998, p. 116-128 (zie p. 121-122 voor andere publicaties in het Nederlands taalgebied); zie voor het dialogische principe bij Bakhtin ook Holquist 1990.

126 Zie over satire en dialoog Yandell 1993, p. 159-164.

127 Kushner 1993, ed. 2004, p. 255-259.

128 Schwitalla 1983, p. 92-97. Zie over ‘dialogisme’ in deze dialogen Campbell 2003, p. 337-347; over theologische controverses (inhoud, maar ook sprekers en functie) Smolinsky 2004, p. 277-291.

len.¹²⁹ Schwitalla gebruikt twee criteria: intentionele en toneelmatige kenmerken ('intentionale und dramatische Merkmale') en laat hun onderlinge verhouding zien door de gesprekken in een matrix te plaatsen. Hij onderscheidt vier intentionele typen: 'Befragungen' (iemand heeft bepaalde kennis en een 'onwetende' vraagt hem die mee te delen: vaak onderwijsdialogen), 'Konsensdialog' (iedereen mag zijn mening geven en de sprekers zijn op eensgezindheid uit), 'Diskussionen' (auteur spreekt uit één persoon en de anderen verzetten zich, maar geven zich aan het einde wel vaak gewonnen), 'Anklagedialog' (de één bekritiseert de ander, vaak satirisch). De dialogen met discussie en kritiek zijn het meest toneelmatig geënceneerd, de andere twee beperken zich meer tot de inhoud. Schwitalla benadrukt dat er overgangen zijn: één dialoog kan kenmerken van meerdere typen hebben. Dan is het de vraag welke criteria het belangrijkste zijn voor de hele dialoog.¹³⁰

Criteria

Met mijn hoofdvraag, het materiaal en bovenstaande voorbeelden uit de literatuur in het achterhoofd heb ik als uitgangspunt voor de typologie de criteria 'functie' en 'mate van openheid' geformuleerd.

Het uitgangspunt bij functie is dat het overkoepelende doel van praatjespamfletten altijd in meer of mindere mate overtuigen is. Het is de vraag hoe dit gebeurt. De volgende lijst met functies geeft aan hoe de overtuigingskracht gestalte kan krijgen en welke signalen erop wijzen dat die strategie gevolgd wordt:

1. informeren: op (schijnbaar) neutrale wijze op de hoogte stellen van feiten en gebeurtenissen gericht op *docere*, onderwijzen. Indicatoren: rationeel verslag van gebeurtenissen of bespreking van een tekst, zakelijke argumenten (*logos*), dominante hoofdspreker (leraar) met ondergeschikte sprekers (leerlingen), doelgerichtheid (weinig aankleding);
2. mobiliseren: het aanzetten van groepen of individuen tot een bepaald gedrag of attitudeverandering. Indicatoren: directe aansprekingen van of oproep aan specifieke individuen of groepen in de samenleving;
3. bekritisieren: kritiek leveren op of blameren en bespotten van bepaalde personen, groepen, instanties of teksten. Indicatoren: blaamtropiek, *ad hominem*-argumenten, expliciet noemen van het voorwerp van kritiek, sprekers bij wie het past om zich ongenueanceerd of fel uit te laten;
4. emotioneren: uiten en overbrengen van gevoelens gericht op *movere*, het be-

129 Datzelfde geldt voor de indeling van Franse dialoogpamfletten van Carrier 1996, p. 460-470. Hij beschrijft vier typen op basis van een lage stijl naar een hoge stijl, maar het onderscheid tussen de groepen is niet altijd duidelijk.

130 Schwitalla 1983, p. 93.

- wegen van het publiek. Indicatoren: standaardargumentatie gericht op *pathos*, stijlfiguren met emotionerende werking, betekenisvolle atmosfeerschepping;
5. amuseren: vermaken gericht op *delectare*, behagen en bekoren. Indicatoren: veelvuldige toepassing van beeldspraak als metaforen en allegorie, humor, overvloedig gebruik van spreekwoorden en sententies, komische anekdotes, rijmvorm, komische personages, uitgebreide aankleding van het gesprek, taalspel.¹³¹

De functies emotioneren en amuseren neem ik niet op in de typologie, niet omdat ze niet aan de orde zijn, maar omdat ze naar verwachting steeds zullen meespelen, waardoor ze te weinig onderscheidend zijn voor een type-indeling. De dialoogvorm zorgt steeds in meer of mindere mate voor vermaak en overtuigen heeft vrijwel altijd een zekere mate van *movere* in zich. Amuseren en emotioneren dienen als middel om een van de andere functies te versterken. Zowel de mate van amusement als van emotioneel appèl zal per pamflet verschillen en bij de beschrijving van de individuele praatjespamfletten zal ik daar vanzelfsprekend aandacht aan besteden. Voor de typologie blijven dus over: informeren, mobiliseren en bekritisieren.

Wat betreft mate van openheid zijn er in theorie twee tegengestelde mogelijkheden: open of gesloten. Een gesprek zou ‘open’ zijn als er door gelijkwaardige sprekers verschillende gezichtspunten naar voren worden gebracht, die evenredig beargumenteerd worden zonder dat er een wint. De lezer mag dan zelf meedenken en beslissen. Deze geheel open gesprekken zonder sturing zijn in praatjespamfletten waarschijnlijk niet te verwachten; ze zijn immers gericht op overtuigen. Een eerste blik in het materiaal bevestigt dit. Dat wil niet zeggen dat er geen meningsverschillen mogelijk zijn en dat de sprekers niet gelijkwaardig kunnen zijn, maar dat aan het einde steeds duidelijk is welke mening de voorkeur heeft. Deze gesprekken met een meningsverschil noem ik ‘genuanceerd’. Een gesprek is mijns inziens ‘gesloten’ als er geen meningsverschil is; de sprekers zijn het met elkaar eens. Hun relatie kan daarbij gelijkwaardig zijn (gelijkgestemde vrienden) of ongelijkwaardig (leraar/wetende en leerling/onwetende).

¹³¹ Deze functies zijn gebaseerd op de klassieke trits informeren, overtuigen en amuseren en op onderzoek naar mediafuncties in de communicatiewetenschap (Van Cuilenburg en McQuail 1982, p. 17; Bakker 1998, p. 22-35). Met dank aan Rutger de Graaf, die in zijn promotie-onderzoek naar negentiende-eeuwse kranten en pamfletten gebruik maakt van een vergelijkbare functie-indeling. Hij heeft mij attent gemaakt op deze studies en was zo vriendelijk om zijn voorlopige inleiding met mij te delen. Tijdens onze gesprekken heeft deze functie-indeling met indicatoren steeds meer vorm gekregen. Zie De Graaf en De Kruif 2006, p. 95-113 en De Graaf 2008 (verwacht) voor een schets van dit onderzoek.

Toetsmodel

De criteria 'functie' en 'mate van openheid' heb ik gecombineerd tot de volgende drie typen:

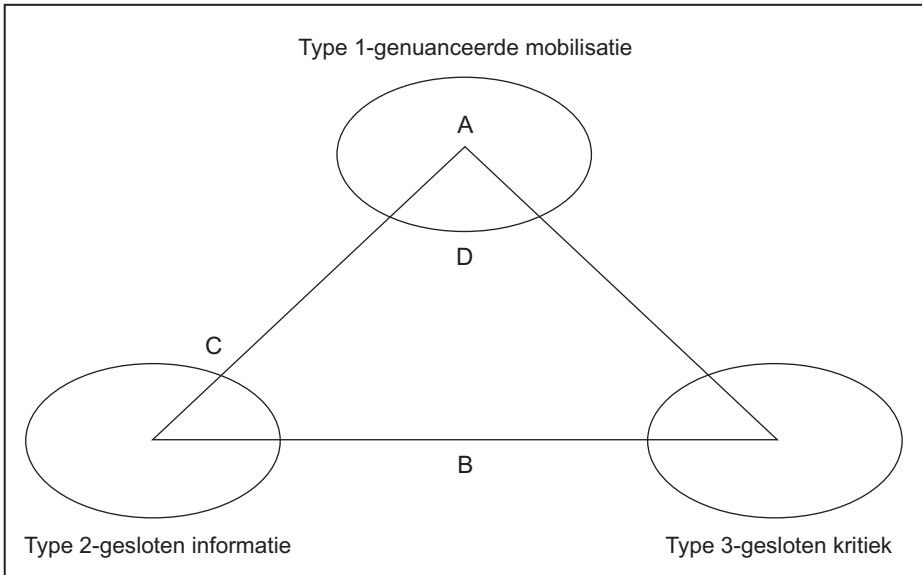
1. genuanceerde mobilisatie (type 1)
2. gesloten informatie (type 2)
3. gesloten kritiek (type 3)

De mogelijkheid 'genuanceerd' heb ik gekoppeld aan mobiliseren, omdat ik verwacht dat een oproep tot actie of meningsverandering goed beargumenteerd zal worden op basis van voors en tegens. Bij informeren ga ik ervan uit dat er sprake is van onderwijs en dus van eenrichtingsverkeer. Aan de functie bekritisieren heb ik de mogelijkheid 'gesloten' gekoppeld, maar het is de vraag of dit altijd zo is. Als de persoon die bekritisieerd wordt aanwezig is, kan er ook een meningsverschil zijn zonder dat duidelijk is wie de overhand heeft. (Zelf)spot kan mogelijk ook ambiguïteit veroorzaken. Aangezien een eerste blik in het materiaal leert dat de sprekers eensgezind zijn in hun kritiek en het niet onduidelijk is wie of wat becommentarieerd wordt, heb ik vooralsnog voor 'gesloten' gekozen.

Om een al te strikte toepassing van de typologie te vermijden en meer recht te kunnen doen aan nuances en mogelijke combinaties van de verschillende typen, heb ik ervoor gekozen de pamfletten niet alleen in te delen bij een type, maar ook grafisch in een spectrum te plaatsen. Schwitalla benadrukte bij zijn indeling van Duitse gesprekspamfletten al dat men rekening moet houden met overgangen tussen de typen.¹³² In zijn matrix (met horizontaal de vier intentionele typen en verticaal drie gradaties van toneelmatigheid) heeft hij die trachten weer te geven door een stippellijn tussen twee dramatische dialogotypen. Mijns inziens geeft een dergelijke matrix nog te weinig mogelijkheden, daarom heb ik het volgende diagram ontworpen:

¹³² Schwitalla 1983, p.93-94. Burke 1989, p. 3, spreekt bij zijn indeling van dialogen ook van 'four positions in a spectrum'.

Voorbeelddiagram typologie

Aan het eind van elk hoofdstuk zal ik bij wijze van conclusie de onderzochte praatjespamfletten in het diagram plaatsen. De letters A, B, C en D representeren in bovenstaand voorbeeld de pamfletten. Als een pamflet binnen de ellips komt te staan, betekent dit dat het een 'zuivere' variant is van het betreffende type. A is dus een duidelijk geval van genuanceerde mobilisatie. B daarentegen staat tussen twee typen (gesloten kritiek en gesloten informatie) in. Dat wil zeggen dat het overtuigen zowel via bekritisieren als via informeren gebeurt. C staat net buiten het centrum van type 2 (gesloten informatie) in de richting van type 1 (genuanceerde mobilisatie). De kern van het pamflet bestaat dus uit gesloten informatie, maar het heeft ook mobiliserende trekjes of het is licht genuanceerd of beide. D behoort tot type 1 (genuanceerde mobilisatie), maar heeft ook kenmerken van type 2 (gesloten informatie) en 3 (gesloten kritiek).

Nu het toetsmodel er ligt, is het de vraag of mijn corpus zich op deze manier laat indelen. De analyse van de teksten zal dat uit moeten wijzen.

Retorische, literaire en contextuele analyse

Elementen die voor de analyse van dialogen essentieel zijn, zijn de inhoud en structuur van de argumentatie; de positie en karakterisering van de sprekers; en de uitbeelding van de situatie.¹³³ Principes die steeds meespelen zijn *mimesis* en

¹³³ Zie bijvoorbeeld: Guellouz 1992, p. 95-166; Rallo Gruss z.j. (1996), p. 11-15.

decorum (hoe waarschijnlijk of geloofwaardig wordt de werkelijkheid verbeeld?) en – in mindere mate – intertekstualiteit, de interactie met (ideeën uit) andere teksten.¹³⁴

Leidende vragen bij de analyse van de argumentatie zijn: wordt er een centrale kwestie bediscussieerd, welke standpunten brengen de sprekers hierover naar voren en welke argumenten gebruiken ze? Om deze te beantwoorden heb ik gebruik gemaakt van voorkennis over de opbouw van dialogen en van termen uit de klassieke retorica. De retorica, de kunst van het overtuigen en de welsprekendheid, bood zowel technieken voor het samenstellen van een effectief betoog als voor de schriftelijke en mondelinge verwoording ervan.¹³⁵ Een goed redeenaar, zowel in spreken als in schrijven, was begrijpelijk en richtte zich op een overtuigende communicatie, waarbij hij zijn publiek ook via een emotioneel appèl trachtte te bewegen (*movere*). Op die manier kon hij invloed uitoefenen op de wensen, verlangens en het gedrag van zijn publiek dat hij wilde overreden en tot daden aanzetten. Deze kunst meester worden was een belangrijk aspect van het onderwijs op de Latijnse school. Een aantal pamfletauteurs zal op school les in retorica gehad hebben, anderen waren wellicht autodidact of gingen intuïtiever te werk.¹³⁶

Dialogen – en ook praatjespamfletten, zo is de verwachting – bestaan doorgaans uit een opening, een midden en een afsluiting.¹³⁷ Het middenstuk, ook wel *contentio* genoemd, bevat de argumentatie. Bij de analyse van dit inhoudelijke gedeelte heb ik gekeken of de klassieke standaardopbouw van redevoeringen gevolgd is, met de onderdelen *propositio* (hoofdstelling), *narratio* (partijdige presentatie van de feiten), *argumentatio* met *confirmatio* (positieve bewijsvoering) en *refutatio* (weerlegging van argumenten van de tegenstander), en *peroratio* (slotwoord) met *recapitulatio* (herhaling van de hoofdpunten) en *affectus* (gemoedsbeweging). Daarnaast heb ik gelet op het type argumenten (zakelijk, emotioneel, drogredenen) en op het gebruik van stijlmiddelen.¹³⁸ De retorische analyse is in hoge mate bepalend voor het criterium ‘functie’ in de typologie.

134 Zie bijvoorbeeld Cox 1992, p. 13, 19-20, 30-31, 105; Godard 2001, p. 8, 70-75 en passim.

135 Spies 1999 laat in diverse essays het belang van de retorica voor de literatuur en samenleving ten tijde van de Republiek zien. Zie voorts Clark 1983, p. 224-243, over de invloed van retorica op de Engelse samenleving, het onderwijs en pamfletten uit de periode 1580-1640. Sawyer 1990, p. 11, 19-21, 85-86 en passim, onderkent het belang van retorica voor de Franse samenleving, het onderwijs en pamfletten en gebruikt de retorica om de communicatieve relatie tussen pamfletauteurs en hun lezers te reconstrueren.

136 Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) publiceerde in 1606 zijn standaardwerk over retorica *Institutiones oratoriae*, waarvan verschillende edities verschenen. In 1621 en 1626 gaf Vossius twee schoolboeken, die meermaals herdrukt werden, uit over retorica bestemd voor verschillende niveaus van de Latijnse school. Maar ook daarbuiten werd Vossius' werk volop geraadpleegd door tijdgenoten (Rademaker ss.cc. 1999, p. 160-163, 172-175). Daarnaast waren er retorica's in de volkstaal (Klifman 1983, p. 108-110, 201). Zie over de Latijnse school Frijhoff en Spies 2000, p. 244-247, en voor het curriculum ook Kuiper 1958. Van Miert 2005, p. 149-178, handelt over de retorische vakken op het Amsterdamse Athenaeum (1632-1704).

137 Rallo Gruss z.j. (1996), p. 13-14; Schwitalla 1983, p. 128-133. Vergelijk de eerder beschreven opbouw die Sigonio voorschrijft in zijn *De Dialogo Liber*, p. 29 van deze inleiding.

138 Voor de retorische analyse heb ik mij gebaseerd op recente vertalingen van het werk van klassieke re-

Het valt te verwachten dat de keuze voor bepaalde sprekers in praatjespamfletten de inhoud van het betoog ondersteunt. In gesprekspamfletten uit 1649 bijvoorbeeld werden ze strategisch ingezet en getypeerd om een bepaalde visie op de gerelateerde kwesties oorlog in Brazilië en het voortbestaan van de WIC te propageren.¹³⁹ Om de functie van de sprekers te achterhalen heb ik gekeken naar de onderlinge hiërarchie, hun posities ten opzichte van elkaar en hun typering.

Met hiërarchie bedoel ik of de sprekers gelijkwaardig of ongelijkwaardig aan elkaar zijn. De hoeveelheid en de lengte (geteld in regels) van de spreekbeurten en hun inhoudelijke bijdrage aan het gesprek zijn hiervoor bepalend. Hun maatschappelijke status kan deze de hiërarchie ondersteunen.

Wat betreft de manier waarop de meningen van de sprekers zich tot elkaar verhouden zijn er logischerwijs een drietal mogelijkheden. Deze posities van de sprekers zijn van belang om de mate van openheid te bepalen. De sprekers kunnen het vanaf het begin met elkaar eens zijn en blijven; dan is er sprake van overeenstemming en is het gesprek gesloten. De sprekers zijn dan ofwel gelijkgestemde vrienden of leraar/wetende en leerling/onwetende. De tegenovergestelde mogelijkheid is dat de sprekers van mening verschillen zonder het eens te worden tijdens het gesprek. Aangezien gehele openheid niet valt te verwachten, zal de sturing in dit geval waarschijnlijk op een andere manier nagestreefd worden; te denken valt aan een dominante hoofdspreker of een meerderheid die een minderheid overheerst. In de derde plaats kan er ontwikkeling zijn in de standpunten: er is aanvankelijk een meningsverschil, maar aan het einde is er overeenstemming. In theorie kan het omgekeerde ook, maar dat lijkt voor praatjespamfletten onwaarschijnlijk. De gesprekken zijn in het tweede en derde geval genuanceerd.

Bij de karaktertekening is de vraag van belang: hoe ondersteunt de typering de positie en het standpunt van de sprekers? In het toenmalige toneel werd bij de uitbeelding van de personages rekening gehouden met het retorische principe van het *decorum*, de passendheid of welgevoeglijkheid.¹⁴⁰ Dit diende het tweeledige doel van literatuur (onderwijs en plezier) en ondersteunde de waarschijnlijkheid. Sigonio achtte – als gezegd – dit principe ook van belang voor dialogen.¹⁴¹ Er waren twee soorten *decorum*: bij het poëticaal of literair *decorum* ging het erom dat het gedrag en de uitspraken van het personage te passen bij wie hij is (leeftijd, beroep, sexe, maatschappelijke positie) en bij het retorisch of sociaal *decorum* ging het erom de personages te voegen naar de smaak en (fatsoens)nor-

torici, met name Quintilianus' *Institutio oratoria* (2001) en Aristoteles' *Retorica* (2004). Daarnaast heb ik het handboek *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (1987) van Leeman en Braet geraadpleegd.

¹³⁹ Dingemans en Meijer Drees 2005, p. 117-121, 123. Ook Frijhoff en Spies 2000, p. 221, noemen de propagandawaarde van sprekers in gesprekspamfletten.

¹⁴⁰ Een uitvoerige studie over dit principe is Jansen 2001. Zie over *decorum* ook Aristoteles 2004, VI.7, en Quintilianus 2003, XI.1 en passim.

¹⁴¹ Zie eerder in de inleiding, p. 29.

men en waarden van het publiek. In komische teksten met lage personages, bedoeld voor een hoog publiek, konden de twee opvattingen over *decorum* met elkaar in conflict komen. Het sociaal *decorum* werd in het derde kwart van de zeventiende eeuw, onder invloed van het Frans-classicisme, steeds belangrijker; men ging dan zelfs werken herschrijven en kuisen.

De aankleding van het gesprek, de encenering, is het volgende analysepunt. De mate waarin het gesprek is aangekleed en *couleur locale* bevat, zegt wellicht ook iets over de plaats in de typologie. Bij een doelgericht, gesloten informatief gesprek is minder aandacht voor de aankleding te verwachten dan bij de andere twee typen (genuancerde mobilisatie en gesloten kritiek).¹⁴² Opmerkingen over de gespreksomstandigheden zijn te verwachten in de inbeddende gedeeltes van het gesprek (titel, opening en afsluiting) en minder tijdens het inhoudelijke be-
toog.

Aan dit alles gaat nog een noodzakelijke stap vooraf die het begrijpen en interpreteren van de praatjespamfletten mogelijk moet maken en die tevens licht werpt op hun functie: een verdieping in de historische actualiteit waaraan de praatjespamfletten refereren. In dit kader besteed ik ook aandacht aan de wisselwerking met andere pamfletten in het debat. Zo nu en dan weerklinkt de commerciële functie van praatjespamfletten nadrukkelijk in de teksten en in die gevallen ga ik tevens in op zaken als auteurs, drukkers, verspreiding en publiek. Het uiterlijk van de praatjespamfletten komt ook aan bod. De contextualisering is dus een vast bestanddeel van de straks volgende analysehoofdstukken.

Opbouw van dit boek

De opbouw van dit boek is chronologisch. In hoofdstuk 1 bespreek ik de periode tot 1650 om te laten zien hoe praatjespamfletten zich aan het begin van de periode ontwikkelen. Dit doe ik aan de hand van de vraag of de drie typen uit het toetsmodel al voorkomen en zo ja, hoe. De te toetsen jaren zijn 1607-1609, 1618-1619 en 1646-1648. Aan het allereerste praatjespamflet, de *Schuyt-praetgens* uit 1608, besteed ik iets meer aandacht dan aan de andere pamfletten. Hoofdstuk 1 bevat twee intermezzi: over de schuit als gesprekslocatie en over een groep praatjespamfletten in indirecte rede uit 1646.

De hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn respectievelijk gewijd aan de jaren 1650, 1672 en 1747-1748. Deze drie hoofdstukken hebben dezelfde structuur. In de inleiding presenteer ik het materiaal, waarbij ik in hoofdstuk 4 tevens een globaal overzicht geef van de tussenliggende periode 1673-1746. Daarna volgt een schets van de historische context, die steeds met de datering van het centrale pamflet, de casus, van dat hoofdstuk eindigt. De casuspamfletten zijn: het *Hollants praatjen* (10) uit 1650, het *Leger-Praetje* (32) uit 1672 en twee *Boere Schuit-Praetjes* (36,

¹⁴² Dit geldt in elk geval voor didactische Duitse gesprekspamfletten (Schwitalla 1983, p. 96).

37) uit 1747. Deze bespreek ik op de punten argumentatie, sprekers en enscenering. Na een conclusie over de casus komt de typering van de andere teksten aan bod. In intermezzi thematiseer ik aspecten die de dynamiek van de pamfletpraktijk belichten. In hoofdstuk 4 besteed ik tevens aandacht aan de rol van vrouwelijke sprekers. Aan het eind van elk hoofdstuk plaats ik de praatjespamfletten in het door mij ontwikkelde dialoogmodel.

In de slotbeschouwing van dit boek bespreek ik de ontwikkeling van praatjespamfletten over de periode 1600-1750.

HOOFDSTUK 1

Op weg naar vrede (1608-1648)

Inleiding

In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling van de vroegste praatjespamfletten aan de orde. Leidende vragen zijn: welke gesprekstypen komen in de periode tot 1650 voor en hoe worden ze uitgewerkt? De eerste praatjespamfletten – voor zover nu bekend in het Nederlands – stammen uit 1608 en daarna komen ze gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw met enige regelmaat voor, met een toename rond de jaren van de Munsterse vredesbesprekingen. De piekjaren 1607-1609, 1618-1619 en 1646-1648 leveren de volgende negen teksten op:¹

1608

1. *Schuyt-praetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper.* (Kn. 1450, kwarto, 8 pagina's, gotisch)

2. *Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours, op den Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijk, aende Eedele Moghende Heeren Staten Ghenerael geschreven. Dienende tot ontdeckinge van der Spaengiaerden ende hare adherenten listicheydt, trouwelooshey, ende wreede wraeckgiericheydt.* (Kn. 1525, kwarto, 16 pagina's, gotisch)

1618

3. *Den Boeren-Slach Gheslaghen, Door dese Personagien. Remmet Coeje-clauwer, Dirk Slodder, Heyndrick Gosmoes, en Ariaen Modder. Ghedruckt, Anno 1618.* (Kn. 2698, kwarto, 8 pagina's, gotisch)

1619

4. *D'Arminiaensche uytvaert.* (Kn. 2941, plano, 1 blad, gotisch)

1646

5. *Hollands Praetie. Piscator ictus sapit. Ghedruct in't Iaer 1646.* (Kn. 5317, kwarto, 28 pagina's, gotisch)

1647

6. *Buyr-praetje, Tusschen Ian Buyr, ende Dirck Buyr, Ghedruckt op 't versoek der Vrome Patriotten des Vaderlands.* (Kn. 5372, kwarto, 8 pagina's, gotisch)

7. *Soldaets Praetje, of t' Samen-sprake. Tusschen een Soldaet en een Burger, aengaende de Militie. Gedruckt Anno 1647.* (Kn. 5588, kwarto, 20 pagina's, gotisch)

1 De volgorde van de lijst komt overeen met de chronologie in Knuttel. Tussen haakjes staan het Knuttelnummer, het formaat, het aantal pagina's en de drukletter. Twee pamfletten uit de genoemde jaren hebben wel 'praetje' in de titel, maar behoren niet tot mijn corpus. Kn. 2552 *Een Wonderlijcke, dogh ghenoechlijcke T'samen-sprekinghe, Van een Esel ende Nachtuyl: Waer in het Vrouwen-praetjen gheexamineert werdt* (1618) heeft het woord 'praetjen' in de titel omdat het op het *Vrouwen-praetjen* (Kn. 2400 uit 1617) reageert; de tekst heeft wel de vorm van een gesprek, maar heet geen praatje. In Kn. 2964 *Leugen-strick, ofte Praetjen vande onderteijkeninghe tot Waalwijck, Kortelijck wederleydt tot verantwoordinghe vande uytghesettede Predikanten aldaer, ende waerschouwinge van de andere diemen noch looslijck daer door soeckt te verstricken* (1619) wordt met 'praetjen' een verhaal, een gerucht, bedoeld dat de ronde deed en dat in dit pamflet weerlegd wordt. Het is niet in de vorm van een gesprek geschreven.

8. *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen. Varende van Rotterdam nae Dordrecht, tusschen 7 personen. Te weten: I. Dortsman. I. Gelders Voerman I. Rotterdammer I. Fransman. I. Zeeuw. I. Engelsman. I. Amsterdammer. Waer in te sien en te bespeuren is, wie de principaelste beleyders ende uytvoerders zijn van dese on-eenigheden, die nu in Dordrecht onstaen zijn: Met een naeck vertoogh wat hem in dese oneenigheydt toe-gedragen heeft. Door Irenum Philogame. Tot Dordrecht, By Arnoldus vander Werff, Boeckverkooper opde Marckt, 1647.* (Kn. 5596, kwarto, 30 pagina's, gotisch)

1648

9. *Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens Tussch [sic] twee oude Kaeren, Dirck Nieuwgier, en Gerrit den Seekere.* (Kn. 5808d, plano, 1 blad, romein)

De titels hebben gemeen dat ze het woord 'praetje' bevatten plus de voor dit teksttype karakteristieke specificatie van de gesprekssituatie (sprekers, locatie) en/of de inhoud van het gesprek. De pamfletten die deze aanduiding niet in de hoofdtitel hebben (3, 4), vermelden die in de titelaanduiding boven het gesprek ('Wester-Poorts Praetjen' (3) en 'Boere Praetjen' (4)). Tweemaal wordt de term gecombineerd met andere woorden die wijzen op de gespreksvorm ('samen-spraak', 'samenspreking', 'discours'; 2, 4). De meeste titels noemen de namen van de sprekende personen (1, 3, 6, 7, 8, 9). Het onderwerp wordt in drie gevallen aangegeven (2, 7, 8) en de locatie wordt tweemaal vermeld (1, 8), beide keren een 'schuit'. De titel bereidt de lezer dus al voor op de gesprekssituatie.

Auteurs, drukkers en drukplaatsen ontbreken op vrijwel alle titelbladen. Eenmaal wordt een fictieve auteursnaam ('Irenum Philogame') genoemd, in combinatie met de drukplaats Dordrecht en de drukkersnaam Arnoldus vander Werff (8).² Vier pamfletten melden het drukjaar (3, 5, 7, 8). Twee pamfletten zijn aan het einde ondertekend met spreuken en gezegdes, die mogelijk vaker door een bepaalde auteur gebruikt werden ter ondertekening (3: 'Elck wacht hem'; 9: 'als niet comt tot iet &c.' en 'uyt Liefd haastigh').³

Het formaat van de meeste pamfletten is kwarto, tweemaal gaat het om een enkelvoudig planovel (4, 8). Het aantal pagina's van de kwartopamfletten varieert: drie hebben acht pagina's (1, 3, 6) en de andere vier hebben 16, 20, 28 en 32 pagina's (respectievelijk 2, 7, 5, 8). Het lettertype is overwegend gotisch met uitzondering van het laatste pamflet *Wilde Rijmen* (9) dat in romein gesteld is.

De twee pamfletten uit 1608 (1, 2) zien er opvallend anders uit dan de latere teksten. Ze hebben een minimale typografische structurering: geen van beide bevat een titelpagina, ze bevatten geen drukkersmerken of andere versieringen en de pagina's zijn vol, met nauwelijks ruimte voor marges. Nieuwe spreekbeurten beginnen vaak wel op een nieuwe regel en de sprekers worden ter onderscheiding in romeinse letter aangeduid, evenals een fragment uit een brief in het *Buyl-praetjen* (2). Verder worden maar zeer sporadisch woorden (in dit geval Spaanse of Latijnse namen) gemarkeerd door ze in romein weer te geven. In

² Of het om een bestaande drukker gaat, valt te betwijfelen. De *STCN* noemt geen ander drukwerk van Arnoldus vander Werff dan dit pamflet.

³ Ik heb niet weten te achterhalen of het daadwerkelijk om zinspreuken gaat en wie erachter schuilen.

lange spreekbeurten in het *Buyr-praetjen* is zo nu en dan enige structurering aangebracht door inspringende regels.

De andere zeven pamfletten hebben wel een titelpagina met afwisselende lettertypen en -groottes en zo nu en dan versieringen. Daarnaast hebben ze een ruimere bladspiegel. In de pamfletten uit de periode 1646-1648 wordt het gebruikelijk om meer woorden in de tekst te benadrukken middels een afwijkend lettertype of cursiveringen.

Casus: de Schuyt-praetgens (1608)

Inleiding: opening en titel

Kopers en lezers wisten door de titel *Schuyt-praetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper* (1) al voor een deel wat ze konden verwachten: een gesprek op een schuit richting Amsterdam tussen vier sprekers met verschillende maatschappelijke posities. Waar ze het over zullen hebben, wordt in de opening snel duidelijk:

De Landtman.

Wy zijn hier een cleen [klein] geselschap, ende mogen [kunnen] deen dander mackelick [zonder belemmering] toepraten. Wie sal ons wat nieu seggen vanden Pays [vrede]?

De Hovelinck.

Den Pays lieve vaer, die is noch wijt [ver] te soecken.

De Borgher.

God betert dat hy so traghelick voortcomt [langzaam tot stand komt], ende datter so vele zijn die meer na den krijch dan na den Pays haken, ende dat om haer eygen profijt.

De Schipper.

Wel, wat goets mach ons doch vanden Pays komen?⁴

De drie reizigers – een boer, een burger en een hoveling – én de schipper praten over ‘den Pays’, de vrede met Spanje waarover in Den Haag op dat moment druk onderhandeld werd. Deze vrede zou de geschiedenisboeken ingaan als het Twaalfjarig Bestand, maar dat was nog niet bekend toen deze tekst geschreven werd. Een volledige vrede was nog de inzet.

De titel spreekt over ‘praetgens’, meervoud dus, maar toch bevat het pamflet maar één gesprek. Men zou kunnen denken dat het oorspronkelijk de bedoeling was meer gesprekken op te nemen of dat het een slordigheidje was, meervoud waar enkelvoud hoorde. Een betere verklaring is mijn inziens dat het meervoud gebruikt werd om de onderdelen van het gesprek in de schuit aan te duiden. Het woord ‘praetgens’ komt aan het eind van het pamflet namelijk terug: ‘Een ar-

4 Kn. 1450, A1r.

Eerste blad van de
Schuyt-praetgens (1608)
[Den Haag, Koninklijke
Bibliotheek, Kn. 1450]

men ruyter sat aen troer, die hoorde al dese Schuytpraetgens / Hy heeftse den Drucker weder vertelt [doorverteld]'.⁵ Bedoeld is dus: de praatjes die mensen tijdens de overtocht hadden, in dit geval verschillende meningen over één onderwerp.

Het pamflet genoot kennelijk een zekere populariteit, aangezien meerdere edities overgeleverd zijn en tevens een vertaling in het Duits.⁶ Een deel van de aantrekkingskracht school wellicht in de controversiële inhoud, want de *Schuyt-praetgens* werden op 27 augustus door de Staten-Generaal verboden toen ze opnieuw verschenen in het verzamel-pamflet *Den Nederlandtschen bye-korf* (1608).⁷

5 Kn. 1450, A3,2v. Kn. 1450 bevat een drukfout, 'vercelt' in plaats van 'vertelt'; in Kn. 1451 en Kn. 1452 staat wel 'vertelt'.

6 Kn. 1450-1452; Kn. 1453 is een Duitse vertaling. Zie ook Harline 1987, p. 199.

7 Kn. 1474-1476. De *Schuyt-praetgens* komen voor in alle drie de uitgaven van de *Bye-korf*. Knuttel vermeldt dat de *Bye-korf* op 27 augustus 1608 werd verboden, omdat in de meeste stukken de vrede hevig werd be-

De *Schuyt-praetgens* gaan in op de moeilijkheden die aan vrede met Spanje kleven en op de vraag of vrede al dan niet gewenst is. Voordat ik laat zien hoe dat vraagstuk hier behandeld wordt, plaats ik het in zijn actuele context: in welk stadium bevonden de vredesonderhandelingen met Spanje zich op het moment van verschijnen en hoe werd daarover gedacht in de Republiek?

Actualiteit en datering

De vredesonderhandelingen met Spanje, begonnen in 1606, waren in volle gang toen de *Schuyt-praetgens* in 1608 uitkwamen.⁸ De oorlog lag al stil sinds het voorjaar van 1607, toen een tijdelijke wapenstilstand was gesloten. Overeenstemming over de te sluiten vrede was er echter nog geenszins en het wantrouwen tussen beide partijen werd groter naarmate de besprekingen langer duurden. De Republiek eiste vrijheid en onafhankelijkheid. Dit betekende dat de Spaanse koning de volledige soevereiniteit van de Verenigde Provinciën *voor altijd* zou moeten erkennen. Spanje wilde in ruil hiervoor godsdienstvrijheid voor de rooms-katholieken. Tevens zou de Republiek af moeten zien van de handel op Oost- en West-Indië. Deze twee punten waren voor de Republiek onacceptabel en voedden de achterdocht over de bedoelingen van de Spanjaarden.

Pater Jan Neyen, biechtvader van aartshertog Albertus van Oostenrijk met belangen in de Zuidelijke Nederlanden, was van Spaanse zijde als bemiddelaar naar Den Haag gestuurd. In april 1608 was hij naar Spanje vertrokken om met de koning over een tussenvoorstel te onderhandelen. Zijn terugkeer liet lang op zich wachten, waardoor het wantrouwen toenam. Toen eind augustus bleek dat de koning zijn voorwaarden niet wilde bijstellen, leek de kans op vrede verkeken. De Franse gezant Jeannin kwam echter met de oplossing om de vrede niet voor altijd, maar tijdelijk te bezegelen. De handel op Indië zou dan vrij blijven en over religie zou niet gesproken worden. Op 9 april 1609 werd het Twaalfjarig Bestand uiteindelijk gesloten met voor de rebellerende provincies prestigieuze voorwaarden. De enige concessies die zij hoefden te doen waren het opgeven van de plannen voor een West-Indische Compagnie en afzien van de aanvallen op de Portugezen in Azië. De Spaanse koning had zijn trots dus opzij gezet, al was de erkenning niet voor altijd.

In de Republiek was men het onderling gedurende de onderhandelingen nooit eens over de vraag of vrede wenselijk was en op wat voor gronden. Het merendeel van de bevolking neigde naar vrede, waarvan ook de *Schuyt-praetgens* getuigen.⁹ Oldenbarnevelt en de Hollandse regenten waren eveneens voorstanders van vrede vanwege de onhoudbare financiële positie van de Republiek door de

streden (zie ook Weekhout 1998, p. 374). De niet verboden stukken werden tesamen herdrukt (Kn. 1477). Zie ook Harline 1987, p. 199.

⁸ Voor de nu volgende alinea's over de politieke situatie in 1608 heb ik mij gebaseerd op Israel 1998, p. 399-405, en Kaper 1980.

⁹ Kn. 1450, A2r, waar gezegd wordt dat 'meest al het gemeen volck' verlangt naar vrede.

geldverslindende oorlog en de voorziene opleving van de Europese handel. De belangrijkste critici waren de VOC, Amsterdam, Zeeland, prins Maurits en Willem Lodewijk. Zij waren in 1608 verantwoordelijk voor een felle publiciteitscampagne waarin pamfletten een belangrijk aandeel hadden.

Naast de al genoemde geschilpunten speelden legio andere kwesties mee: de vaststelling van de landsgrenzen; de rechtsgeldigheid van het vredesverdrag; de vrees voor verdeeldheid binnen de steden en gewesten bij het wegvallen van de gemeenschappelijke vijand; de scheiding tussen Noord en Zuid; de angst voor achteruitgang van de handel, staatsinkomsten en militaire discipline. Met allerlei argumenten (commercieel, militair, juridisch, politiek en religieus) trachtten de tegenstanders de vrede in diskrediet te brengen en de bevolking voor de oorlog te winnen. De katholieke onderhandelaars, de aartshertogen en vooral de Spanjaarden en de Spaanse koning werden voorgesteld als schijnheilige, onbetrouwbare lieden boordevol list, bedrog en mooi-praterij. Een van de bekendste auteurs tegen de vrede was de uit de Zuidelijke Nederlanden gevluchte koopman Willem Usselinx, initiatiefnemer en behartiger van de WIC.¹⁰ Ondanks de propaganda lukte het de oorlogspartij niet om het overwicht te krijgen. Oldenbarnevelt wist de meerderheid met behulp van de Franse gezant Jeannin voor het Bestand te winnen en ook Maurits moest overstag toen bleek dat hij geen steun van Frankrijk hoefde te verwachten als hij de oorlog zou voortzetten.

Hoewel de *Schuyt-praetgens* een jaartal op de titelpagina ontberen, kan het pamflet vrij precies gedateerd worden op basis van de inhoud.¹¹ De sprekers hebben het bijvoorbeeld herhaaldelijk over Spinola's vrijpostige gedrag in Den Haag. Spinola was in februari 1608 in die stad gearriveerd om de vredesonderhandelingen voor Spanje en de aartshertogen met Oldenbarnevelt voort te zetten.¹² Het pamflet is dus uit het jaar 1608. Daarnaast wacht 'men' op 'des Munnix' komst uit Spanje met wie pater Jan Neyen bedoeld wordt.¹³ Het pamflet moet dus na Neyens vertrek begin april geschreven zijn. Dat er een gebeurtenis verhaald wordt die 'op den Paeschdach' plaats had, bevestigt dat; paaszondag viel in 1608 op 6 april.¹⁴ Het pamflet is waarschijnlijk niet lang na die datum en Neyens vertrek geschreven en gepubliceerd. Welke positie het in de discussie inneemt en hoe dit standpunt uitgedragen wordt, komt nu aan bod.

10 De *STCN* noemt Usselinx als mogelijke auteur van de *Schuyt-praetgens*, maar ik kan dat niet bevestigen. De inhoud van het pamflet wijst niet in het bijzonder op deze auteur.

11 Knuttel en de *STCN* vermelden 1608 als jaar van publicatie en dat is op basis van de inhoud zeer aannemelijk. Harline spreekt per abuis over 1607 (Harline 1987, p. 199).

12 Kn. 1450, A2v, A3r, A4r; Kaper 1980, p. 9.

13 Kn. 1450, A3v; Kaper 1980, p. 9.

14 Kn. 1450, A3r. Lijst met data Aswoensdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren 1583-2600: [juli 2006] <<http://www.astro.oma.be/GENERAL/INFO/nli006b.html>>. Zie voor Pasen 1608 ook Wikipedia: [juli 2006] <http://nl.wikipedia.org/wiki/6_april>.

Het gesprek: inhoud en structuur

De opbouw van het middendeel, de inhoudelijke kern, loopt in de *Schuyt-praetgens* volgens de lijnen van een klassiek retorisch betoog uit het politiek-adviseerende genre (*genus deliberativum*).¹⁵ De bewijsvoering kent de volgende onderdelen: inleiding (*exordium*); hoofdstelling (*propositio*); aankondigende indeling van de argumentatie (*partitio*); argumentatie (*argumentatio*), uiteenvallend in de weerlegging van het betoog van de tegenpartij (*refutatio*) en de bekrachtiging van de eigen stelling (*confirmatio*); uitweiding (*digressio*); en slotwoord (*peroratio*), bestaande uit recapitulatie (*recapitulatio*) en gemoedsbeweging (*affectus*).¹⁶ Het doel van het politieke genre is het aan- of afraden van toekomstig beleid op grond van nuttigheid en schadelijkheid. In dit geval komen de voor- en nadelen van de vrede aan bod.

Exordium, propositio, partitio

Na de opening volgt een korte inleiding. De inleiding is geen *exordium* in de traditionele zin van het woord, waarin het publiek welwillend, aandachtig en leergerig gestemd wordt. Een dergelijke inleiding was bij raadgevende teksten niet strikt noodzakelijk en zij ligt in dialogen ook minder voor de hand, omdat de communicatiesituatie afwijkt. Er is geen auteur of redenaar die zich rechtstreeks tot zijn publiek richt, maar er zijn gesprekspartners die elkaar toespreken. In dit geval is de inleiding afgeleid uit de 'eigen persoon en die van iemand die het met ons oneens is'.¹⁷

In de openingsspreekbeurten wordt het gespreksonderwerp, 'den Pays', reeds geïntroduceerd en meteen daarna geven de burger, de landman en de schipper meer in detail te kennen hoe zij over die vrede denken. De burger mag als eerste zijn mening geven: hij verwacht van de vrede veel goeds, zoals 'neeringhe ende welvaren', 'vrede ende ruste inde Landen', een einde aan het bloedvergieten, vermindering van de zware belastingen en nog vele andere verlichtingen.¹⁸ De landman is het ten volle met hem eens, terwijl de schipper zijn voorkeur uitspreekt voor de oorlog, omdat hij dan veel meer verdient. De hoveling hoort hun meningen aan en ontkracht ze. Volgens hem weet 'De gemeene man', waaronder hij zijn gesprekspartners klaarblijkelijk schaart, niet goed wat hij wenst of klaagt en denkt hij alleen aan zijn eigen belang.¹⁹ Hij is zo verblind door de zoetheid van het woord vrede dat hij niet ziet welke moeilijkheden of gevaren erin schuilen.

15 Zie over dit type redevoering Leeman en Braet 1987, p. 71-72; Quintilianus 2003, III.4.15, III.8; Aristoteles 2004, I.ii.4-8.

16 De *narratio* ontbreekt, aangezien het hier niet gaat om een juridisch betoog; in het politieke genre was een feitenrelaas over de toedracht van het misdrijf vaak overbodig.

17 Quintilianus 2003, III.8.6-8 bespreekt dit als een mogelijke inleiding voor politieke redes.

18 Kn. 1450, Alr.

19 Kn. 1450, Alr.

Op de vraag van de landman welke moeilijkheden er te vrezen zijn, uit de hoveling zijn visie, het hoofdstandpunt (*propositio*) van het pamflet:

Dats veel gevraecht ende wel besloten, als wy eenen goeden peys mochten become, maer die is van dit volck op deze voet niet te verwachten:²⁰

De hoveling verwacht niet dat er met deze vijand en met de bestaande voorwaarden een goede vrede gesloten kan worden. Hij ontkent dus niet het nut van vrede, maar wel dat die met deze personen en op deze manier kan worden bereikt.²¹

Na de hoofdstelling somt de hoveling kort de argumenten op (*partitio*) die hij later in zijn betoog zal uitwerken. Deze hebben in hoofdzaak betrekking op de praktijken van de Spanjaarden, die steeds hun eigen voordeel zoeken en listen hanteren om hun zin door te drijven: ze maken ‘ons’ zaken afhandig die met moeite verkregen zijn, ze zaaien onenigheid tussen de landen, ze bespieden staatsgeheimen en proberen met allerlei streken en mooipraterij – door misleiding dus – mensen voor zich te winnen.²² Deze passage bevat in een notendop de argumenten die later uitvoeriger uitgesponnen worden.

Argumentatio

De argumentatie begint met een korte *refutatio*. Voordat de hoofdvisie aan bod komt, krijgen de landman en de burger enige ruimte om hun standpunt, vóór vrede, te onderbouwen: zij hebben zo te lijden van de oorlog dat ze verarmen, terwijl degenen die het kleinste ambt in de oorlog of aan het hof uitoefenen steeds welvarender worden en daarom niet naar vrede verlangen. Ze wijzen dus op een tweedeling in de samenleving en ze uiten hun ontevredenheid over de zich verrijkende ambtenaren. De hoveling levert tweemaal commentaar, ondersteund door de schipper: enerzijds op de verkwistende levenswijze van de landman, die meer dan de oorlog de oorzaak van zijn armoede is, anderzijds op de vrijpostige kritiek van de landman en de burger. Hij besluit door te zeggen dat hij het principe van welvaart voor de één en achteruitgang voor de ander als een noodzakelijk mechanisme voor het land beschouwt.

De *confirmatio*, de onderbouwing van de hoofdstelling, begint met een herhaling van het hoofdstandpunt dat meer reliëf krijgt. De hoveling wil ondanks zijn militaire achtergrond (‘al ben ic een Hovelinck ende Soldaet’) net als de anderen ook een goede en zekere vrede, maar met deze vijand en in deze onderhandelingen ziet hij dat er niet van komen: ‘maer (als geseyt is) ic sie met dit volck in dese handelinghe daer toe niet te geraken’.²³ Het *ethos* (karakter) van de hoveling wordt in deze passage versterkt om zijn pleidooi geloofwaardigheid te geven: hij

20 Kn. 1450, A1r.

21 Quintilianus 2003, III.8.35, noemt deze argumenten om iets af te raden expliciet.

22 Kn. 1450, A1r.

23 Kn. 1450, A2r.

heeft evenals vele ‘goede patrioten’ zijn lijf en goed voor de religie en het vaderland gewaagd en is met hen de oorlog zat ‘ende souden daer geerne uytſcheyden als wy vercregen hadden tgeen daerom wy de wapenen dus lange hebben gevoert’.²⁴

Dan steekt de hoveling echt van wal door de bedrieglijkheid van de gemeenschappelijke Spaanse vijand, onder wie hij eveneens de katholieke vredesonderhandelaars schaarst, te bewijzen. Dit uitgangspunt is strategisch, want de onbetrouwbaarheid van Spanjaarden en katholieken (vrijwel synoniemen in die tijd) werd door niemand betwist, aangezien deze onderdeel was van een diepgeworteld vijandbeeld.²⁵ Dit was sinds het begin van de Opstand zorgvuldig ge(re)construeerd en gepropageerd, ook in pamfletten. Via deze handige tactiek tracht de hoveling de neuzen van zijn gesprekspartners dezelfde kant op te krijgen en zaait hij wantrouwen ten opzichte van de huidige vredesonderhandelingen.

De hoveling gebruikt merendeels zakelijke argumenten om de schijnheiligheid en listige praktijken van de Spanjaarden en hun afgezanten aan de onderhandelingstafel te illustreren. Het actuele gedrag van de Spanjaarden tijdens de vredesbesprekingen komt aan bod: hun misleidende toezeggingen en onmogelijke vredeseisen.²⁶ Daarnaast wordt hun handelwijze in het verleden genoemd, waarbij aangesloten wordt bij thema’s uit het aloude vijandbeeld, zoals hun houding van terreur jegens kettters, tegenover wie verder ook geen belofte gehouden hoeft te worden (onder verwijzing naar het Concilie van Constanz).²⁷

De hoveling combineert zijn zakelijke argumenten met gekleurde, amplificerende (versterkende) bewoordingen om zijn toehoorders emotioneel te beïnvloeden.²⁸ In de eerste plaats overdrijft hij: het doel van de Spanjaarden is bijvoorbeeld ‘ons tot de uuterste slavernye te brengen’ en hun tactieken zijn niets anders dan ‘Spaensche en Italiaensche Vijgen, of Bourgonsche lockasen’, misleidingen dus.²⁹ Daarnaast dient een opsomming van retorische vragen (*in-*

²⁴ Kn. 1450, A2r.

²⁵ Dit vijandbeeld maakte deel uit van de ‘zwarte legende’, een van oorsprong Spaanse benaming (*leyenda negra*) voor het geheel van teksten met uitgesproken vijandbeelden van Spanje en de Spaanse natie. Thema’s die steeds terugkerden zijn onder andere: de aangeboren wreedheid van de Spanjaarden die tot uiting komt in hun werkwijze bij de veroveringen in Amerika en andere koloniën en in de gruweldaden van de Inquisitie, hun hebzucht en imperialisme, hun hoogmoed en bedrieglijke natuur, hun religieuze intolerantie en fanatisme, en hun verwantschap aan heidense volkeren. Zie over mythevorming ten tijde van de Opstand en over de zwarte legende in het bijzonder: Geurts 1956, p. 157-189; Meijer Drees 1997, p. 87-99; Swart 1975, p. 36-57.

²⁶ Kn. 1450, A2r.

²⁷ Kn. 1450, A2v. Zie over de trouweloosheid van de Spanjaarden en van katholieken in het algemeen jegens ‘kettters’ Geurts 1956, p. 171-174 en de literatuur aldaar. Het Concilie van Constanz (1414-1418) zou hiervoor het bewijs geleverd hebben door het optreden tegen Johannes Hus, die ondanks een vrijgeleide gevangen werd genomen en ter dood werd gebracht op de brandstapel. De Paus was overigens gewettigd koningen van hun eed tegenover kettters vrijstellen.

²⁸ Volgens Quintilianus was het opwekken van emoties een vereiste in het *genus deliberativum* (Quintilianus 2003, III.8.12).

²⁹ Kn. 1450, A2r.

terrogatio) om de toehoorders (en de lezer) ervan te doordringen dat de onderhandelaars onbetrouwbaar zijn: ‘siet ghy niet dattet Spangiaerts zijn, ofte deurtapte gespanioleerde gasten? Juristen, Cooplieden? daer by ooc een Munnick? ende wie weet noch hoe veel Papen?’ De monnik, Jan Neyen, valt hij later persoonlijk aan (*ad hominem*): ‘ende wat de Munnic belangt zijn sweeren en vloecken is niet een ding te achten, gelijk van alle die so gereet haer siel en salicheyt te pande stellen, [...]’.³⁰

Tot op dit punt is het steeds de hoveling die de argumenten aandraagt in reactie op voorzichtige tegenwerpingen en vragen van de burger, maar dat verandert geleidelijk. De landman is de eerste die blijk geeft van begrip voor de moeilijkheden: hij onderbreekt de twee met een samenvatting van de belangrijkste argumenten en geeft expliciet toe in te zien dat er problemen zijn. Maar helemaal overtuigd is hij nog niet, want is er nu echt zoveel gelegen aan de handel op Indië (die in zijn ogen slechts voor een enkeling voordelig is) en de godsdienstvrijheid? Dit is het moment waarop de burger de argumentatie van de hoveling gaat aanvullen. Hij dient de in zijn ogen onwetende landman van repliek door redenen te geven voor het behoud en het belang van de Indische handel en tegen de invoering van de katholieke godsdienst. De burger geeft zo duidelijk te kennen dat hij deze vredeseisen van Spanje veel te ver vindt gaan. Intussen wordt ook de schipper opgezweept; hij vaart herhaaldelijk heftig uit tegen het roomse en Spaanse gespuis, waar hij het liefst definitief mee af zou rekenen.

De argumentatie wordt voortgezet met allerlei voorbeelden uit het verleden waaruit de wreedheid van de Spanjaarden blijkt, ook een bekend element uit het vijandbeeld. De burger stelt zelfs dat de Spanjaarden nu nog wreder zijn dan toen. Opnieuw worden zakelijke argumenten met emotionele, amplificerende taal gecombineerd. Gevreesd wordt dat de Spaanse koning ‘ons en die arme Indianen’ de keel af wil snijden en er wordt over ‘Pausche grouwelen’ gesproken.³¹

Het laatste argument om de bedrieglijke Spaanse aard te bewijzen is het actuele hoogmoedige en misleidende gedrag van Spinola in de Republiek. Hij houdt de mis, papt aan met katholieken en bespioneert staatsgeheimen.³² Op grond hiervan vrest de hoveling voor een onverwachte inval tijdens een eventuele vrede. De burger bevestigt hem door gebruik te maken van een historische parallel, om aan te geven dat hem teveel vrijheid wordt gegund en dat dat slecht af zal lopen.³³ Net als de hertog van Anjou en Alençon – in de ogen van de burger ook een schijnheilige katholiek die het werd toegestaan om de mis te houden – zal Spinola de Nederlanden uiteindelijk binnenvallen. De hertog van Anjou was in 1582 als landsheer aangesteld om te helpen in de strijd tegen Spanje. Uiteinde-

³⁰ Kn. 1450, A2v.

³¹ Kn. 1450, A2v.

³² Kn. 1450, A2v-A3, 1r.

³³ Quintilianus noemt het gebruik van historische parallellen, het leren door ondervinding, zeer effectief als overtuigingsmiddel in politieke redes (Quintilianus 2003, III.8.36, 66).

lijk viel de hertog in 1583 niet de Spanjaarden, maar de stad Antwerpen aan. Dit bedenkelijke wapenfeit ging de geschiedenisboeken in als de Franse furie en bleef decennialang de gemoederen beroeren. Ook in pamfletten uit 1650 werd deze gruweldaad nog als argument ingezet.³⁴

Ten slotte concludeert de hoveling:

daer uut wel is te mercken dat sy [de Spanjaarden] geen gedachten hebben de landen yet goets door dese handelinghe toe te laten, maer door gheveyens [huichelachtigheid] de pays of oorloge int net te brengen.³⁵

Nu de landman, burger en schipper het hiermee eens zijn en het punt dus voldoende is beargumenteerd, is er tevens aandacht voor de bestuurlijke elite, de ‘grootte Heeren’ van de Staten-Generaal: weten die hier wel van? De burger wil hen inlichten, maar de hoveling stelt hem gerust (‘sy weten genoeg’) en verklaart de vrijheden die zij de Spanjaarden toestaan: de heren willen hun vrede-lievendheid en goede trouw aan de wereld tonen en laten zien dat zij niet de oorzaak van een langere oorlog zijn.³⁶ Zij zien er volgens de hoveling heus wel op toe ‘dat men niet te veel zijn vyant vertrouwe’.³⁷ De schipper is niet tevreden met deze uitleg: hij hoort wel andere geluiden en zou de Spanjaarden het liefst op allerlei gruwelijke manieren uit de weg ruimen. De landman kan de listige praktijken van de politici amper bevatten; boeren handelen altijd eerlijk en te goeder trouw. Deze uitspraak fungeert als brug naar het volgende thema en onderdeel: de binnenlandse spanningen in de *digressio*.

Digressio

De *digressio* of uitweiding valt weliswaar buiten de normale loop van het betoog, maar houdt er wel zijdelings verband mee en dient het belang van de zaak.³⁸ Een doeltreffende *digressio* zet de tegenpartij in twijfelachtig daglicht. Het is ook de plaats om welsprekendheid tentoon te spreiden; het bespreken van zaken die de deugdzaamheid betreffen, verfraaide een betoog en maakte het aantrekkelijker.³⁹

Aan de hand van de stelling dat de ‘oprechtigheyt’ [eerlijkheid, rechtschapenheid, goede trouw] uit de wereld is, worden het gedrag van de nieuwe geldadel en de spanningen die dat veroorzaakt, aangekaart. Deze nieuwe adel staat achter de vrede. Door deze groep negatief te beoordelen wordt indirect het wantrouwen over de vrede versterkt. De binnenlandse onenigheid werd in de discus-

³⁴ Zie hoofdstuk 3, p. 117. Ik behandel deze gebeurtenis daar uitvoeriger.

³⁵ Kn. 1450, A3r.

³⁶ Kn. 1450, A3r.

³⁷ Kn. 1450, A3r.

³⁸ Zie over de *digressio* Quintilianus 2003, IV.3.1-17 en Leeman en Braet 1987, p. 93.

³⁹ Quintilianus 2003, IV.3.15.

sie over de vrede veelal aangevoerd als reden om eendrachtig in oorlog te blijven, maar dat wordt hier nog niet geëxpliciteerd. Later, in de *peroratio*, wordt dat verband wel gelegd.⁴⁰

De uitweiding zit als volgt in elkaar. De opmerkingen van de schipper en de landman aan het einde van de bewijsvoering vormen een brug naar het nieuwe thema, dat door de hoveling wordt geïntroduceerd:

De Schipper werptet al te plomp uut, de Lantman is in dese saken al te eenvoudich, twaer goet dat alle menschen so waren maer doprechticheyt is uut de werelt: [...]⁴¹

De hoveling maakt hierbij eerst een kanttekening: ‘de getrouwicheyt der Heeren Staten’ hoeft niet betwijfeld te worden. Uit hun ‘getrouwe en voorsichtige’ regering blijkt dat zij ‘tlants welvaren’ behartigen. Maar hij lijkt niet zeker te zijn van de toekomst, aangezien hij uitdrukkelijk de wensen uitspreekt dat God hen eendrachtig houdt in het nemen van goede besluiten en dat zij niet zwichten voor schijnbeloften en giften van de Spanjaard. Daarnaast hoopt hij dat niemand zich door zijn passies laat leiden, waarmee hij bij het echte onderwerp komt. Hij doelt op de jaloezie van ‘den ouden Adel’, die de inkomsten uit zijn grondbezit achteruit ziet gaan door de oorlog, terwijl de kooplieden juist floreren. De hoveling snijdt zo de gespannen situatie tussen deze twee groepen in de samenleving aan. Hij vreest dat de door jaloezie gedreven oude landadel te gemakkelijk vrede sluit. Het wantrouwen onder de hele bevolking jegens de puissant rijke ‘nieuwen Adel’ krijgt in dit kader aandacht.⁴²

De kooplieden in het algemeen behoren volgens de burger, die gretig op deze problematiek inhaakt, uitdrukkelijk niet tot deze groep, maar degenen die een ambt bekleden en die ‘onsprekelick’ rijk worden.⁴³ Ook de ‘Borgers ende Renteniers’ hebben weinig met deze groep op. Ze geloven niet dat deze ambtsdragers op een eerlijke manier aan hun geld komen, maar dat ze integendeel het land bestelen, terwijl ‘de gemeente’ de dupe is en steeds meer belasting moet betalen. Onder ‘alle man’ is hierover gemopper, temeer omdat ze niet worden bestraft. De schipper is het met hem eens en wil deze dieven van het land ophangen.

De hoveling herhaalt dat ‘het Recht uyt de landen [schijnt] gebannen te zijn’ en vertelt hoe deze hooggeplaatsten aan vriendjespolitiek doen en de rechtspraak en de religie met voeten treden. Zij zouden alles doen omwille van het geld, waarbij ze recht in onrecht en onrecht in recht doen veranderen. De hove-

40 Kn. 1450, A3,2r.

41 Kn. 1450, A3,1v.

42 Kn. 1450, A3,1v. Deze spanningen bleven gedurende de hele periode 1600-1750 aanwezig. Zie over de oude en de nieuwe adel Van Dillen 1970, p. 284-290, 467-476; Frijhoff en Spies 2000, p. 90-105; Van Nierop 1984, p. 224-233. Zie over de maatschappelijke verhoudingen omstreeks 1609 Groenveld e.a. 1983, p. 212-222. Briels 1985, p. 12-36 handelt over de levensstijl van de nieuwe geldadel en de rol van immigratie.

43 Kn. 1450, A3,1v.

ling redeneert ‘van kwaad tot erger’: hun gedrag heeft volgens hem gevolgen voor de goede politiek en burgerlijke zeden in het algemeen, want het hele volk leeft ‘ofter geen Hemel, Duyvel noch Helle en waer’.⁴⁴ Of het nu vrede of oorlog wordt, de burger vreest ‘sware straffen’ voor deze zonden en voor de ondankbaarheid jegens God, die hen tot nu toe steunde in de strijd.

In de *digressio* wordt herhaaldelijk een beroep op de emoties verontwaardiging en medelijden gedaan. De hoveling doet dit bijvoorbeeld door de (onschuldige en dus melijwekkende) nakomelingen van de oude adel erbij te betrekken: ‘sy en hare nacomers’ zouden de vrede te laat beklagen.⁴⁵ De schipper wekt verontwaardiging door de nieuwe adel te bestempelen als ‘Dieven en Schelmen die het lant bestelen’ en ‘die rijck [worden] alst water diep is’. Volgens hem zijn ze jegens ‘ons arme vorsten’ zo gierig ‘dat sy ons niet een kanne biers en gunnen’, waarmee hij tevens medelijden opwekt.⁴⁶ De burger draagt zijn steentje bij door de zonden van de mensen te noemen, die God zeer moeten verdrieten.

Peroratio

Op deze uitweiding over de binnenlandse spanningen volgt het sluitstuk van de argumentatie. Deze heeft het karakter van een *peroratio*: de belangrijkste punten worden herhaald en argumenten en stijlmiddelen op basis van *ethos* (persoonlijkheid) en *pathos* (gemoedsbeweging) worden ingezet.⁴⁷

Na de uitweiding brengt de burger het gesprek terug op het hoofdonderwerp van gesprek, de actuele vredesonderhandelingen. Hij vraagt de hoveling hoe het zal aflopen:

dan wy treden hier buyten onse beroepinghe [taak] ende propoost [gespreksonderwerp], het schijnt of wy de Theologie wilden gebruycken, maer dat overgeslagen: Monsr. wat dunckt u, wat ent sal dit spel nemen, de treves [wapenstilstand] zijn wederom verlanght [verlengd], en men wacht op des Munnix [Jan Neyens] komste uyt Spaengien.⁴⁸

De hoveling is in de *peroratio* echter niet zo expliciet en duidelijk in zijn antwoord op de vraag: oorlog of vrede? Hij versterkt zijn *ethos* door zichzelf als een oude geus te presenteren die meer over de Spanjaard en de strijd weet dan de nieuwe garde die alleen naar eigen gewin streeft. Voortdurend doet hij een beroep op de emoties door over God en het geloof te spreken. Hij benadrukt keer op keer dat men de uitkomst in Gods handen (en in die van de regering) moet leggen, erop vertrouwend dat God hen zal blijven steunen, zoals Hij steeds tijdens de Opstand

⁴⁴ Kn. 1450, A3,1v.

⁴⁵ Kn. 1450, A3,1v.

⁴⁶ Kn. 1450, A3,1v.

⁴⁷ Zie over de *peroratio* Aristoteles 2004, III.vii.19; Leeman en Braet 1987, p. 63-65; Quintilianus 2003, VI.1. Zie over *ethos* en *pathos* Aristoteles 2004, II.iii en II.iv; Leeman en Braet 19887, p. 67-68; Quintilianus 2003, VI.2.

⁴⁸ Kn. 1450, A3,1v.

heeft gedaan. Hij voorspelt dat God de Spanjaard zal straffen voor zijn bedrog en dat Hij ervoor zal zorgen dat andere koningen de Republiek te hulp komen. Hij hoopt dat niet alleen de Verenigde Provinciën, maar ook alle andere ‘die noch verheert zijn’ – hiermee doelt hij op de Zuidelijke Nederlanden – zullen worden verlost. Mocht het vrede worden, dan zal God die goed onderhouden.

De burger is zeer bezorgd over de huidige situatie in binnen- en buitenland. Hij is duidelijk gaan twijfelen aan zijn vredesstandpunt. Hij recapituleert de eerdere standpunten en argumenten over de onbetrouwbare Spanjaard en over de binnenlandse onenigheid van de hoveling. Hij problematiseert de vrede: hij vreest voor onenigheid onder de provincies en steden als gevolg van de onderlinge rijd, met name tussen ‘den ouden Adel ende Rijckdom’ en ‘den nieuwen’.⁴⁹ Op andere koningen durft hij ook niet te vertrouwen. Tevens vreest hij voor een ‘grootte plage’, omdat zondig gedrag ‘by allen staten van volcke’ de overhand neemt.

De *peroratio* eindigt met een mobiliserend slotakkoord van de hoveling. Dit bestaat uit twee delen. In de eerste plaats komt hij de burger in zijn zorgen tegemoet: zonder Gods grote vergevingsgezindheid zouden ze allang ten onder gegaan zijn en straffen zullen niet uitblijven als ze hun leven niet beteren. Maar, zo vervolgt hij, ‘de Heere heeft verscheyden roeden daer met hy geesselen kan’.⁵⁰ Hij hoopt dat God hen niet langer door de Spanjaard zal kastijden en hij voorspelt dat de ondergang van de Spanjaard nabij is. In de tweede plaats doet de hoveling een oproep. Daartoe richt hij zich niet alleen tot zijn directe toehoorders, maar expliciet tot alle groepen in de samenleving: ‘een yegelic in sijnen staet, den Edeldom, den Borger, den Lantman, den Schipper, rijck ende arm’.⁵¹ Hij moedigt hen aan te bidden voor een eendrachtige en eerbare overheid, gehoorzaam te zijn aan God en overheid, geduld te hebben, een gelukkige uitkomst te verwachten en te bidden om straffen ter verbetering. De burger ontvangt dit pleidooi met een expliciete bevestiging: ‘Dat moet waer sijn’.⁵² Hij deelt dus het standpunt van de hoveling.

Emotioneel taalgebruik wordt ook in dit gedeelte niet geschuwd, maar het is niet dominant dan in de andere onderdelen. De schipper vaart heftig uit tegen de vrijheden van de Spanjaarden. Hij noemt ze amplificerend ‘Moren’ die men ‘by de cop’ kan vatten en stelt driemaal min of meer dezelfde vragen (*interrogatio*) in andere bewoordingen (*exposito*): ‘Maer wat doetmen met dese Moren so lange int lant? waerom laetmense over al trecken? [...] en waerom geeftmen haer meer vryheyt?’.⁵³ De hoveling vergroot het bedrog van de Spanjaard door woordherhaling: hij acht geen ‘segelen, eeden, noch beloften’ (*congeries*). Hij versterkt de tirannie van de Spaanse koning door te zeggen dat hij een ‘Monarche’ [al-

49 Kn. 1450, A3,2r.

50 Kn. 1450, A3,2v.

51 Kn. 1450, A3,2v.

52 Kn. 1450, A3,2v.

53 Kn. 1450, A4,1r.

leenheerser] wil worden, niet alleen over de Verenigde Provinciën, maar ook over andere landen.

Concluderend: de *Schuyt-praetgens* propageren op indirecte wijze voortzetting van de oorlog door in te gaan op de nadelen van de vrede; de oorlog wordt niet in positieve termen bepleit. De moeilijkheden betreffen vooral de onbetrouwbaarheid van de vijand, die een goede en zekere vrede onmogelijk maakt. Daarnaast is vrede onwenselijk vanwege de binnenlandse spanningen. De uiteindelijke functie van het gesprek, het eerste criterium voor de plaats in de typologie, is mobiliseren: de hele samenleving wordt gewaarschuwd voor de listen van de Spanjaard en wordt zodoende aangezet om vraagtekens te zetten bij de vrede. De binnenlandse eendracht blijkt uiteindelijk het belangrijkste: verschillende groepen worden, of het nu vrede of oorlog wordt, direct opgeroepen om gehoorzaamheid te betrachten en op God en de overheid vertrouwen. Minder directe aansporingen zijn er ook, geformuleerd als wens, bijvoorbeeld over de voorzichtigheid en eendracht van de regering en de steun van buitenlandse naties. De functies informeren, bekritisieren en emotioneren zijn eveneens aan de orde: er wordt gebruik gemaakt van zakelijke argumenten, de Spanjaard en de onderhandelaars worden aangevallen en zo nu en dan worden emotionele taal en argumenten ingezet. Deze functies zijn echter ondergeschikt aan het mobiliseren.

De sprekers: drie standen en een schipper

De *Schuyt-praetgens* tellen vier sprekers: een 'Lantman' (boer), een 'Hovelinck' (edelman), een 'Borger' (burger) en een 'Schipper'. In feite wordt de kern van de dialoog gevormd door de uitwisseling tussen de hoveling en de burger en, in mindere mate, de landman. De schipper is een mechanische, verplicht aanwezige figuur, die de boot moet laten varen en af en toe meta-opmerkingen maakt. De drie belangrijkste sprekers representeren drie standen: adel, burgerij en boeren.⁵⁴ Veelbetekenend voor de maatschappelijk rangorde in 1608 is dat de geestelijkheid, in de middeleeuwen de hoogste stand, niet gerepresenteerd wordt en dat de burger een belangrijke plaats inneemt. In dit eerste praatjespamflet worden reeds allerlei tactieken benut om sprekers in te zetten ter ondersteuning van de boodschap. Dit blijkt uit de onderlinge hiërarchie, hun posities ten opzichte van elkaar en hun typering.

De hiërarchie blijkt duidelijk uit de hoeveelheid spreekbeurten en gesproken regels: de hoveling is veruit de belangrijkste met 23 spreekbeurten en 202 regels tekst, meer dan de helft van het totaal. De burger komt op de tweede plaats met 24 spreekbeurten, één meer dan de hoveling, maar hij is daarin veel korter aan

⁵⁴ Zie over deze drie standen bijvoorbeeld *Bauer, Bürger, Edelmann. Stadt und Landt im Mittelalter* (Meier 2003).

het woord met in totaal 108 regels tekst. De landman (elf spreekbeurten, 36 regels) en de schipper (tien spreekbeurten, 31 regels) spreken beduidend minder.

De hoveling heeft ook inhoudelijk de touwtjes in handen: hij neemt stelling, verwerpt de meningen van de anderen, geeft argumenten voor zijn standpunt, tracht de anderen te overtuigen en houdt een slotpleidooi. De schipper is zijn knecht, hij bevestigt hem zo nu en dan in klare taal. De tegenstanders, de burger en de landman, onderbouwen hun standpunt maar zwakjes, ze stellen vooral vragen en laten zich instrueren.

De maatschappelijke rangorde ondersteunt in dit geval de hiërarchie: de hoveling is de hoofdspreker, de burger is zijn ondergeschikte tegenstander en deze heeft op zijn beurt weer overwicht op de landman en de schipper.

Ethos van de hoveling

De hoveling is als hoofdspreker strategisch gekozen. Het onderwerp van gesprek behoort tot het *genus deliberativum*, het politiek-raadgevende genre, en daarin heeft autoriteit het meeste effect als overtuigingsmiddel.⁵⁵ Zijn sociale positie als edelman verschafte hem van nature gezag en aanzien. Hoewel de invloed van de adel hier te lande kleiner was dan in de omringende landen, had de adel een enorm prestige.⁵⁶ In alle lagen van de bevolking keek men tegen de edellieden op. Zij vervulden vaak hoge militaire of ambtelijke functies en werden geregeld aan het hoofd gesteld van buitenlandse delegaties. Deze hoveling wordt dan ook gepresenteerd als iemand die boven de partijen staat.

In het politieke genre is het eveneens van groot belang dat de raadgever een eerzaam karakter toont en dat hij handelt overeenkomstig zijn luisterrijke verleden, afkomst en leeftijd.⁵⁷ Algemene kenmerken van een positief *ethos* (karakter) zijn deugdzaamheid, oordeelkundigheid en betrokkenheid of welwillendheid.⁵⁸ De hoveling wordt in overeenstemming met deze eisen gekarakteriseerd, opdat duidelijk en geloofwaardig is dat we aan zijn opinie waarde moeten hechten.

De hoveling distantieert zich herhaaldelijk van zijn sociaal ongelijkwaardige gesprekspartners. Hij schaart hen alle drie onder de noemer van de 'gemeene man' en spreekt hen collectief aan met 'ghy lieden en meest al het gemeen volck'.⁵⁹ Dat wil niet zeggen dat hij geen oog heeft voor onderlinge verschillen:

⁵⁵ Quintilianus 2003, III.8.12-13 ('In raadgevingen heeft autoriteit het meeste effect. Wie wenst dat allen zijn visie op wat nuttig en eerzaam is delen, moet immers een zeer verstandige en rechtschapen indruk maken.'). Zie ook: Idem, III.8.35-38, 48. Voor de onderwerpen van het *genus deliberativum* (o.a. advies over oorlog, vrede, landsverdediging, legerstroepen, openbare werken, belasting, financiën, wetgeving): Aristoteles 2004, I.ii.4 1359 b 20; Quintilianus 2003, III.8.14.

⁵⁶ Zie over de adel in de vroege Republiek Van Dillen 1970, p. 284-290; Frijhoff en Spies 2000, p. 90-105; Groenveld e.a. 1983, p. 214-216; Van Nierop 1984.

⁵⁷ Quintilianus 2003, III.8.35-48, speciaal 48.

⁵⁸ Leeman en Braet 1987, p. 67.

⁵⁹ Kn. 1450, A1r, A2r.

op de landman en de schipper heeft hij kritiek,⁶⁰ maar op de burger niet. Door alle sprekers aanvankelijk de ruimte geven, kweekt hij welwillendheid om hen des te beter van zijn superieure inzichten te kunnen overtuigen. De burger erkent zijn autoriteit door hem een ‘goede Heer’ te noemen, die ‘dagelick te hoof’ komt en daarom meer weet over de vrede dan de anderen.⁶¹

De hoveling is onbaatzuchtig en laat zich in tegenstelling tot zijn gespreksgenoten niet leiden door eigenbelang. Hij bewijst dit door zich ondanks zijn militaire achtergrond in principe voor vrede uit te spreken, mits dit een betrouwbare vrede is, verenigbaar met de idealen van de Opstand.⁶² Hij presenteert zich als een oprecht strijder die ‘lijf ende goet’ belangeloos gewaagd heeft voor het vaderland en de religie.⁶³ Aan het eind van het gesprek speelt hij zijn belangrijkste troef uit: hij onthult dat hij nog gediend heeft onder Willem van Oranje. De hoveling is dus een oude en door de wol geverfde geus:

ic benwel de outste die het hof gevolcht hebben, al by den ouden Prins hoochloff. memorie zijn tijt, ick hebbe verscheyden ampten te hove als inde oorloge bedient, al ben ick daer weynich by verbeterd, wy oude en wisten de practijcken niet die de jonge geleert hebben, wy plegen uyt liefde van de Christelicke Religie ende tvaderlant al veel te doen, ende het onse daer by op te setten, [...] ⁶⁴

Tegenover deze deugdzame oude generatie plaatst hij de nieuwe die alleen het eigenbelang in het vizier heeft: ‘tis nu al de kiste en teygen lant, daer de liefde toe streckt’.⁶⁵ Kwalijker dan het eigenbelang is nog dat de jongeren niet meer weten hoe duur zijn generatie de vrijheid betaald heeft en dat zij de listige aard van de Spanjaard niet doorzien:

De oude Geusen zijn veel al henen: de nieuwe weten niet hoe diere ons de vryheydt der Religie en tvaderlant gecost heeft: sy hebben de wreetheyt van Duc d’ Alba ende meer Spaensche tyrannen niet gesien noch gesmaect: sy meenen dat den Spaenschen aert ende haet op de Neerlanders, met den ouden Coninck [Philips II] al gestorven zijn, ende dat den Moor [de Spanjaard] zijn huyt, of den Luypaert zijn vlekken soude connen veranderen. ⁶⁶

Als oude geus kent de hoveling de Spanjaard daarentegen door en door. Hij is dus bij uitstek de persoon om de Spanjaard te ontmaskeren en zijn bedrog en listen bloot te leggen. Hij heeft ook kennis van staatszaken: hij geeft uitleg over de algemene mores rondom buitenlandse ambassadeurs, hij doorziet voor de ‘gemeene man’ onzichtbare moeilijkheden omtrent de vrede en is op de hoogte

60 Kn. 1450 A1v, A3r, A3v, A4r.

61 Kn. 1450, A1r.

62 Kn. 1450, A2r.

63 Kn. 1450, A2r.

64 Kn. 1450, A3v-A3,2r.

65 Kn. 1450, A3v-A3,2r.

66 Kn. 1450, A3, 2r.

van de strategieën van de Staten-Generaal.⁶⁷ Hij bezit dus de juiste expertise om de vredesonderhandelingen te kunnen beoordelen.

Overigens is de hoveling aanvankelijk terughoudend als hij tegen de burger opmerkt: ‘Daer ware [zou] wel veel te seggen [zijn]: maer ten is daer mede niet te doen: oock ist geen wijsheyt al te seggen wat men weet ende denckt’.⁶⁸ Zijn aarzeling om te spreken moet zijn geloofwaardigheid waarborgen, aangezien het iemand van zijn status niet past om openlijk op staatszaken in te gaan. Als de burger verder aandringt, geeft hij schoorvoetend en onder enige voorwaarden toe:

Om dat ick sie dat ghylieden goe vorsten zijt, ende geseyt is dat wy elcander niet behalen [bevitten] willen, so sal ick hier, als onder de roose [in het geheim], wat vry uitspreken, wat mijn verstant is van desen handel: [...]⁶⁹

Welke partij(en) in de Republiek vertegenwoordigt deze hoveling? Hij is een militair op leeftijd, afkomstig uit de oude adel die overeenkomstig de feodale structuur neerkijkt op boeren. Bij hem geldt de oude, adellijke gedragscode dat landsbelang voor eigenbelang gaat. Dit maakt hem in feite een vreemde, ouderwetse eend in de bijt in de Republiek van 1608, maar deze oude waarden worden in dit pamflet wel positief gewaardeerd. De hoveling staat argwanend tegenover de vredesbesprekingen met de onbetrouwbare vijand en heeft weinig op met de ‘nieuwe adel’, die volgens hem uit is op persoonlijk gewin. Voor de oude Staten-Generaal heeft hij respect, maar hij heeft zijn twijfels over de toekomst. Eendracht en vertrouwen in God staan bij hem voorop. Dit alles maakt hem een geschikte woordvoerder voor het kamp van stadhouder Maurits en de zijnen, die tegen de vrede waren en die de vrijheid van de Republiek en de gereformeerde religie voorop stelden.

De belangrijkste tegenspeler

De burger is de belangrijkste tegenspeler van de hoveling. Met hem moesten de lezers zich identificeren. Hij vertegenwoordigt de opinies van de grote groep van ‘gemeen borgers’ en ‘Renteniers’, degenen ‘die geen officien [ambten] bedienen of yet ter hant trecken dat het hof ende oorloge aengaet’.⁷⁰ Hij weet wat er onder de ‘gemeente’ en ‘alle man’ speelt.⁷¹ Het is dus van groot belang dat de hoveling de burger, die vóór vrede is, weet te overtuigen van zijn bezwaren.

De burger houdt het gesprek gaande door zich expliciet tot de hoveling te richten met vragen, tegenwerpingen of juist bevestigende aanvullingen. Hoewel de burger verbonden is met de andere twee representanten van de ‘gewone’ be-

67 Kn. 1450 A2v, A1r, A3r.

68 Kn. 1450, A2r.

69 Kn. 1450, A2r.

70 Kn. 1450, A1v, A3v.

71 Kn. 1450, A3v.

volking, laat hij duidelijk merken dat hij boven hen staat: hij corrigeert hen als zij iets doms of grofs zeggen en hij is beter op de hoogte van de onderhandelingskwesties.⁷² Samen met de landman vormt de burger aanvankelijk een team dat de vrede voorstaat. Gedurende het gesprek komt hij echter steeds meer op hand van de hoveling en ziet hij de moeilijkheden die aan de vrede kleven. Zozeer zelfs dat de hoveling hem erop moet wijzen dat hij ‘te seer sorchvuldich’ [te zeer bezorgd] is over de situatie van het land.⁷³ Tot slot beantwoordt de burger de oproep van de hoveling bevestigend: ‘Dat moet waer sijn’.⁷⁴ Hij is dus overtuigd.

Stereotiepe knechten

De landman en de schipper worden stereotiep gekarakteriseerd. De landman is overeenkomstig het traditionele beeld van boeren opvliegend, een flapuit, onwetend, te goeder trouw en eenvoudig.⁷⁵ Hij beklagt de situatie van boeren in oorlogstijd: ze worden gedwongen hun woningen te verlaten, ze werken hard en kunnen de belastingen nauwelijks opbrengen.⁷⁶ De schipper en de hoveling geloven hier niets van en brengen de boerenstand in diskrediet: volgens hen zijn ze best rijk, maar leven ze boven hun stand en verkwisten zij hun geld. Met dit laatste hebben zij een klassiek vooroordeel jegens boeren te pakken. De landman tracht zich te verdedigen door de overdaad van ambtenaren en hovelingen aan te kaarten. De burger valt hem in eerste instantie bij, maar als de landman voort blijft razen, wijst hij hem terecht. Hiermee is diens tegenstand gebroken. Hij laat zich in het vervolg gewillig instrueren en hij verbaast zich als eerlijke, goedgelovige boer over de listigheid van de politici.⁷⁷ Vergelijkbare stereotiepe boeren zullen we in dit boek nog herhaaldelijk ontmoeten.

De schipper komt het minst aan het woord. Hij mag wel eenmaal zijn oorlogsstandpunt verkondigen, maar verder is zijn stellingname niet zo van belang. Het gaat erom dat hij onbeschaafde manieren heeft, waardoor hij vergaande en onfatsoenlijke uitspraken kan doen. Hij is, zoals het een schipper betaamt, heetgebakerd, onbehouwen en onbesuisd.⁷⁸ Ook wordt gezinspeeld op het stereotiepe overmatige drankgebruik van schippers: ‘laet de schippers tbier wat sparen, sy sullen te beter aen broot geraken’.⁷⁹ De schipper smijt met krachttermen

72 Kn. 1450, A1v, A2r, A2v, A3r; Kn. 1450, A2v.

73 Kn. 1450, A3, 2v.

74 Kn. 1450, A3, 2v.

75 Kn. 1450, A1v, A2r, A2v, A3r. Zie voor het traditionele beeld van de boer en de bijbehorende stereotypering hoofdstuk 4 van dit boek, paragraaf ‘De stereotiepe boer’, p. 292-294.

76 Kn. 1450, A1r.

77 Kn. 1450, A2v, A3r.

78 Zie voor dit standaardbeeld van scheepsvolk Dehé 2005, p. 197; Idem, p. 221-234 handelt over de sociale status van trekschuitschippers (zie ook p. 155). Als kleine ondernemer en gemeentefunctionaris behoorden ze tot de fatsoenlijke middenstand (evenals de kleine boeren) met een kleine kans om deel uit te maken van de brede burgerij. Het risico was echter groter om door misfortuin of slecht gedrag het schipperschap te verliezen en in minder eervolle omstandigheden te vervallen.

79 Kn. 1450, A1r.

en hij wil de Spanjaard en de verdachte ambtenaren het liefst letterlijk een kopje kleiner maken. Herhaaldelijk wordt hem het zwijgen opgelegd en krijgt hij zowel van de burger als van de hoveling het verwijt te horen dat hij te loslippig is. Conform zijn soort, dat wel: ‘ghy holt te vry uut al wat u voor de tonge comt, dan dat is u luy maniere’.⁸⁰ Dergelijke rauwe figuren, grof in de mond en bedreigend voor de orde van het gesprek, komen vaker voor in praatjespamfletten.⁸¹ Zij hoefden niet voorzichtig te zijn en konden het hoofdstandpunt ongenueanceerd propageren. Tevens zorgden zij voor een komisch effect.

Het mag duidelijk zijn: de sprekers zijn zeer effectief gekozen met het oog op mobilisatie van de hele samenleving. Bij hun typering is rekening gehouden met de regels van het *decorum*; iedereen vervult de rol die bij hem past. Als het gaat om de mate van openheid, het tweede criterium voor det typologie, is dit gesprek genuanceerd: er is een meningsverschil met een winnaar, die de anderen weet te overtuigen. De encenering moet de ontmoeting van deze vier sprekers van uiteenlopende rang en stand geloofwaardig maken.

Encenering

De titel en de opening van de *Schuyt-praetgens* zijn reeds aan de orde gekomen: hierin wordt kort de gesprekssituatie geschetst en het gespreksonderwerp wordt geïntroduceerd. In de afsluiting wordt met iets meer nadruk gerefereerd aan de gesprekssituatie. De schuit komt aan, de schipper int zijn geld en de reizigers nemen afscheid:

Schipper. Gelt gelt gelt.

Lantman. Daerom ist al te doen, nu komen wy daer wy scheyen sullen: gedieu maets, en dank heb van goet geselschap.

Hovelinck. Adieu, elck bewaer sijn beurs en tonge.

Schipper. Wy hebben vanden Prins geen quaet geseyt, noch daer is niemant te na gesproken alst wel verstaen [als het goed begrepen] wort, ic mocht wel lijden dattet al in druck ware, so wel als ander Droomen [voorstellingen, verbeeldingen], die hier dick vertelt en gelesen werden.

Borger. Daer is Drucx genoeg inde werelt.⁸²

De hoveling drukt de anderen op het hart goed op hun beurs en hun woorden te passen, waarop de schipper antwoordt dat er over niemand – en speciaal niet over prins Maurits – kwaad gesproken is. Het openlijk bespreken van politieke gevoelige zaken was in 1608 kennelijk niet helemaal zonder gevaar. Harline spreekt van een ‘almost clandestine air’ dat rond dit pamflet hangt, omdat het anoniem

⁸⁰ Kn. 1450, A3r.

⁸¹ Zie bijvoorbeeld Dingemanse en Meijer Drees 2005, p. 118-119, 123.

⁸² Kn. 1450, A3,2v. Zoals u kunt zien in de weergave van dit citaat in vergelijking met het citaat op p. 51 worden de sprekers niet meer boven hun spreekbeurt aangeduid, maar ervoor om ruimte te besparen. Alleen de eerste pagina kent de ruime opzet.

verschenen is en ook elders in het gesprek aarzeling geuit wordt om vrijelijk met elkaar te spreken.⁸³ Anticiperen op het mogelijke gevaar bleek in dit geval niet onterecht; het stuk werd immers verboden door de Staten-Generaal.⁸⁴

In de afsluiting bijt het werkje zich in de staart als er gespeculeerd wordt over publicatie van het besprokene. De schipper wenst dat het gesprek wordt gedrukt, evenals andere ‘Droomen’ (wat zoveel wil zeggen als voorstellingen van en mijmeringen over met name de toekomst, met een schijn van werkelijkheid) die op zijn boot verteld en gelezen worden.⁸⁵ Maar de burger sputtert tegen: er is al genoeg drukwerk. Hoe het gesprek toch bij de drukker is beland, valt in een rijmpje aan het eind van het pamflet te lezen:

Een armen ruyter [landloper; soldaat] sat aen troer, die hoorde al dese Schuytpraetgens,
Hy heeftse den Drucker weder vertelt [doorverteld],
Dus comen sy weder in Druck gestelt,
Als meer ander, om krijgen gelt.⁸⁶

Dit standaardrijmpje maakt een vrij mechanische indruk, het zou elk willekeurig schuitpraatje af kunnen sluiten. Dat het door een getuige, dus uit eerste hand, zou zijn doorverteld aan de drukker, verleent het gesprek een suggestie van waarheidsgetrouwheid. Dergelijke verwijzingen naar het drukken van teksten komen in praatjespamfletten regelmatig voor.

Conclusie: genuanceerde mobilisatie (type 1)

De *Schuyt-praetgens* trekken de vrede in twijfel, maar propageren de oorlog niet zeer direct, expliciet rekening houdend met de voorkeur voor vrede onder de bevolking. Het hoofdstandpunt is dat vrede in principe de voorkeur geniet, op voorwaarde dat het een goede vrede is, maar juist dat is op dit moment, met deze onbetrouwbare vijand, onmogelijk. De gespreksdeelnemers schilderen de Spanjaard en de onderhandelaars als uiterst bedrieglijk af, waarbij terloops de meest heikle punten van de onderhandelingen aan bod komen. Het landsbestuur wordt tot voorzichtigheid gemaand, men wijst op de binnenlandse onenigheid en ten slotte wordt de uitkomst in Gods handen gelegd. Het pamflet waarschuwt dus voor een al te gemakkelijke vrede en maakt zo op geraffineerde, voorzichtige wijze stemming tegen de huidige vredesplannen. Het streven naar eendracht blijkt uiteindelijk essentieel. De inzet van sprekers uit de drie traditionele standen ondersteunt de inhoud en maakt het mogelijk om de hele samenleving aan

⁸³ Harline 1987, p. 199, 203.

⁸⁴ Zie eerder in dit hoofdstuk, p. 52.

⁸⁵ Zie voor de betekenis van het woord ‘droom’ het *WNT*. Hieraan kan nog toegevoegd worden dat pamfletten ook geregeld verslagen van dromen bevatten en in de titel het woord ‘droom’ droegen.

⁸⁶ Kn. 1450, A3, 2v. Omwille van de duidelijkheid heb ik de drukfouten ‘verzelt’ en ‘Ala’ gecorrigeerd, zoals in Kn. 1451 en Kn. 1452.

te spreken. Hun uiteindelijke eensgezindheid kan als voorbeeld dienen voor de eendracht in het land.

De *Schuyt-praetgens* zijn een helder voorbeeld van een pamflet van type 1, genuanceerde mobilisatie. Het is genuanceerd, omdat er verschillende meningen naar voren gebracht worden en er tegelijk sprake is van sturing: één spreker is dominant en de anderen gaan over tot zijn zienswijze. Het mobiliseren zit hem voornamelijk in de oproep aan het einde, waarin verschillende groepen in de samenleving expliciet tot actie aangezet worden. Tussendoor zijn er ook iets minder directe aansporingen, die geformuleerd zijn als wens, bijvoorbeeld over de voorzichtigheid en eendracht van de regering en de steun van buitenlandse naties. Naast mobiliseren, spelen ook informeren, emotioneren en bekritisieren mee. In het diagram aan het einde van dit hoofdstuk plaats ik de *Schuyt-praetgens* in het centrum, de ellips, van type 1: genuanceerde mobilisatie.

Het allereerste praatje is dus al ‘compleet’ te noemen met zijn weldoordachte retorische opbouw en zijn dialoogstructuur met verschillende stemmen, waarbij er één domineert. Zijn er wellicht praatjes aan voorafgegaan die niet zijn overgeleverd? Of is de techniek afgekeken van zestiende- en begin zeventiende-eeuwse gesprekspamfletten en dialogen en paste de benaming ‘praetgens’ eenvoudigweg bij de tendens naar alledaagsheid in die teksten?

Intermezzo 1: de schuit als gesprekslocatie

De *Schuyt-praetgens* vinden plaats op een schuit, een gesprekslocatie die in praatjespamfletten populair zou blijven: maar liefst een vijfde van alle praatjespamfletten in Knuttel zijn schuitpraatjes.⁸⁷ Om wat voor schuiten gaat het en waarom was dit vervoermiddel überhaupt zo geschikt voor de enscenering van gesprekken?

In een land met zoveel water als de Republiek, zowel binnenwater (rivieren, watergangen) als buitenwater (zeeën), was het vervoer over water van groter belang dan dat via de landwegen.⁸⁸ Het was vaak sneller, comfortabeler, veiliger en betrouwbaarder. De vroegste vormen van geregeld openbaar vervoer via water waren de beurt- en marktveren.⁸⁹ Beurtveren verbonden twee verder uit elkaar gelegen plaatsen met elkaar (anders dan overzetveren tussen twee oevers), terwijl marktschuiten voeren tussen een dorp en een marktstad. Deze markt- en beurtveren waren in eerste instantie bedoeld voor het vervoer van vracht, maar reizigers konden ook meevaren en dat gebeurde volop. Op vastgestelde tijden en plaatsen en tegen een gereguleerd tarief vertrokken de schuiten. De reis

⁸⁷ *Dien langen Duyvel van Nieukoop*, p. 9. Ter vergelijking: buurpraatjes, die ook veel voorkomen, maken slechts een kleine 6 procent van het totaal uit (Idem, p. 9-10).

⁸⁸ Voor de informatie over het vervoer via water en de verschillende typen schuiten baseer ik mij in de eerste plaats op Frijhoff en Spies 2000, p. 168-172. Tevens heb ik Dehé 2005 en De Vries 1981 geraadpleegd.

⁸⁹ Zie over de beurt- en marktveren ook Fuchs 1946.

door weer en wind op dergelijke voor vracht ingerichte zeilscheepjes was ongemakkelijk en de reisduur was onzeker, afhankelijk van stroming en wind. Als oplossing liet men deze schuiten – indien er een weg naast de vaart liep – ook wel trekken door paarden.

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werden speciaal voor de verbetering van het personenvervoer kanalen gegraven en trekschuiten ingesteld. In 1632 werd de eerste trekschuit tussen Amsterdam en Haarlem met succes in gebruik genomen, andere steden volgden. In de jaren tot 1648 ontstonden vier onafhankelijke netwerkjes, twee in Holland, een in Friesland en een in Groningen. Na een korte stilte in de aanleg vanwege de Eerste Engelse Zee-Oorlog werd in de periode 1656-1665 het trekvaartennetwerk voltooid: de verschillende takken in Holland en in het Noorden werden met elkaar verbonden en steeds meer steden sloten zich aan; een fijnmazig netwerk ontstond. Trekschuiten waren een typisch nationaal vaartuig, waarover buitenlanders zich verwonderden.⁹⁰

Trekschuiten waren nauwelijks weersafhankelijk, aangezien ze over rechte kanalen voortgetrokken werden door een paard dat vergezeld van een knecht over het jaagpad liep. Alleen langdurige vorst en noodweer konden de afvaart verhinderen. Andere voordelen waren dat ze frequent en op vaste tijden vertrokken, dat de reistijd nagenoeg vastlag, dat ze veilig en goedkoop waren en dat de reizigers overdekt konden zitten. In het begin bestond de overkapping eenvoudig uit een zeil boven het dek, maar halverwege de zeventiende eeuw kwam een groter type trekschuiten in gebruik met een ruim voor 24 tot 30 personen. Tevens kon men met zo'n zeven tot acht passagiers eerste klas reizen in de roef achter in de schuit. Naast personen werd ook post vervoerd.

Toch waren er ook nadelen. De trekschuiten hadden met zeven kilometer per uur een slakkentempo, men moest op een langere reis vaak overstappen en de lucht in het ruim vol mensen was bedompt en smerig door tabaksrook en damp uit stoven. Maar de trekschuit werd als vervoermiddel alom gewaardeerd en geprefereerd boven zelf lopen of reizen per wagen. Dit laatste vervoermiddel bracht immers nog meer ongemakken met zich mee, zoals hogere kosten, voortdurend geratel en geschok en de bedreiging door rovers.

Met de trekschuit reisde allerlei slag van volk: mannen, vrouwen en kinderen van verschillende nationaliteiten en sociale klassen zaten in het ruim bijeen. Ze waren dus een belangrijke publieke ontmoetingsplaats. Voor de allerarmsten was de trekschuit echter te duur en voor de rijken te weinig prestigieus; de laatsten gebruikten hun eigen of gehuurde rijtuigen en jachten. Regenten konden tevens een beroep doen op de stadsjachten. Maar verder zat er een bont gezelschap aan boord van burgemeesters, dominees, schoolmeesters, soldaten, werklieden, boeren, kooplieden enzovoorts. Buitenlanders verbaasden zich zeer over deze sociale gemêleerdheid. Onderweg kon men de tijd doden door naar het voorbijglijdende landschap te kijken, te kaarten, lezen of praten. Sociale contac-

90 Zie hierover Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 249, 251, 252.

ten werden snel gelegd. De trekschuiten dienden volgens de achttiende-eeuwse ervaringsdeskundige Le Francq van Berkhey ‘zoo wel tot gemak als vermaak’; ‘Men doet, om zoo te spreken, zynen weg vorderende, een speelreisje; men ontmoet ’er allerlei slag van Menschen’.⁹¹

Deze ooggetuige signaleerde het algemene gebruik om over allerlei onderwerpen met elkaar te converseren onderweg, waarbij iedereen vrijelijk, maar wel bescheiden, zijn woordje mocht doen:

en zelden doet men de reis, zonder in een gezellig gesprek te geraaken, of dat van een ander te hooren; ’t zy ’t op Vrouwenklap, ernstige redeneering, of boertery uitkome: elk een heeft gelegenheid om iemand naar zyne zinnelykheid tot tydverdrijf aan te klampen. Onze Trekschuiten zyn inderdaad aan te merken als vrye plaatsen, waar in elk met bescheidenheit het zyne vryelyk zegt.⁹²

Ook laaggeplaatsten, ‘een dartellen matroos of ligtmis, welcke hier zoo vry spreekt als een Leraar op den Kansel’, mochten meepraten.⁹³ Om die reden situeerden auteurs die hun zaken niet in alle openheid wilden vertellen en die zelfs staatszaken behandelden hun werkjes in schuiten:

Hierom is ’t ook, dat Autheurs, die zig toelaggen om ’t een of ander geval bedektlyk te vertellen, ja ook wel Staatszaaken te verhandelen, hunne Werkjes veeltyds betytelen met den naam van *Schuitenpraetjes*. En zeker niet oneigen, dewyl ’er in deeze Schuiten dikwils al vry rond over zaaken van belang gesproken word, en een verstandige zomtyds voorzigtigheid noodig heeft om wyslyk te zwygen.⁹⁴

Hoe vrij iedereen ook over elk denkbaar onderwerp mocht spreken, bepaalde ongeschreven regels moesten nageleefd worden. In de besloten ruimte van de schuit was agressie, zowel verbaal als fysiek, uit den boze.⁹⁵ Hooggeplaatsten en met name geestelijken moesten vooral voorzichtig zijn: jezelf doen gelden of iemand bestraffen was gedrag dat niet werd getolereerd, maar juist bespot.⁹⁶

De (trek)schuit leende zich dus uitstekend voor de geloofwaardige enscenering van gesprekken over allerlei onderwerpen, hetzij serieus of komisch, tussen mensen van verschillende pluimage. Hoewel de oude veren voor vrachtvervoer bleven bestaan, werd vanaf het midden van de zeventiende eeuw het merendeel van de passagiers per trekschuit vervoerd. De schippers van het trekschuitenveer verkregen toen het alleenrecht op personenvervoer, al respecteerden de schippers van het beurtveer dat lang niet altijd. De vroege schuitpraetjes zullen dus veelal gesitueerd zijn op een zeilschip met relatief weinig passagiers – denk aan de opmerking van de landman in de *Schuyt-praetgens* (een ‘cleen geselschap’),

91 Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 251.

92 Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 251.

93 Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 252.

94 Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 251-252.

95 Frijhoff en Spies 2000, p. 172.

96 Le Francq van Berkhey 1779, dl. 4, 1, p. 252.

Titelblad van het *Leyds-Veer-Schuyts-Praetgen* (1628) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 3828]

terwijl de auteurs van latere pamfletten wellicht eerder de trekschuit in gedachten hadden. Heel af en toe bevat de titelpagina een afbeelding van de schuit, zoals in het *Leyds-Veer-Schuyt-Praetgen* (1628) en het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (1672).⁹⁷ In beide gevallen gaat het om zeilschepen.

De *Schuyt-praetgens* verlenen nauwelijks nadere details over de reis in de schuit. Deze spaarzaamheid wat betreft *couleur locale* is gebruikelijk voor schuitpraatjes. Vaak wordt in de titel of in de eerste spreekbeurt kort aan de gesprekslocatie gerefereerd en eindigt het gesprek als de schuit aanmeert. Er wordt dus doorgaans niet meer informatie gegeven dan nodig is.

⁹⁷ Het *Leyds-Veer-Schuyts-Praetgen* (1628; Kn. 3828) toont een schip te water met twee gehezen zeilen en een vlag in de mast en op de achtersteven. Er zitten drie personen in de schuit, de schipper staat aan het roer en voorin staat nog een persoon (de schippersknecht?). De oever met wat bosjes, duinen en een kerk is te zien. Het aantal inzittenden van de afbeelding komt niet overeen met de hoeveelheid sprekers in het gesprek (vijf versus twee). De houtsnede wordt herhaald op de voorlaatste pagina, een teken dat deze wellicht nog wel belangrijker was dan de tekst. Die indruk wordt nog versterkt doordat de afbeelding als twee druppels water lijkt op een ontwerp van Jan Porcellis (1584-1632) van een Leidse veerkaag voor de serie *Icones varia-*

Titelblad van het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (1672) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 10472]

Slechts heel af en toe wordt ter vermaak meer werk gemaakt van de enscenering, bijvoorbeeld in het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt-Praetjen. Varende van Rotterdam nae Dordrecht* uit 1647. De titel geeft reeds aan dat de sprekers op een marktschuit varen en ook de route wordt genoemd. In de opening wordt een aantal spreekbeurten aan het vervoermiddel gewijd: de ‘Dortsman’, ‘Rotterdammer’ en ‘Zeeuw’ zijn blij dat ze vroeg gekomen zijn om een goede plaats in de schuit te bemachtigen. Ze vinden het belangrijk om bij goed gezelschap te zitten voor ‘soete Coutenantien [aangename gesprekjes]’. Ze houden er niet van om drie of vier uur – zo lang duurde de reis kennelijk – bij mensen te zitten

rum navium Hollandicarum, gepubliceerd in 1627 (zie voor deze veerkaag Fuchs 1946, tegenover p. 112). Zo’n kopie van een bekende schilder van zeegezichten verhoogde waarschijnlijk de aantrekkelijkheid van het pamflet. Het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (1672; Kn. 10472) bevat eveneens een houtsnede met een zeilschip op de titelpagina, waarin een groep mensen bijeen zit. Langs de oever is een weg te zien met paard en wagen, een aantal struiken en in de verte een kerktoeren. Ook deze afbeelding lijkt algemeen toepasbaar.

die niet en doen dan slapen ende preutelen [mopperen], hier om [over] de plaetse, en dan dat die te veel praets heeft, en d'ander niet stil en sit, sulcke menschen behoorde maer te voet te reysen, soo deden sy haren eygen zin.⁹⁸

De Amsterdammer beaamt dit, maar hoopt wel dat ze nu snel vertrekken, want hij wil dezelfde avond weer in Den Haag zijn. Een ander voorbeeld is het *Haerlems Schuyt-praetjen* (1649), waarin twee welgestelde heren in een schuit bij elkaar zitten. Er wordt overgestapt onderweg, waarbij de heren afspreken bij elkaar te blijven.⁹⁹ Deze overstap heeft niet alleen amusementswaarde, maar is ook functioneel: hij markeert de overgang naar een nieuw punt in de argumentatie.

Andere pamfletten van type 1 (genuanceerde mobilisatie)

In de periode tot 1650 is er in mijn corpus nog één ander pamflet van het type genuanceerde mobilisatie: het *Hollands Praetie* (5) uit 1646.¹⁰⁰ Dit pamflet verscheen in een vergelijkbare context als de *Schuyt-praetgens* (1) uit 1608; opnieuw zijn er vredesonderhandelingen met Spanje aan de gang. Het doel van het *Hollands Praetie* komt ook in grote lijnen overeen: de regenten en de bevolking de ogen openen door het bedrog van de Spanjaard te laten zien. Met voordelige vredesvoorwaarden tracht Spanje volgens dit pamflet de Republiek om twee redenen te misleiden: tweespalt bewerkstelligen tussen de Republiek en Frankrijk, die een verbond gesloten hadden om niet zonder elkaar vrede met Spanje te sluiten, en tijd winnen om daarna opnieuw en onverwacht aan te vallen. In het retorisch opgebouwde middengedeelte wordt dit beargumenteerd.

Naast de overeenkomsten met de *Schuyt-praetgens* zijn er ook verschillen. Het *Hollands Praetie* is zakelijker en meer gericht op informeren. De argumentatie bestaat voornamelijk uit rationele argumenten: het bedrog wordt doelgericht aangetoond met een reeks voorbeelden uit het verleden, met name uit de Opstand tegen Spanje, zelfs brieven van de Staten-Generaal worden geciteerd. Een ander belangrijk voorbeeld betreft de actuele geruchten over een huwelijk tussen de Franse en Spaanse koningskinderen; hierin is Frankrijk de partij die is misleid. Dit argumenteren met *exempla* sluit aan bij het motto op de titelpagina: 'Piscator ictus sapit', een destijds bekend spreekwoord dat zoveel wil zeggen als 'ervaring leert'.¹⁰¹ In het pamflet komen ook andere spreekwoorden voor met deze strek-

98 Kn. 5596, A2r.

99 Kn. 6480, C2v-C3r.

100 Kn. 5317.

101 In Erasmus' *Colloquia* en *Adagia* (I, 1, 29) komt het spreekwoord voor (Erasmus 2001, p. 129 en n. 4, p. 546; het zou gaan om de uitspraak van een visser die gestoken werd door een schorpioenis toen hij zijn hand liet gaan door de massa vissen die hij in zijn net gevangen had). Latere uitgaves van dit pamflet bevatten een vertaling van het Latijn op de titelpagina: 'Dat is So wie hem niet en wacht, als hy eens is gheslagen, 't is recht dat hy hier naer, meer wonden so moet dragen' (Kn. 5318-5319). Door dit Latijnse motto op de titelpagina sluit het pamflet aan bij andere praatjes uit dezelfde discussie over de vrede in 1646 (zie hierover 'Intermezzo 2: praatjespamfletten in indirecte rede (1646)' verderop in dit hoofdstuk).

king, zoals ‘een verbrant kint ontsiet het vyer’.¹⁰² Daarnaast worden er geregeld autoriteitsargumenten gebruikt.

Toch is de hoofdfunctie van het pamflet mijns inziens mobiliseren, omdat herhaaldelijk een specifiek publiek aangesproken wordt op zijn gedrag. Dit gebeurt voor het eerst voorafgaand aan de bewijsvoering als ‘alle dieder in te segghen hebben’ aangespoord worden om zich aan de argumenten te spiegelen teneinde zich niet te laten bedriegen.¹⁰³ Het gesprek eindigt evenals de *Schuyt-praetgens* met een mobiliserend slotakkoord. Dit is gericht aan de ‘Schipper’ – met wie waarschijnlijk de stadhouder bedoeld wordt – die ten strijde moet trekken, aan de ‘Regenten’ die moeten leren van hun voorouders en aan ‘alle Inghesetenen’ die moeten bidden en de middelen moeten opbrengen. Ten slotte geldt voor een ieder (‘ons al te samen’) dat hij moet vertrouwen op God en op de rechtvaardige zaak van religie en vrijheid. Als die bedreigd wordt door oorlog of een ‘gheveysde Vrede’ moet hij daarvoor zijn leven wagen.¹⁰⁴ Na dit slotpleidooi volgt geen afsluiting met het afscheid van de sprekers, zoals in de *Schuyt-praetgens*; het pamflet eindigt met het mobiliserende slotakkoord.

De nuancering krijgt ook op een andere manier gestalte dan in de *Schuyt-praetgens*. De sprekers zijn een ‘Fransman’, ‘Neerlander’ en een ‘Spangiaert’. De posities zijn als volgt: de Nederlander is tegen vrede en wordt daarin ondersteund door de Fransman. De Spanjaard is hun tegenstander: hij pleit voor vrede. Aanvankelijk is er een levendige discussie, maar al snel ontpopt de Nederlander zich tot hoofdspreker en leraar. Hij instrueert in zijn lange spreekbeurten met name de Fransman, die vragen stelt en tegenargumenten geeft zonder de Nederlander af te vallen. Hij voedt het gesprek. Hoewel er minder ruimte is voor de mening van de Spanjaard, blijft zijn opvatting wel overeind staan. Hij laat zich niet overtuigen en probeert de Nederlander op andere gedachten te brengen. Ook wanneer hij ziet dat de Nederlander zich niet laat overtuigen, spreekt hij alsnog zijn hoop op vrede uit. Er is aan het einde dus geen consensus: de verhouding blijft twee tegen één en dat komt juist overeen met wat in dit pamflet wordt gepropageerd, Frankrijk en Nederland samen tegen Spanje.

Opmerkelijk aan de enscenering is de opening en ‘opkomst’ van de sprekers – om in toneeltermen te spreken. Het pamflet begint met een monoloog van de Fransman. Hij doolt al pratende rond in het straatgedruis en wil graag weten waar iedereen zo opgewonden over is. Overal zijn mensen op de been die druk met elkaar aan het praten zijn. Hij heeft zijn wens om een kennis tegen te komen die hem kan inlichten nauwelijks uitgesproken of hij loopt zijn ‘trouwen Vrient’ (de Nederlander) tegen het lijf. De twee wisselen nieuwtjes uit over de onderhandelingen en de Frans-Nederlandse betrekkingen. Even later vraagt de Spanjaard toestemming om zich – ondanks de meningsverschillen tussen hun landen

102 Kn. 5317, B1v.

103 Kn. 5317, B1r.

104 Kn. 5317, D2v.

– bij hen te voegen om hen in te lichten over de opvatting van Spanje. Gedrieën discussiëren ze verder. De afsluiting is nagenoeg afwezig: voor de Spanjaard is het tijd om een goed onderkomen te vinden, hij bepleit nog eenmaal zijn standpunt en vertrekt. Daarna houdt de Nederlander zijn slotmonoloog. De titel is eveneens summier zonder aankondiging van sprekers, locatie en onderwerp; alleen de titel *Hollands Praetie*, het Latijnse motto en het drukjaar worden vermeld.

Het *Hollands Praetie* (5) moet gezien worden in het licht van een cluster praatjespamfletten in indirecte rede, waarvan het *Munsters Praetie* (1646) het belangrijkste is.¹⁰⁵ De lay-out van de titelpagina, inclusief Latijnse spreuk, sluit aan bij dat pamflet, evenals de thematiek van de vredesbesprekingen. Het *Munsters Praetie* pleit echter vóór vrede. De drukkers van de twee herdrukken van het *Hollands Praetie* zochten – wellicht om commerciële redenen – nog directer en openlijker aansluiting bij dat pamflet, aangezien ze de titel *Hollands Praetie* veranderden in *Munsters Discours Ofte 't Samen-sprekinge*.¹⁰⁶

Vanwege de doelgerichtheid, de zakelijkheid en de nadruk op onderricht naast mobilisatie plaats ik het *Hollands Praetie* in het diagram niet in het centrum van de ellips van type 1 (genuanceerde mobilisatie), maar in de richting van type 2 (gesloten informatie).

Het Buyr-praetjen (1608)

Niet lang na publicatie van de *Schuyt-praetgens* (1) verscheen in 1608 een tweede gesprek over de vredesonderhandelingen, ditmaal een dialoog tussen de burens Jacob ('Iacob') en Jan ('Ian'). In de vrij omvangrijke titel wordt het anti-Spaanse oogmerk reeds aangegeven:

*Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours, op den Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijck, aende Eedele Moghende Heeren Staten Ghenerael geschreven. Dienende tot ontdeckinge van der Spaengiaerden ende hare adherenten [hun medestanders] listicheydt, trouwelooshey, ende wreede wraeckgiericheydt.*¹⁰⁷

Het *Buyr-praetjen* (2) is een paar maanden later dan de *Schuyt-praegens*, waarschijnlijk in juli 1608, gepubliceerd, maar de situatie was nog niet veranderd: er was nog steeds een impasse in de onderhandelingen met Spanje en pater Jan Neyen was nog niet teruggekeerd.¹⁰⁸ Het *Buyr-praetjen* is eveneens tegen vrede en

¹⁰⁵ Kn. 5290-5295. Zie ook het *Fransch Praetie* (Kn. 5297) en het *Antwoordt* (Kn. 5296). Zie voor dit cluster 'Intermezzo 2: praatjespamfletten in indirecte rede (1646)' aan het eind van dit hoofdstuk, p. 90-96.

¹⁰⁶ Kn. 5318-5319.

¹⁰⁷ Kn. 1525.

¹⁰⁸ De brief van agent Aerssen uit Frankrijk aan de Staten-Generaal waaruit geciteerd wordt, is 6 juni gedateerd en werd op 1 juli in de Staten-Generaal besproken (Kn. 1525, A1v; zie de aantekening in Knuttel onder nummer 1525). Men wacht nog steeds op de terugkeer van Neyen, 'de Monick', uit Spanje (Kn. 1525, A1v).

Eerste blad van het
Buyt-praetjen (1608)
 [Den Haag, Koninklijke
 Bibliotheek, Kn. 1525]

de Spanjaarden worden er zeer in gewantrouwd. Een groot verschil met de *Schuyt-praetgens* is dat het expliciet voortzetting van de oorlog propageert. Het is bovendien doelgerichter, zakelijker, geleerder en minder levendig; de boodschap staat voorop en er is geen ruimte voor andere standpunten.

De brief van agent Aerssens uit Frankrijk aan de Staten-Generaal, genoemd in de titel, dient als leidraad voor de argumentatie. Eén van de sprekers heeft een ‘extract’ bij zich.¹⁰⁹ Dit wordt opgevoerd als bewijs voor het gerucht dat de koning van Spanje niet van zins is vrede te sluiten. De botsende vredeseisen van Spanje en de Nederlanden worden eveneens aan de hand van de brief besproken. De nadelen van de vrede komen eerst uitvoerig aan bod. Daarna wordt ook uitgebreid op de voordelen van oorlog ingegaan. Onderricht met zakelijke argumenten en redeneringen staat voorop. Opnieuw hebben voorbeelden uit de Opstand tegen Spanje en autoriteitsargumenten de overhand, waarbij veel bekende punten uit de *Schuyt-praetgens* – uitvoeriger – voorbij komen. In de afslui-

109 Kn. 1525, A1v-A2r, bevat de brief.

tende spreekbeurt worden deze voorbeelden gecombineerd met meer algemene historische *exempla* en voorbeelden uit de bijbel. De spreuk ‘Securius Bellum paco [sic] dubia’ die in een ander lettertype gedrukt staat, kan als motto gezien worden: oorlog is veiliger dan een hachelijke vrede.¹¹⁰ Het *Buyr-praetjen* is minder expliciet op eendracht gericht dan de *Schuyt-praetgens*, al blijkt uit de aandacht voor de grenssteden, die het meest te lijden hebben van de oorlog, en het gebruik van ‘wy’ wel dat het doel is iedereen achter de oorlog te krijgen.¹¹¹

De zakelijke argumenten worden zo nu en dan afgewisseld met meer emotionele, zoals speculaties en doemdenkerij over de Spaanse interpretatie van vrede en de stelling of wens dat God de oorlog steunt of moge steunen. Emotionele stijlfiguren als de retorische vraag en de climax worden ook ingezet. Het taalgebruik is over het algemeen hoogdravender dan in de *Schuyt-praetgens*, met basistaardwoorden uit het Frans en het Engels en zelfs zo nu en dan een naam of zinnenetje in het Latijn, zonder vertaling. Daarmee richtte het pamflet zich kennelijk op een meer ontwikkeld publiek. Wie dit publiek precies was, blijft vaag: eenmaal richt de hoofdspreker zich in het algemeen tot ‘alle oprechte Lief-hebbers van t’ gemeyne beste’ en hij gebruikt af en toe de ‘wij’-vorm om eenheid te suggereren.¹¹² Deze weinig specifieke pogingen tot mobilisatie acht ik ondergeschikt aan de hoofdfunctie: informeren.

De rechtlijnigheid komt eveneens tot uitdrukking in de sprekersindeling. Er zijn slechts twee sprekers, over wie we alleen het hoogst noodzakelijke te weten komen: de twee zijn de burens Jacob en Jan. Laatstgenoemde komt net terug uit Den Haag en heeft meer informatie over de daar gevoerde vredesonderhandelingen. Hun verhouding is die van leraar en leerling. Er is dus geen meningsverschil, één gezichtspunt staat centraal, dat van Jan, en daarin wordt Jacob onderwezen. Jacob is als ondergeschikte steeds maar een paar regels aan het woord. Daarin stelt hij vragen, bevestigt hij zijn gesprekspartner en werpt hij zo nu en dan zwakjes iets tegen. Jan heeft daarentegen lange spreekbeurten, soms zelfs van meer dan een pagina. Hij brengt zijn buurman op de hoogte van de situatie in Den Haag en informeert hem over de vredesonderhandelingen. Dit doet hij geenszins objectief, het is zijn wens dat

wy te eer ende eendrachtigher, dese Handelinghe mochten afsnijden, ende dese dangereuse Gasten [de Spanjaarden], wederom naer Brabant renvoyeren [terugsturen], ende met een manlijcke resolutie wederom de Wapenen nemen, teghens die ghene die onse Capitale ende onversoelijcke Vijanden zijn, ende blijven sullen, [...] ¹¹³

110 Kn. 1525, B3,2v.

111 Kn. 1525, B2r, B3,2r-B3,2v.

112 Kn. 1525, B3,1v.

113 Kn. 1525, A4r.

Hij wil de vredesonderhandelingen stopzetten en opnieuw de wapens opnemen. Dat dit standpunt te ver ging, blijkt uit het verbod op het *Buyr-praetjen* van de Staten-Generaal, die juist vrede beoogden.¹¹⁴

De doelgerichtheid van het pamflet komt meteen al tot uitdrukking in de titel, die het onderwerp en het meest aansprekende doel van de tekst aankondigt: de brief van agent Aerssens uit Frankrijk aan de Staten-Generaal bespreken om de listigheid, onbetrouwbaarheid en wrede wraaklust van de Spanjaarden bloot te leggen. Het enige dat blijkt over de gespreksituatie is dat het een ‘Buyr-praetjen’ is, een gesprek tussen burens dus. De namen van de sprekers worden vooraf niet genoemd en de gesprekslocatie blijft onduidelijk. De encenering is ook in de dialoog minimaal.

In de korte opening begroet Jacob zijn buurman Jan en heet hij hem welkom uit Den Haag. Hij vraagt wat voor nieuws hij meebrengt. Jan antwoordt in vage termen dat het niets goeds is en ook niet veel. Jacob introduceert het gespreks-onderwerp door zijn vraag te specificeren: ‘Hoe ist met de handelinghe vande Peys [vrede], Is die noch niet ghesloten?’¹¹⁵ Vervolgens begint de inhoudelijke uiteenzetting. De dialoog heeft geen afsluiting met een afscheid. Hij eindigt doelgericht met een slotpleidooi van Jan voor voortzetting van de oorlog en is ondertekend met ‘Finis’.

Het *Buyr-praetjen* is dus een zogenaamd ‘gesloten’ gesprek. Het bevat geen meningsverschillen en biedt op een doelgerichte manier onderricht in de juiste visie op de vredesonderhandelingen. Daarmee behoort het tot type 2: gesloten informatie.

Andere pamfletten van type 2 (gesloten informatie)

Het *Soldaets Praetje* (1647) behoort eveneens tot type 2 (gesloten informatie), maar het is minder gesloten dan het *Buyr-praetjen*, er is meer ruimte voor encenering en indirect wordt er aan het einde gemobiliseerd.¹¹⁶ Het is een mengvorm met kenmerken van type 1 (genuanceerde mobilisatie) en type 2 (gesloten informatie). Dit pamflet laat dus goed de mogelijkheden binnen het spectrum zien.

Het *Soldaets Praetje* is in 1647 geschreven toen net bekend was dat er vrede met Spanje zou komen.¹¹⁷ Het handelt over de kwestie wat er met het leger moet gebeuren in vredestijd. De argumentatie is rationeel: zij bestaat uit rekenvoorbeelden die laten zien wat de gevolgen van bepaalde maatregelen zijn voor de leger-troepen. Aan het einde is er sprake van indirecte mobilisatie als beide sprekers

114 Weekhout 1998, p. 374.

115 Kn. 1525 Alr.

116 Kn. 5588.

117 Kn. 5588, A2r: ‘men hout voor vast dat de Vrede al geslooten is, twelck gy eer weynich dagen wel beter sult hooren.’

de wens uitspreken dat de ‘Heeren Staten’ er net zo over denken als zij tweeën.¹¹⁸ Het pamflet heeft dus wel tot doel om de Staten-Generaal te beïnvloeden, maar informeren heeft de overhand.

Evenals in het *Buyr-praetjen* zijn er twee sprekers met een leraar-leerlingverhouding. Een ‘Soldaet’ is de hoofdspreker; hij informeert een ‘Burger’. Aanvankelijk lijkt het erop dat de burger en de soldaat van mening verschillen, maar de dialoog onttaardt al vrij snel in een vraag-antwoordspel. De burger wordt als de onwetende gekarakteriseerd zonder kennis van zaken over het leger; hij vertelt na wat hij in pamfletten gelezen heeft. Niettemin geeft hij enige tegenstand door kritische vragen en tegenwerpingen, waarop de soldaat hem verder instrueert met uitgebreide berekeningen. De burger beëindigt hun onderhoud met de mededeling ‘Ghy hebt my voldaan’; hij is dus voldoende onderricht en denkt er hetzelfde over als de soldaat.¹¹⁹ Het gesprek is al met al niet helemaal gesloten, maar ook niet volledig genuanceerd.

In het *Soldaets Praetje* is er meer aandacht voor de gespreksomstandigheden dan in het *Buyr-praetjen*. De titel noemt naast het onderwerp (‘aengaende de Militie’) ook de sprekers en de inleiding is vrij uitgebreid. Het gesprek opent met de ontmoeting van de burger en de soldaat. De soldaat komt te voet uit Munster, waar de vredesonderhandelingen gaande zijn, en de burger nodigt hem uit wat te rusten en zich op te frissen. Uiteraard vraagt hij om nieuws over de vrede, die zo goed als beklonken is volgens de soldaat. De burger is blij; nu zal het gedaan zijn met ‘alle de vuyle blauwe Boeckkens’, met de pamfletten dus.¹²⁰ Daarover wil de soldaat wel meer weten en de burger somt een aantal pamfletten op. Op het meest recente pamflet, ‘Discours nae den tijd die loopt’, gaan ze in.¹²¹ Dit handelt over de afdanking van legerstroepen, het onderwerp van gesprek. Het *Soldaets Praetje* reageert dus direct op dit pamflet. De afsluiting is kort, met wederzijdse groeten, dankwoorden en de wens dat de ‘Heeren Staten’ het net zo zien als zij.

Omdat het *Soldaets Praetje* niet helemaal gesloten is en het via een wens de Staten-Generaal wil beïnvloeden, beschouw ik het als een mengvorm tussen type 1 (genuanceerde mobilisatie) en type 2 (gesloten informatie). In het diagram plaats ik het buiten de ellips van type 2 in de richting van type 1.

De overige praatjespamfletten: type 3 (gesloten kritiek)

Het vijftal praatjespamfletten dat overblijft, vertegenwoordigt het derde type dialoog: gesloten kritiek. In deze gesprekken staat geen politiek vraagstuk centraal dat in een betoog behandeld wordt, maar worden (lokale) politici of andere

118 Kn. 5588, B4,2v.

119 Kn. 5588, B4,2v.

120 kn. 5588, A2r.

121 Kn. 5588, A2v. Zie voor het *Discours* Kn. 5587.

hoogwaardigheidsbekleders bekritiseerd, geblameerd en geridiculiseerd door eensgezinde sprekers. Het gaat om de volgende teksten: *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618), *D' Arminiaensche uytvaert* (4; 1619), *Buyr-praetje* (6; 1647), *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) en *Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens* [sic] (9; 1648).¹²² Was de vorm van de praatjespamfletten tot nu toe steeds proza, van deze vijf zijn er drie op rijm (3, 4, 9). Dit is al een indicatie voor de relatief hogere amusementswaarde in vergelijking met de hiervoor besproken teksten. Leedvermaak en spot maken steeds onderdeel uit van de kritiek en meestal biedt de vormgeving verlichting door het gebruik van rijm, dialect, grove taal, toegevoegde gedichtjes of een prent. Ik laat het vijftal nu kort de revue passeren, waarbij opnieuw duidelijk wordt dat er binnen één type variatie mogelijk is.

Den Boeren-Slach Gheslaghen (3; 1618), na het titelblad *Een Wester-Poorts Praetjen* genoemd, verwijzend naar de plaats van handeling, is de duidelijkste representant van type 3 (gesloten kritiek).¹²³ Regenten in Hoorn, waar een machtswisseling plaatshad, worden over de hekel gehaald door allerlei achterklap. Namen worden daarbij niet genoemd. De sprekers zijn vier boeren met veelzeggende namen die verwijzen naar hun boerenberoep en/of-karakter: Remmet Coeje-clauser, Dirck Slodder, Heyndrick Groesmoes en Ariaen Modder.¹²⁴ Deze namen, aangekondigd in de titel, wijzen er al op dat we hier niet met de meest fijnzinnige personen te maken hebben, maar met stereotiepe boeren. Ze roddelen erop los, bijvoorbeeld over de spilzucht van de heren regenten, en ze bespotten ook elkaar. Ze zijn niet vies van een 'pyntje' [pintje] en een 'Brandewijntje'.¹²⁵

De opening bestaat uit de gebruikelijke ontmoeting – ditmaal zitten de sprekers in de zon bij de stadspoort – met groeten en een vraag naar nieuws. In de afsluiting nemen de sprekers afscheid en gaan ze uiteen. Aan het einde van het pamflet wordt in een vierregelig gedichtje 'Tot de Leser' het beledigende karakter van de tekst gerelativeerd. De lezer moet zich niet opwinden over de inhoud en zich het gesprokene niet persoonlijk aantrekken:

Ghy Lesers wie ghy sijt in 'tminst u niet verwondert
 Dat ick soo luchtich [onbezorgd] werp mijn Kneppel in het hondert [mijn knuppel in het
 hoenderhok gooi]
 Raack ick u an u Hooft en treckt u sulcx niet an
 En denckt altijt hy meent voor my een ander Man.¹²⁶

122 Kn. 2698, Kn. 2941, Kn. 5372, Kn. 5596, Kn. 5808d.

123 Kn. 2698.

124 Een 'Coeje-clauser' is iemand die koeien houdt, letterlijk een 'krabbelaar', en kan wellicht dubbelzinnig opgevat worden, want een 'clausser' is naast een werkman ook een inhalig persoon. Een 'slodder' is een sukkel of een slonzig of haveloos persoon. 'Groeze' is gras of een gewas dat net boven de grond opkomt, de eerste groene laag. Zie het *WNT*, de lemma's 'klauwer', 'slodder' en 'groeze'. Overigens wordt Hendrick op het titelblad – waarschijnlijk foutief – 'Goemoes' genoemd; in het pamflet heet hij 'Groesmoes'.

125 Kn. 2698, A2r.

126 Kn. 2698, A3,2v.

Bijzonder is het taalgebruik van de boeren: zij spreken een volks dialect dat gekenmerkt wordt door de vervanging van bepaalde letters: ‘ee’ door ‘ie’ (‘ien’, ‘miende’) en ‘aa’ door ‘ee’ (‘deer’, ‘weer’), zo nu en dan ook ‘and/t’ voor ‘angd/t’ (‘wangt’) en ‘oo’ voor ‘oe’ (‘vrooch’) en het gebruik van bastaardvloeken. Dit dialect lijkt op de taal uit Bredero’s kluchten, een Noord-Hollands (Waterlands) dialect, die een conventie werd voor de typering van personages van laag allooi.¹²⁷ Woordjes als ‘ja’, ‘wel’ en directe aansprekingen benadrukken de imitatie van de volkstaal. Ariaen Modder heeft daarbij de eigenaardigheid dat hij steeds ‘soo te rekenen’ zegt. Het gesprek wordt op rijm weergegeven. De sprekers, roddels, taal en rijmvorm zorgen voor een komisch en kluchtig tafereel.

Het *Buyr-praetje* (6; 1647) tussen ‘Ian Buyr’ en ‘Dirck Buyr’ is eveneens een helder voorbeeld van type 3 (gesloten kritiek).¹²⁸ Beide burens bekritisieren griffier Musch, over wie in 1647 vele pamfletten verschenen met als onderwerp zijn knoeierijen en zelfverrijking. De burens sluiten bij deze pamfletten aan: ‘Heb jy van de blauwe Boeckjens niet wel ehoort, of elesen, die by de straet loopen van de Griffier Muts?’ vraagt Dirck aan Jan. Jan beaamt wel een pamflet gelezen te hebben en later zegt hij er ook één te hebben gekocht.¹²⁹ De twee spreken eensgezind over Musch’ streken, elkaar vlot afwisselend en in een vergelijkbaar dialect als de boeren uit *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; ditmaal wordt ook de ‘g’ aan het begin van een woord weggelaten). Het gesprek is niet op rijm, zoals het vorige.

Het planovel *Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens* (9; 1648) bevat een berijmd gesprek dat ongeveer twee derden van het blad beslaat, daaronder staan twee gedichten ‘Op den selven trant’.¹³⁰ Het gesprek behoort eveneens tot het type gesloten kritiek. De familie de la Cour wordt hevig beschimpt. Aanleiding voor dit pamflet was het familiedrama rondom Johanna de la Cour en haar echtgenoot Heereboord, hoogleraar te Leiden en volgeling van Descartes. Na een kort huwelijk wist Johanna scheiding van tafel en bed te verkrijgen, omdat haar echtgenoot, verslaafd aan wijn, vaak dronken was.¹³¹ Twee oude ‘Kaeren’ [vrienden of mannen], ‘Dirck Nieuwgier’ en ‘Gerrit de Seekere’, speculeren erop los in grove taal met seksuele toespelingen. Hun achternamen verwijzen naar hun rol in het gesprek: Dirk is de nieuwsgierige vraagal en Gerrit verschafft hem informatie. Naast bekritisieren is de functie informeren dus ook aan de orde. Om die reden en vanwege de sprekersverhouding wetende-onwetende plaats ik het pamflet in het diagram op de rand van de ellips, in de richting van type 2: gesloten informatie.

Uiteraard is het pamflet *Wilde Rijmen* ook op amusement gericht: het is een variatie op de vele andere pamfletten over het familiedrama waarin steeds dezelfde

127 Zie hierover Bredero z.j., p. 12-13 en hoofdstuk 4 in dit proefschrift, p. 295.

128 Kn. 5372.

129 Kn. 5372, p. 1, 4.

130 Kn. 5808d.

131 Knuttel 1978, dl. 1-ii, p. 471-472.

namen en formuleringen herhaald worden. De sensatie en het leedvermaak dringen zich aan de lezer op. Ook het volgende pamflet uit de groep gesloten kritiek, *D'Arminiaensche uytvaert* (4; 1619), bevat spot 'achteraf', amusement voor de 'eigen' parochie. Het is gericht tegen de remonstranten die op het moment van publicatie van dit pamflet het onderspit al hebben gedolven en nog een trap na krijgen.

In het pamflet *D'Arminiaensche uytvaert* (4; 1619) dient een *Boere Praetjen* als verklaring bij een spotprent, die de bovenste helft van het planovel in beslag neemt.¹³² De titel zegt het al, het pamflet gaat in op de actuele religietwisten, waarin de arminianen (remonstranten en hun geestverwanten) een zware nederlaag te verwerken kregen. De prent verbeeldt de uittocht van verbannen arminianen. Zij slingeren met paard en wagen door het landschap en zijn zojuist een niet nader genoemd stadje gepasseerd. De wagens zijn genummerd en de inzittenden zijn identificeerbaar via een lijst onderaan de tekst met de nummers van de wagens en de bijpassende 'Namen der uyt-vaerders'. Hier worden echter niet hun correcte namen genoemd, maar spottende Latijnse varianten om hun vermeende geleerdheid te illustreren. Rechtsboven op de prent, in de verte, is de stad 'S' Graven-haechg' te zien met een aantal wagens eronder, 'A' genoemd. Op deze wagens zitten lieden die pas later verbannen zijn, op 19 en 20 juli 1619, zo luidt de verklaring onderaan het pamflet. Wellicht is dit element pas later aan de prent en het pamflet toegevoegd, aangezien de datum van het *Boere Praetjen* 6 juli luidt.¹³³

De twee sprekers van het *Boere Praetjen*, de boeren 'Kees' en 'Joost', staan links-onder op de prent afgebeeld. Zij slaan het tafereel aan de kant van de weg gade. Kees heeft zijn hooivork in de hand en trekt Joost aan zijn mouw, die met zijn gezicht naar hem toe gericht staat en wijst naar de passerende wagens. Dit tafereel past bij de eerste spreekbeurten, waarin Joost al roepend en tierend de aandacht van de passanten probeert te trekken. Kees spreekt hem toe: 'Wel Joost, hoe tierje dus? [...] // Je maeckt me schier verbaest met al je leelijck roepen // Wat wilje van de luy, [...] // Of wist je gaeren wat van heur en van de reys?' Dat beaamt Joost, mopperend over de zwijzaamheid van de voorbijgangers. Kees licht zijn collega in over het wie en waarom van de reis. Hij vermeldt weinig goeds over de dwalende, verbannen arminianen en wordt hierin bevestigd door de vragende Joost, die verbaasd is over wat Kees allemaal weet en vertelt. Kees is dus degene met kennis van zaken, de leraar die 'weet van alle ding'. Joost wordt daarentegen als een onwetende en lompe opvliegende boer gepresenteerd, die 'van tuyten noch van blasen' weet. De twee praten op rijm; hun taalgebruik is vergelijkbaar met het dialect uit *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3) en het *Buyr-praetje* (6). Aan het

132 Kn. 2941.

133 De andere twee drukken van de prent in Knuttel vertonen ook kleine verschillen. In Kn. 2942 zijn naast Den Haag drie galgen aangebracht; Kn. 2943 heeft dezelfde voorstelling als Kn. 2942, maar is iets groter.

De prent D'Arminiaensche uytvaart (1619) met daaronder het Boere Praetjen tussen Kees en Joost [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2941]

eind van het gesprek, na de uitwisseling van afscheidsgroeten en dankwoorden, richt Joost zich ineens tot het publiek, alsof hij op een podium staat:

Wat dunckje lieve luy, hoe soumet al versieren,
 Hoe wetet onse Kees, ick gaffer om twee bieren
 Dat ikket oock soo kon onthouwen alle gaer
 Maer noch verwens ick mier, dat Godt ons voort bewaer.

D'Arminiaensche uytvaert is een pamflet van type 3, omdat de functie bekritisieren voorop staat. Vanwege de ongelijkwaardige verhouding tussen de sprekers, die benadrukt wordt door herhaaldelijke expliciete opmerkingen over hun karakter, en het voorkomen van de functie informeren plaats ik het pamflet in het diagram op de rand van type 3 (gesloten kritiek) in de richting van type 2 (gesloten informatie).

De combinatie prent en gesprek is geen uitzondering rond 1619; met name in contraremonstrantse propaganda was dit een beproefde vorm.¹³⁴ *T' Arminiaens Kapproen* (1620) is hiervan een voorbeeld. Hierin wordt de Leidse hoogleraar Petrus Bertius beschimpt.¹³⁵ Hij was een remonstrant met, ook voor die groep, controversiële ideeën en zou in 1621 overstappen naar de rooms-katholieke godsdienst. Bij de prent is een berijmde samenspraak gevoegd tussen Kees, Joost – wellicht niet toevallig twee boeren met dezelfde namen als in *D' Arminiaensche uytvaert* – en een koopman. Laatstgenoemde is een pamfletverkoper, die Joost probeert te verleiden tot het kopen van de spotprent. Kees is de hoofdspreker; hij geeft Joost uitleg over de prent. Evenals op *D'Arminiaensche uytvaert* zijn de sprekers al pratend en gebarend op de prent weergegeven. Als Kees de prent aan de hand van de nummers erop nader verklaart, geeft hij aan dat ze als bladvulling fungeren: 'Voort is hier afebeelt de Koomen, Jy en ick, Om vullen deuse plaets.'¹³⁶

Een ander voorbeeld van de combinatie prent, gesprek en een verklarende lijst is *Clare Verthooninghe, Ofte Af-beeldinghe des gantschen handels deser schrickelijcke ende Moordadighe Consiprateurs Jeghens den heere Prince van Orangien* (1623).¹³⁷ Onder de prent, waarop de voornaamste samenzweerders tegen het leven van prins Maurits en hun terechtstelling zijn afgebeeld, staat een *Tweede T'samen-spreekinghe, tusschen een Boer ghenaeamt Kees, ende zijn Landheer*.¹³⁸ De boer stelt vra-

134 Zie over de combinatie van prent en tekst in pamfletten Meijer Drees 2003b, p. 495-513.

135 Kn. 3080. De prent en het gesprek met achtergrond en annotaties staan in *Wat wonders, wat nieuws!* 2002, p. 14-22, 114-117.

136 Kn. 3080, 3de kolom onderaan.

137 Kn. 3456. Een afbeelding van deze prent staat in Von Bogendorf Rupprath 2006, dl. II, fig. 66, p. 388 (zij heeft het exemplaar van het Regionaal Archief in Leiden gebruikt).

138 Het eerste deel van de prent en de samenspraak zit niet in de collectie van de KB, maar in het prentenmagazijn van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UB: Prent-mag.: Pr. G 23a) en heeft als titel *Clare Af-beeldinghe, ende T'Samen-spreekinghe Tusschen een Boer, genaemt Kees, ende syn Land-heer. Waer in te sien is den gantschen handel van dese schrickelijcke ende moordadighe Conspiratie, jeghens den Persoon vanden Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorst, den Heere Prince van Orangien, &c. Mitsgaders teghen den staet ende wel-varen van 't Land.*

Detail van de twee prattende boeren Kees en Joost met de koopman uit de prent *T'Arminiaens Kapproen* (1620) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 3080]

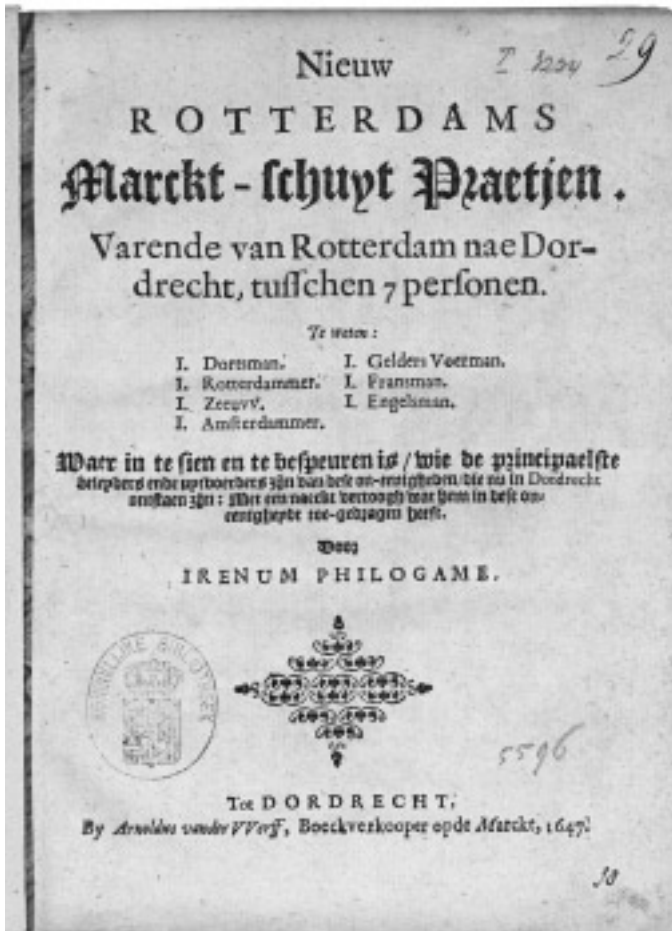

gen – hij spreekt geen dialect – en zijn landheer licht hem in. De sprekers worden ditmaal niet op de prent weergegeven.

Het *Nieuw Rotterdams Markt-schuyt-Praetjen* (8; 1647) is een voorbeeld van een mengvorm tussen de drie verschillende typen: de functies informeren en bekritisieren worden gecombineerd en het gesprek is niet geheel gesloten noch werkelijk genuanceerd.¹³⁹ Ik heb het ingedeeld bij type 3 (gesloten kritiek), omdat de functie bekritisieren mij het belangrijkste lijkt en er geen fundamentele onenigheid tussen de sprekers is.

De gespreksonderwerpen zijn de bestuurlijke onrust en burgervergaderingen in Dordrecht. Het accent ligt op speculaties en zwartmakerij over het gedrag van

139 Kn. 5596.

Titelblad van het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (1647) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 5596]

voornamelijk Dordtse bestuurders, die ook persoonlijk (*ad hominem*) aangevalen worden. Opvallend zijn in het begin de vergelijkingen van personen met dieren, waarbij ook kort wordt aangesloten bij een bekend veronderstelde fabel van de vos en de kraai.¹⁴⁰ In het bijzonder richt het pamflet zich tegen de advocaat Johannes Walen en zijn 'boeckxken', het pamflet *'t Magasyn van meyneedige ontucht* (1647), waaruit ook geciteerd wordt.¹⁴¹ Daarnaast worden de recente gebeurtenissen in Dordrecht beschreven; het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* biedt dus ook informatie over de onenigheden. Dit tweeledige doel van kritiek en informatie valt al op te maken uit de beschrijving van het onderwerp in de titel, die

140 Kn. 5596, p. 4-5.

141 Zie bijvoorbeeld Kn. 5596, p. 16, 22-23 (citaat), 30. Zie voor het pamflet van Johannes Walen Kn. 5592.

zowel gericht is op het aanwijzen van de aanstichters van de onenigheden als op de gebeurtenissen:

Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen. [...] Waer in te sien en te bespeuren is, wie de principaelste [voornaamste] beleyders [openbare aanhangers] ende uyvoerders zijn van dese onenigheden, die nu in Dordrecht ontstaen zijn: Met een naeck vertoogh [onbedekte verhandeling] wat hem in dese oneenigheydt toe-gedragen heeft [er gebeurd is].

Het gesprek telt maar liefst zeven deelnemers, die in een lijst op de titelpagina aangekondigd worden: ‘Dortsman’, ‘Rotterdammer’, ‘Zeeuw’, ‘Amsterdammer’, ‘Gelders-Voerman’, ‘Fransman’ en ‘Engelsman’. Dit bonte gezelschap uit allerlei steden, provincies en landen past bij de gesprekslocatie, een marktschuit, die destijds tussen marktsteden en de omliggende plaatsen voer, in dit geval van Rotterdam naar Dordrecht. De Gelderse schipper komt maar tweemaal aan het woord, de anderen wisselen elkaar in vrij vlot tempo af. De Dordtenaar is de belangrijkste spreker, omdat hij op de hoogte is van de gebeurtenissen in de stad, maar hij is niet buitengewoon dominant. De anderen horen hem uit, maar voegen zelf ook informatie toe en ze geven eveneens hun mening over de bestuurders. Zo nu en dan is er enige onenigheid tussen de sprekers, maar een fundamenteel meningsverschil is er niet. Het gesprek is dus gesloten met hier en daar nuancering.

Zowel de titel als de opening zijn uitgebreid met specifieke aandacht voor de gesprekslocatie, de marktschuit, die met zeven of acht personen volgens de Fransman niet al te vol is.¹⁴² Toch is de Amsterdammer aanvankelijk behoedzaam in wat hij zegt vanwege de vele oren en omdat in een gesprek ‘de reden dickmael grooter [vallen] als men wel eerst voor neemt’ en hij vreest dat iemand het ten ergste en tot schade en schande van de verteller zal overbrengen.¹⁴³ Als de schuit in Dordrecht arriveert, nodigt de Dordtenaar de anderen bij hem thuis uit voor een glas wijn bij het vuur en een uurtje verdere uitleg op alle vragen, omdat de tijd nu tekortschiet.

Het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* zet ik vanwege de twee functies bekritisieren en informeren in het diagram in het midden tussen type 3 (gesloten kritiek) en type 2 (gesloten informatie). Ik plaats het boven de lijn, omdat het gesprek niet helemaal gesloten is.

De kritiek van de praatjespamfletten van type 3 uit 1618-1619 en 1646-1648 bestaat vooral uit speculaties, geruchten en *ad hominem*-aanvallen. Bekritisieren wordt wel gecombineerd met informeren, niet met mobiliseren. De gesprekken zijn over het algemeen gesloten, omdat de sprekers eensgezind zijn; tweemaal is er geslotenheid vanwege de verhouding wetende versus onwetende. De praatjes-

142 Kn. 5596, A2v. Zie over de opening en *couleur locale* ook ‘Intermezzo 1: de schuit als gesprekslocatie’ eerder in dit hoofdstuk, p. 70-75.

143 Kn. 5596, A2v.

pamfletten van type 3 hebben een hoge amusementswaarde. Deze zit hem enerzijds in de sensationele roddels en achterklap over hooggeplaatste personen, die al dan niet bij name genoemd worden, en anderzijds in de kluchtige vorm: meestal volkse personages die in dialect en/of op rijm met elkaar praten. Is amusement wellicht een extra kenmerk van de pamfletten van type 3?

Intermezzo 2: praatjespamfletten in indirecte rede (1646)

In het jaar 1646 is de publicatie van een viertal praatjespamfletten in indirecte rede opvallend.¹⁴⁴ In feite zijn het korte verhalen, waarin verslag gedaan wordt van een gesprek. Zinnetjes als ‘Daer op sprack een gemeen Borger’ of ‘Seecker Coopman, soo ’t scheen dat hoorende; seyde’ zijn kenmerkend.¹⁴⁵ Hoewel deze teksten in indirecte rede niet tot mijn onderzoekscorpus behoren en in de door mij geselecteerde jaren verder niet of nauwelijks voorkomen, sta ik er hier toch bij stil. Ze droegen mijns inziens bij aan de populariteit van het pamflettype ‘praatje’, die rond de jaren van de vredesbesprekingen toenam.¹⁴⁶ In die periode werd er geëxperimenteerd met de vorm, zo blijkt uit de verschillende varianten in die tijd: directe rede, indirecte rede of een combinatie. In 1646 is de indirecte rede in de mode; naast deze vier praatjespamfletten zagen nog vier andere verhalende gesprekken het licht.¹⁴⁷

Het *Munsters Praetie* dient als voorbeeld om te laten zien hoe de praatjespamfletten in indirecte rede in 1646 opgebouwd zijn en hoe ze op elkaar reageren.¹⁴⁸ Dit pamflet over de vredesonderhandelingen was zeer gewild, aangezien Knuttel zes verschillende drukken noemt.¹⁴⁹ Het *Munsters Praetie* kreeg bovendien verschillende directe reacties, waaronder twee praatjespamfletten in indirecte rede: een vervolg, het *Fransch Praetie*, en een *Antwoordt Op ’t Munsters Praetie*.¹⁵⁰ Het eer-

144 Het gaat om Kn. 5290, Kn. 5296, Kn. 5297, Kn. 5308.

145 Kn. 5290, A2v; Kn. 5290, A3r.

146 Zie in de inleiding de paragraaf ‘Kwantitatieve ontwikkeling’, p. 25-26.

147 De vier andere gesprekspamfletten in indirecte rede, in feite korte verhalen, zijn: Kn. 5303, Kn. 5304, Kn. 5311 en Kn. 5327. Verhalende gesprekken lijken in dat jaar dus bijzonder in trek te zijn.

148 Kn. 5290. De volledige titel luidt: *Munsters Praetie. Deliberant Dum fingere nesciunt. Ghedruct int Jaer ons Heeren 1646*. Zie voor een samenvatting van dit pamflet Harline 1987, p. 209-215. Frijhoff en Spies 2000, p. 44, gaan er kort op in. Het Latijnse motto op de titelpagina van het *Munsters praetie* is afkomstig uit Tacitus’ *De origine et situ Germanorum* XXII. De complete zin luidt: ‘deliberant, dum fingere, nesciunt, constituunt, dum errare non possunt’. In Engelse en Duitse vertaling: ‘deliberation comes when they are incapable of pretence, but decision when they are secure from illusion’ (Tacitus 1920, p. 297) en ‘sie beraten, wenn sie sich nicht zu verstellen wissen, sie besließen, wenn sie nicht irren können’ (Tacitus 1975, p. 39).

149 Zie de Knuttelnummers 5290-5295. Volgens Harline zijn er in totaal minstens negen edities overgeleverd (Harline 1987, p. 209, 215). Het is ook in het Duits vertaald onder de titel: *Münsterische Zeitung und Gespräch: Tacitus de moribus Germanorum et de vita Agricolae; Deliberant dum fingere nesciunt; Erstlich gedruckt in Niderländischer Sprach. 1646*. (Zie de catalogus van de Staatsbibliothek zu Berlin: <http://staatsbibliothek-berlin.de>).

150 Kn. 5297-5299; Kn. 5296-5296a. Zie over het *Frans praetie* ook Frijhoff en Spies 2000, p. 44.

der behandelde *Hollands Praetie* (5), het enige praatjespamflet in directe rede in 1646, reageert ook op dit pamflet.¹⁵¹ *Brusselsche Reyse Derde Sas, Oude-Mans-Praet*, het vierde praatjespamflet uit 1646 in indirecte rede reageert minder direct op deze pamfletten, maar behoort wel tot dezelfde discussie over de vraag of vrede met Spanje al dan niet gewenst is.¹⁵²

Het Munsters Praetie

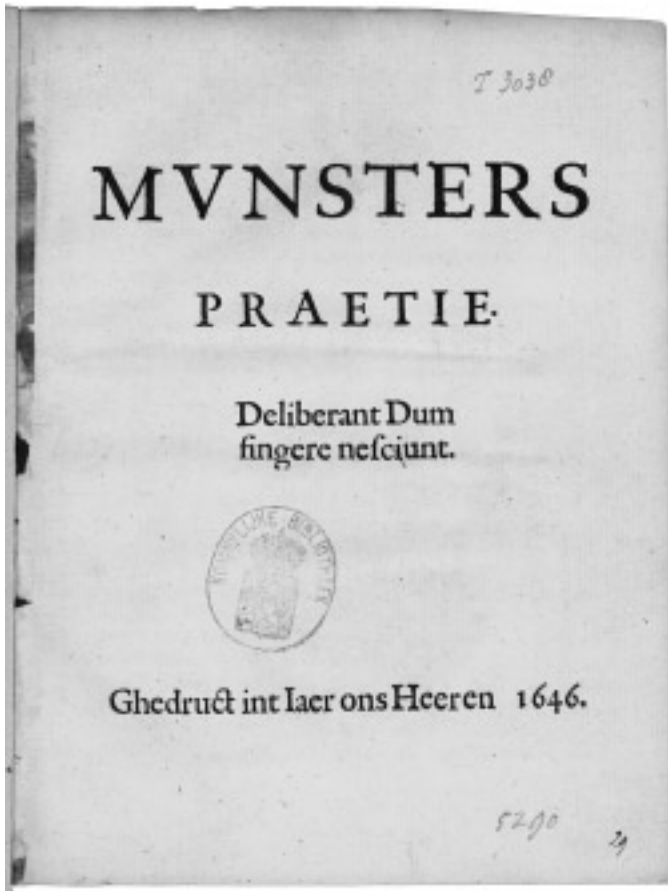
Het *Munsters Praetie* bestaat uit een brief, afkomstig uit Deventer, van een 'ick' die op weg is naar Munster. De briefvorm wordt maar minimaal uitgewerkt: er is geen aanhef en ook de ondertekening is summier met een korte groet en een plaatsaanduiding: 'Vaert wel. Deventer'. Alleen in de eerste en laatste regel richt de 'ick' zich rechtstreeks tot de geadresseerde: hij noemt hem 'waerde Vrient' en spreekt hem aan met 'u'. De weergave van het gesprek heeft de overhand. De 'ick' leidt zijn verslag kort in met een schets van de gesprekssituatie: hij zegt zijn vriend 'eenighe Discourssen [gesprekken]' mee te delen 'die my de tijdt deden korten, doen ick een uyrken te vroegh komende by de Nieuwe Bruch, my ginck warmen ende eens ververssen inde Herberghe van 's Lants Welvaren.'¹⁵³ In de herberg bestelt hij een kan bier en wordt hij door de waard naar een tamelijk groot gezelschap van allerhande personen geleid, dat in een halve cirkel rond de haard zit. Vrijwel tegelijk met hem arriveert een bode met nieuws uit Munster. Naar aanleiding van zijn bericht over de aankomst van de ambassadeurs in die stad ontspint zich een gesprek over de voors en tegens van vrede. In het vervolg van de brief wordt hiervan verhalenderwijs woordelijk verslag gedaan. De situatieschets zorgt voor herkenning bij de lezer en bevordert de indruk van waarheidsgetrouwheid van dit verslag. Het afscheid wordt op een vergelijkbare manier door de 'ick' verhaald.

Het *Munsters Praetie* staat weliswaar in de indirecte rede, maar het wordt verder op vrijwel dezelfde wijze uitgewerkt als een gesprek in de directe rede. De vele sprekers (maar liefst 21) worden cursief – het pamflet is in zijn geheel in romein gedrukt – aangeduid, opdat in één oogopslag duidelijk is wie er aan het woord is en waar een nieuwe spreekbeurt begint. Het enige verschil is dat er nu bijvoorbeeld 'sey de Vroetschap' staat en dat er zo nu en dan auteurscommentaar wordt toegevoegd. Dit schildert veelal de gesprekssituatie of geeft de identiteit van de spreker prijs, zoals 'Zeecker zeedich Persoon inden hoeck vanden Heert sittende koste dat niet lijden: d' Oorloch seyde hy, [...]' en 'Hier op antwoorde seecker Antwerpenaer, die om de Religie was komen woonen in Hollandt, soo hy sey-

151 Zie de paragraaf 'Andere pamfletten van type I (genuanceerde mobilisatie)' eerder in dit hoofdstuk, p. 75-77.

152 Kn. 5308.

153 Kn. 5290, A2r.

Titelblad van het *Munsters Praetie* (1646) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 5290]

de'.¹⁵⁴ Zo nu en dan wordt ook een deel van het gesprek op die manier samengevat:

Hier moste de Vroetschap bekennen dat de Borger wat gelijk hadde, ende prees hem dat hy hem niet woude bemoeien met Staet-saecken, bysonder in dusdanigen Bier-gelach. Maer vermaende het geselschap alleen te spreekken van Neeringh ende hantering dat alle man aengaet.¹⁵⁵

154 Kn. 5290, A3v; Kn. 5290, A3,2r-A32v. Zie over vergelijkbare functies van *couleur locale* in het voor- en na-werk van praatjes uit 1649 Dingemans en Meijer Drees 2005, p. 124-126. Zie Vrieler 2006, p. 23-25 over de functie van voor- en nawoorden op rijm.

155 Kn. 5290, A2v. Een ander voorbeeld is: 'De Vroetschap hadde niet veel tegen dese consideratien: most bekennen, dattet een vasticheyt voor onsen Staet geven soude, wanneer der een Scheytmuyr bleef; maer wenschte, dat de Overheerde Provincie, als Brabant, Vlaenderen &c. Haer cantonneerden, het Spaensch Iuck afwierpen, haer self in vryheydt stelden, ende soo met ons, als met Vranckrijk allieerden. Daer op sprack de Brabander wederom: [...]' (Kn. 5290, B3r).

Sommige sprekers hebben meermaals het woord, andere slechts één keer. Een aantal personages heeft nietszeggende namen, zoals ‘Yemant van den hoop [uit de groep]’ of ‘Een ander’, en anderen worden wel nader aangeduid (bijvoorbeeld: ‘een gemeen Borger’, ‘een yverich Kerckelijck Persoon’, ‘Stokebrant’), opdat helder is welke groep, belangen of ideeën ze representeren.

De retorische opbouw is eveneens vergelijkbaar: verschillende, met name zakelijke, argumenten met betrekking tot politiek, religie, militie, economie en historische gebeurtenissen passeren de revue. Van meet af aan is duidelijk welk standpunt de voorkeur geniet: dat van de vrede. De lieden die voor de oorlog spreken zijn vaak minder lang aan het woord, beamen en beargumenteren zo nu en dan zelfs dat vrede voor de Republiek als geheel beter zou zijn en worden geregeld enigszins in diskrediet gebracht (ze zijn dronken, hebzuchtig of fanatiek in hun religie). De voornaamste persoon in het gezelschap, ‘Seecker deftich Man onder den hoop sittende, (‘t scheen een Vroetschap:’)’, later steeds als ‘De Vroetschap’ aangeduid, is de hoofdspreker. Hij neemt als eerste het woord en heeft gedurende het hele gesprek een bemiddelende rol, alle belangen overziend – vergelijkbaar met de hoveling uit de *Schuyt-praetgens* (1). Tevens heeft hij het laatste woord: in een monoloog van vijf bladzijden pleit hij voor vrede door het heikelste punt, vrede sluiten zonder bondgenoot Frankrijk, te behandelen. Tot slot bespeelt hij de gevoelens van zijn toehoorders, die dit offensief volgens de auteur ontvangen met gejuich. Een enkele tegenstrever wordt de mond gesnoerd door klokgelui, dat het vertrek van de schuit aankondigt. Men drinkt nog eens op de vrede en gaat scheep. Zo wordt aan het einde eendracht gesuggereerd.

Het *Munsters Praetie* zou in de typologie ingedeeld kunnen worden bij het eerste type (genuanceerde mobilisatie). Daarvoor spreekt dat meerdere gezichtspunten aandacht krijgen, ondanks een dominante hoofdspreker. De hoofdfunctie, mobiliseren, is enigszins problematisch: een algemeen publiek of specifieke groep in de samenleving wordt niet direct door de sprekers aangesproken in de trant ‘laat hen of ons dit of dat doen’, zoals in de *Schuyt-praetgens* (1) en het *Hollands Praetie* (5) het geval was. Maar mobiliseren speelt op meer indirecte wijze wel een rol: de vele sprekers worden aangespoord om eendrachtig achter de vrede te gaan staan en aan het eind staat de meerderheid, op ‘Stokebrant’ na, dat ook. Bovendien suggereert de ‘Vroetschap’ dat personen van alle standen in binnen- en buitenland verlangen naar vrede:

Alle Stants-Persoonen, groote ende kleene, Arme ende Rijcke, Geestelijcke ende Wereldlijcke roepen ende verlanghen om Vrede niet alleen in dese Provintien, maer in Duytslant, in Vranckrijck self.¹⁵⁶

Gesprekken in indirecte rede leenden zich juist vanwege hun indirectheid mogelijk niet zo goed voor rechtstreekse aansporing als de praatjespamfletten in directe rede. Wellicht waren ze om die reden minder geliefd.

De vier reacties

Van de vier reacties komt het *Fransch Praetie* het meest met het *Munsters praetie* overeen.¹⁵⁷ Het *Frans Praetie* volgt – al is het met acht pagina's veel korter – de vorm van zijn voorbeeld op de voet: de titelpagina bevat eveneens een motto in het Latijn ('Sic vos non vobis')¹⁵⁸ en de inhoud bestaat uit de volgende brief van de 'ick' uit het *Munsters Praetie*, die inmiddels vanuit Deventer naar Munster is gereisd. Opnieuw heeft de 'ick' een gesprek gehoord in een herberg, dat hij navertelt.¹⁵⁹ Evenals het *Munsters Praetie*, past ook dit gesprek bij type 1: verschillende gezichtspunten, gecombineerd met mobiliseren en informeren.

Ditmaal zit een internationaal gezelschap ('lieden van alderhande Natie') aan tafel bijeen, onder wie een Fransman, Hollander, Engelsman en een Westfaler (opnieuw cursief weergegeven). De kwestie of de alliantie met Frankrijk nu wel of niet verbroken mag worden, staat centraal. Opnieuw hebben zakelijke argumenten de overhand in combinatie met een mobiliserend aspect. De Engelsman is als laatste aan het woord; hij drukt de Hollander op het hart vrede te sluiten en geen angst te hebben om Frankrijk te mishagen. Het afscheid van de sprekers verhaalt de 'ick' niet; hij was te slaperig om de gesprekken 'tot inde nacht' te volgen en te onthouden.

Het *Antwoordt Op't Munsters Praetie* ziet er op het eerste gezicht, wat de titelpagina betreft, uit als de twee voorgaande pamfletten.¹⁶⁰ Deze indruk van overeenstemming blijkt echter misleidend, want de tekst is in gotische letter – de andere twee zijn in romein – en de briefvorm wordt niet voortgezet. Het pamflet is bovendien tegen de vrede en terwijl de 'ick' in het *Munsters Praetie* en het *Frans Praetie* slechts oog- (en oor-)getuige is, neemt hij in het *Antwoordt* wel deel aan het gesprek. Ook vertegenwoordigt het een ander type gesprek: het past beter bij type 2 (gesloten informatie) dan bij type 1 (genuanceerde mobilisatie).

Er zijn twee sprekers: de 'ick' spreekt in de roef van 't Herderwijcker Veerschip' met een 'seer aensienelijck Man', wellicht 'een van de Heeren Staten' zo gist hij, die getuige was van het *Munsters Praetie*. Tijdens dat gesprek hield hij zich echter stil 'om te hooren wat de gemeene Man al seyt in Schuyten en op Wagens'.¹⁶¹ De 'ick' stelt slechts twee vragen. Verder is de man aan het woord, die al citerend argumenten uit het *Munsters Praetie* weerlegt.¹⁶² Tot slot verhaalt de 'ick' kort hoe de man overstapt en verder reist. Onderwijs, 'goede onderrichtinge', is

157 Kn. 5297.

158 Vier beginregels van verzen van Vergilius beginnen op die manier, maar hij liet ze incompleet achter. In het Engels vertaald betekenen ze: 'Thus do ye, but not for yourselves.' Het wordt gebruikt voor personen van wiens werk anderen profiteren. (< <http://www.sacklunch.net/Latin/S/sicvosnonvobis.html> >). Zie voor het motto van het *Munsters Praetie*, p. 90, n.148.

159 Briefkenmerken zijn opnieuw schaars: de 'ick' richt zich in de eerste regel opnieuw tot zijn 'waerde Vriendt' en refereert aan zijn vorige epistel. De brief is ondertekend met 'Vaertwel. In Munster.'

160 Kn. 5296.

161 Kn. 5296, A2r.

162 Kn. 5296, A2r.

Titelblad van de *Brusselse Reyse Derde Sas, Oude-Mans-Praet* (1646) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 5308]

volgens de 'ick' het doel van dit gesprek.¹⁶³ De aanvulling op de argumentatie in een droge, opsommende 'Nota' na het gesprek onderstreept dit. Het *Antwoordt* past dus bij dialogen van het tweede type (gesloten informatie), waaraan een didactische vraag-antwoordstructuur en zakelijke bewijsvoering met citaten niet vreemd zijn.

De *Brusselse Reyse Derde Sas, Oude-Mans-Praet* reageert minder direct op het *Munsters Praetie*.¹⁶⁴ De titelpagina sluit niet aan bij de andere drie pamfletten, het stuk bevat geen brief noch citaten uit zijn voorgangers en de sprekers worden niet typografisch onderscheiden. Wel wordt aan de drie gerefereerd als het gaat om de leugens die tegenwoordig verteld worden: 'Sommige schryven brieven; die sy ontfanghen uyt Munster [...] andere hebben correspondentie met Heere Staten'.¹⁶⁵ Andermaal is een 'ick' de verteller en het gesprek bestaat opnieuw uit

163 Kn. 5296, A3v.

164 Kn. 5308.

165 Kn. 5308, p. 3.

een inleiding en afsluiting die de situatie schetsen en uit een argumentatief middenstuk.

Het gesprek heeft plaats in de roef van een schuit die op weg is van Brussel naar Antwerpen.¹⁶⁶ De 'ick' heeft in Brussel zaken gedaan en keert terug naar Antwerpen; hij is dus waarschijnlijk een Antwerpenaar. Een 'oudt-borgerlijk man' is de hoofdspreker. In een lange monoloog zet hij met metaforen en toekomstvoorspellingen zijn mening uiteen over de vredesonderhandelingen.¹⁶⁷ Een edelman en ook de schipper komen kort aan het woord. De 'ick' hoort alles aanvankelijk aan, maar zegt na de monoloog van de oude man een poëtisch gebed tot God op, waarin hij God meermaals aanspreekt en Hem bidt de mensheid met haar vredeswens te helpen. Het stuk is anti-Frans, voor vrede en bovenal godvruchtig. Dit verhalende gesprek is moeilijker in te delen in de typologie dan de andere drie: het is duidelijk gesloten (type 2), maar de functie lijkt een combinatie van informeren, emotioneren, mobiliseren en diverteren zonder dat het een het ander overheerst.

Het verschil tussen de gesprekken in indirecte rede en directe rede in 1646 is niet essentieel. Vooral de stap naar praatjespamfletten in directe rede met een inleidend voorwoord, bijvoorbeeld het *Amsterdams Vuur-Praetje* (1649) en het *Leydts-Praetjen* (1652), is zeer klein.¹⁶⁸ In die voorwoorden schetst een 'ick'-verteller de gespreks situatie op een vergelijkbare manier met de inleiding van het *Munsters Praetie*. Ook geeft hij aan dat het gesprek door hemzelf of een andere toehoorder is opgetekend en verder is verspreid. Vervolgens wordt het gesprek wel in directe rede weergegeven. Ook tijdgenoten zullen tussen praatjespamfletten in directe rede en die in indirecte rede of een mengvorm van direct en indirect naar alle waarschijnlijkheid geen essentiële verschillen ervaren hebben. De praatjespamfletten in indirecte rede, zoals die uit 1646, zullen derhalve bijgedragen hebben aan de bekendheid van het teksttype 'praetje' in het algemeen. Maar vanaf 1646 vormen praatjespamfletten in directe rede wel een constante in de pamfletliteratuur, terwijl de variant in indirecte rede zeldzaam blijft.¹⁶⁹

166 Het *WNT* geeft bij het woord 'Sas' geen betekenissen die in deze context passen. Ik vermoed dat het hier zoiets als 'klasse' betekent, de sprekers reizen derdeklas. In de 'vierde Sas' zitten volgens de verteller minder beschaafde mensen (Kn. 5308, p. 8).

167 Hij vergelijkt bijvoorbeeld de wereld met een 'Dulhuys', gekkenhuis, en voorspelt dat Frankrijk te Munster 'monsters [zal] baren, ten zy den meesten hoop teghen hem vergaeren'.

168 Kn. 6478; Kn. 7221.

169 In de door mij geselecteerde ijkjaren bevat 1650 een *Roef-Praetje* in indirecte rede (Kn. 6855) dat in de vorm van een brief gegoten is. In 1672 komt een verhaal voor dat tevens 'praetje' genoemd wordt (Kn. 10300-Kn. 10303).

Conclusie

De drie gesprekstypen genuanceerde mobilisatie (type 1), gesloten informatie (type 2) en gesloten kritiek (type 3) uit mijn toetsmodel komen al voor in de periode 1608-1648. In 1608 wordt de politieke kwestie of vrede met Spanje al dan niet gewenst is, besproken in twee dialogen van respectievelijk type 1 (*Schuyt-praetgens*; 1) en type 2 (*Buyr-praetjen*; 2). In 1618-1619 komen de Bestandstwisten en lokale bestuursproblemen aan de orde in twee gesprekken van type 3 (*Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3) en *D'Arminiaensche wytvaert* (4)). In 1646-1648 zijn alle drie de typen te vinden; dan staan opnieuw vredeskwesties centraal en worden zo nu en dan hooggeplaatste personen of politici op de hak genomen (type 1: *Hollands Praetie* (5); type 2: *Soldaets Praetje* (7); type 3: *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8) en *Wilde Rijmen* (9)).

Binnen elk type is er variatie mogelijk en vindt er vermenging plaats met andere typen. De twee teksten van type 1 (genuanceerde mobilisatie) zijn beide politieke betogen met een retorische opbouw, een mobiliserend slotakkoord en een hoofdspreker die de anderen probeert te overtuigen. Verschillen zijn dat het gesprek in het *Hollands Praetie* (5) zakelijker is, dat er aan het einde geen consensus is, maar een twee-tegen-één-verhouding en dat het gesprek minder aangetuurd wordt, met name in de afsluiting. In de *Schuyt-praetgens* (1) is er aan het einde van het gesprek overeenstemming en is er meer ruimte voor een emotioneel appel en voor een luchtige afsluiting. Deze verschillen hangen samen met het doel van de pamfletten: in het *Hollands Praetie* het landsbestuur aanzetten tot verwerping van de Spaanse vredesvoorstellen en tot voortzetting van de strijd tegen Spanje samen met Frankrijk; in de *Schuyt-praetgens* de vredesplannen in twijfel trekken en eendracht in de samenleving bewerkstelligen.

De twee gesprekken van type 2 (gesloten informatie) zijn eveneens politieke betogen met een retorische opbouw – al is die in het *Soldaets Praetje* (7) globaler dan in het *Buyr-praetjen* (2). In beide pamfletten zijn er twee sprekers, waarvan de één als leraar gekarakteriseerd kan worden en de ander als leerling. Onderricht staat voorop. Het *Soldaets Praetje* is echter minder gesloten dan het *Buyr-praetjen*: er lijkt aanvankelijk sprake van een meningsverschil. Het bevat aan het einde tevens indirecte mobilisatie; het heeft dus ook kenmerken van type 1 (genuanceerde mobilisatie).

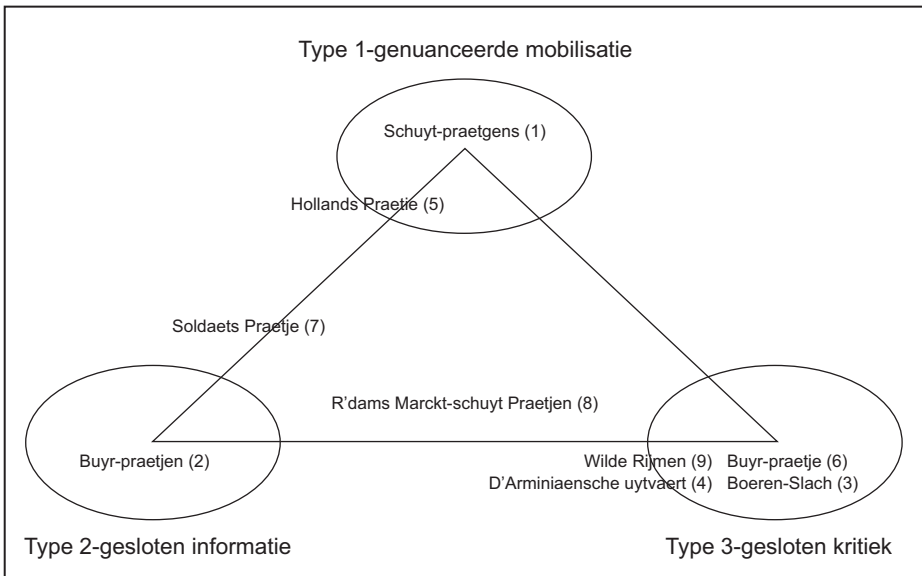
De vijf pamfletten van type 3 (gesloten kritiek) bestaan uit het blameren van hooggeplaatste personen, vaak politici of anderszins invloedrijke figuren. Opvallend is het diverterende en kluchtige aspect van deze gesprekken: leedvermaak en spot – vaak ‘achteraf’ – zijn aan de orde, het merendeel is op rijm gesteld en met regelmaat worden volkse personages die dialect spreken ten tonele gevoerd. Een uitzondering vormt het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8). Dit prozapamflet is een mengvorm met kenmerken van alle drie de typen, waarbij het niet zo duidelijk is welke elementen domineren. Bekritisieren en informeren spe-

len beide een belangrijke rol en het gesprek is niet helemaal gesloten, maar er is ook geen fundamenteel meningsverschil.

Voor alle drie de typen geldt dat de gesprekken bestaan uit een opening met een korte situatieschets (de ontmoeting met een groet en een nieuwsvraag), een inhoudelijk middenstuk en een afsluiting met het afscheid van de sprekers. Uiteraard wordt ook binnen dit kader gevarieerd: zo begint het *Hollands Praetie* (5) met een monoloog en ontbreekt de afsluiting nagenoeg ten faveure van een inhoudelijk slotpleidooi. In de titel, opening en afsluiting wordt doorgaans de gesprekssituatie geschetst. Nu eens gebeurt dat uitgebreid, bijvoorbeeld in het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8), dan weer wordt alleen het hoogst noodzakelijke meegedeeld, zoals in het *Buyr-praetjen* (2).

Het spectrum praatjespamfletten ziet er in 1608-1648 als volgt uit:

Typologie 1608-1648

Vijf pamfletten reageren expliciet op andere pamfletten door ze te noemen (7, 9) of meer impliciet door dezelfde uiterlijke vorm of formuleringen te kiezen (4, 5, 9). Het *Buyr-praetjen* (2) reageert op een brief van ambassadeur Aerssen aan de Staten-Generaal.¹⁷⁰ Dit patroon van actie en reactie tussen pamfletten en andere documenten of geruchten, van wezenlijk belang voor de discussiecultuur, bereikt in 1650 een hoogtepunt.

¹⁷⁰ Deze brief is bij mijn weten niet als pamflet overgeleverd, maar het is niet ondenkbaar dat de brief des tijds wel in druk circuleerde.

HOOFDSTUK 2

Actie en reactie in een ‘Hollands’ jaar (1650)

A Munster on conclut la paix,
L'État est libre désormais.
Le Prince au despotisme aspire,
Manque Amsterdam, et puis expire.¹

Inleiding

Het jaar 1650 geldt in de Nederlandse geschiedenis als een ‘Hollands’ jaar dat van groot belang is geweest voor de interne ontwikkeling van de Republiek. Daarnaast is het ook een ‘pamflettenjaar’, aangezien bijna de helft van de boekproductie in dat jaar uit pamfletten en overheidspublicaties bestaat.² Dit wordt weerspiegeld in de pamflettencatalogus van Knuttel: de vele pamfletten over binnenlandse zaken hebben vrijwel allemaal betrekking op de machtsstrijd tussen prins Willem II en het gewest Holland, met de invloedrijke stad Amsterdam als brandpunt. De pamfletten over de plotselinge dood van Willem II en de geboorte van zijn zoon Willem III staan ook in het licht van de vraag: wie is de baas in de Republiek?

In deze discussie speelt een cluster praatjespamfletten een belangrijke rol. Knuttel groepeerde ze thematisch onder de noemer van het eerste pamflet: ‘Hollands praatjen’, het casuspamflet van dit hoofdstuk.³ Van deze geruchtmakende tekst uit begin september 1650 zijn maar liefst acht drukken uit dat jaar overgeleverd.⁴ Het snijdt de leiderschapskwestie expliciet en vanuit Hollands perspectief aan. Vele reacties volgden, vaak in dezelfde vorm: van *Het Tweede Deel* zijn vier drukken bekend, van *Het Rechte Tweede Deel* en het *Het Derde Deel* allebei drie en van *Het Rechte Derde Deel* een.⁵ Zowel inhoudelijk als kwantitatief heeft deze groep praatjespamfletten dus een belangrijk aandeel in de pamflettendiscussie in het najaar van 1650. De Hollandse praatjes resoneren nog lang na, in 1651 en 1666 wordt er nog op gereageerd in pamfletten.⁶

1 Dit gedichtje van Sylvain Maréchal uit 1783 in een leesmethode voor kinderen, vat de situatie van 1650 kernachtig samen. Geciteerd naar Frijhoff en Spies 1995, p. 8.

2 Frijhoff en Spies 2000, p. 220. Zie ook Gruys en Bos 1995, p. 26.

3 Knuttel 1978, dl. 2-1, p. 133-135.

4 Gruys en Bos 1995, p. 70-71.

5 Gruys en Bos 1995, p. 72-73.

6 Kn. 7039, p. 7, 9, 10 (1651). Dit pamflet (het *Haagsch Winkel-Praatje*), dat vanuit Fries oogpunt geschreven is, is herdrukt in de verzamelbundel *Men meldt ons uit Friesland* (Kalma 1973, p. 107-137). Kn. 9330, A1v (*Den oprechten Hollandsen Bootgesel*; 1666).

De historicus Poelhekke noemt de vijf Hollandse praatjes met hun simpele, pakkende titel een opmerkelijk unicum.⁷ Zo'n uitgebreid cluster van op elkaar reagerende praatjespamfletten is inderdaad zeldzaam, maar niet uniek. In 1649 is er ook volop interactie. In onder andere drie Amsterdamse Dam-, Vuur-, en Tafelpraatjes en in een Haarlems en een 'Brasyls' schuitpraatje wordt er druk gediscussieerd over de West-Indische Compagnie en de verliezen in Brazilië.⁸ In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat het *Munsters Praetie* uit 1646 verschillende reacties ontketende.⁹ Vermeldenswaard is in dit opzicht ook de samspraak *Den oprechten Hollandsen Bootgesel* uit 1666 die in het voorwoord aansluit bij de Hollandse praatjes. Dit pamflet ontlokte vergelijkbare reacties als de Hollandse praatjes uit 1650: een *Tweede Deel* en een *Rechte Tweede Deel*.¹⁰

Uit 1650 zijn nog twee andere praatjespamfletten, beide buurpraatjes met Amsterdamse thematiek, overgeleverd in Knuttel. Deze horen niet bij de groep Hollandse praatjes – ze nemen ook een ander standpunt in, maar maken wel deel uit van dezelfde discussie. Het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11) verwijst ook direct naar het *Hollants praatjen* (1).¹¹

Dit levert in chronologische volgorde het volgende corpus praatjespamfletten op:¹²

10. *Hollants praatjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaande de Souverainiteyt van Syn Hoogheyt En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel. Tot Antwerpen Gedrukt by Jeronimus Verdussen, 1650.* (Kn. 6824, 32 pagina's, kwarto, gotisch)

11. *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-Buer. Over de questie Van hare Heeren de Bickers. Gedrukt in 't Iaer 1650.* (Kn. 6822, 8 pagina's, kwarto, gotisch)

12. *Het Tweede Deel Van 't Hollands Praatjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaande het Bedrijf van Zyn Hoogheyt. Mitsgaders Het Souvereyn Vermogen der Ed. Groot Mog: Heeren Staaten van Hollandt. Beneffens d' Achtbaarheyt der Heeren Burgermeesters van Amsterdam. Tot Antwerpen. Gedrukt by Jeronimus Verdussen. 1650.* (Kn. 6829, 24 pagina's, kwarto, gotisch)

7 Poelhekke 1954, p. 225.

8 Kn. 6477; Kn. 6478; Kn. 6479; Kn. 6480; Kn. 6482. Zie voor dit cluster Dingemanse en Meijer Drees 2005, p. 112-127.

9 Namelijk: een *Fransch Praetie*, *Hollands Praetie* en een *Antwoordt*, zie hoofdstuk 1, p. 90-96.

10 Kn. 9330-9331; Kn. 9341-9342; Kn. 9453-9454.

11 Kn. 6822, 3,2v.

12 Ik wijk af van de volgorde in Knuttel, omdat die wat betreft chronologie niet juist is. Het *Buur-Praetje* (11) is waarschijnlijk vlak na het *Hollants praatjen* (10) verschenen, aangezien het meldt dat dit laatste openbaar in alle boekwinkels te koop heeft gehangen en dat nog niet alle sprekers het gelezen hebben. Het *Amsterdams Buer-Praetje* (15) is voor *Het Rechte Derde Deel* (16) uitgekomen, want in dit laatste is de geboorte van Willem III van meet af aan bekend, terwijl het nieuws over de geboorte de sprekers van het buurpraatje pas aan het einde bereikt.

Het pamflet *Extract Eens Briefs vuyt Vlissingen Inhoudende een Roef-Praetje* (Kn. 6855) is een gesprek in indirecte rede en behoort derhalve niet tot mijn corpus. Het maakt wel deel uit van dezelfde discussie en het is verwant aan de Hollandse praatjes (zie 'Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet', p. 156-166). Het is tussen 8 oktober en 6 november geschreven, aangezien een advies van de Raad van State van 8 oktober genoemd wordt (Kn. 6855, p. 23) en Willem II nog niet overleden is. Deze tekst volgde na *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje* (14).

13. *Hollandts Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aengaende het recht en het werck van sijn Hoogheyd, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht uytgegeven. Het Derde Deel, Tot Brussel, Gedrukt by Jan Verdussen.* (Kn. 6833, 20 pagina's, kwarto, gotisch)
14. *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje, Verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt. Tot Antwerpen; By Hieronymus Verdussen, 1650.* (Kn. 6839, 32 pagina's, kwarto, gotisch)
15. *Amsterdams Buer-Praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers, Claes Torensen, en Kees Vrie, over de doot van Syn Hoogheydt. Tot Amsterdam; Gedrukt voor alle Lief-hebbers des Vaderlands. Anno 1650.* (Kn. 6868, 16 pagina's, kwarto, gotisch)
16. *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praetje, Aangaende De Wettige Souveraynityt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc. Gedrukt in 't vrije Jaar 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel,* (Kn. 6842, 40 pagina's, kwarto, gotisch)

Een grote uniformiteit dus in de titels van de pamfletten. De term 'praetje' wordt nog eenmaal met een ander woord voor 'gesprek' gecombineerd, 'Discours' (15). Opmerkelijk is de doelgerichtheid: alle pamfletten noemen het onderwerp of doel van het gesprek. De sprekers ontbreken tweemaal: in *Het Rechte Tweede* en *Het Rechte Derde Deel* worden ze bekend verondersteld. De naam van de drukker wordt opvallend vaak genoemd: vier keer gaat het om een bestaande drukkersfamilie, de Verdussens uit Antwerpen; ik kom hierop terug. Tweemaal zijn er fictieve, publieksgerichte uitgevers aanduidingen: 'voor alle Lief-hebbers des Vaderlands' (15) en 'Voor Vryhert Meynes-Wel' (16).

De vijf Hollandse praetjes zijn vrij lange prozapamfletten van twintig tot veertig pagina's, naar verwachting stevige politieke betogen. De twee buurpraetjes zijn met acht en zestien pagina's een stuk korter. Het formaat is steeds kwarto.

Historische context: de aanval van Willem II op Amsterdam

In augustus 1650 grepen auteurs massaal naar hun pen en draaiden de drukpersen op volle snelheid om pamfletten te publiceren.¹³ De directe aanleiding voor deze 'complete pamflettenoorlog' – de term is van Groenveld – was de staatsgreep van stadhouder Willem II eind juli, begin augustus 1650.¹⁴ Hij nam zes vooraanstaande politici gevangen en probeerde Amsterdam met geweld te overmeesteren. Deze gebeurtenis ging de geschiedenisboeken in als de 'aanslag' op Amsterdam.¹⁵ De rondreis van de prins langs de Hollandse steden die er in juni

¹³ Ik vat hier slechts de voornaamste gebeurtenissen samen, in het licht van de besproken pamfletten. Zie voor meer gegevens en literatuur: Groenveld 1967, Israel 1998 en Kernkamp 1977.

¹⁴ Groenveld 1967, p. 6. Zie ook Israel 1998, p. 608.

¹⁵ In de secundaire literatuur staat deze gebeurtenis te boek als de 'aanslag' op Amsterdam (zie bijvoorbeeld Groenveld 1967, passim). Deze term zal ik in het vervolg ook gebruiken. Zie voor een schematisch overzicht van pamfletten en gebeurtenissen het schema 'Tekst en context 2de helft 1650' aan het einde van deze paragraaf, p. 111.

aan vooraf ging – beter bekend als de ‘bezending’ –, maakte de tongen al los, maar de aanslag zelf zorgde pas voor een ware stroom pamfletten. Deze duurde tot kort na de plotselinge dood van prins Willem II op 6 november en de geboorte van Willem III een week later. Het eerste praatje uit mijn corpus, het *Hollants praatjen*, is gedateerd 5 september 1650¹⁶ en het laatste, *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praatje*, werd waarschijnlijk in de tweede helft van november gepubliceerd, in elk geval na de geboorte van de Oranjetelg.

Achtergrond: politieke tegenstellingen tussen Willem II en Holland

De aanslag werd ingegeven door hevige politieke spanningen tussen het gewest Holland en Willem II. De stadhouder en de Staten van Holland stonden zowel op het gebied van de buitenlandse als de binnenlandse politiek lijnrecht tegenover elkaar. Het welvaartsstreven van Holland strookte niet met de dynastieke ambities van de prins. Centrum van de oppositie tegen de prins was Amsterdam, met de machtige broers Andries en Cornelis Bicker als voortrekkers. Hun groep of factie werd wel de ‘Bickerse ligue’ genoemd.¹⁷ Tijdens het bewind van Frederik Hendrik was er al sprake van tegenstrijdige belangen geweest – met name tijdens de vredesonderhandelingen van 1647, maar nu culmineerde de spanning in een gewapend conflict.

Willem II's buitenlandse politiek was erop gericht om de vrede die in 1648 – op aandringen van Holland – gesloten was met Spanje zo snel mogelijk teniet te doen.¹⁸ Het was zijn streven om als opperbevelhebber van het leger aanzien, eer en macht te verwerven en dat kon alleen als er oorlog was. Hij onderhield in het geheim contacten met Frankrijk, waarmee hij gezamenlijk ten strijde wilde trekken tegen Spanje. Na de overwinning zouden zij de Zuidelijke Nederlanden onderling verdelen en zou hij zelf wellicht een greep naar de soevereine macht in de Nederlanden kunnen doen. Behalve op Frankrijk en Spanje richtte Willem II zich ook op Engeland, waar hij door zijn huwelijk met Maria Stuart, de dochter van Karel I van Engeland, aan was gelieerd. Hij steunde de Stuarts; aanvankelijk zijn schoonvader Karel I in de strijd tegen het parlement en na diens executie in 1649 zijn zwager Karel Stuart in de herovering van Engeland. Zijn Engelse beleid en de zorg voor gevluchte familieleden kostten een fortuin, waardoor hij zich noodzaak zag een aantal landerijen te verkopen en twee miljoen gulden te lenen van Amsterdam. Geld wordt in het *Hollants praatjen* als een van de motieven genoemd voor zijn aanval op het rijke Amsterdam.

De Staten-Generaal streefden echter neutraliteit na. Hiervoor hield de stadhouder het gewest Holland verantwoordelijk, dat vanwege de handel was gebaat

¹⁶ Kn. 6824, Alv.

¹⁷ Frijhoff en Spies 2000, p. 77; Groenveld 1967, p. 22; Kernkamp 1977, p. 18-19. Zie Groenveld 1990 over factie en partij in het algemeen in de zeventiende eeuw (p. 10-13) en in 1650 (p. 39-42).

¹⁸ Zie over de buitenlandse politiek van Willem II: Groenveld 1967, p. 16-19; Groenveld 1974, p. 16-21; Kernkamp 1977, p. 53-78; Rowen 1988, p. 81-82.

bij vrede en neutraliteit. De prins meende dat hij de andere zes gewesten wel op zijn hand had, aangezien hun afgevaardigden door de belofte van goedbetaalde ambten tot zijn handlangers, in pamfletten ‘creatures’ genoemd, behoorden. Intussen probeerde de prins zijn autoriteit te vergroten door zich met plaatselijke verkiezingen te bemoeien. Met name in Nijmegen en Dordrecht leidde dit in 1649 tot conflicten, waarbij hij zijn wil doorzette.¹⁹

Holland moest niets van Willems plannen hebben.²⁰ Al tijdens Frederik Hendrik was er grote tegenstand tegen diens Franse politiek. De herovering van Antwerpen in de Zuidelijke Nederlanden zou voor Amsterdam nadelig kunnen zijn en de gedachte aan Frankrijk als buurland vond men bedreigend. Ook inzake het Engelse vorstenhuis hield Holland vast aan zijn vredes- en handelsbelangen. De Staten van Holland waren van mening dat oorlog met het Engelse parlement moest worden vermeden, aangezien onder de aanhangers van Cromwell veel machtige kooplieden waren. De Hollandse Staten raadpleegden op eigen houtje zelfs herhaaldelijk de parlamentsgezant Strickland die in de Staten-Generaal was geweigerd. Daarnaast stuurde Holland een eigen vertegenwoordiger, Gerard Schaep Pieterszoon, naar Engeland. Hij moest waken over de Hollandse handelsbelangen.²¹ Bovendien hadden de Hollanders het voorstel tot erkenning van Karel Stuart als koning van Groot-Brittannië in de Staten-Generaal tegengehouden. Dit alles was een doorn in het oog van de stadhouder.

Ook in de binnenlandse politiek stonden Willem II en de Staten van Holland op tal van punten tegenover elkaar.²² Op het probleem van de inkrimping van het leger spitste het conflict zich toe.²³ Holland, dat veruit het meeste van alle gewesten aan defensiekosten opbracht, wilde – nu het vrede was – bezuinigen door legertroepen af te danken om zo zijn enorme begrotingstekort te verminderen. Daarnaast wilde Holland de macht van de prins inperken en tegelijkertijd de corruptie met ‘papieren’ soldaten de kop in drukken. Er stonden veel meer soldaten te boek dan er in werkelijkheid onder de wapenen waren en hun salaris verdween in de zak van de officieren. Deze misstanden komen uitvoerig aan bod in het *Hollants praatjen*. Militiezaken ressorteerden echter onder de Generaliteit, dus Holland kon op eigen houtje geen stappen ondernemen.

De Raad van State die over de legerbegroting ging, was in 1648 na stemming in de Staten-Generaal al akkoord gegaan met de afdanking van een deel van het leger. Maar nieuwe voorstellen van de Staten van Holland in 1649 om het leger

19 Kernkamp 1977, p. 78-79.

20 Zie over de houding van Holland: Elias 1923, p. 124-125; Groenveld 1967, p. 16-19; Groenveld 1974, p. 12-13, 21; Kernkamp 1977, p. 75-77.

21 Zie over dit gezantschap Groenveld 1995.

22 Kernkamp 1977, p. 78-79, 87-88, behandelt de belangrijkste problemen (de versterking van Willems positie door gewapend machtsvertoon in Nijmegen en Dordrecht tijdens magistratsverkiezingen, de inkrimping van het leger, de kwestie Witte de With).

23 Zie over de geschillen met betrekking tot de afdanking van legertroepen: Elias 1923, p. 126-127; Groenveld 1967, p. 19-21; Groenveld 1974, p. 21-23; Kernkamp 1977, p. 80-89. Zie daarnaast ook het standaardwerk van Wijne 1885.

verder af te slanken, kwamen er niet zo gemakkelijk door. Nu vond Holland niet alleen de prins tegenover zich, maar ook de andere gewesten die voor een al te grote militaire verzwakking vreesden. De handlangers van de prins beïnvloedden de stemming tegen Holland actief.

Ondanks kleine wederzijdse concessies en vele besprekingen bleven de partijen hardnekkig tegenover elkaar staan. In werkelijkheid ging het niet meer zozeer om de afdanking zelf, maar om de vraag wie de macht had.²⁴ De Staten van Holland gingen op 4 juni 1650 tot actie over: zij besloten eenzijdig de door hen overbodig geachte compagnieën die onder hun verantwoording vielen, niet langer te betalen. Aan prinsgezinde zijde werd dit gezien als een breuk van de Unie, het verbond van de gewesten. Het daaropvolgende optreden van Willem II zagen de prinsgezinden dan ook als een defensieve reactie die nodig was om de eenheid te herstellen.²⁵ Het staatsgezinde standpunt dat de Staten van Holland juist hadden gehandeld en dat Willem II zijn boekje te buiten was gegaan komt volop in de Hollandse praatjes naar voren.

Voorspel: Willems bezoek aan de Hollandse steden in juni

De dag erop (5 juni) verscheen Willem II in de vergadering van de Staten-Generaal, waar hij pleitte voor een rondreis (bezending) langs de Hollandse steden om die te overreden hun standpunt te wijzigen en om intussen het volk op te ruilen.²⁶ Hij wilde zich dus niet tot de Staten van Holland richten, maar tot de afzonderlijke leden. De prins zou zelf het gezelschap samenstellen en de orde handhaven. Dit omstreden voorstel kwam erdoor, al is niet duidelijk hoe, omdat er naderhand in de boeken is geknoeid door griffier Musch.²⁷ Willem II stelde zichzelf aan tot hoofd van de commissie en de rondreis kon beginnen. Deze missie wordt in de Hollandse praatjes steevast gelaakt en als onrechtmatig bestempeld.

Het viel te verwachten dat niet alle steden rechtstreeks met hem en de afgevaardigden van de Staten-Generaal in onderhandeling wilden treden, omdat de steden hiertoe niet waren bevoegd. De Staten-Generaal mochten zich voor een dergelijke bezending alleen wenden tot de gewestelijke staten. In 1639 was al eerder een dergelijke missie om die reden mislukt.²⁸ De huidige bezending had eveneens weinig effect. Als stadhouder werd Willem II beleefd en met eerbetoon ontvangen, maar hij kreeg niet overal toegang tot de vroedschap. Zo ook niet in Amsterdam. Verontwaardigd verliet hij op 24 juni de stad.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Israel 1998, p. 603; Poelhekke 1954, p. 203-204.

²⁵ Van der Plaat 1988, p. 358.

²⁶ Zie over de bezending: Elias 1923, p. 127; Groenveld 1967, p. 21-22; Groenveld 1974, p. 23-24; Israel 1998, p. 606; Kernkamp 1977, p. 88-94.

²⁷ Volgens Groenveld is niet uit te sluiten dat de prins met de blanco stemmen heeft gemanipuleerd (Groenveld 1967, p. 22, 59).

²⁸ Elias 1923, p. 111; Kernkamp, 1977, p. 18.

Drie dagen later deed Willem II zijn beklag in de Staten-Generaal over deze belediging. In werkelijkheid speelde de weigering tot overleg hem in de kaart, want ze bood hem eindelijk de aanleiding om hardhandiger op te treden. Het besluit van 5 juni over de bezending dat hij de openbare orde ‘middelertijt’ – een woord dat weinig specifiek was over de exacte tijdsspanne – moest bewaken, had hem reeds de legitimering verschaft.²⁹ Van een aanbod van Holland eind juli – uitdrukkelijk genoemd in het *Hollants praatjen* – om toch tot een vergelijk te komen in de kwestie van de afdanking kwam dan ook niet veel terecht.³⁰ Willem II was klaar voor gewelddadig machtsvertoon.

Al maanden had de stadhouder plannen beraamd om Holland met geweld zijn wil op te leggen en nu was het moment daar.³¹ Amsterdam, spil van het verzet, moest het daarbij als eerste ontgelden. Willem II kon er weinig invloed op het bestuur uitoefenen, aangezien de burgers zelf hun burgemeesters en leden van de vroedschap mochten kiezen.³² Elders had hij minstens een adviserende stem. Het stadsbestuur zat de prins behoorlijk dwars met haar politiek voor handel en vrede en daar wilde hij een eind aan maken. Bovendien koesterde hij een persoonlijke wrok tegen de machtige (oud-)burgemeester en *pater familias* Andries Bicker. Willem II had geprobeerd hem voor zich te winnen door goedgunstigheid te tonen en zijn zoon het ambt van drost van Muiden te geven ten koste van de zoon van een andere invloedrijke regent, Adriaen Pauw. Maar Andries Bicker liet zich niet omkopen en bleef dezelfde politieke koers varen. Zo had de prins Pauw tegen zich in het harnas gejaagd en Bicker nog steeds niet op zijn hand gekregen.³³ Redenen genoeg om Amsterdam eens een lesje te leren en aan zijn gezag te onderwerpen. Daarna zouden andere Hollandse steden wel volgen, zo was zijn mening, en zou de tegenstand tegen zijn oorlogsplannen worden gebroken.

De aanslag: resultaat ondanks mislukking

In juli 1650 trof Willem II de laatste voorbereidingen voor zijn staatsgreep. De andere zes gewesten stonden inmiddels achter hem inzake de afdanking – zijn dekmantel. Om de publieke opinie verder te mobiliseren, liet hij eind juli een pamflet verspreiden dat een – fictief – geheim aanvalsverdrag bevatte tussen Amsterdam en Engeland tegen de rest van de Republiek, zogenaamd getekend door Schaep, de Hollandse vertegenwoordiger aldaar.³⁴ Zo werd geappelleerd aan de

²⁹ Groenveld 1967, p. 25.

³⁰ Israel 1998, p. 607.

³¹ Groenveld 1974, p. 18-19, 24; Kernkamp 1977, p. 67, 97-98.

³² Groenveld 1967, p. 22-23.

³³ Elias 1923, p. 125-126.

³⁴ De titel van het pamflet luidt: *Articulen, geslooten ende geaccordeert tusschen de Republijcque van Engelandt ter eenre, en de Stadt Amsterdam in 't particulier ter andere sijde* (Kn. 6713-6715). Groenveld heeft aannemelijk gemaakt dat Willem II al tijdens zijn vroegste plannenmakerij voor de aanslag ook het idee voor een pamflet-

speculaties over landverraad van Schaep. Tevens had hij in het geheim patenten – een patent was de brief waarin het krijgsvolk zijn garnizoen kreeg aangewezen, waardoor troepen bijeengebracht en verplaatst konden worden – gereed gemaakt voor compagnieën uit Friesland, Groningen, Gelre en Utrecht, met instructies om zich richting Amsterdam te begeven.³⁵ Zijn neef Willem Frederik en zijn vertrouweling Aerssens van Sommelsdijk, die ook bij de plannen en voorbereidingen betrokken waren, brachten eind juli in alle stilte troepenmacht bijeen in de omgeving van Amsterdam.³⁶ Deze bestond uit infanterie en schepen met soldaten die de stad in zouden varen.³⁷ Verder stonden er troepen klaar om zich bij het leger te voegen in geval van een beleg en waren de mogelijkheden op hulp van buitenaf onderzocht.³⁸

In de nacht van 29 op 30 juli trokken de troepen op naar Amsterdam om de stad bij verrassing te overmeesteren. Op zaterdagmorgen 30 juli ontbood de prins volgens plan zes vooraanstaande regenten uit verschillende steden – allen lid van de Staten van Holland of van de Gecommitteerde Raad, het dagelijks bestuur van de Staten – bij zich in Den Haag om ze, in naam van de Staten-Generaal, te arresteren en naar de staatsgevangenis te Loevestein te voeren.³⁹ Hij deelde raadpensionaris Cats de arrestatie van de Hollandse heren mee en het feit dat zijn troepen Amsterdam inmiddels hadden ingenomen.⁴⁰ De andere zes gewesten had de prins met een brief op de hoogte gesteld van zijn handelen.⁴¹ Wat de prins nog niet wist, was dat de inname van Amsterdam mislukt was.

Een deel van het leger was 's nachts in hevige regen en duisternis verdwaald op de Hilversumse hei, volgens het *Hollants praatjen* door ingrijpen van God. Het kwam pas bij de stad aan toen die al gewaarschuwd was. Een bode uit Hamburg die op weg naar Amsterdam de dwalende troepen bij toeval was gepasseerd, had Cornelis Bicker ingelicht, op dat moment de enige burgemeester ter plekke. Hij had de stad voortvarend in staat van verdediging gebracht,⁴² een daad die in het

tencampagne had en dat dit pamflet volgens zijn plan door iemand uit zijn naaste omgeving is vervaardigd (Groenveld 1985). Zie ook Groenveld 1967, p. 24; Groenveld 1995, p. 188.

35 Aitzema 1669, p. 443; Kernkamp 1977, p. 101; Kn. 6704, p. 17. Het patentrecht om troepen bijeen te brengen en te verplaatsen lag aanvankelijk bij de Staten-Generaal. De Raad van State vaardigde de patenten uit, maar stadhouder Frederik Hendrik had zich dat recht eveneens toegeëigend en Willem II hield vast aan die gewoonte, waardoor de aanslag mogelijk werd.

36 Elias 1923, p. 127-128; Kernkamp 1977, p. 97-98.

37 Aitzema 1669, p. 444; Kn. 6704, p. 17.

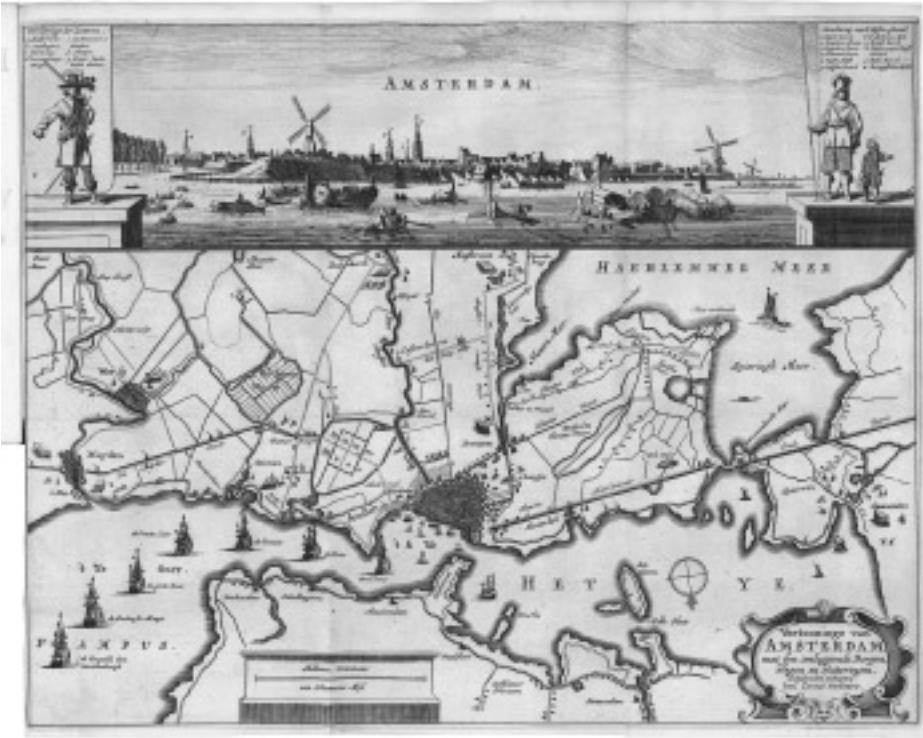
38 Kernkamp 1977, p. 101-102.

39 De gearresteerden waren burgemeester Duyst van Voorhout uit Delft, burgemeester Jacob de Witt uit Dordrecht (vader van Johan de Witt), burgemeester De Waal en pensionaris Ruyl uit Haarlem, pensionaris Keyser uit Hoorn en pensionaris Stellingwerf uit Medemblik. Kernkamp 1977, p. 122-125, verklaart waarom juist deze zes gevangen werden (sommigen hadden de prins geweigerd te ontvangen tijdens de bezending of stonden tegenover hem wat betreft de legerinkrimping, anderen waren staatsgezind of hadden actief bijgedragen aan het sluiten van de vrede van Munster). Kernkamp heeft tevens de memoires van gevangene Keyser gepubliceerd (Kernkamp 1897). Kn. 6706 verhaalt uitgebreid over de gevangenneming, p. 12-13, 19.

40 Aitzema 1669, p. 445; Groenveld 1974, p. 24-25.

41 Aitzema 1669, p. 445; Groenveld 1967, p. 29; Groenveld 1974, p. 25.

42 Kernkamp 1977, p. 103-104.

Kaart uit het *Amsterdams Journael* (1650) met de troepen van Willem II rond Amsterdam [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 6704]

Hollants praetjen uitvoerig wordt geroemd. Toen het leger overdag uiteindelijk bij de stad aankam, was die dan ook klaar voor de verdediging. De troepen vielen niet aan, maar bleven voor Amsterdam liggen. Intussen was Willem II op de hoogte gebracht van de mislukking en haastte hij zich naar Amstelveen naar zijn troepen.⁴³

Willem II knoopte onderhandelingen aan met het stadsbestuur, dat dreigde om de omstreken van Amsterdam onder water te zetten teneinde zijn tegenstanders te verdrijven. De stad stuurde vier regenten naar hem toe. Het overleg duurde drie dagen; op woensdag 3 augustus sloten de partijen een overeenkomst, verrassend gunstig voor de prins. Amsterdam beloofde zich neer te leggen bij diens afdankingspolitiek en deze voor te staan in de Staten van Holland. Verder moesten Andries en Cornelis Bicker afstand doen van hun ambten, wat zij uiteindelijk vrijwillig deden.⁴⁴ Het akkoord kwam voor de prins net op tijd, want er waren in-

⁴³ Aitzema 1669, p. 443-444; Elias 1923, p. Groenveld 1967, p. 27; Groenveld 1974, p. 25.

⁴⁴ Aitzema 1669, p. 446; Elias 1923, p. 132-133; Groenveld 1967, p. 27-28; Groenveld 1974, p. 25.

middels bodes van de Staten-Generaal op weg om hem naar Den Haag te ontbieden na opgave van het beleg.⁴⁵

De prins wist door dit spoedige akkoord zijn gezicht te redden, maar wat bewoog Amsterdam om deze voorwaarden te accepteren? Wellicht wilde de stad niet te lang in staat van beleg verkeren vanwege de handel, maar belangrijker was waarschijnlijk dat tegenstanders van de Bickers binnen het stadsbestuur hun kans grepen. Eén van de onderhandelaars en tevens woordvoerder was de regent De Graeff van Zuidpolsbroek. Hij behoorde weliswaar niet tot de fel anti-Bickersse stroming, maar hij stond een verzoeningsgezinde staatkunde voor en daarin was geen ruimte voor de heftige Bickers.⁴⁶ Hij zal ze met weinig verve verdedigd hebben en heeft in elk geval de komst van de afgevaardigden van de Staten-Generaal niet afgewacht.⁴⁷ Met de overeenkomst was de aanslag ten einde. De troepen trokken zich terug, maar het laatste woord was er nog niet over gezegd en in de besluitvorming na de plotselinge dood van Willem II op 6 november, zou het hele voorval voorlopig blijven meespelen.⁴⁸

5 september: stand van zaken

Het *Hollants praatjen* (1) dateert als gezegd van 5 september 1650; een maand na de aanslag dus. In die maand is geprobeerd de verhoudingen binnen Amsterdam en tussen de stad en de prins te normaliseren. Het incident moest zo snel mogelijk worden afgehandeld en vergeten met het oog op de handel en het functioneren van Willem II. De gevangengenomen regenten werden tussen 17 en 22 augustus 1650 in vrijheid gesteld, al moesten ze afzien van hun ambten.⁴⁹ De Bickers zaten niet meer in het stadsbestuur en mochten daar ook niet meer in terugkeren, al deden zij verwoede pogingen om hun macht te herstellen.⁵⁰ De wederzijdse koppigheid over de inkrimping van het leger werd opgegeven, waardoor de defensiebegroting op 18 augustus definitief kon worden vastgesteld.⁵¹ Twee dagen eerder was er reeds een resolutie uitgevaardigd tegen de opsteller en drukker van het pamflet met het gefingeerde verdrag tussen Holland en Engeland, waarmee Willem II de publieke opinie had proberen te beïnvloeden.⁵²

De rust leek nu weergekeerd, maar toch bleef er iets broeien.⁵³ Amsterdam toonde door extra maatregelen dat het de zaak nog niet vertrouwde. Er werd scherp wacht gehouden, schepen werden gecontroleerd, de schutterij werd uit-

45 Aitzema 1669, p. 447; Elias 1923, p. 134; Groenveld 1974, p. 25; Kernkamp 1977, p. 111-112.

46 Kernkamp 1977, p. 110.

47 Elias 1923, p. 133-135; Groenveld 1967, p. 28-29; Groenveld 1974, p. 26.

48 Zie hierover de epiloog aan het eind van dit hoofdstuk (p. 178-179).

49 Kernkamp 1977, p. 121.

50 Elias 1923, p. 135.

51 Aitzema 1669, p. 453; Kernkamp 1977, p. 127-128.

52 Groenveld 1985, p. 118-119; Weekhout 1998, p. 380.

53 Poelhekke 1966, p. 2.

gebreed en er werden waardgelders aangenomen.⁵⁴ Als klap op de vuurpijl liet de magistraat ter bescherming van de stad twee blokhuizen bouwen aan de Amstel.⁵⁵ Bestuurlijk was er een ingewikkeld machtsspel gaande. De Bickers waren uit het stadsbestuur verdwenen, maar hun felste tegenstanders, Anthony Oetgens van Waveren en Jan Cornelisz. Geelvinck,⁵⁶ bleken niet in staat van hun vertrek te profiteren. Oetgens bleef weliswaar tot het einde van 1650 aan als burgemeester, maar het was Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek die de belangrijkste politicus van Amsterdam zou worden. Deze had als onderhandelaar tussen de stad en Willem II ten tijde van de aanslag waarschijnlijk een belangrijk aandeel gehad in het aftreden van de Bickers.⁵⁷

Intussen zette Willem II zijn offensieve binnenlandse en buitenlandse politiek voort. Hij voelde zich gesterkt door de goedkeuring en dank van de andere gewesten en door de meegaandheid van Amsterdam tijdens de onderhandelingen.⁵⁸ Hij liet een onderzoek instellen naar corruptie van de vredesonderhandelaars in Munster om zijn politieke tegenstanders onder druk te zetten.⁵⁹ Daarnaast knoopte hij opnieuw banden aan met Frankrijk, dat hij wilde helpen in de strijd tegen Spanje.⁶⁰ Op 26 augustus 1650 deed hij via de Friese afgevaardigde Sybrand van Osinga een voorstel aan de Staten-Generaal om te bemiddelen tussen Spanje en Frankrijk.⁶¹ Het tijdstip was strategisch gekozen, aangezien de Staten van Holland op 20 augustus met reces waren gegaan en zij zijn plannen dus moeilijk konden verstoren. Voor Spanje was het een venijnig voorstel: het moest alle troepen uit Frankrijk terugtrekken en de schadevergoeding aan Willem II betalen die was vastgesteld bij de vrede van Munster. Deed Spanje dat niet, dan zou de prins door de Staten-Generaal worden gemachtigd om in te grijpen en dat was ook wat hij wilde, de oorlog met Spanje hernieuwen. De Hollandse gedeputeerden reageerden kordaat. Zij wisten de Staten-Generaal ervan te overtuigen om het voorstel van alle scherpe kantjes te ontdoen teneinde oorlog te voorkomen. Op 30 augustus werd een bemiddelingsaanbod aangenomen, waarin werd bepaald dat Willem II alleen als neutraal onderhandelaar op mocht treden, in dezelfde hoedanigheid die hij voor de aanslag al had. Dit was een gevoelige nederlaag voor Willem II.

Onder de bevolking, die niet of nauwelijks op de hoogte was van Willems buitenlandse aspiraties en die zijn optreden tegen Amsterdam dan ook vooral zag in

54 Aitzema 1669, p. 456; Kernkamp 1977, p. 132.

55 Groenveld 1967, p. 63.

56 Elias 1923, p. 137.

57 Elias 1923, p. 133-134, 138.

58 In de periode augustus-oktober ontving de prins de dankwoorden van vijf gewesten in antwoord op zijn brief van 31 juli. Zeeland was het meest uitbundig, Groningen en Holland reageerden niet (Kernkamp 1977, p. 128-129). Aitzema 1669 heeft de dankzeggingen van de gewesten opgenomen, p. 454-456.

59 Israel 1998, p. 609.

60 Kernkamp 1977, p. 133-137. Zie ook Fruin 1901 over de oorlogsplannen na de aanslag.

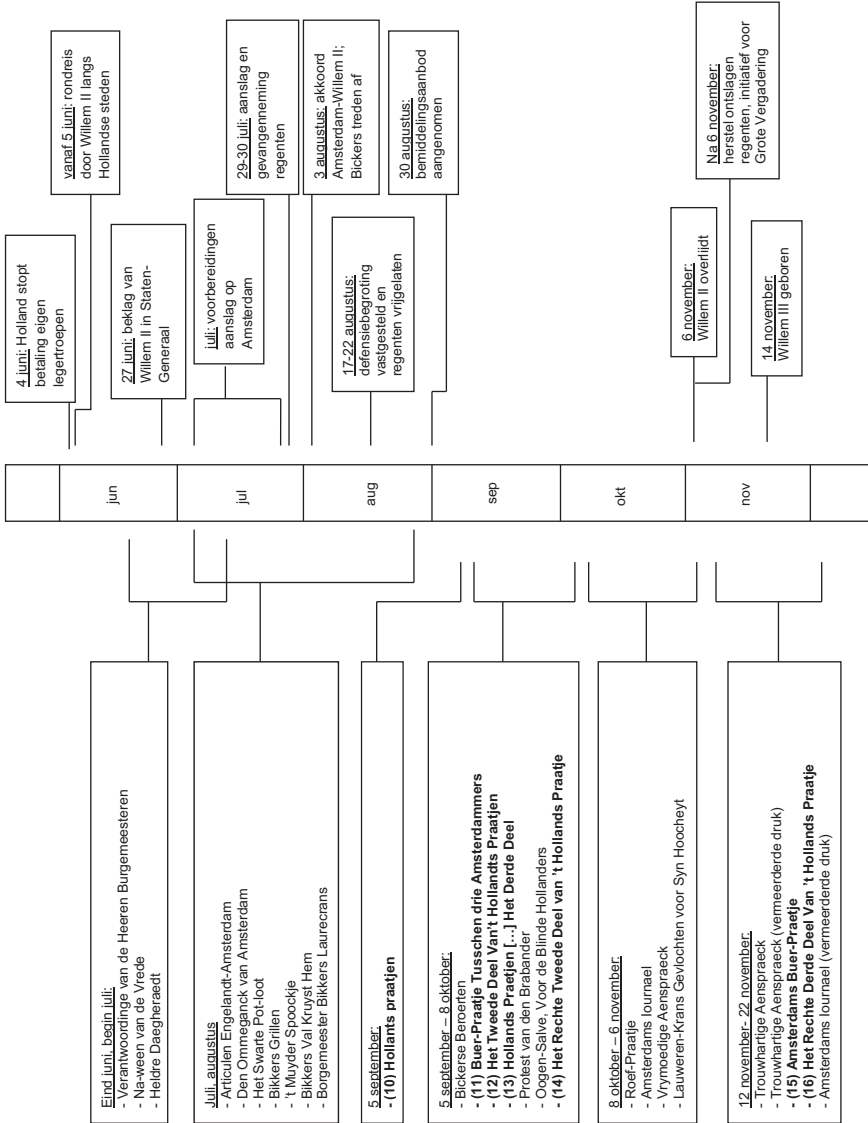
61 Zie voor het bemiddelingsaanbod Groenveld 1967, p. 29-31; Groenveld 1974, p. 26-27; Poelhekke 1966, p. 6-8.

het licht van de binnenlandse politiek,⁶² was inmiddels in reactie op de aanslag de discussie opgeleefd wie nu eigenlijk de macht had in de Republiek. De vraag of Willem II dan wel de Staten van Holland rechtvaardig hadden gehandeld, legde de problematische constellatie van de Republiek bloot.⁶³ Bij wie berustte nu eigenlijk de soevereiniteit, bij de stadhouder of bij de Staten van de gewesten, of bij de Staten-Generaal waarin zij waren verenigd? De auteur van het *Hollants praatjen* (10) wist het wel.

62 Groenveld 1967, p. 32.

63 Groenveld 1967, p. 33.

Tekst en context 2de helft 1650

Casus: het *Hollants praatjen*

Inleiding: inbedding en encenering

Titel, voorwoord en opening

De titelpagina van dit pamflet laat geen twijfel bestaan over wat de lezer kan verwachten:

*Hollants praatjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaande de Souverainiteyt van Syn Hooghey En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel. Tot Antwerpen Gedrukt by Jeronimus Verdussen, 1650.*⁶⁴

De benaming 'Hollants', de aankondiging van het onderwerp en het doel maken meteen duidelijk waarover het zal gaan: inzake de vraag naar de soevereiniteit van Willem II hebben de Staten van Holland en het eerbiedwaardige Amsterdamse stadsbestuur juist gehandeld. Dat wordt in een gesprek tussen vier personen, afkomstig uit de provincies Gelre, Holland, Friesland en Brabant, aangetoond. De vermelding 'Het Eerste Deel' suggereert dat er nog minimaal een tweede volgt.

De aanspreektitel 'Syn Hooghey' prijkt in prominente hoofdletters en in een afwijkend lettertype (romein) midden op de titelpagina. Dit had mogelijk een ironiserende meerwaarde voor de Hollandse boodschap. Vanaf 1637 werd Frederik Hendrik op deze wijze aangesproken door de Staten-Generaal, die zich voorheen met het gebruikelijke 'Excellentie' tot hem hadden gericht. De hertogelijke titel 'Altesse' had hij van de Franse koning Lodewijk XIII gekregen als beloning voor zijn buitenlandse politiek.⁶⁵ Deze statusverhoging moest hem warm doen lopen voor de opperste macht en dat is dan ook waar Frederik Hendrik en, in zijn voetspoor, Willem II naar streefden. Door de opvallende presentatie van de aanspreektitel werd hier mogelijk fijntjes aan herinnerd.

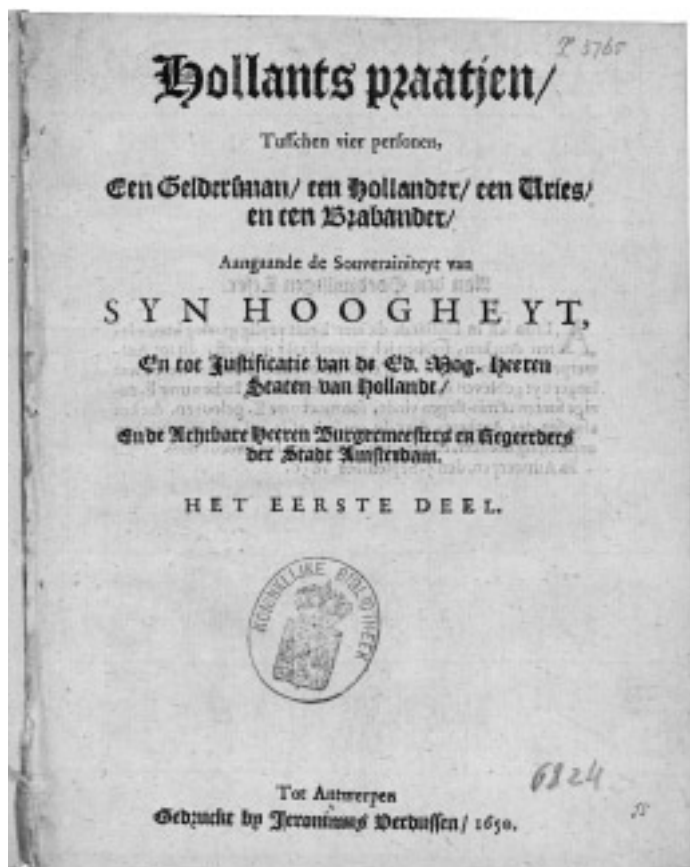
Tot slot vermeldt de titelpagina dat het stuk in 1650 ter perse is gegaan in Antwerpen bij Jeronimus Verdussen. Het zevenregelige anonieme voorwoordje 'Aen den goedwilligen Leser' is vrijwel geheel aan de verklaring van deze vreemde drukplaats gewijd, namelijk het gevaar van het drukken van dit pamflet. Dit heeft ongetwijfeld nieuwsgierigheid opgewekt bij de koper en lezer: wat staat erin dat niet door de beugel kan? Verder bevat het reclame voor een tweede deel dat de lezer 'eerstdaags' kan verwachten; hij wordt gemaand alles objectief (met een 'onpartijdig oordeel') te lezen. Over de drukker Verdussen kom ik later te spreken.⁶⁶

⁶⁴ Kn. 6824.

⁶⁵ Kernkamp 1977, p. 12.

⁶⁶ Zie over drukplaats en drukker 'Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet' p. 156-166.

Titelblad van het *Hollants praatjen* (1650)
[Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 6824]

De opening van het gesprek – na een korte herhaling van de titel – is zeer summier. De Geldersman verricht de aftrap met een groet en een nieuwsvraag:

Goeden morgen vrienden, goeden morgen; Wat gaat'er al nieuws om? Wat seyd men nu van Sijn Hoogheyd, sal hy 't hoeckje wel te boven komen?⁶⁷

Hij wacht na zijn eerste vraag dus niet op antwoord, maar hij spitst hem meteen toe: wat zegt men nu over de prins? Zal hij de moeilijkheden te boven komen? De Hollander reageert direct inhoudelijk, met de introductie van het centrale discussiepunt, zonder terug te groeten of andere plichtplegingen. De andere sprekers doen dit evenmin. Informatie over de ontmoetingsplaats wordt niet gegeven – ook elders in het pamflet niet.

⁶⁷ Kn. 6824, p. 3; 't hoeckje te boven komen = bezwaren en moeilijkheden te boven komen (WNT, lemma bovenzeilen).

Afsluiting

In tegenstelling tot de opening is de afronding van het gesprek vrij lang (twee pagina's). Na de inhoudelijke discussie is er nu ruimte voor schijnbaar luchtiger zaken. Schijnbaar, want alles staat nog steeds in het teken van de argumentatie: de afsluiting bevat aansporingen om achter Amsterdam te staan en het *ethos* van de hoofdspreker wordt versterkt.⁶⁸ De sprekers hebben het over recente pamfletten van de tegenstander (die – vanwege tijdgebrek – in een paar zinnen worden gediskwalificeerd), ze maken een nieuwe afspraak, ze lopen *en passant* vooruit op de inhoud van hun tweede bijeenkomst en ze gaan in op het drukken van dit gesprek.⁶⁹ Tot slot wensen ze elkaar een goede nacht en volgen er dankwoorden voor het goede gezelschap. De tekst is ondertekend met 'Eynde van 't eerste Hollands praetje', wat opnieuw suggereert dat er nog een deel zal volgen.

Het gesprek: inhoud en structuur

Evenals in de *Schuyt-praetgens* (1) zijn in dit gesprek de onderdelen van het klassieke retorische model te herkennen. Een verschil is dat het *Hollants praetjen* het patroon van de gerechtelijke redevoering (*genus judiciale*) volgt en niet in eerste instantie dat van de politiek-adviserende rede. Een misdaad in het verleden is het onderwerp, de daden van Willem II ten tijde van de aanslag op Amsterdam. De stadhouder wordt aangeklaagd en tegelijkertijd worden de Staten van Holland en het Amsterdamse stadsbestuur verdedigd.

De bewijsvoering bestaat uit de volgende zes onderdelen: *propositio* (1; hoofdstelling); *argumentatio*, onderverdeeld in *confirmatio* (2; positieve argumentatie) en *refutatio* (3; weerlegging van argumenten van de tegenstander); *digressio* (4; uitweiding); *narratio* (5; presentatie van de feiten); *conclusio* (6; conclusie).⁷⁰ Deze opbouw is niet helemaal standaard: de *narratio*, het partijdige verslag van de feiten, volgt op de *argumentatio* in plaats van dat deze eraan voorafgaat, zoals gebruikelijk was. Het gevolg is dat er meteen op de inhoud wordt gefocust, de toedracht of het verhaal (*narratio*) volgt daarna. Het effect van deze achterafplaatsing is dat de *narratio* voor ondersteuning van de argumentatie zorgt. Tevens is er geen duidelijke *peroratio* met een samenvatting en gemoedsbeweging, voor een deel neemt de *narratio* deze functies over. De bewijsvoering besluit met de concluderende standpunten (*conclusio*).

68 In de paragraaf 'Conclusio' kom ik hierop terug. p. 12-128.

69 Zie over het laatste 'Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet', p. 156-166.

70 Voor de retorische analyse van dit pamflet ben ik schatplichtig aan Marijke Spies, die zo vriendelijk was om als referent op te treden bij mijn lezing in Barchem (oktober 2004). Haar verhelderende commentaar heb ik in mijn analyse van het *Hollants praetjen* verwerkt.

Propositio

We hebben reeds gezien dat de opening zeer kort is. Meteen in de tweede spreekbeurt wordt het centrale discussiepunt, het streven naar soevereiniteit van Willem II, geïntroduceerd. Dit gebeurt in de vorm van een aantal vragen:

Wat hoeckje meent gy? dat hy de Hollandsche Steden met geweld sal winnen, de Staten dwingen, die gevangen nemen, na Loevesteyn voeren, en voorts soldaten senden daer 't hem lust, om hem alsoo Souverain te maken?⁷¹

Willem II zal volgens de Hollander eerst de Hollandse steden met geweld innemen, vervolgens zal hij de Statenleden zijn macht opleggen, hen gevangen nemen en naar Loevestein voeren en daarna zal hij soldaten sturen. Zijn doel is het verkrijgen van de soevereiniteit. Dat deze daden in de toekomstige tijd formuleerd staan, zet de lezer in eerste instantie op het verkeerde been: dit was toch allemaal net gebeurd? De Hollander redeneert echter impliciet 'van kwaad tot erger': de prins zal na Amsterdam ook andere Hollandse steden zijn wil opleggen.

Argumentatio: positieve bewijsvoering

De positieve argumentatie van de stelling dat Willem II de soevereiniteit nastreeft, telt circa zes pagina's.⁷² De Hollander, Fries en Geldersman komen aan het woord. Zij gaan in op dit doel van Willem II en het middel, de aanslag op Amsterdam, dat hij hiertoe recentelijk heeft gehanteerd. Daarbij worden de standaardvragen naar mogelijkheid, rechtmatigheid en nut van de daden van Willem II beantwoord: wil hij het doen, kan hij het doen en doet hij het (*status coniecturalis*)?; is het rechtmatig (*status qualitatis*)? en tot slot: is het voor- of nadelig (deliberatieve vraag als onderdeel van *qualitas*)?⁷³ Zakelijke argumentatie, waarin parallellen met historische gebeurtenissen en personen een belangrijke plaats innemen, heeft de overhand. Het taalgebruik is met retorische vragen en de aanspreking van zowel de toehoorders als een algemeen publiek tegelijk emotioneel als mobiliserend van aard. Daarnaast worden de daden van Willem II bekritiseerd, maar hij wordt niet persoonlijk aangevallen.

We zagen al dat de Hollander de centrale kwestie in vraagvorm presenteert. Deze slimme tactiek past hij in het eerste deel van de argumentatie in elke spreekbeurt toe: hij formuleert ofwel zijn hele spreekbeurt in vraagvorm of hij

⁷¹ Kn. 6824, p. 3.

⁷² Kn. 6824, p. 3-8.

⁷³ Leeman en Braet 1987, p. 84.' Zo kan in een gerechtelijk pleidooi terloops ook het nuttige of schadelijke en het eervolle of eerloze van een handeling aan de orde komen, naast het dominante criterium van het rechtmatige'. Zie voor een samenvatting van de statusleer inclusief verwijzingen naar klassieke retorici Leeman en Braet 1987, p. 76-90.

stelt binnen zijn spreekbeurt vragen waarop hij zelf het antwoord geeft of hij besluit zijn betoog met een directe aanspreking en een vraag. Deze ondervragingsmethode heeft iets weg van het vraag-antwoordspel uit de socratische dialogen van Plato waarin de hoofdspreker zijn gesprekspartners door middel van vraag en antwoord uit laat komen op datgene wat hij wil bereiken.⁷⁴ Tactieken om dit te bewerkstelligen zijn bijvoorbeeld zelf antwoord geven op de eigen vragen – dit doet de Hollander veelvuldig – en de gesprekspartners vragen stellen die ze noodzakelijkerwijs moeten erkennen en dat dan inbrengen als iets waarover overeenstemming bereikt is.

De Geldersman en de Fries erkennen hun ongelijk niet expliciet, maar brengen steeds – zwakjes – een ander punt in ter verdediging van Willem II, waaruit blijkt dat ze in het nauw gedreven zijn en dat ze niet tegen de argumenten van de Hollander op kunnen. Deze krijgt daardoor telkens de gelegenheid zijn aanklacht uit te breiden en te versterken. De retorische vragen hebben ook een pathetisch effect: het opwekken van verontwaardiging. De aansprekingen vergroten de betrokkenheid van zijn gesprekspartners – en van een algemeen publiek – bij de zaak.

Het patroon van pro- en contra-argumentatie verloopt als volgt: de Fries gelooft niet dat Willem II de Hollandse steden zal aanvallen. De prins meent het niet zo slecht en het zou niet bij zijn afkomst passen om de steden in te nemen en de bevolking tot slaaf te maken: zijn vader verdedigde juist het land.⁷⁵ Hij ontkent de stelling van de Hollander dus, maar hij is tegelijkertijd duidelijk over de verwerpelijkheid van een dergelijke daad.

De Hollander komt hierop met bewijs dat dit scenario wel degelijk mogelijk is:

Blijkt het niet genoeg aan 't schielijk en onverdacht overvallen van Amsterdam, met soo grootten hoop ruyters en soldaten? Heeft hy daer mede niet betoont, dat hy het oppergesag heeft willen hebben, over al de Staten, Steden, en Stemmen? [...] wat onderscheyt is er dan tusschen hem, en een Souverain? wat kan een Monarch meer hebben als dat?⁷⁶

De prins wil de opperste macht en gedraagt zich dienovereenkomstig als absoluut vorst. De Fries geeft dit niet toe, maar vergoelijkt opnieuw: hij heeft de stad geen overlast bezorgd, hij wilde alleen de Bickers uit hun ambt zetten en dat is niet zo erg. Dit lokt een ferme stellingname uit van de Hollander: 'Hy heeft alles aan de Stadt gedaan, wat een vyand soude konnen doen'.⁷⁷ Als argumenten somt hij kort Willems daden op: hij heeft geprobeerd de stad te overrompelen, te belegeren en toen hij dreigde te verliezen, heeft hij onderhandelingen geopend om met schijn van eer te kunnen vertrekken.

⁷⁴ Dit en het volgende over de socratische methode heb ik ontleend aan Quintilianus 2003, V.7.26-32, V.11.3-5.

⁷⁵ Kn. 6824, p. 3.

⁷⁶ Kn. 6824, p. 3-4.

⁷⁷ Kn. 6824, p. 4.

De Hollander voert nu ook het punt van de rechtmatigheid op: Willems gewelddadige handelwijze jegens de stad, de Bickers en de Staten van Holland is onrechtmatig en een aantasting van de privileges. Een historische parallel uit het begin van de Opstand dient als argument. De Hollander vergelijkt Willem II met de hertog van Alençon (en Anjou). Laatstgenoemde had in 1583 een aanval op Antwerpen, bekend als de Franse furie, gepleegd: ‘t Is met sijn Hoogheydt, gelijk het was in de France furie tot Antwerpen’.⁷⁸

Alençon, broer van de Franse koning, was in 1582 te Antwerpen als hertog ingehuldigd om steun te bieden in de strijd tegen Spanje.⁷⁹ Holland en Zeeland erkenden hem echter niet als landsheer; daar bleef Willem van Oranje die taak op zich nemen. Het Nederlandse leger verkeerde door geldgebrek in slechte toestand en de oorlog verliep ongunstig. Dit werd Alençon verweten, die zich op zijn beurt aan de financieel tekortschietende Staten-Generaal ergerde. Eind 1582 kwam er uit Frankrijk uiteindelijk hulp. Alençon zette de soldaten echter niet in tegen de Spanjaarden, maar tegen zijn onderdanen. Hij wilde op die manier zijn macht definitief in de Nederlanden vestigen, opdat hij niet meer aan de Staten-Generaal en Willem van Oranje onderworpen zou zijn. Hij zou zelf de leiding over Antwerpen op zich nemen, terwijl andere steden, zoals Brugge, door Franse legerkapiteins zouden worden overmeesterd. Pas daarna wilde hij afrekenen met de Spanjaarden. Zijn aanval mislukte falikant, omdat de burgers manhaftig verweer boden. Destijds wekte die daad veel verontwaardiging, die mede in pamfletten werd geuit. Dit veroordeelde wapenfeit was in 1650 nog steeds berucht en wordt hier opnieuw voor het voetlicht gehaald.

In de eerste plaats worden de motieven van de twee heren met elkaar vergeleken: macht en geld. De hertog van Alençon – en dus ook Willem II, zo moet de lezer aanvullen – beoogde niet alleen uitbreiding van macht, maar ook persoonlijke verrijking via de vermogende Antwerpse – en in het geval van Willem II, Amsterdamse – wisselbank, zo betoogt de Hollander.⁸⁰ In de tweede plaats wordt de onrechtmatigheid van hun daden tegen elkaar afgezet. Het verschil in status tussen Willem II, stadhouder en in die hoedanigheid dienaar van de Staten, en Alençon, soeverein hertog, is bij dit argument belangrijk. Door Willems lagere positie is zijn gedrag jegens de Staten, de Bickers en de gevangen heren nog onrechtmatiger dan dat van Alençon tegen Antwerpen was. Bovendien bleef Willem II, ook na de mislukking van de aanval, aanhouden met geweld. Het eindoordeel over het gedrag van de prins laat de Hollander over aan ‘alle redelijcke menschen’, maar het is duidelijk wat hij wil zeggen, Willems handelwijze is meer dan tiranniek:

78 Kn. 6824, p. 4.

79 Zie over deze episode Israel 1998, p. 212-213; Swart 1994, p. 208-232; De Vrankrijker 1933, p. 107-122.

80 Kn. 6824, p. 4.

Heeft dat nu kracht en geweld, ja tyranny geweest in den Hertog van Alençon, soo laat ick alle redelijcke menschen oordeelen, wat dat dit geweest is.⁸¹

De aanspreking en de climax 'kracht en geweld, ja tyranny' moeten de emotionele betrokkenheid van toehoorders en lezers vergroten.

Nu sputtert de Geldersman tegen: is die aanslag op Amsterdam nu echt zo erg?⁸² Daarop verbindt de Hollander consequenties aan het handelen van Willem II, nog steeds in vergelijking met de hertog. Deze werd destijds door Willem van Oranje van zijn recht op het Brabantse hertogdom ontslagen en mocht worden afgezet, zo beweert de Hollander. Als bronvermelding en autoriteitsargument noemt hij hierbij 'Meteren', doelend op de Zuid-Nederlandse geschiedschrijver Emanuel van Meteren. Inderdaad vermeldt deze in het werk *Belgische Ofte Nederlantsche Historie, Van onsen tijden*⁸³ tweemaal dat Willem van Oranje Alençons recht op de landen vervallen achtte.⁸⁴ Hij rept echter niet met zoveel woorden over het vrijelijk af mogen zetten, zoals de Hollander doet, die dus een stapje verder gaat. Opnieuw benadrukt de Hollander het verschil in maatschappelijke positie en laat hij de conclusie – Willem II dient uit zijn ambt te worden verwijderd – over aan zijn toehoorders:

[...]; soo geve ick u te bedencken, wat een Stadhouder verbeurt, die diergelijcke dingen derft bestaan, die in een Hertog soo qualijck genomen werden.⁸⁵

De Fries wil nog niet toegeven en neemt het opnieuw voor de stadhouder op. Willem II heeft het zo slecht niet gemeend en, ook als de aanslag gelukt was, zou hij de stad niet hebben laten plunderen. Uiteraard denkt de Hollander hier anders over, met het gedrag van Alençon als bewijs.⁸⁶ Hij concludeert nu expliciet dat de prins onrechtmatig heeft gehandeld tegen de privileges van het land.

Ter versterking van zijn punt introduceert de Hollander een nieuwe, vergelijkbare, historische parallel om de onrechtmatigheid van Willems handelen te illustreren. Hij stelt het gedrag van Willem II op één lijn met dat van zijn schoonvader, koning Karel I van Engeland. Die was enige jaren voor 1650 in conflict gekomen met het parlement tegen wie hij de wapens opnam en waarvan hij een aantal leden terecht wilde stellen. Dat moest hij in 1649 uiteindelijk met de dood

81 Kn. 6824, p. 5.

82 Kn. 6824, p. 5.

83 Hierin beschrijft Van Meteren het begin en het verloop van de Opstand tegen Spanje tot in zijn eigen tijd. In 1599, 1608 en 1611 verschenen geautoriseerde Nederlandse edities, maar ook na zijn dood in 1612 werd het werk herhaaldelijk gepubliceerd. In 1614 verscheen een postume editie die de basis vormde voor vrijwel alle latere uitgaven, waaronder één in 1647 die de auteur van dit pamflet wellicht gekend heeft. Deze editie uit 1614 – en dus ook de latere – reflecteerde meer het perspectief van de Hollandse regentenklasse dan de voorgaande (Brummel 1972, p. 172; Janssen 1985, p. 16-19; Verduyn 1926, p. 220).

84 Van Meteren 1647, Fol. 203r, Fol. 203v.

85 Kn. 6824, p. 5.

86 Kn. 6824, p. 6.

bekopen. Opnieuw is het statusverschil doorslaggevend: als het Engelse volk hun *koning* al als tiran veroordeelde, hoe zou het dan reageren op een *stadhouder* die Statenleden gevangen neemt? Wederom spreekt de Hollander zijn publiek aan:

Ick bidde u, bedenckt dit eens: hier is geen Souverain, maar een Stadhouder; hier is geen Parlement dat van een Souverain geroepen wert, en, als 't hem belieft, weder moet scheidt. Maer hier zijn Staten, die uyt haer selven bestaan, en die, boven haer, niemand en kennen.⁸⁷

Met de stelling dat de Staten onafhankelijk zijn en niemand boven zich kennen, bereidt de Hollander het tweede deel van de argumentatie voor.

Maar zover is het nog niet, eerst komen de nadelen van het gedrag van de stadhouder aan bod. Over en weer volgen speculaties over wat er gebeurd zou zijn als Willem II Amsterdam wel had overmeesterd. De Hollander voorspelt Amsterdams en Hollands ondergang,⁸⁸ maar dat vindt de Geldersman te ver gaan: hoezo bepaalt het welvaren van Amsterdam dat van heel Holland? Met economische argumenten toont de Hollander aan dat een aanslag op een grote handelsstad als Amsterdam desastreuze gevolgen heeft voor het hele land. Antwerpen en Brugge dienen als voorbeeld.

Argumentatio: weerlegging

De weerlegging van de stelling dat Willem II wel wettig handelde, namelijk op last van de Staten-Generaal, is met vijf pagina's iets korter.⁸⁹ De belangrijkste kwestie, die van de machtsverhoudingen in de Republiek, komt aan nu bod. Rechtmatigheid en nut staan opnieuw centraal, maar nu vooral wat betreft de daden van de Staten van Holland: was hun handelwijze inzake de inkrimping van het leger geoorloofd? Zakelijke argumenten staan wederom voorop, al is de argumentatietactiek anders: de argumenten van de tegenpartij worden weerlegd en de ondervragingsmethode blijft achterwege. De Hollander betoogt in antwoord op stellingen van de Geldersman rechtlijnig waar het zijns inziens op staat: de Staten van Holland zijn onafhankelijk, ze hebben rechtmatig gehandeld en de afdanking van het leger is nuttig.

De Geldersman begint met de verschuiving van de verantwoording voor eventuele onwettigheden. De prins handelde in opdracht van de Staten-Generaal, dus die zijn verantwoordelijk:

Sijn Hoogheyd en heeft niet gedaan als uyt last en Commissie van de Heeren Staten-Generaal, derhalven soo de privilegien gebroken, of yets begaen is, dat tegen de wetten strijdt, dat moet niet sijn Hoogheyd, maer de Staten Generael geweeten werden, die moeten 't verantwoorden.⁹⁰

87 Kn. 6824, p. 7.

88 Kn. 6824, p. 7.

89 Kn. 6824, p. 8-14.

90 Kn. 6824, p. 8-9.

Dit standpunt sluit aan bij de rechtvaardiging van Willem II voor de aanslag, de resolutie van 5 juni, waarin stond dat hij mocht ingrijpen om de orde te bewaren. De Hollander weerlegt deze zienswijze. Volgens hem heeft de Staten-Generaal helemaal geen macht om iemand dergelijke zaken op te dragen, omdat naar zijn mening elke provincie soeverein is en door niemand mag worden overheerst:

De Heeren Staten Generael, en hebben geen macht om last te geven, dat yemandt sal overtreden en breken de Privilegien van Hollandt, dat men de Leden van de Vergaderinge der Staten sal gevangen nemen, alsoo elke Provincie Souverain in sich selven is, daer noch een, noch al de andere t' samen mogen over heerschen, [...] ⁹¹

Dat de afzonderlijke provincies soeverein zijn, is het hoofdstandpunt van de Hollander. Hij kan het uitgebreid beargumenteren, omdat de Geldersman het oppergezag steeds bij de Staten-Generaal blijft leggen, die met meerderheid van stemmen zou moeten kunnen beslissen. Keer op keer weerlegt de Hollander dit standpunt, waarbij hij het algemene vraagstuk van de soevereiniteit al snel op de kwestie van de afdanking van de soldaten betreft. Aangezien elke provincie soeverein is, mag een ieder over zijn eigen financiën beslissen – met name Holland, dat het meeste aan de staatskas betaalt. Niemand kan Holland dwingen om onnodige onkosten te maken, zeker niet nu het vrede is. De kas op orde brengen, belastingverlichting voor de inwoners en sparen voor een eventuele nieuwe oorlog zijn veel wenselijker. De Hollander is dan ook van mening dat de Staten van Holland niet alleen een voordelig, maar ook een juist en geoorloofd beleid hanteren ten aanzien van de inkrimping van het leger.

In de eerste plaats worden bewijzen uit invloedrijke documenten opgevoerd. De Hollander citeert letterlijk een tiental regels uit het eerste artikel de Unie van Utrecht. ⁹² Dit verdrag uit 1579 vormde nog steeds de basis voor de constitutie van de Republiek en was in 1650 opnieuw actueel in de discussie over het staatsbestel. ⁹³ Ook de ideeën van de republikein Hugo de Groot werden veelvuldig aangehaald. ⁹⁴ De Hollander doet dit eveneens: hij noemt 'de noyt-volprese Apologie van den Heere Hugo de Groot', waarmee hij de *Verantwoordingh vande Wettelijckke Regieringh van Hollandt ende West-Vrieslandt* (1622) bedoeld. ⁹⁵ Het eerste

91 Kn. 6824, p. 9.

92 Ik heb gebruik gemaakt van de uitgave van de Vereniging Oud- Utrecht uit 1979, zie p. 4 hierin en Kn. 6824, p. 10 voor het citaat: 'Onvermindert nochtans een ygelijcke Provincie, ende die particuliere Steden, Leden, ende Ingestenen van dien, haerlieder speciale ende particuliere Privilegien, Vryhede, Exemptien, Rechten, Statuten, kostelijcke ende wel hergebrachte Costumen, Usantien, ende alle andere haarlieder gerechtigheden, waarinne sy den anderen, niet alleen geen Prejuditie of letsel sullen doen, maer sullen den anderen, daer inne met alle behoerlijcke en mogelijcke middelen, ja met lijf en goet, (is 't noodig) helpen hand-houden, stijven ende stercken, beschutten en oock beschermen tegens alle ende een ygelijcke, wie ende hoedanig die soude mogen wesen, die hen daer inne eenige dadelijcke inbreucke soude willen doen.'

93 Frijhoff en Spies 2000, p. 79; Groenveld 1967, p. 44-53.

94 Groenveld 1967, p. 37-40.

95 Kn. 6824, p. 10.

hoofdstuk ‘Vande Souverainiteyt der respective Nederlandtsche Provincien’ sluit naadloos aan bij de opinie van de Hollander:

[...] dat elke Provincie ⁹⁶niet tegenstaende de Unie of het verbandt van eenigheyt, in zijn geheel blijft, ende dat’ er geen vermenginge der Provincien is; maer ’t zijn en blijven seven Provincien, of Landen, en elck in den haren bysonder.⁹⁷

De Groot citeert overigens dezelfde passage uit de Unie van Utrecht, zij het minder volledig.⁹⁸

In de tweede plaats dienen alledaagse vergelijkingen als bewijs. Met name de vergelijking van de Unie met een compagnie van zeven kooplieden is van belang. Aan de hand hiervan wordt uitgelegd hoe de financiën van de Unie in elkaar steken. De Unie is als zeven kooplieden die samen een compagnie oprichten, maar die hun middelen niet algemeen maken, omdat de een meer inlegt dan de ander. Als het schip zijn geld heeft opgebracht en niet meer hoeft te varen, kunnen zij elkaar niet dwingen om meer personeel aan te houden dan nodig is. De Hollander betreft deze redenering op de afdankingskwestie:

Soo is ’t oock hier, den oorlog heeft ons de Unie, of Compagnie, doen aennemem: nu den oorlog uyt is, behoeft men ’t oorlogs volk niet meer, als eenige, om de Frontieren [grenzen] te bewaren, ende ons van overval te bevrijden.⁹⁹

Als het hoeveel en het hoe van de inkrimping ter sprake komt, wordt het argument van de ‘papieren soldaten’ naar voren gebracht: ‘[...] wy sullen maer afdancken, dat wy niet en hebben, en betalen moeten als of wy het hadden.’¹⁰⁰ Hiermee reageert de Hollander op emotionele argumenten van de Geldersman, die vraagt wat er met ‘al die arme bloen’, die hun leven gewaagd hebben voor het land, en hun vrouwen en kinderen moet gebeuren.¹⁰¹ De afdanking is volgens de Hollander ook op dit punt voordelig, zo redeneert hij: op dit moment zijn de regimenten maar half bemand, terwijl er wel voor betaald wordt. Als men voortaan niet meer aan de kapiteins per regiment, maar aan de manschappen individueel betaalt, hoeft er niemand af te vloeien, komt er een einde aan de diefstal en corruptie en kunnen de belastingen omlaag in plaats van dat er nieuwe heffingen nodig zijn.

In beide argumentatieve delen ondersteunt de typografie de argumentatie. Belangrijke woorden, bijvoorbeeld ‘Staten’, ‘Steden’, ‘Souverain’, ‘Hollandsche’, ‘Sijn Hoogheyt’, ‘Monarch’, plaatsnamen als Amsterdam en Antwerpen, namen

96 Het haakje sluiten ontbreekt in de tekst.

97 Kn. 6824, p. 10.

98 De Groot 1622, p. 6.

99 Kn. 6824, p. 11.

100 Kn. 6824, p. 12.

101 Kn. 6824, p. 11-12.

van personen (Bickers, Alençon) en citaten staan in romeinse letter, terwijl het gesprek verder in gotische letter wordt weergegeven. Deze woorden en passages springen dus meteen in het oog. De lezer wordt zo nu en dan ook geholpen door inspringende regels, die de tekst structureren. Terzijdes, zoals 't welck Godt genadelijck verhoede', staan tussen haakjes.¹⁰² Er is de auteur en drukker dus alles aan gelegen om de boodschap zo helder en duidelijk mogelijk voor het voetlicht te brengen.

Digressio

De belastingen, wie wat betaalt en welke groep dat het meest merkt in zijn koopkracht, vormen het onderwerp van een korte uitweiding. De Fries vindt belastingverhoging geen bezwaar, omdat toch alleen de rijken dat voelen. De Hollander weerlegt dat: aan de hand van rekenvoorbeelden schildert hij de nadelige gevolgen van belastingverhoging voor de rijke kooplieden, de 'gemeene' kooplieden en winkeliers en de 'arme gemeente', waarmee hij voornamelijk ambachtlieden bedoelt. Deze laatste groep is uiteindelijk de dupe, omdat hun werk afneemt en alles duurder wordt. Deze uitweiding vormt de overgang naar de *narratio*.

Narratio

De *narratio* (de toedracht) is met zeventien pagina's het langste onderdeel.¹⁰³ Het verhaal bevat, zoals wordt verlangd in een retorisch betoog, een partijdige en aannemelijke presentatie van het feitenmateriaal, waarbij wordt geprobeerd de lezer ook emotioneel te raken.¹⁰⁴

Op dit punt in het gesprek is het belangrijkste al gezegd. De Hollander heeft zijn visie op de aanslag en de staatsinrichting beargumenteerd en de kritiek weerlegt. In de *narratio* wordt de hele geschiedenis van het conflict tussen Willem II en Holland verhaald, vanaf de bezending aan de Hollandse steden tot en met de aanslag op Amsterdam. Deze presentatie van de gebeurtenissen geschiedt – in overeenstemming met de argumentatie – vanuit Hollands perspectief. In feite is dit onderdeel één lange amplificatie op het eerder gezegde; nieuwe standpunten en argumenten komen nauwelijks voor. De *narratio* heeft daarmee ook enige trekken van een *peroratio*: herhaling en zo nu en dan gemoedsbeweging via een pathetische stijl. Feiten en speculatieve redeneringen wisselen elkaar af. Het gesprek doet daarbij natuurlijker aan dan in het voorgaande: alle sprekers doen hun woordje en wisselen elkaar geregeld af.

102 Kn. 6824, p. 9.

103 Kn. 6824, p. 14-30.

104 Zie hierover Leeman en Braet 1987, p. 62. Quintilianus gaat uitvoerig in op de *narratio* (Quintilianus 2003, IV.2; over informeren en beïnvloeden IV.2.20-IV.2.23, over geloofwaardigheid IV.2.52-IV.2.60; over het gebruik van emoties tijdens de uiteenzetting IV.2.111-IV.2.116 en IV.2.120).

Pagina uit het *Hollants praatjen* (1650) met de eerste spreekbeurt van de Brabander [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 6824, p. 14]

De Brabander, die we tot nu toe alleen nog maar in de titel hebben gezien, is de belangrijkste spreker. Hij betoogt en stelt sturende vragen, waarmee hij indirect de eerdere argumenten van de Hollander bevestigt. Het is van belang om hier alvast kort stil te staan bij zijn identiteit. De Brabander refereert namelijk zowel aan Noord- als aan Zuid-Brabantse gebeurtenissen en kenmerken. Aanvankelijk lijkt er geen twijfel mogelijk: de Brabander komt uit Spaans-Brabant van na 1648.¹⁰⁵ Hij vergelijkt de Republiek met de Zuidelijke Nederlanden en hij heeft het over de Spaanse koning. Maar later haalt hij ook de verovering van Breda door Maurits (1590) aan, een belangrijk wapenfeit voor Noord-Brabant dat gedurende de Opstand geleidelijk onder de Republiek kwam.¹⁰⁶ Het is dus niet pre-

¹⁰⁵ Vanaf 1648 werd Noord-Brabant (Staats-Brabant genoemd) officieel onderdeel van de Republiek, terwijl Zuid-Brabant Spaans grondgebied bleef.

¹⁰⁶ Breda werd in 1625 weer Spaans en in 1637 opnieuw veroverd door de Republiek. Deze feiten over Breda komen niet in de tekst van het pamflet aan de orde.

cies duidelijk of de Brabander uit het Noorden of uit het Zuiden komt. Dat is verder ook niet zo van belang, het gaat erom dat de Brabander een met Brabant te associëren identiteit heeft, ook al is die verder vaag en algemeen.

Het uitgangspunt van de *narratio* is de vergelijking van de Republiek met Spaans-Brabant. Aan de hand van deze vergelijking wordt de onvrijheid van Holland aangetoond. De Brabander bespot de Hollandse vrijheid en betoogt dat zijn volk onder een koning vrijer is dan de Hollanders: 'Ghy zijt ghenaeemt Vrye Hollanders, maer in der daedt zijt gy't niet. Gy noemt ons Verheerde, daer wy vryer volck zijn, als gy-liens.'¹⁰⁷ De Spaanse koning dwingt niet bij het innen van belastingen, hij luistert naar de gilden (een succesvol protest van het drukkersgilde dient naast de belastingpraktijk als argument) en hij zou nooit het land bederven door een aanval op de hoofdstad noch zou hij invloedrijke burgers gevangenemen. In Holland wordt men daarentegen wel gedwongen om te betalen, hebben de gilden niets te zeggen en wordt men ook nog eens aangevallen. Zelfs de Staten-Generaal laten zich overheersen door 'een jongen Gouverneur, die noch niet eenen slach, voor u vryheydt, tegen sijn vyanden geslagen heeft'.¹⁰⁸ Dit blijkt uit de aanslag op Amsterdam, de gevangenneming van de heren en de afdankingskwestie. Alledaagse vergelijkingen (de Hollanders pronken en spelen met hun naam 'Vrije Hollanders' als kinderen die je een pop geeft¹⁰⁹) en verwijzingen naar de actualiteit (de gilden in Dordrecht¹¹⁰) worden handig in het betoog vervlochten.

De onvrijheid is aanleiding voor de Brabander en de Hollander om de listigheid van de daden van Willem II nader onder de loep te nemen. Zijn corruptie bij de stemming voor de bezending, de onrechtmatigheid van deze rondtocht langs de steden en de weigering van de prins om Hollands tegemoetkoming in de legerinkrimping te accepteren, komen aan de orde. Zijn motieven (geld en macht) worden opnieuw genoemd onder vermelding van de hertog van Alençon. Een alledaagse vergelijking, autoriteitsargumentatie (drogreden *ad verecundiam*) en speculaties worden ingezet om zijn gedrag te illustreren. De Hollander voorspelt wederom dat Willem II Gelderland en Friesland ook aan zich zal onderwerpen als hij eenmaal 'Graaf van Hollandt' is.¹¹¹ Als de Geldersman en de Fries protesteren en de Fries het tegendeel bewijst op basis van een gebeurtenis uit de Friese historie, komt de Hollander met een nieuw punt: de reden dat het in Holland zo ver is gekomen, is verdeeldheid onder de steden door de 'Creatuyren', de marionetten, van de prins.¹¹² Het is handig dat de verdeeldheid en corruptie nu pas worden genoemd en niet in de argumentatie waarin juist het beeld van een eensgezind, sterk en onafhankelijk Holland wordt gepropageerd.

107 Kn. 6824, p. 14.

108 Kn. 6824, p. 16.

109 Kn. 6824, p. 16.

110 De gilden speelden in Dordrecht een belangrijke rol in de omverwerping van de familieregering (Frijhoff en Spies 2000, p. 198-200). De Hollander bagatelliseert hun invloed.

111 Kn. 6824, p. 20-21.

112 Kn. 6824, p. 22.

De Brabander brengt het gesprek terug op Amsterdam; hij wil weten wat er precies gebeurd is. De Hollander verhaalt hierop gedetailleerd het verloop van de aanslag en de jammerlijke mislukking door de duisternis en de regen, een ‘sonderlijcke bestiering Gods’, en door de bode uit Hamburg.¹¹³ Volgens de Hollander wilde God Amsterdam sparen vanwege de bloei van het recht, het christendom en de handel. De regenten zijn goed voor haar burgers en de ingezetenen respecteren de overheid, zo bewierookt de Hollander de stad. Hij bezingt uitgebreid de lof van haar burgers, met speculaties over hoe ze de stad verdedigd zouden hebben in het geval van een belegering. Overdrijving schuwt hij niet om de anderen te overtuigen. Daarna wordt hij feitelijker, maar uiteraard is hij nog steeds subjectief: toen de burgers het bericht van de bode vernamen, waren ze woedend en vol ongeloof, maar er heerste orde in de stad. Burgemeester Cornelis Bicker handelde voortvarend en de burgers waren eensgezind en gehoorzaam. Dit ondanks pogingen van de prins om het volk op zijn hand te krijgen via de publicatie van een valse overeenkomst tussen de Amsterdamse ambassadeur Schaep en Engeland.

De Hollander prijst tot slot van de *narratio* niet alleen de stad en haar burgers, maar ook de bestuurders en met name de Bickers. Hij noemt de Bickers ‘rechte Vaders en Voorstanders van haer Volck en Vaderlandt’ die het belang van de stad voor hun eigenbelang lieten gaan, toen zij vrijwillig aftraden.¹¹⁴ Hij presenteert de Bickers als eerbiedwaardige, redelijke en belangeloze bestuurders, wier daden de stad en het land welvaart geven.¹¹⁵ Hij benadrukt dat het besluit om Willem II audiëntie te weigeren niet alleen van hen afkomstig was, maar van de hele vroedschap – ze zijn dus geen alleenheersers, zoals de Fries opwerpt. Het stadsbestuur handelde daarmee volgens hun recht en privileges.

In de *narratio* wordt zo nu en dan gebruik gemaakt van een pathetische stijl, met name door de Hollander, om de toehoorders nog extra te beïnvloeden door het oproepen van verontwaardiging of medelijden. Woorden en begrippen worden herhaald (*congeries*): de Hollandse soevereiniteit is bijvoorbeeld ‘onder de voeten getreden, en verplettert’.¹¹⁶ Er zijn eveneens herhaaldelijk retorische vragen: ‘Wie soude hem [Willem II] dan tegen gestaen hebben, of die soude het met sijn bol hebben moeten boeten?’¹¹⁷ Alliteratie wordt hierbij ook ingezet (‘bol’ en boeten’) ter versterking van de emotie en dat gebeurt ook elders, bijvoorbeeld in ‘soo werden wy vast opgegeten met huyd en met hayr, daer voor moeten wy kleyn bier, in plaets van goed bier, en de schamele luyden water, in plaets van bier, drincken.’¹¹⁸ Het noemen van onschuldige groepen als de armen

113 Kn. 6824, p. 23.

114 Kn. 6824, p. 28.

115 Kn. 6824, p. 29.

116 Kn. 6824, p. 20.

117 Kn. 6824, p. 21.

118 Kn. 6824, p. 28.

dient ook om medelijden en verontwaardiging op te wekken. De antithese wordt ook effectief toegepast, zoals in de beschrijving wie de stad aanvielen:

[...] de luyden wisten niet wat volk dat het was: sommige seyden het waren Lottringers, sommige meenden dat het de Sweeden waren, die soo een tijdt lang by den Rhijn gelegen hadden: maer dat het onse eygen soldaten waren, en dat dat quam door sijn Hooghey, en konde niemandt versinnen.¹¹⁹

De climax wordt ook ingezet, hier in combinatie met een alledaagse vergelijking: 'daer was'er niet een die qualijck genoegde, so gehoorsaem waren sy [de burgers] haer [hun] Magistraten en Oversten, ja gelijk het gehoorsaem kindt sijn vader kan zijn'.¹²⁰

Intermezzo 3: het Hollants praatjen en het Amsterdams Journael

In de *narratio* komen opvallende gelijkenissen naar voren tussen het *Hollants praatjen* en een ander pamflet uit 1650, het *Amsterdams Journael*.¹²¹ Dit doet verslag van de aanslag en beschrijft de stichting, opkomst en bloei van Amsterdam; neutraal is het geenszins. De passage over de mislukking van de aanslag komt deels letterlijk, deels in net iets andere bewoordingen, overeen met de beschrijving ervan in het *Amsterdams Journael*.¹²² Daarnaast zijn er meer algemene raakpunten tussen de twee pamfletten: de informatie die gegeven wordt over de aanslag en het perspectief erop.

De overeenkomsten lijken te groot voor toeval: is er sprake van directe invloed? Van het *Amsterdams Journael* zijn drie versies overgeleverd, waaronder twee dezelfde drukken met een verschillend titelblad en een vermeerderde druk.¹²³ Deze laatste is in elk geval na het *Hollants praatjen* verschenen, aangezien er drie delen van de Hollandse praatjes in worden genoemd,¹²⁴ het uitgebreid is tot aan de dood van de prins en er achteraan een *Lotinge* is toegevoegd met de datum 22 november 1650. De andere twee exemplaren bevatten een lijst aan het einde die dateert van 29 oktober 1650, dus tenzij er een niet overgeleverde vroegere druk was, is het *Hollants praatjen* eerder vervaardigd.¹²⁵ De verwantschap tussen de teksten wordt onderstreept, doordat één van beide vroege drukken van het *Amsterdams Journael*, evenals het *Hollants praatjen*, 'Hieronimus Verdussen' als drukker op de titelpagina noemt,¹²⁶ de andere noemt alleen het drukjaar. Hadden het

119 Kn. 6824, p. 26.

120 Kn. 6824, p. 27.

121 Kn. 6704-6706.

122 Kn. 6824, p. 23-24; Kn. 6704, p. 17-18.

123 Kn. 6704; Kn. 6705; Kn. 6706. Andere pamflettcatalogi noemen geen andere versies. Kn. 6705 is in 1968 opnieuw uitgegeven door Uitgeverij Minerva, Amsterdam.

124 Kn. 6706, p. 27.

125 Knuttel noemt het *Amsterdams Journael* vóór het *Hollants praatjen* in zijn catalogus, maar dit lijkt dus niet in overeenstemming te zijn met de daadwerkelijke chronologie.

126 Kn. 6705.

Hollants praatjen en het *Amsterdams Journael* wellicht dezelfde drukker en/of auteur?

Conclusio

Alle sprekers formuleren ten slotte hun uiteindelijke mening, hiertoe aangezet door de Hollander. Na diens positieve woorden over de Bickers en de Amsterdamse vroedschap spoort hij zijn toehoorders en een algemeen publiek aan om het gedrag van Willem II te verwerpen:

Ick vraag u-lieden en alle redelijcke menschen, of 't wel redelijk is dat een Stadhouder over soo kleynen oorsaeck [de weigering hem te ontvangen], soo grooten wraeck behoort te nemen, of soecken te nemen?¹²⁷

Hierop geven zijn drie gesprekspartners hun concluderende standpunten: allen zijn het nu met hem eens. De Fries antwoordt duidelijk: 'Neen'. Als hun stadhouder dat in Friesland had gedaan, zou het hem berouwen. Ook de Geldersman vindt 'dat hy al te rigoreus gegaan heeft'. Hij ekent nu dat de Staten van Holland zelfstandig mogen handelen, bijvoorbeeld in de militiekwestie:

[...] de Staten van Holland moeten weten, wat tot haer Lants nut, en tot harer onderdanen voordeel noodig is; willen sy soldaten afdanken men behoorde 't haer niet te beletten, willen sy haer land open setten, (gelijck men wel beter weet dat sy niet en willen) laet haer met haer eygen begaen [laat hen hun gang gaan], sy zijn soo onvoorsichtig niet, of sy weten wel wat haer te doen staet.¹²⁸

Zijn eerdere tegenstand is dus gebroken. De Brabander is het met hem eens: 'Daer segt gy de waerheyt aen vriendt, ick soude mede wel vertrouwen, dat sy [de Staten van Holland] haer lant niet in perijckel [gevaar] sullen brengen'. Hij is blij voor zijn gesprekspartners dat het zo goed afgelopen is.

Met deze conclusie is de bewijsvoering ten einde, maar het laatste woord is nog niet gezegd. Nu er overeenstemming is tussen de sprekers, gaat de Hollander in de afsluiting nog een stapje verder door zijn gesprekspartners aan te moedigen actief bij te dragen aan de verspreiding van zijn boodschap. De anderen zijn hiertoe grif bereid en ze versterken tevens het ethos van de Hollander. De afsluiting bevat dus mobiliserende elementen.

De Brabander eindigt zijn concluderende spreekbeurt met een interessante vraag aan de Hollander: 'Maer zijt gy een Amsterdammer, om dat gy soo voor haer spreeckt?'¹²⁹ De Hollander antwoordt dat hij geen Amsterdammer is en dat hij er ook niet woont. Dat hij dus min of meer een objectieve buitenstaander is,

127 Kn. 6824, p. 30.

128 Kn. 6824, p. 30.

129 Kn. 6824, p. 30.

maar toch lovend over de stad, de inwoners en vooral de magistraat spreekt, versterkt zijn mening alleen maar. Hij doet dit naar eigen zeggen omdat hij een Hollander is en omdat

ick op 't duysentste deel den lof, van de voorsichtigheyt en kloekheyt [flinkheid in handelen] der Magistraten, en de willige gehoorsaemheyt der Borgeren van Amsterdam niet kan uyt spreken, ende en sal 't niet na-laten te doen, waer ick kome, en waer ick kan.¹³⁰

Hij grijpt de gelegenheid dus aan om nogmaals de Amsterdamse magistraten en de burgers te prijzen. De Brabander vat zijn woorden op als een aansporing en hij zegt zijn voorbeeld te volgen ('Soo sal ick oock').¹³¹

De Geldersman en de Fries ondersteunen de Hollander evenzeer en willen zijn boodschap eveneens uitdragen. De Geldersman geeft aan dat hij 'groot vermaeck' in 'den Hollanders praat' gehad heeft en hij noemt hem een 'eerlijck' en 'yverig' man.¹³² De Fries voegt daaraan toe: 'Ick heb al veel dingen gehoort, die ick noyt geweten heb'. Het gesprek biedt dus vermaak en lering van een deugdzaam persoon. De Fries is vanwege de leerzame inhoud van mening dat de Hollander het zou moeten laten drukken: er is niets buiten de waarheid gezegd en de jonge prins kan 'daer uyt leeren, op een ander tijdt wijser te wesen, ende sulcke boose raadsluyden geen gehoor meer te geven'.¹³³ Hij krijgt bijval van de Geldersman: 'Ja het behoort gedruckt te werden, soo mogen [kunnen] onse Landsluyden oock sien, wat'er al in de werelt te doen is'.¹³⁴ De twee willen het gesprek dus uitdrukkelijk aan een breder publiek bekend maken om het te onderrichten en aan te zetten tot ander gedrag.

Als de Hollander zijn vrienden uitnodigt om later eens een namiddag bij hem langs te komen om verder te praten en om het glas te heffen op de gezondheid van de 'Heeren van Amsterdam, en hare kloeckmoedige en getrouwe Borgeren', accepteren zijn drie gesprekspartners de uitnodiging dan ook eendrachtig.¹³⁵

Intermezzo 4: het motief van de 'onschuldige vorst'

Twee functies staan in dit gesprek voorop: informeren en mobiliseren. Emotioneren is hier en daar aan de orde, met name in de *narratio* via de stijl en zo nu en dan door een pathetisch argument. Maar hoe zit het met de functie bekritisieren? Het spreekt vanzelf dat een pamflet over de aanslag op Amsterdam vanuit Hollands perspectief kritisch is over de aanstichter ervan, stadhouder Willem II. Zijn daden worden als onrechtmatig en onvoordelig bestempeld, maar hij wordt nau-

130 Kn. 6824, p. 31.

131 Kn. 6824, p. 31.

132 Kn. 6824, p. 31.

133 Kn. 6824, p. 32.

134 Kn. 6824, p. 32.

135 Kn. 6824, p. 31.

welijks persoonlijk (*ad hominem*) aangevallen.¹³⁶ Alleen de Brabander gebruikt blamerende taal: hij noemt de legerofficieren ‘kale Jonckers’¹³⁷ en de deelnemers aan de aanslag noemt hij ronduit en bij herhaling verraders. De prins blijft dit keer niet buiten schot:

Wel wat schelmachtige verradery was dat? Men behoorden al de Verraders doodt gesmeten te hebben, soo een Stadt in 't midden van 't Landt soo te komen verraen! Of heeft den Prins gemeent soo veel eer in te leggen met het veroveren van dese Stadt, door schepen met volck, als sijn Oom, Prins Mauritius salig: gedach: met het winnen van Breda, door het Turf-schip?¹³⁸

Maar dit is een uitzondering. De Hollander houdt de prins de hand boven het hoofd, vooral op de momenten waarop Willem II het het meest moet ontgelden (tijdens de *confirmatio* als het over zijn aftreden gaat en in de *narratio*). Hij wijst op zijn jeugdige leeftijd en op zijn onbetrouwbare raadslieden die daar misbruik van maken:

Denckt eens wat men met sulcke Dienaers en Raadslieden behoort te doen, die de jonckheyt en goetheyt van Sijn Hoogheyt soo misbruycken, hem tot sulcke schrickelijcke en gevaarlijcke stucken raden.¹³⁹

De Hollander staat zelfs niet eens onwelwillend tegenover Willem II als stadhouder, mits hij dienaar is van de Staten. Hij zou wel zijn macht willen inperken door het patentrecht niet alleen bij hem, maar ook bij de Staten-Generaal te leggen.¹⁴⁰ Op die manier zou hij niet meer ongezien troepen kunnen verzamelen. Dit zou overigens later, op de Grote Vergadering in 1651, ook echt worden besloten.¹⁴¹ De raadslieden zou de Hollander wel willen straffen:

Ick en wilde hem [de prins] niet als eer en deugt bewesen hebben; maer ick soude willen weten hebben, wie sijn raders [adviseurs] tot sulcke pernitieuse [verderflijke] ende vervloecte desseyne[n] [plannen] waren, en die soude ick straffen als Schelmen en Verraders toekomt, andere ten exemp[el] [...]¹⁴²

Dit motief van de ‘onschuldige vorst’ staat in een traditie. Aan het begin van de Opstand beweerden de aanhangers van het verzet tegen Philips II dat ze niet de wapens hadden opgenomen tegen hun onschuldige koning, aan wie ze loyaal bleven, maar tegen zijn verdorven raadslieden die hem hadden misleid. Later, wanneer hij zijn dwaling zou inzien, zou hij de bedriegers hun gerechte straf toe-

136 Zie over deze houding ook Van der Plaats 1988, p. 363 en Poelhekke 1954, p. 209-210.

137 Kn. 6824, p. 18.

138 Kn. 6824, p. 25. Maurits had in 1590 Breda op de Spanjaarden veroverd door een turfschip vol soldaten heimelijk de stad in te laten varen.

139 Kn. 6824, p. 6.

140 Kn. 6824, p. 22-23.

141 Zie over de Grote Vergadering de epiloog aan het eind van dit hoofdstuk, p. 178-179.

142 Kn. 6824, p. 22-23.

dienen.¹⁴³ De Hollander neemt in dit pamflet een vergelijkbare vergoelijkende positie in ten aanzien van Willem II: zijn jeugd en goedheid worden door zijn adviseurs misbruikt. Over wie die raadslieden geweest zouden zijn, wordt met geen woord gerept, maar in de latere delen van de Hollandse praatjes worden wel gissingen gedaan: Alexander van der Capellen Heer van Aartsbergen;¹⁴⁴ Cornelis Aerssen van Sommelsdijk;¹⁴⁵ Cornelis Musch;¹⁴⁶ en zelfs de Franse kardinaal Mazarin worden genoemd.¹⁴⁷ We zullen in hoofdstuk 3 zien dat deze mythe ook in 1672 nog een rol speelt.

De sprekers: vier gewesten

Het *Hollants praatjen* heeft een dominante hoofdspreker (de Hollander) die geen bedreigend tegenspel krijgt. Zijn tegenstanders (de Fries en de Geldersman) stellen vragen en strubbelen tegen, maar nergens krijgen ze de ruimte om uitgebreid te argumenteren. Hun tegengas zorgt er juist voor dat de Hollander zijn punt steeds kan versterken. Aan het eind van het gesprek zijn ze door de Hollander overtuigd. Tot slot treedt een ondersteunende persoon op (de Brabander).

De geografische herkomst van de sprekers is gekozen met het oog op de argumentatie. Daarbij wordt de suggestie gewekt dat hun mening representatief is voor die van het hele gewest, hoewel er binnen de afzonderlijke gewesten wel degelijk onenigheid was.¹⁴⁸ De keuze voor een Hollander als spreekbuis voor het Amsterdams-Hollandse standpunt lijkt vanzelfsprekend; hij is het beste in staat om dat over te brengen. Zijn drie gesprekspartners vertegenwoordigen provincies die belangrijk waren in het actuele politieke veld, in het bijzonder in hun houding ten opzichte van Holland. Ze spreken geen dialect, maar worden wel getypeerd met behulp van (Hollandse) standaardbeelden over de betreffende gewesten.

De Hollander

Het is reeds duidelijk: zowel kwantitatief als inhoudelijk heeft de Hollander het overwicht. Hij presenteert zichzelf in de afsluiting ook expliciet als leraar: hij kan de anderen wegens tijdgebrek niet verder 'onderrichten'.¹⁴⁹ Uit welke plaats hij afkomstig is, wordt niet duidelijk, maar hij is in elk geval geen Amsterdammer,

143 Zie over deze kwestie aan het begin van de Opstand: Geurts 1956, p. 131-136; Swart 1994, p. 100-101; De Vrankrijker 1933, p. 1-61.

144 Kn. 6829, B2r; Kn. 6833, A2r.

145 Kn. 6829, B2r; Kn. 6842, p. 25.

146 Kn. 6842, p. 25.

147 Kn. 6842, p. 23-24.

148 Zie voor de onenigheid tussen de Hollandse steden Groenveld 1990, p. 39-42.

149 Kn. 6824, p. 31.

hetgeen zijn schijnbaar objectieve pro-Amsterdamse mening nog meer versterkt.¹⁵⁰ Hij is gepreoccupeerd met geld en handel. Op zich stonden Hollanders in het algemeen bekend om hun geldzucht en hun ‘ijverre gebruik der Koopmanschappen’,¹⁵¹ maar hier lijkt er meer aan de hand te zijn dan de uitwerking van een sjabloon alleen.

Om met geld te beginnen: meteen in zijn derde spreekbeurt wekt de Hollander door de vergelijking van Willem II met de hertog van Alençon de suggestie dat het doel van de prins de Amsterdamse wisselbank was.¹⁵² In het vervolg expliciteert hij dit door te melden dat de prins wist dat er veel geld was, omdat Amsterdam hem beloofd had twintig ton goud voor te schieten.¹⁵³ Vooral in zijn argumentatie voor de inkrimping van het leger is het financiële aspect van wezenlijk belang: Holland heeft het grootste aandeel in de kosten voor het leger, maar kampt met een financieel tekort; de belastingen kunnen omlaag; sparen is wenselijk; de ‘papieren’ soldaten moeten worden geëlimineerd om korte metten te maken met onnodige uitgaven en zich verrijkende officieren; de betaling van de soldaten kan eerlijker en efficiënter.¹⁵⁴ Een belangrijke focus van de Hollander is dus geld en financiën.

In de *digressio* over de belastingverhoging, gebruikt de Hollander rekenvoorbeelden om aan te tonen dat het niemand past om meer belasting te betalen.¹⁵⁵ Hij is dus cijfermatig ingesteld. Belangrijker is nog dat hij hier een normatief beeld geeft van de groepen in de samenleving. Voor de kooplieden, onderverdeeld in ‘rijck’ en ‘gemeen’, heeft hij de meeste aandacht. Daarnaast noemt hij de ‘arme gemeente’, het uiteindelijke slachtoffer van belastingverhoging. Hij geeft over de handel in deze passage ook *inside information* door te klagen over de ‘slechte neeringe’ en ‘quade betalinge’ van tegenwoordig, alsof hij er zelf mee te maken heeft.

Elders komt zijn kennis van de handel eveneens tot uitdrukking. Zo is de handel het argument in de redenering dat een aanval op Amsterdam het hele land zou schaden. Hij legt uitgebreid uit dat Amsterdam de stapelmarkt is van goederen en geld voor de hele wereld. Een aanslag op de stad zou betekenen dat het vertrouwen van de kooplieden in deze veilige handelsplaats wegvalt, waardoor ze met hun handel vertrekken en dat gaat ten koste van de welvaart van het hele land, zo voorspelt hij, inspelend op een angst die vrij algemeen gedeeld werd.¹⁵⁶ Daarnaast werkt hij de vergelijking uit tussen de Unie en een compagnie met zeven kooplieden.¹⁵⁷ Hij verwijt Willem II niet zo deskundig op het gebied van de

150 Zie eerder in dit hoofdstuk de paragraaf ‘Conclusio’, p. 127-128.

151 De Laat 1652, p. 70. Zie ook Meijer Drees 1996, p. 57.

152 Kn. 6824, p. 4.

153 Kn. 6824, p. 19.

154 Kn. 6824, p. 9, 11-13, 18-19.

155 Kn. 6824, p. 13-14.

156 Kn. 6824, p. 8; Groenhuis 1977, p. 47.

157 Kn. 6824, p. 11.

handel te zijn en kooplieden hun geld te willen onthouden.¹⁵⁸ Verder ziet hij tussen 'Heeren' en kooplieden vrijwel geen onderscheid, hij noemt ze in één adem, en 'koopmanschap' en 'goede ordre in alles' staan op hetzelfde plan.¹⁵⁹ De reden dat de magistraten alle lof verdienen en ook krijgen van de inwoners is dat ze de handel van de burgers altijd proberen te bevorderen.¹⁶⁰ De visie van de Hollander is dus een typisch koopliedenstandpunt.

Andere bijzonderheden spreken dat niet tegen. Hij heeft klerken in dienst en volgens de Fries komt hij – hoe vaag ook – veel bij 't volck'.¹⁶¹ De Hollander is er trots op een term als 'halte' te kennen uit de ruitery.¹⁶² Hij heeft een drukker in zijn kennissenkring: hij kent de drukker van het gefingeerde verdrag 'seer wel' en houdt hem de hand boven het hoofd door zijn naam niet te noemen.¹⁶³ Het pamflet was immers inmiddels verboden.

Mogelijk zegt de focus van de hoofdspreker iets over de herkomst en doelgroep van het pamflet. Was de auteur of opdrachtgever wellicht zelf een koopman, reder of andere ondernemer of functionaris in een handelscompagnie, die aanschurkte tegen de bestuurlijke macht en die via een pamflet zijn standpunt naar voren wilde brengen?¹⁶⁴ Of was hij een regent met handelsbelangen? De lezers moesten op hun beurt eveneens vertrouwd zijn met of tenminste geïnteresseerd zijn in geld en handel om de argumentatie te begrijpen. Mogelijk is het pamflet bedoeld voor de eigen kring van welgestelden en handelslieden, die hun eigen politieke visie erin verwoord en gerechtvaardigd zagen en die de argumenten kregen voorgeschoteld om deze opinie verder te verspreiden. Andersdenkenden moesten erdoor worden overtuigd of werden uitgedaagd een weerwoord te schrijven.

Dat de gesprekspartners van de Hollander uit drie andere provincies komen, wijst op een nog grotere ambitie: andere gewesten moesten eveneens worden overgehaald tot het Hollandse standpunt.

De tegenspelers: de Geldersman en de Fries

De twee tegenspelers van de Hollander hebben vrijwel evenveel tekst, maar de Geldersman heeft meer spreekbeurten. Inhoudelijk geldt dezelfde rangorde: de kritiek van de Geldersman is fundamenteeler dan die van de Fries en hij introduceert de belangrijkste kwestie, de staatsinrichting. Maar bedreigend voor de hoofdvizie wordt ook zijn tegenstand nooit. Beide sprekers veranderen van me-

158 Kn. 6824, p. 19-20.

159 Kn. 6824, p. 5; Kn. 6824, p. 24.

160 Kn. 6824, p. 24.

161 Kn. 6824, p. 32; Kn. 6824, p. 20.

162 Kn. 6824, p. 23.

163 Kn. 6824, p. 23; Kn. 6824, p. 29.

164 Kooplieden hadden, ook als ze rijker of even rijk waren als regenten, niet automatisch toegang tot het bestuur, aangezien ze de juiste contacten misten (Groenhuis 1977, p. 50, 66).

ning: zijn ze aanvankelijk tegen of in elk geval niet voor de Hollander, aan het einde van het gesprek zijn ze het roerend met hem eens. Dat nu juist een Geldersman en een Fries overgaan tot een pro-Hollandse zienswijze, is veelbetekend gezien de politieke posities van de gewesten anno 1650.

Gelre stond traditioneel achter Oranje. Deze provincie, van oudsher een hertogdom, was in 1609 bij de andere zes gewesten van de Republiek gevoegd.¹⁶⁵ Sindsdien berustte de soevereiniteit niet meer bij de hertogen, maar bij de Landdag, de Gewestelijke Staten van Gelre. In theorie althans, want in praktijk werd het lidmaatschap van de Unie vooral via de Oranje-stadhouders beleefd en belichaamde de Oranje-dynastie de opvolging van de aloude hertogen.

Het gewest was geen homogeen geheel, het was onderverdeeld in vier kwartieren die verre van eensgezind waren. Het Overkwartier (Roermond) was nog in Spaanse handen en de andere drie kwartieren lagen voortdurend met elkaar overhoop: Zutphen versus Nijmegen en de Veluwe (Arnhem), het belangrijkste vanwege de vestigingen van het Hof van Gelre en de Gelderse Rekenkamer, trok wisselend partij. Uit welk kwartier de Geldersman afkomstig is, wordt niet duidelijk; hij fungeert als spreekbuis voor de provincie als geheel. De specifieke situatie van onenigheid wordt dus genegeerd.

De verhouding tussen Gelre en Holland was enigszins gecompliceerd. In rangorde stond Gelre, als hertogdom, boven alle andere gewesten inclusief het graafschap Holland.¹⁶⁶ Maar het economisch zwakke en door oorlog geplaagde Gelre droeg slechts 5,5% af aan de oorlogskas tegenover Holland 59%. Holland had dus in de praktijk veel meer macht in Den Haag en beschouwde Gelre slechts als een buffer tegen invallers, maar Gelre liet zich door zijn formele hoogste rang niet zo gemakkelijk overheersen. De geografische ligging van Gelre aan de rand van de Republiek maakte hun relatie nog moeizamer. Het door de Unie betaalde leger bevond zich voor een aanzienlijk deel in Gelre, maar Holland had de meeste invloed op de samenstelling ervan. In vreedstijd – zoals in 1650 – profiteerde Gelre economisch veel meer van het leger dan het gewest tot het onderhoud ervan bijdroeg.¹⁶⁷ De provincie was dus, zowel economisch als geografisch, niet gebaat bij afslanking ervan en stond dan ook ‘met huid en haar aan ’s Prinsen kant’.¹⁶⁸ Ook was er sprake van bitterheid en gekwetste trots jegens de steeds rijker wordende Hollandse kooplieden. De inwoners van Gelre waren gedoemd tot oorlogsgebied en dus tot armoede.¹⁶⁹

Wat Gelre onderscheidt van de andere tegenstanders van Holland is de actie-

165 Deze en de nu volgende gegevens ontleen ik indien anders vermeld aan Poelhekke 1975, p. 133-136; 148-151; 156.

166 Zie over het Gelderse primaat en de protocollaire rangorde Frijhoff en Spies 2000, p. 84-85 en Poelhekke 1975, p. 148-150. Verderop in deze paragraaf kom ik hierop terug (p. 136).

167 Poelhekke 1975, p. 201.

168 Poelhekke 1975, p. 200; zie ook Groenveld 1967, p. 136.

169 Heinen-Von Borries 2001, p. 459. Dit uitte zich in afkeurende woorden over Holland in de literatuur (Heinen-Von Borries 2001, p. 464, 466 n. 61, 67).

ve bijdrage aan de bezending en de aanslag op Amsterdam. De Gelderse edelman en raadgever van Willem II, Alexander van der Capellen Heer van Aertsbergen, had de Dordtse magistraat tijdens het bezoek van de prins aan die stad danig beledigd en daarmee had hij heel Holland tegen zich in het harnas gejaagd.¹⁷⁰ Bovendien had Gelre op verzoek van de prins troepen ruitery, afkomstig uit Arnhem en Nijmegen, voor de aanslag geleverd.¹⁷¹ Tot slot kwam een aantal leden van het Hof van Gelre de prins persoonlijk bedanken, toen hij zich na alle gebeurtenissen in Dieren teruggetrokken had.¹⁷² Daarnaast speelde een voorval uit het recente verleden een rol, dat in pamfletten wel verbonden werd met de gebeurtenissen in Amsterdam.

De Gelderse stad Nijmegen speelde in het voorspel van Willem II op de aanslag op Amsterdam een cruciale rol.¹⁷³ In grote lijnen ontspoon zich het volgende conflict: toen de Munsterse vrede een feit was, wilde Nijmegen het oude recht tot magistraatsbestelling terug.¹⁷⁴ Dit recht was sinds de verovering van de stad door Maurits in 1591 aan de stadhouder vervallen voor de tijd van de oorlog. Het doel was een patriottistische samenstelling van het bestuur, opdat Nijmegen niet opnieuw zou overlopen naar Spaanse zijde. Nu de oorlog voorbij was, wilde Nijmegen haar recht terug. Willem II ging echter niet akkoord en beschouwde zijn bevoegdheid als inherent aan het stadhouderschap. Hij wenste geen enkele concessies te doen en wilde de onbepaalde macht in de vernieuwing van de magistraat. Dat lukte hem ook, want heel Gelre trok partij voor de prins. Onder invloed van militair vertoon tijdens de magistraatsverkiezing 1648-1649, sputterde ook de Nijmeegse magistraat nauwelijks tegen ondanks protest van haar burgers. Cornelis Aerssen van Sommelsdijk, handlanger van de prins en in die tijd gouverneur van de stad, had voor de versterking van het garnizoen gezorgd. Later zou hij ook met de prins voor Amsterdam komen.¹⁷⁵ In 1650 geschiedde de electie in betere harmonie, maar nog steeds volgens de wil van de prins. Willem II had in deze kwestie voor het eerst zijn monarchale aspiraties tentoongespreid door zijn – discutabele – recht te laten gelden ter versteviging van zijn positie. Tijdgenoten beschouwden dit achteraf als een voorbode voor het latere machtsvertoon te Amsterdam, bijvoorbeeld in *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praatje* (16).¹⁷⁶

In Friesland heerste rond 1650 eveneens een anti-Hollandse stemming, gericht tegen het overwicht en de eigengereidheid van dat gewest.¹⁷⁷ Dat uitte zich onder andere in de politieke stellingname van Friesland: het gewest was tegen

170 Groenveld 1967, p. 70, 73.

171 Aitzema 1669, p. 443.

172 Aitzema 1669, p. 454.

173 Poelhekke 1969, p. 110-111.

174 Zie over de reductie van Nijmegen de dissertatie van Kolman 1952; voor de situatie na de vrede, p. 174-193. Tenzij anders vermeld, baseer ik mij hierop.

175 Aitzema 1669, p. 443.

176 Kn. 6842, p. 27.

177 Breuker en Janse 1997, p. 35; *Geschiedenis van Friesland* 1980, p. 314; Kalma 1973, p. 104.

het Hollandse afdankingsvoorstel.¹⁷⁸ Bovendien had hun eigen stadhouder Willem Frederik, een neef van Willem II, de aanslag gesteund. Als eerste na Zeeland betuigde Friesland dan ook uitgebreid dank aan de prins, in de Staten-Generaal en in brieven aan Willem II en Willem Frederik. In een brief aan de prins van 18 augustus repten de Friezen openlijk over de aanslag ‘als sijnde het eenigste middel geweest, waer door de Provintien buyten confusie [verwarring] gehouden zijn’.¹⁷⁹

De rol van Willem Frederik in de aanslag verdient enige uitleg. Friesland had sinds de dood van Willem van Oranje een eigen stadhouderlijk hof uit een andere tak van de Nassaus. De Friese stadhouder had formeel minder macht dan de Hollandse en had geen volledige zeggenschap over het leger. In praktijk kon hij echter wel invloed uitoefenen.¹⁸⁰ Al bestond er rivaliteit tussen de stadhouderlijke huizen, vaak hadden ze toch een gemeenschappelijk belang en dat was met name rond 1650 het geval. Beide heren hadden te kampen met steden die hun eigen magistraten wilden benoemen en dat zou machtsvermindering voor henzelf betekenen.¹⁸¹ Nadat de Friese stadhouder in 1635 geweld had gebruikt om zijn positie te waarborgen, probeerde Willem II in 1650 hetzelfde met Amsterdam. Hierbij kon hij op Willem Frederik rekenen, die hem er zelfs toe aanspoorde en met troepen naar Amsterdam toog.¹⁸² Friesland stond in het algemeen achter de stadhouder.

De aversie tegen Holland en Amsterdam werd breed gedragen. Ook dichters gaven er uitdrukking aan, zoals Petrus Baardt in de door Claude Fonteyne uitgegeven *Heeren Feenster Almanack*, in het gedicht met de veelzeggende titel ‘Bickers zijn vergifte kickers’ (1651).¹⁸³ Na de aanslag bleven de Friezen Willem II eveneens volgen. Juist de provincie Friesland, bij monde van haar afgevaardigde Osinga, diende in augustus in de Staten-Generaal het bemiddelingsvoorstel van Willem II in met betrekking tot Frankrijk en Spanje.

Concluderend: zowel Gelre als Friesland waren Oranjegezind en stonden in 1650 aan de zijde van de prins, tegenover Holland en Amsterdam. Tevens hadden beide gewesten een actief aandeel in de aanslag op Amsterdam. Dat nu juist een Geldersman en een Fries zich laten overtuigen van een Hollandse visie op staatszaken en dat ze de Hollander na afloop ook nog complimenteren, zal extra effect gehad hebben. Dit moest de lezer aansporen om eenzelfde houding aan te nemen.¹⁸⁴

178 Groenveld 1967, p. 20, 25.

179 Geciteerd naar Aitzema 1669, p. 454.

180 Breuker en Janse 1997, p. 35.

181 Breuker en Janse 1997, p. 35.

182 Breuker en Janse 1997, p. 35; Groenveld 1967, p. 23.

183 Breuker en Janse 1997, p. 35; Kn. 7008 bevat een afschrift in oud handschrift van het schimpdicht. Zie voor het gedicht ook Dirks 1861, p. 43-45.

184 Overigens is het een interessante vraag waarom er geen Zeeuw – het meest anti-Hollandse gewest – optreedt. Een mogelijke verklaring is dat de Zeeuwen zo fel en hardnekkig in hun tegenstand waren, dat het

Bij de keuze voor de tegenstanders is dus rekening gehouden met de politieke verhouding van de gewesten ten opzichte van Holland. In hun typering wordt dienovereenkomstig aangesloten bij bekende bijzonderheden van de provincies, die van belang zijn voor de Hollandse beeldvorming.

Het primaat van het hertogdom Gelre ten opzichte van het graafschap Holland speelt bijvoorbeeld een rol: de Geldersman wordt als eerste spreker genoemd op de titelpagina, dus ook vóór de inhoudelijk belangrijkste spreker, de Hollander. Dit sluit aan bij de politieke praktijk, waarin altijd aan deze formele rangorde werd vastgehouden. Gelre stond wegens zijn oude waardigheid altijd bovenaan in officiële aktes die door alle gewesten werden ondertekend.¹⁸⁵ Gelre en Holland zaten in de Staten-Generaal tegenover elkaar pal naast de stadhouder – zoals Frijhoff en Spies het formuleren¹⁸⁶ – en in deze volgorde namen ze het woord in de vergadering, waarbij Gelre met zijn adellijke afgevaardigden graag op zijn strepen stond. Dat Gelre één van de armste gewesten was, zodat het feitelijk minder macht had dan Holland, deed niks af aan de uitstraling die het primaat met zich meebracht.¹⁸⁷ Holland verweet Gelre in 1654 'eeuwig en altijd dictator' over de andere gewesten te willen spelen;¹⁸⁸ in het *Hollants praetjen* is dit juist omgekeerd: hierin verwijt de Geldersman dit de Staten van Holland.

Daarnaast wordt er gerefereerd aan het grote – in vergelijking met bijvoorbeeld Holland – aantal edelen in Gelre. De edelen oefenden veel meer invloed uit op het bestuur dan de burgerregenten.¹⁸⁹ De Geldersman spreekt in het *Hollants praetjen* van 'Onse Edelen' en dat zij geen hertog – in dit geval Willem II – boven zich zouden willen verdragen.¹⁹⁰ Johan de Laet noemde het aantal edelen in 1652 bij de beschrijving van de Gelderse 'Manieren der Inboorlingen' ook als karakteristiek: 'Den Adel is daar Zeer veel, en, door de daden der Voorouderen, doorluchtig'.¹⁹¹ De auteur sloot dus aan bij in die tijd – met name vanuit Hollands perspectief – opvallende kenmerken van het gewest.

Specifiek voor de Fries is zijn preoccupatie met vrijheid. Hij spreekt van 'Wy vrije Friesen', hij is het die protesteert tegen de aantijgingen van de Brabander dat de provincies niet vrij zijn en ook in zijn enige lange spreekbeurt draait het om de traditionele vrijheidszin van de Friezen.¹⁹² Hij bewijst hierin op basis van een gebeurtenis uit het Friese verleden dat de Friezen zich niet zo gemakkelijk zullen laten overheersen door de stadhouder als de Hollanders. De vrijheidszin van de Fries sluit aan bij de heersende beeldvorming. Al van oudsher wordt de

daarom niet geloofwaardig zou zijn als een Zeeuwse spreker bakzeil zou halen. In *Het Tweede Deel* (12) duikt wel een Zeeuw op, maar deze is uitdrukkelijk van het niet-koppige type, volgens de Hollander althans.

185 Tenten 2001, p. 95.

186 Frijhoff en Spies 2000, p. 84.

187 Poelhekke 1969, p. 101.

188 Frijhoff en Spies 2000, p. 84-85.

189 Zie over de invloed van de ridderschap en steden in Gelre Poelhekke 1975, p. 158-160.

190 Kn. 6824, p. 21.

191 De Laet 1652, p. 3.

192 Kn. 6824, p. 21; 16; 21-22.

Friezen die eigenschap toebedeeld, hetzij in negatieve of in positieve zin, zoals hier, waar de vrijheidszin zorgt voor weerstand tegen het juk van Willem II.¹⁹³ Dat dit beeld bij tijdgenoten bekend was, blijkt opnieuw uit de woorden van De Laat: ‘Het volk van Frieslandt is in ’t gemeen, door een ingebooren aard [...] Vryheid lievende, konnende geen ding minder verdragen dan de slaverny’.¹⁹⁴ Het woord ‘slaven’ dat de Fries in zijn eerste spreekbeurt gebruikt voor mensen die door de prins zouden worden overheerst, krijgt tegen die achtergrond een extra negatieve lading.¹⁹⁵

De ondersteunende partij: de Brabander

Zoals we zagen refereert de Brabander aan zaken die in Zuid-Brabant én aan zaken die in Noord-Brabant spelen, zodat niet duidelijk is welk deel van het gewest de auteur bedoelt. Staatsrechtelijk legt hij de nadruk op Zuid-Brabantse zaken, om een tegenstelling met de Republiek te creëren. De Brabander heeft het over de Spaanse koning en is verbaasd over de gang van zaken in de Republiek. Hij neemt pas actief deel aan het gesprek vanaf de *narratio*. In de rol van Zuidelijk Brabander had hij ook niets met de staatsinrichting van de Noordelijke Nederlanden te maken en kon hij in de argumentatie hierover niet effectief ingezet worden. Desondanks heeft hij net zoveel tekst als de Fries en de Geldersman bij elkaar. Zijn aandeel in de laatste gedeeltes is dus aanzienlijk. Dan wordt handig gebruikt gemaakt van zijn positie als persoon van buiten de Unie.

Enerzijds worden de voordelen van zijn staatkundige situatie benut, anderzijds staat hij op hetzelfde niveau als zijn gesprekspartners, is hij ‘één van hen’.¹⁹⁶ De Brabander toont onbegrip over het handelen van de prins, stelt vragen en verifieert of wat hij gehoord heeft over de aanslag ook daadwerkelijk de gang van zaken is geweest. Zo krijgt de Hollander de gelegenheid verder te speculeren en uit te weiden over de gebeurtenissen. Voorts houdt de Brabander de sprekers een spiegel voor door te laten zien dat ze helemaal niet zo vrij zijn als ze denken, sterker nog, in Brabant zijn ze naar zijn mening vrijer, terwijl dat gewest onder koninklijk gezag staat. Als buitenlander kan hij Willem II onomwonden voor de onvrijheid verantwoordelijk stellen – waarmee de stadhouder er dus slechter vanaf komt dan de Spaanse vorst – en heftiger dan de anderen ageren tegen de aanstichters van de aanslag. Het bestuur en de burgers van Amsterdam hemelt hij daarentegen op. Dat de Brabander dezelfde mening toegedaan is als de Hollander en diens visie bevestigt en versterkt, geeft het Hollandse standpunt extra kracht: ook een buitenstaander die verder geen belangen in de kwestie heeft, dacht er zo over.¹⁹⁷

193 Zie Breuker en Janse 1997, p. 29-42, over het beeld van de Friese vrijheid.

194 De Laat 1652, p. 218.

195 Kn. 6824, p. 3.

196 Het citaat is afkomstig uit Poelhekke 1954, p. 227.

197 Het is mogelijk dat de Brabander, evenals de Fries en de Geldersman, ook is gekozen vanwege de anti-

Evenals de Fries en de Geldersman wordt de Brabander door middel van opervlakkige kenmerken – overeenkomstig een protestants en Hollands perspectief – gekarakteriseerd.¹⁹⁸ Hij is in de eerste plaats een typische katholiek. De hevige regen en duisternis tijdens de nacht van de aanslag (middenin de zomer) ziet de Hollander als een 'sonderlijke bestieringe Gods'.¹⁹⁹ De Brabander reageert:

Dat dat by de onse geschiedt was, men soude het al voor een groot mirakel, van den eene Saint of d'ander gehouden hebben, ende daer soude men al d'een of andere processie voor gedaen hebben.²⁰⁰

De Hollander riposteert dat zij het voor een 'mirakel van den Grootsten Saint, dat is, van dien grooten Godt' houden. Dat het gaat om een vaak genoemd verschil tussen katholieken en protestanten is duidelijk: enerzijds de 'autoriteit' van heiligen en rituelen tegenover de loutere 'bemoeienis' van God alleen anderzijds. De precieze focalisatie is daarmee overigens nog niet gegeven: de tekst kan uitgelegd worden als katholieke zelfspot, maar ook als een protestantse sneer. Hoe dan ook, opnieuw wordt op de afwijkende signatuur van de Brabander gewezen, terwijl hij in feite dezelfde mening is toegedaan.

De enige gebeurtenis uit een verder verleden die de Brabander aanhaalt, is er – net als bij de Fries – één uit de 'eigen' geschiedenis: de inname van Breda door Maurits met een turfschip vol soldaten.²⁰¹ De invloed van de gilden bij de belastinginning in Spaans-Brabant zet de Brabander in als onderscheidend kenmerk om de vrijheid van de Republiek – en Holland in het bijzonder – aan de kaak te stellen. Opnieuw wordt dus gebruik gemaakt van bekende stereotypen en kenmerken van een provincie om een spreker te typeren, teminste voorzover ze bruikbaar en zinvol waren voor de pro-Hollandse argumentatie. Achterwege blijven bijvoorbeeld beelden van de Spaanse Brabander als zijnde verwaand, eerzuchtig, listig en dol op uiterlijk vertoon.²⁰² Om zijn standpunt geloofwaardig te maken, moest hij zo Hollands mogelijk overkomen. De discrepanties in zijn ty-

Amsterdamse en anti-Hollandse publieke opinie in die katholieke, Spaanse provincie. Het zou natuurlijk goed kunnen dat er met de aanval op Amsterdam flink gespot werd; in feite doet de Brabander dat ook als hij de vrijheid van de Hollanders onder de loep neemt. Kn. 6803 is een gedicht tegen Brabantse paskwillen over de aanslag, getiteld *Revenzie van de Brabantsche Lasteringen. Ghedruckt tot Breda, by Simon Claesz 1650*. Circuleerden er anti-Amsterdamse pamfletten in Brabant? Geeft dat de eensgezindheid van de Brabander met de Hollander een extra betekenis? In Knuttel heb ik dergelijke Brabantse paskwillen niet gevonden, tenzij bedoeld wordt op een pamflet als Kn. 6773, tegen het Amsterdamse stadsbestuur, dat in Breda gedrukt was. Breda lag weliswaar in Staats-Brabant, maar was geen lid van de Unie. Verder onderzoek naar de houding van Brabant ten opzichte van Holland en Amsterdam, speciaal in 1650, zou deze kwestie moeten ophelderen.

198 Poelhekke verwoordt het als volgt: 'een Brabander ontsproten aan de breinen van in het Noorden gewortelde schrijvers, dus allerminst een exponent van de bevolking in het Zuiden zoals deze in haar overgrote meerderheid werkelijk dacht en voelde' (Poelhekke 1954, p. 226-227).

199 Kn. 6824, p. 23.

200 Kn. 6824, p. 24.

201 Kn. 6824, p. 25.

202 Zie over de beeldvorming Holland-Spanje Meijer Drees 1997, p. 79-114 (over de beelden in Bredero's

pering wat betreft Noord- en Zuid-Brabant moeten ook in dit licht gezien worden. Het ging de auteur er niet om een duidelijke identiteit van de Brabander neer te zetten, maar hij refereert aan een algemeen Brabanderbegrip dat hij naar believen inzet in dienst van de Hollandse vrijheid.

Overigens is de Brabander geen naaste bekende van de Hollander, getuige zijn vraag of de laatste een Amsterdammer is.²⁰³

Conclusie: doelgerichte mobilisatie

Het *Hollants praatjen* reken ik tot het type genuanceerde mobilisatie (type 1). Maar daarnaast bevat het ook kenmerken van het rechtlijnige, zakelijke type 2 (gesloten informatie).

Het pamflet begint zeer doelgericht: op de titelpagina worden het onderwerp en het doel van de tekst aangekondigd en de sprekers richten zich meteen op de hoofdkwestie. Dit is kenmerkend voor het tweede type en dat geldt eveneens voor de zakelijke, informerende argumentatie. De aanspreking van de toehoorders en een algemener publiek past echter beter bij de mobilisatie van het eerste type. Zwaarwegend voor de toekenning van de uiteindelijke functie, mobiliseren, is de vraag van de Hollander aan het einde van de *narratio*. Dan nodigt hij zowel zijn toehoorders ('u lieden') als een algemeen publiek ('alle redelijcke menschen') in directe bewoordingen uit om een eindoordeel te vellen. Hij zet hen ook succesvol tot actieve verspreiding van de boodschap aan. Dat zijn gesprekspartners er ten slotte op aandringen om het gesprek te drukken teneinde de prins en 'onse Landslyuden' te onderrichten is typerend voor de combinatie van informatie en mobilisatie. Emotioneren en bekritisieren zijn secundair.

De mate van openheid is genuanceerd wat past bij type 1 (genuanceerde mobilisatie). De Geldersman en de Fries zijn het niet eens met de Hollander, al krijgen zij weinig gelegenheid hun standpunten te beargumenteren. Aan het einde is er wel eensgezindheid: de twee geven dan expliciet aan dat ze het met de Hollander eens zijn. Ze laten zich dus overtuigen. De Brabander ondersteunt het Hollandse perspectief al vanaf zijn eerste optreden. De keuze voor sprekers uit verschillende provincies ondersteunt de functie mobiliseren: verschillende gewesten worden aangesproken en indirect aangespoord om het voorbeeld van de sprekers te volgen. Door vier gewesten op te voeren die uiteindelijk eensgezind zijn, wordt aangestuurd op eendracht in de Republiek.

Het *Hollants praatjen* is er dus op gericht om de hele Unie eensgezind achter de Hollandse visie te krijgen dat Willem II onrechtmatig gehandeld heeft en dat de Staten van Holland in hun recht staan, omdat elke provincie soeverein is. Lezers worden aangemoedigd om dit standpunt verder te verspreiden. In het diagram

Spaanschen Brabander (1617), p. 84-87). Over de Spaans-Hollandse beeldvorming en het Spaanse zelfbeeld handelt het proefschrift van Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* (2003).

203 Kn. 6824, p. 30. Zie ook de paragraaf 'Conclusio', p. 127-128.

aan het eind van dit hoofdstuk plaats ik het *Hollants praatjen* net buiten de cirkel van type 1 (genuanceerde mobilisatie) in de richting van type 2 (gesloten informatie).

De vier vervolgen op het *Hollants praatjen*

Inleiding

Op het *Hollants praatjen* verschenen nog in 1650 vier reacties met dezelfde titel, dezelfde sprekers en hetzelfde doel:

12. *Het Tweede Deel Van 't Hollands Praatjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaande het Bedrijf van Zyn Hoogheyt. Mitsgaders Het Souvereyn Vermogen der Ed. Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant. Beneffens d' Achtbaarheydt der Heeren Burgemeesters van Amsterdam. Tot Antwerpen. Gedruckt by Jeronimus Verdussen. 1650. (Kn. 6829)*

13. *Hollands Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aengaande het recht en het werck van sijn Hoogheyt, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht uytgegeven. Het Derde Deel, Tot Brussel, Gedruckt by Jan Verdussen. (Kn. 6833)*

14. *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje, Verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt. Tot Antwerpen; By Hieronymus Verdussen, 1650. (Kn. 6839)*

16. *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praetje, Aangaande De Wettige Souveraynityt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc. Gedruckt in 't vrije Jaar 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel, (Kn. 6842)*

Twee van de vier vervolgen zijn evenals het *Hollants praatjen* (10) dialogen van type 1, waarin mobiliseren de hoofdfunctie is en er nuancering is van het hoofdstandpunt: *Het Rechte Tweede Deel* (14) en *Het Rechte Derde Deel* (16). *Het Rechte Tweede Deel* (14) borduurt voort op het *Hollants praatjen*, maar het is al met al plichtmatiger en minder meeslepend. Het verscheen vlak na 24 september en toen was de actualiteit nog niet noemenswaardig veranderd ten opzichte van het *Hollants praatjen*.²⁰⁴ Wellicht was er ook enige haast met de publicatie gemoeid, omdat het *Tweede* en *Derde Deel* reeds waren uitgekomen. Vanwege de slotsom aan het einde, met adviezen aan Amsterdam, noem ik het gesprek mobiliserend, maar het bevat veel minder directe aansprekingen dan het *Hollants praatjen*. Het spel met de provincies die overgaan naar het Hollandse standpunt is nagenoeg afwezig. Een echt meningsverschil ontbreekt: er is slechts minimale nuancering, louter om het gesprek gaande te houden. In het diagram plaats ik het op de rand van de el-

204 Dit pamflet kwam vlak na 24 september uit, aangezien het volgens het nawoord van de drukker ter perse lag toen de *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders* (Kn. 6852-6854) uitkwam, die 24 september is gedaateerd. Wellicht was het stuk ook haastig en onder druk geschreven na de publicatie van *Het Tweede* en *Derde Deel*.

lips van type 1 (genuanceerde mobilisatie); in het midden, omdat informatie en kritiek ook aan de orde zijn.

Het Rechte Derde Deel (16) is in vergelijking veel feller, directer en mobiliserender. Het verscheen in de tweede helft van november, toen de actualiteit danig was veranderd en om commentaar vroeg (Willem II was op 6 november overleden; de reactie van de Staten van Holland was voortvarend met het herstel van de ontslagen regenten en met het initiatief voor een Grote Vergadering;²⁰⁵ een week later werd Willem III geboren). Het pamflet bevat daarnaast ook bekritiserende elementen (met name *ad hominem*-argumentatie), een aanwijzing voor type 3, maar het mobiliserende aspect overheerst. Evenals in het *Hollants praetjen* (10) is er aanvankelijk een meningsverschil, maar uiteindelijk onderschrijven alle sprekers in een conclusie het Hollandse standpunt; het gesprek is dus gesloten, maar met nuance, zoals hoort bij het eerste type. Dat de verschillende provincies overgaan tot de Hollandse visie had eveneens een mobiliserend effect. Ondanks de duidelijke kenmerken van type 1 (genuanceerde mobilisatie) staat *Het Rechte Derde Deel* in het diagram niet middenin de ellips, maar op de rand vanwege het kritische element, in de richting dus van type 3 (gesloten kritiek).

Het Tweede Deel (12) is een pamflet van type 2: gesloten en gericht op informeren. Het heeft een doelgerichte titel, in de argumentatie spelen zakelijke argumenten de hoofdrol (door alinea-indeling ondersteund), het vermeldt herhaaldelijk expliciet dat het op lering gericht is en er is een belerende hoofdspreker; alle kenmerken die wijzen op het didactische type 2.²⁰⁶ Door toevoeging van een nieuwe spreker met een ander standpunt lijkt er aanvankelijk sprake van een meningsverschil (dat zou wat betreft openheid wijzen op type 1, nuance), maar dit is slechts schijn. De nieuweling geeft van meet af aan te kennen dat hij bereid is om zich te laten onderrichten en geeft zich evenals de anderen gewillig over aan de Hollander. Hierdoor heeft het gesprek toch een vrij gesloten karakter. Vanwege deze lichte nuance zet ik *Het Tweede Deel* in het diagram net buiten het centrum van type 1 (gesloten informatie) in de richting van type 2 (genuanceerde mobilisatie).

Het Derde Deel (13) is een voorbeeld van een mengvorm met kenmerken van alle drie de typen: het opinieert via bekritisieren (type 3) en informeren (type 2) zonder dat het een het ander duidelijk overheerst. Het is echter niet volledig gesloten, zoals bij deze typen tot nu toe het geval was. Eén spreker is van mening veranderd sinds het *Hollants praetjen* (10) en moet opnieuw overtuigd worden. Ook

²⁰⁵ Zie hierover de epiloog 'Hollands zege', p. 178-179.

²⁰⁶ De enkele uitspraken die iets mobiliserends in zich hebben, doen daar niets aan af. De Zeeuw spreekt voor 'veel Zeeuwen' en wil de anderen, als het gesprek gedrukt is, in Zeeland overtuigen ('uyt'er doolingen [...] brengen', Kn. 6829, C3,2v). En de Fries heeft het er aan het begin over dat hij erop vertrouwt dat 'd'Inwoonders der Nederlanden' spoedig 'in Broederlicke liefde' zullen leven (Kn. 6829, A2v).

een ander geeft voorzichtig wat tegengas, maar veel gewicht leggen hun opmerkingen niet in de schaal. Bovendien zit iedereen halverwege alweer op hetzelfde spoor. Wat betreft openheid is dit gesprek dus ook ambigu: niet zo gesloten als je bij een type 2 en 3 zou verwachten, maar minder genuanceerd dan bij pamfletten van type 1. Vanwege de directe en alomtegenwoordige kritiek op een pamflet (auteur) plaats ik het uiteindelijk bij het derde type. In het diagram staat *Het Derde Deel* echter niet in het centrum, de ellips, maar erbuiten zowel in de richting van type 1 (genuanceerde mobilisatie) als van type 2 (gesloten informatie), omdat het niet helemaal gesloten is en de kritiek met informatie gecombineerd wordt.

Argumentatie

Alle vier vervolgen hebben hetzelfde doel als het *Hollants praatjen* (10): het verdedigen van de soevereiniteit en de handelwijze van de Staten van Holland en het aantonen van de onrechtmatigheid van de daden van Willem II. Alleen *Het Rechte Derde Deel* (16) gaat een stap verder door te betogen dat een stadhouder in het geheel niet nodig is. De aard en de inhoud van de argumenten variëren per pamflet.

Het Tweede Deel

De onderbouwing geschiedt in *Het Tweede Deel* (12; type 2) met zakelijke argumenten. Overtuigend informeren ('goede en wijze onderrichtinge') – overeenkomstig type 2 – is het doel en dit wordt ook herhaaldelijk geëxpliciteerd.²⁰⁷ Een lesje staatsinrichting als bewijs past bij dit doel. De Hollander vergelijkt in een lange monoloog het staatsbestel met dat van andere landen en volkeren met een Republikeinse regeringsstructuur (Zwitserland, de Romeinen en de Grieken), hij bespreekt de onafhankelijke positie van de provincies voor en tijdens de Opstand, noemt de kroon in het wapen van de provincies als bewijs en richt zich tot slot op de politieke praktijk: de provincies maken wetten zonder medeweten van de Staten-Generaal en deze richten op hun beurt verzoeken tot de provincies.²⁰⁸ Verderop in het pamflet onderbouwt de Hollander zijn visie nog door 27 artikelen uit het Unie-ontwerp te citeren.²⁰⁹

Een nieuw argument ten opzichte van het *Hollants praatjen* (10) is de vergelijking van de Unie met een huwelijk. Deze komt volgens de Hollander uit een ander – in zijn ogen leugenachtig – pamflet, de *Hollandsche Eclipsis*²¹⁰ (beter bekend als *Bickerse Beroerten*) en gaat niet op: 'In d'Unie der Provintie gaet 't heel anders:

207 Kn. 6829, A3,2v. Zie voor meer citaten de paragraaf 'De Zeeuw' verderop in dit hoofdstuk, p. 152-153.

208 Kn. 6829, A2v-A3,2v.

209 Kn. 6829, C1v-C2v.

210 Kn. 6843-6846.

daer is elk in sijn bysonder regt vanden ander verdeelt'.²¹¹ Bovendien, zo stelt de Hollander, is Holland machtiger dan alle provincies samen en verdient het een bevoorrechte positie.²¹² Personen met ongelijke middelen trouwen immers ook niet in gemeenschap van goederen, zo vervolgt hij, maar maken 'Huwelicksche voorwaarden'.

Tot slot – en ook dat is nieuw – verdedigt de Hollander het beleid van Amsterdam ten aanzien van predikanten die zich vanaf de kansel met politiek bemoeien en ten aanzien van de invloed van de magistraat in de kerkenraad. Hij doet dit met autoriteitsargumentatie – hij citeert een aantal geleerde theologen – en onder verwijzing naar politieke besluiten uit het begin van de Opstand. De Brabander wil weten waarom de rooms-katholieken hun godsdienst niet vrij mogen beoefenen, maar de Hollander heeft geen tijd meer om hem dat uit te leggen.²¹³

In aansluiting op het eerste deel – waarnaar herhaaldelijk wordt verwezen – wordt voortgeborduurd op de parallel Anjou-Willem II.²¹⁴ De mythe dat Willem II geen blaam treft, wordt in dit gesprek nog meer benadrukt, herhaald en uitgelegd.²¹⁵ In wezen is de stadhouder oprecht en goedaardig, maar door zijn jeugdige leeftijd is hij wispelturig en gevoelig voor vleierij en status.²¹⁶ Hiervan hebben zijn raadgevers misbruik gemaakt. Twee van hen worden met naam genoemd: 'den Heer Cappelle van Aertsbergen' en 'de Heer van Sommelsdijck'.²¹⁷

Het Derde Deel

Het Derde Deel (13) weerlegt het spraakmakende anti-Amsterdamse pamflet *Bickerse Beroerten*.²¹⁸ Het *Hollants praetjen* (10) kondigde nog een reactie aan op *Het Swarte Potlood*, maar kennelijk was dit pamflet al oud nieuws.²¹⁹ De twee functies informeren en bekritisieren gaan in *Het Derde Deel* hand in hand. Omdat het zich van meet af aan tegen een pamflet en diens auteur richt, schaar ik het onder type 3 (bekritisieren).

De Hollander werpt met gebruik van voornamelijk zakelijke argumenten de volgende vijf punten uit de *Bickerse Beroerten* omver: (1) dat de Bickers van de arminiaanse factie zijn, dat ze die religie in willen voeren en de prins daarom naar

211 Kn. 6829, B3,1r.

212 Kn. 6829, B3,2r: 'waerom oock redelick is gevonden, dat in alle saken, die gemeen zijn gemaect, dese Provintie eenig groot voordeel sou worden gegunt.'

213 Dit is wel vreemd, de Hollander zegt alleen dat hij het zou kunnen uitleggen, maar doet het niet. Ook wordt er geen nieuwe afspraak gemaakt om het daarover te hebben. Waarom wordt het punt hier dan toch aangeroerd? Of wordt er verder niet op ingegaan vanwege ruimtegebrek? Vanaf de voorlaatste pagina onderaan wordt het gesprek in een kleinere letters weergegeven.

214 Kn. 6829, A3,2v-B1v.

215 Kn. 6829, A3,2v, B1v-B2r, B3,2v, C1r, C3,1v.

216 Kn. 6829, p. B1v-B2r.

217 Kn. 6829, B2r.

218 Kn. 6843-6846. Van der Plaat vermoedt met Poelhekke dat dit pamflet van Willem II of uit zijn naaste omgeving afkomstig is (Van der Plaat 1988, p. 364-365 en n. 87).

219 Kn. 6807-6809.

het leven staan; (2) dat de Bickers alle besluiten van de Staten-Generaal teniet doen; (3) dat de Bickers de rampzalige situatie van de West-Indische Compagnie hebben bewerkstelligd; (4) dat de Bickers staatsvijanden geholpen hebben; (5) dat de Bickers de oorzaak zijn van de vrede en de problemen die deze met zich meebrengt. Onder de argumenten zijn opvallend veel drogredenen (*ad populum*, *ad verecundiam*, *ad hominem*); ook retorische stijlmiddelen als *praeteritio* (de aankondiging dat men iets gaat overslaan, maar het daarmee intussen toch zegt) en retorische vragen worden ingezet.

De kritiek richt zich niet alleen inhoudelijk op de *Bickerse Beroerten*, maar ook persoonlijk op de auteur ervan. Van meet af aan, ook als de inhoud nog voorop staat, spreekt de Hollander in de 'hij'-vorm, met wie hij de 'laster-schrijver' bedoelt, over het pamflet ('Soo verre als ick gelesen heb, en doet hy noch niet anders als [...]', 'Hy begint seer Politijkelijk [...] en 'ik sal zijn lasteren ontle-den').²²⁰ De kritiek is niet mals: hij is een 'lasteraer' die met zijn 'lastermont' 'volhert in't uytspouwen van andere versierde [verzonnen] grouwelen [gruwellen]'.²²¹ Voorts zijn zijn woorden goddeloos en toont hij met zijn leugens dat hij zijn boosheid niet kan beheersen. Pas echt kwaad wordt de Hollander verderop als het gaat om de hulp aan staatsvijanden: deze lastering is volgens hem gezogen 'uyt een verdoemelijke poot van een Goddelosen hont'.²²² Hij spreekt de auteur dan ook direct aan met 'Kom voor den dagh logehnaer' en daagt hem uit om met bewijs te komen. Doet of kan hij dat niet, dan is hij een 'Goddeloose lasteraer' tegen wie ingebracht zal worden 'dat ghy u hatelijcke veder gedoopt hebt in een Helsche int [inkt] van alle grouwelen'. Alleen 'ernstig berou' kan deze 'afgijselfijcke sonde' doen vergeven.²²³

Het Rechte Tweede Deel

Het Rechte Tweede Deel (14) is van de vier vervolgen de meest letterlijke navolging van het *Hollants praetjen* (10). Daarop wijst het voornemen van de sprekers in de eerste spreekbeurt al: hun doel is 'om ons voorleden praetje weder te vernieuwen'.²²⁴ Inhoudelijk is het grotendeels een herhaling van zetten, maar het gaat wel iets verder dan zijn voorbeeld. De argumentatie bestaat grofweg uit drie onderdelen: de vergelijking van Willem II met Alva om enerzijds te bewijzen dat Holland niet zo vrij is als het beweert (zelfs minder vrij dan de Spaanse Zuidelijke Nederlanden) en anderzijds dat Willems daden zeer onrechtmatig zijn. Dit laatste wordt ook aangetoond door te wijzen op de onwettigheid van de aanslag en de bezending. Tot slot is er kritiek op de militie. Mobilisatie, informatie, kritiek en emotie wisselen elkaar af.

220 Kn. 6833, A2v, A3, 1r, A31v, A3, 2r.

221 Kn. 6833, B2v.

222 Kn. 6833, B3, 1v.

223 Kn. 6833, B3, 1v.

224 Kn. 6839, p. 3.

De argumentatie begint met de receptie van het *Hollants praetjen* – het effect van de mobilisatie. Het gaat hierbij natuurlijk om het *gewenste* resultaat van het pamflet, wat niet met het daadwerkelijke overeen hoeft te komen. Dit gedeelte is op zichzelf dus ook indirect mobiliserend: de lezers worden gestuurd in hun interpretatie. De Brabander zegt dat hij het ‘met groot vermaak’ gelezen heeft en ook in Friesland las men het ‘met groote lust’.²²⁵ De receptie onder Friese heren en vooral die aan het Brabantse keizerlijke hof komen in detail aan bod. Zowel de Fries als de Brabander gebruiken bij hun verslag autoriteitsargumentatie (*ad verecundiam*).

De Fries heeft een ‘Vries Heer’ horen zeggen dat het ‘boeckjen’, samen met de brief van de prins over de gevangenneming van de heren, hen de ogen geopend heeft.²²⁶ De daden van Willem II kunnen volgens hem met recht met die van Alençon en de voormalige Friese stadhouder Graaf Ernst – die een vergelijkbare coup had gepleegd – worden vergeleken. De Friezen zullen nu beter op hun stadhouder letten om dergelijke ‘verradery’ te voorkomen en zullen hem daarin niet steunen. Ook zullen ze beter op hun hoede zijn, omdat de prins nog steeds de absolute macht nastreeft en hij zelfs de sterkste provincie durfde aan te vallen. De Fries concludeert dat deze ‘treffelijken Heer’ zo volmondig en ijverig sprak dat het leek alsof hij zelf de wapens in de hand genomen zou hebben om de vrijheid te verdedigen.²²⁷

De Brabander verhaalt – bijna vijftien pagina’s lang met enkele onderbrekingen – hoe men over de zaak denkt aan het keizerlijk hof. Zijn bron is een vriend met connecties aan het hof die heeft gehoord wat ‘een seker treffelijck Brabands Heer’ heeft gezegd.²²⁸ De Brabander betoogt – vergelijkbaar met het *Hollants praetjen* – dat de Hollandse vrijheid en soevereiniteit weinig voorstelt. Dat hij zich daarbij nadrukkelijk verschuilt achter anderen was noodzakelijk vanwege zijn gewaagde bewijsvoering: de vergelijking van Willem II met de hertog van Alva, analoog aan die met Alençon in het *Hollants praetjen*. Alleen was Alva in de ogen van de zeventiende-eeuwer een nog veel wredere tiran.²²⁹ Als de Geldersman en ook de Hollander tegen de vergelijking protesteren, verontschuldigt de Brabander zich met te zeggen dat het zijn mening niet is, maar dat hij alleen wil uitleggen wat ‘dien Heer’ bedoelde.²³⁰ Intussen worden de daden van Willem II wel bekritiseerd en tegen die van Alva afgezet, in het nadeel van de stadhouder: hij handelde juridisch gezien onrechtmatiger dan de door zijn koning gevolmachtigde Alva. Overigens zijn de Hollander, de Fries en de Geldersman nog steeds van mening dat ‘quade raadsluyden’ de prins hebben beïnvloed.²³¹ Deze aanstootge-

225 Kn. 6839, p. 4.

226 Kn. 6839, p. 4.

227 Kn. 6839, p. 5.

228 Kn. 6839, p. 5.

229 De Geldersman noemt hem al protesterend ‘den wreedsten Tyran van de weerelt’ (Kn. 6839, p. 6).

230 Kn. 6839, p. 6.

231 Zie bijvoorbeeld Kn. 6839, p. 19-20.

vende vergelijking is wellicht de reden dat dit pamflet als enige van de Hollandse praatjes verboden werd door het Hof van Holland.²³²

Het gevoelselement ontbreekt niet in de uitwerking van de vergelijking. Herhaaldelijk worden emotionerende stijlmiddelen als de retorische vraag, de climax en de antithese ingezet. Ook zijn de argumenten op zichzelf zo nu en dan pathetisch: Alva was een vreemdeling, maar Willem II is opgevoed 'in den schoot van Holland', van hem zou je een aanval dus in het minste verwachten.²³³ Als bewijs voor de onvrijheid van Holland in vergelijking met de Zuidelijke Spaanse gebieden komt – evenals in het *Hollants praatjen* – opnieuw het argument van de belastingpraktijk aan bod. Ditmaal wordt Holland op meelijwekkende wijze en met gebruik van retorische vragen met de bijbelse ezelin van Bileam vergeleken.²³⁴ De eerlijke en arme burgers zijn gedwongen hoge belastingen op te brengen, maar worden met geweld behandeld en krijgen dus stank voor dank. Het belangrijkste argument blijft echter juridisch: Willem II had geen opdracht van de Staten-Generaal.

Vanaf dit moment – we zijn nu halverwege het pamflet – neemt de Hollander het heft weer in handen. Met zakelijke argumenten toont hij de onrechtmatigheid van Willems daden aan. Hij betoogt aan de hand van de resoluties van 5 en 27 juni van de Staten-Generaal dat er geen opdracht was voor de aanval en dat de commissie eindigde toen de prins verslag van de bezending deed in de Staten-Generaal op 27 juni. Zo nu en dan gebruikt hij emotionerende bewoordingen (met behulp van retorische vragen, antithese en *congeries*²³⁵) en eenmaal past hij een vergelijking uit het dagelijks leven toe: de opdracht van een meester die een knecht uitzendt om iets te verrichten, eindigt als die knecht thuiskomt en de meester hem bedankt. Hier wordt indirect nog eens duidelijk gemaakt dat de Staten-Generaal 'meester' zijn en Willem II 'knecht'. De Staten-Generaal mogen volgens de Hollander ook helemaal niet zo'n verregaande opdracht geven, omdat elke provincie op zichzelf soeverein is. Hij legt dit staatkundig uit en met voorbeelden uit de Bestandsperiode. Ook herhaalt hij dat de bezending politiek-juridisch onrechtmatig was.²³⁶

Het laatste gedeelte handelt over de militie.²³⁷ Ondanks de afdanking heeft de Hollander hierop nog steeds kritiek, omdat de kwestie van de 'papiere Mannetjens' en de 'dieverije' van de officieren nog niet is opgelost. De arme, belasting betalende gemeente is daarvan de dupe – opnieuw een gevoelsargument. Ook kaarten de Hollander en de Brabander aan in welk groot gevaar de prins het land heeft gestort door de grenzen onbewaakt te laten tijdens zijn aanval op Am-

232 Weekhout 1998, p. 381.

233 Kn. 6839, p. 6.

234 Kn. 6839, p. 12. Vergelijk Numeri 22: 22-27.

235 Bijvoorbeeld Kn. 6839, p. 17: 'en wat heeft hy [Willem II] gewonnen? Anders niet als hoon, haat en schande, daar hy hadde konnen blijven geeert, gelieft en gerespecteert.'

236 Zie voor dit gedeelte Kn. 6839, p. 16-22.

237 Kn. 6839, p. 22-28.

sterdam. Zij speculeren daarbij over de rampzalige gevolgen die dat gehad zou kunnen hebben, een inval van de Spanjaarden en vernietiging van de handel.

Het pamflet besluit met een aantal mobiliserende passages die er – samen met het gedeelte over de receptie – op wijzen dat het een type 1-gesprek (genuanceerde mobilisatie) is. De Hollander vertrouwt ondanks alles op een goede afloop en voorspelt dat er vrijheidsstrijders opstaan en dat de prins zich voortaan beter laat raden.²³⁸ Tot slot geeft hij Amsterdam advies.²³⁹ De stad moet in de eerste plaats de banden aanhalen met de omringende steden en met mensen die van haar afhankelijk zijn en die bereid zijn om voor haar te vechten. In de tweede plaats moet zij een gedetailleerde kaart van de stad en haar omgeving laten maken en internationaal verspreiden, zodat iedereen ziet dat Amsterdam vanwege haar formidabele ligging door niemand, ook niet door de stadhouder, kan worden ingenomen. Dan bloeit de handel en blijven de privileges ongeschonden.

Het Rechte Derde Deel

De bewijsvoering van *Het Rechte Derde Deel* (16) bestaat uit drie gedeeltes: pro- en contra-argumentatie van het standpunt dat er geen nieuwe stadhouder nodig is; uitweiding over het gevaar van politieke beïnvloeding door predikanten (met vele argumenten *ad hominem*); herhaling van het eerder gezegde in combinatie met gemoedsbeweging. Het hele pamflet is doordrenkt van mobiliserende elementen als directe aansprekingen van de gesprekspartners, van een algemeen publiek van Hollanders en Nederlanders en van meer specifieke autoriteiten als de Staten van Holland, regenten en magistraten.²⁴⁰ Zij worden aangespoord tot eendracht in vrijheid, dat wil zeggen zonder stadhouder. De autoriteiten wordt tevens gevraagd om de predikanten te straffen. Het is dus duidelijk een gesprek van het eerste type. Daaraan ondergeschikt komen informerende, emotionerende en vooral bekritiserende argumenten voor.

In het eerste gedeelte wordt de stelling geponeerd dat er geen nieuwe stadhouder nodig is. Er ontstaat een discussie, waarin de Hollander uitgebreid zijn argumenten hiervoor naar voren brengt in reactie op kritiek van zijn tegenstanders. Mobiliserende, informerende en emotionerende argumenten wisselen elkaar af. Voor de staatsrechtelijke bewijsvoering verwijst hij naar een recent pamflet, de *Trouwhartige Aenspraeck*, een traktaat waarin gepleit wordt voor een stadhouderloze regering.²⁴¹ *Het Rechte Derde Deel* gaat in op de gevaren die aan

²³⁸ Kn. 6839, p. 27: 'Daer sullen noch al mannen opstaen, die voor de vryheydt sullen spreken: daer is noch wel wat goets van te verhoppen: oock sal sijn Hoogheydt selver noch wel sien, dat hy daer mede niet deur en kan [...], ende sal hem [zich] wel ten besten laten raden.'

²³⁹ Kn. 6839, p. 29.

²⁴⁰ Bijvoorbeeld Kn. 6842, p. 10, 11, 12, 13, 14, 22, 23, 29, 35, 37, 38, 39.

²⁴¹ Kn. 6842, p. 4. De *Trouwhartige Aenspraeck* is van na 12 november, de vermeerderde druk van na 19 november (Kn. 6900-6905). Waarschijnlijk was de vermeerderde druk al uit, aangezien de Brabander over een 'Project' – de toevoeging aan de *Trouwhartige Aenspraeck* – spreekt dat hij gelezen heeft (Kn. 6842, p. 10).

stadhouders kleven, zoals hun ambitie (vanwege afkomst en rijkdom), hun eigenbelang en eerezucht, hun internationale familiebanden die voor oorlogsdreiging zorgen en hun bemoeienis met magistraatverkiezingen. Bovendien zullen mensen de stadhouder vleien of vrezen en dat leidt in beide gevallen tot gevaarlijke situaties als de aanslag op Amsterdam en de dankzeggingen hiervoor van de provincies.

Na deze vrij zakelijke redeneringen worden in het tweede gedeelte predikanten bekritiseerd en *ad hominem* aangevallen. Zij gaan hun boekje te buiten door zich – in het voordeel van de prins – met politiek te bemoeien in hun preken en in pamfletten.²⁴² Zo ruïen ze het volk op en vergroten ze het gevaar. Vooral Jacobus Stermont, predikant te Den Haag, wordt persoonlijk geblameerd. Hij ontkent weliswaar de auteur te zijn van de *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders* – dit wordt in het nawoord van *Het Rechte Tweede Deel* (14) geopperd –, maar hij is wel de auteur van de *Lauweren-Krans Gevlochten voor Syn Hoocheyt*.²⁴³ Dit is een pamflet in de vorm van een samenspraak dat zich direct richt tegen 'de gronden vande Hollantsen praeter'.²⁴⁴ Hieruit wordt veelvuldig geciteerd om het gevaar te bewijzen van dergelijke oproerige predikanten. Met name de uitspraak 'Dat de Predikanten met een Predikatie, meer quaat kunnen doen, als hondert Blaau-boeckjens' wordt herhaaldelijk aangehaald.²⁴⁵ Behalve Stermont worden ook de predikanten Teelink (zijn pamflet *Vrymoedige Aenspraeck* lag nog vers in het geheugen), Goethals, Lotius en Trigland op de hak genomen.²⁴⁶

Ook andere verdachte raadgevers van de prins worden genoemd: 'Griffier Musch, Aerssens, de Heer van Sommelsdijck, en sijn geheym-schrijver Helder-sich'.²⁴⁷ Evenals de predikanten hebben zij weinig met de vrede op. Het is voor het eerst in de Hollandse praatjes dat ook de mogelijke invloed van de Franse kardinaal Mazarin, belicht wordt.²⁴⁸ Hij zou Willem II aangespoord hebben om de vrede met Spanje te verbreken en om samen met hem tegen het Engelse parlement ten strijde te trekken. Het aandeel van de prins wordt opnieuw gebaggatelliseerd: hij was jong en werd door al deze personen op het verkeerde pad gebracht.²⁴⁹

Het derde gedeelte combineert emotionerende, informerende en mobiliserende elementen. Van de hak op de tak worden elementen uit het voorgaande herhaald en met elkaar verbonden. Het gesprek eindigt evenals het *Hollants*

242 Kn. 6842, p. 14: het gaat om predikanten die 'buyten haren predick-stoel springen, en haar [zich], den Vorst te geval, in de questien beginnen te steecken'.

243 Kn. 6842, p. 17. Kn. 6852-6854 (*Oogen-salve*); Kn. 6851 (*Lauweren-Krans*). Zie voor het nawoord van *Het Rechte Tweede Deel* ook 'Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet', p. 157-158.

244 Kn. 6851, titelpagina.

245 Kn. 6842, bijvoorbeeld op p. 16, 22.

246 Kn. 6842, p. 14, 27. De *Vrymoedige Aenspraeck* is te vinden onder Kn. 6857-6860.

247 Kn. 6842, p. 24-25.

248 Kn. 6842, p. 23-24.

249 Kn. 6842, p. 24

praatjen met conclusies van alle sprekers, waarin ze instemmen met het Hollandse standpunt.

De sprekers: vijf gewesten

Het cluster Hollandse praatjes heeft een vaste rolbezetting. Steeds voeren vier vertegenwoordigers van een provincie het woord: een Hollander, een Brabander, een Geldersman en een Fries. Slechts eenmaal wordt hierop een uitzondering gemaakt: *Het Tweede Deel* (12) voert een Zeeuw ten tonele. De typering en rol van de ‘vaste’ sprekers is in grote lijnen vergelijkbaar met die in het *Hollants praatjen* (10), maar hier en daar voegen de vervolgen wel iets toe of zijn er kleine wijzigingen.

De Hollander

De Hollander is in alle vervolgen superieur: hij heeft telkens de meeste spreekbeurten, hij is inhoudelijk dominant, hij instrueert de anderen en voert vaak als laatste inhoudelijk het woord. Alleen in de eerste helft van *Het Rechte Tweede Deel* (14) liggen de verhoudingen anders: tot en met pagina vijftien heeft de Brabander al twaalf spreekbeurten gehad tegenover zeven voor de Hollander (vijf voor de Geldersman en drie voor de Fries). Ook inhoudelijk is de Brabander dan de hoofdspreker. Maar een bedreiging voor de Hollander vormt dit niet: de Brabander ondersteunt zijn visie en over het hele gesprek gezien heeft de Hollander zowel kwantitatief als inhoudelijk de overhand.

Het Tweede (12) en *Derde Deel* (13) bieden nauwelijks nieuwe informatie over zijn persoon. Wel wordt meegedeeld dat hij ‘Hier te Rotterdam op de Steygher’ woont, wat overeenkomt met uitspraken uit het *Hollants praatjen* dat hij geen Amsterdammer is.²⁵⁰ Dat de Hollander in verschillende Hollandse praatjes over Rotterdam spreekt sluit hierbij aan: hij prijst de Rotterdamse burgers, maar hij is kritisch over de raad, waarin volgens hem ‘Creatuyren’ van de stadhouder zitten.²⁵¹

Het Rechte Tweede (14) en *Het Rechte Derde Deel* (16) bevatten meer interessante gegevens. Ze ondersteunen het beeld dat de Hollander een vrij rijke en geleerde koopman zou zijn. Dat hij bediening heeft en wijn schenkt voor zijn vrienden, karakteriseert hem als een welgesteld man.²⁵² Daarbij is de handel nog steeds zijn speerpunt en cijfermatig ingesteld is hij ook.²⁵³ Tevens bezigt hij een Latijnse rechtsterm.²⁵⁴ De vraag rijst nu of de Hollander niet alleen handelsbelangen heeft, maar of hij wellicht zelf politicus is. Hij is in het bezit van resoluties van de Staten-Generaal en van een remonstrantie van de Leidse magistraat aan de Sta-

250 Kn. 6833, A2v.

251 Kn. 6824, p. 22; Kn. 6842, p. 10-11.

252 Kn. 6839, p. 3.

253 Zie bijvoorbeeld Kn. 6842, p. 4 (getallen over de afdanking), 9 (koophandel).

254 Kn. 6842, p. 7.

ten van Holland uit 1582.²⁵⁵ Het is opvallend dat hij inzicht heeft in de buitenlandse ambities en connecties van de prins.²⁵⁶ De Hollander heeft dus minstens verregaande politieke contacten of bekleedde wellicht zelf een ambt. Gaat het te ver om te zeggen dat de Hollander – en daarmee de auteur? – een Rotterdamse koopman-regent was die zich ergerde aan zijn prinsgezinde collega's in de magistraat? Of was de Hollander toch puur een literaire constructie wiens biografische gegevens weinig of niets over de auteur zeggen?²⁵⁷

De Geldersman en de Fries

De Geldersman en de Fries fungeren stevast als aangevers of als tegenstanders; zij zorgen voor enige nuancering van het hoofdstandpunt, maar een echte bedreiging zijn ze nooit. Zo nu en dan zijn ze het echt niet met de Hollander eens, maar ze laten zich altijd overtuigen en ondersteunen hem vervolgens. Ze stellen vragen, ze doen sporadisch zelf inhoudelijk een duit in het zakje en ze bewaken de voortgang van het gesprek. Wellicht zijn de twee zakenpartners, want de Geldersman noemt de Fries 'mijn Compagnon'.²⁵⁸ Daarbij hebben ze beiden een paar eigenschappen die hen en hun provinciegenoten oppervlakkig karakteriseren, vergelijkbaar met het *Hollants praatjen* (10). Maar overeenkomstig hun rol in het gesprek, wordt hun typering nooit echt heterogeen, ze blijven een Hollandse Fries en Geldersman.

De Geldersman veroorzaakt steeds wat onenigheid, omdat hij telkens weer de Staten-Generaal soeverein acht – ookal had hij zich in het *Hollants praatjen* reeds laten overtuigen van het tegendeel.²⁵⁹ Aan het begin van *Het Derde Deel* (13) geeft hij zelfs expliciet aan dat hij onder invloed van militairen van mening veranderd is. Dat lijkt niet toevallig en past bij zijn herkomst. Gelre met zijn 'frontieren' en garnizoensteden herbergde immers een aanzienlijk deel van het leger. Er wordt dus aangesloten bij de ligging van het gewest in de Republiek. De Geldersman komt echter nauwelijks met onderbouwing voor zijn kritiek en zijn weerstand is snel gebroken. Dat hij een 'Hollandse' Geldersman is, blijkt ook uit het feit dat hij de gedeputeerden van zijn provincie complimenteert, omdat ze niet met de bezending hebben ingestemd.²⁶⁰ Daarmee geeft hij tevens aan dat hij niet de enige uit zijn provincie is die zich achter Holland schaaft.

De Fries is in de vervolgen net als in het *Hollants praatjen* gepreoccupeerd met de oude Friese vrijheid ('d'olde Friesse Fryheydt' in zijn woorden): de Friezen

255 Kn. 6839, p. 16-18; Kn. 6842, p. 29-30.

256 Kn. 6842, p. 9 (oorlog beginnen om de Engelse koning te herstellen), 23-24 (met de Franse kardinaal Mazarin de oorlog tegen Spanje hervatten).

257 De waarheid lijkt in het midden te liggen als de reconstructie klopt in de paragraaf 'De drukplaats en drukker: Antwerpen, Verdussen?', p. 165-166.

258 Kn. 6842, p. 3.

259 Zie bijvoorbeeld Kn. 6839, p. 15-16.

260 Kn. 6839, p. 16.

zouden zich nooit zo laten overheersen door hun stadhouder als de Hollanders en hij vergelijkt Willem II herhaaldelijk met de voormalige Friese stadhouder Graaf Ernst tegen wiens tirannie de burgers in opstand kwamen.²⁶¹ Anders dan in de andere Hollandse praatjes spreekt hij in *Het Tweede Deel* (12) een beetje dialect. De klank ‘ou’ wordt meestal ‘ol’, ‘ui’ wordt zo nu en dan ‘uu’ en ‘v’ wordt soms ‘f’, maar helemaal consequent wordt dit niet toegepast. Daarnaast typeren zijn volkse uitdrukkingen hem in dat deel als plattelander.²⁶²

De Brabander

De Brabander krijgt in de vervolgen geen expliciet Noord- of Zuid-Brabantse identiteit; maar evenals in het *Hollants praatjen* (10) lijkt hij afkomstig te zijn uit het zuidelijke Spaans-Brabant, hoewel er discrepanties zijn. Dat hij steeds de Zuidelijke met de Noordelijke Nederlanden vergelijkt en dat hij het gevaar van tirannie onder de stadhouder in het zogenaamd ‘vrije’ Holland veel groter acht dan in het ‘verheerde’ Brabant van de Spaanse koning, wijst erop dat hij uit het Zuiden afkomstig is.²⁶³ Bovendien spreekt hij over het keizerlijk hof in Brussel en heeft hij familie in Antwerpen, zijn neef.²⁶⁴ Misschien is de Brabander er ook zelf woonachtig (geweest), want in *Het Rechte Tweede Deel* (14) zegt hij over het gevangennemen van de zes heren (cursivering van mij): ‘doe wisten *wy* ’t al sondaags tot Antwerpen’.²⁶⁵ Zijn verblijfplaats in Amsterdam wordt als ‘logement’ aangeduid, een woord dat open laat of het om een vaste of tijdelijke woning gaat.²⁶⁶

De Brabander wordt als katholiek getypeerd vanuit Hollands, protestants, oogpunt. De Brabander noemt zijn geestelijk leiders in *Het Rechte Derde Deel* (16) ‘onse Papen’.²⁶⁷ Dit woord werd oorspronkelijk algemeen gebruikt voor priesters, maar na de Reformatie kreeg het een schimpende connotatie en raakte het onder katholieken in onbruik.²⁶⁸ Een echte katholiek zal ze dus zo niet aangeduid hebben. De Brabander vergelijkt de ‘papen’ met de Hollandse predikanten; de laatsten vindt hij nog veel slechter dan de roomse clerus, hij blameert ze ronduit.²⁶⁹ In *Het Tweede Deel* (12) komt zijn katholieke achtergrond eveneens

261 Kn. 6829, B3,1v; Kn. 6839, p. 4, 4-5, 8, 28.

262 Bijvoorbeeld: ‘eer moed’er hardt hebben; wie zijn end niet weet te holden, als het op de Knel aankoomt, die is in de Raadt zoo nut, als een Schaep tot de Wolvejaght’ (Kn. 6829, B3,1v).

263 Zie bijvoorbeeld: Kn. 6839, p. 5, 9, 12-14; Kn. 6842, p. 10. Vergelijk ook de paragraaf ‘De ondersteunende partij: de Brabander’ eerder in dit hoofdstuk (p. 137-139). De auteur(s) bracht(en) zich met deze vergelijking overigens in een lastig parket. Uit de vergelijking zou je kunnen concluderen dat een monarchie te prefereren zou zijn boven een stadhouderlijk bewind, maar daar ging het natuurlijk uitdrukkelijk niet om. Van belang is dat de prins tiranniek is en een gevaar voor de vrijheid.

264 Kn. 6839, p. 5; Kn. 6824, p. 32.

265 Kn. 6839, p. 23.

266 *Het Rechte Tweede Deel* loopt vooruit op een volgend gesprek in het ‘logement’ van de Brabander (Kn. 6839, p. 30), maar uiteindelijk vindt geen van de Hollandse praatjes daar plaats. Zie voor de betekenis het WNT.

267 Kn. 6842, p. 17 (zie ook p. 16, 36-37).

268 WNT, lemma paap.

269 Kn. 6842, p. 16-17, 36-37.

aan bod: hij vraagt de Hollander waarom de rooms-katholieken hun religie niet vrij mogen uitoefenen, met onderbouwing waarom dit wel zou moeten. Maar op dit discussiepunt wil de Hollander niet ingaan wegens tijdgebrek.²⁷⁰ Dit punt van de godsdienstvrijheid was juist een kwestie die in Noord-Brabant speelde na 1648. De Brabander is dus een katholiek, die met behulp van algemene associaties met het begrip Brabant getypeerd wordt.

Dat zijn identiteit enigszins vaag blijft, past precies bij de functie van de Brabander in de Hollandse praatjes. Hij ondersteunt de Hollandse vrijheid die wordt gegarandeerd door de Staten van Holland en niet door de prins.²⁷¹ Van belang daarvoor is dat hij een zogenaamd objectieve buitenstaander is, die niet onder het gezag van de stadhouder valt. Dat aspect wordt steeds uitgebuit. Hij toont verwondering over de gang van zaken in de Republiek en stelt hierover vragen. Hij bespreekt ook een controversieel en typisch Brabants onderwerp als de mogelijke herovering van Antwerpen (13, *Het Derde Deel*). Vanwege zijn herkomst kan hij gewaagdere gezichtspunten naar voren brengen dan zijn gesprekspartners: Willem II is nog tirannieker dan Alva, de Spanjaarden zijn betrouwbaarder dan de stadhouder (14, *Het Rechte Tweede Deel*), Willem II beperkt met zijn gedrag de vrijheid in de Republiek (14, *Het Rechte Tweede Deel*; 16, *Het Rechte Derde Deel*) en de predikanten zijn nog slechter dan de katholieke clerus (16, *Het Rechte Derde Deel*). Om deze Hollandse visie geloofwaardig te maken, moest de Brabander echter niet te anders zijn. Vandaar dat hij ook noordelijke trekjes heeft.

De Zeeuw

Het Tweede Deel (12) kent een nieuwe spreker, een Zeeuw. Deze wordt door de Brabander omzichtig bij de Hollander geïntroduceerd:

Goeden dagh, mijn Heer, goeden dagh. Verschoon onze stoutigheid, van dat wy u zoo vryborstigh bezoeken, en deze Vriend buyten u weten mee brengen. Ons voorlede Praatje, dat door den Druck en uwe naarstigheit aen alle menschen is mee-gedeelt, heeft hem belust ghe-maakt om u, benevens ons, nog eens te hooren, en het zijne, na de gelegenheit der zake zou vereischen, daar by te brengen; want hem dunkt dat op et voorgaande al vry wat valt te zeggen: bidde derhalven dat gy hem gelieft te hooren; te meer om dat het een goet Man is, die zich wel wil laten onderrichten. Wy hadden die moeiten zeer garen aan ons genomen, maar het is biligh dat ieder zijn eige woorden uitleght, en zijn voorstellingen beweert.²⁷²

Pas uit de reactie van de Hollander blijkt dat het om een Zeeuw gaat. Hij concludeert dat 'uit zen habijt' (uit zijn bovenkleding dus).²⁷³ De Brabander typeert

²⁷⁰ Kn. 6829, C3,2r-C3,2v.

²⁷¹ Als hij hem in *Het Derde Deel* dan toch één keer tegenspreekt, gebeurt dit halfslachtig met tegenstrijdigheden: de Hollander wel gelijk geven, maar tegelijkertijd met tegenargumenten komen (Kn. 6833, A3,2r-B2v).

²⁷² Kn. 6829, p. 1.

²⁷³ Het woord 'habijt' kan ook naar het geestelijk gewaad van kloosterlingen verwijzen (*WNT*), maar het

zijn vriend als een rechtschapen man, die bereid is zich door gereede argumentatie te laten overtuigen.²⁷⁴

De Zeeuw maakt dat inderdaad waar. Hij is het, samen met 'veel Zeeuwen',²⁷⁵ weliswaar niet eens met een aantal zaken uit het *Hollants praetjen*, maar tot een echt conflict of meningsverschil leidt dit niet. Hoewel hij tegen de Hollandse visie ingaat (zo nu en dan met onderbouwing), geeft hij al meteen aan dat hij zich gewillig wil laten onderwijzen: 'Zoo dat ick hier in met u niet kan stemmen, ten waer dat [tenzij] ick van u beter wiert onderricht'.²⁷⁶ Na de eerste inhoudelijke monoloog van de Hollander geeft hij zich reeds over: 'Uwe goede en wijse onderrichtinge heeft my, in dit deel, zo vernoegt dat ik my in het navolgende, gheheel, om tot een ware kennisse der zaken te komen, sal overgeven;'.²⁷⁷ In het vervolg geeft hij nog wel aan waar hem de schoen wringt, maar van echte tegenstand is geen sprake, aangezien hij zich op voorhand al gewonnen heeft gegeven en hij zijn overgave ook herhaaldelijk expliciteert.²⁷⁸

De Zeeuw vormt volgens de Hollander met zijn gedrag een uitzondering op zijn provinciegenoten en dat kan de laatste erg waarderen: 'Het is my lief dat ghy zoo gezeghzaam zijt; sommige van uw Landslieden zijn met geen reeden te verzetten.'²⁷⁹ Opnieuw wordt bij de typering dus aangesloten bij de Hollandse beeldvorming over de provincies; de Zeeuw vormt hiermee juist een contrast en dat paste bij het doel van het pamflet: onderricht in de Hollandse visie.

Wat zien we dus: de sprekers worden weliswaar neergezet als vertegenwoordigers van een gewest, maar krijgen eigenschappen opgeplakt die de auteur relevant vindt voor zijn betoog. Hun imago wordt zorgvuldig gecreëerd om de boodschap van de Hollandse vrijheid zo overtuigend mogelijk over te brengen.

Het bovenstaande resulteert per pamflet in het volgende als het over de openheid van de gesprekken gaat: *Het Tweede Deel* (12) is gesloten, omdat iedereen eensgezind is. Er lijkt door de tussenkomst van de Zeeuw weliswaar een meningsverschil te ontstaan, maar dit wordt ogenblikkelijk in de kiem gesmoord. In *Het Derde Deel* (13) verzet de Geldersman zich en biedt ook de Brabander enige tegenstand. Eerstgenoemde geeft echter geen onderbouwing en laatstgenoemde verdoezelt zijn afwijkende mening, dus fundamenteel is de tegenwind niet. Halverwege het gesprek is iedereen reeds eensgezind; de nuancering is dus mondjesmaat. Dit laatste geldt ook voor *Het Rechte Tweede Deel* (14), waarin geen echte tegenstanders optreden, maar wel af en toe een andere mening of kritiek

gesprek bevat verder geen zinspelingen op een eventuele katholieke geaardheid van de Zeeuw.

274 Hoe het kan dat de Brabander bevriend is met de Zeeuw, wordt niet uitgelegd.

275 Kn. 6829, A3,2v.

276 Kn. 6829, A2v.

277 Kn. 6829, A3,2v.

278 Kn. 6829, C3,1v: 'Gy [de Hollander] hebt de saeck der Heeren Staten van Hollant en der Burge-meesteren van Amsterdam, tegens d'andre, so bondig met reden beweert, dat ik'er my goetwillig onder ge-vange geef'. Zie voor de bereidheid van de Zeeuw om zich te laten onderwijzen ook Kn. 6829, C3,1v.

279 Kn. 6829, p. 21.

naar voren wordt gebracht door de Geldersman en de Fries. Het *Rechte Derde Deel* (16) is een zuiver genuanceerd gesprek, waarin de meningen van de Geldersman en de Fries zich ontwikkelen van oneens naar eens.

In combinatie met de functie levert dit de volgende typologie op:

- 12. *Het Tweede Deel*: type 2 (gesloten informatie)
- 13. *Het Derde Deel*: type 3 (gesloten kritiek)
- 14. *Het Rechte Tweede Deel*: type 1 (genuanceerde mobilisatie)
- 16. *Het Rechte Derde Deel*: type 1 (genuanceerde mobilisatie)

Inbedding en encscenering

Titel

De titels van de vier vervolgen zijn net zo doelgericht als die van hun voorganger:²⁸⁰ de pro-Hollandse boodschap blijkt eruit, drukjaar, drukplaats en drukker worden genoemd en in twee gevallen worden de sprekers aangekondigd. *Het Rechte Tweede Deel* (14) en *Het Rechte Derde Deel* (16) veronderstellen die als bekend. De titel van laatstgenoemd pamflet gaat onder invloed van de recente gebeurtenissen inhoudelijk een stap verder dan de andere: de soevereiniteit van Holland, die wettig wordt genoemd, is nu een uitgangspunt dat geen verdediging meer behoeft. Verder bejubelt het de ontstane vrijheid: 'Gedruckt in 't vrije Jaar 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel'.

Opening

De opening van alle vervolgen is uitgebreider en levendiger dan die van het *Hollants praatjen* (10). Dit komt wellicht doordat de kop eraf was: het standpunt was reeds geïntroduceerd en beargumenteerd en de toon was gezet, nu ontstond ruimte voor variatie. Vaste onderdelen van de openingen zijn de ontmoeting met wederzijdse plichtplegingen en een schets van de gesprekssituatie. Steeds ontmoeten twee of meer sprekers elkaar en gaan ze samen naar het huis van de Hollander voor verder onderricht. Daar zijn de ontbrekende sprekers dan al aanwezig of zij arriveren kort daarop. De locatie sluit aan bij de uitnodiging van de Hollander in het *Hollants praatjen* om bij hem thuis verder te praten.²⁸¹ De gesprekken vinden dus binnen plaats, in besloten kring zonder dat ze afgeluisterd kunnen worden. Het tijdstip (na de middag) of de duur van het gesprek (zo'n twee uur) wordt zo nu en dan ook meegedeeld.²⁸²

Naast de vaste onderdelen heeft elk gesprek ook individuele, functionele ken-

²⁸⁰ Zie voor het overzicht van de titels, p. 140.

²⁸¹ Dat *Het Rechte Derde Deel* hier plaatsvindt is enigszins vreemd, omdat *Het Rechte Tweede Deel* vooruitloopt op een gesprek in het 'logement' van de Brabander (Kn. 6839, p. 30).

²⁸² Kn. 6839, p. 3; Kn. 6842, p. 4.

merken. Zo vindt de Hollander het in *Het Rechte Derde Deel* (16) nodig te verklaren waarom ze toch verder praten ondanks het feit dat hun onderwerp zijn ‘wesen’ verloren heeft met het overlijden van Willem II. Het lijkt hem niet onverstandig en bovendien zeer aangenaam te spreken over ‘ons Lands en Staats saken’, omdat de Hollandse praatjes veel lieden zeer behagen en omdat ze ook hun nut hebben.²⁸³ In *Het Derde Deel* (13) lezen de Fries en de Hollander samen het pamflet dat zal worden weerlegd en in *Het Rechte Tweede Deel* (14) toosten de sprekers op de gezondheid van de magistraat en de burgers van Amsterdam.

De opening van *Het Tweede Deel* (12) is opmerkelijk, omdat de sprekers er expliciet in afspreken dat het gesprek in harmonie, redelijkheid en vriendschap moet verlopen. De nieuwe Zeeuwse spreker, die juist deelneemt omdat hij het niet eens is met uitspraken in het *Hollants praatjen*, maakt de formulering van dergelijke voorwaarden nodig. Na een voorzichtige introductie wordt de nieuwelwing uitgenodigd om aan te wijzen waar de schoen wringt. Het doel is om op die manier ‘by graden opklimmende, tot een gewenscht einde [te] komen, en malkander [te] vernoegen [tevrede stellen]’.²⁸⁴ De Zeeuw wil zijn bezwaren alleen uiten op voorwaarde ‘van alles, in min en vrientschap, op te nemen, en in geen woorden, tot nadeel, begrepen te worden’.²⁸⁵ Hem wordt verzekerd dat dat kan, omdat de regering het iedereen toestaat zijn mening over openbare zaken te uiten, de Hollander tegen wie hij zich richt goedaardig en redelijk is en de binnenlandse twisten bijna voorbij zijn. De anderen sporen hem aan ‘vry en onbeschroomt’ te verhalen wat hem op het hart ligt. Pas dan steekt de Zeeuw van wal.²⁸⁶ Deze uitweiding tekent de gespannen situatie in de Republiek. Anderzijds vertrouwde men blijkbaar toch op de mogelijkheid van een geslaagd gesprek.

Afsluiting

In alle vervolgen wordt het gesprek na het inhoudelijke gedeelte afgerond met een afsluitende passage, waarin de sprekers het gespreksonderwerp geleidelijk verlaten en afscheid nemen van elkaar. Een vast element is de beëindiging van het gesprek vanwege tijdgebrek. Tweemaal moet de Hollander wegens zakelijke verplichtingen het gesprek afbreken (12. *Het Tweede Deel*, 13. *Het Derde Deel*) en tweemaal constateren de sprekers dat het al avond is (14. *Het Rechte Tweede Deel*, 16. *Het Rechte Derde Deel*). Een afscheidsgroet, eventueel gecombineerd met dankwoorden voor het goede gezelschap, ontbreekt bij de Hollandse praatjes niet. Typisch voor dit cluster is de manier waarop het drukken wordt geregeld: telkens

283 Kn. 6842, p. 3.

284 Kn. 6829, A2r.

285 Kn. 6829, A2r.

286 De discussie wordt tevens in harmonie beëindigd: de Hollander vraagt de nieuwelwing of hij voldaan is, waarop de laatste hem ‘hooglik’ bedankt ‘want gy doet my meer vrientschap dan ik vergelden kan’ (Kn. 6829, C3,2r).

wordt geëxpliciteerd dat de Brabander dit via zijn Antwerpse neef in orde zal maken.

Daarnaast zijn er elementen die iets minder vast zijn, maar wel herhaaldelijk voorkomen, zoals inhoudelijke ondersteuning voor of samenvatting van het hoofdstandpunt en bewerking van het *ethos* van de hoofdspreker (12, 13). Tevens worden zaken aangeroerd en kort besproken die niet aan de orde zijn gekomen. Het gaat dan ofwel om actuele gebeurtenissen die worden samengevat (12), ofwel om recente pamfletten die moeten worden weerlegd of die het betreffende onderwerp bespreken (14, 16). Eventueel wordt dit element gekoppeld aan het maken van een nieuwe afspraak (14, 16).²⁸⁷ Ook een handeling als het glas heffen (12) komt voor.

Intermezzo 5: de praktijk van het pamflet

Het cluster Hollandse praatjes geeft aanleiding om in te gaan op de pamfletpraktijk (verspreiding, het samen lezen, intertekstualiteit en drukkers- en auteurskwesities). De groep maakt commerciële aspecten van het pamflet zichtbaar en ook de discussiecultuur die Frijhoff en Spies in 1650. *Bevochten eendracht* beschrijven. Met name de openingspassages en afsluitende gedeeltes bieden hierover gegevens.

Het Rechte Tweede Deel (14) biedt informatie over de verspreiding. Het suggereert dat het *Hollants praatjen* (10) via vrienden werd doorgegeven in het hele land.²⁸⁸ De Fries heeft het in Friesland uitgedeeld onder zijn vrienden en heeft zelfs exemplaren naar de Friese en Groningse heren gezonden. De Brabander heeft ze aan een vriend die veel aan het hof komt, toevertrouwd, waarop de laatste ze daar verder heeft verspreid. Zij bespreken tevens de positieve ontvangst van het pamflet in hun provincies. Het is uiteraard de vraag of we deze tekst op dit punt moeten geloven, een grote verspreiding van het *Hollants praatjen* was natuurlijk ook wenselijk.

De meest populaire manier om pamfletten te consumeren, lijkt het samen lezen en samen bespreken te zijn. In *Het Derde Deel* (13) zitten de Fries en de Hollander samen het pamflet *Bickerse Beroerten* te lezen dat de Fries onderweg op de

²⁸⁷ Dit voorgenomen vervolg op *Het Rechte Derde Deel*, door de sprekers het 'Besluit van de Hollandsche Praatjens' genoemd, is niet overgeleverd en waarschijnlijk is het ook nooit gepubliceerd. In het *Haagsch Winkel-Praatje* uit 1651, waarin nagepraat wordt over de gebeurtenissen in 1650 en de dan actuele besluiten van de Grote Vergadering, wordt herhaaldelijk naar de Hollandse praatjes verwezen en hierin wordt ook over het vierde deel gerept (Kn. 7039, p. 10). De Hollandse spreker beweert het 'Vierde deel, en het besluit van de Hollandsche Praatjens' wel onder ogen gehad te hebben, maar zegt dat het niet gedrukt is vanwege de algemene amnestie – hiertoe werd op de Grote Vergadering besloten – en vanwege de deels achterhaalde actualiteit door de dood van griffier Musch, die erin gehekelde wordt. Overigens berouwt de Hollander het ten zeerste dat het 'verduystert' is, omdat er veel interessants in stond en hij het niet eens is met de gehele amnestie.

²⁸⁸ Kn. 6839, p. 4.

kop getikt heeft. Als de andere twee arriveren, wisselen ze met elkaar van gedachten over deze tekst. De Brabander geeft in *Het Rechte Derde Deel* (16) expliciet aan dat hij er de voorkeur aan geeft om pamfletten hardop te lezen in een gezelschap van drie à vier personen ('dat ick het hoor lesen in compagny van drie of vier'), omdat 'als men met malkanderen daer over discoureert, het te beter verstaen wert'.²⁸⁹ Het gesprek dient dus een beter begrip. Het *Protest van den Brabander*, een reactie (niet in gespreksvorm) op *Het Tweede* en *Derde Deel* waarop ik hieronder terugkom, geeft analoog hieraan te kennen dat het doel van de 'Praatjens' is om 'grage oogen en ooren te voldoen'.²⁹⁰ De capiciteiten van oog en oor werden dus benut en gecombineerd om nieuws te verwerken.²⁹¹

Alle vijf Hollandse praatjes reageren op pamfletten en andere teksten.²⁹² Zo worden in het *Hollants praatjen* 'eenige dingetjens', *Het Swarte Potlood* en *Den Amsterdamschen Ommegang*, tegen de Bickers genoemd, waartegen wordt uitgevaren: de auteur heeft zoveel potloodschraapsel in zijn ogen dat hij 'stekeblint' is en niet weet wat hij schrijft en de inhoud bestaat louter uit 'leugens en quade gissingen'.²⁹³ Daarnaast worden in de vijf pamfletten ook andersoortige teksten aangehaald, zoals brieven, ambtelijke stukken (remonstranties, resoluties, artikelen uit de Unie van Utrecht), stichtelijke werken en politieke teksten.²⁹⁴ Hieruit worden nu eens enkele regels en dan weer hele bladzijden geciteerd. Tevens reageren de Hollandse praatjes op elkaar. In *Het Tweede* (12) en *Rechte Tweede Deel* (14) wordt bijvoorbeeld het voornemen uit het *Hollants praatjen* om te drinken op de Amsterdamse heren en burgers uitgevoerd.²⁹⁵ De Brabander somt in *Het Rechte Tweede Deel* ook de drukfouten uit dat eerdere pamflet op.²⁹⁶

Dat het belangrijk was om snel te reageren, omdat de markt voortdurend in beweging was, blijkt uit het nawoord dat de drukker aan *Het Rechte Tweede Deel* (14) heeft toegevoegd. In een tiental regels wordt meegedeeld dat het drukken van dit werk bijna klaar was, toen een pamflet uitkwam met de naam *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders*,²⁹⁷ volgens de drukker geschreven door Jacobus Stermont, predikant te Den Haag. *Het Rechte Tweede Deel* verscheen te laat om dit stuk voor te zijn en te vroeg om er inhoudelijk op in te gaan, maar de *Oogen-salve* was

289 Kn. 6842, p. 38.

290 Kn. 6837, p. 8.

291 Dit komt overeen met de observaties van Blaak in zijn proefschrift *Geletterde levens* (2004), in het bijzonder hoofdstuk 4 'Uit oor- en ooggetuigenis: lezen, schrijven en spreken over het nieuws in de 'Chronologische historie' (1747-1758) van Jan de Boer'. Zie over de gewoonte om hardop te lezen, zowel in gezelschap als alleen, ook Van Stipriaan 2002, p. 236.

292 Zie het overzicht 'Tekst en context, 2de helft 1650' op p. 111 voor de chronologie van de pamfletten die ik in deze en de volgende paragraaf noem.

293 Kn. 6824, p. 31. Zie ook: Kn. 6829, B3,1r; Kn. 6833, passim; Kn. 6839, p. 17, 30, 31; Kn. 6842, p. 14-16, 35, 38 en passim.

294 Zie bijvoorbeeld: Kn. 6824, p. 10; Kn. 6829 A2v, A3,1v, B1r, B1v, C1v-C2v, C3,2v; Kn. 6839, p. 16, 18; Kn. 6842, p. 18, 30-34.

295 Kn. 6829, C3,2v; Kn. 6839, p. 3-4.

296 Kn. 6839, p. 4.

297 Kn. 6852-6854.

blijkbaar te belangrijk – want gericht tegen de Hollandse praatjes – om onge- noemd te laten. De drukker kondigt aan dat dit stuk in het 'Derde Hollands Praatje' zal worden weerlegd. Hij geeft Stermont twaalf dagen om zijn auteur- schap aan te vechten. De lezer moest zo wel nieuwsgierig worden naar het vol- gende deel.

Uiteraard kregen de Hollandse praatjes zelf ook de nodige reacties. In de eer- ste plaats werd het *Hollants praatjen* verschillende keren nagedrukt, tot ergernis van de oorspronkelijke drukker. In de afsluiting van *Het Rechte Derde Deel* vaart de Hollander uit tegen pamfletdrukkers die 'Pasquillen en schandelijcke Libellen' drukken.²⁹⁸ Hieronder verstaat hij in het bijzonder twee à drie drukkers in Am- sterdam – hij noemt hun namen niet – die de Hollandse praatjes hebben nage- drukt en die ook anti-Bickerse pamfletten produceren. Juist die anti-Bickerse pamfletten richten zich samen met prinsgezinde stukken, in het bijzonder de *Lauweren-Krans Gevlochten voor Syn Hoocheyt* en de *Oogen-salve, Voor de Blinde Hol- landers*, tegen de Hollandse praatjes.²⁹⁹ Op *Het Derde Deel* volgde nog een ver- meerderde druk, waarin de afsluiting is uitgebreid.³⁰⁰

Het Protest van den Brabander

De meest interessante reactie is het *Protest van den Brabander Aen de Lesers Van 't Hollands Praatje*.³⁰¹ Het maakt duidelijk hoe funest een trage bijdrage aan een dis- cussie kon zijn. Dat ervoeren de vervaardigers van het *Hollants praatjen*:

Dan terwijl wy hier vast mede besich waren [met het drukken van het tweede deel van het *Hollants praatjen*], ende een seeker ongelegentheynt ons belette het werck, door den druck, ghe- meen te maken, komt ons, onverwacht, voor, dat tot Amsterdam op een dag, twee Tractaatjens uytquamen, die beyde, hoe wel elck van een bysonder Autheur, den naem droegen van 't Twee- de deel van 't Hollands Praatje; waar van het eene 'sanderdaags herdoopt wierd, met den naam van het Derde Deel, alsoo sy de Tijtcl veranderden.³⁰²

Volgens de protestauteur verschenen er op één dag twee teksten, elk van een an- dere auteur, die beide als titel *Het Tweede Deel* van het *Hollants praatjen* voerden. Eén van deze pamfletten werd snel herdoopt in *Het Derde Deel*.³⁰³ De Hollandse praatjes hebben dus verschillende auteurs (en drukkers?): auteur A van het *Hol- lants praatjen* (10), auteur B van *Het Tweede Deel* (12) en auteur C van *Het Derde Deel* (13).

Laatstgenoemde teksten zijn in de ogen van de protestauteur, die zich presen-

298 Kn. 6842, p. 40.

299 Kn. 6851. Zie ook de argumentatie van *Het Rechte Derde Deel* (p. 147-149).

300 Kn. 6834.

301 Dit *Protest* (Kn. 6837) lokte zelf overigens ook weer een tegenreactie uit: *Bril, Van Den Brabantschen Pro- test-Maecker, Tegen Het Muyder-spoockje* (Kn. 6838; het 'Muyder-spoockje' is ook een pamflet, Kn. 6813-6814).

302 Kn. 6837, p. 5.

303 Kn. 6837, p. 5. Zie ook Knuttel 1978, dl. 2-1, p. 135, en Poelhekke 1954, p. 226.

teert als de Brabander uit de Hollandse praatjes, geen zuivere, oprechte vervolgen. Als reden voor publicatie van de twee pamfletten noemt hij het succes van het eerste deel, puur winstbejag dus.³⁰⁴ Maar de producenten van het *Hollants praatjen* (10) lieten zich de kaas niet zo gemakkelijk van het brood eten, want ogenblikkelijk werd dit *Protest van den Brabander* gepubliceerd, wat een slimme zet was voor het hele pro-Hollandse kamp: het bevat reclame voor zowel de twee piratenedities, als het *Hollants praatjen* en de nog te verschijnen ‘rechte’ Hollandse praatjes.³⁰⁵ Tevens versterkt de Brabander het *ethos* van de Hollander.³⁰⁶ Tegelijkertijd permiteert hij zich – iets wat de redelijke Hollander volgens hem overigens achterwege laat – wat vuile opmerkingen aan het adres van anti-Bickerse pamfletten en hun auteurs, zodat dat toch mooi gezegd is.³⁰⁷

De Brabander richt zich nadrukkelijk niet tegen de inhoud van *Het Tweede en Derde Deel*; die vindt hij goed en nodig.³⁰⁸ Het probleem van deze teksten is dat de auteurs op zijn ‘fondament’ hebben voortgebouwd, terwijl ze de bedoeling van de Hollander niet kennen.³⁰⁹ De auteurs hebben die verkeerd ingeschat en daarvoor komt de inhoud van *Het Tweede Deel* niet overeen met het eerste: de bespreking van de staatsinrichting en toestand van het land, waarbij volgens de Brabander veelvuldig wordt geput en geciteerd uit de ‘Apologie Grotii’ en het ‘Politijck handboekjen’, gaat veel te ver.³¹⁰ Tevens protesteert de Brabander te-

304 Kn. 6837, p. 5-6: ‘Ick sag terstondt wel, dat het alleen daarom gedaan wiert, om dat het Eerste Deel soo wel verkocht was, en sag oock wel, dat die luyden het nergens anders om deden dan om haar profijt daar uyt te trekken.’ Hij voegt hier voor *Het Tweede Deel* nog aan toe: ‘Want (soo my verseeckert is) was den Autheur van het genaamde Tweede Deel, participant van den Druck, of van de winsten, die daar af souden komen.’

305 De Brabander roemt vanaf het begin het succes van het eerste deel van het Hollandse praatje, dat ‘by Liefhebbers van de Hollandsche Vryheidt, seer was begeert, neerstig was gelesen, en by vele seer geacht en gepresen.’ (Kn. 6837, p. 3).

306 Hij presenteert de Hollander als iemand die ‘niet bitter en onbescheyden’ is en die ‘alleen met soete en goede reden’ argumenteert in tegenstelling tot andere schrijvers uit beide – dus ook het eigen – kamp (Kn. 6837, p. 4, 5). Het hevig anti-prinse pamflet *Olipodrigo* (Kn. 6799) noemt hij als voorbeeld uit het eigen kamp dat niet strookt met de werkwijze van de Hollander. Hij versterkt het *ethos* van de Hollander nog verder door roddels over hem naar aanleiding van *Het Tweede Deel* te weerleggen. Hij zou zijn kopij aan de auteur van het tweede deel hebben verkocht, maar dat is ‘valschelijck gelogen’ volgens de Brabander (Kn. 6837, p. 6). Niet geld, maar het algemeen belang en vaderlandsliefde staan bij de Hollander voorop.

307 Kn. 6837, p. 4-5. Hij richt zich vooral tegen de inhoud en auteur van ‘*t Muyder Spookje*’ (Kn. 6813-6814), maar hij noemt ook het *Swarte Potloot* (Kn. 6807-6809), *Bikkers Val*, *Kruyst Hem*, *Kruyst Hem* (Kn. 6815) en *Bikkers Grillen* (Kn. 6811-6812).

308 Kn. 6837, p. 6, 7.

309 Kn. 6837, p. 6: ‘Derhalven doen sy seer qualijck, dat sy op eens andermans fundament timmeren, en (gelijck men seydt) haar klou in een ander mans acker slaan, also sy de intentie, noch het voornemen, van den Hollander niet en weten.’ De bedoeling van de Hollander is volgens hem slechts het volgende: ‘[...] be-toonen de gelegentheyten van onsen Staat, tot wechneminghe van alle misverstanden en onrust, en om alle eerlijcke luyden te doen sien, het recht van de Provincie van Hollandt, ende ‘t onrecht, dat men doet als men Heeren vangt, ende van haar diensten af-set, om ‘t proponeeren [uiteenzetten] van haar Meesters last en bevel, en wat de andere Heeren, die nu lijden dat hare mede-regeerders soo mishandelt werden, te ver-wachten hebben.’ (Kn. 6837, p. 5).

310 Kn. 6837, p. 6. Hiermee wordt het *Politijck Hantboekchen, van de Staat van ‘t Nederlandt* van Marcus Zuerius van Boxhorn bedoeld, waarvan in 1650 verschillende edities verschenen. De derde druk bevat tevens een kort verhaal over de republiek Holland van Paulus Merula. Overigens werd in het *Hollants praatjen* ook naar de ‘Apologie’ van De Groot verwezen (zie eerder in dit hoofdstuk p. 120-121).

gen woorden die hem in *Het Tweede Deel* in de mond zijn gelegd, zoals de vergelijking van de Unie met het huwelijk. Ook laat de auteur hem ten onrechte tegenstrijdige standpunten innemen, die hij niet onderschrijft. Kortom: 'den Auteur niet en weet, wat, en wie hy doet spreken.'³¹¹ De Brabander uit geen directe kritiek op *Het Derde Deel*, maar hij zegt wel te hopen dat 'zijn' Hollander de *Bickerse Beroerten* goed en bondig zal weerleggen.

Het doel van zijn protest is de lezers duidelijk maken dat deze twee pamfletten niet *Het Rechte Tweede Deel* (14) zijn, dat de Hollander hem inmiddels heeft gegeven en dat eerstdaags uitkomt.³¹² Ter onderscheiding zullen de echte Hollandse praatjes die door de Brabander en de Hollander worden erkend – net als het *Protest* – voortaan twee waarmerken dragen: Vrouwe Justitia op de titel en een afbeelding van Christus aan het kruis op het laatste blad.³¹³ *Het Rechte Tweede* (14) en *Het Rechte Derde Deel* (16) dragen die tekens allebei, wat suggereert dat zij van dezelfde auteur en drukker zijn als het eerste *Hollants praatjen*.³¹⁴ Het is opvallend dat deze drie 'zuivere' pamfletten overeenkomen wat betreft type dialoog (type 1), terwijl de oneigenlijke delen andere typen representeren (*Het Tweede Deel* type 2; *Het Derde Deel* type 3). Iedere auteur heeft het gesprek dus anders uitgewerkt.

Vermeldenswaard is nog dat de dialoog in indirecte rede *Extract Eens Briefs uyt Vlissingen, Inhoudende een Roef-Praatje* eveneens het waarmerk Vrouwe Justitia op het titelblad draagt.³¹⁵ Dit pamflet heeft ook andere overeenkomsten met de 'echte' Hollandse praatjes: het heet 'praatje' en al is het een gesprek in briefvorm, in indirecte rede dus, het past bij dialogen van het eerste type (genuanceerde mobilisatie). Er zijn ook inhoudelijke overeenkomsten. Het is misschien zelfs van dezelfde auteur (en drukker?).³¹⁶ Het pamflet weerlegt de *Oogen-salve, Voor de Blinde Hollanders*, zoals was voorgenomen in het nawoord van *Het Rechte Tweede Deel* (14). De Hollander verklaart aan het eind van *Het Rechte Derde Deel* (16) dan ook dat hij zich om die reden op een ander pamflet heeft gericht (de *Lauweren-Krans* die op dat moment actueler was) en hij verwijst naar het *Roef-Praatje* voor het commentaar op de *Oogen-salve*.³¹⁷ De Hollander geeft in *Het Rechte Derde Deel* ook aan dat hij zijn aanmerkingen op de *Oogen-salve* 'op 't papier gestelt' heeft³¹⁸; een zinspeling op het auteurschap van het *Roef-Praatje*? Een

311 Kn. 6837, p. 6-7.

312 Kn. 6837, p. 3, 7.

313 Kn. 6837, p. 7-8.

314 Wat daarnaast meteen in het oog springt, is de paginanummering in de 'echte' Hollandse praatjes. Deze ontbreekt in *Het Tweede en Derde Deel*.

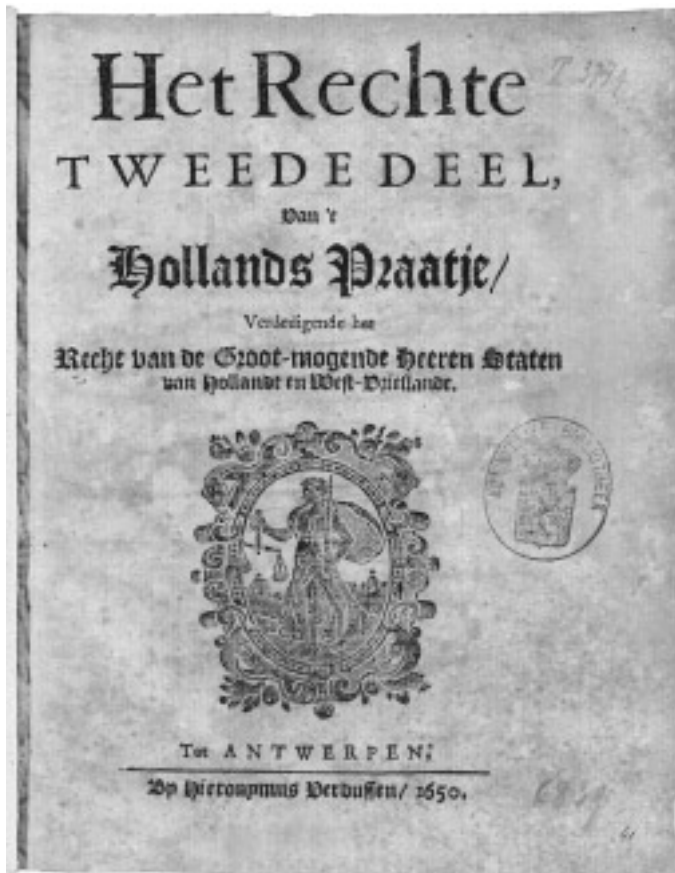
315 Kn. 6855.

316 Knuttel vermeldt onder dit nummer dat de schrijver waarschijnlijk dezelfde is als die van de Hollandse praatjes. Als drukker noemt het *Roef-Praatje* de waarschijnlijk fictieve D.H. van Waalsdorp uit 's Gravenhage. De *STCN* noemt geen andere werken van hem.

317 Kn. 6842, p. 38.

318 Kn. 6842, p. 38.

Titelblad van *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praatje* (1650) met het waarmed 'Vrouwe Justitia' [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 6839]

koopman 'schijnende een Amsterdammer' voert in het navertelde *Roef-Praatje* het hoogste woord, een profiel dat aansluit bij dat van de Hollander.³¹⁹

De drukplaats en drukker: Antwerpen, Verdussen?

Het merendeel van de titelpagina's van de Hollandse praatjes (en ook het *Protest van den Brabander*) vermeldt Antwerpen als drukplaats.³²⁰ Dit lijkt vreemd: waarom zijn zulke Hollandse pamfletten in Antwerpen gedrukt en niet in Amsterdam

³¹⁹ Kn. 6855, p. 3.

³²⁰ Het *Hollants praatjen* (10), *Het Tweede Deel* (12), *Het Rechte Tweede Deel* (14). Het pro-Hollandse *Roef-Praatje* (Kn. 6855) is volgens Knuttel eveneens gedrukt bij Verdussen in Antwerpen, maar heeft D.H. van Waalsdorp te 's-Gravenhage op de titel staan. De *STCN* volgt Knuttel hierin en deelt mee dat de drukkersnaam Van Waalsdorp waarschijnlijk fictief is; de *STCN* bevat geen ander drukwerk van deze drukker. De titelpagina van het *Roef-Praatje* bevat, als gezegd, net als *Het Rechte Tweede* en *Het Rechte Derde Deel* het waarmed 'Vrouwe Justitia' op de titelpagina.

Laatste pagina van *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje* (1650) met het waarmerk 'Christus aan het kruis' en de toevoeging achteraf over het auteurschap van de Oogen-Salve [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 6839, p. 32]

of elders in Holland? In de afsluiting van het *Hollants praetjen* geeft de Hollander het antwoord op deze vraag: het is volgens hem te gevaarlijk om een dergelijk gesprek te drukken, omdat het kritisch is over de prins,³²¹ maar met een Antwerpse drukker wil hij het wel wagen.

Het voorwoord van het *Hollants praetjen* bevestigt dit: een 'ick', waarschijnlijk de auteur, verklaart dat hij het pamflet in Antwerpen heeft laten drukken omwille van de veiligheid: 'Alsoo [omdat] ick in Hollandt dit werck niet veylig genoeg konde laten drukken'.³²² Om de Antwerpse drukplaats geloofwaardig te maken, heeft de auteur er een verhaaltje van gemaakt dat telkens in de afsluiting van de Hollandse praetjes terugkomt: de Hollander schrijft hun gesprek uit en geeft de

³²¹ Kn. 6824, p. 32: Ick mach my niet sulke dingen niet bemoeien, het is tegenwoordig al wat periculeus [gevaarlijk], een praetje gaet daer soo mede heen; maer te drukken, heeft veel spel in: oock weet ick soo geen Drucker, die daer soude aen willen. Het gaet soo al wat tegen sijn Hoogheydt, ende die sal het licht qualijck nemen.

³²² Kn. 6824, Alv.

tekst aan de Brabander. Deze heeft een neef in Antwerpen die het drukproces verzorgt. De gedrukte tekst moet men vervolgens gemakkelijk ‘hier’ kunnen krijgen.³²³ Het verhaal vertoont echter tegenstrijdigheden, want de auteur geeft met zijn opmerking in het voorwoord reeds prijs dat hij een Hollander is. Dat is niet zo slim als je echt denkt dat er gevaar dreigt.

Weliswaar zat er enige realiteit in de vrees voor censuur,³²⁴ maar bovenstaande uitspraken willen geenszins zeggen dat de pamfletten ook daadwerkelijk in Antwerpen gedrukt zijn. Waar het mijns inziens om draait, is dat Antwerpen gezien wordt als vrijplaats; dat wil zeggen als een stad waar prins Willem II niet heerst. De drukplaats en de angst voor censuur wijzen fijntjes op het despotisme van de stadhouder. De pamfletten hadden immers ook gewoon anoniem gedrukt kunnen worden.³²⁵ Antwerpen was een geloofwaardige keuze, aangezien het het belangrijkste drukkerscentrum was van de Zuidelijke Nederlanden, het enige land buiten de Republiek waar ook veel Nederlandstalige publicaties werden gedrukt. In pamfletten rond 1650 wordt er zelfs expliciet op gewezen dat deze drukplaats fictief werd gebruikt. Hiervan getuigt bijvoorbeeld het *Nieuw Rotterdams Marcktschuyt Praetjen* (1647), waarin gezegd wordt dat drukkers het deden voorkomen ‘als of die [pamfletten] gedrukt waren tot Hantwerpen’.³²⁶ Het ligt dan ook voor de hand dat de drukplaats Antwerpen ook bij het *Hollants praetjen* verzonnen is en dat het in de eerste plaats gaat om een drukplaats ver weg van de stadhouder.³²⁷ Dat *Het Derde Deel* (13) in Brussel vervaardigd is en dat het dus niet zo zeer om Antwerpen zelf gaat, ondersteunt deze hypothese.³²⁸ Daarbij komt nog dat *Het Rechte Derde Deel* Antwerpen niet meer op de titelpagina noemt, maar de vrijheidskreten: ‘Gedrukt in’t vrije Jaar 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel’. Nu Willem II overleden was, werd het kennelijk niet meer nodig geacht om te doen als of het pamflet buiten de Republiek gedrukt was.

De drukplaats Antwerpen wordt steeds verbonden met dezelfde drukker: Jeronimus Verdussen. Het beruchte tegenpamflet van de Hollandse praetjes, *Bickerse*

³²³ Kn. 6824, p. 32.

³²⁴ Op 8 augustus werd zowel het drukken als het spreken over de prins en de gearresteerde heren verboden. Maar dit verbod was weinig effectief gezien de vele publicaties die over dit onderwerp het licht zagen. (Aitzema 1669, p. 452: ‘wiert geresolveert renovatie te doen van de publicatie tegens alle blauwe boecxkens, pasquillen, etc. ende het qualijck spreekken van den Staet, van Syn Hooghey, en van de gesaiseerde Heeren, op arbitrale correctie.’) Van de Hollandse praetjes werd alleen *Het Rechte Tweede Deel* expliciet verboden (Weekhout 1998, p. 381).

³²⁵ Met dank aan Stijn van Rossem (Universiteit Antwerpen) voor deze observatie en de volgende opmerking over de Zuidelijke Nederlanden als drukplaats van Nederlandstalig drukwerk.

³²⁶ Kn. 5596, p. 6. Het voert te ver om er in dit bestek op in te gaan, maar verder onderzoek naar pamfletten die rond 1650 in Antwerpen gedrukt werden, is wenselijk. Waarom werd dit gedaan? Werd er een spel gespeeld met bepaalde drukkers en zo ja, waarom?

³²⁷ Verder boekhistorisch onderzoek is nodig om dit met zekerheid te kunnen zeggen.

³²⁸ Vermeldenswaard is nog dat van *Het Derde Deel* een vermeerderde druk werd gepubliceerd met als enige toevoeging een uitbreiding van de afsluiting, waarin op het gevaar ingegaan wordt. De wrede straffen die de prins zou kunnen uitvoeren (hij wordt vergeleken met Nero), is volgens de Hollander de reden dat ge-

Beroerten, vermeldt in tegenspel met zijn voorgangers Johan Verdussen te Brussel als drukker op de titel.³²⁹ *Het Derde Deel* dat dit stuk weerlegt, koos mogelijk in navolging van dat pamflet ook voor deze telg van de familie. Al zijn de pamfletten waarschijnlijk niet bij de Verdussens gedrukt, toch roept hun naam vragen op: waarom Verdussen en niet bijvoorbeeld Plantijn-Moretus? Ging het louter om de geloofwaardigheid van een bestaande drukkersnaam of had de naam Verdussen een meerwaarde?

Naast de bekende Plantijn-Moretussen leverde de drukkers-dynastie van de Verdussens gedurende ruim twee eeuwen (1589-1834) de voornaamste drukkers en uitgevers in Antwerpen.³³⁰ Het is lastig om uit te maken op welke Verdussen in de Hollandse praatjes bedoeld wordt, aangezien er in 1650 drie met de naam Jeronimus (oftewel Jérôme of Hieronymus) in Antwerpen actief waren: Jeronimus II (1583-1653) en zijn zoon Jeronimus III (1620-1687) in het ouderlijk huis aan de Kammerstraat; Jeronimus IV Verdussen (actief vanaf ca. 1643, overleed ca. 1694), neef van Jeronimus III, woonde aan de Augustijnestraat.³³¹ Welke Jan of Johan wordt bedoeld, is eveneens onduidelijk.³³²

De Verdussens hadden contacten in de boekenwereld, met kooplieden en in de kunstwereld. De familie onderhield handelsrelaties met personen uit verschillende Hollandse en Zeeuwse steden, waaronder Amsterdam. Cornelia Verdussen was zelfs gehuwd met de Amsterdamse boekhandelaar Frederik van Metelen.³³³ De Verdussens waren dus bekend in het boekenvak, ook in Holland. Hun contacten maken het bovendien geloofwaardig dat hun gedrukte waar gemakkelijk in Holland (en vice versa) zijn weg gevonden kan hebben. Jeronimus I (ca. 1553-1635), vader van Jeronimus II, had opvallend veel werk van Noord-Nederlandse auteurs in zijn bezit, evenals 'stapels volksboeken' (prozaromans), wat aangeeft dat hij ook open stond voor meer populaire literatuur.³³⁴ Zijn zoon Jeronimus II concentreerde zich voornamelijk op godsdienstige literatuur en stichtelijke lectuur; hij wordt wel bij uitstek een drukker van de Contrareformatie genoemd.³³⁵ Dit laatste strookt in zijn geheel niet met de inhoud van de Hollandse praatjes, wat de hypothese ondersteunt dat ze niet daadwerkelijk uit Verdussens drukkerij afkomstig zijn. Wellicht werd hun naam zelfs met enige spot gebruikt.

voelige zaken als de bezending en de aanslag niet worden besproken in dit gesprek. Blijkbaar werd dit als een gemis ervaren dat een verklaring behoefde.

329 Kn. 6843-6846.

330 Baetens 1986, p. 71; Goris 1925, p. 116.

331 Zie voor de genealogie van de Verdussens, hun uithangborden en activiteiten: De Groote 1949, p. 257-279. Voor meer biografische gegevens, zie de genoemde literatuur in Van Rossem 2006, p. 81, n. 9.

332 Het is onduidelijk of Joannes, zoon van Jeronimus I, al was overleden (na 1637); Joannes Baptista I, zoon van Jeronimus II, was waarschijnlijk pas vanaf 1653 als drukker actief; De Groote vermeldt niet of Joannes, zoon van eerstgenoemde Joannes, het drukkersvak beoefende (De Groote 1949, p. 260, 265, 268).

333 Baetens 1986, p. 73, 78 over de genoemde contacten.

334 Van Daele 1989, p. 282. Van Daele, p. 284, noemt Jeronimus I Verdussen één van de belangrijkste Antwerpse drukkers van prozaromans.

335 Baetens 1986, p. 77.

Het is in dit kader van belang om op te merken dat de andere grote Antwerpse drukkersfamilie, Moretus, tegen het midden van de zeventiende eeuw voornamelijk liturgisch drukwerk voor de Spaanse markt drukte, terwijl de Verdussens in die periode nog steeds Nederlandstalige publicaties verzorgden.³³⁶ Het gebruik van hun impressum was dus geloofwaardiger.

Opmerkelijk is nog dat de Brabander – waarschijnlijk niet toevallig – in het *Hollants praatjen* een gebeurtenis aanhaalt die over Jeronimus II Verdussen lijkt te gaan.³³⁷ Hij heeft het over het monopolie op het drukken van de almanak, waarvoor de Spaanse koning een drukker octrooi had verleend. Hiertegen kwamen andere drukkers, met name in Antwerpen, in protest, waarna de koning het verleende octrooi weer in moest trekken, aldus de Brabander. Tussen 1619 en 1630 heeft Jeronimus II verschillende pogingen gedaan om het monopolie op het drukken en verspreiden van almanakken te verwerven. Dit lukte hem uiteindelijk in mei 1630 bij koninklijk octrooi voor 18 jaar. Succesvolle protestacties van Antwerpse en Brusselse drukkers volgden: de koning liet op 28 november verklaren dat het octrooi slechts voor één jaar zou gelden.³³⁸

Als de pamfletten niet in Antwerpen bij Verdussen gedrukt zijn, waar en bij wie dan wel? Ik vermoed dat de drie ‘echte’ Hollandse praatjes gedrukt zijn bij Johannes Naeranus (ca. 1609-1670) in Rotterdam en dat ze geschreven zijn door zijn naamgenoot de remonstrantse predikant en rector Johannes Naeranus (1608-1679). In het voorwoord van *Den oprechten Hollandsen Bootgesel* (1666) beweert de drukker (volgens de titelpagina Jan Isaakse uit Rotterdam) dat de auteur van dit pamflet, op de titelpagina ‘H. van V.’ genoemd, eveneens verantwoordelijk is voor Hollandse praatjes uit 1650:

Den Autheur van dit werkje, heeft na't gevoelen van de beste Patriotten, ons Vaderland groot- en diensten gedaan, in den tijd van het schandelijk verraad op Amsterdam, en andere daar uit volgende zaken; met het uit geven van Hollands-praatjens en diergelijke dingen [...].³³⁹

Deze ‘H. van V.’ is mogelijk de remonstrantse predikant en rector Johannes Naeranus (1608-1679), dat vermelden de *STCN* en Picarta althans. Hij diende in verschillende gemeentes (vanaf 1652 in Oude Wetering) en vestigde zich in zijn laatste levensjaar in Rotterdam.³⁴⁰ Zou hij ook de auteur van de Hollandse praat-

³³⁶ Met dank aan Stijn van Rossem (Universiteit Antwerpen) voor deze informatie.

³³⁷ Kn. 6824, p. 15: ‘Sijn Majesteyt had aen een Drucker tot Brussel verleent octroy, om alleen te mogen drucken den Almanach; (dat is immers een kleyn dinge) als de Druckers tot Antwerpen, en elders, dat quamen te verstaen, maeckten sy soo veel spel, daer de andere Gildens haer in by stonden, dat, eer sy yets wilden consenteren, den Koning genoudsaect was het octroy, aen den Drucker tot Brussel verleent, weder te niet te doen, en in te trekken.’

³³⁸ Zie over deze kwestie Goris 1925, p. 114-122. Van Rossem 2006, p. 91, noemt het monopolie eveneens.

³³⁹ Kn. 9330, A1v.

³⁴⁰ Zijlmans 1999, p. 255, n. 22.

jes zijn? Volgens de *STCN* heeft hij meerdere gesprekspamfletten geschreven, waarvan de titels wijzen op een vergelijkbaar pro-Hollands standpunt.

Deze predikant was een verwant van zijn naamgenoot, de remonstrantse drukker-boekverkoper Johannes Naeranus (ca. 1609-1670) die vanaf 1634 in Rotterdam woonde en werkte. Hij voerde zo nu en dan ook zelf de pen. De *STCN* stelt de vraag of 'Jan Isaakse' (drukker van de *Bootgesel*-pamfletten, waarvan ook een tweede en 'rechte' tweede deel verschenen) een pseudoniem is voor deze Johannes Naeranus. Naeranus was – mede door zijn familierelaties – het middelpunt vanwaaruit remonstrantse geschriften werden verspreid; hij voerde een principestrijd voor onderlinge verdraagzaamheid. Zijn winkel was vanaf 1644 op de 'Steiger' gevestigd.³⁴¹ Verwijst de opmerking in *Het Derde Deel* dat de Hollander 'Hier te Rotterdam op de Steygher' woont soms naar deze drukker?³⁴² Met andere woorden: was het *Hollants praetjen* een co-productie van deze beide Naeranussen? Of was de drukker Naeranus wellicht ook de auteur?

Twee tegenstemmen

Naast de Hollandse praetjes werden twee praetjespamfletten uit het andere kamp op de markt gebracht. Het eerste zag niet lang na het *Hollants praetjen* (10) het licht, het tweede werd vlak na de geboorte van Willem III en nog voor *Het Rechte Derde Deel* (16) geschreven:

11. *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-Buer. Over de questie Van hare Heeren de Bickers. Gedrukt in 't Iaer 1650.* (Kn. 6822)

15. *Amsterdams Buer-Praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers, Claes Torensen, en Kees Vrie, over de doot van Syn Hoogheydt. Tot Amsterdam; Gedrukt voor alle Liefhebbers des Vaderlands. Anno 1650.* (Kn. 6868)

De twee pamfletten vertonen enkele overeenkomsten: beide zijn niet pro-Hollands en beide bevatten een gesprek tussen burenen met volkse namen (Claes, Ian en Dirck in het ene; Claes en Kees in het andere). Interessant is vooral dat beide gesprekken behoorlijk open zijn: ze bevatten een meningsverschil dat niet echt wordt opgelost. Toch is de boodschap duidelijk: in het *Amsterdams Buer-Praetje* zorgen de didactische verhouding van de sprekers en een lichte verschuiving in het onderwerp voor sturing en eensgezindheid; in het *Buer-Praetje* spreekt de verhouding twee tegen één boekdelen.

Het *Amsterdams Buer-Praetje* is opmerkelijk vanwege de vele vergelijkingen en metaforen; het *Buer-Praetje* vanwege de focus op de commercie, meer dan op een politieke kwestie. De twee pamfletten behoren niet tot hetzelfde type: het *Amsterdams Buer-Praetje* behoort tot het genuanceerde, mobiliserende type 1; het

341 Zijlmans 1999, p. 151.

342 Kn. 6833, A2v.

Buer-Praetje is moeilijker in te delen: het is genuanceerd, maar de hoofdfunctie is bekritisieren, het is dus een mengvorm van type 1 (genuanceerde mobilisatie) en type 3 (gesloten kritiek).

Het Amsterdams Buer-Praetje

Het *Amsterdams Buer-Praetje* (15) is net als de drie ‘echte’ Hollandse praatjes mobiliserend en gericht op eendracht. De manier waarop die bereikt moet worden, staat echter lijnrecht tegenover de voorgaande pamfletten: het huis van Oranje wordt door de hoofdspreker als bindende factor gezien. Zijn gesprekspartner is het daarmee niet eens, maar een voorstander van de Hollandse soevereiniteit is hij evenmin, een stadhouder vindt hij nodig en hij acht de Unie soeverein. Ondanks zijn ondergeschikte positie – hij heeft minder kennis en stelt veel vragen – laat hij zich niet helemaal overtuigen. Uiteindelijk delen de twee burens hun vrees voor binnenlandse scheuring en wordt het gesprek hoe langer hoe meer een monoloog van de Oranjegezinde hoofdspreker. Het gesprek behoort met een meningsverschil en directe aansprekingen tot type 1 (genuanceerde mobilisatie). Vanwege de didactische verhouding van de sprekers en het bijbehorende onderricht plaats ik het in het diagram op de rand van de ellips van type 1 (genuanceerde mobilisatie) in de richting van type 2 (gesloten informatie).

De encensering is vrij mager: het gesprek vindt waarschijnlijk op straat plaats, aangezien ze horen ‘wat het volck daer praet’,³⁴³ maar dit wordt verder niet expliciet gemaakt. De opening is levendig met de gebruikelijke ontmoeting en een vraag naar nieuws. Er is geen afsluiting.

Argumentatie

Het doel van het pamflet is om het land eensgezind achter het (toekomstige) stadhouderschap van de pasgeboren Oranjeprins te scharen. Dit is niet van meet af aan duidelijk, omdat het nieuws over de boreling de sprekers pas tegen het einde van hun onderhoud bereikt – zo wil de auteur de lezer althans doen geloven – en de titel ‘Amsterdams’ een pro-Hollands standpunt doet verwachten. Het nieuws over het overlijden van Willem II, waarvan één van de sprekers nog niet op de hoogte is en die ontsteld reageert, is aanleiding voor de introductie van de hoofdkwestie, een historische parallel: wanneer was het land er slechter aan toe, met het overlijden van Willem van Oranje in 1584 of nu in 1650 met de dood van Willem II?

De hoofdspreker (Kees) stelt dat men er nu slechter voor staat vanwege ongewisse vijanden, de schijnvrede met Spanje en de afwezigheid van een Oranjetelg, die hij noodzakelijk acht voor het welvaren van de Republiek. Bovendien had Willem van Oranje zijn dienst gedaan, terwijl de jonge en veelbelovende Willem

II – amplificierend 'Helt' genoemd³⁴⁴ – nog maar aan het begin van zijn loopbaan stond. Claes houdt er een andere mening op na: het land is sterker dan in 1584 en vrij, er is vrede en Willem van Oranje was in tegenstelling tot Willem II, die hij jong en dom noemt,³⁴⁵ een leider die niet kon worden gemist. Aanvankelijk lijkt Claes ook naar een staatsgezind standpunt – zonder stadhouder – te neigen, maar al snel blijkt dat hij een nieuwe stadhouder wil kiezen uit een ander geslacht en dat hij de Unie soeverein acht. De visie van de Hollandse praatjes krijgt dus geen echte spreekbuis.

De onderlinge verdeeldheid in het land, het belangrijkste argument van Kees, beslaat de hele tweede helft van het gesprek. Het conflict over de inkrimping van het leger dient als bewijs en wordt vanuit Oranjegezind perspectief besproken: het is juist om niet nog meer soldaten af te willen danken. Het argument van de papieren soldaten wordt weggewuifd en het overwicht van Holland wordt als onterecht gezien. Als oorzaak voor de binnenlandse twisten worden de Jezuïeten genoemd, zij zouden de boel opstoken.³⁴⁶ Claes is het aanvankelijk niet eens met Kees' standpunt omtrent het leger, maar ook hij vreest voor scheuring van de Unie en hij vraagt hem uiteindelijk tweemaal om advies.

De argumentatie bestaat grotendeels uit *exempla*: voorbeelden uit het Oude en Nieuwe Testament, de Romeinse en Griekse oudheid en de meer recente buitenlandse en vaderlandse geschiedenis. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van metaforen en vergelijkingen. Zo wordt het land met een horloge, een lichaam, een huis en een schip vergeleken³⁴⁷ en staan rozen en bloemen gelijk aan het geluk en de welvaart van de Republiek, die te danken zijn aan de stam of struik, namelijk de Oranjes.³⁴⁸ De volgende metafoor wordt over een aantal spreekbeurten uitgesponnen: Willem II wordt voorgesteld als een dijkgraaf en de soldaten als dijkwerkers; de vijand is de onberekenbare zee en de dijk representeert de vrede. Als de dijk stevig in orde is, moet de dijkgraaf zich volgens Claes terughoudend gedragen:

Maer Kees-buer, als de Dijck wel esloten en emat lagh; sou't dan wel edaen zyn dat de Dijkgraef mit Hans Scheuyer [schooiers, vleiers] after sin gat liep proncke? om de Miester te speule, en bracht dat al in 's Langts rekeninge.³⁴⁹

Kees heeft vanzelfsprekend een andere mening: hij vertrouwt de zee en de sterkte van de dijk niet:

344 Kn. 6868, B1v, B2v.

345 Kn. 6868, A3, 2v.

346 Kn. 6868, B1v, B2r. De Jezuïeten golden vanwege hun intolerante houding traditioneel als aanstichters van onrust. In pamfletten rondom de Bestandonderhandelingen (1607-1609) worden zij ook al als 'stokebranden' gezien (Vrieler 2007, p. 42, 60-61, 66, 75-76).

347 Kn. 6868, B3,1v-B3, 2r.

348 Kn. 6868, A3,2r.

349 Kn. 6868, B2r.

[...] as yen Dijckgraef, gerust wese mag, as hy zyn Dijck dicht emat saghe, ende de zee soo calm datmer op schryve kon: soo de Dijckgraef dan de Dijckers weghjoegh, al oft hy noyt mier sou moete dijcke; 't waer yen geck! hy kon op yen nacht yen verloop [verandering van tij] oft grontbrake [instorting van een dijk] krijghe; der stongt hy dan mit sin hangden in 't hayr!³⁵⁰

De metafoor wordt nergens volledig geëxpliciteerd, al wordt op een gegeven moment wel van 'ongse Vree', 'Ongse jonge Dijckgraef' en de 'Spaense Zee' gesproken, zodat er weinig meer te raden overblijft.

Op de twee spreekbeurten van Claes waarin hij om raad vraagt volgen mobiliserende spreekbeurten van Kees. De eerste keer geeft hij 'Ongse Regierders' rechtstreeks advies en spreekt hij indirect, via een wens en een voorwaarde, 'ongse Heeren' aan en de 'Leden, Steden, Provincien en Staten'.³⁵¹ Zij moeten allen het land en de eendracht bewaken volgens het oude devies 'Concordia res parvae crescunt' [Eendracht maakt macht]. De tweede keer hoort hij 'het volck' zeggen dat er een nieuwe prins geboren is en barst hij in een vreugdevol slot-offensief uit. Hierin trekt hij nog eens alle registers open (met een vergelijking over de geboorte van Lodewijk XIII in Frankrijk, historische voorbeelden uit de Romeinse tijd en de bijbel en een citaat van Terentius) met als doel de 'Staten', 'Steden' en 'Provincien' tot vriendschap te bewegen.³⁵² Ten slotte raadt hij iedereen aan bij de gereformeerde religie te blijven en de Unie en de rechtspraak te onderhouden. Dan hoeft men niet voor buitenlandse of binnenlandse soevereinen te vrezen, zo voerspelt hij.

De typografie ondersteunt de argumentatie voortdurend. Niet alleen worden woorden in een ander lettertype weergegeven (romein in plaats van gotisch), maar ook is er op twee plaatsen een nummering aangebracht om de argumenten te ordenen en worden kapitalen gebruikt.³⁵³ Ook staat achter een citaat de herkomst: 'Psal. 82'.³⁵⁴ Deze elementen uit de schriftcultuur staan weliswaar op gespannen voet met de fictie van een gesprek, maar ze verduidelijken wel de boodschap van het pamflet.

Spreekers

Aanvankelijk is het gesprek open: beide sprekers geven vrijuit hun mening zonder dat expliciet wordt aangegeven wie er gelijk heeft. In feite representeren hun tegengestelde posities de onenigheid in de Republiek. Maar al vrij snel blijkt Kees inhoudelijk en kwantitatief de overhand te hebben. Claes daagt Kees met zijn alternatieve mening en kritische vragen voortdurend uit om hem te overtuigen. Tegen het einde van het gesprek wordt Claes steeds meer door Kees overvleugeld en onderricht: Claes zegt amper nog iets en vraagt hem om raad.

350 Kn. 6868, B2r.

351 Kn. 6868, B3,1r.

352 Kn. 6868, B3,2r-B3,2v.

353 Kn. 6868, A3,1r; A3, 2r.

354 Kn. 6868, A2r.

De gesprekspartners staan niet alleen wat betreft opinies tegenover elkaar, ook in hun karakter zijn ze tegengesteld: de één ernstig, de ander vrolijk. Kees noemt zijn buurman herhaaldelijk 'kluchtig': 'Claes-buer je spreeckt daer van [van het kiezen van een nieuwe stadhouders] soo kluchtig [luchtig] offer maer yen Kassier te kiezen waer [...] en even verderop: 'Claes-buer je bint yen kluchtigh Baes!'³⁵⁵. Claes op zijn beurt vindt Kees te zwaar op de hand: 'Seker je neemt het al te zwaer op Kees-buer' en 'Kees buer dat's al te zwaermoedigh epraet!'³⁵⁶ De ernst van Kees onderstreept zijn overwicht. Beide sprekers praten in het volkse dialect dat we in het vorige hoofdstuk bij de pamfletten van type 3 tegenkwamen. Ze zijn dus geen hooggeplaatsten.

Ondanks de tegenstelling tussen de twee burens en de ongelijke verhouding blijft hun goede relatie voorop staan. Hun verhouding zou dan ook als nastrevenswaardig voorbeeld voor de bakkeleiene provincies van de Republiek kunnen worden gezien. De toon van het gesprek blijft vriendelijk en hoffelijk. Kees verandert steeds handig van onderwerp als blijkt dat beide sprekers geen overeenstemming bereiken, bijvoorbeeld over de rol van Holland en de prins in de militie zaken:

Maer ick wil hier niet mier van praten. [...] Isser yenige umbrage [wantrouwen] eweest, die is nou weg! onse jonge Baes leyter toe! [...] ongs is de surgh, datwe na sin doot niet qualick vare.³⁵⁷

Het gesprek vervolgt over hun gedeelde zorg dat men nu niet de mist in moet gaan.

Het Buer-Praatje Tusschen drie Amsterdammers

In het *Buer-Praatje Tusschen drie Amsterdammers* (11) is de kwestie (of de Bickers wel of niet deugen) van ondergeschikt belang: de commercie, nieuws maken en (ver)kopen, staat centraal. De gespreksdeelnemers lezen en bespreken vele meer en minder recent uitgekomen pamfletten over de Bickers en ze geven aan waar ze te krijgen zijn. De lezer wordt zodoende indirect aangemoedigd om zelf deel te nemen aan de discussie en zo zijn mening te vormen door pamfletten te lezen en vooral te kopen, te bespreken en wellicht ook te publiceren. Dat de sprekers niet tot een duidelijke en sturende slotsom over de Bickers komen, ondersteunt dit commerciële doel. Het pamflet is opvallend open: één spreker is fel tegen de heren Bicker; een tweede is minder heftig, denkt wel dat ze iets op hun kerfstok hebben, maar lijkt aan het einde ook nog open te staan voor andere meningen; de derde neemt het voor hen op. Het kritische standpunt krijgt dus meer aandacht, maar er blijft ruimte voor twijfel en dat is – zoals we tot nu toe ge-

355 Kn. 6868, A3,1v; B2r.

356 Kn. 6868, A2r; A3,2r.

357 Kn. 6868, B3,1r.

zien hebben – uitzonderlijk in praatjespamfletten. Het gesprek lijkt zich dus aan de typologie te onttrekken: het heeft vooral een commerciële functie en is bijzonder open.

Inbedding: nieuws maken

De titel geeft aan dat het pamflet de ‘quetstie [sic] Van hare Heeren de Bickers’ als onderwerp heeft. De verwachting dat het een debat pro of contra de twee burgemeesters zal bevatten, komt echter maar ten dele uit. De drie burens zijn vooral gepreoccupeerd met de laatste pamfletten en roddels over de heren. Deze vormen de aanleiding om zelf ook te speculeren over de positie van de Bickers.

De opening en afsluiting nemen uitzonderlijk veel ruimte in. Het gesprek bestrijkt in totaal zeven bladzijden, waarvan de opening twee pagina’s in beslag neemt en de afsluiting vrijwel de hele laatste pagina. Naast gebruikelijke elementen als een ontmoeting met wederzijdse groeten, een vraag naar nieuws en het maken van een afspraak, is het meest in het oog springende element de uitwisseling over recent verschenen pamfletten. Daarbij krijgt de moderne lezer een unieke blik in de zeventiende-eeuwse pamfletpraktijk, want de sprekers noemen vele pamfletten, zeggen waar ze te koop of te zien zijn, noemen *en passant* het mogelijke opruimende effect en de reden om ze te lezen.

De sprekers zijn verbaasd over het feit dat er steeds weer nieuwe ‘Boeckjes’ in druk verschijnen over de Amsterdamse bestuurders. De *Bickerse Beroerten* is op dat moment het meest recent.³⁵⁸ Andere pamfletten die ze noemen zijn *Het Swarte Pot-loot, Den Ommeganck van Amsterdam* (deze zijn volgens de sprekers al oud), *Deductie ofte Verantwoordinge Van de Heeren Burgemeesteren [...] tegens de Propositie by sijn Hoogheyd, Heldre Daegheraedt, Den Rechten Ommeganck van Amsterdam, Borgemeester Bickers Laurecrans* en het *Hollants praatjen*.³⁵⁹

De sprekers verwonderen zich er ook over dat deze venijnige pasquillen overal te verkrijgen zijn: ‘een yeder, niemandt uytgesondert, die het maer begeerde die quam tot Moy Aeltjes, op de hoeck van de oude Hooghstraet, en kondese [kon ze] daer bekomen [krijgen]’.³⁶⁰ Een ander beaamt de toegankelijkheid van pamfletten en herhaalt waar en bij wie ze te krijgen zijn:

Ja, wat verkoopt zy [Moy Aeltje] niet? den *brief* diemen in den Hage soo scherpelijck verboot, die liet sy na drucken, en hongse openbaer te koop; den *Amsterdamsen Ommeganck, het swarte Pot-loot*, en al de schandeleuse libellen [aanstoot gevende lasterschriften], die desen tijt van verscheyden Calumnieuse Blasphemateurs [lasteraars] sijn gemaect, die zijn tot harent voor een

358 Kn. 6843-6846.

359 Kn. 6822, 1v, 2r, 4v. Het gaat om de volgende Knuttelnummers: Kn. 6807-6810, Kn. 6773-6779, Kn. 6652-6661, Kn. 6760-6766, Kn. 6781, Kn. 6816-6817, Kn. 6824-6828. Zie het overzicht ‘Tekst en context, 2de helft 1650’ voor de chronologie.

360 Kn. 6822, 1v.

civile [redelijke] prijs te vinden, yemandt sende maer een kindt, die bootschapt te komen van dees of geene personen, hy kan krijgen wat hy begeert.³⁶¹ [cursivering en zijn pamflettitels]

De censuur is dus niet erg effectief, deze 'Moy Aeltje' laat zelfs een verboden 'brieff' nadrukken om te verkopen.³⁶² Van de pamfletten die de sprekers noemen, zijn er in totaal drie verboden, maar volgens hen zijn ze in elk geval op dat moment nog gemakkelijk te verkrijgen.³⁶³ Het *Hollants praatjen* (10) was kennelijk eveneens vrij toegankelijk, aangezien het volgens de sprekers 'hier soo openbaer voor alle Boeck-winclckels te koop heeft gehangen'.³⁶⁴ Het lasterlijke *Borgemeester Bickers Laurecrans* werd daarentegen 's nachts in Den Haag aangeplakt aan 't Hoff', aan de 'Doelen' en aan de 'gevanghen-Poort'.³⁶⁵ Eén van de sprekers vreest het effect van deze opruiende drukwerkjes, 'daer [waar] niet anders uyt soude volgen kunnen, als een groote tumulte onder de Gemeente'.³⁶⁶

Het pamflet wekt de suggestie dat het praten met elkaar over nieuws en pamfletten de normale gang van zaken is. Zo vertelt één van de sprekers dat hij gewoonlijk elke dag naar zijn buurman gaat, een boekverkoper 'die altoos wat nieuws heeft',³⁶⁷ om een praatje te maken. Verder circuleren de pamfletten vrijelijk onder de drie sprekers: de burens lenen pamfletten van elkaar, kopen ze voor elkaar en bespreken ze. Als we de sprekers moeten geloven koopt men tijdens een zakenreis pamfletten in andere steden en worden ze ook wel naar naburige plaatsen verzonden of daar herdrukt.³⁶⁸ Eén van hen heeft een pamflet uit een andere stad ontvangen met schriftelijke informatie over het stuk erbij.³⁶⁹ Als plaats waar men bijeen kan komen voor een gesprek over 'Boeckjes' worden twee herbergen genoemd: 't Heeren Logement' en 't Hoff van Hollant'.³⁷⁰ Wellicht lagen de pamfletten daar ter inzage. Het vermaaksaspect speelt bij deze uit-

361 Kn. 6822, 2r.

362 Om welk pamflet het in dit geval gaat, kan ik niet met zekerheid zeggen; er zijn rond die tijd verschillende brieven als pamflet gepubliceerd. Weekhout 1998, p. 380, vermeldt dat een 'ghedruckten brief by den heer ambassadeur Boreel aen Haer Hoogh. Mog. geschreven uyt Parijs' verboden werd, maar pas op 23 december. Dat er wel degelijk censuur was, blijkt bijvoorbeeld uit het plakaat Kn. 6786, waarin het pamflet *Blydschap, Over de Verlossing van Amsterdam* (Kn. 6785) verboden wordt en een beloning in het vooruitzicht gesteld wordt voor de aangever van auteur en drukker.

363 Weekhout 1998, p. 380-381 vermeldt de verboden pamfletten. Het gaat om *Het Swarte Potlood* (Kn. 6807-6810), *Den Ommeganck van Amsterdam* (Kn. 6773-6779) en *Borgemeester Bickers Laurecrans* (Kn. 6816-6817).

364 Kn. 6822, 4v.

365 Kn. 6822, 2r.

366 Kn. 6822, 2r. Verderop zegt hij: 'nochtans door het gestadigh maken ende uytstroyen van dese, gene, ende diergelijke boeckjens, ende libellen, tegen haer Edele Personen [de Bickers], soo soude de Gemeente met my wel beginnen te murmureren, denckende datmen soo veel niet en seyt, [...] of daer moet al wat aen wesen.' (Kn. 6822, 2v).

367 Kn. 6822, 1v.

368 Kn. 6822, 1v.

369 Kn. 6822, 2r.

370 Kn. 6822, 4v.

wisseling zeker een rol: één spreker vraagt zijn buurman hem een pamflet te lenen ‘op dat ick mijn genoegen, met lesen daer eens uyt mach halen’.³⁷¹

Het gesprek over de pamfletten oogt in de opening neutraal, de sprekers zijn vooral op nieuws belust en erkennen alledrie het vileine karakter van de anti-Bickerse stukken. Maar welbeschouwd krijgen die anti-Bickerse pamfletten meer aandacht en tegen het pro-Bickerse pamflet *Den Rechten Ommeganck van Amsterdam* wordt terloops al wat ingebracht, in lijn met de argumentatie.

Argumentatie

Het standpunt dat de Bickers iets misdaan hebben, wordt in eerste instantie half-slachtig geïntroduceerd met gebruik van de drogreden *ad populum* (velen hebben het erover, dus het zal wel zo zijn):

Het maken van alle dese Boeckjens en dat al meest tegen onse Heeren de Bickers, brengt mij in bedenken, of zy 't niet al een weynichje verkorven [verknoeid] soude hebben, schoon 't niet en is soo grof, of soo leelijck, gelijkmen het selve gaet afschilderen, altoos daer moet wat aen zijn, en hier uyt blijkt klaerlijck, dat zy in een grooten haet sijn door het gantsche Landt.³⁷²

Deze vraag vormt voor de sprekers de aanleiding om hun mening over de Bickers te geven. Ze worden door iedereen gehaat en hebben dat aan zichzelf te danken. De bewijsvoering is niet zeer sterk en berust grotendeels op speculaties, op informatie ‘van horen zeggen’ of uit pamfletten en op autoriteitsargumentatie. De sprekers zijn zich er van bewust dat kwaadsprekerij over de magistraten niet door de beugel kan. Niet voor niets vindt het gesprek binnenskamers, bij Jan thuis, plaats en worden zaken nadrukkelijk ‘onder ons geseyt (ghebueren)’.³⁷³

De daden van de Bickers worden in twijfelachtig daglicht gezet en ook zijn er argumenten *ad hominem*, met name tegen *pater familias* Andries Bicker. Hij heeft een ‘stijven kop’ en wordt vergeleken met ‘Ulenspieghel’ (die de haat tegen zijn persoon zelf veroorzaakt had) en een ‘Dootslager [moordenaar] die fugetijf [op de vlucht] is’.³⁷⁴ Andries Bicker wordt ervan beschuldigd een ‘Amsterdamse Graeff’ te willen worden en Cornelis Bicker wordt – in een climax – een ‘Amsterdamsche Patriarch, ja dat ick het seggen dorste een Amsterdamsch Paus’ genoemd.³⁷⁵ De Bickers zouden dus op de totale, zowel kerkelijke als wereldlijke, macht belust zijn. Herhaaldelijk wordt amplificerende en emotionerende taal gebruikt: Andries Bicker is bijvoorbeeld een ‘Sainct’, de burgers zijn ‘Martelaers’.³⁷⁶ Omwille van de Bickers worden de burgers tot ‘slaven’ gemaakt en moe-

371 Kn. 6822, 2r.

372 Kn. 6822, 2r.

373 Kn. 6822, 2v.

374 Kn. 6822, 2v, 3r.

375 Kn. 6822, 4r.

376 Kn. 6822, 3v.

ten ze 'honger, kommer, gebreck en Armoede' (*congeries*) lijden.³⁷⁷ Retorische vragen, aansprekingen ('Och Dirck-buer!'), het versterkende gebruik van het woordje 'jae', en uitroepen ('helaes!') vergroten het pathetische effect van de bekritiserende speculaties.³⁷⁸

Het beeld van de Bickers is echter niet helemaal zwart-wit: één spreker neemt het voor hen op en protesteert. Hij noemt ze herhaaldelijk 'sincer', oprecht dus.³⁷⁹

Sprekers

De drie burenen met de volkse namen Claes, Jan en Dirck hebben ongeveer evenveel spreekbeurten, maar Jan heeft de meeste tekst.³⁸⁰ Hun positie in de discussie is verschillend: Jan is fel tegen de Bickers en doet erg grove, boude uitspraken die niet of nauwelijks worden beargumenteerd. Claes denkt op basis van alle roddels en pamfletten ook wel dat de Bickers iets misdaan hebben, maar hij vindt dat Jan te ongenueanceerd en fel is: 'Jan-buer, Jan-buer, dat loopt vry wat te grof, ghy vaert al te vinnich uyt als ghy begint.'³⁸¹ Zijn standpunt is er een van geven en nemen, alsof zijn mening zo weer om zou kunnen slaan na het lezen van een pro-Bickers pamflet. Niet voor niets stelt Dirck hem aan het einde voor om het *Hollants praatjen* (10) eens te lezen, waar Claes meteen belangstelling voor heeft. Dirck pleit als enige voor de Bickers, maar hij kan niet tegen de overmacht van Jan en zijn hulpje Claes op. Hij protesteert dan ook:

ghy kont mijn met u beyde wel haest over-stemmen, ghy bent alleens of ghy malkanderen hadde op-geroyt [opgeruid], ja ghy spreekt als uyt eenen mont, maer ick hoop dat ick u-lieden noch wel anders van die vrome mannen sal doen gevoelen.³⁸²

Hij gaat dus niet overstag, maar wil de anderen overtuigen.

Wat betreft karakter delft Dirck geenszins het onderspit. Herhaaldelijk wordt erop gezinspeeld dat hij zaken heeft in Den Haag, wat hem een zeker gewicht geeft.³⁸³ Hij wordt gepresenteerd als een redelijke persoon, die vindt dat je over de magistraten geen kwaad mag spreken, maar juist voor hen op moet komen. Zijn tegenstander, de ongehoord felle en praatgrage Jan, vormt hiermee een schrill contrast. Claes houdt wederom het midden: enerzijds doet hij mee aan de roddels, anderzijds toont hij ook respect voor de overheid.

Het is opvallend dat tijdens de afsluiting moeite gedaan wordt om tot over-

377 Kn. 6822, 3v.

378 Kn. 6822, 3v, 4r.

379 Kn. 6822, 2v, 3r.

380 De verdeling is als volgt: Jan (23 spreekbeurten, 129 regels), Claes (22 spreekbeurten, 112 regels), Dirck (21 spreekbeurten, 81 regels).

381 Kn. 6822, 4r.

382 Kn. 6822, 4v.

383 Kn. 6822, 1v, 2r.

eenstemming te komen. Vlak voor de sprekers uit elkaar gaan, wordt ineens de naam burgemeester Oetgens geïntroduceerd, die door alledrie wordt gewantrouwd.³⁸⁴ Zo hebben ze toch een gezamenlijke zondebok en kunnen ze in harmonie afscheid nemen.

Al met al ontbreekt een duidelijk politiek *statement* en wordt de lezer enige ruimte gelaten om zelf te beslissen. Hij wordt nieuwsgierig gemaakt en verleid om pamfletten te kopen en deel te nemen aan de discussie, wat zijn standpunt ook is. De open vorm van discussie, zonder *princeps sermonis* die domineert en als spreekbuis voor de auteur fungeert, duidt er ook op dat winstbejag hier meespeelde. In termen van de typologie zou ik het tussen type 1 (genuanceerde mobilisatie) en type 3 (gesloten kritiek) plaatsen. De functie van het argumentatieve gedeelte is bekritisieren, maar het pamflet heeft als geheel iets mobiliserends – zij het zonder de directe aanspreking van een specifieke doelgroep. Wat betreft openheid past het het best bij type 1 (genuanceerde mobilisatie). Ik plaats het in het diagram tussen type 1 en type 3 in, maar een eindje buiten het been van de driehoek om aan te geven dat deze tekst a-typisch is.

Conclusie

Het jaar 1650, met de kwestie wie de baas is in de Republiek, levert dus volop actie en reactie op in praatjespamfletten. De dominante boodschap is dat de Staten van Holland het heft in handen moeten nemen. Het retorische betoog *Hollants praatjen* (10) doet met deze stellingname en zijn doelgerichte mobilisatie veel stof opwaaien en veroorzaakt een sneeuwbaaleffect: het krijgt maar liefst vier vervolgen en vele andere reacties. De dominante Hollander weet zijn landgenoten, een Geldersman en een Fries (en eenmaal een Zeeuw), in de Hollandse praatjes keer op keer van zijn zienswijze te overtuigen en heeft de Brabander daarbij op zijn hand. Op die manier wordt eendracht over het Hollandse standpunt tussen de provincies gepropageerd.

Daarnaast zijn er twee andere geluiden: het *Amsterdams Buer-Praetje* is prinsgezind en valt op door het overvloedig gebruik – meer nog dan in andere pamfletten – van *exempla* en vergelijkingen; het bevat ook een uitgewerkte metafoor. Het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* over de kwestie van de Bickers is bijzonder, omdat het niet draait om politieke stellingname, maar om commercie, om reclame voor pamfletten.

Dit leidt tot de volgende typen praatjespamfletten:

- vijfmaal type 1 (genuanceerde mobilisatie): *Hollants praatjen* (10), *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11), *Het Rechte Tweede Deel* (14), *Amsterdams Buer-Praetje* (15), *Het Rechte Derde Deel* (16);

- eenmaal type 3 (gesloten kritiek): *Het Derde Deel* (13);
- eenmaal type 2 (gesloten informatie): *Het Tweede Deel* (12).

Dominant is dus het genuanceerde gesprek gericht op mobiliseren (type 1). De mobilisatie komt tot stand door directe aansprekingen: aan de toehoorders; aan de regering van stad, land en gewest; en aan een algemeen publiek van stads-, land- en provinciegenoten. Daarnaast zijn er vaak ook indirecte aansporingen door het uitspreken van wensen, gericht op het gedrag van een specifieke groep. Typerend daarbij is in 1650 het streven naar eenheid in de Republiek. Mobiliseren wordt steeds gecombineerd met informeren (zakelijke argumenten) en zo nu en dan ook met emotioneren en bekritisieren. De nuance komt in de drie 'echte' Hollandse praatjes tot stand door een meningsverschil, waarbij een superieure spreker de anderen overtuigt van zijn visie. De verschillende provincies scharen zich uiteindelijk achter één standpunt, wat de mobilisatie versterkt. In het *Amsterdams Buer-Praetje* (16) weet de hoofdspreker zijn gesprekspartner niet helemaal te overtuigen, maar hij overvleugelt hem door zijn inhoudelijke overwicht. Er is dus steeds sprake van 'eristic debate' naar het Platoonse model: er is in meer of mindere mate een meningsverschil, maar één gezichtspunt en spreker zijn dominant en het gesprek eindigt in overeenstemming.

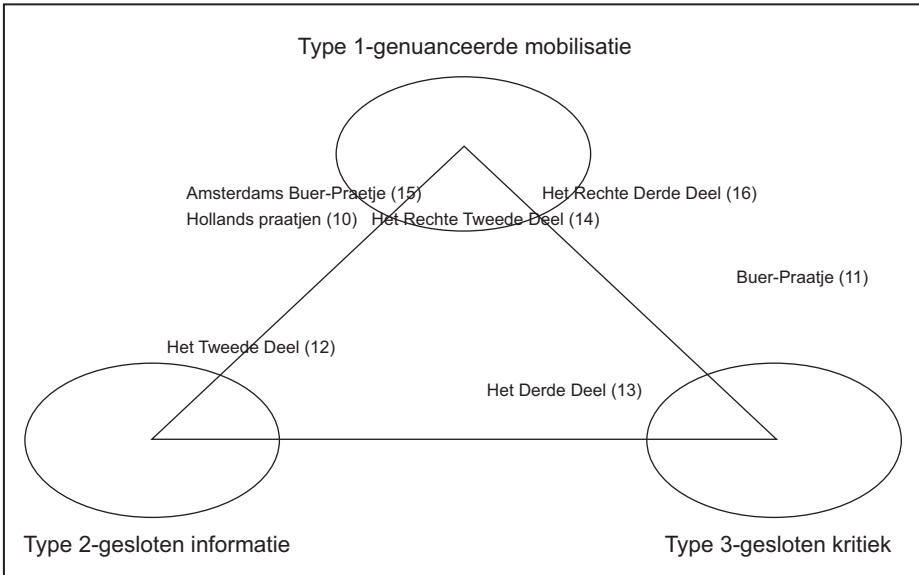
Het *Buer-Praetje* (11) is in dit opzicht atypisch: het is uitzonderlijk open en heeft geen politiek doel, het is gericht op de verkoop van pamfletten en op deelname aan de discussie. Hoewel het anti-Bickerse standpunt iets meer aandacht krijgt, is de lezer aan het einde vrij om zelf zijn mening te vormen en een keuze te maken.

Het pamflet dat ik heb ingedeeld bij type 3 (gesloten kritiek) bevat kritiek op het pamflet *Bickerse Beroerten* en is een mengvorm van alle drie de typen: *Het Derde Deel* (13) combineert de functies informeren (type 2) en bekritisieren (type 3). Het is echter niet helemaal gesloten, zoals bij deze typen te verwachten zou zijn; het bevat enige nuance (type 1) doordat twee sprekers aan het begin tegengas geven. De kluchtige, amusante vorm van type 3 uit het vorige hoofdstuk komen we in 1650 niet tegen.

Het informeren van *Het Tweede Deel* (12; type 2) zit hem in de zakelijkheid van de argumentatie en in de expliciete opmerkingen over het doel: onderricht. Maar ook dit pamflet is niet volledig gesloten door de komst van een nieuwe spreker, een Zeeuw. Hij laat zich echter al snel onderrichten.

Het spectrum ziet er in 1650 als volgt uit:

Typologie 1650

In vergelijking met het corpus uit de periode 1608-1648 staan de gesprekken minder vaak in één van de de ellipsen, de centra met de 'zuivere' varianten van een type. Dit betekent dat de praatjespamfletten in 1650 minder duidelijk tot één type behoren, de praatjespamfletten vertonen alle zeven ook kenmerken van andere typen. Was gesloten kritiek (type 3) in de eerste periode overheersend, nu cirkelt het merendeel rond het openere en publieksgerichtere type genuanceerde mobilisatie.

Hoe 'vrij en open' zijn de discussies in de praatjespamfletten van 1650 nu precies? De drie 'echte' Hollandse praatjes en het *Amsterdams Buer-Praetje* bieden wel ruimte voor een meningsverschil, maar geven daarbij gerichte sturing. De praatjespamfletten van de in principe gesloten typen 2 en 3 vertonen in 1650 ook enige nuance. *Het Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11) is uitzonderlijk open: er blijft aan het einde iets te kiezen over voor de lezer. De praatjespamfletten van 1650 hebben dus een relatief open karakter met ruimte voor meningsverschillen, maar de verschillende gezichtspunten krijgen niet evenveel aandacht en uiteindelijk wint vrijwel altijd één visie. Dat de functie mobiliseren, met directe aansprekingen van een specifiek publiek, overheerst, wijst erop dat men anderen actief bij de discussie wilde betrekken.

Epiloog: Hollands zege

Hoe ging het verder na november 1650? Het overlijden van Willem II (zonder een volwassen erfgenaam achter te laten) bracht weliswaar een einde aan de voortdurende onrust die zijn optreden veroorzaakte, maar de staatkundige crisis was nog niet bezworen.³⁸⁵ Holland greep zijn kans door onmiddellijk tot actie over te gaan: het herstelde de ontslagen regenten in hun ambten en deed een verzoek aan de Staten-Generaal voor een Grote Vergadering,³⁸⁶ waar de voltallige Staten zouden moeten verschijnen. De vraag hoe de Unie in deze nieuwe situatie vorm moest krijgen, zou centraal staan. Vanaf 18 januari 1651 kwam de vergadering herhaaldelijk bijeen, onder leiding van raadpensionaris Cats, al verscheen lang niet elk gewest voltallig. Op het gebied van de Unie – ofwel de staatsinrichting –, religie en militie werden besluiten genomen, maar vooral werd het bondgenootschap gevierd en bezegeld in een 'Nadere Unie' op 21 augustus 1651.

Wat betreft de staatsinrichting besloten bijna alle gewesten onder leiding van Holland het stadhouderschap voor onbepaalde tijd vacant te houden, ondanks de geboorte van Willem III een week na het overlijden van zijn vader. De Staten trokken de bevoegdheden van de stadhouder naar zich toe en de steden kregen voortaan het recht om vrije magistratsverkiezingen te houden zonder inmenging van buitenaf.³⁸⁷ Uitzonderingen waren Groningen en Drenthe, die de Friese stadhouder Willem Frederik als opvolger van Willem II aanstelden. Door toedoen van Holland bleven Brabant en Drenthe, kandidaten voor een volwaardige status als stemhebbend gewest, nog steeds buiten de Unie.

Op het gebied van de religie veranderde er weinig. Er kwam geen gemeenschappelijke godsdienstpolitiek en de van overheidswege begunstigde, publieke kerk bleef de gereformeerde. De organisatie van het leger onderging wel enige wijziging: een kapitein-generaal werd in vreedstijd niet langer nodig geacht en het patentrecht³⁸⁸ zou voortaan uitsluitend bij de Staten-Generaal liggen, zodat een aanslag van de bevelhebber met Staatse legereenheden – zoals die op Amsterdam – niet langer mogelijk zou zijn. De invloed van de gewesten op het uitvaardigen van patenten werd vergroot; zij moesten het voortaan als eerste ondertekenen. De gewesten kregen ook elk afzonderlijk meer zeggenschap over de benoeming van officieren in het door hen bekostigde deel van het leger.

Een ander belangrijk discussiepunt was de vraag of er een algehele amnestie moest komen, waardoor de gebeurtenissen in 1650 als vergeven beschouwd zouden worden. Holland was als enige tegen dit voorstel, maar stemde ten slotte in op aandringen van de toekomstige raadpensionaris Johan de Witt, wiens vader

³⁸⁵ Aitzema 1669 verhaalt uitgebreid over zijn ziekte en overlijden, p. 456-458.

³⁸⁶ Zie over de Grote Vergadering Frijhoff en Spies 2000, p. 79-84; Groenveld 1997, p. 80-82; Israel 1998, p. 703-713. Op deze werken baseer ik mij in deze paragraaf.

³⁸⁷ Kernkamp 1977, p. 152.

³⁸⁸ Zie over het patentrecht p. 106 en n. 35.

tot de Loevestein-gevangenen behoorde. Het onderzoek naar de verdachte Aerssen van Sommelsdijk werd hierop gestaakt, maar hij werd wel onthouden van de bekleding van ambten in Holland.

Wat duidelijk naar voren kwam in het overleg voor en tijdens de Grote Vergadering, was de suprematie van staatsgezind Holland. Het optreden van dit gewest in 1650 en 1651 werd – evenals de aanslag op Amsterdam door Willem II – wel gezien als een staatsgreep.³⁸⁹ De Staten, steden en het gewestelijk particularisme hadden gezegevierd. De Hollandse praatjes uit het najaar van 1650, waarin steeds explicieter voor onafhankelijkheid en zelfstandigheid van steden en gewesten gepleit werd, wilden de publieke opinie al in die richting sturen. Een aantal jaar later, in 1654, zou het tijdperk van de ‘ware vrijheid’, dat wil zeggen zonder stadhouder, definitief bekrachtigd worden. In de Acte van Seclusie zou besloten worden dat Holland nooit meer een Oranjestadhouder aan zou stellen.³⁹⁰ Hierover werd evenals in 1650 druk gediscussieerd in praatjes en andere gesprekspamfletten.³⁹¹ Het tijt keerde in 1672.

389 Van der Plaat 1988, p. 357.

390 Israel 1998, p. 722-726.

391 Zie bijvoorbeeld het *Pylaar-praatjen* (Kn. 7566), de *Zeeuwze Ratel* (Kn. 7564) en *De oog-geopende Zeeuw* (Kn. 7565).

HOOFDSTUK 3 Kakofonie (1672)

Inleiding

Pen en Inkt.

[...]

Koop Pennen, 't is nu tijdt van schryven schrijf en vrijf,
Mijn Mars, mijn Pennekraem, mijn Inkt is tot gerijf.
'k Heb Zwaenepennen, puik van Ganzen: ik heb Schachten,
Uit vogelwieken van ontelbaere geslachten

[...]

Maer Duivels-pennen zijn de moode en in 't gebruik.¹

De marskramer 'Pen en Inkt' wil profiteren van de schrijf lust in 1672. Hij verkoopt verschillende soorten pennen en inkt in allerlei kleuren, voor ieder wat wils. De 'Zwaenepennen' en het 'puik van Ganzen' zijn hele goede traditionele dichterspennen en hij verkoopt ook wel eens een 'Engele pen'. De 'Duivels-pennen' daarentegen, gemaakt van de veren van allerlei roofvogels als de ekster, kraai, havik en valk, zijn nu populair.² Deze metaforiek geeft aan wat er aan de hand is: de pennen symboliseren de veelheid en variatie aan pamfletten die er in het Rampjaar gepubliceerd werden. Tevens illustreren de pennen hun duivelse kracht:

Nu dus, dan zoo versneên, vergult en mooy beschildert,
Na dat de geesten zijn geteugelt of verwildert [beteugeld of vrij gelaten en woest redenerend].
Na d' inzicht, en de maen den Schryver rukt en foolt [plaagt, kwelt];
Die hier de waerheit zoek, is vry wat ver verdoot,
Want dat een Duivels Pen, gespist op eer te rooven,
En lastren waerheit melt, heeft niemant te gelooven.
Maer dats tot daerentoe: Koop Pennen koop mijn Int [sic], [...]³

Hun 'kwaliteit' zit in eerroof en laster, maar dat laat de marskramer koud, het is goede handel. Ook zijn collega-verkopers proberen aan het nieuwsgierige,

1 Kn. 10373 (*Trits van Verstanden*), p. 3. Zie over dit pamflet en de metaforiek die erin gebruikt wordt Meijer Drees 2006b, p. 138-140.

2 Onder de 'ontelbaere geslachten' verstaat hij: 'Van al wat vlees verslint, van wat op 't rooven leeft, // Van al wat klappen kan, van wat op wieken zweeft, // Van Exter, Kraei en Haen, van Duiven, Kallekoenen, // Van Havik, Sperwer, Valk, van Arents en Griffioen. // En dorst ick 't zeggen, 'k veild een Engele pen, recht puik.'

3 Kn. 10373, p. 3.

schrijf- en praatgrage publiek te verdienen: ‘Brillaris’, een brillenverkoper, verkoopt brillen ‘te kust en te keur, // Gewilt en begeert en van allerley kleur’,⁴ waarbij elke kleur voor een andere invalshoek staat. De pamfletverkoper Pasquillus heeft ook een ruim assortiment:

Hier heb ik wat nieuws, en wat outs, en wat wonders,
Gedichten en Rymen, Pasquillen en Brieven,
Die staende geleezen uw [sic] zittend gerieven,
Met Boekjes en Lietjes en niet veel byzonders.⁵

Uit geen enkel jaar in de periode 1600-1750 zijn zoveel pamfletten overgeleverd als uit het Rampjaar – in pamfletten wel ‘roofjaar’ genoemd⁶ – 1672, toen de Republiek in een diepe crisis was beland. Er verschenen zeventien afzonderlijke praatjespamfletten, een absoluut record.⁷ Gezien het totaal aantal gespreks-pamfletten in dat jaar (60 afzonderlijke, inclusief de praatjes) kan de dialoog wel een modevorm genoemd worden die kennelijk geschikt was om op de actualiteit in te spelen. *Copia et varietas*, veelheid en variatie, zijn hier, binnen het kader van de dialoog, ook van toepassing. Niet alle praatjespamfletten zijn even fel en niet altijd worden de mogelijkheden van het gesprek creatief benut, maar het was bepaald geen eenheidsworst. Steeds andere sprekers en locaties onderstrepen de variabiliteit. In de casus van dit hoofdstuk, het *Leger-Praetje*, wordt de dialoogvorm handig uitgebuit om een standpunt te propageren.⁸ Waren eerroof en laster, oftewel bekritisieren, ook de voornaamste functie van de praatjespamfletten?

Mijn corpus bestaat uit de volgende teksten:⁹

17. *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje, Tusschen Gerrit Leckertrant, Liefhebber van de suyvere Franse Brandewyn. Herman Bollebabyn, Koren-goets-smuyger. Klaes Roodt-neus, Brandewijns-Waerd. Glaude Perfect, een Frans Handelaar. Lubbert Smul, een Makelaar. Raeckende Het rechte onderscheyt van France en Koren Brandewijnen. t' Amsterdam, By de Oude Man, op de Nieuwedijck.* (Kn. 9999, 12 pagina's, kwarto, gotisch)

18. *Neerlandts Fooytje, De Koele Franse-Wijnen, met al haer gesnor en aenhang Van Franse-Azijnen, Kastantjes, Papieren, Kanefassen, en diergelijcke Franse Lompery geschonken, en Luydtskeels wytgekraeyt in een drollig kroegspraeetje tegen haer aenstaende May avondts verhuysing, en Bannissements, des jaers 1672, terwijl met het begin des zelfden jaers de Fransjes zoo heevig hierom op haer paerdje raecte: alles tot heuchelijcker wellekomst met onse frisse May blijelijck vereerd de keurelijckker zoo wytheemse als inlandtse*

4 Kn. 10373, p. 3.

5 Kn. 10373, p. 4.

6 Zie bijvoorbeeld de titelpagina van Kn. 10621.

7 Zie voor het kwantitatieve overzicht over de periode de inleiding, p. 25-26.

8 Kn. 10603.

9 Ik heb de volgorde in Knuttel overgenomen, omdat deze in grote lijnen overeen lijkt te komen met de chronologie en omdat ik niet van alle pamfletten de datering heb kunnen achterhalen. Eén kanttekening: het *Leger-Praetje* (32), het casuspamflet van dit hoofdstuk, is hoogstwaarschijnlijk vóór de nummers 26-31 (alle september gedateerd) uitgekomen. Zie voor de datering de paragraaf ‘Datering van het *Leger-Praetje*’, p. 198. Het *Eenvoudig Verhael der gemeene Boots-Gesellen* met bijgevoegd een *Bootmans Praet Voor Bootmans Recht* en het *Vervolgh, Op het Bootmans Praetje* (Kn. 10300-10303) zijn verslagen van gesprekken in indirecte rede en behoren derhalve niet tot mijn corpus.

vrugten, en waeren, die haer verlaetenen pack-huysen, solders en kelders vry treffelijcker zullen inneemen, en geschikter sullen bewoonen. Tot Deventer, By Willem Wier, voor den Autheur, 1672. (Kn. 10001, 30 pagina's, kwarto, romein)

19. *Eenvoudig Burgerpraetje, Over een Boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen Toestant van het Verenigde Nederland. Door een Liefhebber van 't Vaderland. Gedrukt in 't Jaar 1672. (Kn. 10014, 38 pagina's, kwarto, gotisch)*

20. *'t Oprechte Patriots Praetjen: Over het versterken van Utrecht; Tusschen Wilhelm Stadman, Wouter-troulander, en Simon-sorger. Op den trant, Raed trouwsaem, en oprecht, ten dienste van 't gemeen, Wel sorgende voor 't uw, maer liefst voor yder een. Tu civem, patremque geras; tu consule cunctis: Nectibi, nec tua te moveant, sed publica vota. Gedrukt tot Uytrecht voor d' Uyt-recht-lievende Uitrechtenaers. Anno 1672. (Kn. 10221, 8 pagina's, kwarto, romein)*

21. *Zee-mans Praetje, Voorgevallen Tusschen een Hoogh bootsman en Schieman, Gepast op de tegenwoordige gelegenthey van Hollandts Oorlogh en schielijcken Nederganck. Quisque trahitur à sua voluptate. In 't Jaer ons Heeren na de waerhey 1674. En na de gemeene praet 1672.¹⁰ (Kn. 10234, 8 pagina's, kwarto, gotisch)*

22. *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh, Hoe men sich in desen verwerden en murmurige toestandt des tijds behoorden te dragen: En met eenen Om tot beter verstant des oorsaecks van de tegenwoordige bedroefden toestand des tijds te komen: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. In Amsterdam, Anno 1672. (Kn. 10282, 20 pagina's, kwarto, gotisch)*

23. *Vriende-Praetjen over het Eeuwige Edict, Of starcken Eeuwiges Edick. (Gelijck men seght) die de Hollandsche Asijn-makers soo suyr in de ooggen begint te druypen in de Personen van den vluchtende de Groot, en gevangen Ruwaert. Achitophels Raedtslagen ontdeckende. Gedrukt voor Vrede en Vryheyd. 1672. (Kn. 10333, 12 pagina's, kwarto, gotisch)*

24. *Eenvoudigh Schuyt-Praetje Tusschen een Haegenaer Een [sic] een Rotterdammer. Van saecken die daer onlanghs voorgevallen zijn. Gedrukt voor Placker Plackaris. Anno 1672. (Kn. 10472, 16 pagina's, kwarto, gotisch)*

25. *Brillerus Sondags-Praetje. Tot Leyden, Gedrukt by Ieremias Kloeck, op de Bree-staet [sic], naest de Vierschaer, 1672. (Kn. 10490, 8 pagina's, kwarto, gotisch)*

26. *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt; Dienende tot aenwijs Waer heenen de benaedeu gemoederen in desen droevige toestand hebben te vluchten: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. Tweede Deel. In Amsterdam, Anno 1672. (Kn. 10496, 20 pagina's, kwarto, gotisch)*

27. *Wacht-Praetje, Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechse Poort, den 1. September 1672. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-Rechts. (Kn. 10564, 8 pagina's, kwarto, gotisch)*

28. *Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, gehouden in der selve Wacht-huys aen de Weesper-Poort den 10. September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-Rechts. (Kn. 10565, 12 pagina's, kwarto, gotisch)*

29. *Derde Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-Rechten der Amsterdamse Burgers en Gilden, gehouden in der selver Wagthuys aen de Uterse Poort, op Vrydag den 30 September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-rechts. (Kn. 10566, 12 pagina's, kwarto, gotisch)*

30. *Dam-Praetje, Tusschen Vier Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, Stouthart, en Heb-recht. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery. Gedrukt voor de Doel-Schutters. MDCLXXII. (Kn. 10567, 14 pagina's, kwarto, gotisch)*

10 Het is overigens de vraag of dit pamflet daadwerkelijk op 1672 gedateerd moet worden, aangezien de titel vermeld 'In 't Jaer ons Heeren na de waerhey 1674. En na de gemeene praet 1672'. De inhoud heeft wel betrekking op 1672, maar zou net zo goed een terugblik uit 1674 kunnen zijn; de algehele situatie van het land in 1672 wordt besproken aan de hand van de allegorie 'schip van staat'.

31. *Tweede Dam-Praetje, Tusschen Drie Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, en Stouthart. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery. t'Amsterdam, Gedrukt voor Waermond Burgerszoon. Anno 1672.* (Kn. 10568, 16 pagina's, kwarto, gotisch)
32. *Leger-Praetje, Tusschen ses Persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaer-Hooft en Jan Goet-Hart, Zijnde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochem, varende Luyden, met een Bode, Over den tostant van ons Ruymers en Soldaten. Anno 1672.* (Kn. 10603, 24 pagina's, kwarto, gotisch)
33. *De Hollandsche Burgery In Ruste. Ghefondeert op de Heylsaeme maximen, Liever Prins als Frans. Verwat in een Schuyt-Praetjen tusschen een Domine, Politick, Militair en Borger. Gedrukt tot Amsterdam voor de Lief-hebbers. 1672.* (Kn. 10619, 12 pagina's, kwarto, gotisch)

Het gaat hier om een lijst met uiteenlopende titels, maar er is ditmaal geen sprake van een grote clustering van pamfletten zoals in 1650, al verscheen soms wel een tweede (26, 31) en eenmaal ook een derde deel (29). Werd de benaming 'praetje' voorheen nog wel gecombineerd met andere termen, zoals 'samenpraak' en 'discours', in 1672 komt de aanduiding steeds zelfstandig voor. Op één na bevatten alle titels gegevens over de sprekers, het onderwerp en/of de locatie.¹¹ Daarmee zijn de titels informatiever – met name als het gaat om de locatie – dan die in de vorige ijkperiodes.

Het merendeel van de pamfletten noemt het drukjaar (uitzonderingen zijn 17 en 30) en de drukplaats wordt ook met enige regelmaat prijsgegeven. Meestal gaat het om Amsterdam (17, 22, 26, 31, 33); daarnaast worden Deventer (18) en Utrecht (20) genoemd. Driemaal staat een drukkersnaam op het titelblad (17, 18, 25), waarbij het maar in één geval om een bestaande drukker gaat (18).¹² De andere nummers geven een omschrijving (17; 'By de Oude Man, op de Nieuwedijck') en een schijnadres (25; 'Ieremias Kloeck, op de Bree-staet [sic], naest de Vierschaer').¹³ Een auteursnaam ontbreekt op alle pamfletten.¹⁴ Voor wie of wat de tekst gedrukt is, wordt negen keer meegedeeld. Tweemaal wordt een fictieve uitgeversnaam vermeld (24, 31)¹⁵ en in de overige gevallen gaat het meestal om strijdlustige kretes als 'voor Vrede en Vryheydt' (23) of 'voor de Liefhebbers des Burger-rechts' (27-29). Eenmaal wordt aangegeven dat het stuk 'voor den Auteur' gedrukt is (18). De daadwerkelijke herkomst van de pamfletten blijkt dus evenals in de vorige ijkperiodes niet uit de titels.

Het aantal pagina's van de pamfletten vormt een contrast met dat uit 1650. In dit jaar waren de teksten, met name de Hollandse praetjes, vrij omvangrijk (twee van de zeven telden onder de twintig pagina's; de rest varieerde van

11 De uitzondering is nummer 25. Zeven pamfletten noemen sprekers, onderwerp en locatie (17, 24, 27, 28, 29, 30, 31); zes noemen sprekers en onderwerp (20, 21, 22, 26, 32, 33); twee noemen alleen het onderwerp (19, 23) en het komt eenmaal voor dat de locatie en het onderwerp gegeven worden (18).

12 Het gaat om de drukker Willem Wier die van 1668 tot en met 1672 actief was in Deventer.

13 Ik heb niet kunnen achterhalen of deze drukker heeft bestaan. De *SCTN* noemt van hem geen ander drukwerk. Het zou om een schuilnaam kunnen gaan, 'Kloeck' betekent dapper en 'Ieremias' verwijst mogelijk naar de profeet Jeremia uit het Oude Testament.

14 Nummer 19 vermeldt wel dat het 'Door een Liefhebber van 't Vaderland' is gemaakt.

15 De *STCN* vermeldt – voorzover dat uit de namen al niet bleek – dat 'Placker Plackaris' (24) en 'Waermond Burgerszoon' (31) fictieve uitgeversnamen zijn.

twintig tot 40). In 1672 zijn de pamfletten veel korter: verreweg de meeste – veertien van de zeventien om precies te zijn – bevatten twintig pagina's of minder, waarvan negen slechts twaalf of acht. Slechts drie (18, 19, 32) hebben meer bladzijden (respectievelijk 30, 38 en 24). Dat maakt de indruk van haast: de meeste auteurs namen geen tijd voor lange teksten – ze speelden gretig op de chaotische actualiteit in. Ook de onderlinge concurrentie zal daarbij in het geding geweest zijn. Het formaat is nog steeds bij alle pamfletten kwarto. Het lettertype is nog overwegend gotisch; romein komt tweemaal voor (17, 18, 20).

Historische context: 1672, het Rampjaar

In het voorjaar van 1672 werd de Republiek aan alle kanten aangevallen: vanuit zee door de Engelsen, vanuit het zuiden door de Fransen en vanuit het oosten door Munster en Keulen. Intern was het ook een grote chaos: staats- en prinsgezinden en verschillende facties stonden tegenover elkaar, het verwaarloosde landleger functioneerde niet en de bevolking kwam in opstand. Vanaf september keerde de rust in het land stukje bij beetje terug en eind 1672 was de grootste oorlogsmalaise ten einde, al was er nog geen vrede.

Pamfletten uit 1672, willekeurig van welke partij, noemen de gebeurtenissen uit de decennia 1648-1672 stevast als aanloop naar en oorzaak van de huidige benarde situatie. Daarom begin ik met een stukje voorgeschiedenis.¹⁶

De decennia vóór 1672: 'Ware Vrijheid'

In 1653 verwierf Johan de Witt het belangrijke ambt van raadpensionaris van Holland. De Witt was de zoon van een van de Loevesteingevingen uit 1650; zijn familie had de gevolgen van Willems staatsgreep in 1650 dus aan den lijve gevoeld.¹⁷ Na diens dood werd de familie gerehabiliteerd, maar de herinnering aan de gebeurtenissen en het wantrouwen jegens Oranje en het stadhoudersambt waren niet uitgewist en zouden De Witts politiek blijven kleuren. De raadpensionaris had zowel een machtspositie in de Staten van Holland als in de Staten-Generaal, omdat hij als enige voor onbepaalde tijd – en dus mogelijk voor een langere periode – op zijn post zat. Daardoor was hij in staat deskundigheid en ervaring op te bouwen. De raadpensionaris was onder meer verantwoordelijk voor de buitenlandse correspondentie. In tijden zonder stadhouder, zoals in de periode 1650-1672, was het voor een talentvolle raadpensionaris mogelijk om zich tot leider van Holland en van de Republiek te ontpoppen. Johan de Witt bezat er de intelligentie en het werkethos voor.¹⁸

¹⁶ De jaren 1648-1652 kwamen reeds in de vorige hoofdstukken aan bod.

¹⁷ Zie over deze episode in het leven van Johan en Cornelis de Witt, Panhuysen 2005, p. 93-105.

¹⁸ Panhuysen 2005, p. 158. Voor de bezigheden van de raadpensionaris, in hoofdzaak vergaderen en correspondentie afwikkelen, Panhuysen 2005, p. 162-166.

De Witt voerde een – voor die tijd – pacifistische politiek. Zowel met Engeland als met Frankrijk wilde hij defensieve verdragen aangaan om oorlog te vermijden en het handelsverkeer te bevorderen, maar gaandeweg zou deze politiek tot mislukken gedoemd blijken.¹⁹ Engeland en vooral Frankrijk werden volwassen en eisten hun plaats – boven de kleine Republiek – op.²⁰

Aan het begin van de regeringsperiode van Lodewijk XIV haalde De Witt de banden met Frankrijk, die bekoeld waren sinds de Vrede van Munster (1648), opnieuw aan.²¹ De twee landen ondertekenden in 1662 een officieel bondgenootschap, dat de Republiek veel voordeel opleverde. Lodewijk XIV stond aanvankelijk achter de stadhouderloze regering en assisteerde tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667) en de oorlog met de bisschop van Munster (1665-1666). Maar geheel zonder spanningen was hun relatie niet: de Spaanse Nederlanden, de handel en de kolonies waren discussiepunten. Twee gebeurtenissen veranderden de betrekkingen.

De Republiek was in de zestiger jaren succesvol op de Franse markt, waarop ze met eigen producten was doorgedrongen. Tevens verwierf ze een monopolie op Frankrijks exportproducten wijn, brandewijn en zout. Dit wekte ergernis onder Franse kooplieden. Lodewijk XIV ontwikkelde tegelijkertijd koloniale ambities, die in strijd waren met de handelsbelangen van de Republiek in Europa en de beide Indiën. In april 1667 namen de Fransen een aantal handelsmaatregelen die de relatie tussen de twee landen ernstig verstoorden. De Franse minister Colbert stelde uitzonderlijk hoge invoerrechten in op tal van producten uit de Republiek. De Staten van Holland richtten eind 1669 een commissie op – overigens tegen de zin van De Witt die de goede betrekkingen wilde bewaren – om de mogelijkheid van tegenmaatregelen te onderzoeken.²² Een keten van wederzijdse verboden op producten en belastingverhogingen volgden. Twee kroegpraatjes (17, 18) uit het vroege voorjaar van 1672 bepleitten met enige spot de handelsmaatregelen tegen Frankrijk – met name het verbod op de invoer van Franse wijnen en andere luxeproducten.²³

In mei 1667, een maand na invoering van het tarief van Colbert, viel Lodewijk XIV de Spaanse Nederlanden binnen, waarmee de zogenaamde Devolutie-oorlog een aanvang nam.²⁴ Nu dreigde de Republiek Frankrijk als buurland te krijgen. De op Frankrijk gerichte politiek van De Witt zou in 1672 zwaar onder vuur

19 Troost 2001, p. 56.

20 Panhuysen 2005, p. 466.

21 Voor de Frans-Nederlandse betrekkingen, zie Israel 1998, p. 776-785 en Troost 2001, p. 62-64.

22 Troost 2001, p. 73.

23 Kn. 9999 *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17), Kn. 10001 *Neerlandts Fooytje* (18).

24 Lodewijk XIV begon de oorlog op basis van het devolutierecht. Dit bepaalde, dat bij erfenissen kinderen uit een eerste huwelijk, ook dochters, voorrang hadden boven zonen uit een tweede huwelijk. Lodewijk XIV was van mening dat zijn vrouw als oudste dochter van wijlen Philips IV van Spanje meer recht op deze landen had dan de uit het tweede huwelijk geboren Carlos II. Lodewijks echtgenote had bij hun huwelijk weliswaar afstand gedaan van haar aanspraken op de Spaanse troon, maar gezien het feit dat de Spanjaarden hun bruidsschat niet betaald hadden, verklaarde de Franse koning haar terugtrekking nietig.

komen te liggen. Hij wordt er dan zelfs van beschuldigd het land aan Frankrijk verkocht te hebben. De oude Loevesteinse leus ‘Liever Frans als prins’ wordt hem en de zijnen verweten. De prinsgezinden draaien dit zinnetje ook wel om in hun propaganda: ‘Liever Prins als Frans’ heet het dan, zoals in een schuitpraatje (33) uit het najaar van 1672.²⁵

De relatie met Munster was in het decennium voor 1672 ook al gespannen. De bisschop van Munster was in september 1665 met financiële steun uit Engeland het oosten van het land binnengevallen.²⁶ Johan Maurits van Nassau-Siegen – bekend als de Braziliaan, omdat hij jarenlang als hoogste functionaris in die kolonie gediend had – werd toen tot opperbevelhebber van het zwaar verwaarloosde leger benoemd. Dit was weinig tot vechten bereid en kon de invasiemacht niet terugdringen. Daarbij kwam nog dat Maurits nauwelijks initiatief nam, waardoor het leger zich moest terugtrekken achter de IJssellinie. Cornelis de Witt, de oudere broer van de raadpensionaris, trad namens de Staten-Generaal op als een van de gedeputeerden te velde en kreeg over deze blamage veel kritiek te verduren. In pamfletten uit 1672 wordt aan deze gebeurtenissen herinnerd ter onderbouwing van Cornelis de Witts vermeende lafheid en verraad. Het *Leger-Praetje* (32) laakt – wellicht met 1665 in gedachten – juist expliciet het gedrag van Johan Maurits in de strijd en prijst dat van Cornelis de Witt.

In het voorjaar van 1666 kwam de oorlog tot een einde door Franse interventie en geldproblemen voor de prins-bisschop, die zich terugtrok. Maar in 1672 zou de strijd opnieuw opblazen en hadden de bisschop en de Franse koning intussen met eigen ogen gezien hoe zwak de Nederlandse landsverdediging was. De raadpensionaris probeerde nog van het Franse bondgenootschap te profiteren door de protestantse maarschalk Turenne te vragen opperbevelhebber te worden en het leger grondig te hervormen. Maar daar stak de Franse koning een stokje voor.²⁷ Uiteraard was deze actie van De Witt koren op de molen van zijn anti-Franse prinsgezinde tegenstanders.

Met Engeland verkeerde de Republiek voortdurend in een conflictueuze stemming. In 1664 begon de Tweede Engelse Zeeoorlog, tien jaar na beëindiging van de Eerste Engelse Zeeoorlog in 1654.²⁸ Engeland had toen onder leiding van Cromwell tijdens de vredesbesprekingen geëist dat de Oranjes uitgesloten moesten worden van de ambten van stadhouder en kapitein-generaal. Cromwell had er belang bij de macht van de Oranjes teniet te doen, omdat het Oranjehuis dynastiek verbonden was aan de Engelse koninklijke familie, de Stuarts. De Witt was hier in het geheim mee akkoord gegaan en het besluit werd vast-

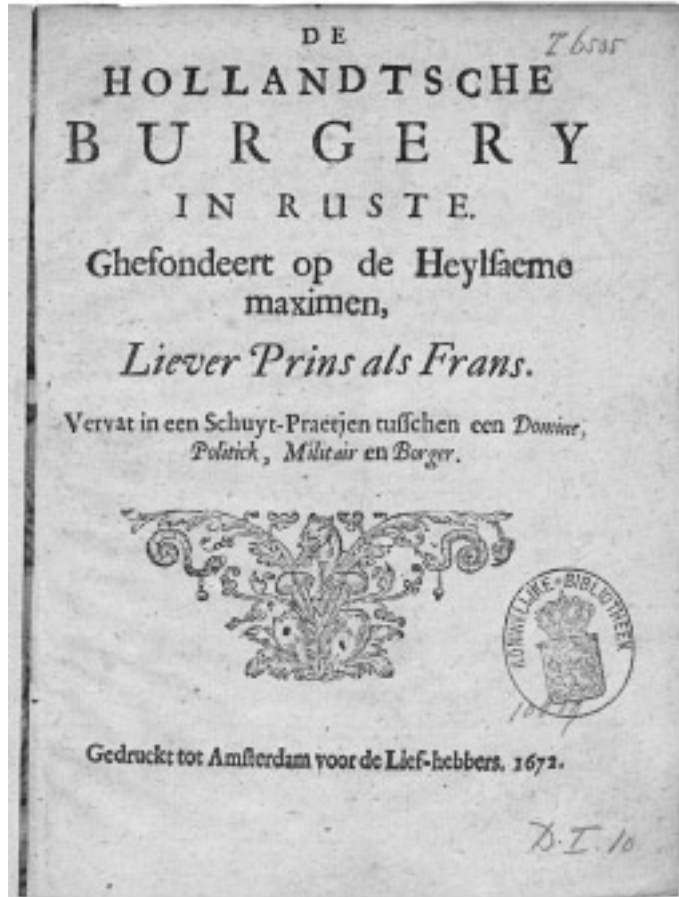
²⁵ Kn. 10619, *De Hollandsche Burgery In Ruste* (33), p. 7.

²⁶ Voor de inval door de bisschop van Munster heb ik Israel 1998, p. 770, 772; Panhuysen 2005, p. 317-323 en Troost 2001, p. 64 geraadpleegd.

²⁷ Panhuysen 2005, p. 323.

²⁸ Voor de Tweede Engelse Zeeoorlog heb ik gebruik gemaakt van Israel 1998, p. 766-776; Troost 2001, p. 62, 64.

De Hollandtsche Burgery In Ruste (1672) met de leus 'Liever Prins als Frans' [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 10619]

gelegd in de Acte van Seclusie.²⁹ In 1660 kwamen de Stuarts echter opnieuw aan de macht en koning Karel II was de Republiek niet gunstig gezind, al deed hij zich aanvankelijk voor als een welwillende vriend.³⁰ Engeland en de Republiek waren rivalen op het gebied van de overzeese handel en Karel II wilde zijn neef Willem III graag bevorderen om zelf voet aan de grond te krijgen in Holland. Hij onderhield contact met pro-Engelse hovelingen en regenten uit de entourage van de prins, waaronder de samenzweerders Buat en Kievit,³¹ om de regering ten val te brengen.³² Johan de Witt wilde oorlog vermijden en schrapte de Acte van Seclusie als tegemoetkoming aan Karel II.

²⁹ Zie over de Acte van Seclusie Israel 1998, p. 722-726; Panhuysen 2005, p. 150-156.

³⁰ Panhuysen 2005, p. 280-284.

³¹ Zie over Buat en Kievit ook de paragraaf 'De publieke opinie in de zomer van 1672: haat en razernij', p. 194.

³² Panhuysen 2005, p. 324-325.

Toch kon De Witt de Tweede Engelse Zeeoorlog niet voorkomen. De Republiek werd aanvankelijk gesteund door Frankrijk en bood goed partij, maar de situatie werd ondermijnd door interne spanningen in de vlootleiding tussen de Oranjegezinde (en onder het scheepsvolk populaire) Cornelis Tromp en zijn meerdere, de republikein Michiel de Ruyter. In 1666 kwamen deze tot uitbarsting: Tromp werd in augustus ontslagen wegens ongehoorzaamheid, middenin de oorlog.³³ In 1667 werden vredesonderhandelingen geopend. De Engelsen hadden dat jaar bij gebrek aan geld geen vloot kunnen uitrusten, maar zij konden de vredesbesprekingen toch vertragen vanwege de Franse inval in de Spaanse Nederlanden. Hierop besloot Johan de Witt tot de gewaagde tocht naar Chatham.³⁴ Cornelis de Witt en De Ruyter zouden de vijand in het hart moeten raken door de vloot een zijrivier van de Theems op te laten varen en met branders de Engelse vloot te bestoken. Dit werd een spectaculair succes: vele Britse magazijnen en schepen brandden uit. In triomf werd het Engelse koningsschip Royal Charles mee naar de Nederlanden gevoerd. Nu moesten de Engelsen wel akkoord gaan met vrede.

Chatham betekende een overwinning voor de Republiek en voor De Ruyter en de gebroeders De Witt persoonlijk. Cornelis de Witt had als afgevaardigde van de Staten-Generaal een zeer belangrijke rol gespeeld. Terwijl hij in 1665 nog gezichtsverlies had geleden, werd hij nu geëerd, evenals de raadpensionaris die de onderneming had uitgedacht en De Ruyter die hem succesvol had uitgevoerd. Op deze oorlog wordt in de pamfletten uit 1672 vaak teruggeblikt. Tegenstanders van de regering spotten met het toenmalige eerbetoon aan Cornelis de Witt en betichten hem van lafheid. Het schilderij dat van hem gemaakt was naar aanleiding van Chatham werd in het voorjaar vernield; zijn geschilderde hoofd werd op de galg geprikt. Het *Leger-Praetje* (32) weerlegt de kritiek en noemt de roekeloze Tromp juist 'dien dollen Duyvel'.³⁵

Karel II kon zijn nederlaag slecht verkroppen, maar zocht toenadering, toen het hem niet lukte met Frankrijk een verdrag te sluiten om de Republiek uit te schakelen.³⁶ De raadpensionaris stemde ondanks zijn wantrouwen uiteindelijk toe vanwege de dreiging uit Frankrijk, dat steeds meer gebied veroverde en het wellicht ook op de Republiek gemunt had. Zweden werd ook bij de onderhandelingen betrokken en zo werd op 23 januari 1668 de Triple Alliantie gesloten. De clausule die in een gezamenlijk optreden tegen Frankrijk voorzag, indien dat land geen afstand deed van de gebieden in de Spaanse Nederlanden, werd op De

33 Prud'homme van Reine schreef over beide zeehelden een biografie. Zie over deze episode Prud'homme van Reine 2001, p. 232-270 (Tromp); Prud'homme van Reine 1996, p. 89-104, speciaal p. 181-183 (De Ruyter). De roekeloze Tromp figureert overigens samen met zijn echtgenote als held in een roman uit 1668 die aansluit bij de toenmalige Oranjegezinde propaganda ten gunste van hem. De 'ongelukkige fortuin' zou volgens deze roman de oorzaak zijn van het ontslag. Zie over deze roman: Grootes 2004, p. 305-321.

34 Zie voor Chatham ook Panhuysen 2005, p. 332-340.

35 Kn. 10603, p. 7.

36 Ik baseer mij voor deze alinea op Panhuysen 2005, p. 349-355, 374-377 en Troost 2001, p. 69-71.

Witts verzoek als geheim artikel toegevoegd om een breuk met Frankrijk – met wie hij nog steeds een verbond had – te voorkomen. De Engelse koning verried de clausule echter een maand later aan Lodewijk XIV, waarop de laatste zich wel bereid toonde te onderhandelen met Karel II. Zij beklonken op 1 juni 1670 het geheime Verdrag van Dover, waarin besloten werd de Republiek aan te vallen en de prins van Oranje ervan te laten profiteren. Intussen liet Lodewijk XIV Johan de Witt in de waan van hun goede verstandhouding.

De binnenlandse politiek werd in de periode van de ‘ware vrijheid’ gekenmerkt door de fluctuerende macht van verschillende politieke groepen en de tegenstellingen tussen Oranje- en staatsgezinden.³⁷ De regering van De Witt zat aanvankelijk stevig in het zadel en wist bij conflicten het hoofd boven water te houden, maar De Witt kon niet verhinderen dat de ster van de jonge Willem III eind jaren zestig langzaam maar zeker ging rijzen.³⁸ In 1666 werd Willem III ‘Kind van Staat’ gemaakt.³⁹ Dit hield in dat zijn educatie voortaan in handen van de Staten van Holland kwam te liggen. Zo hoopte de zittende regering de loopbaan van Willem III in eigen hand te houden, terwijl zijn grootmoeder Amalia van Solms het als een manier zag om de prins hogerop te laten komen. De Witt nam de gelegenheid te baat veel anglofielen uit de hofhouding te verwijderen, wat hem niet in dank werd afgenomen.

Een jaar later, op 5 augustus 1667, werd het Eeuwig Edict gesloten, dat bepaalde dat het stadhouderschap van Holland voor altijd afgeschaft werd en dat de functies van stadhouder en kapitein-generaal in andere gewesten gescheiden dienden te worden. Met andere woorden: Willem III kon in de toekomst kapitein-generaal van de Unie worden, maar niet meer dan dat. In ruil daarvoor zou hij lid mogen worden van de Raad van State. Zowel de prins als de andere gewesten stemden uiteindelijk toe. De Haarlemse pensionaris Fagel en de Amsterdamse regent Valckenier zaten achter dit Edict, terwijl De Witt er bezwaar tegen had, omdat het de positie van Willem III in feite versterkte. Maar het publiek hield hem ervoor verantwoordelijk: in Oranjegezinde pamfletten werd het Edict verguisd en Johan de Witt en de zijnen werden ervoor verantwoordelijk gehouden. Het *Vriende-Praetjen over het Eeuwig Edict, Of starcken Eeuwigen Edick* [azijn] (23) spot met dit verdrag dat de ‘Hollandsche Asijn-makers’ (de staatsgezinden) in 1672 zuur in de ogen druipen.

Willem III, die zijn volwassenheid naderde, zette zijn opmars voort: hij werd in 1668 in Zeeland tot Eerste Edele verkozen en Amalia van Solms droeg het beheer van de bezittingen van Willem II aan haar kleinzoon over. In 1670 werd Willem III als lid van de Raad van State geïntroduceerd, zoals overeengekomen in

37 Zie ook Van Deursen 2004, p. 264-308, over de periode van de ‘ware vrijheid’.

38 Hoofdstuk III ‘De weg omhoog’ in Troost 2001, p. 56-79, behandelt de opkomst van Willem III.

39 Zie over het Kind van Staat en de relatie tussen Johan de Witt, die zijn educatie verzorgde, en Willem III ook Panhuysen 2005, p. 324-329.

het Eeuwig Edict. Overigens had Willem III weinig op met zijn oom Karel II.⁴⁰ Deze was van plan geweest hem in te lichten over zijn plannen tegen de Republiek, maar daar zag hij vanwege hun stroeve relatie van af. Johan de Witt was niet op de hoogte van hun moeizame contact en hij bleef Willem III als bedreiging zien.

In 1672 zou de prins zijn uiteindelijke doel bereiken: na de benoeming tot opperbevelhebber van het leger in februari – aanvankelijk slechts voor één veldtocht – zou hij in juli stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal van de Unie worden.

1672: oorlog en oproer

In 1672 kwamen de buitenlandse spanningen tot uitbarsting, waardoor binnenlandse tegenstellingen ook op scherp kwamen te staan.⁴¹ Het land werd van alle kanten bestookt: in het voorjaar verklaarden Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen het land de oorlog. Over de discutabele oorlogsverklaring van Engeland handelt het *Eenvoudig Burgerpraatje* (19), dat een ingewikkelder pamflet over deze materie uitlegt.⁴² Begin juni ging de daadwerkelijke confrontatie van start: de Fransen sloegen beleg in het oosten rond de eerste verdedigingslinie, de Rijnforten (in het huidige Westfalen), en de gecombineerde Frans-Engelse vloot probeerde via het water voet aan de grond te krijgen. Dit laatste plan mislukte, omdat De Ruyter en Cornelis de Witt ondanks hun numerieke minderheid de vijandige vloot ernstige schade wisten toe te brengen bij Solebay op 7 juni.

Maar op het land verliep de strijd voor de Republiek dramatisch: binnen een week veroverden de Fransen alle Rijnsteden en moest ook de tweede verdedigingsgordel, de IJssel, worden opgegeven. Niets leek de Fransen de toegang tot de Republiek te beletten. De Keulse en Munsterse troepen volgden in hun kielzog op weg naar het noorden. Willem III wilde zich met zijn leger terugtrekken op Utrecht, maar ondervond tegenstand van de burgerij die zich van de poorten had meester gemaakt om het uitgehongerde leger buiten te houden. Dit leger was in grote haast samengesteld, zelfs boeren en schutters waren geronseld.⁴³ De meesten waren oncapabel en niet tot vechten bereid. Het was geen partij voor de enorme, goed geoliede Franse militaire machine. Roorda typeert de chaos aan

⁴⁰ Troost 2001, p. 71-72.

⁴¹ Voor de nu volgende paragrafen over het Rampjaar 1672 heb ik, tenzij anders vermeld, geraadpleegd: Van Deursen 2004, p. 310-325; Geyl 1963, p. 268-336; Panhuysen 2005, p. 395-462; Roorda 1978, p. 81-236; Troost 2001, p. 80-100.

⁴² Panhuysen 2005, p. 401, noemt de oorlogsverklaring van Engeland 'een allegaartje van rancune en vermeende uitstaande schulden'. Die van Frankrijk was daarentegen wel met zorg opgesteld.

⁴³ Panhuysen 2005, p. 410-414, gaat in op de vraag hoe het kon dat het leger zo verwaarloosd was. Kort samengevat: men was gewend aan vrede te land en oorlog op zee, de vloot en de handel stonden voorop. Men dacht dat het genoeg was om bij oorlogsdreiging snel met geld te zwaaien en mannen te werven. Dat een dergelijk leger niet getraind en effectief was, daar ging men aan voorbij. Bovendien zag De Witt het leger als een bedreiging, niet als een potentieel nuttig instrument.

het front treffend: 'In en om de linie wachtten onbedreven officieren, ongedisciplineerde soldaten, ontstelde burgers en verslagen regenten'.⁴⁴

Er was alom paniek, waardoor de regenten de regie over de gebeurtenissen verloren: grote stromen vluchtelingen kwamen op gang en vermogenden – zelfs zittende regenten, wat het moreel nog verder verzwakte – trachtten hun geld en goederen in veiligheid te brengen, soms zelfs in het vijandige buitenland. Er ontstond een run op de banken en op de beurs kelderden de aandelen. De gewone man voelde zich in de steek gelaten en nam hier en daar het recht in eigen hand. Burgers vreesden voor een te gemakkelijke overgave van hun stad aan de Fransen.

De opstandigheid van de bevolking maakte de inning van belastingen en de uitvoering van besluiten onmogelijk. In een aantal steden had de burgerij zich, evenals in Utrecht gebeurd was, meester gemaakt van de stadssleutels. In Leiden, Monnikendam, Veere en Rotterdam kwamen ze in handen van de schutters en ook in Amsterdam en Dordrecht ontstond onenigheid over de sleutels. In de *Wacht- en Dam-Praetjes* (27-31) van later dat jaar wordt onder meer het recht op de stadssleutels aangeroerd. Verschillende stadsbesturen verlangden de terugkeer van de schutterij uit het leger en vroegen om soldaten teneinde de orde te herstellen, maar dat liet de militaire situatie niet toe. Ze breidden daarop de in de stad dienstdoende schutterij uit met onvermogenden, wat de chaos nog vergrootte.

Voorbereidingen voor de waterlinie waren in de tussentijd in volle gang. Willem III werd door de Staten-Generaal op 16 juni gelast Utrecht te verlaten en zich terug te trekken achter de waterlinie, die echter nog lang niet gereed was. Hij had de stad in staat van verdediging willen stellen – over hoe die het beste verdedigd zou kunnen worden, handelt *'t Oprechte Patriots Praetjen* (20) -, maar de Utrechtse magistraat had dat onder druk van de burgerij verboden. Het leger werd nu verdeeld over vijf posten: Muiden, Nieuwerbrug, Goejanverwellesluis, Schoonhoven en Gorkum. De boeren verzetten zich langs de hele linie effectief tegen de geplande inundaties. In Gorkum heerste volslagen oproer, in Schoonhoven wilde men de ongewenste Spaanse hulptroepen niet toelaten en ook op de andere legerposten was de toestand chaotisch. Aan alles was gebrek en de overheid was niet bij machte snel hulp te bieden. Vertrouwen in de waterlinie, die door droogte ook maar langzaam volliep, had men dan ook geenszins. De klachten van de door het leger geteisterde boeren uit het *Leger-Praetje* (32) moeten in dit licht gezien worden.

Het land leek niet meer te redden en op aandringen van de regenten uit de meest bedreigde steden (Gouda, Leiden, Schoonhoven en Gorkum) besloten de Staten-Generaal half juni gezanten te sturen naar de Engelse en Franse koning voor vredesvoorwaarden. Amsterdam, De Witt en Fagel hadden zich hiertegen verzet en toonden zich volstrekt niet verslagen, maar konden het besluit niet

44 Roorda 1978, p. 89.

voorkomen. De afgevaardigden waren Pieter de Groot, oud-gezant in Frankrijk, Johan van Gent, voormalig gouverneur van Willem III, en Willem Adriaan van Nassau-Odijk, vertegenwoordiger van de prins in Zeeland. Op 22 juni spraken zij met de Franse ministers van buitenlandse zaken en oorlog, die meedeelden dat Lodewijk XIV niet wilde onderhandelen zonder volmacht en dat hij een aanbod eiste. De Groot keerde daarop terug voor overleg en de volmacht, terwijl Odijk en Van Gent bij de Fransen bleven. Zo werden de Nederlanders in de kaart gespeeld, want dit betekende tijdwinst om de verdediging op orde te krijgen.

In pamfletten werd De Groot afgeschilderd als een verrader die heulde met de Fransen (zo ook in het *Vriende-Praetjen* (23) en in het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24)), terwijl de andere onderhandelaars – prinsgezinde edellieden – buiten schot bleven. Dit laatste was een doorn in het oog van de auteur van het *Leger-Praetje* (32) die zich afvroeg waarom alleen De Groot beschuldigd werd. Prinsgezinde ‘jonkers’ als Odijk vond hij veel gevaarlijker.

Het overleg in de Staten van Holland en de Staten-Generaal verliep chaotisch: lang niet alle steden en gewesten waren het eens en zonder dat iedereen aanwezig was, werd besloten De Groot met een volmacht en een voorstel naar de onderhandeltafel terug te sturen. De Zonnekoning had zijn eisen echter exorbitant opgeschroefd met als gevolg dat De Groot niet op eigen houtje op de voorwaarden in durfde te gaan en opnieuw terugkeerde naar Holland. Nog steeds stonden de steden Amsterdam (tegen de onderhandelingen) en Leiden en Gouda (ervóór) tegenover elkaar. De prins werd om raad gevraagd: hij kante zich tegen de vredesvoorwaarden. Toen op 7 juli bleek dat de waterlinie gereed was en er kans was op hulp van de Duitse keizer en de Duitse vorsten, veranderde de stemming ook in de vergadering en besloot men de onderhandelingen met Frankrijk definitief af te breken.

Het gewone leven lag inmiddels volledig stil; angst, opstandigheid en wantrouwen hadden de overhand. Vanwege de gebrekkige informatievoorziening deden allerlei geruchten en lasterpraatjes de ronde, waarbij men elkaar opzweept. De zittende regering fungeerde als zondebok. Deze werd beschuldigd van verraad, diefstal en uitlevering van het land aan de Fransen. Er heerste volslagen wetteloosheid: huizen van regenten werden geplunderd en enkelen waren hun leven niet zeker. Pieter de Groot moest op 25 juni dwars door een razende menigte onder bescherming van schutters naar zijn huis in Rotterdam begeleid worden. Johan de Witt was op 21 juni het slachtoffer van een aanslag, waardoor hij een maand uitgeschakeld zou zijn en doelbewuste leiding van de Statenvergadering ontbrak. Zijn broer Cornelis kon geen hulp bieden, want ook hij moest het bed houden, nadat hij met ernstige gezondheidsproblemen uit de vloot was thuisgekomen. Van de belagers van De Witt werd Jacob van der Graeff, zoon van de raadsheer van het Hof van Holland, op 29 juni ter dood veroordeeld, tot woede van veel prinsgezinden. De Haagse predikant Simonides gooi-

de olie op het vuur door Jacob als een martelaar voor te stellen in zijn preken en in het pamflet *De worstelinge Jacobs*.⁴⁵

De bevolking riep om verheffing van de prins tot stadhouder, hierdoor gesteund door de schutterrijen en de regentenfacties die wilden profiteren. Op 24 juni vond in Dordrecht het eerste oproer ten gunste van de prins plaats, Rotterdam en andere Hollandse steden volgden. Uiteindelijk werd de prins op 9 juli als stadhouder van Holland beëdigd in Den Haag. Zeeland volgde niet lang daarna. Willem III verwierf tevens het kapitein-generaalschap van de Unie. Het Eeuwig Edict was hiermee volledig van de baan.

De publieke opinie in de zomer van 1672: haat en razernij

De crisissituatie bracht een enorme stroom drukwerk op gang, waarvan de inhoud lang niet door iedereen gewaardeerd werd.⁴⁶ Zo stelde een pamfletauteur, die vóór de regering van de De Witten was, eind augustus:

De Pasquillen ende Faemrovende Blaeuwe boekjes vloogen door het gantsche Landt, waer in te speuren was meer bitterheyt ende passie, als verstandt ende oordeel: zijnde meest alle van eenderley inhoudt, te weten, valsche calumnien [laster] ende leugenen tegens de principaelste Heeren van Regeringe, [...]⁴⁷

Maar niet alleen in pamfletten, ook 'Op Schuyten ende Wagens, ende in alle geselschappen wierdt licentieuselijck [lasterend] gepraet'.⁴⁸ De haatcampagne tegen de regenten en met name de gebroeders De Witt was ook na de verheffing van de prins niet te stuiten.

De Staten van Holland vroegen de prins op de dag van zijn aanstelling de gemeente tot de orde te roepen. Willem III gaf aan die wens gehoor en stuurde op 8 juli een brief aan de Hollandse steden, waarin hij de regenten openlijk in bescherming nam en de bevolking tot rust maande. Juist op dat moment heerste in Rotterdam en omstreken een hevig oproer. De brief van de prins versterkte die onrust aanvankelijk, omdat men ervan uitging dat deze verzonnen was. De tiende juli vielen er opnieuw woeste tafereelen voor, waarbij Pieter de Groot weer bedreigd werd. Met het oog op het *Leger-Praetje* (32) verdient de rumoerige Rotterdamse situatie enige toelichting.

In de steden rondom de Maasmond en in Zeeland, waar zich reeds van oudsher Engelse kooplui hadden gevestigd, was de bevolking geneigd met Engeland te sympathiseren. In Rotterdam waren agenten van de Engelse regering zeer actief om de pro-Engelse stemming aan te wakkeren. Vrede met Engeland zou eenvoudig te verkrijgen zijn, zo meende men, en Karel II was een vriend, die

⁴⁵ Kn. 10459.

⁴⁶ Voor deze paragraaf heb ik, tenzij anders vermeld, geraadpleegd: Van Deursen 2004, p. 310-325; Geyl 1963, p. 268-336; Panhuysen 2005, p. 395-462; Roorda 1978, p. 81-236; Troost 2001, p. 80-100.

⁴⁷ Kn. 10384, p. 16.

⁴⁸ Kn. 10384, p. 16.

alleen het stadhouderschap van zijn neef voorstond en die de oorlog begonnen was vanwege beledigingen van de De Wittenregering. Dat de koning in realiteit vooral zijn eigenbelang nastreefde en wel degelijk een deel van Holland in bezit wilde krijgen, werd ontkend. De Engelse vredesonderhandelaars werden op 4 juli dan ook met vreugde en eerbetoon te Maassluis onthaald. Maar de bevolking wilde meer dan vrede met Engeland.

De burgers eisten het ontslag van een negental onbetrouwbare regenten onder wie burgemeester Pesser, burgemeester Vroesen en De Groot. De vier aanwezigen onder de verdachte regenten werden door de schutterij op het stadhuis gevangen gezet, terwijl buiten het oproer voortging. Men was tevens van mening dat enkele aanzienlijke burgers deel moesten nemen aan de onderhandelingen met Engeland, die de prins begin juli voerde (deze liepen overigens op niets uit, omdat de prins het landsbelang voorop stelde). Ook zouden de afgevaardigden in de Statenvergadering teruggedroepen moeten worden ter onmiddellijke vervanging van heren die welwillend tegenover de burgerij stonden. Temidden van dit tumult stapte op 9 juli de sinds 1666 voortvluchtige Johan Kievit in Rotterdam aan wal.

Deze Kievit was ten tijde van de Tweede Engelse Zeeoorlog medeplichtig geweest aan de samenzwering van Henri Buat, een Franse officier in dienst van de Staten-Generaal en verbonden aan het Oranjehuis.⁴⁹ Het complot was door de Engelse minister Arlington ontworpen om een orangistische staatsgreep te plegen die De Witt omver zou werpen, de oorlog zou beëindigen, de Engels-Nederlandse vriendschap zou hernieuwen en het stadhouderschap zou herstellen. Dit kwam op een lachwekkende manier uit, omdat Buat een brief aan Arlington en aan De Witt had verward, zodat laatstgenoemde de plannen onder ogen kreeg. Onder de weinige handlangers van Buat waren twee Rotterdamse regenten van wie Kievit er één was, de ander was Ewout van der Horst. Zij slaagden erin naar Engeland te vluchten, waardoor ze ontkwamen aan hun veroordeling als landverraders. Buat kreeg wel de doodstraf. De affaire veroorzaakte grote opschudding en was nog jarenlang stof voor bitterheid tussen verschillende partijen. Kievit werd in Rotterdam echter met luid gejuich onthaald. Het is dan ook geen wonder dat in het staatsgezinde *Leger-Praetje* (32) smalend over de ‘malle’ Rotterdammers gesproken wordt en over de ‘Engelse’ en ‘helse’ Kievit.

Door ingrijpen van de prins kwam ten slotte een einde aan de opstand; hij hield de Rotterdamse regering de hand boven het hoofd en wees de burgerij terecht. In de Maasstad liet men de gevangen heren vrij, maar het duurde nog even voor de rust helemaal weergekeerd was. Pieter de Groot werd bij aankomst in de stad gemolesteerd ondanks het feit dat hij bescherming van de prins genoot. Ook oproer in Delft en Dordrecht werd door de prins veroordeeld en de kop ingedrukt. Hij eiste gehoorzaamheid aan de overheid. Maar dit zou de laatste keer zijn dat de prins het kamp van de zittende regering steunde.

⁴⁹ Zie over de samenzwering van Buat: Israel 1998, p. 775-776.

Johan de Witt schreef op 12 juli een brief aan de prins, waarin hij vroeg zijn naam te zuiveren van alle leugens die over hem in pamfletten werden rondgestrooid, zoals zelfverrijking, bevoordeling van vrienden, verwaarlozing van het leger en uitlevering van het land aan Frankrijk. Maar hij kreeg vooralsnog geen antwoord. Een paar dagen later weigerde de prins een ontwerpplakkaat van de Staten van Holland tegen ongehoorzaamheid en oproerigheid op zijn naam uit te laten gaan, terwijl in Dordrecht de huizen van een tweetal regenten geplunderd werden en in Gouda een opstand van gewapende boeren gestalte kreeg. In de Staten-Generaal weigerde de prins te spreken over de Engels-Franse vredesvoorwaarden, zo lang een aantal niet bij name genoemde regenten aanwezig was. Op aandringen van Haarlem, dat tegen de verdachte personen wilde procederen, verklaarde de prins Pieter de Groot op het oog te hebben vanwege diens onderhandelingen met de Fransen. Hij zou zijn boekje te buiten zijn gegaan. Hoewel dit onterecht was, aangezien De Groot op last van de soevereine Staten had gehandeld en door hen en zelfs ook door de prins bedankt was, wist hij zijn leven niet zeker en vluchtte hij op 23 juli naar Antwerpen. Dit maakte hem in de ogen van pamfletauteurs nog verdachter dan hij al was vanwege zijn afkomst (zoon van de Loevesteiner Hugo de Groot en zwager van Montbas, een Fransman in Staatse dienst die gearresteerd was omdat hij zijn troepen in juni op twijfelachtige wijze had teruggetrokken).

De prins begon nu met hulp van zijn entourage aan intimidatie tegen de De Witten. Met de beide broers aan bed gekluisterd, bood niemand weerstand aan de prins en namen slechts weinigen het voor de De Witten op. Hij beantwoordde de brief van Johan de Witt ten slotte koel en uit de hoogte op 22 juli. De brief van de prins werd weldra gepubliceerd en gooide olie op het vuur. Hoewel de Staten van Holland de aanklachten jegens De Witt ontkenden en De Witt een pamflet uit liet gaan om zichzelf vrij te pleiten,⁵⁰ zag hij zich toch genoodzaakt zijn ontslag in te dienen op 4 augustus, aangezien samenwerking met de prins niet langer mogelijk was en het volk hem verafschuwde.

Intussen had ook Cornelis zich danig in de nesten gewerkt. Hij was op 26 juli onder de aantijging van landverraad door het Hof van Holland in Dordrecht opgepakt en gevangen gezet in Den Haag. De criminele barbier Willem Tichelaar had hem eerder die maand bezocht, waarna hij tegen de prins beweerde dat Cornelis hem had willen omkopen voor een aanslag op diens leven. Het proces ging snel de verkeerde kant op: Cornelis' tegenstrijdige verklaringen riepen twijfel op. Ook deden allerlei geruchten de ronde: hij zou kruit gestolen hebben uit de vloot, een handgemeen met De Ruyter zou de oorzaak geweest zijn voor zijn vertrek uit zee en hij zou de confrontatie met de vijand uit de weg gegaan zijn. De Ruyter ontkende dit uitdrukkelijk in een brief, 4 augustus gedagtekend, aan de Staten van Holland.⁵¹ Het *Leger-Praetje* haalt hem aan als bewijs voor zijn on-

50 Kn. 10166.

51 Deze brief is in druk uitgebracht, zie Kn. 10181-10182.

schuld. Maar zijn tegenstanders deden deze verklaring af als een verzinsel afkomstig uit de koker van De Witt, dat De Ruyter alleen van zijn handtekening had hoeven te voorzien.

Half augustus werd de brief van 28 juli van Karel II aan de prins in druk verspreid.⁵² Hierin hekelde de koning de hooghartigheid van de Loevesteinse factie, die zijns inziens de oorzaak van de oorlog was. De brief riep woedende reacties op. Volgens Roorda is er slechts één pamflet dat concludeerde dat die factie dan dus kennelijk de Engelse koning dwarsboomde in zijn plannen om de Republiek teniet te doen: het *Verhael Van 't Voornaemste [...]*.⁵³ We zullen zien dat er nog een pamflet was waarin dat standpunt ingenomen werd en waarin uit de brief van de Engelse koning geciteerd werd: het *Leger-Praetje* (32). Deze weerwoorden kwamen voor Johan en Cornelis de Witt echter te laat.

Het lukte Johan en zijn bevriende advocaten niet om het tij voor Cornelis te keren, noch in de rechtbank, noch via pamfletten.⁵⁴ Het Hof wilde een vonnis, maar hiervoor was een bekentenis nodig. Deze gaf Cornelis niet, ook niet na uren van foltering. Toch volgde op 20 augustus een uitspraak: hij werd veroordeeld tot levenslange verbanning uit Holland, hij moest al zijn waardigheden opgeven en de proceskosten betalen. De motivatie bij het vonnis ontbrak. Het wordt in pamfletten dan ook bespot, bijvoorbeeld in het *Brillerus Sondags-Praetje* (25). De razernij die volgde is bekend: het vonnis was voor de bevolking niet genoeg. Toen Johan zijn broer uit de gevangenis kwam ophalen, werden ze beiden door een hysterische menigte vermoord. Hun lijken werden verminkt.

*Burgerrumoer en wetsverzetten in Holland*⁵⁵

Het smeulende oproer laaide in Rotterdam na de moord opnieuw in alle hevigheid op. Op 22 augustus dwongen de schutterskapiteins de vroedschap tot een vergadering, waarin verdachte heren hun ontslag moesten nemen. Het volk dreigde anders evenals in Den Haag met geweld de zaak op te lossen. De opstandige burgers stelden zelf een lijst op met gegadigden voor de vrijgekomen functies, waaruit de overgebleven vroedschappen er 27 nomineerden. De prins benoemde hier twee dagen later, op 25 augustus, negen personen uit. De stadhouder maakte daarbij geen probleem van de ongebruikelijke gang van zaken. Johan Kievit stond bovenaan de lijst van nieuwbenoemden. In het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24) wisselen een Rotterdammer en een Hagenaar van gedachten over de woelingen in hun stad.

De voortdurende opschudding in de Maasstad was het gevolg van onderliggende controverses die elkaar versterkten. De regerende factie was staatsgezind,

52 Kn. 10172-10175. Kn. 10176 is een Franse vertaling.

53 Kn. 10384; Roorda 1978, p. 152.

54 Bijvoorbeeld Kn. 10186.

55 Hiervoor baseer ik mij op Geyl 1963, p. 332-336; Geyl 1971, p. 108-123; Knevel 1994, p. 323-367; Roorda 1978, p. 153-156, 161-167, 180-191; Salomons 1991, p. 198-219; Troost 2001, p. 95-98.

terwijl de tegenfactie een louter Oranjegezinde signatuur had. Daarnaast heersten er bittere kerkelijke tegenstellingen. De leidende regenten van vóór 22 augustus waren remonstranten of remonstrantsgezinden, zoals De Groot, Paets en Pesser. Tevens waren er vriendschappelijke contacten van Paets, Van der Aa, De Vries en Bisschop met collegianten. De zittende regering had dan ook veel aanhang onder tegenstanders van de publieke kerk, zoals remonstranten, collegianten en doopsgezinden. Twee religieus-didactische *Huysmans-Praetjes* bezien de ellendige toestand van het land vanuit doopsgezind perspectief (22, 26). De gereformeerde Arent Sonmans behoorde weliswaar tot de publieke kerk, maar was niet populair, aangezien hij commissaris-politiek in de kerkenraad was en zich in die functie namens de overheid mengde in de kerkelijke besluitvorming. Samen met de De Witten en De Groot was hij in pamfletten altijd de gebeten hond, zoals in het *Vriende-Praetjen* (23) en het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24). De Oranjegezinde factie bestond daarentegen uit leden van de Waalse en gereformeerde kerkenraad onder wiens aanhangers zich de predikant Borstius bevond. De tegenstellingen zorgden ervoor dat er grote opschudding onder de hele bevolking kon ontstaan. Enkele bijkomstige omstandigheden, zoals het gebrek aan solidariteit onder de regenten, de crisis bij de wisselbank, het feit dat de schutterskapiteins in Rotterdam niet tot de regerende families behoorden en de opruiing via pamfletten versterkten dat. Uiteindelijk kwamen hierbij het calvinisme en de prinsgezinde partij als overwinnaars uit de bus, de burgers maar ten dele, want niet al hun eisen voor veranderingen in het bestuur werden ingewilligd.

In Amsterdam kwamen de burgerij en de met hen verbonden schutters begin september eveneens in opstand.⁵⁶ In pamfletten, tijdens vergaderingen op de Doelen (de ontmoetingsplaatsen en oefenterreinen van de schutters) en in rekesten uitten zij hun klachten met het dreigement om desnoods 'op zijn Haags' huis te houden. De meest radicale eisen werden hier geformuleerd, bijvoorbeeld voor een vrije krijgsraad zonder bemoeienis van het stadhuis. De schutters wilden de burgerij ook bij het stadsbestuur betrekken en een aantal gilden protesteerde tegen het negeren van privileges en handvesten, waardoor vreemdelingen ten onrechte voor ambten benoemd waren en het mogelijk was geworden verschillende economische activiteiten tegelijk uit te oefenen. Op de lange termijn kwam van dergelijke eisen, evenals in Rotterdam, niet veel terecht, maar op korte termijn werd wel de verwijdering van gewantrouwde regenten uit het stadsbestuur bewerkstelligd. Drie Amsterdamse *Wacht-Praetjes* (27, 28, 29) geven uitleg over de burgerrechten, terwijl twee *Dam-Praetjes* (30, 31) juist de spot drijven met de burgerbeweging in die stad.⁵⁷

⁵⁶ Zie over Amsterdam in 1672 ook Frijhoff en Prak 2005, dl. II-2, p. 177-183. In Amsterdam was het overigens, evenals in Rotterdam, al sinds eind juni onrustig (zie bijvoorbeeld Salomons 1991, p. 199, 205-206). Ik ben daar niet in detail op ingegaan, omdat Amsterdam minder relevant is voor het casuspamflet.

⁵⁷ Zie over de *Wacht-Praetjes* Geyl 1971, p. 109-110, 112, 113; Knevel 1994, p. 358, 359-360 en over de *Dam-Praetjes* Geyl 1971, p. 111, 112, 115-116, 119-120; Knevel 1994, p. 359; Sachse 1949, p. 349-354; Salomons 1991, p. 215-216.

De Staten van Holland toonden zich bezorgd over het burgerruim, dat zich ook naar andere Hollandse steden uitbreidde. Eind augustus werd besloten om de prins te machtigen tot ingrijpen teneinde de orde te herstellen indien magistraten, burgers of hijzelf dat nodig achtten. Men vond dit altijd nog een betere oplossing dan het volk zijn gang te laten gaan. Als de stadhouder met woorden de rust niet kon herstellen, mocht hij de in opspraak geraakte regenten tot aftreden verplichten en vervangen. De afgezette regenten zouden daarbij niet in hun goede naam of hun bezit aangetast worden. Deze situatie zou alleen gelden voor deze ene keer en zonder schending van stedelijke privileges. Als een stad niet wenste in te stemmen met de wetsverzetting kon die binnen acht dagen protesteren. Alleen Enkhuizen deed dit.

Datering van het Leger-Praetje

Temidden van het tumult van eind augustus en begin september verscheen het staatsgezinde *Leger-Praetje*. Preciezer: het is geschreven na 25 augustus (Kievit was al benoemd tot burgemeester) en ruim vóór 15 september, toen er bij het Hof van Holland over het pamflet vergaderd werd.⁵⁸ Een dag later werd het verboden. Van het *Hollants Venezoen*, een pamflet dat tegelijkertijd in de ban werd gedaan, bestaat een exemplaar met de datum '30 Augustij' in contemporaine hand onder het verschijningsjaar.⁵⁹ Hoogstwaarschijnlijk zag ook het *Leger-Praetje* omstreeks die tijd het licht. Andere gegevens uit de tekst over de tijdsomstandigheden ondersteunen deze datering, want herhaaldelijk blijkt dat het hooitijd is of recentelijk is geweest en dat de winter nadert.⁶⁰ De inhoud is gericht op gewestelijk (Hollands) niveau,⁶¹ waarbij lokale Rotterdamse voorvallen als exempel fungeren.

Casus: het Leger-Praetje (32)

Inleiding: inbedding en encensering

In het *Leger-Praetje* worden de mogelijkheden van de dialoog zoveel mogelijk benut om de lezer te manipuleren. De zorgvuldige werkwijze is terug te zien in termen van de retorica: een arsenaal aan standaardtechnieken wordt ingezet, waarbij tevens op verschillende traditionele literaire motieven teruggegrepen wordt.

58 Kn. 10603, p. 22, 24: Eén van de sprekers merkt op dat de Rotterdammers 'dien helsen Kievit tot Burgemeester maken' en een ander zegt dat men in Rotterdam 'den Engelschen Kievit in Staet van gebiedt' gesteld heeft. Zie voor het verbod Weekhout 1998, p. 199 en Kn. 10605.

59 Weekhout 1998, p. 197, 470 n. 168.

60 Kn. 10603, p. 3-5.

61 Het merendeel van de overgeleverde pamfletten in 1672 – en dat geldt zeker ook voor de Haagse pamflettcatalogus – is gericht op Holland (Geyl 1971, p. 72-73).

Ook wat betreft de aankleding van het gesprek, bijvoorbeeld de locatie en de karakterisering van de sprekers, is niets aan het toeval overgelaten.

Titel, opening, afsluiting

De titel belooft een gesprek over legerzaken tussen zes sprekers met uiteenlopende beroepen:

*Leger-Praetje, Tusschen ses Persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaer-Hooft en Jan Goet-Hart, Zijnde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochem, varende Luyden, met een Bode, Over den toestant van ons Ruyters en Soldaten. Anno 1672.*⁶²

We zullen zien dat het pamflet minder onschuldig is dan de titel doet vermoeden.

De opening is kort, maar functioneel. De inleidende spreekbeurten hebben de traditionele retorische functies van *attentum* en *docilem parare*: ze trekken de aandacht van de lezer en hij wordt verder voorbereid op het gesprek, zowel inhoudelijk als wat betreft de introductie van de dan aanwezige sprekers, de drie boeren Jaep, Klaes en Jan. Zoals gebruikelijk groet de eerste, Jaep, de anderen. Hij vestigt op vermakelijke wijze de aandacht op het verwarde uiterlijk van Klaes, is hij misschien dronken geweest? Deze reageert verontwaardigd, maar ook zijn andere buurman signaleert zijn komische voorkomen en concludeert dat onrust of dronkenschap hem uit zijn slaap gehouden moet hebben. Als bewijs wil Jan wel een spiegel halen. Dan geeft Klaes toe en verklaart hij waarom hij er zo uit ziet: de huidige ellende die hij als boer te lijden heeft van de soldaten is de oorzaak van zijn ontredde. Hiermee gaat de inleiding naadloos over in de *narratio*, het volgende onderdeel van het gesprek.

De afsluiting is nog korter dan de opening: de bode geeft weliswaar een verklaring voor zijn vertrek en groet zijn gesprekspartners, maar op één na krijgen de anderen niet de kans om te reageren. Jochem geeft aan dat hij en zijn burenen nu ook maar het beste uit elkaar kunnen gaan. Tot slot houdt hij een vurig pleidooi dat hij besluit met de opmerking dat hij zijn tijd verpraat heeft en naar zijn vrouw en kinderen gaat. Hij groet zijn burenen en gebiedt hen ook naar huis te gaan. Zonder commentaar van de anderen eindigt het gesprek. Daarmee wijken het begin en einde af van het *Hollants praetjen* (10), waarin juist nauwelijks sprake was van een inleiding, maar waarin wel veel plaats ingeruimd was voor een levendige afsluiting van het gesprek. Zoals we zullen zien, past dit krachtige, emotionele en mobiliserende slot uitstekend bij het *Leger-Praetje*, dat als een climax is opgebouwd.

Titelblad van het
Leger-Practje (1672)
 [Den Haag, Koninklijke
 Bibliotheek, Kn.
 10603]

Locatie

De plaats van het gesprek is strategisch gekozen. Uit de tekst blijkt dat de sprekers zich in de buurt van Bodegraven en Nieuwerbrug bevinden, temidden van de staatse legertroepen. Ze hebben het over ‘ons Dorp van Bodegraven’ waar een aantal goede bekenden woont, ze hebben ervaring met het leger aan de ‘Nieuwer-Brugge’ en de ellendige situatie voor de boeren – inclusief henzelf – ‘den geheelen Rijn langhs, van de Nieuwer-Brugge tot aen Alphen’ is onderwerp van gesprek.⁶³ Eén van hen vraagt zich af wat de soldaten überhaupt ‘hier aen den Rijn’ te zoeken hebben.⁶⁴ De bijstelling ‘leger’ in de titel verwijst dus zowel naar de locatie als naar het onderwerp.

De boeren bevinden zich klaarblijkelijk buiten – wellicht bij hun land buiten

⁶³ Kn. 10603, p. 12, 4, 5. Bodegraven ligt tussen Nieuwerbrug en Alphen aan de Rijn.

⁶⁴ Kn. 10603, p. 5.

Bodegraven⁶⁵ – in de buurt van een doorgaande weg, want zij zien telkens bekende aankomen, die ze aanspreken. Deze kennissen hebben steeds nieuws te melden over andere plaatsen dan die waar zij zich bevinden. Zo wordt op een geloofwaardige manier over de actuele situatie op het land, in de vloot, te Rotterdam en over de moord op de De Witten in Den Haag verhaald zonder dat de locatie van het gesprek hoeft te veranderen.

Het gesprek: inhoud en structuur

Op het eerste gezicht lijkt het argumentatieve gedeelte weinig samenhangend, Geyl spreekt zelfs van een ‘ordeloze schrijftrant’.⁶⁶ Bij nadere beschouwing blijkt het echter een retorische opbouw te hebben. Deze volgt het standaardpatroon van argumenteren uit het juridische genre (*genus judiciale*): *narratio*, *propositio*, *argumentatio* met *confirmatio* en *refutatio*, *digressio* en *peroratio* met *affectus* en *recapitulatio*. Adel en legerofficieren, predikanten en de Engelse koning Karel II, alle invloedrijke personen dus die op hand zijn van prins Willem III, worden aangeklaagd. De staatse regering en met name de gebroeders De Witt worden verdedigd. Alle functies (informereren, mobiliseren, bekritisieren, emotioneren en amuseren) zien we in het betoog terugkeren, het is nu aan mij om te bepalen welke uiteindelijk dominant is of zijn.

Narratio

Het eerste gedeelte, drie bladzijden lang, is vertellend van aard en kan als *narratio*, verhaal of uiteenzetting, aangemerkt worden.⁶⁷ In dit stuk vertellen de drie boeren over hun beklagenswaardige situatie als gevolg van de soldaten die bij hen gelegerd zijn en die het platteland teisteren. Het narratieve gedeelte eindigt na de introductie van de twee varende lieden met een korte schets van de strijd op zee. Hoewel deze *narratio* klassieke kenmerken heeft als partijdigheid, aanneemelijkheid, bekoorlijkheid en bewogenheid en hij de lezer voorbereidt op de argumentatie,⁶⁸ zijn dat niet de enige doelen van dit gedeelte. Het fungeert tevens als handige afleidingsmanoeuvre: door de nadruk op de reëel aandoende en literair vormgegeven boerenklacht worden lezers die het niet eens zullen zijn met de controversiële zienswijze van het pamflet afgeleid, waarna geleidelijk, maar onmiskenbaar ter zake gekomen wordt.⁶⁹ Dit laatste gebeurt aanvankelijk door

65 Jaep zegt, dat hij de zes gevangene heren in 1650 niet door Bodegraven heeft zien gaan, omdat hij aan het werk was. Hij werkte dus waarschijnlijk buiten het dorp (Kn. 10603, p. 12).

66 Geyl 1971, p. 126.

67 Kn. 10603, p. 3-6.

68 Zie hierover Leeman en Braet 1987, p. 62. Quintilianus gaat uitvoerig in op de *narratio* (Quintilianus 2003, IV.2; over informereren en beïnvloeden IV.2.20-IV.2.23, over geloofwaardigheid IV.2.52-IV.2.60; over het gebruik van emoties IV.2.111-IV.2.116 en IV.2.120).

69 Er valt iets voor te zeggen om dit gedeelte als een indirecte inleiding (*insinuatio*) te interpreteren, die bijvoorbeeld in het geval van een slecht liggende zaak of in het geval het publiek al overtuigd leek van het

een amper serieus te nemen spreker, maar daarna ook door de anderen. De functies informeren, emotioneren en amuseren gaan hand in hand.

De klachten van de boeren worden op aanschouwelijke wijze verwoord:⁷⁰

dewijl ick [Klaes Swaer-hoof] eenige weecken door de duyvelsche Ruyters en Soldaten mijn huys heb moeten ruymen, Wijf en kinderen verlaten, die ick op een ander heb moeten brengen; mijn Beesten worden uyt mijn Landt gejaeght, of wech-genomen; ick heb mijn Lant doen Maeyen, en de Ruyters halen 't Hoy wech, soo dat de Koeijen die ick heb, (soo se mijn niet voort ontnomen worden) aenkommende Winter van honger sullen moeten sterven: En klaegh ick aen de Overigheyt, daer is geen gehoor, de groote duyvels zijn noch slimmer [slechter] als de kleyne; want so die beter waren, 't sou wel beter gaen.⁷¹

De soldaten nemen hen alles af: ze moeten met het hele gezin hun huis uit, hun vee wordt weggejaagd of in beslag genomen en hun hooi wordt ingepikt. Tot overmaat van ramp heeft de overheid geen oor voor hun smeken. Deze situatie treft iedereen, ook de andere twee sprekers en nog een aantal niet aanwezige collega's, zo blijkt uit anekdotes.⁷²

Hun verhalen zijn geloofwaardig. De ontwrichting van het platteland door de oorlog zorgde voor veel ellende onder de boeren. In het bij Nieuwerbrug gestationeerde leger – waar de sprekers naar hun zeggen onder te lijden hebben – heerste chaos en gebrek. De boeren waren daarvan de klos: zij moesten hun proviand en eigendom zo niet goedschiks dan wel kwaadschiks aan de soldaten geven, land- en geloofsgenoot of niet. Eén van de boeren uit het *Leger-Praetje* merkt niet zonder emotie op dat zij zelfs nog meer van het Staatse leger te lijden hebben dan de bezette gebieden van het Franse.⁷³ De boeren werden ook getroffen door inundatie van hun land ten behoeve van de waterlinie, maar daarover hebben de drie sprekers het niet.

Het relaas van de boeren is niet alleen geloofwaardig, maar ook partijdig. Uitdrukkelijk wordt gezegd dat de overheid – eind augustus de stadhouder met zijn entourage – niet naar hen luistert. Twee boeren delen expliciet mee aan de staatse regeringsvorm de voorkeur te geven.⁷⁴ De hevig geëmotioneerde Klaes gaat zo nu en dan zelfs verder in het uiten van zijn kritiek door schuldigen aan te wijzen:

pleidooi van de tegenpartij, de functie had om de aandacht van het publiek eerst af te leiden om vervolgens via een sluipteg geleidelijk en ongemerkt ter zake te komen (Leeman en Braet 1987, p. 61-62). Het hoofdstandpunt van het *Leger-Praetje* druipt in tegen de gevestigde orde en de tegenpartij heeft al ruimschoots zijn gal gespuwd in pamfletten, dus een dergelijke inleiding zou functioneel zijn. Ik heb hier gekozen voor de term *narratio* vanwege het tendentieuze en verhalende karakter van het stuk, maar dat neemt niet weg dat het tegelijkertijd als afleidingsmanoeuvre kon fungeren.

⁷⁰ Quintilianus 2003, IV.2.63-65, ziet aanschouwelijkheid in de uiteenzetting als een deugd.

⁷¹ Kn. 10603, p. 3.

⁷² Kn. 10603, p. 4, 5.

⁷³ Kn. 10603, p. 5.

⁷⁴ Kn. 10603, p. 4: 'Ick beken, dat ick de Staetsche regeeringh altijd heb voorgestaen, en geoordeelt, dat het Landt onder soo een regeeringh geluckigh was, [...]'; aldus Jaep; p. 4-5, Klaes: 'Ick beken dat ick de Staetsche Regeeringh, een groot vyandt heb geweest, [...]. Maer terwijl het Leger aen de Nieuwer-Brugge heeft gelegen, ben ick geheel verandert; [...]'.
 pleidooi van de tegenpartij, de functie had om de aandacht van het publiek eerst af te leiden om vervolgens via een sluipteg geleidelijk en ongemerkt ter zake te komen (Leeman en Braet 1987, p. 61-62). Het hoofdstandpunt van het *Leger-Praetje* druipt in tegen de gevestigde orde en de tegenpartij heeft al ruimschoots zijn gal gespuwd in pamfletten, dus een dergelijke inleiding zou functioneel zijn. Ik heb hier gekozen voor de term *narratio* vanwege het tendentieuze en verhalende karakter van het stuk, maar dat neemt niet weg dat het tegelijkertijd als afleidingsmanoeuvre kon fungeren.

hij heeft aan den lijve ondervonden dat de predikanten het volk misleiden met leugens en hij vindt dat de 'Jonckers' – prinsgezinde adel⁷⁵ – al het leed veroorzaken. Hij moppert eenmaal ook op de prins zelf, omdat die het leger volgens hem op de verkeerde plaatsen positioneert.⁷⁶ Daarentegen prijst hij de 'Heeren Staten' bij wie een burger wel gehoor vond.⁷⁷ Het staatsgezinde standpunt komt dus duidelijk naar voren, waardoor de lezer al voorbereid wordt op wat komen gaat in de *argumentatio*.⁷⁸

Het narratieve deel heeft een literair karakter: het sluit aan bij bekende literaire motieven, in de eerste plaats dat van de boerenklacht.⁷⁹ De thematiek van de militair die de boer belaagt, heeft Vergiliaanse wortels en is daarna herhaaldelijk nagevolgd.⁸⁰ In de zeventiende eeuw typeerde de dichter Huygens de hoofdpersoon in zijn zedeprijs *Een gemeen soldaet* als iemand die rooft en die de boeren teistert: 'Een roover met verlof [met (officieuze) toestemming]; een ongelaeckt ontschaker [iemand die zonder aanmerking berooft en onteert]' en 'Een vlegel op den Boer [een dorsvlegel op de rug van de boer]; een 'Zeissem [zeis] op sijn land'.⁸¹ De oorlogsellende op het platteland werd tevens in de schilderkunst verbeeld.⁸²

Maar ook in propagandaliteratuur was het een veelgebruikt motief, dat vooral aan het begin van de Opstand populair was, met name in geuzenliederen.⁸³ In pamfletten kwam de boerenklacht aan het begin van de zeventiende eeuw ook reeds voor: in de *Boeren-litanie Ofte Clachte der Kempensche Land-lieden over de ellenden van dese lanck-durighe Nederlandsche Oorloghe* uit 1608 klaagden de boeren over de wrede soldaten.⁸⁴ In een antwoord verdedigden de soldaten zichzelf en werd de boer juist in kwaad daglicht gesteld. In twee andere pamfletten uit 1672 kwam het boerenleed eveneens aan de orde, maar dan betrof het boeren (en ook burgers) uit het door de Fransen veroverde gebied.⁸⁵

75 In de paragraaf 'propositio' (op p. 205-206) leg ik het woord 'Jonckers' uit.

76 Kn. 10603, p. 3-4 (predikanten), 4-5 (jonkers), 5 (prins).

77 Kn. 10603, p. 5.

78 Volgens Quintilianus is het nuttig 'alvast wat zaden voor de toekomstige bewijsvoeringen rond te strooien' (Quintilianus 2003, IV.2.54).

79 Verfraaiing was een wenselijke eigenschap van de *narratio*. Quintilianus is van mening dat de uiteenzetting verfraaid moet worden 'met alle mogelijke middelen die haar charme en aantrekkelijkheid kunnen geven' (Quintilianus 2003, IV.2.116-IV.2.124).

80 Zie voor een beknopt overzicht van de geschiedenis van dit literaire motief Vrieler 2007, p. 71.

81 Huygens 1976, p. 38-39. Worp heeft dit gedicht gedateerd op 1623 (Huygens 1893, p. 6-7).

82 Zie over 'boerenverdriet' in de schilderkunst Fishman 1982.

83 Een geuzenlied over het boerenleed is bijvoorbeeld *Een nieu Liedeken, op de wijze: De Boerman is een Heer* in *Het Geuzenliedboek* I, 144-146 (ed. Leendertz). Vergelijk ook Fishman 1982, p. 3-4 en Koppenol 1998, p. 194-195.

84 Kn. 1395-1396. Het pamflet bevat naast de boerenklacht en het antwoord van de soldaten sonnetten over het op handen zijnde Bestand met Spanje en ander mengselwerk. Vrieler 2007, p. 53-77 behandelt dit pamflet uitvoerig.

85 Kn. 10078 en Kn. 10082.

De boer Jan Goet-hart veralgemeniseert het persoonlijke boerenleed dan ook met een oud spreekwoord dat Klaes troost moet bieden:⁸⁶

Weest te vreden mijn lieve Klaes Buer, 'tsal noch wel ten besten komen; [...]

Daer de Legers over gaen (seydt het oude spreek-woort) daer vreeten sy Gras en Kooren op: en daer sy stil leggen, daer trecken sy de Wortelen uyt; soo dat de Landen kaelder zijn, dan ofse omgeploegt waren.⁸⁷

Hij vergelijkt de huidige situatie met die van de boeren ten tijde van de Opstand, toen zij eveneens net zoveel van de eigen als van de Spaanse troepen te lijden hadden en het een troost was dat hun bezittingen niet in handen van de vijand vielen:

Doen onse Voor-ouders, nu hondert jaer geleden, den Oorlogh met de Koningh van Spanjen begonnen, doen ginck het oock alsoo toe, vrienden en vyanden hadden gelijcke deel, want elck was de voorste in het rooven; de troost die Boeren kregen, was, 't is noch beter aen ons als in de handen der vyanden; soo gaet het hier nu mee toe.⁸⁸

Een ander traditioneel motief in de narratio is de aloude christelijke zienswijze dat oorlog een straf is voor de zonden van de mens en dat oorlog een cyclisch terugkerend fenomeen is, waarover de mens geen controle heeft.⁸⁹ De boer Jaep Soet acht de inwoners van het land verantwoordelijk voor de situatie:

Maer onse Inwoonders in het generael, hebben die gulde tijden misbruyckt, en zijn ondanckbaer geweest tegens Godt: In plaets van Godt te dancken voor sijn weldaden, soo hebben wy den Duyvel gedient, in nijdigheyt, gierigheyt, hovaerdigheyt, dronckenschap, hoererye en alle wellust des vleesch.⁹⁰

Met de 'gulde tijden' bedoelt Jaep de staatsregeringsperiode. Hij refereert hiermee aan het uit de klassieke oudheid bekende motief van het Gouden Tijdperk (*Aetas Aurea*) waarin alles er paradijselijk aan toeging, maar dat door toedoen van de mens verloren gegaan is. In dit geval is Jaeps eigen groep, de boer, de schuldlige mens:

Als ons botter, kaes, hennep en vette verckens veel geldt op brochten, dan speelden wy de baes en teerden als Graven. Doen ons dat ontviel, doen murmureerden wy over de Vrede, en men riep om Oorlogh en dieren tijdt, en men wierp de schult op de Regenten; maer in der daedt de schult is by ons, [...]⁹¹

⁸⁶ Bij de verfraaiing hoorde het gebruik van passende sententies en stijlfiguren (Quintilianus 2003, IV.2.118, 121).

⁸⁷ Kn. 10603, p. 5.

⁸⁸ Kn. 10603, p. 5.

⁸⁹ Zie over verklaringen voor oorlog die men in de zestiende en zeventiende eeuw had, Fishman 1982, p. xii-xiii.

⁹⁰ Kn. 10603, p. 4.

⁹¹ Kn. 10603, p. 4.

Jaep neemt de regenten dus in bescherming, waarmee hij de centrale zienswijze voorbereidt. De idee van de cyclische, zich herhalende geschiedenis keert ook in het argumentatieve gedeelte terug in de vorm van verwijzingen naar de bijbel en parallellen met het verleden. Dan is er echter vrijwel geen aandacht meer voor de zonden van de mens in het algemeen als oorzaak voor de benarde positie van het land, maar wordt er met een beschuldigende vinger naar specifieke daders gewezen.

De oorlog op zee komt tot slot ook even aan bod, daar is de laatste acht tot tien weken – dus: sinds de aanstelling van de prins – niets uitgericht. Geruchten over het gebrek aan daadkracht van Cornelis de Witt en zijn ruzie met De Ruyter worden ontkracht. Dit verhaal is dus al even tendentiekus als dat van de boeren.

Propositio

De hoofdstellingen van *Leger-Praetje* worden één voor één, gedoseerd maar glashelder, geponeerd en beargumenteerd. Aan de stellingen ligt de volgende kwestie ten grondslag: wie is er verantwoordelijk voor de huidige oorlogsmalaise? De argumentatie begint behoedzaam met een korte weerlegging van beschuldigingen aan het adres van de De Witten: ‘den Heer Ruwart van Putten [Cornelis de Witt], heeft hem in alle gelegentheyt getoont, dat hy was een Soldaet die sijn vyandt niet en vreesde’.⁹²

De eerste aanklacht, fel en vol verontwaardiging verwoord, volgt vlak daarna:

[...] dat dese Jonckers, ick mach wel seggen Schijte-broecken en Landt-verraders haer [zich] soo wel te Lande, als den Heer Ruwart van Putten hem te water heeft gequeten, en haer Posten waer genomen, de Fransche en souden soo veel Steden niet verover hebben; [...] maer de Duyvels [de ‘Jonckers’] die ‘t hier verbruyt hebben, en ‘t Landt aen de Fransche en Engelsche verpandt hebben, om de Prins Graef van Hollandt te maken; om onse vrye Hollanders tot slaven te maken, die soecken nu haer vuyl op den Ruwart van Putten, en sijn broeder Jan de Witt, en meer eerlijcke luyden te werpen; om die door haer duyvelsche leugens van kant te helpen, om soo Heer en Meester van Hollandt te worden.⁹³

Wie worden precies met deze op macht beluste ‘Jonckers of Edelluyden’, die steeds gelijkgesteld worden aan ‘Prins-gesinde’, bedoeld?⁹⁴ Een drietal jonckers, alle van adel en uit de entourage van de prins, wordt met naam en toenaam genoemd: ‘prins Maurits’ (bevelhebber Johan Maurits van Nassau-Siegen), ‘de Heer van Odijck’ (Willem Adriaan van Nassau-Odijck, achterneef van Willem III uit de bastaardtak van Maurits en plaatsvervangend Eerste Edele voor hem te Zeeland) en ‘de Heer van Gent’ (Johan van Gent uit Gelderland, voormalig gouverneur van de prins).⁹⁵ Deze laatste twee zaten met De Groot in de commissie

⁹² Kn. 10603, p. 6.

⁹³ Kn. 10603, p. 6.

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld Kn. 10603, p. 8, 17.

⁹⁵ Kn. 10603, p. 8, 22.

naar de Franse koning. Geyl definieert de groep als ‘de kale jonkers uit de landprovincies die nu onder hem [de stadhouder] op Holland zijn neergestreden’:⁹⁶ dus verwanten van de prins en andere edellieden en/of legerofficieren, vaak niet afkomstig uit Holland.

Na de bewijsvoering voor de eerste aanklacht volgt de beschuldiging van de al even prinsgezinde en heerszuchtige predikanten die het volk opruien:

dese Jonckers sijn geduerigh by de Prins, en dan komen onse Predikanten, die oock niet anders soecken als heerschappije over een anders gemoedt [...] zy voeden den haet der Burgerije tegen hare Wettige Overigheden, 't welck de grondt-oorsaken sijn dat ons Hollandt tot geen tegenweer op de Engelsche en de Fransche konnen komen.⁹⁷

Tot slot wordt de bewijsvoering van twee stellingen, één verdedigend en één aanvallend, gecombineerd: ‘Dat de Wit en vervolgens de Louvesteynse Heeren geen Verraders van ons lieve Vaderlandt; maer de grootste vyanden van den Koning van Engelandt en Vrankrijck sijn en altijd sijn geweest’. De derde aanklacht, tegen de Engelse koning Karel II, volgt: hij is tegen de ‘Hollandtsche Heeren’ en steunt de ‘Prince factie’ om de baas te kunnen worden in Holland.⁹⁸

Uit de proposities blijkt dat Willem III persoonlijk buiten schot blijft. De tactiek is erop gericht om zijn bestuur te bekritisieren zonder hem te noemen. Hij wordt, evenals Willem II in het *Hollants praatjen* (10), zelfs zo nu en dan vrijgepleit op basis van zijn jeugd en zijn baatzuchtige raadgevers: ‘Ick geeft de Prins geen schult, die is noch jongh, en hy wordt van de jonge en eygen-baetsoeckende Raedtslyu vervoert [...]’.⁹⁹

Argumentatio

De *argumentatio* beslaat negen bladzijden en bestaat – traditiegetrouw – uit positieve bewijsvoering (*confirmatio*) en de weerlegging van argumenten van de tegenpartij (*refutatio*), in dit geval overeenkomend met de lijnen van aanklacht en verdediging net als in een gerechtelijk pleidooi.¹⁰⁰ De *argumentatio* begint en eindigt met de *refutatio*.

In de *refutatio* spelen vooral gemoedsbeweging en onderricht een rol. De functies bekritisieren, informeren en emotioneren – een enkele keer mobiliseren – zijn in de *confirmatio* aan de orde. Hier en daar wordt teruggegrepen op het in de *narratio* verhaalde leed van de boeren. De auteur zet een heel arsenaal aan bewijsmiddelen in: geruchten, documenten, getuigenissen, voorbeelden, vergelij-

⁹⁶ Geyl 1971, p. 124.

⁹⁷ Kn. 10603, p. 9.

⁹⁸ Kn. 10603, p. 13-14.

⁹⁹ Kn. 10603, p. 22 (Keesje). Zie ook Kn. 10603, p. 8 (Jaep) en 9 (Klaes): ‘Ick veracht sijn Hoogheyd den Prince van Orangien niet; maer dattet de Jonckers die 't met hem houden verbruyt hebben [...] dat kan men niet verschonen’ en ‘Dat is waer, al 't verraed komt ons van dese Jonckers, ick heb soo goet Prins geweest als yemandt magh wesen, en dat ben ick noch;’.

¹⁰⁰ Kn. 10603, p. 6-15.

kingen en redeneringen. Door de afwisseling van sprekers wordt de centrale zienswijze dat de entourage van de prins niet deugt en dat de regenten betere en betrouwbaardere bestuurders zijn steeds opnieuw herhaald en onderstreept.

Positieve bewijsvoering

Wat de drie beklagden blijkens de *argumentatio* met elkaar gemeen hebben, is prinsgezindheid, egoïsme en machtswellust. Ze zijn tegen de staatsgezinde regering en hebben een gemeenschappelijk doel: via de prins de macht grijpen in Holland. Daarnaast hebben ze ook zo hun eigen karakteristieken. In de volgorde van het pamflet luiden de individuele aantijgingen als volgt: de jonkers worden beticht van landverraad. Zij falen in de landsverdediging en willen het land aan de Engelsen en de Fransen verkopen. Dat zij daarbij ongestraft blijven, is de auteur een doorn in het oog. De predikanten zijn nog erger. Zij hitsen de bevolking onder het mom van de gereformeerde religie op tegen de wettige overheid. Ze hebben geen vaderlandsliefde en zijn geen Hollanders, ze lijden aan grootheidswaan en ze willen iedereen de gereformeerde religie opdringen. De aanklacht tegen de onbetrouwbare koning Karel II wordt maar mondjesmaat uitgewerkt. Hij wordt ervan beschuldigd tweespalt in het land te zaaien door de prinsgezinden te steunen.

Na de *propositio* met de aanklacht tegen de jonkers bewijst Jochem zijn stelling met ervaringen in en geruchten uit de vloot. Hij en Keesje vertrouwden de situatie niet langer: ze hoorden dat het er op het land ‘duyvels’ aan toeging en ze vreesden voor hun leven, zeker sinds de hechtenis van Cornelis de Witt. Ook waren ze bang voor de vervanging van De Ruyter door ‘dien dollen Duyvel [...] die in 't jaer 1666 soo veel menschen in de vloot liet vermoorden’, een toespeling op de niet met name genoemde Tromp. Eenmaal aan land troffen ze in Rotterdam een nog veel slechtere situatie aan dan ze al verwachtten. Hun werd verteld dat de ‘malle Burgerye’ de regenten naar het leven had gestaan en dat de verrader Kievit als een eerlijk man binnengehaald is. Jochem eindigt tot slot met een conclusie en herhaling van zijn beschuldiging, waarbij hij flink stemming maakt.

Hierop volgt dan ook een protest van een meer gematigde spreker. Jan neemt het sussend op voor de jonkers en beschuldigt de regenten: ‘t is dese Jonckers haer schult niet dattet soo qualijck gaet; maer onse Regenten hebben 't soo grof gemaect, dattet niet langer door de naelde kon'.¹⁰¹ Dit blijkt uit hun gedrag: ze hebben overal, zonder ontzag voor keizers noch koningen, de baas willen spelen. Daarbij komt nog dat ze geld verspild hebben aan nutteloze buitenlandse bondgenootschappen in plaats van het in het binnenland aan het leger te besteden. Daarnaast wijst Jan ook met de vinger naar de burgers en boeren: ze zouden tevreden moeten zijn met hun magistraten en zich niet moeten bemoeien met

staatszaken, maar met hun eigen plichten. Tevens zouden ze hun luxe moeten matigen en het geld ter beschikking moeten stellen van het land. Dan zal Holland weer op krachten komen. Hij neemt prins Willem III in bescherming – hij heeft niets met deze ‘verraderyen’ te maken – en oppert dat er misschien minder tweespalt was geweest als de regenten hem eerder tot stadhouder en kapitein-admiraal hadden benoemd. Tot slot roept hij ‘yder mensch’ op rustig te worden, zijn werk te doen en gehoorzaam te zijn.

Maar de aanval op de jonkers gaat onverminderd voort. Nu voert Jaep het woord, die weliswaar de prins vrij pleit, maar de jonkers – door hem nadrukkelijk prinsgezind genoemd – eveneens van verraad en van onterechte beschuldigingen jegens de staatsgezinde regering beticht:

[...] maer dattet de Jonckers die 't met hem [de prins] houden verbruydt hebben, [...] dat kan men niet verschoonen, daer is, mijns wetens, noch niet eene Stadt overgegeven, of de Prinsgesinde hebben 't gedaen, [...] Dese Jonckers zijn alleen daer op uyt om onse boeren en burgers kael te maken, op dat sy geen tegenweer en sullen kunnen doen, en leggen de schult op de burgerlijcke regeeringh.¹⁰²

Hij prent tevens op emotionerende wijze het oogmerk van de jonkers in: ze willen zich door de ondergang van de Hollanders meester maken ‘niet alleen van ons goedt, maer oock van ons lijf’ met als doel ‘om daer na ons als slaven en lijfeygen knechten tot haer dienst over al te commanderen, en slagen in plaets van geldt te geven’.¹⁰³

Jaep zet een bijbelse vergelijking in om hun gedrag te illustreren: de jonkers zijn als de bijbelse Absolon, een machtswellusteling en intrigant, die in opstand kwam tegen zijn vader koning David. Hij wist het volk te paaien, waardoor David ten slotte moest vluchten.¹⁰⁴ Op dezelfde manier misleiden de jonkers de burgers, aldus Jaep: ‘De Burgers, door een blinden yver, niet siende watter achter schuylt, volgen Absolon, en staen de vader [Johan de Witt], die haer alles goedts gedaen heeft, na sijn leven’.¹⁰⁵

De falende krijgsverrichtingen van jonker Johan Maurits van Nassau-Siegen, die verantwoordelijk was voor de legerpost bij Muiden, zijn het bewijs dat ze de ondergang van Holland beogen. Hij voorzag zijn soldaten niet van munitie, waardoor zij niets uit konden richten en hij dus verantwoordelijk is voor de val van een aantal plaatsen, de gevangenneming van de troepen en de plundering van het platteland door de Fransen.

Nu beargumenteerd is dat de jonkers schuld hebben aan de deplorabele situatie van het land, komt het gesprek geleidelijk op de predikanten. Klaes, die het in de *narratio* ook al op hen gemunt had, formuleert de beschuldiging en geeft een

102 Kn. 10603, p. 8.

103 Kn. 10603, p. 9.

104 2 Samuël 13-19 handelt over Absolon.

105 Kn. 10603, p. 8.

voorbeeld van hun heerszucht: ze houden zich evenals de jonkers steeds op in de buurt van de prins en bepalen zelfs wie hem wel (de jonkers en de predikanten) en niet (de burgemeesters) te spreken krijgen. Hun hebzucht illustreert hij met een alledaagse vergelijking: ‘de Jonckers en de predikanten sijn de Muysen die de Kaes eten: want elck treckt om meest te hebben’.¹⁰⁶ Zijn beschrijving van het contrast tussen de gebrek lijdende boeren en ambachtslieden en de overvloed van ‘dese Duyvels’ beoogt het opwekken van medelijden en verontwaardiging. Dat de predikanten hun loon nog geen jaar willen missen en niet mee willen lijden met de ‘arme Inwoonders’ moet hun gebrek aan vaderlandsliefde bewijzen.

De zwaarste aantijging, misbruik van hun ambt door opruiing en misleiding van het volk tegen de overheid, wordt door Jochem en Jaep onderbouwd. Het eerste argument betreft de ‘blauwe boeckjes [...] gemaect door een Predikant tot Rotterdam’, die Jochem daar in zijn handen gedrukt kreeg, waarvan hij er één als concreet bewijsmateriaal opvoert. Voordat Jochem op de inhoud van het pamflet ingaat, demoniseert hij eerst de auteur via een bijbelverwijzing, een tententieuze herhaling van de aanklacht. Hij trekt een parallel tussen de predikant en de ‘oude Geestelijcke van Caiphas en sijn nakomers, gevoedt door den vader der leugenen’.¹⁰⁷ Met gebruik van het pathetische argument dat onschuldige nakomelingen schade lijden, formuleert hij het doel van de predikant:¹⁰⁸

om die [de regenten] te vermoorden, en de Huysen te beroeven, op dat de kinderen, door gebreke van levens-middelen, tot armoede sullen vervallen, om noyt te eeniger tijdt tot eenige Staet te mogen komen, op dat sijn nakomers [...] ’t quaedt dat nu aen haer Voor-ouders wordt gedaen, noyt vergolden sou konnen worden.¹⁰⁹

Dan brengt Jochem het pamflet *Verscheyde Consideratien*¹¹⁰ van de Rotterdamse predikant Borstius als bewijs in – zonder overigens zijn naam te noemen, Jochem duidt de auteur steeds neerbuigend aan met ‘fijnen Priester’. Hij citeert uit het pamflet de passage over de dood van Willem II in 1650.¹¹¹ De huidige regenten zouden toen in vreugde zijn uitgebarsten. Ze zouden bovendien een briefje en geld hebben gestopt in het zakje van de diakenen van de arminiaanse kerk om aan hun blijdschap uitdrukking te geven. De tekst op het briefje luidde: ‘Des

106 Kn. 10603, p. 9.

107 Kn. 10603, p. 9. Caiphas, ook wel Kajafas genoemd, was de joodse hogepriester die pleitte tegen Jezus en zijn volgelingen op grond van godslastering. Hij heeft Jezus met listigheid laten vangen en doden, onder meer door het gebruik van valse getuigen, toen het hem niet lukte bewijzen te vinden (zie Mattheüs 26: 57-68). Jochem is van mening dat de Rotterdamse predikant net zo handelt ten aanzien van de regenten: ‘door welke leugen-tael dat hy [de Rotterdamse predikant] de vroomste Heeren van ons Landt [...] nu met den naem van verraders gaat beschryven [...]’. Hij hiist ‘de dolle Gemeente, die hy droncken maect door den leugen-wijn die hy haer dagelijks doet drincken’ op tegen de ‘goede’ Regenten (Kn. 10603, p. 9).

108 Dit is een bekende gemeenplaats om medelijden op te roepen, Leeman en Braet 1987, p. 64-65.

109 Kn. 10603, p. 9-10.

110 Kn. 10224-10229. Op dit pamflet kom ik in ‘Intermezzo 6: intertekstualiteit, reacties en herkomst’ (op p. 235-236) terug.

111 Kn. 10224, p. 4 en Kn. 10603, p. 10. Het citaat bevat wel verschillen in spelling; wellicht heeft de auteur van het *Leger-Praetje* een andere druk gebruikt dan ik of nam hij het niet zo nauw.

Princen doodt, mijn gaef vergroot // Geen blijder maer, in tachtigh jaer.' Maar volgens Jochem werden dit tekstje en het geld juist in de gereformeerde kerk verspreid. Wellicht is het door 'so een fijnen Priester' gedaan om de onschuldigen te treffen, zo speculeert Jochem, waarna hij de aanklacht opnieuw amplificierend en vol emotie herhaalt. De spreuk 'Liever Frans als Prins' die in het pamflet *Verscheyde Consideratien* meermaals aangedragen wordt om de regenten van verraad te beschuldigen, is volgens Jochem eveneens door de predikanten verzonnen. Zijn beweringen onderstreept hij ten slotte, in lijn met zijn eerdere vergelijking over de bijbelse 'Caiphas', met een zeer gewaagd versje van de volgende strekking: het volk is nu, evenals ten tijde van de kruisiging van Jezus, verblind door 'Schriftgeleerden nijdt'. Deze afgunst 'Hitst Christen tegens Christen', aldus Jochem.¹¹²

Nog steeds in reactie op hetzelfde pamflet, verhaalt hij de voorgeschiedenis van de gebeurtenissen in 1672 om uit te leggen waar de naam 'Louvesteynsche Heeren' vandaan komt.¹¹³ Vanaf de wetsverzetten van Maurits in 1618 gaat hij via Frederik Hendrik, die de regenten weer in hun positie herstelde, naar 1650 – dit jaar krijgt de meeste aandacht – toen Willem II zijn coup pleegde. Hieruit verklaart hij ten slotte de naam Loevesteinse heren: de zes door Willem II gevangene heren werden als verraders naar de gevangenis te Loevestein gevoerd. Onderricht over de term en amusement door de *historia* (verhalende uitweiding) vormen niet de enige doelen van de uiteenzetting. De geschiedenis wordt vanuit 'Hollands' perspectief verteld, vóór de staatsgezinde regenten. Ze dient dus ter ondersteuning van de centrale visie. Het verhaal is ook een bewijs voor de stelling dat de predikanten al van oudsher het volk met leugens ophitsen om zelf macht te verwerven.

Niet Jochem, maar Jaep maakt dit laatste expliciet. Hij haakt in met een anekdote over de gevangenschap van de regenten in 1650, die hij zich nog goed herinnert. Destijds heeft hij zelfs het pamflet met de 'gedruckte Artijckelen' gezien (het pamflet met de verzonden artikelen tussen Amsterdam en Engeland, waarmee onder het publiek stemming gemaakt werd vanuit het kamp van Willem II tegen Amsterdam).¹¹⁴ Dan trekt Jaep de parallel met 1672:

[...] en of dese gantsche handel [de gebeurtenissen in 1650] op soo grove leugens was gefondeert, soo warender veel van onse Gereformeerde Predikanten [...] die het doen van den Prince [Willem II] verstonden, en met veel blauwe boeckjes de vroomste Heeren lasterden en voor Verraders uytmaken, om door den Prince tot groote meesters over eens anders gemoedt gestelt te worden, gelijk desen fijnen Rotterdamschen Priester [Borstius] sich selven hier nu mee in 't spel voeght, om de blinde Gemeente tegens hare goede Regenten op te hitsen, om de vroomste Heeren onder den naem van Landt-verraders op het lijf te vallen, en soo van het leven te berooven, [...]¹¹⁵

112 Kn. 10603, p. 10.

113 Kn. 10603, p. 11-12.

114 Zie hierover hoofdstuk 2, p. 105-106.

115 Kn. 10603, p. 12-13.

Zowel in 1650 als in 1672 kozen de predikanten de kant van de prins en stookten ze het volk in pamfletten op tegen hun regenten, die zij voor landverraders uitmaakten, zo luidt de conclusie van Jaep. En de aantijging gaat nog verder: de predikanten worden vergeleken met hun rooms-katholieke collega's, de 'Roomsche Papen', die alle vorstenhoven binnendringen om macht te verwerven. De 'Geuse Papen' doen volgens Jaep hetzelfde, onder het mom van de ware gereformeerde religie.

Nu komt kort nog koning Karel II aan de beurt, de derde kwade genius, die de 'Prince factie' van predikanten en jonkers steunt. Hij heeft met Frankrijk samengespannen tegen de Republiek, tweespalt in het land gezaaid en de prins hoop op promotie gegeven.¹¹⁶ Dit alles wordt geconcludeerd uit een tweetal cruciale passages uit de brief van 28 juli van Karel II aan Willem III.¹¹⁷ Daarin deelt de koning mee dat hij altijd heeft geprobeerd de belangen van de prins te behartigen en dat de beledigingen van de regenten hem ertoe genoodzaakt hebben, zich te verbinden met Frankrijk. Jochem hanteert de citaten om te bewijzen dat Karels plan tot nu toe steeds is mislukt, omdat de Hollanders elkaar altijd krachtig en eensgezind hebben bijgestaan. De koning van Engeland is alleen maar uit op macht: 'om ons Hollandt zoo kleyn te maken, dat hy ons over al na zijn wil sal kunnen gebiedē.'¹¹⁸ Jochem weerlegt hiermee de opvatting, die vooral in (de omstreken van) Zeeland en Rotterdam opgeld deed, dat de koning de oorlog begonnen was voor zijn neef Willem III en dat hij derhalve als vriend beschouwd kon worden.

Jan protesteert nu voor de tweede maal, vreemd genoeg niet tegen de laatste beschuldiging tegen Karel II, maar tegen de voorlaatste: 'ick houd onse Predikanten wijser, als datse zoo blindelingh partije [tegen de 'Louvesteynsche Heeren'] soudē kiesen'.¹¹⁹ Als de zaak van de Loevesteinse heren rechtvaardig was geweest, dan waren de predikanten er nooit tegen geweest, zo redeneert hij. Ook neemt hij het met een emotioneel argument opnieuw op voor het Oranjehuis, voor wie de predikanten met recht kiezen: de Oranjes hebben naast God de 'diergekochte vryhey' gerealiseerd. Bovendien ging het goed in het land tijdens hun regering, terwijl er sinds de dood van Willem II niets dan onrust heerst. Het was dan ook beter geweest de weldaden van de Oranjeprinsen met dankbaarheid te erkennen. Jan prijst het feit dat de predikanten de jonge prins met raad bijstaan, want zij zijn 'Godt-geleerde Mannen, die tot wijsheydt opgevoedt zijn, en de sorgh voor de ware Gereformeerde Religie die is haer aenbevolen'.¹²⁰

116 Kn. 10603, p. 13-14.

117 Kn. 10172-10175. Kn. 10176 is een Franse vertaling. Zie over deze brief de paragraaf 'De publieke opinie in 1672: haat en razernij' (p. 196) eerder in dit hoofdstuk.

118 Kn. 10603, p. 14.

119 Kn. 10603, p. 14.

120 Kn. 10603, p. 14.

Weerlegging

Voor de verdediging van de staatsgezinde regenten, met name de gebroeders De Witt, wordt minder plaats ingeruimd dan voor de aanklacht. Het doel is de kritiek weerleggen en welwillendheid kweken tegenover hen: zij zijn geen landverraders, zoals in de *Verscheyde Consideratien*¹²¹ en andere pamfletten beweerd werd, maar juist dappere strijders en oprechte calvinisten.

De verdediging begint, in nauwe aansluiting op de *narratio* over de krijgsvorrichtungen op zee, met een weerlegging van de geruchten over lafhartig gedrag van Cornelis de Witt in de vloot en zijn veronderstelde gevecht met De Ruyter, waarbij eerstgenoemde gewond geraakt zou zijn. Ooggetuige Keesje Maet doet deze zaken af als leugens en verzinsels. Cornelis de Witt vreesde de vijand niet, sprak alle kapiteins moed in en heeft getoond dat hij bereid was zijn leven voor het vaderland te geven.¹²² Zijn vriend Jochem, eveneens ooggetuige, bevestigt dit relaas.

Verderop, na de positieve bewijsvoering, betoogt Jochem uitgebreider dat de ‘Louvesteynse Heeren’ geen landverraders zijn. Nu fungeert de brief van 28 juli van de koning van Engeland aan Willem III als bewijs. Jochem citeert uit deze tekst de passage, waarin Karel II ‘de onverdragelijke grootsheyt der Louvesteynse factie’ als oorzaak van de oorlog aanmerkt. De tegenpartij gebruikte deze uitspraak om de regentenregering aan te vallen. Jochem hanteert de citaten daarentegen om te bewijzen dat de Loevesteinse heren geen verraders zijn, maar de Engelse koning juist in toom houden om te voorkomen dat hij de heerschappij over Holland verkrijgt.¹²³

Het verweer over de religie reageert op beweringen – onder meer in de *Verscheyde Consideratien* geuit¹²⁴ – dat de regenten de gereformeerde religie zouden beknotten en dat ze het niet zo nauw zouden nemen met hun eed om alleen lidmaten van de gereformeerde kerk te benoemen. Daarom proberen de predikanten nu onder het mom van de ‘ware Gereformeerde Religie’ de regenten uit te schakelen en ‘over al meester te worden’, aldus Jaep.¹²⁵ Maar deze redenering heeft volgens hem geen grond, aangezien de regenten de gereformeerde religie geen overlast bezorgen, integendeel, ‘sy [de predikanten] worden al te vet door haer gevoedt’.¹²⁶ Johan de Witt is volgens hem een goede calvinist, die er tijdens zijn regeringsperiode voor heeft geijverd om alleen lieden die ter kerke gaan in de gereformeerde kerk in Holland ambten te laten bekleden. De predikanten moeten dus een andere reden hebben voor hun gedrag ‘want die nu voor Verra-

121 Kn. 10603, p. 13.

122 Kn. 10603, p. 6.

123 Kn. 10603, p. 13.

124 Kn. 10224, p. 6.

125 Kn. 10603, p. 13.

126 Kn. 10603, p. 13.

ders worden gescholden, dat zijn de voornaemste die de Gereformeerde Religie altijd hebben voor-gestaen', zo besluit Jaep.¹²⁷

Digressio: motief van het 'Hollands eigene'

Bij al dit gehakketak duikt tweemaal kortstonds een nieuw element op: de rol van buitenlanders in 1672.¹²⁸ De auteur besteedt er na de bewijsvoering een korte *digressio* (uitweiding) aan. Ook dit thema is een argument tegen alle prinsgezinden.

De *digressio* bestaat uit één curieuze en gewaagde spreekbeurt van zeeman Keesje van ongeveer een halve bladzijde. Hierin geeft hij aan het huis van Brederode te prefereren boven het huis van Oranje, omdat het eerste zuiver Hollands is en het andere in feite buitenlands.¹²⁹ Zijn argumenten haalt hij uit de geschiedenis: de heer van Brederode heeft reeds aan de vooravond van de Opstand de basis gelegd voor de 'Nederlandtsche Vryheydt' en niet Willem van Oranje 'zijnde een Hooghduyscher en geen Hollander'. Terwijl laatstgenoemde nog met het hof samenwerkte, verzette Brederode zich al tegen 'de bloedt en moordt-Placcaten'. Bovendien was hij – volgens een getuige, Keesjes vader – een zeer verstandig, wijs en welsprekend heerschap. En *last but not least* 'Hy was oock een oprecht Hollander, afkomstigh van de oude Graven van Hollandt, zoo dat hy is een Prince van den bloede'.¹³⁰ Dus als iemand Holland toe zou komen, is het Brederode, zo luidt zijn conclusie: 'indien dat Hollandt een Graef soude kiezen, soo was hy de naeste, die het recht boven alle vreemde soud toekomen: [...]'.¹³¹ Nogmaals benadrukt hij dat Brederode een echte 'Geus' is met een 'oprechten Hollandschen aert en natuer'.¹³²

Ook de predikanten ontsnappen niet aan dit koude oordeel. Het verwondert hem niets dat zij Brederode vergeten, 'want de meeste Predikanten acht ick al mede [ook; dus evenals de Oranjes] van vreemt bloet te wesen, en daerom wordt een Hollander ook te weynigh by haer geacht [...]'. Hij illustreert zijn redenering aan de hand van het 'boere spreekwoordt': 'De vreemde Koe [in dit geval de predikanten], lickt noyt het vreemde Kalf [de Hollanders]'.¹³³

Eerder in de *argumentatio* roerde Jaep in een kortere uitweiding al de rol van

127 Kn. 10603, p. 13.

128 Het begrip 'vreemdeling' wordt doorgaans – ook in dit pamflet – ruim opgevat: hieronder worden enerzijds buitenlanders verstaan, maar ook lieden uit de Republiek die afkomstig waren uit andere provincies. Deze variatie in de reikwijdte van de kwalificatie 'vreemdeling' lijkt samen te hangen met het bereik van het begrip 'vaderland', dat van lokaal tot regionaal tot supragewestelijk en zelfs bovenaards kon variëren. Zie over het begrip 'vaderland' in de literatuur en in pamfletten, respectievelijk Meijer Drees 1999, p. 109-142 en De Bruin 1999, p. 143-162.

129 Kn. 10603, p. 14-15.

130 Kn. 10603, p. 14.

131 Kn. 10603, p. 14.

132 Kn. 10603, p. 14-15.

133 Kn. 10603, p. 15.

vreemdelingen ('al dien vreemden bruy') aan, die er de oorzaak van zijn dat de jonkers in hun kwade opzet kunnen slagen.¹³⁴ Hiermee bedoelde hij allerlei buitenlanders: 'Moffen en Moffinnen, Knoeten [scheldwoorden voor Duitsers], Deenen en Noorluy, Engelsche, Fransche, Walen en alderhande volck'.¹³⁵ Zij krijgen alle ambten toebedeeld, hoewel zij geen liefde koesteren voor hun heren en het vaderland. Van deze situatie weten de jonkers te profiteren, terwijl de Hollanders de dupe zijn, zo redeneerde hij.

In de *peroratio* zal Jaep op deze thematiek terugkomen: de verschillen in herkomst en religieuze achtergrond verklaren dan opnieuw de haat van de predikanten jegens de Hollandse regenten.¹³⁶ Daarbij doet hij gewaagde uitspraken over wie de 'echte' Hollanders zijn. Volgens Jaep zijn de voorouders van de Hollandse regenten de oudste en voornaamste edellieden die in opstand kwamen tegen de regering van Alva. Zij waren van oorsprong rooms-katholiek. In 1618 onder Maurits en in 1650 onder Willem II werden zij uit de regering gezet door de stadhouder, die zich versterkt had met 'vreemde Natie': predikanten 'dat meest oock een vreemden bruy is' en Gelderse, Overijsselse en Friese adel.¹³⁷ De predikanten spannen nu met de jonkers samen tegen 'onse Hollandtsche Burgerlijcke regeeringh', omdat ze niet kunnen verdragen dat de 'eygentlijcke Hollanders' geen bijzondere achting voor hen hebben. Deze Hollanders bestaan volgens Jaep voor het merendeel uit rooms-katholieken, remonstranten en ook lutheranen en doopsgezinden. Degenen die wel de gereformeerde kerk volgen, zijn alleen omwille van de verkrijging van ambten veranderd, aldus Jaep.

Dit motief van het 'Hollands eigene' moet in de context van het zeventiende eeuwse Holland en met name Amsterdam gezien worden dat te kampen had met enorme aantallen immigranten.¹³⁸ Dit leidde zo nu en dan tot spanningen tussen vreemdelingen en echte Hollanders, met name als het economisch minder ging. In 1672 vreesden burgers voor teveel invloed van buitenlanders en men laakte het feit dat zij steeds vaker ambachten uit mochten oefenen en ambten, lucratieve stadsbaantjes, konden vervullen. De burgerbeweging van september 1672 richtte zich ook uitdrukkelijk tegen vreemdelingen die een ambacht uitoefenden ten koste van de gilden.

Het motief van het 'Hollands eigene' vormt dus duidelijk een thema in het *Leger-Praetje* en wordt in uitweidingen ingezet ter onderbouwing van het hoofdstandpunt: de predikanten en jonkers zijn vreemdelingen of heulen ermee, terwijl de regenten 'echte' Hollanders zijn. Het Oranjehuis wordt in dit geval voor de eerste en enige keer in dit pamflet rechtstreeks in kwaad daglicht gesteld als niet-Hollands. De aankomst van de bode juist op dit moment is bijzonder handig: nu hoeven de anderen niet te reageren.

134 Kn. 10603, p. 8-9.

135 Kn. 10603, p. 9.

136 Kn. 10603, p. 18-19.

137 Kn. 10603, p. 18.

138 Zie over immigratie in Amsterdam Kuijpers 2005.

Stijl

De stijl ondersteunt de argumentatie en zorgt ervoor dat die ingeprent wordt; ook hier is de auteur dus doelgericht te werk gegaan. Het overheersende stijl-middel in alle onderdelen van het pamflet is *amplificatio*, wat zoveel betekent als versterken, breed uitmeten, vergroten of overdrijven.¹³⁹ Dit gebeurt door het gebruik van stijlfiguren als antithese, hyperbool, climax en *evidentia* of *descriptio* (aanschouwelijk ooggetuigeverslag) en het gebruik van epitheta. Cornelis de Witt wordt bijvoorbeeld hyperbolisch ‘ons vrome Opperhoofd’ genoemd die als een ‘schelm’ behandeld wordt (antithese), de predikanten zijn ‘Geuse Papen’ en Johan Maurits doet niets anders dan ‘alles opvreeten, en de boeren bederven’.¹⁴⁰ Een voorbeeld van een aanschouwelijke beschrijving met een climax, die de lezer het gebeurde helder voor de ogen brengt, is de volgende over de plundering van het platteland door de Fransen:

[...] en sy [de Fransen] hebben oock de Dorpen op de Vecht uytgeplondert, datter voor den armen Huys-man niet overgebleven is om van te leven, de koeyen uyt de Way gehaelt, het Hooy na Uytrecht doen voeren, de luyden op het hemde uytgekleedt, ja het hemde van het lijf afgehaelt en slagen toe gegeven [...]¹⁴¹

Ook de voortdurende herhaling van de hoofdstellingen in steeds andere formuleringen is een vorm van *amplificatio*.

Steeds ondersteunen polariserende epitheta de boodschap. De staatsgezinde regenten heten steevast ‘vroom’ of ‘goed’, terwijl de prinsgezinden (predikanten, jonkers, Karel II) demoniserend ‘duivels’ genoemd worden, soms ook ‘goddeloos’ of ‘hels’. Predikanten worden ook spottend met ‘fijn’ aangeduid. Het misleide volk is ‘blind’ of ‘verblind’ en oproerige burgers zijn ‘mal’ of ‘gek’. De boodschap laat aan duidelijkheid dus niets te wensen over.¹⁴² Dat geldt overigens voor het hele pamflet: de auteur gebruikt deze epitheta voortdurend.

De functie van *amplificatio* is veelal het opwekken van emoties. Dit gebeurt in het hele pamflet, maar vooral in de *peroratio*.

Peroratio

De *peroratio*, het slotwoord, neemt een belangrijke plaats in, zowel in lengte (bijna tien bladzijden op het totaal van 24) als inhoud.¹⁴³ Opnieuw wordt alles uit de kast gehaald om het publiek te beïnvloeden. Dit gedeelte bestaat uit een ingenuwe afwisseling van *recapitulatio* (samenvatting en opsomming van de argu-

139 Braet 2001, p. 7; Leeman en Braet 1987, p. 104; Quintilianus 2003, VIII.4 en passim.

140 Kn. 10603, p. 7, 8, 13.

141 Kn. 10603, p. 8.

142 De typografie wordt op vergelijkbare wijze als in het *Hollants praetjen* benut om de argumentatie te ondersteunen.

143 Dit gedeelte bestrijkt p. 15-24.

mentatie), *affectus* (gemoedsbeweging) – de twee traditionele onderdelen – en *narratio* (vertelling), waarbij alle functies (informereren, emotioneren, bekritisseren, mobiliseren en amuseren) aan de orde zijn. Twee nieuwe elementen staan daarbij in de schijnwerpers: een nieuwe spreker – een bode uit Den Haag – en het nieuws dat hij komt brengen, de moord op de De Witten.

Dat de *peroratio* narratieve kanten heeft en dat het uiteindelijke misdrijf van de beklagden medegeedeeld wordt, verdient enige toelichting. Het slotwoord was in gerechtelijke redevoeringen – en het *Leger-Praetje* volgt de opbouw hiervan – de geëigende plaats voor de aanklager om een zo gruwelijk en deerniswekkend mogelijke beschrijving van het ten laste gelegde te geven, het misdrijf.¹⁴⁴ Een veelbeproefd middel om het doel hiervan, het opwekken van gevoelens als medelijden, woede of verontwaardiging, te bereiken, is *amplificatio*.¹⁴⁵ Dit kon zowel via de inhoud (met het oog op *movere*) als via de stijl (met het oog op *delectare* en *movere*).¹⁴⁶ Bij de beschrijving van de misdaad kon men ingaan op de uit de *narratio* bekende topiek: wat precies, door wie, tegen wie, hoe, waar, wanneer, met welke reden. De techniek van *evidentia* leende zich goed om de afschuwwekkende details helder en indringend voor het oog van de lezer te brengen. Dit is precies wat er hier gebeurt, dus ook in de *peroratio* is de auteur zeer bewust te werk gegaan om het publiek op zijn hand te krijgen.

Maar er is meer aan de hand, want de informatie wordt ook nog eens op een zorgvuldig gedoseerde wijze gebracht. De bode verhaalt pas na lang dralen de daadwerkelijke gebeurtenis en wie de slachtoffers zijn. Dit uitstel dient enerzijds de bekende functies van de *peroratio*: het geeft ruimte voor inprenting van de belangrijkste punten en het opwekken van emoties; anderzijds zorgt het ook voor spanningsopbouw. In feite was die spanningsopbouw al eerder in gang gezet door prospectieve elementen. Al vanaf het begin van het gesprek is er sprake van toespelingen op de moord: Jochem beticht de jonkers er in zijn eerste spreekbeurt bijvoorbeeld al van de De Witten te willen ombrengen ('om die [de De Witten] door haer duyvelsche leugens van kant te helpen') en de Rotterdamse predikant hitst het volk 'tegen de goede Regenten op, om die te vermoorden'.¹⁴⁷ Ook andere sprekers gebruiken dergelijke taal. Het lijkt erop dat de auteur heel bewust naar het moment van de mededeling van de moord heeft toegewerkt en dit zal de lezer niet ontgaan zijn.

De lezer zal voor het merendeel al op de hoogte geweest zijn van de moord op de De Witten, aangezien het pamflet pas een dag of tien na deze gebeurtenis, die naar ik aanneem als een lopend vuurtje van mond op mond en door brieven was verspreid, werd gepubliceerd. Er is dus een incongruentie tussen de werkelijkheid van het gesprek en de 'echte' wereld. Door de presentatie van de moord als

144 Braet 2001, p. 9; Leeman en Braet 1987, p. 64; Quintilianus 2003, VI.1.15-19.

145 Braet 2001, p. 7.

146 Braet 2001, p. 10.

147 Kn. 10603, p. 7, 9.

ware het nieuws en door de opvoering van een bode die nog geheel ontdaan is vanwege het gebeurde, wordt de suggestie gewekt dat de moord in Den Haag net heeft plaatsgevonden en dat zowel zijn gesprekspartners als de lezer er nog niet van op de hoogte waren. De sprekers in het pamflet weten inderdaad nog van niets: voor hen komt de mededeling van de moord als een verrassing en ze reageren vol wanhoop, woede en verontwaardiging.

Hier is sprake van het spanningsverhogende vertelprocédé *writing to the moment*.¹⁴⁸ Een gebeurtenis uit het 'verteld verleden' wordt door de beschrijving in sterke mate geactualiseerd, alsof hij nu, voor het oog, plaatsvindt. De bode beleeft zijn emoties opnieuw als hij het verhaal vertelt, wat bij zijn toehoorders heftige gevoelens losmaakt. De lezer beleeft dit 'nu-moment' van de personages mee. Het doel hiervan is in dit geval om de lezer door middel van actuele en geloofwaardige emoties alsnog te doordringen van de gruwelijkheid en onrechtvaardigheid van het Haagse drama. Hij wordt ook aangespoord om hiernaar te handelen.

Het verhaal van de bode

Bij de introductie van de bode ligt de nadruk op gevoelsbeweging. Hij blijkt volledig van de kaart te zijn:

[...] maer hier komt ons groot kennis, het schijnt dat hy van de reys komt. Welkom mijn goede bode, van waer komt de reys? gy siet'er zoo verbaest [ontsteld, onthutst] uyt, het schijnt of u een schrick heeft bevangen, of datje een koorts op de lippen hebt.¹⁴⁹

Zijn onthutste uiterlijk is vervolgens het onderwerp van gesprek, maar de oorzaak ervan, de moord, vertelt de bode ondanks vragen van zijn gesprekspartners nog niet. Daarvoor is hij teveel in de war, hij komt niet verder dan benauwde uitroepen over Holland. De nadruk op zijn emoties geeft wel al een indicatie van de mate van gruwelijkheid van het gebeurde en zorgt voor een geloofwaardig uitstel van de mededeling. De bode expliciteert dat uiteindelijk zelf:

'[...] gy moetet my ten goeden houden dat ick soo geteemt heb, het is anders mijn manier niet; maer nu schijnt het dat door dit grouwelijck voorval mijn sinnen wat verstroyt syn geweest'.¹⁵⁰

148 In briefromans werd deze verteltechniek veelvuldig toegepast om de directheid van het toneel te evenaren. In navolging van Samuel Richardson pasten Betje Wolff en Aagje Deken de techniek toe in *Sara Burgerhart* en Rhijnvis Feith in zijn *Julia* (zie hierover respectievelijk Van den Berg 1981, p. 178-179 en Feith 1982, p. 8. Zie over dit procédé ook Paasman 1984, p. 51).

149 Kn. 10603, p. 15.

150 Kn. 10603, p. 16. Ook Jochem is niet verbaasd over zijn onvermogen te spreken als hij gehoord heeft wat er is gebeurd: 'Is dit nu in den Haegh gepasseert, soo doet het mijn geen wonder, al kondt ghy tot geen spreken komen.' (Kn. 10603, p. 20.)

In de eerste concrete mededeling over het misdrijf vat de bode kort samen wanneer, door wie, waar en wat er gebeurd is: ‘Daer is op Saturdagh, den 20 Augusti, door de Burgers in ’s Graven-hage zoo grouwelijcken moorderijen uytgewerckt [...]’.¹⁵¹ Hij vertelt niet verder over de details, maar geeft aan hoe verschrikkelijk, gruwelijk en onrechtvaardig de moorden zijn. Hij uit zijn verontwaardiging met het pathetische argument dat ze uniek zijn in hun soort.¹⁵² De bode heeft in geen enkele geschiedenis iets vergelijkbaars gelezen, zo deelt hij tot twee keer toe mee, en bovendien is een dergelijke mishandeling van de lichamen na de moord nog nooit ‘door eenige Heydensche Natie aen yemandt gedaen’.¹⁵³ Daarna vergelijkt hij deze moorden via een historische parallel met die ten tijde van de ‘Sinte Bartholomeus-dagh’ op 24 augustus 1572, toen in Parijs grote groepen protestanten door rooms-katholieken omgebracht werden. Deze gebeurtenis wekte toen hevige ophef en men was hem nog niet vergeten. De recente moorden zijn nog onrechtmatiger volgens de bode, omdat ze onder geloofsgenoten gepleegd zijn en de lichamen ook nog ernstig toegenakeld zijn na afloop:

[...] maer hier hebben de Burgers in den Haegh het Recht veracht, en haer selven tot rechters opgeworpen, en soo dadelijck als wreede Beuls, ter executie gestelt, en dat over Luyden van haer eygen religie; en sy hebben dese Luyden niet alleen vermoordt; maer sy hebben haer, na haer doodt, soo grouwelijck mishandelt [...]’¹⁵⁴

Om het emotionele effect te vergroten, is gebruik gemaakt van de stijlfiguren antithese en climax.

De bode dwaalt steeds verder van het onderwerp af door het spreekwoord ‘Liever Frans als Prins’ te bespreken, waarmee hij de regenten verdedigt en de aanval opent op de prinsgezinden, die ‘wetende of onwetende, vyanden van de Prins en van de Staet van ’t Land’ zijn.¹⁵⁵ Hij bevestigt in deze passage zonder het te weten de eerdere standpunten en argumenten van de anderen. Hij maakt stemming door zijn vrees voor escalatie te uiten: ‘want daer geweld de overhandt heeft, en het gepeupel Meester is, daer regeert de Duyvel’.¹⁵⁶ Nu het volk aan het razen is, kan zelfs voor de prins elke misstap fatale gevolgen hebben. Met speculaties over het lot van een dergelijke hooggeplaatste figuur geeft de bode uitdrukking aan zijn verontwaardiging.¹⁵⁷

Inmiddels beginnen de andere sprekers wat ongeduldig te worden en spoort

151 Kn. 10603, p. 15.

152 Vergelijk Cicero 1968, p. 154-155: ‘[...] we show that the crime which is under discussion is no ordinary one, nor has it been frequently committed even by the boldest of men; that it is unknown even among savages, barbarous tribes, and wild beasts’ en *Rhetorica ad Herennium*, p. 150-151: ‘By means of the eighth commonplace we show that it is not a common but a unique crime, base, nefarious and unheard-of, [...]’.

153 Kn. 10603, p. 15.

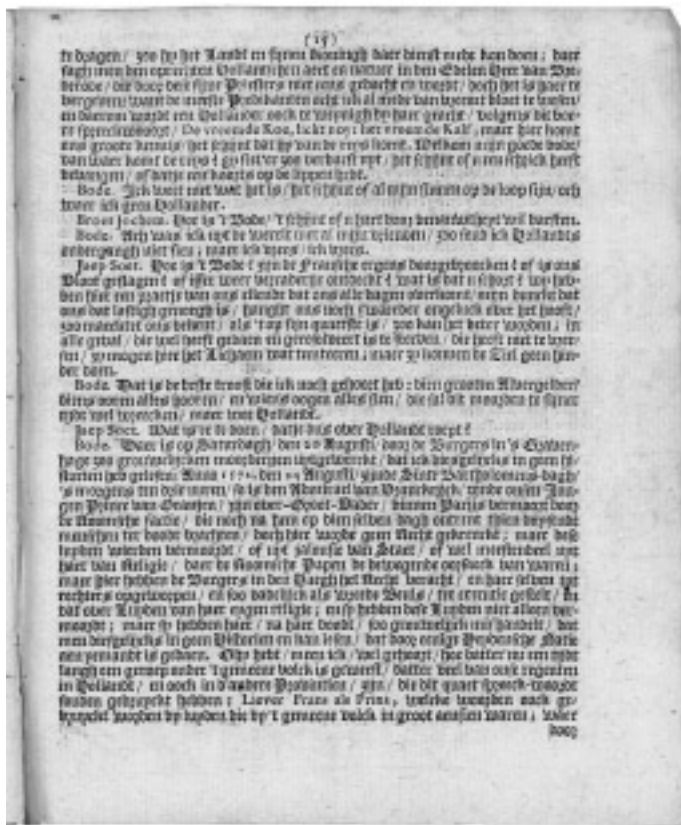
154 Kn. 10603, p. 15.

155 Kn. 10603, p. 16.

156 Kn. 10603, p. 16. Een beeld van de toekomst geven, was volgens Quintilianus effectief om de rechters te beroeren (Quintilianus 2003, VI.1.19).

157 Vergelijk Cicero 1968, p. 152-153: ‘The second topic is the one in which it is shown, with a display of

Een bode arriveert in het *Leger-Praetje* (1672) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 10603, p. 15]

Jaep de bode aan nu eindelijk eens te vertellen wat er gebeurd is: ‘Hoe maeckje soo veel voorreden? hebje wat bysonders, soo verhaelt ons watter gepasseert is’.¹⁵⁸ De bode hervat zijn relaas met de wederwaardigheden van Cornelis de Witt in de vloot en de geruchten die over hem rondgestrooid werden. Hij eindigt met diens onrechtmatige arrestatie ‘ten roof van de bloedtgierige Hageners’.¹⁵⁹ Maar nog voordat hij aan de moord toekomt, wordt zijn verhaal op verzoek van Jaep onderbroken, nu door een lange *recapitulatio*.¹⁶⁰

passion emphasized by amplification, who is affected by this act which we are denouncing; the act may affect all [...], or one’s superiors, such as those whose authority gives ground for *indignatio* (which is most unbecoming) [...], *Rhetorica ad Herennium*, p. 146-149: ‘The second commonplace is used when we consider who are affected by these acts on which our charge rests; whether all men [...]; or our superiors such as are those from whom the commonplace of authority is taken; [...]. Onder de autoriteiten worden onder andere onsterflijke goden, voorvaders, koningen en staten verstaan (Cicero 1968, p. 152-153; *Rhetorica ad Herennium*, p. 146-147).

158 Kn. 10603, p. 16.

159 Kn. 10603, p. 16.

160 Geyl 1971, p. 124-126 gaat uitvoerig op deze passage in om de drie grootste inhoudelijke bijzonder-

Aan de hand van een rijmpje, een ‘oudt aenmerckens spreek-woordt, door bevindingh in de werelt gekomen’, afkomstig uit de *Deux-aesbijbel*¹⁶¹ herhalen de bode en Jaep de hoofdpunten uit de argumentatie. De zegswijze luidt: ‘Een en twee en heeft niet, vijf en ses en geeft niet, drie en vier moet geven, daer een, twee, vijf en ses van leven’.¹⁶² Dit gezegde heeft betrekking op de ongelijke lastenverdeling en dient om uit te leggen onder wiens invloed de Dordtenaren staan die Cornelis de Witt – tegen hun privilege en dus onrechtmatig – aan de Hagenaren hebben uitgeleverd: de ‘factie’ van de prinsgezinden. Het zal geen verwondering wekken dat de jonkers en predikanten (de groepen vijf en zes) opnieuw zwart gemaakt worden. Zij betalen niets en leven in weelde, terwijl de middengroepen (drie en vier), waartoe de regenten behoren, alle lasten dragen (de groepen één en twee hoeven niet te betalen, omdat ze te arm zijn). De regenten verdienen alle lof en weten beter wat goed is voor de ‘Gemeente’, omdat ze er – mede vanwege hun belastingaandeel – meer mee verbonden zijn dan de predikanten en jonkers.¹⁶³ De Haagse burgers leven al evenzeer van de ‘Geef-broccen’, in hun geval die van het hof. Karel II wordt er opnieuw van beticht de predikanten en jonkers te steunen in hun opzet om Holland eronder te krijgen. Documenten, anekdotes en historische parallellen (onder meer de vergelijking 1618-1650-1672) worden ingezet om nogmaals de hoofdpunten in te prenten.

Uiteindelijk komt de bode ter zake: uitvoerig verhaalt hij het – in zijn ogen onrechtmatige – proces van Cornelis de Witt. Hij betoogt dat men hem van alles ten laste probeerde te leggen om vooral tot een veroordeling te komen. De verkla-

heden van het *Leger-Praetje* te illustreren: de nadruk op de haat jegens de adel, de voorstelling van zaken omtrent de godsdienst (zie hierover de paragraaf ‘Digressio’, p. 213-214) en de poging om de ‘gemeente’ als één met de regentenstand af te schilderen.

161 De eerste druk van de *Deux-aesbijbel* verscheen te Emden in 1561-1562 en werd sindsdien veel gebruikt.

162 Kn. 10603, p. 17. Dit rijmpje komt in verschillende variaties voor en is afkomstig uit de *Deux-aesbijbel* in een kanttekening bij Nehemia 3, 5: ‘De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets. Deux aes en heeft niet, Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry.’ Het rijmpje werd ook wel toegepast op de ongelijkheid in het opbrengen van de belastingen en werd dan als volgt aangepast: ‘*Deus aes* en heeft niet, *Six cinq* en geeft niet, *Quater dry* die moeten geven, Daer *six cinq* van moeten leven’ (WNT, lemma aas). Op deze manier wordt het ook in het *Leger-Praetje* gebruikt. Het rijmpje is afkomstig uit het dobbelspel: de twee minste worpen (*Deux-aes* = twee en een) gelden als zinnebeeld voor de geringe lieden, terwijl de twee middelste (drie en vier) op de middenklasse betrekking hebben en de twee hoogste (vijf en zes) op de aanzienlijken en rijken. Deze laatste groep geeft niets en de eerste heeft niets, dus moet je het van de middelste hebben. Aan het rijmpje dankt de *Deux-aesbijbel* zijn naam. Geraadpleegde bijbel: eerste druk (1562), Universiteitsbibliotheek Utrecht.

163 Jaep verwoordt het als volgt: En uyt dese drie en vier, daer onder dat de voornaemste kooplyuden zijn, die door Gods zegen, en door nearestige spaersaemheydt, soo machtigh zijn geworden, datse van het gewonnen goet konnen leven; uyt dese worden de Regenten van de Hollandsche Steden gemaect, en dat is onse Burgerlijcke regeeringh, die in de Gemeente gemaeghschap zijnde [hierin bloedverwanten hebbend], over de smert met de Gemeente deelachtigh zijn;’ (Kn. 10603, p. 18). Klaes merkte deze verwantschap tussen regenten en ‘Gemeente’ al eerder op in zijn boerenklacht: ‘By de Heeren Staten, daer had den Burger noch gehoor, want hy was gemaeghschap in de gemeenten; maer nu by dese Jonckers, daer is geen gehoor’ [...]’ (Kn. 10603, p. 5). Dit dient uiteraard om de geschiktheid van de regenten als betstuurders aan te geven, in tegenstelling tot de ongeschiktheid van de prinsgezinden, maar er blijkt ook enig besef uit van het belang van een regering die de bevolking vertegenwoordigt. Dit kwam in 1672 vaker tot uitdrukking in

ringen van Michiel de Ruyter getuigen van zijn onschuld aan landverraad en de voornaamste beschuldiging, de beraming van een moordaanslag op de prins, acht hij niets waard, omdat de aanklager een ‘eer-vergeten Boef’ is.¹⁶⁴ Bovendien bleef De Witt ontkennen, ook na een al even onrechtmatig onderzoek op de pijnbank. Maar een vonnis moest er komen, al was het zonder reden en ongel dig, zoals in allerlei ‘gedruckte Briefjes’ te lezen is.¹⁶⁵ En hoewel de weg naar de Hoge Raad openstond, hadden zijn vijanden andere plannen. Dit blijkt als de eveneens onschuldige Johan de Witt zijn broer komt bezoeken, met de dood tot gevolg:

[...] de Haeghsche Burgers komen met ses Compagnien in de Wapenen, als mede drie Compagnie ruyters; de burgers dringen op de Gevangen-poort, en hebben dese twee Heeren, met veele wonden en slagen seer jammerlijk vermoort, en op de straet gesleept, met voeten op haer lichamen getreden, de kleederen van haer lijf afgescheurt [...] neus en ooren afgesneden, de handen, ja vingers en toonen afgesneden, en om geldt verkocht, en het vleesch van de beenen afgesneden [...]¹⁶⁶

Deze aanschouwelijk manier van vertellen met *evidentia*, heeft als doel de lezer tot woede en tranen te brengen.¹⁶⁷ Datzelfde geldt voor de nadruk van de bode op het feit dat dergelijke gruwelen twee onschuldige en goede regenten ten deel is gevallen.¹⁶⁸

De andere sprekers reageren hevig geschokt. Zo wekt Jochem verontwaardiging op door te benadrukken dat het om een ongehoorde daad van wreedheid gaat, waarover hij nog nooit in boeken heeft gelezen.¹⁶⁹ Hij scheldt de moordenaars uit en hij is bang voor escalatie: een slechte naam in de hele wereld, on-

burgervergaderingen en pamfletten (zie Geyl 1971, p. 84-104). Formeel was ook vastgelegd (in 1587) dat de vroedschap als representanten van de stedelijke gemeenschap fungeerden; in theorie vertegenwoordigden ze de burgerij en dienden de burgemeesters de belangen en rechten van de poorters en ingezetenen. Regeringsambten behoorden open te staan voor alle bekwame en deugdzame burgers. Maar in de politieke praktijk waren deze idealen ver te zoeken (Knevel 1994, p. 329-330).

164 Kn. 10603, p. 19.

165 Kn. 10603, p. 20. *Brillerus Sondags-Praetje* (25) is hiervan een voorbeeld.

166 Kn. 10603, p. 20.

167 Vergelijk Cicero's *De inventione* en *Rhetorica ad Herennium*, waarin dit als gemeenplaats genoemd wordt om emoties op te wekken: Cicero 1968, p. 154-157: 'The tenth topic is that in which we bring together all the circumstances, [...] and by our language bring the action as vividly as possible before the eyes' en p. 158-159: 'The fifth in which all the misfortunes are presented to view one by one, so that the auditor may seem to see them, and may be moved to pity by the actual occurrence, as if he were present [...]' en *Rhetorica ad Herennium*, p. 150-151: '[...] we shall examine sharply incriminatingly, and precisely, everything that took place in the actual execution of the deed and all the circumstances that usually attend such an act, so that by the enumeration of the attendant circumstances the crime may seem to be taking place and the action to unfold before our eyes'.

168 Vergelijk Cicero 1967, p. 353 (*De Oratore*): '[...] the dejection and ruin of the righteous are especially lamentable'.

169 Kn. 10603, p. 20. Vergelijk Cicero 1968, p. 156-157: 'The twelfth topic is that in which we express our indignation that this has happened to us first and has never befallen anyone else'. Zie voor de gemeenplaats 'uniekheid van de daad' ook Cicero 1968, p. 154-155 en *Rhetorica ad Herennium*, p. 150-151 (zie voor de citaten p. 218, n. 152).

schuldigen die het met de schuldigen moeten bekopen en nog meer moorden.¹⁷⁰ Niemand zal zich meer voor het land in durven zetten. De prins en De Ruyter zijn hun leven ook geenszins meer zeker, net zo min als het Hof en de Statenvergadering te Den Haag nu de wil van de burgers wet is.¹⁷¹ Hij adviseert de stadhouder de regering te laten verhuizen naar een stabiele stad en de misdadigers te straffen. Keesje vreest eveneens ‘dat dit moorden noch geen eyndt sal wesen’.¹⁷² Jan is zelfs tot tranen toe geroerd en hij hoopt dat God ‘de versteende herten sal verbreecken’.¹⁷³

Na de mededeling van de bode worden in sneltreinvaart nogmaals de belangrijkste beschuldigingen en argumenten opgesomd. Deze *recapitulatio* lijkt overbodig, maar is toch strategisch, omdat de kennis over het misdrijf de aanklacht versterkt en het emotionele appèl nog effectiever maakt. Keesje richt zich op de Engelse en Rotterdamse situatie met de brief van de Engelse koning, de opruiende boekjes van de predikant, de benoeming van Kievit, de benarde positie van De Groot en de ongestrafte jonkers uit dezelfde commissie; Klaes noemt de algemeen Hollandse toestand met het prijzenswaardige gedrag van de De Witten in eerdere oorlogen, het laakbare gedrag van Johan Maurits en de afschuwelijke moord.

Conclusio en mobilisatie

De sprekers geven ten slotte ook hun visie op het stadhouderschap en zij roepen verschillende groepen op om bepaalde acties te ondernemen.

Anders dan in de Hollandse praatjes uit 1650 wordt het stadhouderschap niet helemaal verworpen. De bode is een prinsgezinde voorstander van het stadhoudersambt: ‘Ick hebbe sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orangien in der herten lief’ en ‘Ick houdt oock het Stadthouderschap in dese tijdt ten hooghsten noodigh’.¹⁷⁴ Reden hiervoor is dat de raadsbesluiten in de staatsvergaderingen te langzaam ‘voortgaen’. Wel plaatst de bode kanttekeningen bij de Oranjestadhouder: ‘maer ick vrees dat hy door de Predicanten, die hem geduerigh op het oor sitten; of door d’ander onervaren, of eygenbaet-soeckende Raets-luy sal vervoert worden’.¹⁷⁵ Jan is al even prinsgezin, maar hij spreekt ook de hoop uit dat de prins zich zal verenigen met de staatse regering: ‘Ick hoop dat sijn Hoogheyt hem met de Burgerlijcke regeeringh sal verenigen’.¹⁷⁶ Hij is dus voor een gecombineerde regering van stadhouder en regenten. Zelfs Jochem, die zich

170 Quintilianus 2003, VI.1.19: ‘Ook roert hij de rechters door een beeld van de toekomst te schetsen’.

171 Dit was eveneens een gemeenplaats om verontwaardiging op te wekken, vergelijk Cicero 1968, p. 152-153 en *Rhetorica ad Herennium*, p. 146-149 (zie voor de citaten p. 218, n. 157).

172 Kn. 10603, p. 21.

173 Kn. 10603, p. 21.

174 Kn. 10603, p. 21.

175 Kn. 10603, p. 21.

176 Kn. 10603, p. 21.

steeds vóór de De Witten en fel tegen de prinsgezinden uitte, wenst de prins niet uit te sluiten van de regering op voorwaarde dat hij zich verenigt met de ‘Hollandtsche Regeeringh’.¹⁷⁷ Dit was ook het hoogst haalbare voor de staatsgezinden gezien de politieke realiteit.

De *recapitulatio* van Klaes eindigt met een oproep: ‘waeckt op dan vrome Hollanders, siet uyt uwe oogen door een Hollandtsche Bril’.¹⁷⁸ Deze brillenglazen zullen de Hollanders helpen de jonkersstreken te doorzien, waarna ‘u de dicke schillen van uw oogen vallen’. Klaes neemt zichzelf voor te tonen dat hij een oprecht Hollander is en door dit te zeggen hoopt hij uiteraard dat anderen zijn voorbeeld zullen volgen.

Jochem zet de mobilisering van specifieke groepen voort in zijn slotpleidooi, een combinatie van *recapitulatio* en *affectus*. Hij hoopt dat alles nog goed zal komen en dat ze de Engelsen en Fransen zullen overwinnen. Hiervoor is het zijns inziens nodig dat de prins zich – als gezegd – met de Hollandse regering verenigt, dat hij de ‘malle’ Rotterdammers een halt toeroept en de Haagse moordenaars straft. Zijn slotspreekbeurt is vooral venijnig ten opzichte van Karel II. Aan de hand van de brief van 28 juli recapituleert Jochem ten overvloede dat het de koning van Engeland niet te doen is om verheffing van de prins, maar ‘om ons geheel tot niet te brengen, om ons als slaven te senden na de Barbados’.¹⁷⁹ Verdraderijen van de koning uit het recente verleden moeten dit nogmaals duidelijk maken. Hij constateert vol verontwaardiging dat ‘desen Duyvel’ desondanks nog geloofd wordt door de ‘Rotterdamsche Priesters’, die Kievit aanstellen en de vrome regenten aan het volk uitleveren. Omdat het de Engelsen niet is gelukt de Hollanders op eigen kracht te onderdrukken, probeert Karel II het nu met hulp van de ‘Franschen Nebucadneser’ en de bisschoppen van Munster, zo redeneert Jochem.

Hij besluit met een tweetal directe oproepen aan de Hollanders en aan een aantal buitenlandse mogendheden. De ‘wackere Hollanders’ worden gemaand om op te staan en zich te vernederen voor God door hun leven beteren, dan zal God hun armoede aanzien. Het Engelse Lagerhuis (het parlement dus en niet de koningsgezinden), Duitsland, Denemarken, Zweden en Polen worden aangesproken en opgeroepen om de ellende in ogenschouw te nemen, die hen ten deel zal vallen als Holland overwonnen wordt. Op die manier tracht Jochem zowel de Hollanders als de buitenlandse naties tot ander gedrag te bewegen met als doel: het voortbestaan van Holland.

Recapitulerend: het *Leger-Praetje* kent in zijn geheel een doordachte retorische opbouw, waarbij de inhoud door de stijl ondersteund wordt. De dominantste functies zijn mobiliseren en bekritisieren. Mobiliseren vanwege de adviezen en oproepen en bekritisieren vanwege de aanklacht tegen specifieke groepen en

177 Kn. 10603, p. 23.

178 Kn. 10603, p. 23.

179 Kn. 10603, p. 23.

personen. Daarnaast spelen zowel informeren, emotioneren als amuseren een rol. Op basis van de functie zit dit pamflet dus tussen type 1 (genuanceerde mobilisatie) en type 3 (gesloten kritiek). De mate van openheid moet de doorslag geven om de definitieve plaats in de typologie te bepalen. Hiervoor zijn de posities van de sprekers doorslaggevend.

De sprekers: vijf boerse buren en een bode

De strategische typering, rolverdeling en inzet van de sprekers getuigen eveneens van een weldoordachte compositie. Het is vrij uitzonderlijk dat er zes sprekers zijn die allemaal actief meepraten en een wezenlijke rol vervullen. Gangbaar is twee tot vier, hooguit vijf sprekers, van wie enkelen vaak nauwelijks bijdragen aan het gesprek. Hier gaat het om drie boeren uit (de omgeving van) Bodegraven en twee varende lieden die uit de vloot thuis arriveren – deze vijf noemen elkaar ‘buren’ – en een bode met nieuws uit Den Haag. Hun verschillende geografische herkomst maakt het mogelijk om de belangrijkste recente gebeurtenissen aan bod te laten komen.

In het *Hollants praatjen* en zijn vervolgen waren alle sprekers vanaf het begin van het gesprek aanwezig en vertrok niemand voortijdig. De Brabander sprak weliswaar pas vanaf de *narratio* mee, maar hij woonde het hele gesprek bij; hij had naar eigen zeggen de hele tijd staan luisteren. In het *Leger-Praetje* is dat anders: hierin wordt de mogelijkheid benut om op strategische momenten nieuwe sprekers in te schakelen. De retorische opbouw wordt door deze nieuwkomers gemarkeerd. Het gesprek opent met het tafereel van de drie boeren die hun leed bespreken en die daarmee de argumentatie voorbereiden (*narratio*). Tegen het einde hiervan duiken de twee varende lieden op en na een kort verhaal begint de bewijsvoering (*argumentatio*). Als dit onderdeel is afgerond komt de bode aan. Hij vertrekt vlak voor het einde, als hij zijn nieuws gebracht heeft (*peroratio*). De nieuwe sprekers zorgen telkens voor andere invalshoeken en argumenten, waardoor het hoofdstandpunt keer op keer herhaald en versterkt wordt.

De introductie van de nieuwkomers doet telkens realistisch en natuurlijk aan: één van de sprekers ziet de nieuwe persoon of personen aankomen en vermeldt wie ze zijn en waar ze vandaan komen. Vervolgens spreekt hij ze aan met een groet en een (nieuws)vraag. De bode neemt ook op toepasselijke wijze afscheid: ‘Mijn tijdt verloopt, ick moet mijn reys vorderen, de uren worden my na-getelt, ick moet mijn Brieven bestellen, loopen is nu mijn beurt, hadieu Huysluy’.¹⁸⁰ Een dergelijke functionele inzet van de sprekers was lang niet altijd aan de orde in praatjespamfletten, maar het komt vaker voor. In geval van een meningsverschil werd het juiste standpunt ook wel onderstreept door het vertrek van de verliezer die niet langer verder wilde praten.¹⁸¹

¹⁸⁰ Kn. 10603, p. 23.

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld het *Amsterdams Dam-Praetje* (Kn. 6477,1649; Dingemanse en Meijer Drees 2005, p.

Niet alleen is handig gespeeld met het opkomen en afgaan – om in toneeltermen te spreken, ook gedurende het gesprek wisselen de sprekers elkaar functioneel af, dat wil zeggen passend bij hun karakter en rol in het gesprek.

De twee hoofdsprekers

Het *Leger-Praetje* heeft twee hoofdsprekers die elkaar zowel inhoudelijk, geografisch als wat betreft karakter aanvullen. Broer Jochem, één van de varende lieden, en Jaep Soet, een boer, verzorgen de bewijsvoering; ze zijn allebei uitgesproken staatsgezind. Jochem brengt zijn expertise uit de vloot, maar vooral uit Rotterdam mee en Jaep is op de hoogte van de situatie op het land. Hun karakters zijn eveneens complementair: de één fel, ruw en geagiteerd (Jochem), de ander kalmer en verstandig (Jaep). Jochem heeft verreweg de meeste tekst van alle sprekers, terwijl Jaep de meeste spreekbeurten heeft – hij komt dus het vaakst aan het woord – en na Jochem heeft hij de meeste tekst.¹⁸² Tijdens de *argumentatio* voeren ze pagina's lang de boventoon, slechts tweemaal wordt het duo dan onderbroken. De twee zijn ook verantwoordelijk voor de opening (Jaep) en het slotpleidooi (Jochem).

Over Jochem wordt niet veel concrete informatie gegeven: hij heeft samen met zijn maat Keesje gediend in de vloot en naar eigen zeggen heeft hij veel boeken gelezen.¹⁸³ Zijn positie – en die van Keesje – in de vloot blijft enigszins vaag, in elk geval hebben ze 'Branders', schepen die dienden om vijandige objecten in brand te steken, onder hun hoede gehad.¹⁸⁴ Het lijkt erop dat hij van origine boer is, op zijn minst woont hij op het platteland. Hij is een buurman van de andere boeren en hij vermoedt dat zijn gezin tijdens zijn afwezigheid net zo door de soldaten is geplaagd.¹⁸⁵ De bode schaart hem en Keesje onder dezelfde noemer als de anderen: 'Huysluy'.¹⁸⁶

Vanaf zijn eerste spreekbeurt spreekt hij fel en gepassioneerd, waarbij hij scheldwoorden en krachttermen niet schuwt. Zijn taalgebruik weerspiegelt zijn verontwaardiging. Dat geldt ook voor zijn manier van argumenteren: nu weer eens zakelijk, maar meestal emotioneel, waarbij hij van de hak op de tak speculeert en interpreteert. Slechts eenmaal laat hij een rustigere kant zien, als hij met kennis van zaken de gebeurtenissen uit 1650 verhaalt.¹⁸⁷ Hij komt dus naar voren als een heetgebakerde en ietwat ruwe persoon.

119). Zie voor de functionele inzet van sprekers ook de paragraaf 'De overige praatjespamfletten' in dit hoofdstuk (p. 250).

182 De spreekbeurt- en tekstverdeling (in regels) is als volgt: Jaep 11 spreekbeurten (s.), 197 regels (r.); Jochem 6 s., 263 r.; bode 9 s., 181 r.; Klaes 7 s., 117 r.; Jan 6 s., 110 r.; Keesje 4 s., 101 r.

183 Kn. 10603. Bij de bespreking van Jochems knecht Keesje besteed ik aandacht aan de combinatie van de namen Broer Jochem en Keesje Maet en in dat kader ook aan hun maatschappelijke positie.

184 Kn. 10603, p. 7.

185 Kn. 10603, p. 6, 7, 9; 24.

186 Kn. 10603, p. 23. Huisman betekent boer, landman, plattelandsbewoner of dorpeling (WNT).

187 Kn. 10603, p. 11-12.

Jaep heeft daarentegen een veel gematigder persoonlijkheid. Zijn naam ‘Soet’ geeft al aan, dat we hier te maken hebben met een persoon die aangenaam en prettig is in de omgang. Herhaaldelijk spreekt hij zijn gesprekspartners troostend toe: hij sust bijvoorbeeld de hevig ontstelde Klaes met de woorden ‘alle ding sal nu wel ten besten komen’, ‘swijght ghy nu maer stil’.¹⁸⁸ Hij is tevens een goed christen: de bode tracht hij te kalmeren door hem erop te wijzen dat het lichaam hier weliswaar op de proef gesteld kan worden, maar dat de ziel daar geen hinder van ondervindt.¹⁸⁹ Hij wijst er ook op, gebruikmakend van een toespeling op de klassieke *Aetas Aurea*, dat de zonden van de mens de oorzaak van de huidige belabberde omstandigheden zijn:

Maer ons Inwoonders in het generael, hebben die gulde tijden misbruyckt, en zijn ondanckbaer geweest tegens Godt: [...] soo hebben wy den Duyvel gedient, in nijdigheyt, gierigheyt, hovaerdigheyt, dronckenschap, hoererye en alle wellust des vleesch.¹⁹⁰

In deze lijn past ook Jaeps cyclische geschiedsopvatting, die vooral naar voren komt in de parallellen die hij ziet tussen de perioden 1618, 1650 en 1672.¹⁹¹ Wat religie betreft is hij wel een vrijdenker: hij staat niet afwijzend tegenover het katholicisme en alternatieve protestantse stromingen.¹⁹² Tevens is hij redelijk en verstandig; hij laat zich niet door emoties overmannen en doceert de anderen over politieke en maatschappelijke verhoudingen.¹⁹³ Daarnaast benadrukt hij herhaaldelijk het Hollands eigene.¹⁹⁴ Jaep representeert dus het prototype van de redelijk denkende, religieus tolerante – met vreemdelingen heeft hij echter niet zoveel op – en godvruchtige Hollander.

Het samenspel tussen deze twee tegenpolen is ingenieus. Jochem is door zijn acute verontwaardiging een bijzonder geschikt persoon om het voortouw te nemen. Hij werpt boude standpunten op en verdedigt die met veel bombarie. Het emotionele slotpleidooi is hem eveneens op het lijf geschreven, evenals de emotionele reactie op de mededeling van de moord. Bij Jaep past het juist beter om de hoofdstandpunten meer steekhoudend te onderbouwen. Het is typerend dat hij in de *peroratio* de ontstelde bode onder zijn hoede neemt, uithoort en stuurt, waardoor ruimte ontstaat voor herhaling van de bewijsvoering. Het duo vult elkaar dus perfect en volgens de regels van het *decorum* (de passendheid) aan.

188 Kn. 10603, p. 3.

189 Kn. 10603, p. 15.

190 Kn. 10603, p. 4.

191 Kn. 10603, p. 12-13, 18.

192 Kn. 10603, p. 18.

193 Kn. 10603, p. 18.

194 Kn. 10603, p. 8-9, 18.

De drie knechten

Als helpers van de hoofdsprekers fungeren Klaes Swaerhooft, Keesje Maet en de – verder anonieme – bode.

Klaes Swaerhooft behoort evenals Jaep tot het groepje boeren. Hij deelt weliswaar diens staatsgezinde voorkeur, maar hij lijkt wat betreft persoonlijkheid in de verste verte niet op zijn buurman. Klaes is erg onevenwichtig. Voor zijn typering wordt gebruik gemaakt van heersende denkbeelden over de hartstochten en over boeren.

Klaes wordt meteen in de opening door de andere sprekers gekarakteriseerd aan de hand van zijn uiterlijk. Jaep merkt op dat Klaes er ‘verwarret’ uit ziet en noemt twee mogelijke oorzaken: een slapeloze nacht of dronkenschap.¹⁹⁵ Gulzigheid en onmatigheid in (eten en) drinken (*gula*) met als resultaat dronkenschap werd als een typische eigenschap van boeren gezien, die veel beschreven werd in kluchten en satires.¹⁹⁶ Klaes reageert lichtgeraakt en ontkent verontwaardigd dat hij dronken geweest zou zijn: ‘Wat’s hier te vragen? dat ick droncken soude geweest hebben? ghy hoort beter te weten; hebje mijn jou leven wel droncken gesien?’ Een licht ontvlambaar gemoed is evenzeer een eigenschap die volgens de literaire traditie eigen is aan boeren.¹⁹⁷ Jan probeert hem te sussen, maar ook hij is verbaasd over de manier waarop Klaes eruit ziet, hij oppert zelfs om een spiegel voor hem te halen.

De aandacht voor Klaes’ uiterlijk dient om hem te typeren als iemand die hevig geëmotioneerd is. Hartstochten gaan volgens de gangbare opvatting in die tijd gepaard met allerlei lichamelijke symptomen.¹⁹⁸ Emoties als verdriet of bijvoorbeeld angst doen mensen van gelaatskleur of oogopslag veranderen. Het uiterlijk verraadt zo de innerlijke gesteldheid van de mens. In zeventiende-eeuwse toneelstukken wordt dan ook herhaaldelijk aandacht aan deze lichamelijke verschijnselen van hevig beroerde personen besteed. Zij beogen de ‘realiteit’ van de *passiones* te imiteren.¹⁹⁹ Het uiterlijk van Klaes is dus indicatief voor zijn gemoedsgesteldheid: door hartstochten bevangen. Deze gesteldheid zit al besloten in het woord ‘verwarret’ dat niet alleen betrekking heeft op iemands uiterlijk, maar ook op iemands geest, ziel en zinnen. Een persoon die ‘verwarret’ is, is zo uit zijn doen, dat hij niet meer helder kan denken en zijn gezonde verstand mist. Hij is dus dwaas of gek.²⁰⁰

Deze typering van Klaes past tevens binnen de traditie van de boerensatire,

195 Kn. 10603, p. 3: ‘Goede morgen Klaes Buer, hoe siejer dus verwarret uyt? hebje te nacht niet geslapen? of hebje gistern avont droncken geweest?’

196 Over de gulzigheid van boeren: Van Vaeck 1994, dl. 3, p. 686-691. De typering van boeren in de literatuur komt in hoofdstuk 4 nog uitvoeriger aan de orde (p. 292-294).

197 Van Vaeck 1994, dl. 3, p. 691-697.

198 Konst 1993, p. 20-30, 94.

199 Konst 1993, p. 95.

200 WNT, lemma verward. Zie 3b en 6 voor de hier genoemde betekenissen.

waarin de landlieden gemakkelijk ten prooi vallen aan allerlei hartstochten.²⁰¹ Ze heeft een belangrijke functie in het gesprek, die verbonden is met het *decorum*: zijn gemoedsgesteldheid stelt hem in staat om zonder iemand al te zeer tegen de borst te stuiten vergaande, grove en heftige uitspraken te doen op politiek-religieus gebied. Zijn beoordelingsvermogen is immers vertroebeld door zijn emoties, dus zijn botte uitspraken kunnen met een korreltje zout genomen worden.

Klaes' tweede naam 'Swaer-hoofd' is veelzeggend en specificiert zijn gemoeds-toestand nog verder: hij is een pessimistische mopperpot die altijd iets te klagen heeft – reden temeer om hem niet al te serieus te nemen. Aan het begin van het gesprek, in het narratieve gedeelte over de boerenellende, wordt zijn zwaarmoedigheid geëxpliciteerd. Jaep benadrukt herhaaldelijk dat Klaes de zaken te somber inziet en dat hij een zwaar hoofd heeft: 'ghy hebt altijd een swaer hoofd gehad' en 'alhoewel dat Klaes Buer veeltijds een swaer hoofd hadde'.²⁰² Jaep verbindt het pessimisme van zijn buurman met de regeringskwestie: toen de Staten regeerden, was het nooit goed en riep hij om de prins en nu die aan de macht is, is het nog niet goed.²⁰³

Zelf erkent Klaes zijn wispelturigheid: 'Dat ick om verandering van regeering heb gewenst, wil ick wel bekennen, want ick hoorde alle man so praten; selfs onse Predikant [...]'.²⁰⁴ Maar hij schuift de verantwoordelijkheid voor zijn gedrag af op de predikanten die hem misleid hebben. Met 'duyvelse praetjes' en een beroep op zijn geweten hebben ze geprobeerd hem vanalles wijs te maken, vandaar dat hij eerst tegen de Staten was en dat hij zelfs geholpen heeft om de stadhouder in het zadel te krijgen. Als eenvoudige boer wist hij niet beter of de predikanten spraken de waarheid: 'Wat duyvel sou ick doen, ick was niet wijser als de rest; ick meende dat men de Predikant behoorde gelooven'.²⁰⁵ Klaes betreurt nu dat hij zo 'moetwillens blindt' is geweest en dat hij zich zoveel zorgen heeft gemaakt over zijn 'verderf'.²⁰⁶ Hij is dus de belichaming van het door de predikanten misleide en verblinde volk. Zijn karaktertypering als een door hartstochten bevangen persoon maakt dit des te geloofwaardiger: vanwege zijn verstoorde gemoed was hij vatbaar voor bedrog.²⁰⁷

Het past Klaes dan ook om uit te varen tegen de soldaten en de jonkers, maar nog meer om de meest controversiële aanklacht te openen, die tegen de predikanten. Klaes' presentatie als ervaringsdeskundige maakt zijn beschuldigingen aan het adres van de predikanten in de *argumentatio* aannemelijk. Hij bereidt

201 Zie hierover Van Vaeck dl. 3, 1994, p. 678-706.

202 Kn. 10603, p. 3, 4.

203 Kn. 10603, p. 4.

204 Kn. 10603, p. 3.

205 Kn. 10603, p. 4.

206 Kn. 10603, p. 5.

207 Van Stipriaan noemt vatbaarheid voor bedrog als een kenmerk van personages in kluchten die ten prooi waren gevallen aan hartstochten (Van Stipriaan 1994, p. 394).

deze al voor tijdens de *narratio*, terwijl de andere boeren zich nog rustig houden. Samen met Keesje mag hij tegen het einde van de *peroratio* de hoofdlijnen in hoog tempo en gepassioneerd recapitulieren. De oproep aan de ‘blinde’ Hollanders om zich niet langer te laten bedriegen, is hem op het lijf geschreven.

Keesje Maet komt samen met Jochem van zee en fungeert als zijn knecht. Hun namen kwamen vaker samen voor, bijvoorbeeld in het *Boeren-praetje van Keesje Maet, en Broer Jochem, Piet Quijl en matroos, met Jaep Slofen* zijn vervolg (ca. 1639; in 1664 verscheen nog een pamflet met deze titel).²⁰⁸ De naam Keesje Maet is ook terug te vinden in een pamflet uit 1647, waarin hij optreedt met ene ‘Teeuwes’, een typische boerenfiguur.²⁰⁹ In een ander pamflet uit 1672 wordt een Delftse boer met ‘Keesje maat’ aangesproken.²¹⁰ Lezers waren dus mogelijk bekend met zijn naam en zullen hem geassocieerd hebben met boeren of in elk geval met lieden van eenvoudige komaf.

Keesje komt niet vaak aan het woord, heeft het minste te zeggen van iedereen en wordt nauwelijks getypeerd. Hij is dus nogal onopvallend. In Jochem ziet hij zijn meerdere; hij vraagt hem om bevestiging. Als ooggetuige doet hij op geloofwaardige wijze verslag van de strijd op zee en van de situatie in de vloot aangaande Cornelis de Witt.²¹¹ Hij is evenals Jochem in Rotterdam geweest, wat van hem de aangewezen persoon maakt om aan het eind van de *peroratio* Jochems standpunten over Rotterdamse en Engelse zaken en de moord te herhalen. Vanwege zijn onbeduidendheid en lage komaf is hij tevens geschikt om het huis van Oranje als enige spreker openlijk af te vallen ten faveure van het huis van Brederode zonder dat dit al te aanstootgevend is – hij wist niet waarover hij het had.

Als derde en laatste helper treedt de bode uit Den Haag op. Hij krijgt als enig personage geen naam; blijkbaar volstond de aanduiding van zijn professie om hem te typeren. Zoals dat een bode betaamt, fungeert hij in de eerste plaats als nieuwsbrenner: hij brengt de andere sprekers op geloofwaardige wijze op de hoogte van een gebeurtenis die zich op een andere plaats heeft afgespeeld. In feite vervullen Keesje en Jochem een vergelijkbare rol, maar de bode opereert zelfstandig en komt niet uit de omgeving van Bodegraven. In het toneel dienden bodeverhalen als middel voor de auteur om retorische vaardigheden en descrip-

208 Kn. 4638 en Kn. 4639 (vervolg). Het jaartal en de drukgeschiedenis zijn niet helemaal duidelijk. Knuttel dateert ze op 1639, Picarta ook met een vraagteken en de *STCN* acht het onbekend. Het pamflet richt zich tegen afzetterij van ambtenaren. Er is ook nog een pamflet met deze titel van latere datum, mogelijk 1664 (Picarta). Dit zou tegen de De Witten-regering ageren. Het zit niet in Knuttel, maar het is bij de Koninklijke Bibliotheek bekend onder signatuur KB: 2202 A 199.

209 Kn. 5600.

210 Kn. 10621. Overigens wordt de naam Keesje Maet ook in de tweede helft van de achttiende eeuw nog gebruikt voor figuren van lager allooi blijkens de titel van een centsprent met 24 afbeeldingen van de apenkermis: *Lustig, Jongens! trêe maar binnen, De Aapen-Kermis zal beginnen, Keesje Maet is bly van Geest, Op het zoete Kermis-Feest* (tussen 1761-1804, naar Picarta).

211 Kn. 10603, p. 6.

tieve kracht te demonstreren.²¹² Dit is hier eveneens aan de orde: de vertelling ondersteunt de argumentatie en geeft ruimte voor gemoedsbeweging, recapitulatie en tendentieuze *narratio*. Het uitstel van het bericht en de beschrijving van de bode's emoties getuigen van vertelkracht.

Net zoals bij Klaes het geval was, wordt de bode getypeerd aan de hand van zijn uiterlijk, dat zijn gemoedsgesteldheid weerspiegelt. We hebben al gezien dat de bode aangekondigd werd als iemand die er ontsteld uit ziet, alsof hij door schrik is bevangen of een koorts op de lippen heeft. De bode beaamt hierop dat hij van de kaart is: 'Ick weet niet wat het is, het schijnt of al mijn sinnen op de loop sijn, och waer ick geen Hollander'.²¹³ Deze uitroep (*exclamatio*) aan het eind van de zin onderstreept zijn emotionele toestand.²¹⁴ Jochem vraagt verder door: 'Hoe is 't Bode, 't schijnt of u hart door benauwtheit wil barsten'. De bode is andermaal niet in staat tot een direct antwoord en roept over de ondergang van Holland: 'Ach was ick uyt de werelt met al mijn vrienden, zoo soud ick Hollandts ondergangh niet sien; maer ick vrees, ick vrees'. Twee pathetische stijlfiguren, uitroep (*exclamatio*) en verdubbeling (*geminatio*), benadrukken opnieuw zijn geëmotioneerde toestand. Hierop probeert Jaep de bode met troostende woorden tot spreken te verleiden, waarop de bode prijsgeeft dat een moord de aanleiding is voor zijn ontsteldheid: '[...] die ['dien grooten Alvergelder'] sal dit moorden te sijner tijdt wel wrecken, maer wee Hollandt'. Het aanroepen van God, hier amplificierend 'grooten Alvergelder' genoemd, is ook effectief om het publiek te be-roeren.²¹⁵

De beschrijving van de fysieke gesteldheid van de bode als gevolg van zijn gemoedstoestand past in de zeventiende-eeuwse opvattingen over de *passiones* (hartstochten). Deze werden niet alleen als de manifestatie van een bepaalde psychische gesteldheid gezien, maar ook als fysieke verschijnselen geduid.²¹⁶ Hartstochten gingen samen met verschillende lichamelijke symptomen, waardoor het uiterlijk de innerlijke toestand van de mens kon verraden. Vooral het hart, waar de *passiones* zich bevinden, was onderhevig aan hun krachten: zij vormden het. Zo kromp het hart ineen bij verdriet of vrees en zwelde het op bij vreugde. Als Jochem opmerkt dat het lijkt of het hart van de bode zal barsten van benauwdheid sluit hij bij het gangbare denkbeeld aan, dat het hart door die emotie doorgaans bekneld raakte. De auteur maakt dus, evenals zeventiende-eeuwse toneelschrijvers, gebruik van de achterliggende denkbeelden omtrent de fysieke component van de hartstochten om de bode te typeren. Pathetische stijlfiguren en de aandacht voor het lichamenlijk effect van emoties dienden om de

212 Jansen 2001, p. 221.

213 Kn. 10603, p. 15.

214 Dit is een bij uitstek pathetische stijlfiguur. Zie over pathetische *elocutio* Konst 1993, p. 89-94.

215 Quintilianus 2003, VI.1.33.

216 Zie over de fysieke werking van de hartstochten Konst 1993, p. 20-30, 94. Hij behandelt de achterliggende denkbeelden over de fysieke component van de hartstochten en laat zien hoe dramaturgen hiervan gebruik maakten voor de typering van hevig geëmotioneerde personages.

hartstochten realistisch en geloofwaardig weer te geven met als doel *movere*, het emotioneel bewegen van het publiek. Door de nadruk op de ontredde van de bode wordt meteen de gruwelijkheid van het misdrijf voorop gesteld, terwijl de exacte toedracht voorlopig nog in het duister blijft.

Het buitenbeentje

Tot slot de boer Jan Goet-hart die tweemaal een tegengeluid laat horen – aan het begin en vrijwel aan het eind van de *argumentatio*. Ondanks zijn herhaalde argumenten beklijft zijn standpunt niet. Dit heeft verschillende redenen. In de eerste plaats heeft hij veel minder tekst dan de anderen, die het hoofdstandpunt verkondigen, in de meerderheid zijn en tegen hem ingaan. Maar bovenal is hij geen echte tegenstander: hij wil liever niet politiek stelling nemen en als hij het doet, slingert zijn argumentatie. Hij verwerpt het regentenbestuur niet helemaal, mits het zich goed gedraagt en het met de stadhouder samenwerkt. Bovenal doet zijn gematigde, goeie, ietwat wereldvreemde persoonlijkheid zijn overtuigingskracht geen goed. Om zijn karakter te schetsen is gebruikgemaakt van de literaire traditie van de *laus ruris*, de lof op het landleven.²¹⁷ Jan is dan ook de tegenpool van zijn heftige en onevenwichtige collega Klaes Swaer-hoof, die juist vanuit de traditie van de boerensatire getypeerd werd.

Jan heeft kenmerken van de wijze boer: eenvoudig, gematigd, bedaard, godvruchtig en vrij van (politieke) beslommeringen. Hij heeft gehoorzaamheid, tevredenheid en geduld hoog in het vaandel staan. Typerende uitspraken voor hem zijn: ‘t Is dan hoe ‘t is’, ‘t sal noch wel ten besten komen’ en ‘Of wy ons selven daer al ongerust in maken, ‘t kan niet helpen: ons past niet anders als gehoorsaemheydt’.²¹⁸ Daarmee draagt hij het (neo)-stoïsche levensideaal van volkomen gemoedsrust en aanvaarding van de eigen toestand uit, dat aan de basis lag van de moraalfilosofische opzet van de lof op het landleven. Hij zegt al een ‘out man’ te worden, die veel heeft meegemaakt.²¹⁹ Hij wordt dus gepresenteerd als een door ervaring gevormd, redelijk mens.²²⁰

Jan belichaamt het ideaal van de gehoorzame onderdaan die zich niet met staatszaken bemoeit en die ernaar streeft om te leven binnen zijn eigen gemeenschap. Hij heeft zich altijd verre gehouden van regeringszaken en zich volledig aan zijn boerenbedrijf gewijd. Intussen voldeed hij keurig aan zijn belastingplicht:

217 De in deze paragraaf genoemde aspecten uit de *laus ruris*, zoals de eigenschappen van de wijze boer, het neo-stoïsche ideaal in relatie tot het landleven en de tegenstelling hof versus platteland, heb ik ontleend aan: Koppenol 1998, p. 292; Smits-Veldt en Luijten 1993, p. 62-73 (over boerse herders); Smits-Veldt 1986, p. 180-190; Smits-Veldt 1975-1976, passim; Van Vaeck 1994, dl. 3, p. 706-720.

218 Kn. 10603, p. 4, 5, 6.

219 Kn. 10603, p. 5.

220 Smits-Veldt en Luijten 1993, p. 64 en noot 30 spreken over de opwaardering van de boer in sommige Nederlandse literaire teksten als symbool van de niet door waanwijsheid, maar door eigen ervaring gevormde, redelijke mens. De boeren Jaep en Jan zijn hiervan ook voorbeelden.

ick heb mijn selven met de regeeringh noyt gemoeyt; ick dacht de Bouw-neringh dat was mijn ampt; ick heb voor desen mijn landen besaeyt, mijn koeien waer genomen, en alles ten oorbaer gebracht: De schattingen mijn opgeleyd betaelt.²²¹

De oorlog, waar Jan naar eigen zeggen eveneens onder te lijden heeft, verstoort dit droombeeld van een rustig landleven ruw, zou je denken. Maar in plaats van te mopperen op de regering maant hij de anderen geduldig te lijden, gehoorzaam te zijn en hun werk te doen in het volste vertrouwen dat alles goed zal komen: 't is noch tijdt om toe te sien, laet yder mensch sich selfs tot rust begeven, en doen sijn werck, en wesen de Magistraten gehoorsaem, 't sal noch wel ten besten komen'.²²² Deze – door God opgelegde – plicht tot gehoorzaamheid aan de overheid werd in andere staatsgezinde pamfletten gebruikt als argument om niet tegen de magistraat in opstand te komen.²²³ Hoewel Jan zich verder niet uitgesproken staatsgezind toont, past deze levenshouding wel in het straatje van de staatsgezinde regenten. Dit maakt zijn tegenstand minder krachtig. Overigens was deze houding conform het regentenideaal niet erg realistisch, omdat de bevolking in de Republiek van oudsher al vrijmoedig over staatszaken meesprak.²²⁴

Jans kritiek op de regenten en 'onse Burgers en Boeren' dat ze hun plicht moeten doen en hun ambitie en overdaad moeten matigen past binnen zijn levensfilosofie.²²⁵ De zonden overdaad (*luxuria*) en eerezucht (*ambitio*) zijn volgens hem de oorzaak van Hollands huidige benarde positie. Jan sluit hiermee aan bij het morele (neo)-stoïsche ideaal om sereen te leven binnen de eigen gemeenschap zonder door lusten overheerst te worden, in acceptatie van de eigen situatie. Aan dit gedachtegoed, dat in de zestiende eeuw door de Nederlandse ethici Coornhert en Spiegel uitgedragen werd, lag het inzicht ten grondslag dat God een natuurlijke maat gesteld had aan de menselijke begeerten, waarbij het bezit van de noodzakelijke levensbehoeften de grens was. Begeerte naar rijkdom en macht had kwade gevolgen, zoals hoogmoed, afgunst en tweedracht. In de *laus ruris* wordt het onrustige stads- en hofleven gekenmerkt door de zonden *calumnia* (laster, achterklap) en *adulatio* (vleierij) naast de al genoemde eerezucht (*ambitio*) en overdaad (*luxuria*). Hier tegenover wordt het gelukkige, van begeerten vrije, natuurlijke landleven gesteld. Jan benadrukt deze tegenstelling niet: hij beticht de regenten en burgers weliswaar van onmatigheid, maar signaleert die uitdrukkelijk ook onder zijn eigen kring van boeren.

Jans uiteindelijke politieke opvatting komt overeen met zijn gematigde karakter: hij is voor de prins, maar tegelijkertijd niet tegen de regenten.²²⁶ Hij beroept

221 Kn. 10603, p. 4.

222 Kn. 10603, p. 8.

223 Zie Geyl 1971, p. 77-81, 84 voor dit ideaal en het argument in pamfletten.

224 Geyl 1971, p. 84.

225 Kn. 10603, p. 7-8.

226 Kn. 10603, p. 21: 'Maer dat de Bode soo goet Prins is, dat bevalt my wel, en dat hy het Stadthouderschap in dese tijdt noodigh oordeelt, dat komt met mijn verstant wel over een. Ick hoop dat sijn Hoogheyt hem met de Burgerlijcke regeeringh sal vereenigen.'

zich hierbij uitdrukkelijk op zijn verstand en niet op zijn gevoel, wat past binnen de karakterisering van de wijze boer. Dat hij uit eigen ervaring spreekt, blijkt uit zijn verklaring: ‘Want ons Landt en sal niet konnen staende blijven, by de veranderingh van de Magistraet, gelijk ick de exempelen in Prins Maurits tijden heb beleeft’.²²⁷ Ruim vijftig jaar geleden voldeed magistraatsverandering niet en hij voorspelt dat dat ook nu niet het geval zal zijn. Hij heeft dus dezelfde cyclische levensopvatting als Jaep.

Hoewel Jan als een wijze persoon gepresenteerd wordt, heeft hij toch niet de overhand in het gesprek. Zijn karakter heeft namelijk ook een keerzijde, die al besloten zit in zijn naam ‘Goet-hart’: hij is té goed, té zacht en té idealistisch, met het gevolg dat hij overkomt als iemand die niet helemaal van deze wereld is, een goedhartige sul op leeftijd die geen stelling wenst te nemen en koste wat kost de lieve vrede wil bewaren. Nooit neemt hij krachttermen in de mond en hij tracht de anderen, die veel feller zijn, te kalmeren door hen zalvend toe te spreken met ‘Mijn lieve Buertjes’ en ‘Mijn lieve Klaes Buer’.²²⁸ Hij toont zijn bewogenheid na het aangrijpende verhaal van de bode, als enige laat hij een traantje: ‘ick heb dit droevigh verhael met tranen moeten hooren’.²²⁹ Via de goedhartige Jan wordt de centrale visie dus enigszins van zijn scherpe kantjes ontdaan zonder dat hij daarmee de duidelijkheid ervan in gevaar brengt of dat hij haar doet wankelen. Integendeel zelfs, zijn alternatieve mening geeft stof tot reageren.

Het taalgebruik van de sprekers is over het algemeen aangepast aan hun status en karakter, conform de regels van het *decorum*: op de bode en Jan na bezigt een ieder zo nu en dan forse taal, waarbij de felle Klaes en Jochem overeenkomstig hun karakter de kroon spannen. De bode wordt blijkbaar geacht geciviliseerder te zijn en Jan is te zacht en te goed om grove bewoordingen te gebruiken. Op Jochem na spreken de vijf boeren dienovereenkomstig ‘als een boer’: zij vertellen anekdotes over collega’s, geven voorbeelden die berusten op hun dagelijkse boerenleven en hanteren boerenspreekwoorden. Zo vertelt Klaes bijvoorbeeld over hun buurman ‘Dirck Dammes’ en spreekt Jaep over ‘botter, kaes, hennip en vette verckens’ ter illustratie van de overvloed van weleer en gebruikt hij de plundering van het platteland in zijn argumentatie.²³⁰ Ze zetten spreekwoorden in die betrekking hebben op het plattelandsleven, zoals ‘De vreemde Koe, lickt noyt het vreemde Kalf’ en ‘Daer de Legers over gaen [...] daer vreeten sy [de soldaten] Gras en Kooren op: en daer sy stil leggen, daer trecken sy de Wortelen uyt’.²³¹ Ook gebruiken ze alledaagse vergelijkingen: de predikanten en jonkers zijn bijvoorbeeld ‘Motten en Muysen’ ‘die het Laken en de Kaes opvreeten’.²³²

227 Kn. 10603, p. 21.

228 Kn. 10603, p. 4, 7.

229 Kn. 10603, p. 21.

230 Kn. 10603, p. 5 en p. 4, 8.

231 Kn. 10603, p. 5 (Jan), 15 (Keesje).

232 Kn. 10603, p. 22.

Conclusie: mobilisatie en kritiek

Het *Leger-Praetje* (32) is een gewaagd pleidooi voor de staatsgezinde regering en tegen prinsgezinde groepen. Deze zienswijze wordt handig en slim gebracht, waarbij de mogelijkheden van het gesprek volledig benut worden. De retorische opbouw, de typering, functie en inzet van de sprekers, de stijl, de aansluiting bij bekende (literaire) motieven en de strategische keuze van pamfletten in de bewijsvoering getuigen hiervan. Het lijkt wel alsof de auteur als een toneelschrijver te werk is gegaan in het componeren van scènes, het karakteriseren van sprekers en het dramatisch vertellen van gebeurtenissen uitmondend in een emotionele en mobiliserende climax.

Ik beschouw het *Leger-Praetje* als een pamflet van het type genuanceerde mobilisatie (type 1); in het spectrum plaats ik het buiten het centrum van dat type in de richting van type 3 (gesloten kritiek), omdat de functie bekritisieren ook van belang is. Het gesprek is genuanceerd met zes sprekers die vrijelijk hun mening mogen geven. Iedereen heeft net een andere visie op de zaak, maar slechts één spreker vertegenwoordigt echt een alternatief standpunt. Hij is en blijft het oneens met de aanklacht, maar mede door zijn karakter is hij niet overtuigend. Aan het einde is hij het er met drie andere sprekers over eens dat een gecombineerde regering van prins en regenten wenselijk is. Twee uitgesproken staatsgezinde sprekers onthouden zich van een eindoordeel over deze regeringsvorm; ze gaan er dus niet expliciet mee akkoord. In het pamflet wordt naar een mobiliserend slot toegewerkt, waarin twee sprekers hun landgenoten en buitenlandse naties oproepen om het voortbestaan van Holland veilig te stellen en te doen wat daarvoor nodig is. De functie bekritisieren speelt een belangrijke rol om de lezer klaar te stomen voor de uiteindelijke opdracht. Daarnaast zijn emotioneren, informeren en amuseren aan de orde.

Dat het *Leger-Praetje* gelezen is en bijzonder opruiend werd gevonden, blijkt uit het verbod en de reacties op het stuk. Deze reacties en twee verwante pamfletten werpen licht op de herkomst en het beoogde publiek.

Intermezzo 6: intertekstualiteit, reacties en herkomst

Het *Leger-Praetje* vormde begin september – samen met twee andere pamfletten, waarover straks meer – het brandpunt van de pamflettendiscussie: het speelde er inhoudelijk op in, het reageerde op stukken, het werd verboden en het kreeg reacties.

Een aantal pamfletten wordt handig in de bewijsvoering gebruikt: bijvoorbeeld de brief van Karel II aan Willem III van 28 juli, waarin de koning de staatsgezinde regenten de schuld voor de oorlog in de schoenen schuift.²³³ Voor tegenstanders van het De Wittenregime vormt de brief aanleiding om de staatse

233 Kn. 10172-10176.

regenten nog feller aan te vallen, maar hier wordt de tekst juist ingezet om hun onschuld te bewijzen en Karel II verdacht te maken. De brief van Michiel de Ruyter aan de Staten van Holland, waarin Cornelis de Witt wordt vrijgepleit,²³⁴ wordt in het andere kamp als een verzinsel afgedaan, terwijl het *Leger-Praetje* hem juist opvoert voor De Witts verdediging. Ook wordt op minder specifieke manier gerefereerd aan pamfletten: de onrechtmatigheid van het vonnis kan volgens de bode gelezen worden in ‘de gedruckte Briefjes, die over al te koop gedragen worden’²³⁵ en Klaes signaleert ‘veel Brillen voor alderley gesichten, in druck’, voor hem de aanleiding op te roepen vooral door een ‘Hollandtsche Bril’ te zien.²³⁶

De belangrijkste plaats in de bewijsvoering is gereserveerd voor het pamflet *Verschejde Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van ons Lieve Vaderlant*, waarvan de titel genoemd wordt en de auteur omschreven wordt als ‘een Predikant tot Rotterdam’.²³⁷ Dit pamflet zag een aantal dagen na de verheffing van de prins en ongeveer tegelijk met de uitbarsting van het oproer in Rotterdam het licht. Dominee Borstius, die algemeen voor de auteur gehouden wordt,²³⁸ had er een handje van de gemeente vanaf de preekstoel op te hitsen tegen de overheid.²³⁹ Zijn aanhang ging ervan uit de ware godsdienst te dienen en beschuldigde de regenten van remonstrantisme, socianisme of atheïsme. De keuze om direct te ageren tegen dit pamflet was strategisch, aangezien het in het kort alle kritiek op de staatsgezinde regering behandelde, er in andere pamfletten volop naar verwezen werd en de auteur een predikant was. De historicus Geyl noemde het pamflet ‘een kort begrip van de verdraaiingen en verdachtmakingen die toen opgeld deden, en waarvan men in talloze andere pamfletten de weerklank verneemt’.²⁴⁰ De weerlegging ervan – nu eens impliciet, dan weer expliciet – bood de kans om in één klap af te rekenen met de tegenpartij.

Een groot deel van de verdachtmakingen uit de *Verschejde Consideratien* is dan ook bekend, omdat het *Leger-Praetje* ze weerlegt en Jan een aantal van de beschuldigingen in verzwakte vorm herhaalt. De kern van de *Verschejde Consideratien* bestaat uit een historisch overzicht, waarin vanuit prinsgezind perspectief de gebeurtenissen vanaf Willem van Oranje tot het heden (1672), verhaald worden. De auteur presenteert de gebeurtenissen vanaf 1618 via 1650 naar 1672 als één doorlopende lijn, net zoals dat in het *Leger-Praetje* gebeurt, maar dan vanuit te-

234 Kn. 10181-10182.

235 Kn. 10603, p. 20. *Brillerus Sondags-Praetje* (25) is een voorbeeld van zo’n pamflet.

236 Kn. 10603, p. 23. Zie over ‘Bril’ pamfletten in de vroegmoderne tijd Meijer Drees 2006b, p. 129-142.

237 Kn. 10603, p. 9 (auteur), 10 (titel). Kn. 10224-10229 bevatten de *Verschejde Consideratien*.

238 In Kn. 10384, p. 17, 20, wordt Borstius als auteur van dit pamflet genoemd. Geyl en Roorda beschouwen hem eveneens als de auteur (Geyl 1971, p. 77; Geyl 1963, p. 311; Roorda 1978, p. 164). Borstius’ zoon, boekverkoper Johannes Borstius, drukte de pamfletten van deze Oranjegezinde factie en een neef en een zwager speelden eveneens een rol binnen deze groep.

239 Geyl 1963, p. 297. Een andere predikant die dit volgens de staatsgezinden deed, is Landtman uit Den Haag en ook zijn collega en stadsgenoot Simonides was zeer verdacht, omdat hij lijdzaam toezag tijdens de moord op de De Witten (zie bijvoorbeeld Kn. 10384, p. 16, 30 en Geyl 1971, p. 78).

240 Kn. 10224-10229; Geyl 1963, p. 311. Geyl 1963 vat de inhoud van het pamflet samen, p. 311-312.

genovergesteld standpunt. In 1618 en in 1650 is volgens de predikant de basis voor het huidige ‘bederf’ gelegd. Hij prent de lezer in dat de lijfspreuk van de regenten, nazaten van de gevangenen op Loevestein, ‘liever Frans als Prins’ is en, zo voegt hij eraan toe, ‘veel minder Engels’.²⁴¹ De regenten die het vooral moeten ontgelden zijn de gebroeders De Witt en de diplomaat Pieter de Groot, wiens Franse zwager Montbas evenmin buiten schot blijft. Zij worden allen beschuldigd van verraad. Andere aantijgingen zijn dat ze de gereformeerde kerk vijandig gezind zijn en in haar vrijheid beknotten, dat ze de prins tegenwerken en buiten sluiten, dat ze geld verspillen, zichzelf verrijken en aan vriendjespolitiek doen, dat zij geen moeite doen om vrede met Engeland te sluiten en zich hooghartig ten opzichte van de Engelse koning gedragen.

Op 15 september 1672 werd door het Hof van Holland besloten tot een verbodpublicatie tegen opruiende en staatsgevaarlijke boekjes en paskwillen in het algemeen en meer in het bijzonder tegen drie recentelijk verschenen teksten: het *Hollants Venezoen, in Engelandt gebacken, En geopent voor de Liefhebbers van 't Vaderlant*, het *Leger-Praetje* en het *Verhael Van 't Voornaemste, 't gene desen Staet 't seder eenige Iaren is overgekomen, Een Onpartidige Bedenkinge Over des selfs Tegenwoordige Constitutie*.²⁴² Degene die de drukker of auteur zou aangeven, werd een premie van vijfhonderd gulden in het vooruitzicht gesteld. Volgens een tijdgenoot vergrootte het verbod de nieuwsgierigheid naar de teksten alleen maar: ‘en te meer de dingen verboden worden, te meer worden zy gewilt en opgezocht, als blijkt aen 't verboden *Venezoen*’.²⁴³

De gelijkenis tussen het *Leger-Praetje* en het eveneens verboden *Verhael Van 't Voornaemste* is op een aantal cruciale punten zeer treffend. Het gaat wellicht niet te ver om te veronderstellen dat de auteur van het *Leger-Praetje* dit pamflet als voorbeeld heeft genomen, mogelijk met de bedoeling om een eenvoudigere, amusantere en directere versie te maken, die duidelijker en aantrekkelijker zou zijn voor een breed publiek. Het *Verhael Van 't Voornaemste* is een vrij rechtlijnig en geleerd betoog met onvertaald Latijn, dat vanuit staatsgezind perspectief de oorzaken van de huidige ellende onderzoekt.

Evenals het *Leger-Praetje* noemt ook het *Verhael Van 't Voornaemste* aanvankelijk de zonden en Gods toorn als oorzaak voor de hachelijke toestand van het land, waarna directe beschuldigingen volgen. Na een verhaal – uiteraard vanuit staatsgezind perspectief – over de voorgeschiedenis vanaf 1648 volgen vergelijkbare beschuldigingen als in het *Leger-Praetje*: de predikanten hitsten het blinde volk op, Karel II is onbetrouwbaar en handelt uit eigenbelang, de legerleiding en andere raadslieden van de prins hebben niet het beste met het land voor. Het vermeldt andere trouweloze, prinsgezinde ‘Commandeurs’ en adviseurs (Bever-

241 Kn. 10224, p. 4, 5, 8, 10.

242 Kn. 10606-10611 (*Hollants Venezoen*); Kn. 10384-10386 (*Verhael*). Zie voor het verbod Kn. 10605 en Weekhout 1998, p. 199, 385.

243 Kn. 10625, p. 4.

Titelblad van het *Verhael Van 't Voornaemste* (1672), een aan het *Leger-Praetje* verwant pamflet [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 10384]

ningh, Van Rhijnberck en ene 'Capiteyn Clevesteyn') dan het *Leger-Praetje*, maar de strekking is hetzelfde: ze hebben de strijd bepaald niet geholpen. De regering wordt ook verweten dat de dure vloot nu niets uitricht. Rotterdam krijgt ook in dit pamflet speciaal de aandacht. Dominee Borstius wordt genoemd, evenals zijn *Verscheyde Consideratien*. Uit de brief van Karel II (28 juli) wordt dezelfde passage gebruikt als in het *Leger-Praetje*, eveneens om de regenten vrij te pleiten, en ook naar de getuigenis van De Ruyter wordt verwezen voor de onschuld van Cornelis de Witt. Al met al is het *Verhael Van 't Voornaemste* uitgebreider, gedegener, beschaafder, geleerder en minder fel en emotioneel dan het *Leger-Praetje*, maar de inhoudelijke verwantschap is duidelijk.

De meest opvallende overeenkomst is nog wel dat het bericht over de moord in het *Verhael Van 't Voornaemste* eveneens in de slotpassage gebracht wordt:

Ter wijl ick besig ben met dese bedenkingen te doen drukken, kom [sic] my ter ooren de horrible ende schrikkelijcke moort begaen aen den Ruwaert van Putten, ende den gheswesen Raedt-Pensionaris van Hollandt.²⁴⁴

Na deze mededeling volgt conform het *Leger-Praetje* – maar wel korter en meer in verhouding met de rest van het pamflet – het verslag van Cornelis de Witts onrechtmatige proces en de afschuwelijke dood van hem en zijn broer. De hypothese dat de auteur van het *Leger-Praetje* het *Verhael Van't Voornaemste* als inspiratiebron gebruikt heeft, zou een verklaring kunnen zijn voor het achteraf geplaatste bodeverhaal. Doorredenerend: zijn voorkennis heeft hij benut om naar het slot toe te werken, waarbij hij alle mogelijke tactieken heeft ingezet om de lezer voor te bereiden en te beïnvloeden om met de mededeling van de moord heftige emoties op te roepen, vandaar ook de lengte van dit gedeelte.

Als we er vanuit gaan dat het *Verhael Van't Voornaemste* inderdaad aan de basis ligt van het *Leger-Praetje*, zegt de politieke positie van eerstgenoemd pamflet wellicht iets over die van het laatste (weliswaar staatsgezind, maar niet helemaal duidelijk over het stadhouderschap). Het stuk is staatsgezind, maar niet gericht tegen Willem III persoonlijk. De prins had het land juist goed kunnen dienen, als hij maar niet gehinderd werd door 'de trouwloosheyt van eenige Heeren'.²⁴⁵ Deze opmerking is meer dan louter een traditioneel motief. De auteur keert zich niet principieel tegen het stadhoudersambt, maar hij heeft niet veel op met de erfelijkheid ervan en hij verwondert zich over de genegenheid tot het Oranjerhuis.²⁴⁶ Wellicht moet de passage in het *Leger-Praetje* over het huis van Brederode versus Oranje mede in dit licht gezien worden, evenals de opmerkingen over een gecombineerde regering van stadhouder en regenten en de houding ten opzichte van Willem III. Goed bestuur, van regenten samen met een willekeurig gekozen, goed functionerende stadhouder, lijkt voorop te staan.

Het gedicht *Hollants Venezoen* richt zich overigens als enige van de drie verboden teksten wel rechtstreeks tegen en tot Willem III.

De herkomst van het *Hollants Venezoen* zegt mogelijk iets over de kring, waaruit de drie pamfletten voortkomen. Naar aanleiding van dit pamflet hebben verhoren plaatsgevonden en is een arrestatie verricht.²⁴⁷ De Rotterdamse, remonstrantse drukker en boekverkoper Isaac Naeranus heeft vastgezet, omdat hij een geschreven versie van de tekst in zijn bezit heeft gehad, deze verspreid heeft en misschien zelfs gedrukt, maar voor dit laatste is geen bewijs voorhanden. Volgens Isaac heeft iemand in Leiden het wellicht op basis van de kopie gedrukt. Weekhout vermoedt dat drukkers uit meerdere steden (Rotterdam, Amsterdam, Lei-

244 Kn. 10384, p. 31.

245 Kn. 10384, p. 25; zie ook p. 27.

246 Kn. 10384, p. 5, 10.

247 Zie Weekhout 1998, p. 197-206 en Zijlmans 1999, p. 168, over de gang van zaken rondom het *Hollants Venezoen*.

den, Den Haag) zich met het pamflet bemoeid moeten hebben.²⁴⁸ Uiteindelijk werd Isaac tegen betaling van een borgsom vrijgelaten.

De in Den Haag woonachtige broers van Isaac, de advocaten Samuel en Theophilus Naeranus, werden eveneens vervolgd. Zij hadden een aandeel in de verspreiding van de kopie – die ze via hun eveneens verdachte zus Anna hadden gekregen – en werden ervan beticht de auteurs te zijn, maar zij zijn niet gearresteerd. Andere kandidaten voor het auteurschap zijn de in Rotterdam woonachtige collegiant en dichter Joachim Oudaen – hij liet zijn pamfletten en lofverzen op de afgezette heren overigens drukken bij Isaac Naeranus,²⁴⁹ en de remonstrantsgezinde gedeputeerde van Rotterdam Pieter de Groot.²⁵⁰ Aan laatstgenoemde is het *Verhael Van 't Voornaemste* ook wel toegeschreven,²⁵¹ al doet de opmerking ‘gelijck onder andere hier tot Haerlem’ als het gaat over de plundering van regentenwoningen door het volk juist weer een Haarlemse auteur vermoeden.²⁵²

Het pamflet *Hydra of Monster-Dier [...] Het tweede Deel* plaatst alle drie de pamfletten in remonstrantse hoek: het *Leger-Praetje* wordt een ‘Arminiaensch Laster-schrift’ genoemd en naar de auteur wordt verwezen met ‘desen Arminiaen’;²⁵³ het *Verhael Van 't Voornaemste* zou volgens een ander pamflet geschreven zijn ‘door den Brandenden Arminiaen of Remonstrant, met hulp van sijn Sociniaense medebroeder tot Rotterdam’ (was er wellicht sprake van een Haarlems-Rotterdams co-auteurschap?) en ook het *Hollants Venezoen* staat ‘onder 't hoetje van de Brandende Remonstrant’ (verwijst ‘Brand’ naar een achternaam of uithangbord?).²⁵⁴ Maar wie dit daadwerkelijk geweest zijn? Hoe dan ook, het heeft er alle schijn van dat de auteur(s) gezocht moet(en) worden in de Rotterdamse ‘Erasmiaanse vriendenkring’ die Zijlmans in haar proefschrift over Rotterdamse informele en culturele kringen beschrijft.²⁵⁵ Deze bestond uit een twintigtal welgestelde intellectuelen en vrijdenkers onder wie Joachim Oudaan, Pieter de Groot en Isaac Naeranus, die in Rotterdam woonden en werkten. Zij deelden hun liefde voor literatuur en wetenschap en ze hielden zich bezig met politieke en religieuze vraagstukken. De vrienden onderhielden ook relaties met gelijkgestemden buiten Rotterdam. De boekhandels van Frans van Hoogstraten, Isaac Naeranus en Arnout en Reinier Leers fungeerden als ontmoetingsplaats. Hier konden hun

248 Weekhout 1998, p. 206.

249 Roorda 1978, p. 162. Oudaan heeft over de moord op de gebroeders De Witt ook een politieke tragedie geschreven, *Haagsche Broeder-Moord of Dolle Blydschap* (in 1673 voltooid, maar pas in 1712 gepubliceerd en nooit opgevoerd), waarvan een moderne uitgave bestaat uit 1982. Evenals in het *Leger-Praetje* staan de verdediging van de eigen (staatsgezinde) partij en de aanval van de schuldigen aan de moord voorop. Zie over dit treurspel Van Gemert 1984, p. 268-276.

250 Weekhout 1998, p. 205-206; Zijlmans 1999, p. 168.

251 Knuttel 1978, dl. 2-II, p. 108.

252 Kn. 10384, p. 16; zie ook Geyl 1971, p. 73, n.2.

253 Kn. 10602, p. 18, 19.

254 Kn. 10443, register achterin, nr. 36, 47. Over het Leger-Praetje wordt ook gezegd: ‘tusschen de Amsterdamse muyetmakers of Witsgezinde’, nr. 53.

255 Zijlmans 1999, p. 149-174.

pennenvruchten ook snel gedrukt en verkocht worden. Ik ben het dan ook niet met Geyl, historicus en pamflettenkenner, eens dat de auteur ‘wel zeker een eenvoudige man’ geweest zou zijn – ook niet gezien de weldoordachte en literaire compositie.²⁵⁶

Het verbod geeft al aan dat het *Leger-Praetje* opruiend en staatsgevaarlijk werd gevonden. Dat het inderdaad beroering teweeg heeft gebracht, blijkt uit de directe reacties van tegenstanders. Wat vonden zij precies zo controversieel aan het stuk?

Het tweede deel van *Hydra of Monster-Dier, Dat tzedert den Jare 1650. in de Vereenigde Nederlanden gewoed heeft, en nu van Hercules is bestreden en overwonnen* richt zich op de titelpagina al rechtstreeks tegen het *Leger-Praetje*. ‘Oock speciaal vervattende een Antwoort op de Laster-boeckjes tegen den Prince van Oranje, genaemt het Leger-Praetje, &c.’²⁵⁷ Die vermelding had blijkbaar een wervend effect, anders was zij niet op het voorste blad verschenen; het *Leger-Praetje* moet dus een zekere populariteit – of beruchtheid – genoten hebben. Het prinsgezinde *Hydra of Monster-Dier* bespreekt ook vele andere pamfletten, maar in het vierde hoofdstuk ‘Van quade voornemens tegen den Staat, en Lasteringen tegen den Prince van Oranje’ komt het *Leger-Praetje* aan bod. In vier pagina’s wordt aan de hand van strategisch gekozen citaten de hele centrale visie, zowel de aanklacht als de verdediging, weerlegd.²⁵⁸ Daarna bekritiseert het pamflet kort het *Hollants Venzoen*; voor commentaar op het *Verhael Van ’t Voornaemste* wordt verwezen naar andere pamfletten.²⁵⁹

Het pamflet *Wonderlijcke staatkundige Droomen en Gesichten, Met vrende en seldsamen voorvallen vermengt* bevat een droomverhaal van een ik-figuur, die zich in zijn droom herinnert enkele lasterschriften te hebben gelezen ‘onder welke de snoodste en vuylste waren, de *Venezoen* en ’t *Leger-praetje*’. Volgens hem bevatten ze ‘heyloose leugenen, soo op dese Spruyt [Willem III], als de Leeraers [predikanten]’ en hij veracht de auteurs.²⁶⁰ In een berijmde samenspraak – dit gesprek heeft de ‘ik’ in een herberg gehoord (nog steeds in zijn droom) – protesteren de melkboer ‘Teeuwes Tijssen’ en de voerman ‘Roelof Gijssen’ expliciet tegen het *Leger-Praetje*. Zij zijn het niet eens met de ellendige situatie die de boeren schetsen. Volgens deze twee boeren is in het leger juist alles te krijgen en wordt er niet geroofd:

Daer is alles te bekomen
Dat een mensch van noden heeft:
Niemant wert’er iet ontnomen,
Soo hy ’t niet vrywillig geeft.²⁶¹

256 Geyl 1971, p. 126.

257 Kn. 10602, titelblad.

258 Kn. 10602, p. 18-22.

259 Kn. 10602, p. 22-24.

260 Kn. 10494, p. 4.

261 Kn. 10494, p. 10.

Bovendien ziet de overheid niet werkeloos toe: er is volgens hen een plakkaat uitgevaardigd door de prins, waarin staat dat de boeren plunderende soldaten 'vry doodt slaan' mogen. De twee verdedigen hun predikanten, die volgens hen niet de oorzaak zijn van de tweespalt en wanorde. De 'Leeraars van Armijn' en het 'Loevesteyns' Gespuys [sic]' hebben de boel juist al 24 jaar opgestookt 'door haar haat, schrift, mond, met list'.²⁶² De bekende aantijging dat De Witt de gereformeerde kerk dwarsboomde en grote godsdienstvrijheid toestond, wordt ook hier geuit. Het pamflet ageert dus meer specifiek tegen de presentatie van het boerenleed en van religieuze zaken.

In het pamflet *d'Orangie Vlagge op den Haegschen Tooren: Of den tweeden Trits van Verstanden* doen de marskramers 'Pen en Inkt' en 'Brillarar' – we kennen hen nog uit de introductie van dit hoofdstuk – op ironische wijze hun zegje over allerlei pamfletten, zo ook het *Leger-Praetje*.

Pen en Inkt: Ik heb korts een Boere Rietpen verkocht, en daer is een Legerpraetje van zes Perzoonen meede geschreven: over die zaek laet Dommene [= dominee, spottend gebruikt] Brillaer ons eens een witten bril geven, want ik zie het boekje daer, en 't wort by veelen gezocht; ey laet ons eens zien wat'er insteekt, het is vol snootheid.²⁶³

Maar zijn collega verkoopt nu geen 'witte' brillen, dus kunnen ze het niet lezen. Hij vindt dat het stuk samen met het *Hollants Venezoen* verbrand zou moeten worden:

Om de waerheit te bekennen, ik verkoop tans zulke brillen niet, want die quetsen neuzen, en verblinden 't gezicht. Dit Legerpraetje is zoo villein [boosaardig] als die verdoemde Pастей [= *Hollants Venezoen*], of 't goddeloos Banket. Te vier met de vodden.²⁶⁴

Het prinsgezinde pamflet *De Drie Neerlantsche Juffers, Geschaecht op de Parysse Bruyloft* behelst een gedicht in de vorm van een samenspraak over de drie door Frankrijk 'geschaakte' provincies Gelderland, Overijssel en Utrecht. Het is vooral gericht tegen het *Hollants Venezoen* vanwege de laster jegens de prins, maar het betreft het *Leger-Praetje* er zijdelings bij. Men heeft het over 'vuyle Leger-praat' en 'dat Witse bitter roet'.²⁶⁵

In de ogen van prinsgezinde tijdgenoten kon het hele pamflet dus niet door de beugel: noch de schets van de boerenellende, noch de kritiek op de predikanten en jonkers, noch de positieve houding ten opzichte van de De Witten. Opvallend is dat ze het *Leger-Praetje* steeds in één adem noemen met het voor de prins veel hekelendere *Hollants Venezoen* en dat zij het veelal interpreteerden als anti-prins. De agressieve houding tegen de prinsgezinden was blijkbaar genoeg om het pamflet aldus op te vatten. Dat het *Verhael Van 't Voornaemste* maar een-

262 Kn. 10494, p. 10-12.

263 Kn. 10623, p. 10.

264 Kn. 10623, p. 10.

265 Kn. 10621, A2r.

maal genoemd wordt, is wellicht een indicatie voor het kleinere bereik van deze langere, drogere en moeilijker tekst.

De overige praatjespamfletten: pluriformiteit, variatie en amusement

De uitdrukking ‘minder is meer, meer is minder’ gaat niet op voor de praatjespamfletten uit 1672. Meer is in dit geval ook echt méér: de pamfletten zijn pluriformer, inhoudelijk gevarieerder, aantrekkelijker en gemakkelijker dan in 1650. Dit zien we in de eerste plaats terug in de typologie.

De drie typen

Genuanceerde mobilisatie (type 1) is met negen pamfletten nog steeds dominant, maar de andere twee typen komen ook met regelmaat voor: type 2 (gesloten informatie) viermaal en type 3 (gesloten kritiek) driemaal. Waren er in 1650 nauwelijks ‘zuivere’ typen te vinden, nu zijn er pamfletten die in het centrum van een type staan, op de grens of tussen verschillende typen in. De verdeling over de typen ziet er als volgt uit:

Type 1 (genuanceerde mobilisatie)

- 17. *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (Kn. 9999)
- 18. *Neerlandts Fooytje* (Kn. 10001)
- 20. *'t Oprechte Patriots Praetjen* (Kn. 10221)
- 21. *Zee-mans Praetje* (Kn. 10234)
- 22. *Huysmans-Praetje* (Kn. 10282)
- 26. *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (Kn. 10496)
- 30. *Dam-Praetje* (Kn. 10567)
- 31. *Tweede Dam-Praetje* (Kn. 10568)
- 33. *De Hollandtsche Burgery In Ruste* (Kn. 10619)

Type 2 (gesloten informatie)

- 19. *Eenvoudig Burgerpraetje* (Kn. 10014)
- 27. *Wacht-Praetje* (Kn. 10564)
- 28. *Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje* (Kn. 10565)
- 29. *Derde Deel Van 't Wacht-Praetje* (Kn. 10566)

Type 3 (gesloten kritiek)

- 23. *Vriende-Praetjen* (Kn. 10333)
- 24. *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (Kn. 10472)
- 25. *Brillerus Sondags-Praetje* (Kn. 10490)

De pamfletten van het type genuanceerde mobilisatie (type 1) hebben, als gebruikelijk, met elkaar gemeen dat bepaalde groepen rechtstreeks worden aangesproken en aangezet tot actie. De mobilisatie beperkt zich vaak niet tot een mobiliserend slotakkoord, zoals in 1650, maar ook eerder in het gesprek of in de

titel en het voorwoord wordt de doelgroep al aangesproken. Dit gebeurt ook indirect. Zo nu en dan wijzen signaalwoorden op de functie. De mate van openheid is eveneens vergelijkbaar met wat we al eerder gezien hebben: de teksten zijn genuanceerd op basis van een meningsverschil met eventueel een ontwikkeling in de standpunten. Af en toe is de mobilisatie minder duidelijk of direct, bijvoorbeeld in *'t Oprechte Patriots Praetjen* (20), en ook is er niet altijd een duidelijk meningsverschil, zoals in *De Hollandtsche Burgery In Ruste* (33).

Hoewel de functie mobiliseren net als in 1650 dus het belangrijkste is, ondergaat deze wel enige verandering. In 1650 behelsde het mobiliseren meestal een oproep tot eenheid en vriendschap tussen de provincies. In 1672 zijn de pamfletten meer gericht op individuele burgers uit het hele land (17, 18, 21, 22, 26), uit specifieke steden (20, Utrecht; 30, 31, Amsterdam) en eenmaal uit een bepaalde provincie (33, Holland). Zij worden aangespoord tot algemene gehoorzaamheid aan de overheid (en God) en daden die hierbij passen. Het ligt voor de hand dat deze verschuiving te maken heeft met de veranderde politieke situatie: vrees voor het uiteenvallen van de Unie in 1650 tegenover oorlog en burgeroproer in 1672.

De thema's van de pamfletten van type 1 sluiten bij die situatie aan: handelsconflicten met Frankrijk (17, 18), de verdediging van Utrecht (20), burgeroproer in Amsterdam (30, 31) en de algehele toestand van het land vanuit verschillende invalshoeken (21 zeelieden; 22, 26 doopsgezinden; 33 personen met verschillende maatschappelijke posities). De bewijsvoering wordt op de bekende wijze gevoerd met historische parallellen en andere vergelijkingen, anekdotes, voorbeelden, geruchten, documenten en argumenten, waaronder drogredenen, (pathetische) gemeenplaatsen en spreekwoorden. Dat geldt overigens ook voor de pamfletten van de andere typen.

Mobiliseren is niet steeds de enige functie van de type 1-pamfletten. Evenals in 1650 wordt dit ook gecombineerd met informeren (20, 22), informeren en emotioneren (26) en met bekritisieren (30). In het *Tweede Dam-Praetje* (31) worden de drie functies uit de typologie gecombineerd zonder dat er één duidelijk de overhand heeft: mobilisatie, kritiek en informatie. Opvallend is dat de functie amuseren in 1672 veel meer op de voorgrond treedt. De twee kroegpraatjes *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17) en *Neerlandts Fooytje* (18) buiten de thematiek, de verboden op Franse luxe producten en met name brandewijn, op vermakelijke wijze uit om de burgers achter de overheidsmaatregelen te krijgen.²⁶⁶ De locatie, een kroeg, en de gekke, veelzeggende namen van de sprekers zijn een eerste indicatie, evenals de kwestie uit het eerste pamflet: wat is het verschil tussen Franse en andere brandewijn? Het uiteindelijke advies aan de liefhebbers van het spul om het, nu het nog kan, flink in te slaan, is ook nauwelijks serieus te nemen. De sprekers kijden, vallen elkaar in de rede, lachen en vermaken elkaar expliciet:

²⁶⁶ Kn. 10001 wordt in de tekst gepresenteerd als het vervolg van Kn. 9999, maar ik betwijfel of ze van dezelfde drukker en auteur zijn.

‘Ick moet seecker lacchen’, ‘om jou noch meer te vermaken’.²⁶⁷ Beide pamfletten zijn op het eerste gezicht warrig door de vele vergelijkingen, spreekwoorden, gelijkenissen, kluchtige anekdotes en de redeneertrant van de hak op de tak. Het *Dam-Praetje* (30) is vooral vermakelijk vanwege de spot aan het adres van de opstandige burgers. Hun daden en aanhangers worden geridiculiseerd door hoofdspreker ‘Waermondt’. IJdeltuit ‘Geerlof’ vertegenwoordigt de leiding van de beweging en de onbesuisde ‘Stouthart’ representeert de volgelingen.

De extra amusementswaarde van het *Zee-mans Praetje* (21) is van een andere aard: deze zit hem in de metaforiek ‘schip van staat’. Twee zeelieden spreken in scheepstermen over de toestand in de Republiek. Zo stelt de Bootsman het volgende voor om te voorkomen dat het schip aan lager wal raakt en te gronde gaat: ‘eenige Reeders kasseren’, ‘een braef Capiteyn nemen, die met de goede Reeders een beter besluit nemen moest’, het schip aan wal brengen en opknappen, ‘knappe Maets opsetten, die den Capiteyn gehoorsaem moesten zijn’, het scheepsvolk dat ertegen zou zijn laten ‘kielhalen of voor de Mast stellen’, buitenlandse hulp inroepen en weer het zeegat kiezen op zoek naar ‘die vremde Vlagge’ om hem een lesje te leren. Met andere woorden: hij wil regenten afzetten, Willem III verheffen tot stadhouder, orde op zaken stellen in het land en de landsverdediging, het volk tot gehoorzaamheid dwingen en buitenlandse troepen inschakelen om de vijand de baas te kunnen. De situatie van het land wordt ook besproken in termen van wind, stroming en getijden.

De allegorie ‘schip van staat’ was reeds bij klassieke auteurs geliefd en genoot bekendheid in de zeventiende eeuw. Zo volgde Huygens in *Scheepspraet, ten overlyden van Prins Maurits* (ca. 1625) een gedicht van Horatius na, waarin de scheepsallegorie uitgewerkt wordt.²⁶⁸ In pamfletten, met name in een aantal praatjespamfletten in indirecte rede, is deze metaforiek eveneens terug te vinden. Een illuster voorbeeld is de *Comoedia Vetus*, ook wel *Bootsmanspraetgen* genoemd, dat vanaf 1612 in verschillende versies en drukken verspreid over de periode 1600-1750 verscheen.²⁶⁹ Het bevat een prent en een verhaal van een gesprek, waarin in scheepstermen over de Republiek gesproken wordt. Dit stuk van Willem Meerman zou een inspiratiebron geweest kunnen zijn voor het *Zee-mans Praetje* en een tweetal andere praatjes in indirecte rede uit 1672 die de scheepsmetaforiek toepassen: *Eenvoudig Verhael der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia* met daarachter bijgevoegd een *Bootsmans Praet*, en het *Vervolgh Op het Bootsmans Praetje, Van het Schip Hollandia*.²⁷⁰

Maar natuurlijk zijn niet alle genuanceerde, mobiliserende pamfletten zo vermakelijk: *De Hollandtsche Burgery In Ruste* (33) is een schuitpraetje van dertien in een dozijn tussen vier eensgezinde personen van verschillende maatschappelijke status en professie, waarin een ieder vrij plichtmatig en gezapig tot rust gemaand

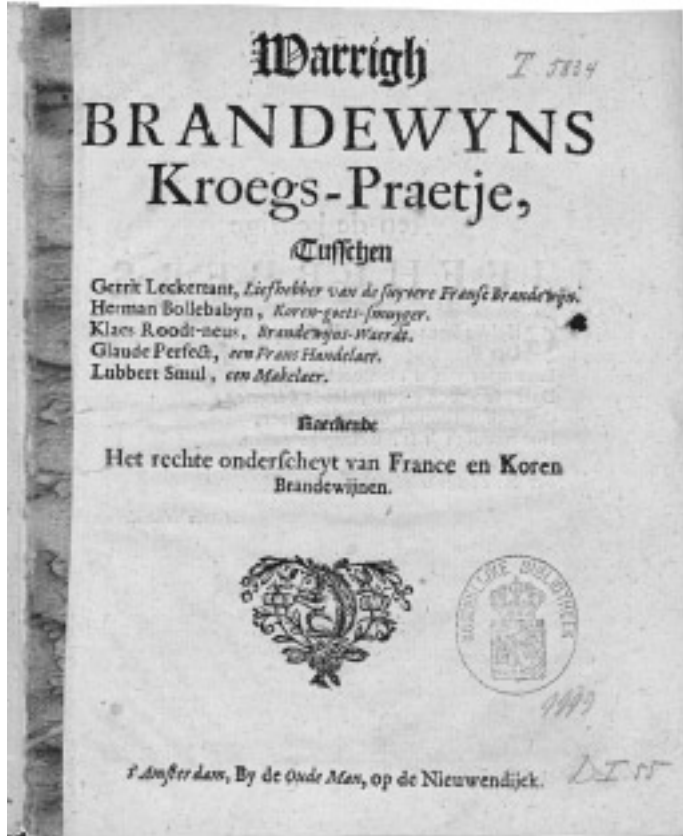
267 Kn. 9999, p. 6, 7.

268 Leeman en Braet 1987, p. 107.

269 Zie Kn. 2018-2024.

270 Kn. 10300-10303. Dit suggereert Kalff 1910, dl. 5, p. 39.

Het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (1672) met een sprekerslijst op de titel [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 9999]

wordt. De twee *Huysmans-Praetjes* (22, 26) zijn wellicht ook niet het toppunt van amusement, maar een dergelijke religieus-didactische, doopsgezinde invalshoek zijn we nog niet eerder tegengekomen. Het doel van de teksten is een ieders blik hemelwaarts richten. Het eerste deel is sterk belerend, waardoor de fictie van het gesprek op spanning komt te staan: hoofdspreker Symon houdt lange monologen met (bijbel)citaten, waarbij via sterretjes in de tekst en noten onderaan de pagina zijn woorden samengevat worden. Het *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26) is wat luchtiger: hierin worden de sprekers niet alleen gemobiliseerd en geïnformeerd (ditmaal zonder sterretjes), maar ook geëmotioneerd door de vele uitroepen en aansprekingen. De gedichtjes tussendoor zorgen zowel voor verluchting als verlichting.

De informatie-overdracht in de pamfletten van type 2 (gesloten informatie) gaat in 1672 steeds gepaard met enige mobilisatie (19, 27, 28, 29). In het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19) wordt het pamflet *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland* uitgelegd door een dominee aan burgers uit verschil-

lende steden.²⁷¹ Dit laatste pamflet diende ‘Tot encouragement’ van de landgenoten, maar werd te moeilijk gevonden en moest in een eenvoudiger pamflet toegelicht worden. De ‘goede onderrechtinge’²⁷² van het *Eenvoudig Burgerpraetje* moet de burgers van de steden aanmoedigen om eendrachtig en gehoorzaam mee te vechten in de oorlog en te vertrouwen op Gods hulp. De andere drie pamfletten, een klein cluster bestaande uit deel één tot en met drie van het *Wacht-Praetje*, zijn duidelijker informerend. Hierin onderricht een schutter zijn superieuren, een ‘Sarjant’ en een ‘Adelborst’, over de oude burgerrechten, waarmee hij de actuele wensen van de burgers onderbouwt. In de latere delen spoort hij ook aan tot het herstel van deze rechten, maar het informeren hierover heeft de overhand. De pamfletten van type 2 zijn steeds gesloten: één spreker onderwijst de anderen zonder tegengas te ontvangen.

Evenals in de vorige hoofdstukken is de gesloten kritek van de pamfletten van type 3 (23, 24, 25) steeds gericht tegen personen, eventueel gecombineerd met pamfletten. De geslotenheid van de pamfletten wordt in twee gevallen veroorzaakt door eensgezindheid en maatschappelijke gelijkheid (23, 24). Het *Brillerus Sondags-Praetje* (25) is iets minder duidelijk gesloten, want het heeft een hoofdspreker met aangevers die veelal eensgezind zijn, maar die heel af en toe ook een licht kritische vraag stellen.

Bekritisieren komt tweemaal voor in combinatie met informeren. Het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24) is een vrij standaard gesprek, waarin een Rotterdammer en een Hagenaar elkaar inlichten over de grote veranderingen en woelingen in hun stad aan de hand van het blameren van de De Witten en andere afgezette regenten. Het *Vriende-Praetjen over het Eeuwig Edict, of starcken Eeuwiggen Edick* (23) heeft een interessantere tactiek: hierin worden twee staatsgezinde vrienden ten tonele gevoerd om te laten zien hoe hun slag van volk praat en denkt over godsdienst, politiek en verdachte regenten als De Groot, Sonmans en de De Witten. Al lezende lijkt het een staatsgezind pamflet, maar de titel verraadt dat deze partij hierin juist op een satirische manier te kijk gezet wordt: ‘Achtophels Raedtslagen ontdeckende’ luidt het. Met Achtophel wordt Johan de Witt bedoeld,²⁷³ zijn plannen en adviezen worden dus blootgelegd.

Evenals bij de pamfletten van type 1 (genuanceerde mobilisatie) is er ook bij type 3 (gesloten kritiek) ruimte voor amusement. *Brillerus Sondags-Praetje* (25) is – hoewel de visuele metaforiek beperkt is – een amusante exponent van de pamfletten met brilmetaforiek, waarin het vraagstuk ‘wat is waarheid, wat is leugen’ met gebruik van optische beeldspraak gethematiseerd wordt.²⁷⁴ Volgens Meijer

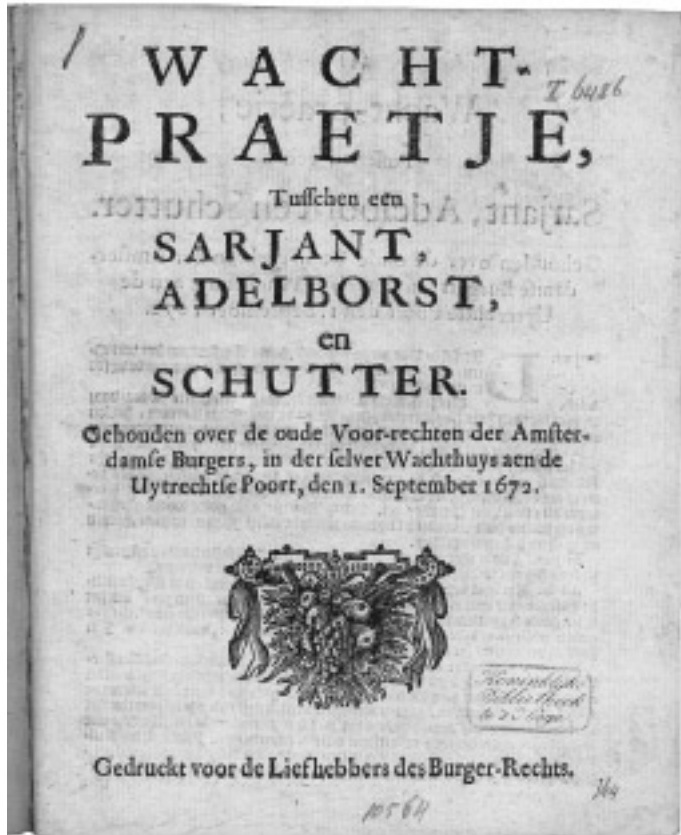
271 Kn. 10008-10013.

272 Kn. 10014, p. 37.

273 Achtiofel was de raadsheer van koning David die samen met diens zoon Absolom tegen hem samenspande (2 Samuël; Goosen 1993, p. 24). De vrienden zijn mogelijk Joachim Gudaen en Jacob Ostens (Kn. 10443, B3r).

274 Zie over pamfletten met visuele metaforiek Meijer Drees 2006b, p.129-142.

Titelblad van het *Wacht-Praetje*, eerste deel (1672) [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 10564]

Drees verschijnen deze speels-spottende varianten rond 1650 voor het eerst.²⁷⁵ Het pamflet is een commercieel vraag-antwoordspel, waarin gespot wordt met het vonnis van Cornelis de Witt aan de hand van een stuk uit de mars van Brillerus. De tenlastelegging, de geleerdheid ('sinjeurige woorden'²⁷⁶) en de opstellers krijgen ervan langs. Maar de marskramer is niet tegen de moord: als die niet was gepleegd, had het Hof weer de moeite moeten nemen de zaak te onderzoeken en een vonnis op te stellen. Daarnaast wordt de laatste 'Echo' – echogedichten waren populair in 1672²⁷⁷ – besproken. Opnieuw heeft Brillerus er één bij zich die voorgelezen wordt. Maar zijn Amsterdamse klant waardeert het maar matig, waarop de straatventer met hem afspreekt de volgende keer andere Echo's mee te nemen. Een duidelijk antwoord op de hoofdvraag (hoe de De Witten te beoordelen, schuldig of onschuldig?) wordt niet gegeven. Evenals bij het

²⁷⁵ Meijer Drees 2006b, p. 141.

²⁷⁶ Kn. 10490, A3, 1v.

²⁷⁷ Vrieler 2007, p. 165. Zie over de Echo uit het *Brillerus Sondags-Praetje* idem, p. 191-193.

Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers (11) uit 1650 is reclame net zo belangrijk als kritiek. Tevens is amusement van belang: het gesprek is spottend, speels en lichtvoetig en de Echo dient als vermakelijke uitsmijter. Brillerus dankt zijn gesprekspartners dan ook voor hun ‘vermaeckelijck discours’.²⁷⁸

Dergelijke signaalwoorden met betrekking tot de functie van het gesprek zijn in 1672 geen uitzondering. Het mobiliserende en amuserende *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17) wordt bijvoorbeeld een ‘aengenaem praetje’ en ‘hertelyck vermaen’ genoemd en het mobiliserende en informerende *Huysmans-Praetje* (22) heeft het over ‘raedt’ en ‘onderrechtingh’.²⁷⁹ ‘Raed’ bieden ook *’t Oprechte Patriots Praetjen* (20) en het *Zee-mans Praetje* (21).²⁸⁰ De sprekers uit het *Vriende-Praetjen over het Eeuwig Edict* (23) willen elkaar ‘onderrichten’ en door het gesprek ‘getroost werden’.²⁸¹ Ook het *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26) noemt de combinatie ‘leere en troost’ en in het voorwoord wordt hoopvol meegedeeld dat ‘praet’ anderen dikwijls aanleiding kan geven tot ‘daet’.²⁸² Het vermakelijke kroegpraetje *Neerlandts Fooytje* (18) heet ‘drollig’, ‘treffelijck tijtverdrijfje’ en ‘soet’, het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19) biedt daarentegen ‘goede onderrechtinge’ en dat geldt ook voor twee *Wacht-Praetjes* (27, 29).²⁸³

De sprekers

De toename van variatie en amusement ten opzichte van 1650 zien we ook terug bij de sprekers. In zes pamfletten van type 1 en 3 (17, 18, 20, 25, 30, 31) worden sprekers met veelzeggende, maar reëel aandoende namen (*speaking names*) opgevoerd, vergelijkbaar met die uit het *Leger-Praetje* (32). In 1650 kwamen dergelijke sprekers niet voor, in 1618 en 1648 kwamen we ze tegen in twee vermakelijke, bekritisierende pamfletten (3, 9). In 1672 zijn ze zowel in ernstige als lichtvoetige teksten te vinden. In *’t Oprechte Patriots Praetjen Over het versterken van Utrecht* (20) laten de namen niets te raden over: ‘Wilhelm Stadman’ bepleit een verdedigingstactiek voor zijn stad, waarbij ‘Wouter-troulander’ hem ondersteunt, terwijl ‘Simon-sorger’ zo zijn twijfels heeft. Hier zijn de namen heel netjes en doelgericht gekozen, maar het kon ook frivoler en minder flatteus, zoals in de twee eerder genoemde kroegpraetjes (17, 18), waarvan het tweede nog weer gechargeerdere varianten noemt van de namen uit het eerste: ‘Gerrit Lecker-tant, Liefhebber van de suyvere Franse Brandewijn’ wordt ‘Gerrit Leckerbeck [sic] Wijnsnoeper’ en ‘Klaes Roodt-neus, Brandewijns-Waerdt’ wordt ‘Klaes Puystneus een natgierige waert’.

Daarnaast heten de sprekers naar hun stad (19, 24, 25), naar hun beroep

278 Kn. 10490, A3,2v.

279 Kn. 9999, p. 11; Kn. 10282, p. 20 en titel.

280 Kn. 10221, titel; Kn. 10234, A3,2r.

281 Kn. 10333, p. 3.

282 Kn. 10496, p. 20, 2.

283 Kn. 10001, titel, p. 30; Kn. 10014, p. 37; Kn. 10564, p. 7; Kn. 10566, p. 11.

en/of maatschappelijke positie (19, 21, 25, 27, 28, 29, 33) of krijgen ze alledaagse namen als Jochum en Jacob (23) of Jacob, Klaes en Symon (22, 26). Soms krijgen sprekers die naar hun professie of positie genoemd zijn in de tekst zelf in eens een 'echte' naam: de schutter uit de *Wacht-Praetjes* (27, 28, 29) heet 'Frederick' en de 'Hoogh bootsman' en 'Schieman' uit het *Zee-mans Praetje* (21) spreken elkaar in hun laatste spreekbeurt aan met 'Cnelis-oom' en 'Broer Jaep'. Verschillende soorten aanduidingen worden ook wel in één pamflet gecombineerd, zo gebruikt de auteur van het *Brillerus Sondags-Praetje* een beroep/type (Brillerus), stad (Amsterdammer) en sprekende namen (Gerrit Vraeg-Al, Symon 't Is-So), maar meestal houden auteurs het bij één type. Een in het oog springend verschil met 1650 is dat er in 1672 geen provincienamen in praatjespamfletten voorkomen.²⁸⁴

Hoe de sprekers ook genoemd worden, evenals in de andere hoofdstukken zijn ze steeds met het oog op de inhoud en het doel gekozen. Zo is in het informerende en mobiliserende *Eenvoudig Burgerpraetje* (19) niet voor niets voor een 'Rotterdammer', 'Gouwenaar' en 'Leyenaar' gekozen als te overtuigen burgers, want er was in hun steden veel onrust. En een 'Domine', predikant, is de leraar bij uitstek. Een 'Rotterdammer' en 'Hagenaar' zijn natuurlijk de aangewezen personen om op de woelige zomer terug te kijken (24) en twee zeelieden zijn het meest geschikt om over het 'Schip van staat' te spreken (21), net zoals het een 'Sarjant', 'Adelborst' en 'Schutter' past om de burgerrechten te behandelen (27, 28, 29). En wie kunnen het beter over het verbod op Franse brandewijn hebben als een waard, een liefhebber van dit product, een arme dronkelap die het substituut korenwijn drinkt, een Frans handelaar en een Nederlandse beunhaas die het verbod weet te omzeilen (17)?

Als het gaat om de rollen van de sprekers in de gesprekken, komen we veel bekende typen tegen, zoals belerende hoofdsprekers, aangevers, ondersteuners, tegenstanders en gelijkwaardige gelijkgestemden. Maar ten opzichte van 1650 duikt er ook een nieuw personage op, een komische figuur die een negatief voorbeeld stelt en om wie gelachen kon worden. De waard Klaes Roodt-Neus of Puystneus en de dronkelap Herman Bollebabijn uit de twee kroegpraetjes (17, 18) behoren tot dit type. Hermans naam is veelzeggend: 'bobijntje' is figuurlijk iemand die rap van tong is. Herman is dan ook fel en grof in de mond, hij oordeelt voor zijn beurt en valt anderen zelfs in de rede. Zijn andere namen 'Koren-goetsmuyger' (17), stille drinker van de korenwijn, en 'Smokkelbiers vlieg' (18), grote (smokkel)bierdrinker, zijn ook typerend: het maakt hem niet uit wat hij drinkt, goede of slechte brandewijn of bier, als hij maar kan drinken. Het goede Franse spul is hem te duur. Klaes wordt aan de hand van zijn rode neus gety-

²⁸⁴ Dat geldt niet alleen voor praatjespamfletten, maar voor gesprekspamfletten in het algemeen in 1672. Uitzondering is *Den Politiquen Mantel Opgelicht in 't Prinsen Leger, Door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries* (Kn. 10292-10293a).

peerd, hij is een dorstige brandewijnswaard. Deze twee opvliegende figuren van laag allooi maken voortdurend ruzie, waarbij Herman Klaes' rode neus bespot.

In de twee *Dam-Praetjes* (30, 31) wordt ook een negatief rolmodel opgevoerd, hij heet 'Stouthart' en is conform zijn 'stouten aert' zeer vrijpostig. Hoofdspreker 'Waermond' noemt hem 'stout in 't seggen' en 'los van tongh' en tempert hem geregeld: 'Yver niet al te hard' en 'het is beter gezwezen, als door spreken hinder gekregen', luidt zijn advies.²⁸⁵ Hij leest hem uitvoerig de les: burgers horen niet zomaar alles te zeggen, maar moeten ontzag hebben voor de overheid. 'Stouthart' representeert de rebelse burger die vol ijver, maar zonder na te denken en zonder de inhoud te begrijpen, deelneemt aan het oproer. Met hem wordt gespot: het domste is nog wel, dat de ideeën die Stouthart voorstaat niet eens in zijn voordeel zijn.²⁸⁶ Dergelijke komische personages konden vergaande en boude uitspraken doen die niet al te serieus hoefden te worden opgevat. Tevens was hun slechte voorbeeld een bron voor leedvermaak.

In het *Leger-Praetje* zette de auteur zijn sprekers niet allemaal tegelijk in, maar kwamen er steeds nieuwe sprekers aanwaaien en stapte de bode even voor het einde al op. Een dergelijk spel met de sprekers zien we vaker in 1672, bijvoorbeeld in beide *Huysmans-Praetjes* (22, 26). In het *Huysmans-Praetje* (22) zijn alle sprekers weliswaar vanaf het begin aanwezig, maar zij voeren niet steeds tegelijk het woord: na de opening met groeten van alle drie staan de driftige Jacob en de gematigde Klaes tegenover elkaar zonder het eens te worden. Op pagina zeven wordt de vrome, onthechte en belerende hoofdspreker Symon bij het gesprek betrokken; hij is lang aan het woord, af en toe onderbroken door Klaes. De laatste pagina's doen ze weer alle drie mee en heeft Symon voor de andere twee een aparte les. Dissonant Jacob vertrekt in het *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26) voortijdig, omdat hij merkt dat hun meningsverschil niet opgelost zal worden: 'Ick sal u, en ghy sult my niet wijser kunnen maken.'²⁸⁷ In het *Dam-Praetje* (30) duikt kortstondig, als een *deus ex machina*, 'Hebrecht' op, die de waarheid vertelt over de bijeenkomst op de Doelen, waarvan een ander een vertekend beeld had geschetst. Daarna vertrekt hij weer. In het *Tweede Dam-Praetje* (31) ontmoet 'Stouthart' zijn twee gesprekspartners pas op tweederde van het gesprek met een groet en de vraag of hij stoort.²⁸⁸ Gewild en ongewild ondersteunt hij met zijn ondoordachte uitspraken hoofdspreker 'Waermond', die zijn tegenstander 'Geerlof' niet weet over te halen uit de burgerbeweging te stappen.

De harmonie tussen sprekers is evenals in 1650 van belang. Vooral als er een felle tegenstander is, wordt die expliciet bewaakt, zoals in de twee *Huysmans-Praetjes* (22, 26). In het eerste deel dekt de onbesuisde Jacob zich in voor al te vergaande uitspraken: 'hebben wy ons ergens yets versproken, wy moeten het niet

285 Kn. 10567, p. 4, 10; Kn. 10568, B3,1v; Kn. 10567, p. 10.

286 Kn. 10568, B3,1r.

287 Kn. 10496, p. 16.

288 Kn. 10568, B2r.

ten quaetsten na denckken, de verstanden loopen ongelijck'.²⁸⁹ Hoewel Jacob zijn vertrek al heeft aangekondigd in het *Huysmans-Praetje Tweede Deel*, vliegen hij en Klaes elkaar daarna nogmaals in de haren, maar Symon grijpt in: 'Hou op, hou op Mannen, dit sou wel weer tot een nieuw dispuyt uytbersten'.²⁹⁰ Dat de felle tegenstander in dit pamflet eerder weggaat, zorgt ervoor dat de rust en redelijkheid terugkeren. De passant 'Hebrecht' die 'Geerlof' terechtwijst in het *Dam-Praetje* (30) en hem maant de waarheid te vertellen, wordt mede om die reden door hoofdspreker 'Waermond' beleefd weggestuurd net voordat ze echt kunnen gaan ruzieën. Hij bijt Geerlof toe: 'Ghy soudt die Man wel quaet gemaect hebben'.²⁹¹ Al te gepassioneerde conflicten met dreigend handgemeen waren kennelijk ongewenst.

Inbedding en enscenering

De inbedding draagt eveneens bij aan de pluriformiteit: telkens krijgt de lezer een ander tafereeltje voorgeschoteld. De titels bereiden de lezer op de bekende manier voor op het gesprek door het onderwerp en/of doel te noemen, de sprekers en een karakteristieke bijstelling, die steeds varieert.²⁹² Tweemaal bevat de titel een Latijns motto afkomstig uit een klassiek werk, eenmaal van Claudianus met de vertaling erbij (20) en eenmaal van Vergilius zonder vertaling (21); we zagen dit eerder al in 1646 bij het *Hollands Praetie* (5) en bij de pamfletten in indirecte rede. Veel vaker dan voorheen wordt een fictieve uitgever en/of doelgroep genoemd (20, 23, 24, 31), zoals 'Waermond Burgerszoon' (31) en 'd' Uyt-recht-lievende Utrechters' (20), een woordspel met de stadsnaam Utrecht en het woord 'recht'.²⁹³

Met grotere regelmaat dan in andere ijkjaren volgt na de titel een voorwoord, nu eens in poëzie (17, 18), dan weer in proza (30, 31) of beide (26). Steeds is het voorwerk, al dan niet expliciet, gericht aan de lezer en wijst het hem alvast op de strekking en het doel van het pamflet. Tevens wordt de lezer aangespoord het pamflet te lezen. Een enkele keer bevat het reclame voor een volgend deel (30, 31). Eenmaal verontschuldigt de auteur zich voor zijn schrijfsels ('liever had ick mijn pampieren in 't vyer gesmeten en verbrandt') en verklaart hij waarom hij ze toch gepubliceerd heeft: hij hoopt dat zijn 'praet' aanleiding zal geven tot 'daet' (26).²⁹⁴ De gedichten geven het pamflet door de rijmvorm extra amusementswaarde; datzelfde geldt voor de Latijnse spreuk, waarmee ze tweemaal ondertekend zijn. Het voorwerk heeft dus steeds één of meer van de publieksgerichte

289 Kn. 10282, p. 20.

290 Kn. 10496, p. 17.

291 Kn. 10567, p. 9.

292 Zie voor het overzicht met titels en algemene opmerkingen hierover het begin van dit hoofdstuk, p. 181-183.

293 Kn. 10568; Kn. 10221.

294 Kn. 10496, p. 2.

functies van het *exordium: benevolem* (welwillend), *docilem* (leergierig) en *attentum* (aandachtig) *parare* (stemmen).²⁹⁵ Tweemaal bevatten de pamfletten een na-woord in poëzie (20, 33), dat steeds op bondige en gemakkelijke wijze de inhoud van het gesprek samenvat.

De algehele modus van de pamfletten is overigens, evenals in 1650, steeds proza. Anders dan in 1650 wordt er binnen pamfletten wel geregeld afgewisseld. Het voor- en nawerk (17, 18, 20, 33) bevat met grote regelmaat poëzie en ook in de teksten zelf komen rijmpjes of dichtregels voor (22, 26, 31). Het meest aansprekende voorbeeld hiervan is het *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26), waarin in het voorwoord ‘Aen den Leser’ proza en poëzie gecombineerd worden en de sprekers herhaaldelijk versjes of dichtregels opzeggen of zingen.²⁹⁶ Meestal wordt de bron daarbij niet vermeld of alleen in vage termen (‘den stichtelijcken Rijmer’), maar eenmaal wordt de dichter Kamphuysen genoemd.²⁹⁷ De poëzie uit het *Tweede Dam-Praetje* betreft veelal berijmde spreekwoorden; daarnaast worden de eerste tien regels van Vondels *Palamedes* geciteerd met de vermelding ‘wel mach Palamedes seggen’.²⁹⁸

De openingen van de gesprekken zijn de ene keer kort, de andere keer uitgebreid, evenals in de eerder besproken perioden. Onderdelen als de ontmoeting met een groet en een (nieuws)vraag zijn ook in 1672 vrij standaard, maar zo nu en dan begint het gesprek anders. In het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17) begint het gesprek bijvoorbeeld *in medias res* met de reactie van Gerrit op een eerdere uitspraak: ‘Neen Herman Bollebabijn, dat en zelve jou leven my niet wijs maken, dat tusschen Brandewijn, en Brandewijn geen onderscheyt en is [...]’, hiermee het onderwerp van gesprek introducerend.²⁹⁹ *Brillerus Sondags-Praetje* (25) vangt aan met een monoloog van ‘Brillerus’, waarin hij de situatie schetst: het is zondag en omdat hij geen grote ‘Sabbatist’ is, gaat hij voor een praatje naar de Dam in zijn ‘s zondagse pak om aanzienlijk over te komen. Hij vermoedt dat iedereen zijn mond vol heeft over het omkomen van de De Witten. Op werkdagen verkoopt hij brillen, maar nu moet alles een ‘Sondagse naem’ hebben; zijn klanten noemt hij dan ook ‘kennis van Koopmanschaps’ en geen ‘Kramerijs-wegen’.³⁰⁰ Opvallend in ‘*t Oprechte Patriots Praetjen*’ (20) is de bemoedigende toespraak van de hoofdspreker om de moraal hoog te houden, voordat men ter zake komt. Bijzonder zijn tevens de levendige openingen (en afsluitingen) van de drie *Wacht-Praetjes* (27, 28, 29), met veel oog voor *couleur locale*.

De afsluitingen bevatten eveneens bekende onderdelen, zoals de tijd die verstreken is met eventuele opmerkingen over andere verplichtingen en het afscheid met groeten, wensen en dankwoorden, waarbij soms nog extra gemobili-

²⁹⁵ Zie over de exordiale en peroratieve functies van voor- en nawerk op rijm Vrieler 2007, p. 23-25.

²⁹⁶ Zie over dit procédé Vrieler 2007, p. 157-159.

²⁹⁷ Kn. 10496, p. 12, 14.

²⁹⁸ Kn. 10568, B2v.

²⁹⁹ Kn. 9999, p. 3.

³⁰⁰ Kn. 10490, A2r.

seerd wordt. Zo nu en dan wordt voorgenomen of afgesproken om een andere keer verder te spreken (24, 27, 28). Het komt ook voor dat de afsluiting handelingen bevat als het drinken van een glaasje of tromgeroffel (27, 28). De afsluiting ontbreekt in het *Vriende-Praetjen over het Eeuwig Edict* (23), waarin de laatste spreekbeurt eindigt met de opmerking 'te gemoet ziende een quaedt EYNDE' zonder dat de sprekers uit elkaar gaan. Dergelijke ondertekeningen met 'Eynde', 'Uyt' of 'Finis' komen vaker voor (18, 19, 24, 27, 28, 29, 30, 31) en doen toeneemmatig aan als een spreker bijvoorbeeld zegt: 'en daer mee treden wy UYT' (17).³⁰¹ Eenmaal is het gesprek zogenaamd ondertekend door de 'auteur': 'Uwen Dienaer Brillerus' (25), ook wordt wel eens een nadere plaats- en tijdsbepaling gegeven: 'In Hollandt, ge-eyndicht in September, 1672' (26).³⁰²

Tweemaal eindigt het gesprek op een alternatieve manier, met een korte monoloog na het vertrek van de anderen: in *De Hollantsche Burgery In Ruste* (33) concludeert 'Politick' dat de hervorming bestendig zal zijn en dat alles nu in rust blijft, mits de prins het leven behoudt. Het *Dam-Praetje* (30) eindigt minder zakelijk met het voornemen van de hoofdspreker om zijn gesprekspartner Geerlof na de middag opnieuw op te zoeken om het vervolg van de gebeurtenissen te vernemen. Intussen zal hij dit gesprek op papier zetten en aan de drukker geven, zo neemt hij zich voor, om de nieuwsgierigen in te lichten over de 'Comedie', de burgervergadering, op de Doelen. Driemaal bevat de afsluiting bij wijze van uitsmijter een gedicht: tweemaal moraliserend en mobiliserend van aard gericht op de centrale visie (22, 26), een andere keer lichtvoetiger in de vorm van een recent gepubliceerd Echo-gedicht met het oog op vermaak en verkoop (25).

De pamfletpraktijk treedt in 1672 weliswaar minder prominent op de voorgrond dan in 1650, maar hij speelt wel degelijk mee. Veel pamfletten verwijzen naar andere pamfletten (18, 19, 22, 23, 25, 26, 30, 31, 33), nu eens expliciet met titels, dan weer vager naar 'boekjes' in het algemeen. Het *Tweede Deel van 't Wacht-Praetje* (28) en het *Dam-Praetje* (30; zie de voorgaande alinea) gaan in op het drukproces: het eerstgenoemde pamflet vertelt hoe het eerste deel is gedrukt, namelijk via de zwager van 'Schutter Frederick'.³⁰³

De locaties zijn deels nieuw en deels bekend. Ze zijn evenals de sprekers doelgericht gekozen. De gesprekken vinden binnen plaats in een kroeg (17, 18), schuif (24, 33) en wachthuis (27, 28, 29) of buiten op straat bij het Janskerkhof in Utrecht (20), op de Dam in Amsterdam (25, 30, 31) en in een niet nader genoemde haven (21). In sommige pamfletten blijft de locatie onduidelijk (19, 22, 23, 26). Bijzonder veel aandacht voor de omgeving is er in de drie *Wacht-Praetjes* (27, 28, 29): telkens wordt in de titel gespecificeerd aan welke Amsterdamse poort het wachthuis zich bevindt ('Uytrechtse Poort', 'Weesper-Poort', 'Uterse Poort') en op welke dag precies het gesprek voorviel (1, 10, 30 september). In de

301 Kn. 9999, p. 12.

302 Kn. 10490, A3,2v; Kn. 10496, p. 20.

303 Kn. 10565, p. 3.

tekst wordt meegedeeld dat de sprekers ‘hier in de Adels kamer alleen zijn’; de gesprekken vinden dus plaats in besloten kring.³⁰⁴ Er is ook aandacht voor het tijdstip even voor middernacht, voor de duur van het gesprek (‘een uurtje’) en de weersomstandigheden (‘kout en regenachtigh’).³⁰⁵ Dit laatste om hun glaasje wijn te rechtvaardigen.

Intermezzo 7: publiek

De pamfletten uit 1672 zijn nog publieksgerichter dan die uit 1650. Dat blijkt uit de lezersgerichte voorwoorden en de al dan niet fictieve doelgroepen die op de titelpagina genoemd worden, maar vooral uit de directe aanspreking van een bepaald publiek in de tekst. Daarbij appelleren de pamfletten niet alleen aan de overheid, maar vooral ook aan ‘gewone’ burgers, de lagere kringen niet uitgezonderd. Dit is evident voor de *Dam- en Wacht-Practjes* (27-31) over de burgerbeweging, maar ook andere pamfletten getuigen hiervan. Het *Neerlandts Fooytje* (18) richt zich herhaaldelijk expliciet tot de ‘gemeene man’ met als doel die ‘wat wijser te maecken’.³⁰⁶ Ook het *Eenvoudig Burgerpraatje* wil die doelgroep bedienen door het ‘voor de gemeene man’ veel te geleerde, maar belangrijke pamflet *Consideratien over den Tegenwoordige Toestant van het Vereenigde Nederland* uit te leggen.³⁰⁷ Hierover zegt de ‘Leyenaer’:

Maar dewijl ik een slecht [eenvoudig] ambachts man ben, soo heb ik dat Boekje over al niet wel konnen verstaan, want het heeft een hooge stijl van spreken, en veel onduitsse woorden.³⁰⁸

Zijn vrouw wilde ook graag weten wat erin stond om hem met een gerust hart ten strijde te laten trekken, maar ‘ik kan haar dat Boeckje in alles niet doen verstaan’, zo zegt hij.³⁰⁹ De Rotterdammer beaamt dat, hij heeft ook niet alles goed begrepen: ‘Daar is wat aan, geleerde Lieden sijn al te welsprekende voor de gemeene man, ik hebbe ook alles niet wel begrepen, dewijl ik geen Latijn ken’. In het antwoord van de Staten-Generaal heeft hij ook geen vertrouwen, want

‘[...] die sal mogelijk, of soo kort en bondig wesen als dit Boekje, en dan is het voor de gemeene man niet wel te verstaan, ofte heel groot en wijdloopig, en dan heeft men den tijd niet om alles te lesen en te onthouden’.³¹⁰

304 Kn. 10564, p. 2, zie ook Kn. 10566, p. 3.

305 Kn. 10565, p. 11, Kn. 10566, p. 11; Kn. 10565, p. 3; Kn. 10565, p. 11.

306 Kn. 10001, p. 3, 5, 7, 9.

307 Kn. 10014, p. 6. Dat de *Consideratien* belangrijk gevonden werden, blijkt niet alleen uit deze uitleg, maar ook uit de uitgave van onder meer een tweede en derde druk, een Duitse vertaling en een vermeerderde druk (Kn. 10009-10013).

308 Kn. 10014, p. 6.

309 Kn. 10014, p. 6.

310 Kn. 10014, p. 6.

Hij prefereert een gesprek en vraagt de dominee, dé persoon bij uitstek om de gewone man te onderwijzen, om toelichting:

De levendige stem, als men met iemand spreekt, geeft een sterken indruk, en daarom soude ik wel wenschen Domine, of het Uw. L. beliefdde ons hier van wat uitlegging te doen, [...] ³¹¹

De dominee geeft hen gelijk en is bereid om de stedelingen nader te informeren: 'Gij hebt gelijk vrienden, en terwijl wij wat tijd hebben, ik wil mij die moeiten niet onttrekken.' ³¹²

Het *Vriende-Praetje over het Eeuwig Edict* (23), in de herhaling van de titel boven het gesprek 'Eenvoudigh' genoemd, en het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24) pretenderen blijkens hun titels eveneens niet al te moeilijk te zijn. Dat men zich in praatjespamfletten uit 1672 over het algemeen op een breed publiek van burgers richtte, maakt de hypothese dat het *Leger-Praetje* (32) een toegankelijker versie van het *Verhael Van 't Voornaemste* zou zijn, nog waarschijnlijker.

Conclusie

De chaotische politieke situatie van 1672, met oorlog en hevig rumoer en geweld onder de bevolking, levert de volgende typen praatjespamfletten op:

- tienmaal type 1 (genuanceerde mobilisatie): *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17), *Neerlandts Fooytje* (18), *'t Oprechte Patriots Praetjen* (20), *Zee-mans Praetje* (21), *Huysmans-Praetje* (22), *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26), *Dam-Praetje* (30), *Tweede Dam-Praetje* (31), *Leger-Praetje* (32), *De Hollandtsche Burgery In Ruste* (33);
- viermaal type 2 (gesloten informatie): *Eenvoudig Burgerpraetje* (19), *Wacht-Praetje* (27), *Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje* (28), *Derde Deel Van 't Wacht-Praetje* (29);
- driemaal type 3 (gesloten kritiek): *Vriende-Praetjen* (23), *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24), *Brillerus Sondags-Praetje* (25).

Relatieve openheid, publieksgerichtheid en amusement zijn kenmerkend voor de praatjespamfletten uit 1672. Het casuspamflet, het *Leger-Praetje* (32), is hiervoor al illustratief: maar liefst zes sprekers wisselen vrijelijk van mening, het bevat een mobiliserend slotakkoord, een weldoordachte retorische opbouw, spanningsverhogende technieken en literaire motieven. Alle functies zijn aan de orde; bekritisieren is belangrijk, maar mobiliseren overheerst uiteindelijk. Eén gezichtspunt domineert en krijgt verschillende dimensies doordat het door vijf sprekers voorgestaan wordt; één persoon heeft een alternatief standpunt en laat zich niet beïnvloeden. Anders dan in het casuspamflet het *Hollants praetjen* (10)

311 Kn. 10014, p. 6.

312 Kn. 10014, p. 6.

uit het vorige hoofdstuk is er dus geen dominante hoofdspreker die de anderen overtuigt en ‘overwint’.

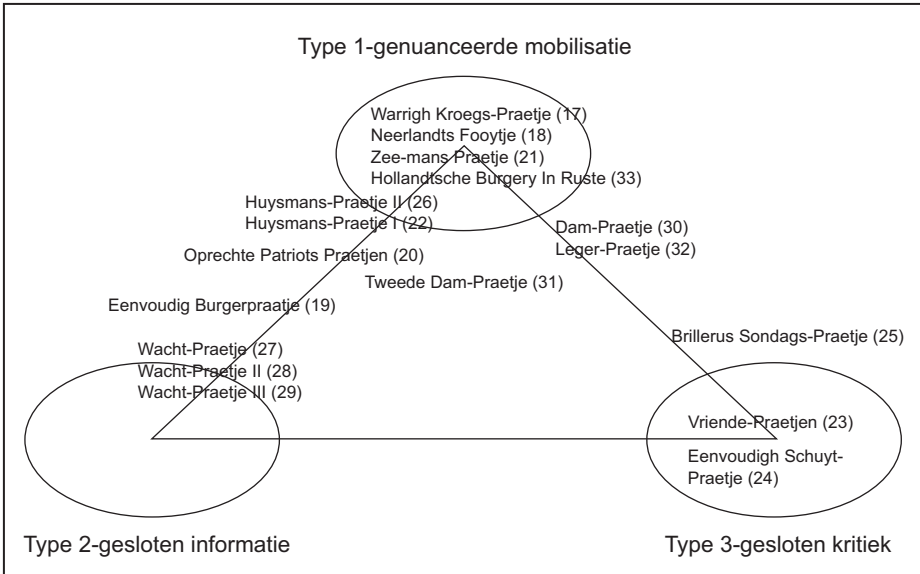
In 1672 zijn – evenals in 1650 – genuanceerde, mobiliserende gesprekken in de meerderheid. Het eerroevende en bekritiserende dat ‘Pasquillus’ uit de *Trits van Verstanden* karakteristiek achtte voor de pamfletten uit 1672, is in praatjes-pamfletten niet dominant. Ten gevolge van de veranderde politieke context is de mobilisatie – anders dan in 1650 – niet meer gericht op eenheid tussen de provincies, maar op die tussen burgers onderling en tussen burgers en de overheid. Alleen het *Leger-Praetje* (32) heeft een breder bereik op het oog: het spreekt ook buitenlandse naties aan. Dat in de informerende *Wacht-Praetjes* (27-29; type 2) een schutter zijn superieuren onderricht is wellicht illustratief voor het belang dat aan de mening van gemiddelde burgers gehecht werd of liever: idealiter gehecht moest worden in de ogen van de auteur. Deze burger moest ook onderricht worden, zoals blijkt uit het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19; type 2). De kritiek op de overheid en pamfletten van type 3 wordt eveneens door gewone burgers geuit. Verschillende functies worden in elk type praatje met elkaar gecombineerd.

In de meeste praatjespamfletten is er – net als in 1650 – sprake van een ongelijkwaardige sprekersrelatie met één dominante spreker, maar dat neemt niet weg dat er in 1672 in een aantal gevallen meer hoofdsprekers zijn (17, 18, 32) en dat men zo nu en dan op basis van gelijkwaardigheid met elkaar uitwisselt (23, 24, 33). Opnieuw worden de sprekers in overeenstemming met hun standpunt en rol in het gesprek gekarakteriseerd. Meer dan in 1650 wordt er in 1672 met de inzet van sprekers gespeeld: er komen in de loop van het gesprek sprekers bij of sprekers vertrekken voortijdig (22, 26, 30, 31, 32). De harmonie tussen sprekers is opnieuw van belang en wordt af en toe expliciet bewaakt (22, 26, 30).

In 1672 is er, in tegenstelling tot 1650, variatie in de tafereeltjes: uiteenlopende sprekers en locaties worden opgevoerd. De toename van amusement uit zich ook in de vaak spottende veelzeggende namen van sprekers, in expliciete opmerkingen over lachen en vermaak, in spot aan het adres van andere sprekers, burgers of de overheid, in de opvoering van ongenueerde en soms kluchtige sprekers en in een enkel geval in het gebruik van metaforiek. De afwisseling van proza en poëzie in voor- en nawoorden en in sommige gesprekken zelf zorgt ook voor vermaak.

De diversiteit wordt weerspiegeld in onderstaand diagram, waarin de pamfletten zowel in het centrum van de drie typen staan, als er tussenin:

Typologie 1672

Het is nu de vraag of de praatjespamfletten 75 jaar later, in 1747-1748 als oorlog en burgeroproer opnieuw aan de orde zijn, ook een dergelijke diversiteit, openheid en publieksgerichtheid laten zien of dat ze zijn veranderd onder invloed van de verschuivingen in de discussiecultuur richting overeenstemming en harmonie, zoals Kloek en Mijnhardt die in 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* beschrijven.³¹³

313 Zie de paragraaf 'Discussiecultuur' in de inleiding, p. 11-14.

HOOFDSTUK 4

Lasterende boeren (1747-1748)

Inleiding

Tussen de piekjaren 1672 en 1747-1748 verstrijken 75 jaar. Daarvan geef ik nu eerst een kort overzicht, voordat ik de praatjespamfletten uit 1747-1748 introduceer.

Intermezzo 8: Praatjespamfletten tussen 1672 en 1747

Het is 1690. Vier reizigers discussiëren tijdens hun tocht in de postwagen over de conflicten tussen Willem III (stadhouder en tevens koning van Engeland) en Amsterdam en de dreiging vanuit Frankrijk. De Hagenaar, schipper en de Franse koopman kiezen positie tegen de Amsterdamse regenten, die ze als monarchale heersers afschilderen en van heulen met de Franse vijand beschuldigen. De spotprent op de titelpagina moet dit verwerpelijke gedrag illustreren. De drie – ook de Franse koopman – staan positief tegenover Oranje en tegenover samenwerking met Engeland tegen Frankrijk. De Amsterdammer neemt het daarentegen op voor de bestuurders van zijn stad en keert zich tegen onderwerping aan Engeland en tegen een eventueel Nederlands koningschap van stadhouder Willem III. Hij zwicht niet voor de meerderheid, maar zijn argumenten zijn ook weer niet sterk genoeg om het trio te overtuigen. Het *Postwagen-Praetjen* eindigt met de volgende aansporing:

[...] en ick [Frans Koopman] hoop ook, [...] dat een yder van ons [...] met de gemeene [gemeenschappelijke] Bontgenooten, sal inspannen alle krachten, om 't gemeyne best [de Republiek], sijn aensienlijck hoofd wederom te doen opsteeken, tegen alle Buyten-lands geweld, volgende nu aldermeest het schoon devijs [zinspreuk] van onse Voor-ouderen, [...], *Concordia res parvae crescunt* [Eendracht maakt macht¹], dan hebben wy Gods segen te verwachten, [...]: dan sal de Kerck, de Koopmanschap en de eer van ons Vaderlant aanwassen, dat ik geloove onser aller interest [belang] te weesen.²

Ondanks het meningsverschil drinken ze aansluitend in goede harmonie een glaasje 'op de continuatie van de goede Unie, die God wil segenen tot ons aller

1 Dit was sinds de Opstand tegen Spanje de wapenspreuk van de Republiek der Verenigde Provinciën.

2 Kn. 13499, C1,1v-C1,2r. De 'Frans Koopman' uit dit pamflet is een mengeling van een Nederlander en een Fransman. Hij spreekt zijn gesprekspartners aan met 'Monsieur' en heeft het de ene keer over 'ons' met betrekking tot Frankrijk (bijvoorbeeld Kn. 13499, B1v) en dan weer met betrekking tot Nederland, zoals in het citaat.

Spotprent van Romeyn de Hooghe bij het *Postwagen-Praetjen* (1690) waarop Amsterdam van landverraad beschuldigd wordt. Met behulp van Frans geld en de twee paarden 'Dronkenschap' en 'Eersucht' vertrappt Amsterdam het vaderland, de Unie, de landsverdediging, de godsdienst en de Oranjestam; onschuldige burgers zijn het slachtoffer en vallen uit de wagen; de eendracht is ver te zoeken en vrouwe Justitia vlucht. [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 13499]

welsijn'.³ Het *Postwagen-Praetjen* is een van de laatste exponenten van dergelijke mobiliserende praatjespamfletten met een meningsverschil, waarbij één van de standpunten dominant is en blijft (type 1). Al gaat niet iedere spreker over tot dit standpunt, het gesprek eindigt in harmonie. Dit type praatjespamflet was populair in de zeventiende eeuw, zoals we in de vorige hoofdstukken hebben gezien, maar in de eerste helft van de achttiende eeuw komen we het niet meer tegen. Er gaat dan het een en ander veranderen.

In de eerste plaats het uiterlijk van de praatjespamfletten: was het formaat voorheen doorgaans kwarto en het lettertype gotisch, in de achttiende eeuw worden octavo en romein favoriet.⁴ Deze overgang vond niet van de ene op de andere dag plaats. Het *Postwagen-Praetjen* had bijvoorbeeld nog wel kwartoformaat, maar was in romeinse letter gedrukt. In de tweede plaats zijn er ook verschuivin-

³ Kn. 13499, C1,2r.

⁴ Zie hierover ook Verkruijsse 2006, p. 40-41.

gen in de modus: poëzie wordt net zo gangbaar als proza.⁵ Zo nu en dan lijken de vorm en het amusement van de berijmde gesprekken minstens zo belangrijk te zijn als de inhoud: sprekers, vooral als ze boer of buitenlander zijn, worden door hun taal getypeerd en (zelf)spot is van belang. Inhoudelijk valt het gematigde karakter van een aantal pamfletten op, dat nauwelijks nog op overtuiging, maar veeleer op beschrijving gericht is. Uiteraard blijven vertrouwde elementen bestaan, zoals het reageren op nieuws en op andere pamfletten en de strategische keuze van sprekers en locaties. Dit alles heeft vanzelfsprekend gevolgen voor de plaats van de praatjespamfletten uit 1747-1748 in de typologie.

Illustratief voor de ontwikkeling is de periode tussen de ijkjaren 1672 en 1747-1748, waaruit in Knuttel vijftien afzonderlijke praatjespamfletten zijn overgeleverd:⁶

1. *Schuyt-Praetje, Tusschen een Proponent en Snyer. Varende van Haerlem na Amsterdam.* (1674; Kn. 11210)
2. *Afgedachte Soldaten-Praet; of Kluchtige t'Samenspraeck Tusschen een Hollander, Wael, Hoogduyter, en Engelsman. Behelsende Een misnoegen over de gemaakte Vrede.* (1678; Kn. 11622)
3. *Postwagen-Praetjen tussen Een Hagenaer, Amsterdamer Beneficiant, Schipper en Frans Koopman.* (1690; Kn. 13499)
4. *Eenvoudige Boere-Praet, Behelsende een overtuigent bewijs, dat [...] Geen genoeghsamen gront is, om te gelooven dat hy de levendige Koningh selfs soude sijn, en dat het niet wesen soude kunnen een Wasse-Beelt.* (1691; Kn. 13676)
5. *Praetje By de Weg: Ofte Discours Over seker Boekje, genaamt Broeder-Twist Uyt misverstand: Ofte Samenspraak in 't Haagsche Bos gehouden.* (1704; Kn. 15308)
6. *Na-Praetje, Gevoegt by het Praetje by de Weg, Gestelt Tegen seker Tractaatje genaamt Zedige Aanmerkingen over den Hemel op Aarde van Federicus van Leenhof.* (1704; Kn. 15312)
7. *Schuytpraetje tusschen een Rotterdamer, Saerdammer, En een Boer, Handelende van verscheide zaken onlangs te Rotterdam voorgevallen.* (1728; Kn. 16758)
8. *Schuite-Praetje ofte Samenspraak Tusschen Drie Heeren met de Schuit reisende van Amsterdam na den Haag, Welke aan malkander haar Geboorteplaats, Sentimenten en Liefhebbery ontdekken, En vrindelyk te samen discouren over Saken van deese tyt.* (1736; Kn. 17019)
9. *Schuite-Praetje ofte Samenspraak Tusschen Vier Heeren Met de Schuit reisende van Leeuwarden na Groeningen Over Menschen, Saaken en Boeken van deese tyt.* (1737; Kn. 17057)
10. *Jagt-praetje ofte Discours tusschen een Groeninge, een dockumer, en twee Zeeuwse Heeren, Met een Jagt van Harlingen na Amsterdam reizende, welke te zamen spreken over eenige nieuws uitgekome Boeken, en wel voornamentlyk over de Verhandeling van de vryheid en den burgerstaat,* (1737; Kn. 17058)

5 In 1650 en 1672 kwamen geen praatjespamfletten op rijm voor en er waren verhoudingsgewijs ook weinig andere berijmde gesprekspamfletten. Uitzonderingen zijn (inclusief randgevallen, waarbij er geen sprake is van een echte samenspraak, maar van minimale interactie tussen bijvoorbeeld strofe en anti-strofe of waarbij er sprake is van de combinatie proza-poëzie): Kn. 6709 (1650); Kn. 10222, Kn. 10259-10260, Kn. 10359, Kn. 10364-10365, Kn. 10373-10375, Kn. 10400, Kn. 10402, Kn. 10403, Kn. 10494 en Kn. 10621 in 1672. In de tussenliggende periode 1651-1671 is de standaard eveneens proza.

6 De lijst bevat verkorte titels van de geraadpleegde teksten. Zie de bibliografie voor de volledige titels en andere Knuttelnummers. Tweede drukken waaraan alleen voorwerk is toegevoegd, heb ik niet apart geteld. In de inleiding ben ik reeds ingegaan op het verschil in aantal en verschijningsfrequentie tussen 1673-1746 en de periode daar direct aan voorafgaand (ca.1646-1672), toen vrijwel jaarlijks en soms in groten getale praatjespamfletten het licht zagen.

11. *Jagt-praatje ofte Samenspraak tusschen een Leyenaar, een Groeninge, en een Franeker, Waar in verhandelt worden verscheiden stoffen, rakende de Oude en Hedendaagse gesteltheit van de Nederlandse Republyk: En wel voornamentlyk wort gesproken over eenige nieuws uitgekome Boeken en dichtstukken, betreffende de Princen van Orangen en Nassauw, en het Stadhouderyk Bewint. Tweede Stuk. Zynde deese Heeren Reizigers in een Jagt gevaaren van Amsterdam na Harlingen.* (1738; Kn. 17078)
12. *Jagt-Praatje ofte Discours Gehouden tusschen een Groeninge, Amsterdamer, en Harlinger, Reysende in een Jagt van Amsterdam na de Lemmer, over de hedendaagse Leevensbeschryvingen der Princen van Orangen, Hollandsche Keurdichten, de Vryheyd in den Burgerstaat: En wel voornamentlyk over de Vrymoedige Bedenkingen over de Vryheid, strekkende tot een vervolg van de Vryheid in den Burgerstaat; Waar by gevoegt is een volkomen wederlegging van de Schuute- en Jagtpraatjes, [...] Derde Stuk.* (1738; Kn. 17079)
13. *Boere Praetje Tusschen Leen, Kees en Jaep; over den Tegenwoordigen Toestand van Zaeken; Het toedammen der Killen; En 't vertoonen der Komeetstar. Derde druk, Door Kees naeder oversien, van fouten gezuivert, en met nodige invoegselen vermeerderd.* (1742; Kn. 17347)
14. *Vervolg van het Boeren Praetje, Of tweede t'saemenkomst van Leen, Kees en Neel. Praetende over den tegenwoordigen toestand van zaeken; het toedammen der Killen, En de nieuwe Belasting.* (1742; Kn. 17348)
15. *Straet Praetje, tusschen Rooie Hein en Kreupele Bram, over de Bataille by Piacensa, en de ontvugte Jonge Pretendent.* (1746; Kn. 17526)

Zes van deze teksten passen binnen het in de vorige hoofdstukken geschetste beeld en laten zich eenvoudig in de voorgestelde typologie plaatsen. Het bovengenoemde *Postwagen-Praetjen* behoort tot het type genuanceerde mobilisatie (type 1), evenals de *Eenvoudige Boere-Praet* (1691), waarin drie katholieke boeren aan de hand van een actuele gebeurtenis in volkse taal over kerkelijke zaken discussiëren. Er is een hoofdspreker, een meningsverschil dat opgelost wordt en een oproep, waarbij vriendschap tussen de katholieken en protestanten voorop staat.⁷

De behoorlijk omvangrijke pamfletten *Praetje By de Weg* (1704; 64 pagina's) en het vervolg *Na-Praetje, Gevoegt by het Praetje by de Weg* (1704; 62 pagina's) behoren tot het type gesloten informatie (type 2). Ze maken deel uit van een theologische pamflettenstrijd, aangezwengeld door de geruchtmakende tekst *Den Hemel op Aarden* (1703) en verder gevoed door *Den Hemel op Aarden Opgeheldert* (1704) van de Zwolse predikant Fredericus van Leenhof.⁸ De praatjespamfletten reageren allebei op een ander zojuist in het kader van deze discussie verschenen pamflet. Hoofdspreker Jakob onderwijst in beide gesprekken – zo nodig met gebruik van bijbelcitataten en -verwijzingen – zijn jongere neef Piet, die van zijn oom 'verkeerde' denkbeelden heeft meegekregen en op het 'juiste' pad gebracht moet worden.

⁷ Kn. 13676, p. 28: '[...] daerom laet ons, ons selven meer beleeft en vriendelijk ontrent de Geusen [protestanten] aenstellen; en onse vrienden en bekende ook daer toe vermanen, dan sullen wy ook nog al meer vryheyd en vrintschap van haer genieten, en so in goeyeenigheyd [sic] mit malkander ommegeaen en leven, en laet ons seg ik noch aleens beter ondersook [sic] doen, na de waarheyd van onse Religie, op dat wy mogen wel gefondeert sijn: [...].'

⁸ Kn. 15308 (*Praetje By de Weg*); Kn. 15312 (*Na-Praetje*); Kn. 15056-15057 (*Hemel op Aarden*, 1703); Kn. 15294 (*Hemel Op Aarden Opgeheldert*, 1704; verdediging van Van Leenhof tegen tegenschriften).

In twee schuitpraatjes uit 1674 en 1728 worden respectievelijk een Amsterdamse schepen en een Rotterdamse predikant op de hak genomen, waarmee ze passen bij het derde type, gesloten kritiek.⁹ Het *Schuyt-Praetje* (1674) is met een hoofdspreker en een vrij mondige aangever niet honderd procent gesloten, maar ik reken het vanwege de functie toch tot type 3; in het *Schuitpraetje* uit 1728 zijn de sprekers wel eensgezind in hun kritiek.

Een tweede groep van vier pamfletten kan weliswaar in de typologie ingedeeld worden, maar verschilt beduidend van de teksten uit 1650 en 1672.¹⁰ De pamfletten zijn eerder beschrijvend dan betogend. De functies informeren en bekritisieren zijn steeds aan de orde en er is sprake van een hoofdspreker die zijn gesprekspartner(s) inlicht, een meningsverschil is er niet. Op basis hiervan zijn ze tussen type 2 (gesloten informatie) en 3 (gesloten kritiek) te plaatsen. Maar wat de teksten bovenal kenmerkt, is hun vermakelijke, kluchtige karakter. De pamfletten zijn op rijm, de sprekers zijn op een enkeling na van laag allooi en met hun taal wordt gespeeld (volkse of boerse taal of een buitenlands accent). Spot met medesprekers, zichzelf of hooggeplaatsten is gebruikelijk, zo nu en dan met behulp van lachwekkende vergelijkingen. Vergelijkbare berijmde pamfletten kwamen we in de periode 1608-1648 al tegen.¹¹

In de *Afgedanckte Soldaten-Praet* (1678) – in de titel ‘kluchtig’ genoemd, verwijzend naar het amusante karakter – beklagen drie huursoldaten (een Engelsman, Duitser en Waal) zich tegenover een Hollander over de zojuist gesloten vrede, in dit geval met Frankrijk.¹² De soldaten zitten in de problemen: ze hebben werk noch geld en weten niet hoe ze thuis kunnen komen. Belangrijker dan de inhoud is de taal van de sprekers: de auteur heeft getracht de verschillende accenten te imiteren. Zo spreekt de Waal Hollands doorspekt met Frans, gebruikt de Engelsman Engelse woorden en woordvolgordes en praat de Duitser meer Duits dan Hollands. Het koeterwaals van de buitenlanders zorgt geregeld voor komische reacties en misverstanden. Bijzonder is ook de rijmvorm.

Het eveneens berijmde *Straet Praetje* (1746) voert twee komische figuren ten tonele: ‘Rooie Hein’ en ‘Kreupele Bram’.¹³ De laatste licht de eerste in over de slag bij Piacenza in de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748) en hij beschrijft met leedvermaak de vlucht van de jonge Franse troonpretendent. De informatie over de strijd wordt spottend gebracht in termen van een diner, zo hebben ze bijvoorbeeld ‘gesoupeert met malkaer [...] Op een Nacht banket van bebloede Koppen, onthoofde Rompen, en afgeschoote Benen en Armen, [...]’ en er was

9 Kn. 11210-11211 (1674); Kn. 16758 (1728).

10 Hiertoe behoren Kn. 11622 (1678), Kn. 17347 (1742), Kn. 17348 (1742) en Kn. 17526 (1746).

11 *Den Boeren-Slach Gheslagen* (3; 1618), *D' Arminiaensche uytvaert* (4; 1619) en *Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens* (9; 1648).

12 Kn. 11622. Het pamflet is oorspronkelijk geschreven naar aanleiding van de vrede met Spanje in 1648, toen grote groepen huurlingen zonder werk kwamen te zitten. Pas dertig jaar later werd het uitgegeven, toen een vergelijkbare situatie zich voordeed. De auteur is de Deventer dichter Jan van der Veen (1578-1659). Zie hiervoor *Wat wonders, wat nieuws!* 2002, p. 136; p. 66-72 bevatten fragmenten uit het pamflet.

13 Kn. 17526.

een ‘Nafretje [nagerecht]’.¹⁴ De twee beëindigen hun gesprek met een lied, waarin de aftocht van de troonpretendent vrolijk in het quasi-Waals bezongen wordt. Het pamflet besluit met een reclamebericht over een andere samenspraak die op de drukpers ligt. Rechtstreekse reclame van de drukker voor andere titels uit zijn fonds, niet zelden over hetzelfde onderwerp of van hetzelfde genre, komt vaker voor in de achttiende eeuw. We zullen dit bijvoorbeeld later in dit hoofdstuk zien bij het *Koffy-Huis-Praetje* (34).¹⁵

In het *Boere Praetje* (1742) en het *Vervolg van het Boeren Praetje* (1742) informeert Kees zijn buurman Leen over allerlei nieuwtjes.¹⁶ Onder het genot van een bier-tje spotten ze bij Leen thuis met stadse gewoonten, roddelen ze over hooggeplaatsten, bespreken ze het waterbeleid rondom Dordrecht, de belasting en de oorlog en speculeren ze over de betekenis van een komeet. Hoewel het hoofdspreker Kees meestal niet uitmaakt welke draai er aan het nieuws gegeven wordt,¹⁷ is hij over één ding duidelijk: hij is voor vrede, want ‘Dan is de twist zaek uit. // En dan was niemant meer met dat gedoe ebruit’, zo concludeert hij aan het einde van het *Vervolg*.¹⁸ De boeren praten in een volks dialect op rijm en worden als stereotiepe boeren neergezet: ze drinken en praten graag en Kees haast zich aan het einde naar huis om ruzie met zijn vrouw (‘die is niet iens zo pluis’¹⁹) te voorkomen. Het gesprek wordt in het eerste deel onderbroken door de komst van een nieuwe spreker, boer Jaep, die meer nieuwsberichten heeft, en in het *Vervolg* klopt Neel, de echtgenote van Kees, op de deur om een zojuist bezorgde brief aan haar man af te geven. Daarna vertrekt ze weer.

Opvallend is dat Kees als de auteur gepresenteerd wordt: aan het eerste gesprek gaat een ‘Waerschouwing van Kees’ vooraf, waarin hij mogelijke roefdrukkers bedreigt met vervolging en publicatie van hun naam. Tevens wordt op de titelpagina naar zijn aandeel in de uitgave verwezen: ‘Door Kees naeder oversien, van fouten gezuivert, en met nodige invoegselen vermierdert’. In het *Vervolg* geeft Kees zijn buurman een exemplaar van het eerste deel, maar deze reageert niet blij:

Je hebt ons laetste praet, uit klucht op rym ebrocht.

Neen Buurman, dat’s niet hupsch, dat had ik nooit edocht.

14 Kn. 17526, p. 1, 2.

15 Kn. 17612.

16 Kn. 17347 (3de druk, de eerste zit niet in Knuttel), Kn. 17348 (*Vervolg*). De datering 1742 is geenszins zeker. Bij Petit komen de twee pamfletten voor onder ‘Varia’ in 1748. Picarta noemt drie drukken van het eerste deel en dateert ze vreemd genoeg als volgt: Iste dr. ca. 1740, 2de dr. ca. 1745, 3de dr. ca. 1740 onder vermelding van Knuttel en Petit. De tweede druk van het *Vervolg* wordt in Picarta gedateerd op ca. 1745, het exemplaar in Knuttel blijft onvermeld. De *STCN* vermeldt bij beide pamfletten uit Knuttel het ‘jaer van Eb en Vloed [= 1742]’ en noemt geen andere drukken.

17 Zie bijvoorbeeld Kn. 17347, p. 5: ‘Doch jonge hoor eens hier, wat ken et my ook scheelen’ en Kn. 17348, p. 37: ‘Wil d’ ien er bitter heil’g en de aer’er zoet uit zuigen, // Ze kunnen ’t beije doen; et raekt me niet en zier.’

18 Kn. 17348, p. 38.

19 Kn. 17348, p. 39.

Wat hoefje ons gesprek aen yders neus te hangen?
Ik zel je daer voorwaer hiel wynig dank voor langen.²⁰

Toch laat Kees aan het einde doorschemeren dat hij ook hun tweede gesprek wil uitgeven: ‘Ik schreef ’t ienvouwig weg, dat ken ik wel betuigen’ en ‘En geef ik ’t weer in ’t ligt, je zelt me niet raebraeken, // Zou ’k hopen Buurman Leen?’²¹ Dergelijke speculaties over het drukken, de vertelde handeling in beide gesprekken (bier drinken, proosten, op de deur kloppen, andere teksten lezen – eenmaal zelfs met regie-aanwijzingen als ‘Kees geeft Leen een boekje over’ en ‘Leen wat in ’t Boekje gelezen hebbende’²² –, opkomen en afgaan van sprekers) en de kluchtige taal en rijmvorm geven de teksten een toneelmatig karakter.

Vermeldenswaard is nog dat in de twee *Boere Praetjes* naar de krant als bron voor (buitenlands) nieuws wordt verwezen. Leen zegt in het eerste deel dat hij de ‘Korent’ bij zijn buurman heeft horen lezen, waarin veel over de oorlog stond. In het *Vervolg* deelt hij mee dat hij voorheen dagelijks de ‘K’rant’ las, maar dat hij er nu weinig tijd voor heeft en dus niet op de hoogte is van het nieuws.²³ In zeventiende-eeuwse praatjespamfletten ben ik dergelijke verwijzingen naar de krant niet tegengekomen, maar ze duiken in vrijwel elk achttiende-eeuws pamflet uit mijn corpus op. Hoewel de pamfletten (nog) niet daadwerkelijk op de krantenberichten reageren,²⁴ vond men het kennelijk toch van belang te laten weten van dat nieuwskanaal op de hoogte te zijn.

De derde groep bestaat uit een reeks van vijf praatjespamfletten (meerdere drukken van twee *Schuite-Praetjes* en drie *Jagt-Praetjes*) uit 1736-1738.²⁵ Ze hadden een groot aandeel in de toenmalige politiek-theoretische discussie over de regeringsvorm van de Republiek. Staats- en prinsgezinden stonden tegenover elkaar en publiceerden volop.²⁶ De praatjespamfletten bevatten een pleidooi voor de stadhouders en een stadhoudelijk bewind – overigens wordt wel met respect over Oldenbarnevelt en De Witt gesproken – en zijn van Friese herkomst.²⁷ De *Jagt-Praetjes* volgen de *Schuite-Praetjes* expliciet na; in het voorwerk van het eerste deel staan twee gedichten aan de schrijver van die pamfletten en in het gesprek wordt herhaaldelijk naar de *Schuite-Praetjes* verwezen. In 1757, toen in Holland

20 Kn. 17348, p. 4.

21 Kn. 17348, p. 37, 38.

22 Kn. 17348, p. 4.

23 Kn. 17347, p. 3; Kn. 17348, p. 4.

24 Later in de achttiende eeuw reageerde men er wel zo nu en dan op in praatjespamfletten, getuige het *Noordhollands schuit-praetje, over het tegenwoordig courant-nieuws, het plaatsen van rouw-brieven in het zelve, en de nieuwe manier van rouwdraagen* (Kn. 22346, 1794).

25 *Schuite-Praetjes*: Kn. 17019a (mei 1736, 1ste dr.; Kn. 17019 1736, 2de dr. met voorwerk toegevoegd), Kn. 17057 (januari 1737, 2de dl.); *Jagt-Praetjes*: Kn. 17058 (april 1737, 1ste dr.; Kn. 17059, 1737, 2de dr.), Kn. 17078 (november 1738, 2de dl.), Kn. 17079 (1738, 3de dl.).

26 Velema 1987, p. 476-497, handelt over de inhoud van de geschriften en de wijze waarop erin geargumenteed wordt (zie voor de *Schuite-* en *Jagt-Praetjes* p. 476, 489-494).

27 Hoewel anoniem verschenen, was het algemeen bekend dat de auteur van de *Schuite-Praetjes* de Friese edelman Epo Sjuk van Burmania was en die van de *Jagtpraetjes* Wybrand van Itma, eveneens een Fries.

opnieuw een debat losbrak over de onopgeloste vraag wat de juiste regeringsvorm voor de Republiek zou zijn, werden ze door een paar Friese boekverkopers tesamen herdrukt; hun inhoud was blijkbaar weer actueel.²⁸

De *Schuite-* en *Jagt-Praatjes* zullen vanwege hun ingewikkelde materie niet toegankelijk geweest zijn voor een breed publiek. Ze bevatten onvertaald Latijn, zowel in het soms uitgebreide voorwerk als in het gesprek, en zo nu en dan Frans. Kenmerkend voor de stukken is dat ze steeds reageren op actuele politiek-theoretische teksten met soms lange citaten of verwijzingen met paginanummers. Maar ook oudere geschriften (boeken, pamfletten, brieven en periodieken) worden genoemd en als bewijs opgevoerd. De hele geschiedenis van de Republiek komt zo aan bod. Daarnaast worden Vondel, Huygens, Cats en verschillende klasieke dichters aangehaald. De belangrijkste bewijsstukken staan in voetnoten of zijn in bijvoegsels aangehecht. Een grote belesenheid was dus een vereiste om de *Schuite-* en *Jagt-Praatjes* te kunnen begrijpen. Het is in dit opzicht overigens handig dat het vaartuig waarin de drie *Jagt-Praatjes* plaats hebben een bibliotheek aan boord heeft, waaruit de sprekers boeken kunnen pakken.²⁹ De pamfletten zijn zeer omvangrijk, variërend van 46 tot 168 pagina's, hele boekwerken dus en ook om die reden niet aantrekkelijk voor de 'man in de straat'.

De hamvraag is: tot welk type behoren deze teksten? Wat betreft functie heeft informeren (type 2) de overhand met rationele argumenten van historische, juridische en constitutionele aard, waarbij de republikeinse benadering van het vraagstuk wordt verworpen.³⁰ Een aantal pamfletten heeft echter ook iets mobiliserends: niet in de vorm van een directe aanspreking, maar wel door het spel met de sprekers, die namen dragen van steden of provincies. De Friezen en Groningers (en eenmaal ook een Geldersman) zijn steeds pro-prins, terwijl Zeeuwen en Hollanders het staatsgezinde standpunt voorstaan; deze verdeling was conform de werkelijke posities van dat moment. In een aantal gesprekken wisselen laatstgenoemde tegenstanders van standpunt, ze gaan 'om' of ze drinken eensgezind op de stadhouder. Directe, opzweepende aansporingen bevatten de gesprekken echter niet, de functie informeren is dominant. Stond 'vrindelyk te samen discoureren',³¹ dat wil zeggen binnen bepaalde fatsoensnormen, directe mobilisatie in de weg?

Wat betreft openheid zijn de meeste *Schuite-* en *Jagt-Praatjes* in meer of mindere mate genuanceerd, met een meningsverschil (type 1), al komt de tegenstander in een aantal gevallen al vrij snel niet meer aan het woord. De openheid van de meeste pamfletten past dus bij type 1 (genuanceerde mobilisatie), terwijl het

28 Kn. 18562 bevat de herdruk. Geyl 1953 handelt over de penne strijd uit 1757, de zogenaamde De Witten-oorlog, waar de praatjes deel van uitmaken (zie p. 130 voor de *Schuite- en Jagtpraatjes*).

29 De locatie in het jacht geeft aan dat de sprekers behoorlijk bemiddeld zijn. Een jacht was in tegenstelling tot de schuit louter voor de elite. In de *Jagt-Praatjes* is het schip eigendom van één van de noordelijke sprekers (waarschijnlijk van de Groninger), die de anderen uitgenodigd heeft met hem mee te reizen.

30 Zie voor een gedetailleerd overzicht van de argumentatie Velema 1987, p. 489-494.

31 Kn. 17019, titelpagina.

betoog niet mobiliserend is, maar hoofdzakelijk informerend (type 2). Hierop is één uitzondering: in het *Jacht-Praatje [...]* *Derde Stuk* zijn de sprekers steeds eensgezind; dat is dus een ‘zuiver’ pamflet van type 2 (gesloten informatie).

De drie typen zijn er dus nog steeds in de periode 1673-1746, maar ze ondergaan wel enige verandering: de bekritisierende en/of informerende berijmde praatjespamfletten met een amusante vorm (type 2 of 3) komen terug en krijgen, zoals we ook zullen zien in 1747-1748, steeds meer een literair en toneelmatig karakter. De functie mobiliseren verdwijnt gaandeweg en maakt plaats voor een meer bedaard streven naar harmonie, beter passend bij de gesloten informatie van type 2 dan bij de genuanceerde mobilisatie van type 1. Deze gematigdheid is vergelijkbaar met de periodieke spectators uit die tijd.

Praatjespamfletten uit 1747-1748: het corpus

De periode 1747-1748 telt de volgende praatjespamfletten:³²

1747

34. *Koffy-Huis-Praatje, tusschen een oud Amsterdamsch Koopman, een Fries, en eenige Anderen. Gehouden, des nagts van den 4 May 1747. in het Koffyhuis van Monsieur N. te Amsterdam. T'Amsterdam. By Isaak Tirion, Boekverkoper voor aan in de Kalverstraat, 1747.* (Kn. 17612, 40 pagina's, octavo, romein)

35. *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys, over de Vreugde Bedryven in de Tegenwoordige tyds omstandigheid.* [Aan het einde: Te Utrecht, Te bekoomen by Cornelis Kribber, Boek- en Land-kaart Verkoper, agter 't Stadhuis, 1747] (Kn. 17703, 32 pagina's, kwarto, romein)

36. *Boere Schuit-Praatje, Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt; Varende na Amsterdam. Te Middelburg, By Cornelis Jacobsen.* (Kn. 17744, 16 pagina's, octavo, romein)

37. *Vervolg van het Boere Schuitpraatje Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt, Varende van Amsterdam. En nu wederom van daar, nevens een Koopman, uit de zelve Stad. Gedrukt te Middelburg, By Cornelis Jacobsen.* (Kn. 17745, 16 pagina's, octavo, romein)

1748

38. *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys, Over de omstandigheden van deze Tyd.* [Aan het eind: Te Utrecht. By Johannes Eveld, Boekverkoper by de Gaard-Brug, 1748] (Kn. 17939, 8 pagina's, kwarto, romein)

39. *Eenvoudig Schuyt-Praatje, tusschen een Amsterdammer, Haarlemmer, en Hagenaar. In de Trekschuyt op Haarlem, Over zaken rakende deze tegenswoordige tyd. Gedrukt onder 't opzicht van Gerechtigheid die nu legt verschooven of vertrappt met voeten voor Jan den Wenscher 1748.* (Kn. 18065, 16 pagina's, octavo, romein)

40. *Rotterdams Beurspraetje, tusschen Frans, Kok Magerus, Jan Lammertze en Pieter Rechthuit.* (Kn. 18132, 8 pagina's, octavo, romein)

41. *Straat-Praetje, tusschen Dirk en Frans.* (Kn. 18187, 8 pagina's, octavo, romein)

³² Opnieuw heb ik de chronologie van Knuttel gevolgd. *Het Amsterdamse; Straadt-Praatje* (1748, Kn. 18025a) heb ik niet meegeteld, omdat het in indirecte rede is en het bovendien nauwelijks om een gesprek gaat. Het bestaat uit een raadselachtig gedicht en dito stukje proza. Overigens verschenen in 1747-1748, evenals in de andere ijkjaren, naast de praatjes andere gesprekspamfletten.

De variatie in de benamingen is in 1747-1748 minder groot dan in 1672: de helft van de pamfletten zijn 'boerenpraatjes', waarvan er twee bij elkaar horen (36, 37). Evenals in 1672 wordt de benaming 'praatje' niet gecombineerd met andere termen. De titels zijn iets minder informatief dan in de vorige ijkperiode: slechts eenmaal worden sprekers, locatie én onderwerp genoemd (39); driemaal sprekers en locatie (34, 36, 37); tweemaal sprekers en onderwerp (35, 38) en tweemaal alleen de sprekers (40, 41). Opvallend is dat lang niet alle pamfletten, vier van de acht, een titelblad hebben (35, 38, 40, 41). De titel wordt in deze vier alleen boven de tekst genoemd, zoals we ook zagen bij de eerste twee praatjes-pamfletten uit 1608.

De naam van de drukker wordt in 1747-1748 vaker prijsgegeven dan voorheen: vijfmaal. Het *Koffy-Huis-Praatje* (34) is in Amsterdam door Isaak Tirion vervaardigd.³³ Hoewel het verder anoniem verscheen, was het geen geheim wie de auteur was: Jan Wagenaar (1709-1773), koopman, historicus, doopsgezind collegiant en publicist.³⁴ De boerenpraatjes – die zonder titelpagina geven deze informatie aan het einde – noemen eveneens hun drukker: Cornelis Kribber en Johannes Eveld uit Utrecht (respectievelijk 35 en 38) en Cornelis Jacobsen uit Middelburg (36, 37).³⁵ De pamfletten zijn dus minder anoniem dan in de voorgaande ijkjaren. Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) noemt een fictieve uitgever – dit zagen we ook bij een aantal pamfletten uit 1672 –, 'Jan den Wenscher', op de titelpagina.

Het aantal pagina's van de pamfletten is vergelijkbaar met 1672: variërend van acht tot 40. Octavoformaat is nu gangbaar, kwarto komt nog tweemaal voor (35, 38). Het is wellicht interessant dat de twee pamfletten in kwarto beide in Utrecht gedrukt zijn en ook inhoudelijk op elkaar lijken: één boer is in de stad geweest en informeert de ander over de laatste nieuwtjes. Ze zijn beschrijvender van aard dan de andere pamfletten. De drukletter van alle pamfletten is – anders dan in de voorgaande perioden – romein.

De modus is in 1747-1748 in tegenstelling tot in de andere ijkjaren in meerderheid poëzie. Alleen het *Koffy-Huis-Praatje* (34) en het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) zijn in proza, de andere zes pamfletten zijn berijmd. Deze gesprekken op rijm vertonen ook andere overeenkomsten in vorm en inhoud: sprekers met een niet al te hoge status (boeren of kooplieden) en reële namen bespreken nieuwtjes en roddelen – niet zelden met felle kritiek – over overheidsdienaren. De onderwerpen zijn van lokaal-stedelijke aard: Utrecht (35), Amsterdam (36, 37, 38), Rotterdam (40) en één niet nader gespecificeerde stad (41). De prozateksten nemen een standpunt in over Amsterdamse onderwerpen met een bredere uitstraling: de verheffing van de prins (34) en de burgerbeweging (39). De sprekers

33 Hij was een bekende drukker in Amsterdam van 1728 tot 1766.

34 Zie over Wagenaar de historiografische studie *Bron, waarheid en de verandering der tijden* (Wessels z.j.).

35 De *STCN* noemt gedrukte werken van hen uit de perioden 1747-1785 (Kribber), 1735-1748 (Eveld) en 1742-1748 (Jacobsen). Zij vervaardigden niet alleen pamfletten, maar allerlei soorten drukwerk.

worden voor het merendeel aangeduid naar hun plaats van herkomst. Overigens werd geen van de pamfletten door een afzonderlijk verbod getroffen.³⁶

Omdat boerenpraatjes op rijm in de meerderheid zijn, terwijl ze in 1650 en 1672 niet voorkwamen, richt ik mij in dit hoofdstuk in het bijzonder op de twee *Boere Schuit-Praatjes* (36, 37).

Historische context: oorlog, onrust en oproer in 1747 en 1748

Voor tijdgenoten voelde het alsof de geschiedenis van 1672 zich in 1747 herhaalde: een Franse inval, oproer onder de bevolking en opnieuw de verheffing van een Oranjeprins tot stadhouder na een stadhouderloze periode (1702-1747). Van hem werden wederom hervormingen verwacht. De Amsterdamse kantoorbediende Jan de Boer volgde met deze parallel in het achterhoofd de gebeurtenissen met de pen in de hand, met als doel een kroniek te schrijven.³⁷ Analooq aan het jaar 1672 verwachtte hij na de aanstelling van de prins als stadhouder nog meer opmerkelijke voorvallen mee te maken en daarin kreeg hij gelijk, want de periode die volgde was uitermate onrustig met oorlog en binnenlandse oproeren, uitlopend op wetsverzetten in het najaar van 1748. Evenals in 1672 maakten ook in 1747 en 1748 pamfletten volop deel uit van de strijd. Elke golf van onrust ging vergezeld van de publicatie van pamfletten, die gretig aftrek vonden en een brede verspreiding kenden.³⁸ De Boer voegde de door hem verzamelde pamfletten toe aan zijn kroniek.³⁹

Voorspel: de (inter)nationale positie van de Republiek

De in 1672 tot stadhouder verheven Willem III beïnvloedde de koers van de Nederlandse (en de Engelse) geschiedenis dramatisch door de Glorious Revolution in 1688.⁴⁰ Willem III had het plan opgevat om de absolute macht van de katholieke koning Jacobus II (in het Engels *James*) van Engeland te breken en een anti-Franse, protestantse en parlementaire monarchie te stichten in dat land.⁴¹ Zijn doel was de katholieke Franse koning Lodewijk XIV dwars te zitten in zijn streven

³⁶ De titels komen niet voor onder de boekverboden die Heersink en Jongenelen voor 1747-1748 noemen (Heersink 1995, p. 57-76; Jongenelen 1998, p. 1-3).

³⁷ Blaak 2004, p. 171.

³⁸ Blaak 2004, p. 228; Porta 1975, p. 239-240. Vergelijk ook de aantallen pamfletten en onderwerpen in de Knuttelcatalogus.

³⁹ Zie over De Boers kroniek Blaak 2004, p. 167-228. De Boer was overigens niet de enige die de gebeurtenissen in een kroniek optekende: Abraham Chaim Braatbaard deed dit eveneens in het Jiddisch voor de periode 1740-1752 (zie voor een vertaalde selectie hieruit *De zeven provinciën in beroering*).

⁴⁰ Voor het globale overzicht over de periode na 1672 tot 1747 is gebruik gemaakt van Israel 1998, p. 807-862, 959-985.

⁴¹ Zie over de Glorious Revolution en de daarna volgende internationale ontwikkelingen ook: Troost 2001, p. 195-258.

naar Europese hegemonie en tegelijkertijd de Republiek te redden. Door de verdrijving van Jacobus II zou de dreiging van een Engels-Franse coalitie tegen de Republiek afgewend worden en zouden de Engelsen nuttig gemaakt kunnen worden voor de Nederlandse staat en zijn bondgenoten. Met steun van de Staten-Generaal voer de vloot in november 1688 met succes uit: nog datzelfde jaar marcheerde Willem III, een volle neef van de Engelse koning, in triomf met zijn leger Londen binnen en in februari 1689 werd hij samen met zijn echtgenote Maria Stuart, de oudste dochter van koning Jacobus II, tot soeverein van Engeland uitgeroepen. De Republiek was gered.

Maar de Glorious Revolution had ook nadelige gevolgen: de Republiek werd militair en politiek afhankelijk van Engeland.⁴² Door het kwantitatieve overwicht van de Engelsen tijdens gezamenlijke oorlogsoptredens op zee, waarbij de vloot ook nog eens onder commando van Engelse admirals stond, werd de voorheen oppermachtige Nederlandse marine overvleugeld. Bovendien was de Republiek verplicht om de Engelse dynastie bij te staan en te verdedigen. Tevens waren er politieke gevolgen: Willem III – als stadhouder de leider van de Republiek – vestigde zich in Engeland, waar hij zich met voornamelijk Engelse edelen omringde. Daarvandaan nam hij beslissingen over de Republiek, zowel wat betreft binnenlandse bestuursbenoemingen als het buitenlandse beleid. Dit zorgde voor conflicten met Hollandse regenten die de veiligheid van de staat en de bescherming van scheepvaart en handel als prioriteit hadden en niet, zoals de stadhouder-koning, de Europese machtsbalans en het verslaan van de Franse koning Lodewijk XIV. Na de dood van Willem III in 1702 konden de regenten weliswaar weer zonder inmenging van de Engelse koning over hun ambten beschikken, maar de internationale verhoudingen waren bepaald: deelname van de Republiek aan de zogenaamde Grote Alliantie⁴³ tegen Lodewijk XIV was een feit en oorlog over de opvolging van de kinderloos gestorven Spaanse koning Carlos II onafwendbaar. De banden met Engeland zouden in de gebeurtenissen van 1747 en 1748 een rol blijven spelen.⁴⁴

Het jaar 1702 was een belangrijk jaar voor de Republiek: Willem III overleed en de Staten van Holland verkondigden dat ze het stadhoudersambt vacant wilden laten. De leidende figuren in Holland werden de staatsgezinden, de voorstanders van de ‘ware vrijheid’ van de periode 1650-1672. In de andere provincies was het onrustig vanwege de overgang, maar Utrecht, Overijssel, Gelderland en Zeeland volgden niettemin. Tevens startte de Spaanse successie-oorlog, het laatste Europese conflict waaraan de Republiek als grote macht zou deelnemen. Deze oorlog zorgde voor grote kosten en nadelige handelsembargo’s, waardoor ongekende schade berokkend werd aan de Nederlandse handel, nijverheid en

⁴² Zie over die afhankelijkheid Porta 1975, p. 269-270.

⁴³ Aan deze brede coalitie namen naast de Republiek Oostenrijk, Engeland, Spanje, Italië en een aantal Duitse vorsten deel.

⁴⁴ Porta 1975, p. 173-253 bespreekt de internationale krachten die van invloed waren op de omwentelingen in 1747 en 1748.

de steden. Door verraad van Engeland werd de Grote Alliantie uiteindelijk gebroken. Oostenrijk en de Republiek waren teleurgesteld, maar hun krachten en financiën bleken ontoereikend voor voortzetting van de oorlog. In 1713 werd de Vrede van Utrecht gesloten, gedirigeerd door Engeland en Frankrijk. Voor de Republiek was de vrede weinig eervol, maar desondanks gunstig voor de handel.

Na 1713 brak voor de Republiek een periode aan van internationale neutraliteit en redelijke binnenlandse stabiliteit. Evenals Engeland en Frankrijk trachtte zij haar koloniën met de beste methoden te exploiteren en haar economische belangen te beschermen, maar zij was niet in staat, noch economisch, noch militair, gelijke tred te houden met haar twee concurrenten. En er kwam een derde bedreiging bij: Pruisen dat een actieve expansiepolitiek voerde en oprukte naar Nederlands grensgebied.

De Republiek raakte opnieuw bij een internationaal conflict betrokken toen de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1747) tussen haar vier buurlanden uitbrak: Frankrijk en Pruisen kwamen tegenover Oostenrijk en Engeland te staan.⁴⁵ Maria Theresia, de dochter van de overleden Karel VI van Oostenrijk, had haar vader opgevolgd, maar kreeg met vijandige troonpretendenten te kampen, waaronder Pruisen dat gesteund werd door Frankrijk. De Republiek wenste niet bij de oorlog betrokken te raken en kon zich dat financieel ook niet veroorloven, maar vanwege eerdere verdragen was afzijdigheid niet mogelijk. Bovendien waren haar belangen in de Zuidelijke (op dat moment Oostenrijkse) Nederlanden daarvoor te groot. De Republiek trachtte te laveren door Maria Theresia te steunen met geld en troepen zonder de tegenpartij de oorlog te verklaren. Maar Engeland, dat in 1744 officieel de oorlog aan Frankrijk had verklaard, drong op actieve ondersteuning en een oorlogsverklaring aan, terwijl Frankrijk het land diplomatiek en later ook militair onder druk zette om neutraliteit af te dwingen.

In de Oostenrijkse (Zuidelijke) Nederlanden ontstond gaandeweg een absurde situatie: de Republiek had daar vanwege verdragen meer legertroepen liggen dan de Oostenrijkse en Engelse bondgenoten, hoewel het land formeel niet in oorlog met Frankrijk was. De Staten-Generaal en het leger hadden geen enkele zin om met de Fransen slaags te raken. De Fransen profiteerden van deze weinig strijd lustige houding en boekten tot aan 1746 overwinning op overwinning in de Oostenrijkse Nederlanden en rukten op naar de grenzen van de Republiek.

In augustus 1746 werden onderhandelingen tussen de Republiek en Frankrijk gestart op een congres te Breda. Als men de zijde van de Engelse en Oostenrijkse bondgenoten zou blijven kiezen, viel een Franse inval te vrezen, evenals verdere schade aan de handel en de verheffing van de prins tot stadhouder. De leidende regenten waren dan ook genegen tot een afzonderlijke vrede met Frankrijk, maar ook de bondgenoten waren inmiddels niet afkerig van vrede,

⁴⁵ Zie over de internationale verhoudingen (1740-1747) en de Oostenrijkse Successieoorlog ook Porta 1975, p. 173-195.

aangezien de oorlog hun voortdurend nederlagen bracht. Door onderlinge verdeeldheid in de Republiek raakten de onderhandelingen in een impasse. Zeeland en Overijssel wilden Frankrijks eisen niet inwilligen.

Ten slotte viel Frankrijk, het twijfelen van de Republiek moe, in april 1747 met een relatief klein leger Staats-Vlaanderen (het huidige Zeeuws-Vlaanderen) binnen om de Republiek te waarschuwen af te zien van haar steun aan Engeland en Oostenrijk. Het doel was diplomatiek en politiek, maar de inval had enorme consequenties. Maatschappelijke spanningen die al langer onderhuids broeiden, kwamen nu aan de oppervlakte.

Maatschappelijke verhoudingen aan de vooravond van de Franse inval

Aan de economische opgang van de Republiek kwam in de achttiende eeuw definitief een eind.⁴⁶ Reeds in de tweede helft van de zeventiende eeuw was de economie in West-Europa gestagneerd en had de Republiek met toenemende internationale concurrentie te maken gekregen. Vanaf omstreeks 1720 zette de achteruitgang door en kregen de steden te maken met verminderde activiteit en een teruggang in het bevolkingsaantal. In de eerste helft van de achttiende eeuw verkeerde de landbouw eveneens in een depressie, onder meer door natuurrampen. Door de grote militaire uitgaven die de vele oorlogen sinds 1672 hadden vereist, namen de staatsschuld en de belastingdruk toe, waardoor er voor nieuwe initiatieven geen ruimte was. De arbeidslonen waren als gevolg van de hoge indirecte belastingen en de daardoor stijgende prijs van eerste levensmiddelen veel hoger dan in de rest van Europa, wat concurrentie onmogelijk maakte en werkloosheid veroorzaakte. Tegelijkertijd verslechterden de levensomstandigheden door het steeds verder stijgende prijspeil. De Republiek verkeerde in de jaren veertig dan ook in een economische crisis, waardoor de sociale onzekerheid onder de bevolking toenam.

De kloof tussen in weelde levende regenten en de rest van de bevolking werd in de stedelijke maatschappij als steeds groter ervaren. De bevolking, met name de middenstand, had het meest te lijden van de economische inkrimping en kon de hoge belastingen maar met moeite opbrengen. Dit leidde tot ontevredenheid, die nog vergroot werd door uitwassen van het oligarchische regeringsstelsel. De regenten vormden een gesloten familieregering, die regeringsambten en stadsbetrekkingen met goede beloningen zoveel mogelijk onder elkaar verdeelden. Dit werd soms zelfs bij toerbeurt geregeld door schriftelijke overeenkomsten, de zogenaamde contracten van correspondentie. Aanvankelijk waren die ingesteld om mogelijke onenigheid te voorkomen, maar gaandeweg werden ze

⁴⁶ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van: Van Dillen 1970, p. 284-290, 467-476; Geyl 1936, p. 4-14; Israel 1998, p. 998-1018; De Jongste 1993-1994, p. 46-47; De Jongste 1992, p. 34-40; Kloek en Mijnhardt 2001, p. 37-57; De Voogd 1914, p. 15-62. Zie voor de almene achtergrond van de schutterijen in Holland Knevel 1994.

De zeer zwaarlijvige en kreupele Gillis van den Bempden (1697-1748, in 1747 burgemeester van Amsterdam) wordt door twee lakeien uit zijn koets geholpen en naar de vergaderzaal geleid. Deze regent, alias 'de Kruk', wordt als een van de afschuwwekkendste leden van het Amsterdamse regentenpatriciaat beschouwd vanwege zijn liederlijke gedrag en zijn geringe bekwaamheid [door Anton Pieck; in Bicker Raye 1935]

vooral gebruikt om opvolging binnen de eigen kring veilig te stellen. Het aantal families dat in de race was voor ambten en macht nam daardoor af.

De regenten verzamelden op die manier talloze, vaak lucratieve, stadsbetrekkingen voor familie en vrienden, waarmee zij zich schaamteloos verrijkten. Ze lieten zich ook wel betalen voor toewijzing van een ambt aan een bepaalde persoon. Al deze functies vervulden zij niet persoonlijk, maar zij lieten ze met grote regelmaat door vervangers waarnemen, terwijl ze zelf het grootste deel van het geld opstrekten. Ook in het geval van een misdrijf konden regenten misbruik maken van hun positie door financiële schikkingen te treffen en dit laatste deden zij ook met de belastingpachters.

De situatie in Amsterdam, waar het merendeel van de praatjespamfletten betrekking op heeft, lag enigszins anders, maar er waren niet minder misstanden.⁴⁷ De burgemeesters en oud-burgemeesters heersten in die stad oppermachtig: zij waren van oudsher bekleed met een uitgebreid gezag en mochten evenals tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk hun eigen kiezers, de schepenen, benoemen. Schriftelijke overeenkomsten waren in die stad dan ook overbodig. Maar

⁴⁷ Over de Amsterdamse economische en sociaal-politieke situatie: Frijhoff en Prak 2005, dl. II-2, p. 219-333; over de Amsterdamse familieregering: Elias 1923, p. 193-214 en De Voogd, p. 32-62.

de misbruiken voortvloeiend uit de machtspositie van de burgemeesters waren vergelijkbaar en eveneens talrijk, terwijl de te verdelen buit door de vele posten veel groter was.

Mede onder invloed van de eigen economische nood, de hoge prijzen en de zware belastingen boezemde de baatzuchtige regenten-oligarchie de burgerij en het gewone volk afkeer in. De luxueuze levensstijl van de regenten, hun verwaand en laatdunkend optreden jegens de rest van de bevolking en hun gesjoemel met de belasting verslechterden hun reputatie nog meer. Om zich te onderscheiden reden regenten in koetsen, hadden ze paarden, vele dienstdoden, kostbare verzamelingen, een fraaie gevel en vaak ook een buitenhuis. Werken met de hand achtten zij volstrekt minderwaardig. Er was kortom een situatie ontstaan die felle protesten opriep. In deze context moeten zowel de *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37) als het *Rotterdams Beurs Praetje* (40) en het *Straat-Praetje* (41) – en in mindere mate ook het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38) – gelezen worden, waarin de rijkdom en het gedrag van regenten en andere overheidsdienaren aan de kaak gesteld worden.

De frustratie werd in de steden nog vergroot, omdat de bevolking zich door de regenten gekortwiekt voelde als het ging om haar oude rechten. Van oudsher, zo was het idee, hadden de gilden en de schutterijen burgers de mogelijkheid geboden hun economische belangen te verdedigen en hun politieke verlangens te uiten. Feitelijk had deze mogelijkheid alleen voor de beginjaren van de Opstand gegolden (tot 1581, toen de Staten van Holland aan invloed van onderop een einde maakten), maar in het collectieve geheugen was dit voormalige recht nog steeds verankerd en werd het geïdealiseerd. Stadsbestuurders trachtten deze corporatieve organisaties sindsdien steeds verder buitenspel te zetten, bijvoorbeeld door zich te bemoeien met de officiersbenoemingen van de schutterijen. In 1747-1748 werd door de burgerij opnieuw, evenals in 1672, op de oude rechten en privileges gewezen en behartigde de schutterij, die door de oorlog en onrust in hoogste staat van paraatheid was gebracht, conform de traditie de belangen van de burgers.⁴⁸ Er vonden bijeenkomsten plaats in het oefen- en ontmoetingsgebouw van de schutterij (de Doelen), waar rekesten en pamfletten opgesteld werden. Aangezien de regenten voor hun bescherming afhankelijk waren van de schutterijen, die de stad moesten bewaken en de orde en rust moesten handhaven, konden zij hun eisen niet zomaar naast zich neerleggen. Hun eerste eis betrof het herstel van het stadhouderschap.

De Oranjeprijs werd door het volk traditioneel gezien als redder in nood en behartiger van de volkswil, zo ook in 1747. Het volk schreeuwde om de verheffing van Willem IV van Oranje-Nassau, stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Gelderland. Willem IV wilde echter wel de macht, maar niet de hervormingen en van volksoproer moest hij al helemaal niets hebben. Dit tot ergernis

⁴⁸ Zie over de gecompliceerde verhouding tussen schutterij en burgerij, door tijdgenoten vaak als synoniem gezien, bijvoorbeeld De Jongste 1984, p. 132.

van zijn raadsheer Willem Bentinck, zoon van de graaf van Portland, die een vertrouweling was geweest van wijlen Willem III.⁴⁹ Bentinck wilde, met de hulp van Engeland, de regering in Oranje's voordeel hervormen en een anti-Franse politiek instellen. De opstandige Oranjegezinde burgers, hoe heterogeen die groep ook was, wilde hij hiertoe als instrument gebruiken.

1747: oorlog, verheffing van de prins en aanhoudende onrust

De invasie van de Fransen in Zeeland had een enorme impact op de binnenlandse politiek.⁵⁰ De zwakte van het Nederlandse leger deed pijnlijke herinneringen aan 1672 herleven. In de Zeeuwse steden heerste angst, paniek en woede en de roep om herstel van het stadhouderschap ging gepaard met incidenten. Eind april verklaarden de Staten van Zeeland officieel het herstel van het stadhouderschap. Inmiddels was de onrust ook overgeslagen naar Rotterdam: de stad was bedekt met oranje versierselen, kanonschoten bulderden in de haven en de kerken luidden onophoudelijk. De opschudding verspreidde zich naar andere Hollandse steden, die eveneens in oranje gehuld werden en waar grote demonstraties plaatsvonden. Zelfs de Amsterdamse burgemeesters moesten eraan geloven; zij werden gekoeieneerd door het volk op de Dam.⁵¹ Op 2 mei werd een oranje banier ontvouwd van het Amsterdamse stadhuis ten teken dat de vreedschap met eenparigheid van stemmen besloten had het stadhouderschap te herstellen. Ook hier bulderden de kanonnen in de haven en werd er de hele nacht gefeest. Staatsgezinden en katholieken die weigerden oranje kokardes en lintjes te dragen, werden in de grachten gegooid.

Door de omwenteling van Amsterdam werd de zaak beslist: op 3 mei werd Willem IV officieel stadhouder van Holland en een dag later benoemden de Staten-Generaal hem tot opperbevelhebber van de Unie. Hartstochtelijke vieringen met banketten en vuurwerk barstten los in heel Den Haag en elders in Holland. Het feestgedruis in Amsterdam vormt de achtergrond van het *Koffy-Huis-Praatje* (34). In vergelijking met de vele lofzangen op de prins en de lasterstukken tegen de regenten, is het zeer gematigd van aard: wel vóór de prins, maar niet tegen de zittende regering. Utrecht en Overijssel volgden het voorbeeld van Holland en

49 Interessant over het leven van Bentinck is de 'documentaire' roman van Hella S. Haasse *Mevrouw Bentinck. Onverenigbaarheid van karakter & De groten der aarde* gebaseerd op brieven, dagboekantekeningen en zelfportretten op schrift. Zie voor achtergrondinformatie over deze periode het hoofdstuk 'Willem Bentinck 1740-1750' (Haasse 2000, p. 507-605).

50 Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van: Israel 1998, p. 1067-1072; De Jongste 1992, p. 32-59; Geyl 1936, p. 4-24; Porta 1975, p. 196-253; De Voogd 1914, p. 63-92.

51 Dat ik hier en in het vervolg spreek van 'het volk' en 'de bevolking' wil geenszins zeggen dat een ieder actief deelnam aan de oproeren. Het merendeel van de mensen zal alleen toeschouwer geweest zijn. Ofwel omdat zij voorstanders waren van de zittende regering, ofwel omdat zij de traditionele eerbied voor hun wettige overheid in ere hielden. Velen koesterden bovendien een afkeer van ware volksinvloed en van de vele pamfletten met een opruiend gehalte, omdat die de mensen konden ophitsen (Blaak 2004, p. 218-220; Porta 1975, p. 239).

Het vuurwerk en de stellage met allegorische voorstellingen ter gelegenheid van de inhuldiging van Willem IV eind juli 1747 in Utrecht, overeenkomstig de beschrijving in het *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* [Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 17667 *Nauwkeurige Beschryving*]

Zeeland spoedig en midden mei was Willem IV de eerste stadhouder van alle provincies van de Unie. Het *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* (35) bespreekt de festiviteiten van eind juli in Utrecht rond de verheffing en de inhuldiging van de prins aldaar.

De bevolking, nog steeds woedend op de regenten en op de Fransgezind geachte katholieken, nam geen genoegen met herstel van het huis van Oranje. Men had allerlei andere, elkaar soms tegensprekende, eisen, zoals deelname aan het stadsbestuur, inperking van de corruptie en andere misbruiken van regenten, herstel van het prestige van de Republiek, onderdrukking van het katholicisme, een plan tot herleving van handel en nijverheid en hier en daar klonk de roep om striktere handhaving van de religieuze (gereformeerde) regels. Tot dan toe had er weinig geweld plaatsgevonden, maar de hooggespannen verwachtingen leidden tot opwinding en incidenten, vooral ten aanzien van katholieken. De prins ondernam echter niets; hij was blij dat alles in zo'n korte tijd en met weinig bloedvergieten was afgelopen. Dit tot frustratie van Bentinck en tot teleurstelling van het volk.

De vredesonderhandelingen in Breda waren inmiddels afgebroken en men vreesde voor verdere aanvallen van de Fransen, maar de Engelsen waren de Republiek te hulp geschoten. Willem IV was wel een enkele maal bij het leger aan-

wezig geweest, maar liet het opperbevel over aan zijn zwager, de Engelse hertog van Cumberland. Zeeland genoot de bescherming van een Engels eskader en de Engels-Nederlandse troepen wisten – ondanks vele nederlagen – te verhinderen dat Maastricht veroverd werd. Kort daarop sloegen de Fransen beleg voor Bergen op Zoom. De prins zocht intussen naar middelen om de oorlog te financieren. De steden besloten hem de financieel lucratieve postmeesterplaatsen aan te bieden, waarvan hij de inkomsten aan de Staten-Generaal moest afdragen. Amsterdam weigerde, maar besloot wel om de inkomsten uit de postertijen ten behoeve van de stad te laten komen in plaats van aan de ambtsdrager. Een zware vermogensheffing, de zogeheten ‘milde’ of ‘liberale’ gift, zou voor verdere financiële ondersteuning moeten zorgen. Tot vreugde van de stadhouder stemden de Staten van Holland op 12 september met het voorstel tot invoering in. Maar niet iedereen deelde in die vreugde: er volgde veel protest, onder meer in pamfletten, tegen deze geldheffing met haar verschillende vrijstellingen.

De opnieuw verhoogde belastingdruk en de ongekend wrede inname van Bergen op Zoom door de Fransen op 16 september leidden tot een nieuwe golf van onrust; de aanstelling van de prins had nog weinig veranderingen teweeggebracht.⁵² Men verwachtte dat hij misbruiken uit de weg zou ruimen en gehate bestuurders af zou zetten. Regenten en katholieken kregen de schuld van de val van Bergen op Zoom en werden in september opnieuw door het hele land gewelddadig bejegend. Het *Boere Schuit-Praatje, Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt* (36) en zijn *Vervolg* (37) getuigen van de onrust en dragen bij aan de stemmingmakerij door de regenten te hekelen. Op 22 september veroordeelden de Staten van Holland katholieke provocatie en protestantse wraak in een plakkaat.

Maar de focus van de opwinding was reeds veranderd: enige Rotterdamse burgers, onder wie de banketbakker Laurens van der Meer – die een belangrijke rol in de hervormingen zou blijven spelen – wilden veranderingen afdwingen. Ze verzamelden handtekeningen en dienden verzoekschriften in. Men eiste onder meer de verkoop van ambten ten bate van het land – dit zou de belastingdruk moeten verminderen en een einde moeten maken aan de begeevingspraktijk van de regenten – en erfelijkheid van het stadhouderschap in mannelijke en vrouwelijke lijn (Willem IV had op dat moment alleen een dochter). In dit laatste punt werden zij door het hof gesteund; het eerste werd door de prins verworpen.

In november 1747 bood een groep van burgers onder leiding van de porseleinverkoper Daniël Raap in Amsterdam een vergelijkbare petitie aan de vroedschap aan. De eisen waren een volledig erfelijk stadhouderschap, keuze van schutterskapiteinen en officieren uit de burgerij in plaats van uit leden van regentenfamilies, verkoop van stadsambten aan de meestbiedende ten behoeve van de stadskas en herstel van de gilden in hun vroegere privileges. Door middel

⁵² Bergen op Zoom was na een felle verdediging van negen weken toch in handen van de Fransen gevallen, waarna in de stad ongekende wreedheden, plunderingen en mishandelingen van inwoners plaatsvonden. Niet alleen de Republiek, maar heel Europa was geschokt (zie hierover bijvoorbeeld Van Nimwegen 1997).

van aangeplakte briefjes werd in de hele stad opgeroepen om op 9 november samen te demonstreren op het Damplein, maar dit oproer kon gemakkelijk de kop in gedrukt worden. Concessies aan de volksbeweging volgden wel: op voorstel van de prins werd door de Staten van Holland bepaald dat de grootste misbruiken bij wet afgeschaft zouden worden en kort daarna werd het stadhouderschap erfelijk verklaard in de mannelijke en vrouwelijke lijn, al bestond er onder de regenten groot bezwaar tegen. De meeste overige gewesten volgden weldra het Hollandse voorbeeld. In de noordelijke provincies duurde het verzet tot in het voorjaar van 1748.

De klachten van de bevolking over de zware belastingdruk bleven onverminderd aanhouden. In december werd Amsterdam opnieuw onder druk gezet om de inkomsten uit de posterijen ter beschikking van het land te stellen, maar de stad bleef weigeren vanwege het belang ervan voor de koophandel. Aan de grootste misstanden bij de begeving van de ambten was in 1747 weliswaar een eind gemaakt, maar het gezag van de regenten was onaangetast gebleven en de meesten zaten nog op hun zetels. Kortom, krachtadig optreden van de stadhouder ontbrak vooralsnog en zo bleef de onrust onder de bevolking voortduren.

1748: pachtersoproer en Doelistenbeweging

Op 30 april 1748 werd een voorlopig vredesakkoord te Aken ondertekend (17 oktober zou de definitieve vrede een feit zijn), dat inhield dat de Republiek niet met eer, maar wel zonder verlies van grondgebied een einde aan de oorlog kon maken.⁵³ Dit leidde tot allerlei festiviteiten en uitingen van Oranjegezindheid bij het volk, waarbij men opnieuw blijk gaf van een diepe afkeer van de regenten.

In Friesland begon eind mei een nieuwe fase van revolutionaire onrust, die zich over het hele land zou verspreiden. In dat gewest was de macht evenals in Holland in handen van een oligarchie van een beperkt aantal families, de zogeheten grietmannen, die hun gezag dikwijls ten bate van zichzelf exploiteerden. Corruptie met ambten en gekonkel met belastingpachters waren aan de orde van de dag. Wanordelijkheden op het platteland tegen de machtige grietman-

⁵³ Voor deze paragraaf heb ik gebruik gemaakt van Elias 1923, p. 209-214; Israel 1998, p. 1072-1078; Geyl 1936, p. 25-156; De Jongste 1992, p. 32-59; De Jongste 1993-1994, p. 45-57; Porta 1975, 253-268; De Voogd 1914, p. 990-208. De studies van Geyl, De Voogd en Porta hebben de kritiek gekregen dat zij tezeer de nadruk op de Amsterdamse situatie leggen en eenzijdig bronnenmateriaal hebben gebruikt, waardoor zij niet voldoende recht doen aan de burgerbeweging. Deze kwam niet louter in actie door de bemoeienis van het hof, uit de macht gestoten regenten, Engelse agenten en geld, maar er waren ook eigen, onafhankelijke drijfveren (De Jongste 1993-1994, p. 55-57 en n. 9, 10, 11 onder verwijzing naar onder andere Boone en Prak 1995, p. 99-134 en Prak 1989, p. 165-173). Voor een reconstructie van de gebeurtenissen zijn deze oudere studies echter een onmisbare bron, temeer daar mijn corpus grotendeels gericht is op Amsterdam. Vanwege dit laatste besteed ik ook weinig aandacht aan de onlusten in het noorden en in andere Hollandse steden als Leiden en Haarlem (zie hierover De Jongste 1984 (Haarlem); De Jongste 1992, p. 42-44 (het noorden); De Jongste 1993-1994, p. 48-50 (het noorden), p. 50-52 (Haarlem en Leiden) en Prak 1991, p. 365-393 (Leiden)). Zie over oproeren in de zeventiende en achttiende eeuw ook Dekker 1982.

nen sloegen over op de steden. De haat van het volk richtte zich tegen de belastingpachters, van wie sommigen zeer rijk waren geworden door allerlei afpersingen. In feite was het oproer niet alleen een verzet tegen de zware belastingdruk, maar ook tegen de misstanden van het oligarchische stelsel. Men streefde naar een billijkere regeling van het belastingstelsel, die de minder gegoeden zou ontlasten en die de oorzaken van maatschappelijke ongelijkheid zou verminderen. Ook in de meeste andere gewesten ontstonden opschuddingen tegen de pachters, maar alleen in Holland droegen ze een ernstig karakter. Het *Boere Praetje tus-schen Kees en Gys* (38) is negatief over de zich verrijkende belastingpachters.

Al in 1747 was in pamfletten aangedrongen op vervanging van de verpachting door rechtstreekse inning van de belastingen door van regeringswege aangestelde collecteurs. De pachters waren corrupt, persten de bevolking af en gooiden het met sommige regenten op een akkoordje. Dit zat de bevolking dwars. De Staten van Holland publiceerden op 12 juni 1748 een waarschuwing aan de burgerij zich niet tegen de pachters te verzetten en af te wachten, aangezien aan een nieuw fiscaal stelsel werd gewerkt. Toch braken er onlusten uit tegen pachterskantoren en -huizen. In Haarlem en Leiden, de twee steden die het meest onder de economische nood en werkloosheid gebukt gingen, kwam de bevolking het eerst in opstand. Schutters waren onwillig om de huizen te verdedigen en organiseerden vergaderingen, waarin eisen voor de burgemeesters geformuleerd werden. Dergelijke bijeenkomsten van burgers en schutters verspreidden zich snel over Hollandse steden en het oproer in Haarlem, Leiden en ook Den Haag bespoedigde een ronde van ernstige rellen in Amsterdam.

Op 24 juni 1748 barstte het oproer op de Botermarkt los met baldadigheden tegen het kantoor van de boterpacht, waarna verschillende huizen van pachters – zo'n twintig in totaal – werden geplunderd. De schutters weigerden aanvaankelijk in te grijpen, zodat de regering machteloos stond tegenover het razende volk. Toen op de tweede dag ook huizen van andere rijken het moesten ontgelden, grepen de schutters ten slotte in, waarbij slachtoffers vielen. Op dezelfde dag, 25 juni, verscheen Willem IV in de Staten van Holland om afschaffing van de verpachtingen te adviseren en daarvoor andere belastingen in de plaats te stellen. Hieraan gaven de Staten van Holland, inclusief Amsterdam, ogenblikkelijk gehoor en de toespraak van de prins werd in druk verspreid, maar het zou nog een tijd duren alvorens men het eens was over alternatieve belastingen. De prins wenste tevens dat alle andere bezwaren over de begeving van ambten uit de weg geruimd zouden worden en dat de posterijen ter beschikking van het land zouden komen, maar Amsterdam liet op 3 juli weten daartoe nog steeds niet bereid te zijn. Dit zorgde opnieuw voor afkeuring onder de bevolking. Verschillende agenten van de Oranjepartij, met name Willem Bentinck, stookten het volk nog verder op.

Er ontstonden twee niveaus van protest. De radicaalste burgers richtten zich onder leiding van de Haarlemse patroontekenaar Henrik van Gimnig met elf artikelen, bekend geworden onder de naam 'concept', tot de Amsterdamse vroed-

schap.⁵⁴ Hierin werden vergaande veranderingen voorgesteld. In de eerste plaats de verkiezing van de schuttersofficieren door de schutterscompagnieën zelf in plaats van door de regenten (de eis van de 'vrije krijgsraad'), opdat de schutterij onafhankelijk zou worden en de krijgsraad op den duur als zelfstandig orgaan naast het stadsbestuur zou functioneren. Voorts eiste men onder meer de verkiezing van de vroedschap en van de burgemeesters door de burgerij, het recht op nominatie van de bewindhebbers van de Oost- en West-Indische Compagnieën uit ervaren kooplieden, herstel van privileges en de verkoop van ambten. Men vond voor dit alles legitimatie in het verleden, met name in 1572 en 1672, toen het volk eveneens onder leiding van de schutterijen had gevochten voor zijn vrijheid. Door middel van pamfletten en talloze vergaderingen in herbergen, koffiehuisen en vergaderruimten van de schutterijen werden de eisen gepropageerd. Weldra klonk ook de roep om uit elke schutterswijk afgevaardigden te kiezen.

De meer gematigde partij werd gesteund door de kring rond de stadhouder, die doorging met intimidatie van de regenten met het oog op verzwakking van de Amsterdamse vroedschap en consolidatie van alle politieke macht in handen van de stadhouder. In pamfletten werden Amsterdamse regenten als egoïstisch en corrupt afgeschilderd, alleen geïnteresseerd in het monopolie op lucratieve ambten en het vullen van de eigen zakken. Evenals in 1672 klonk de beschuldiging van landverraad en heulen met de Fransen. De Oranjepartij stond onder meer via de inmiddels naar Amsterdam gehaalde Rotterdammer Laurens van der Meer en de Amsterdammer Daniël Raap in contact met de bevolking. Deze groep stelde een stuk op dat bekend stond als 'de drie artikelen'.

Het was hun bedoeling om de radicale elf artikelen opzij te schuiven. De drie artikelen hielden het volgende in: overdracht van de postdienst van de stad in handen van de stadhouder, introductie en uitvoering van maatregelen (waartoe in de Staten van Holland reeds eerder besloten was) om vriendjespolitiek bij de begeving van ambten tegen te gaan en herstel van de oude privileges ten aanzien van de gilden. Aan dit laatste punt werd de eis van de vrije krijgsraad toegevoegd: hoge officieren van de schutterscompagnieën moesten voortaan uit de gegoede burgerij gekozen worden en onafhankelijk zijn van de regenten. Ook deze artikelen werden gedrukt en verspreid.⁵⁵ Zo was de stand van zaken begin augustus 1748.

In augustus kwamen zowel de radicale democraten als de gematigde partij in vergadering bijeen in de Kloveniersdoelen – vandaar dat deze protestbeweging de naam Doelistenbeweging kreeg – en tussen hen onstond een concurrentiestrijd. De menigte mensen die de vele bijeenkomsten bezocht, groeide en bestond uit allerlei slag van volk, dat er voor een deel puur uit nieuwsgierigheid op afkwam. Dat de gematigde partij de steun van de prins genoot, werkte aanvanke-

54 Kn. 17965 en Kn. 17966-17967 bevatten de elf artikelen.

55 Kn. 17978; Kn. 17979.

lijk in hun voordeel. De drie artikelen werden op 17 augustus aan de vroedschap aangeboden, die na beraadslagingen op 20 augustus met een teleurstellend antwoord kwam. Toen een duidelijk signaal van de prins uitbleef, kregen de burgers genoeg van de vage beloften van Raap en de zijnen en verschenen er zowel pamfletten waarin Raap werd geprezen als geschriften tegen zijn partij vanwege de gebrekkige resultaten. Ook de drie artikelen kwamen onder vuur te liggen. Het *Eenvoudig Schuyt-Pratje* (39) verdedigt de drie artikelen en verheerlijkt hun leider Daniël Raap.

Op 26 augustus toog Raap opnieuw naar de burgemeesters om met kracht aan te dringen op een afdoende antwoord op het rekest, omdat zijn mannen anders de burgerij niet in bedwang zouden kunnen houden. Maar wederom was het antwoord – een zogenaamd ‘Fiat’ met beperkingen – onbevredigend. Van der Meer trachtte de onrust zoveel mogelijk te stillen met de ongegronde mededeling dat de prins naar de stad zou komen. Na een nieuw bezoek van Raap aan de burgemeesters besloten deze niet zonder tegenzin een tweede ‘Fiat’ uit te spreken, nu onvoorwaardelijk. Maar goedkeuring van de raad ontbrak, zodat het op de Doelen wederom tot heftige debatten kwam, waarbij gevreesd werd voor geweld. De toestemming van de raad een dag later kon de radicalen niet meer intomen: zij herwonnen terrein en propageerden hun democratische plannen, waarvan het kiezen van afgevaardigden uit de wijken onder protest van Raap uitgevoerd werd. De ruziënde partijen waren niet op de hoogte van het besluit van de vroedschap van 28 augustus om haar ontslag aan te bieden aan de stadhouder en hem te verzoeken de regering te hervormen.

Intussen was er een delegatie van de gematigden naar de prins afgereisd om op zijn komst naar de stad aan te dringen. Zij kwamen op 28 augustus terug met het bericht dat de prins binnen vier dagen zou arriveren. Bentinck kwam op 29 augustus reeds aan, maar de prins, die nog steeds niet van zins was om de regering te veranderen, besloot op goedkeuring van de Staten van Holland te wachten. Raaps populariteit daalde nog verder door het uitblijven van de komst van de stadhouder: een nieuw verzoekschrift van zijn hand, dit keer van acht artikelen, werd smalend ontvangen en men beschuldigde hem ervan de bevolking maar wat wijs te maken. Ook werd hij er openlijk van verdacht – overigens ten onrechte – achter een rekest te zitten ten gunste van de zittende regering. Van Gimnig trad samen met de sloopstimmerlieden, de ‘Bijltjes’, overal in Amsterdam op tegen Raaps verzoekschrift om te voorkomen dat het ondertekend werd. Raap, die van eigenbelang beschuldigd werd, moest uiteindelijk uit de Doelen wijken. Bentinck manoeuvreerde handig tussen de partijen: hij vertelde Van der Meer, Raap en Van Gimnig dat ze beschikbaar moesten zijn voor de zaak, maar dat de prins alle problemen zelf zou oplossen.

Op 2 september arriveerde de prins dan eindelijk in Amsterdam. Hij gaf er echter de voorkeur aan zijn tijd *wining and dining* door te brengen met de burgemeesters in plaats van te praten met de steeds heftiger demonstrerende burgers. Uiteindelijk zag de stadhouder in dat hij er niet onderuit kwam om de bur-

gemeesters weg te sturen en de vroedschap te zuiveren. Op 5 september ontsloeg hij hen met tegenzin, maar de keuze van nieuwe burgemeesters verhoogde de desillusie van de bevolking: ze waren alle vier afkomstig uit gevestigde regentenfamilies en ook onder de nieuwe vroedschapsleden bevonden zich tal van lieden uit de regentenklasse. Slechts enkele kooplieden zonder banden met regentengeslachten werden aangewezen. Op 9 en 10 september vonden demonstraties plaats voor een 'vrij' schuttersbestuur, toen de prins de indruk gaf de burgers op dit punt tegemoet te willen komen. Maar na onrust in de wijken over de keuze van de kapiteins, liet Willem IV toch alles bij het oude en vertrok hij naar Den Haag, de bevolking van Amsterdam verward en ontevreden achterlatend.

Het bleef nog een tijd onrustig in de stad en er verschenen vele pamfletten, waaronder wederom de acht artikelen van Raap.⁵⁶ Dit pamflet was het nieuwe stadsbestuur een doorn in het oog en het werd verboden. Om straf en censuur te ontlopen, werden vele stukken in Den Haag vervaardigd. De pamfletten bevatten zowel kritiek op de prins als op het Amsterdamse stadsbestuur en de Doelistenleiders. De vervolging van pamfletschrijvers en -drukkers zou vanaf begin 1749 de hoogste prioriteit krijgen. Terugkeer naar orde was gewenst.

Met de wetsverzettingen in Amsterdam was het oproer in Holland nog geenszins gestild: in Haarlem en Leiden, waar de grootste frustratie onder de burgerij heerste als gevolg van de economische neergang, heerste in het najaar van 1748 nog hevige opschudding. Ook daar zuiverde de prins de vroedschap, maar volgens de bevolking op inadequate wijze. Op 16 november kwamen stadhoudelijke troepen in Leiden eigenhandig de rust herstellen en deed de magistraat alle vergaderingen en demonstraties in de ban. In de andere stemhebbende steden vonden eveneens wetsverzettingen plaats, maar de burgerbeweging kreeg nergens de hervormingen die zij gewenst had. Over allerlei kwesties bleef onenigheid bestaan en dat vormde een voedingsbodemp voor opwinding en relletjes. Deze situatie van verdeeldheid zou ook door het plotselinge overlijden van de prins in 1751 niet opgelost worden.

Datering van de twee Boere Schuut-Praatjes

Het *Boere Schuut-Praatje Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt* (36) en zijn *Vervolg* (37) hebben betrekking op het Amsterdam van 1747. De volkswoede richtte zich aldaar op impopulaire (oud-)burgemeesters als Jan Six, Jan Sautijn en Gillis van den Bempden.⁵⁷ Dit gebeurde onder meer in talloze pamfletten waarin regenten op uiteenlopende manieren (in gesprekken, verhandelingen, gedichten en brieven) werden gehekeld en zwartgemaakt, zo ook in de *Boere Schuut-Praatjes*.⁵⁸ In

⁵⁶ Kn. 18056-18057. De oorspronkelijke acht artikelen staan in Kn. 17998-17999. Zie over de gevolgen van de Doelistenbeweging, waaronder de onrust na het vertrek van de prins en de pamfletten: Geyl 1936, p. 145-156 en De Voogd 1914, p. 209-243.

⁵⁷ Geyl 1936, p. 82; Elias 1923, p. 200; De Voogd 1914, p. 42-43.

⁵⁸ Een voorbeeld van een zeer opruiend pamflet, dat omstreeks dezelfde tijd verscheen en scherpe kritiek

deze teksten worden ze door boeren beschimpt. Tot ver in 1748 zouden dergelijke gesprekspamfletten met boeren als kritische woordvoerders verschijnen.

De pamfletten zijn waarschijnlijk eind september, begin oktober verschenen, aangezien gerefereerd wordt aan verschillende gebeurtenissen uit het voorjaar tot en met september 1747. In het eerste *Boere Schuit-Praatje* bespreken de boeren de val van Hulst in april 1747, de verheffing van de prins tot stadhouder midden mei en de telkens oplaaierende onlusten in Amsterdam jegens katholieken die het, zich al dan niet openlijk verheugend over de Franse voorspoed, soms lelijk moesten ontgelden.⁵⁹ Voorts wordt gereageerd op de val van Bergen op Zoom op 16 september 1747.⁶⁰ Uitgebreid staan de boeren stil bij de omvangrijke en duidelijk zichtbare prostitutie in Amsterdam, en ook dit biedt een aanknopingspunt voor nadere datering.⁶¹ In augustus voerde de kerkenraad een onderzoek uit naar misstanden in de hoer- en speelhuizen, dat met een verzoek om maatregelen bij de burgemeesters werd gedeponneerd. Op 7 september werd in de kerkenraadvergadering het antwoord van de burgemeesters bekendgemaakt: zij beloofden maatregelen te nemen. In praktijk kwam daar echter nauwelijks iets van terecht. Omstreeks dezelfde tijd speelde een uitzonderlijke zaak van de kerkenraad tegen de beruchte hoerenwaardin én lidmaat van de gereformeerde kerk Maria van Waardendorp.⁶²

Een bijkomend argument voor de datering eind september, begin oktober is dat de sprekers op weg zijn naar (en in het *Vervolg* afkomstig zijn van) de jaarlijkse Amsterdamse kermis. Deze werd traditioneel in de tweede helft van september gehouden.⁶³ De sprekers gaan ook in op het actuele verbod op toneel op de kermis. Vanwege de oorlogssituatie en de binnenlandse onrust werden vele kermissen op aandrang van de kerkenraad getroffen door verboden en versoberingen. Dat gold ook voor die van Amsterdam: 't Spul [spel] en Tyjater is verboden', met andere woorden: er mochten geen toneelstukken opgevoerd worden.⁶⁴ Uitwij-

jegens de regenten bevat, is *Het Gedrag van de Regenten of Bestiëders van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Kn. 17755-17757), gepubliceerd in het Engels en in het Nederlands. Dit stuk werd verboden (Heersink 1995, p. 71; Jongenelen 1998, p. 1).

⁵⁹ Over Hulst: Kn. 17744, p. 9; over de verheffing van de prins: Kn. 17744, p. 8; over de religieus getinte onlusten: Kn. 17744, p. 15-16.

⁶⁰ Kn. 17744, p. 10. Aagt betreurt het 'Dat zulk een kostelyke Stad, // Daer yder zo veul moed op had, // En die zo lang nog wierd behouwen, // De Vyand, Winnaer most beschouwen; // Die d' arme Mengzenheit vermoort.' Waarschijnlijk doelt ze op Bergen op Zoom dat na een felle verdediging van negen weken toch in handen van de Fransen gevallen was, waarna ongekende wredeheden, plunderingen en mishandelingen plaatsvonden (zie hierover Van Nimwegen 1997).

⁶¹ Kn. 17744, p. 4-5.

⁶² Over deze actie van de kerkenraad: Van de Pol 1996, p. 166, 373-375. Over Maria van Waardendorp: Van de Pol 1996, p. 169-170. Hoewel prostitutie in Amsterdam verboden was sinds de Alteratie in 1578 tierde de bedrijfstak er welig en had Amsterdam in binnen- en buitenland de reputatie van prostitutiestad (Van de Pol 1996, p. 160).

⁶³ De Amsterdamse kermis begon van oudsher op de eerste zondag na de feestdag van St. Lambert op 16 of 17 september (Keyser 1976, p. 11).

⁶⁴ Kn. 17744, p. 12. Over de verboden op attracties, vooral in 1746-1749: Sierman 1990, p. 138.

ken naar de schouwburg was er tot teleurstelling van de boeren niet bij, aangezien die in mei om dezelfde reden gesloten was: ‘De deur is toe, men speelt’ er niet.⁶⁵

Het *Vervolg van het Boere Schuitpraatje* is waarschijnlijk kort na het eerste vervaardigd, aangezien het weinig nieuws toevoegt: het verwijst naar de nieuwe kapitaalsbelasting, de ‘milde of ‘liberale gift’, waartoe op 12 september door de Staten van Holland was besloten.⁶⁶ Daarnaast bevat het een toespeling op een loterij, klaarblijkelijk een actueel onderwerp op dat moment, aangezien in meer gesprekspamfletten uit die tijd kritische en spottende opmerkingen over het loterijwezen gemaakt werden.⁶⁷ Deze belangstelling werd waarschijnlijk ingegeven door de zesentwintigste staatsloterij, waarvan de collecte was begonnen op 14 augustus en die op 2 oktober ‘Eenigsints verandert’ opnieuw werd vastgesteld.⁶⁸

Casus: twee Boere Schuit-Praatjes⁶⁹

Inleiding: inbedding en encensering

De titel van de beide pamfletten introduceert de sprekers en de gesprekslocatie:

Boere Schuit-Praatje, Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt; Varende na Amsterdam. Te Middelburg, by Cornelis Jacobsen. (36)

Het *Vervolg van het Boere Schuitpraatje* (37) vindt plaats op de terugweg in de schuit ‘Varende van Amsterdam’.⁷⁰ Tevens wordt een vierde spreker aangekondigd: ‘En nu wederom van daar [Amsterdam], nevens een Koopman, uit de zelve Stad’. Het titelblad van beide pamfletten vermeldt de drukker Cornelis Jacobsen uit Middelburg. Hij drukte in de periode 1742-1748 vaker pamfletten met een Amsterdamse thematiek.⁷¹ Bij hem verscheen tevens een ander gesprekspamflet uit 1747 tussen boeren die zich kritisch uitlaten over regenten: *Vervolg van de Boere Zamenspraak gehouden tussen Jaap, Kees, en een oud Grootje*.⁷²

65 Kn. 17744, p. 12. De Amsterdamse schouwburg werd in mei 1747 op aandrang van de kerkenraad gesloten wegens de oorlog met Frankrijk en ging pas na twee jaar weer open (Worp 1920, p. 191-192).

66 De koopman hierover: ‘De ingezeetne moeten lyden, // Om door een vrye en milde hand, // (...) ’s Lands Schat-kist te verryken’ (Kn. 17745, p. 5).

67 Kn. 17745, p. 15: de koopman wordt in verband gebracht met een loterij waarvan hij geprofiteerd zou hebben. Andere gesprekspamfletten tussen boeren met opmerkingen over loterijen: Kn. 17746-17748.

68 Kn. 17809 bevat deze aankondiging van staatswege. Volgens dit pamflet is de collecte begonnen op maandag 14 augustus. Op zaterdag 21 oktober zal de collecte sluiten, tenzij de loten eerder uitverkocht zijn. De trekking wordt voorzien op maandag 30 oktober.

69 Deze paragraaf is een gewijzigde versie van Dingemanse en Vrieler 2006, p. 143-158.

70 Hoe het er toegang in een schuit met kermisvierders beschrijft een Engelsman: ‘a party of the lower orders of both sexes in their holiday clothing, singing and making an entertainment in a trekschuyt on the canal’ (geciteerd naar De Vries 1981, p. 91).

71 De *STCN* geeft bij Cornelis Jacobsen zeventien treffers: alle pamfletten over Amsterdam.

72 Kn. 17748.

Het eerste gesprek opent met een vrolijke ontmoeting tussen de boeren Maarten en Lou, die in Amsterdam kermis gaan vieren:

LOU.

Ho! welkom vrindjes; zeldreweken [bij Gods heilige week]⁷³!
 Wat benje keurlyk uitestreeken [fraai opgedoft];
 Ik rae wis waer dut [dit] heenen gaet.

MAERTEN.

[...]
 Wy gaen ongze Amsterdamze Vrinden,
 Verstae je 't, op heur Kormis vinden;
 En jy teit [gaat] meug'lyk mee na stad.

LOU.

Jae Broer dat hebje wel evat,⁷⁴

Maarten is van plan met echtgenote Aagt de kermis te bezoeken, terwijl Lou hoofdzakelijk naar de stad gaat om inkopen te doen op de jaarmarkt.⁷⁵ Maar eerst wisselen de mannen, en later ook Aagt, van gedachten over actuele kwesties en bovenal roddelen zij vol leedvermaak over misdragingen van regenten.

In de opening van het *Vervolg van het Boere Schuitpraatje* (37) ontmoeten Maarten en Aagt tot hun verbazing en vreugde Lou opnieuw:

Maerten.

Gut Aegt, wat heb ik daer vernómen!
 Nóóit kon 't werentig beter kómen;
 Kyk ongze Lou komt ginder aen.⁷⁶

Ook Lou is verbaasd en blij over de nieuwe ontmoeting. De nieuwe spreker wordt door Maarten en Aagt geïntroduceerd.

Beide pamfletten eindigen als de schuit de wal bereikt en de sprekers uitstappen. In het *Boere Schuit-Praatje* wensen de boeren elkaar het beste toe en hopen ze elkaar opnieuw te ontmoeten in de stad of op de terugreis. Hierbij sluit de opening van het *Vervolg* aan. In het *Vervolg* gaat de koopman eerst van boord, waarna de drie boeren nog even over hem roddelen. Als zij niet lang daarna ook aan land gaan, besluiten ze samen een 'Kannigje' te drinken en verder te praten over hun avonturen in de stad.

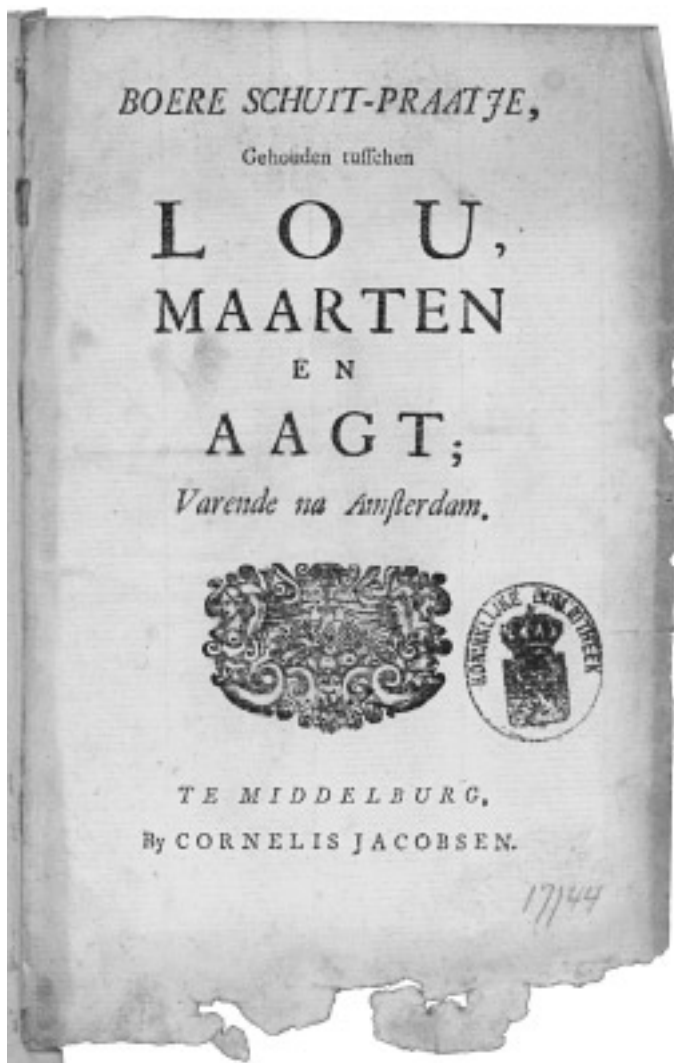
⁷³ Bastaardvloek (Van Sterkenburg 1997, p. 363-364).

⁷⁴ Kn. 17744, p. 2.

⁷⁵ Uit het meervoud 'vrindjes' in het citaat blijkt al dat Lou meerdere mensen aanspreekt. Als Aagt later ook aan het gesprek deelneemt, noemt ze Maarten 'lieve Man', 'lieve Maerten', spreekt ze van 'ongze reis' en nemen de twee uit één mond afscheid van Lou, dus ze is zijn echtgenote (Kn. 17744, p. 10, 13, 14, 16). Kn. 17744, p. 16 (Lou): 'Ik mien de Stad eens rongt te loopen // En wat Provyzie op te koopen'.

⁷⁶ Kn. 17745, p. 3.

Titelblad van het *Boere Schuit-Praatje* (1747)
[Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kn. 17744]

De gesprekken: inhoud en structuur

De twee *Boere Schuit-Praatjes* zitten retorisch anders in elkaar dan het *Hollants praatjen* (10; 1650) en het *Leger-Praetje* (32; 1672) uit de vorige hoofdstukken. Ze behoren tot het *genus demonstrativum* (gelegenheidsrede) en niet tot het *genus iudiciale*, zoals de vorige twee casussen. In lijn hiermee staat dan ook niet het aanklagen of verdedigen centraal, maar het blameren op grond van eerloosheid.⁷⁷

⁷⁷ Prijzen, de andere optie in een gelegenheidsrede (Leeman en Braet 1987, p. 71), is in de onderhavige pamfletten niet aan de orde.

Het onderwerp is geen misdaad, maar een toestand in het heden, in dit geval het verwerpelijke gedrag van de Amsterdamse regenten. Allerlei laster aan hun adres passeert de revue met als doel hun reputatie en eer zoveel mogelijk te schaden.⁷⁸ Hiertoe worden bekende traditionele retorische technieken en gemeenplaatsen ingezet en hun ondeugden worden breed uitgemeten (*amplificatio*).⁷⁹ In beide pamfletten is de kwaadsprekerij vooral gericht op de laakbare daden van regenten, waaruit hun verderfelijke karakter is af te leiden.⁸⁰

Het gedrag van de regenten getuigt van onmatigheid en gebrek aan zelfbeheersing. Voor seksuele uitpattingen en geldzaken wordt veel plaats ingeruimd; overspel en hoerenlopen werden destijds, evenals diefstal en bankroet, als buitengewoon ontierend beschouwd.⁸¹ Daarnaast komen zo nu en dan toevallige omstandigheden aan bod, zoals afkomst. Eigenschappen die aan de regenten toegeschreven worden, zijn zedeloosheid, spilzucht, eigenbelang en hoogmoed. Dat zij hun hoge positie misbruiken, maakt hen nog slechter.⁸² Deze onmatigheid en dit verlies van zelfbeheersing zijn normaal gesproken stereotiep voor boeren, maar in dit pamflet zijn het juist de stedelingen die zich eraan schuldig maken; de boeren bespotten hen erom. Er wordt in de *Boere Schuit-Praatjes* dus gespeeld met twee thema's uit de kluchtliteratuur: de beheersing van de harts-tochten en de omgekeerde wereld-thematiek, ook bekend van het carnaval en vastenavondspelen.⁸³

Het oneervolle gedrag van de regenten wordt aan de hand van anekdotes geïllustreerd. Geen van de regenten wordt bij naam genoemd en het blijft in het ongewisse of de gebeurtenissen daadwerkelijk plaatsgevonden hebben. Overigens vinden de sprekers niet alle regenten even slecht: 'Nou d'een is goed en de angder stuit [deugt] // Zomtyds niet veul' en het volk had 'een haet op twe drie'.⁸⁴ Dit zou erop kunnen wijzen dat de pamfletten gericht zijn tegen een paar regenten in het bijzonder. Ook al worden er geen namen genoemd, de sprekers hebben geen moeite om elkaars toespelingen te begrijpen: 'Ho! ho! nou weet ik wie jy mient,' klinkt het en 'Jy zult er in het kort van hooren, // Zy zyn bekent'.⁸⁵

78 Zie over belasting van personen in pamfletten ook Meijer Drees en Vrieler 2004, p. 15-19; Meijer Drees 2003a, p. 495-514 en Meijer Drees 2001, p. 241-242.

79 *Amplificatio*, het vergroten en breed uitmeten, is een kenmerk van lof en blaam (Zie Quintilianus 2003, III.7.6; Aristoteles 2004, 1368 a 10-1368 a 30).

80 Quintilianus noemt dit als een van de mogelijke manieren om de lof van het karakter aan de orde te stellen (Quintilianus 2003, III.7.15; III.7.12). In klassieke retorica's wordt het laken van een persoon of zaak behandeld als tegenhanger van het prijzen, waarvoor doorgaans meer plaats ingeruimd wordt. Voor het blamen dienen de tegenovergestelde overwegingen als voor het loven. (Zie bijvoorbeeld Quintilianus 2003, III.7.19; Aristoteles 2004, I.ii.9 1368 a 15-20, 1368 a 35).

81 Zie over het belang van eer en goede naam en de beschadiging ervan Van de Pol 1996, p. 67-98 en de literatuur aldaar.

82 Quintilianus 2003, III.7.21.

83 Zie hierover Van Stipriaan 1996, p. 197, 225 en passim. Zie voor tegenstelling en omkering ook Dekker 1997, p. 95-158.

84 Kn. 17745, p. 6-7; Kn. 17744, p. 9.

85 Kn. 17744, p. 7; Kn. 17745, p. 13.

Soms zijn de beschrijvingen zo specifiek dat tijdgenoten waarschijnlijk wisten om wie het ging, maar de allusies zijn voor de hedendaagse lezer moeilijk te duiden.⁸⁶ Juist vanwege deze onduidelijke relatie met de ‘waarheid’ noemt Geyl dit soort pamfletten ‘moeilijke en hachelijke literatuur’.⁸⁷

Maar de identificatie van regenten en het achterhalen van anekdotes is uiteindelijk niet van het grootste belang: bij blameren gaat het erom dat datgene wat de feiten benadert *aannemelijk* wordt gemaakt.⁸⁸ Om een persoon te hekelen moeten de zaken op z'n ongunstigst voorgesteld worden en eventuele deugden moeten in ondeugden worden omgebogen. Zo hadden prostituées klanten uit allerlei sociale klassen, waaronder dus ook regentenzonen, en hielden rijke mannen er zo nu en dan een maîtresse op na.⁸⁹ In deze twee pamfletten worden dergelijke thema's uitvergroot om de uitwassen van het regentenpatriciaat zo krachtig mogelijk aan de kaak te stellen en stemming te maken tegen machthebbers.

Vorbereitung

Noch in het *Boere Schuit-Praatje* (36), noch in het *Vervolg* (37) wordt de lezer overrompeld met de laster jegens de regenten. Deze wordt steeds voorbereid, waarna het gesprek schijnbaar toevallig op de regenten komt. Beide pamfletten beginnen met het onderwerp ‘kermis’. In het *Boere Schuit-Praatje* is deze aanleiding om uit te weiden over de dagelijkse zedeloosheid in Amsterdam, terwijl in het *Vervolg* de hedendaagse ijdelheid en zonden van de mens in het algemeen beklaagd worden. Aan dit laakbare gedrag maken regenten zich schuldig, zo wordt duidelijk uit de voorbeelden.

De boeren uit het *Boere Schuit-Praatje* hebben het over het armzalige karakter van de kermis (een ‘Scharbiers Kormis’) vanwege alle verboden.⁹⁰ Toch wordt hij in Amsterdam niet afgeschaft, zoals in andere steden, want:

Dat ken in Amsterdam niet gaen,
Die stad is veul te groot myn Vrindje,
Daer weunt te menig Witt' broods kindje [rijkeluiszootje],
En Jan Maet [(scheeps)volk] riep wis moord en brandg,
Indien de Kormis most an kangt,⁹¹

⁸⁶ Eenmaal wordt een regent als volgt omschreven: hij is van ‘te gróóten staet’ woont in een plaats waar ‘gróóte Luyden logeren’, ‘zoon *Logement*, dat *Nieuw* hiet, *Heeren* wel bekend’. Zou de regent in kwestie De Groot heten en in het ‘Nieuwe Heeren Logement’ verblijven?

⁸⁷ Geyl 1936, p. 166: ‘omdat men gewoonlijk omtrent de schrijver in het duister tast, de toespelingen op personen of gebeurtenissen vaak niet te verstaan zijn en men soms aarzelt, of roekeloze laster een grond van waarheid bevatten moet dan wel geheel te verwaarlozen is.’

⁸⁸ Vergelijk Aristoteles 2004, 1367 a 30-1367 b 5.

⁸⁹ Over de klanten van de prostitutie: Van de Pol 1996, p. 125-150; specifiek over klanten uit de burgerij, waaronder de elite, p. 127-134.

⁹⁰ Kn. 17744, p. 2. Scharbier is de minste soort van bier, dun en schraal (zie het *WNT*).

⁹¹ Kn. 17744, p. 2-4 (paginanummering is in het pamflet incorrect, na 2 volgt 4).

De kermisbezoekers, het gewone volk en de rijkeluiszootjes – over die laatste groep zullen de sprekers het later uitvoerig hebben, zouden daar niet mee instemmen. Zij zouden het land nog liever zien vergaan dan een dergelijke pret te missen. Maarten reageert verbaasd op deze onverzettelijkheid, aangezien het in Amsterdam alle dagen kermis is:

Hoe! zynze daer zo op ezet?
Ze hadden zeper [werkelijk] niet te klaegen,
Wangt 't is' er Kormis alle daegen,⁹²

Maarten zet uitvoerig de zedeloosheid van de stad Amsterdam uiteen: er is altijd volk in de kroegen en het krioelt er van de hoeren. Hij noemt bestaande straten waar hoeren te vinden zijn: de 'Kalverstraet', 't Koll'gat Jangse', 'de Hoek' en de 'Leidze Dwarsstraet' en hij concludeert: 'Kortom, de Stad is van beneden // Tot boven toe, van Hoeren vol'.⁹³ Met hulp van 'deskundigen' is het niet moeilijk om hierover meer te weten te komen. Als Lou vraagt wie die deskundigen zijn (volgens Maarten de zonen van de regenten), arriveren de sprekers bij het hoofdthema: het blameren van de regenten, de ware specialisten op het gebied van hoererij.

In het *Vervolgen* keren de sprekers terug uit Amsterdam. Hun bezoek aan de kermis is aanleiding voor de koopman om de hedendaagse ijdelheid en zonden in het algemeen te beklagen. Men houdt zich meer bezig met pleziertjes, zoals spel en dans, en met goddeloze zaken als vloeken, drinken en hoererij dan met bidden. De koopman vindt dit, gezien de oorlogssituatie, zeer ongepast en hij vraagt zich af hoe het land zo ooit staande kan blijven. Hij wordt hierin bevestigd door Aagt en even later ook door Maarten. Als de koopman over de nieuwe belasting spreekt – giften aan het land zijn te roemen –, verfoeit hij overdaad en spilzucht. Degene die zich daaraan schuldig maakt en die het land niet met 'goed en bloed' wil verdedigen, is in zijn ogen een 'schelm in 't hart gebooren. // Ja een meyn-eedige en verraâr'.⁹⁴ De anekdotes over 'Heertjes', regenten dus, met die eigenschappen vliegen vervolgens over tafel.

Blaam

In het *Boere Schuit-Praatje* wordt de zedeloosheid van de regenten in eerste instantie via hun zonen aangekaart, vanuit de gedachte dat kinderen het gedrag

⁹² Kn. 17744, p. 4.

⁹³ Kn. 17744, p. 4-5. Van de Pol vermeldt dat er in de Leidse Dwarsstraat in de eerste helft van de achttiende eeuw veel gelegenheden waren en dat de Kalverstraat tot in de negentiende eeuw de tippelstraat bij uitstek was (Van de Pol 1996, p. 89). 't Kollegat bevond zich mogelijk in de buurt van de vroegere Ridder- en Jonkerstraat, aangezien daar dezelfde variant van het Amsterdams dialect gesproken werd en deze twee straten bekend stonden om hun vele hoer-, speel-, en danshuizen (Van de Pol 1996, p. 96-98; Winkler 1874, dl. II, p. 87). Welke buurt of straat met 'de Hoek' bedoeld wordt, is mij vooralsnog niet duidelijk.

⁹⁴ Kn. 17745, p. 6.

van hun ouders overnemen en dat slechte ouders dus slechte kinderen voortbrengen.⁹⁵

Het zijn de regentenzonen ('Wiens Vaers op 't kussen zyn ezeeten') die zoveel verstand hebben van hoeren dat ze als adviseurs kunnen dienen. Hun vaders zouden zich er nu niet mee inlaten:

Wangt d' Ouwen zouwen 't nou niet doen,
Die staen te laidig [al te zeer] op 't fatzoen:
't Zou by de groote pruik niet passen.⁹⁶

Dat wil niet zeggen dat de oudere generatie altijd zo fatsoenlijk is geweest: Maarten weet te vertellen dat de regenten met hoerenbezoek ophouden als ze trouwen ('Hoor met hun trouwen is 't besluit').⁹⁷ Zij keren de hoeren echter niet de rug toe uit fatsoen of moreel gedrag, maar omdat ze hun handen vol hebben aan hun echtgenotes in wier behoeftes ze – om welke noden het precies gaat, blijft in het midden – door hun onmatige uitspattingen voor het huwelijk niet kunnen voorzien:

Wangt veelen, als ze komen trouwen,
Die kunnen Moêr niet ongderhouwen,
Om dat zy al zyn uitgeput.⁹⁸

Het ledige tijdverdrijf van de jonge heren blijft niet bij 'Venus', 'Bachus' beminnen ze evenzeer:

Het zuipen ziet men jonge Heeren,
Pas uit den dop ekropen, leeren;
Zo wel als 't knik'ren met de Maid [in obscene zin]:
Vóórts slaiten zy haer [hun] mieste taid,
Met Speulen, Dangzen en de Klóóten [verzwaarde ballen of ronde schijven],
Met Stokken na malkaer te stooten,
Zo als ik in een Huis laest zag.⁹⁹

De regentenzonen drinken dus van jongs af aan, ze verleiden de meid en ze dansen en spelen erop los. Daarbij verkwisten ze ook nog eens hun geld, want ze spelen alleen 'om handen vol Duikkaten [goudgeld] // Van zulver geld hoorde ik [Maarten] niet praten'.¹⁰⁰ En zo gaat het elke dag:

Ik [Maarten] vroeg myn vrind, die daer de Baes
Van 't huis was, of hy dat geraes

95 Vergelijk Quintilianus 2003, III.7.21; Aristoteles 2004, I.ii.9 1367 b 30-35.

96 Kn. 17744, p. 5.

97 Kn. 17744, p. 5.

98 Kn. 17744, p. 5.

99 Kn. 17744, p. 6.

100 Kn. 17744, p. 6.

Van die Synjeurs had alle daegen;
Jae zai hy, ik heb niet te klaegen,¹⁰¹

Het bekritisieren van de nutteloze en ijdele vrijetijdsbesteding van jonge heren als exempelen van spilzucht en onmatigheid is een bekend element uit de stads-kritiek van boeren.¹⁰² Dat Maarten dit gedrag met eigen ogen heeft aanschouwd, verhoogt de geloofwaardigheid van zijn beweringen.

Na zijn zonen moet de baas van het huis het zelf ontgelden. Hij blijkt een opschepper, die veel waarde hecht aan luxe: ‘k [de baas van het huis] Heb Huis en Hof reeds zó ’t behóórt, // Jouweelen, Goud en Móye kleeren’.¹⁰³ Hij verspilt zijn geld aan dure cadeaus voor zijn vrouw en hij gedraagt zich zedeloos, want hij houdt er in het geheim een maitresse op na: ‘Oók hou ik zó je weet, ter sluyk [in het geheim], // Een Nymph, zo móói gelyk een Engel’.¹⁰⁴ Volgens Maarten is deze regent van geringe en buitenlandse afkomst, een arme Duitser, die naar Amsterdam gekomen is om te werken voor zijn eten:

Nou mot je weten dat die Bengel
Omtrent zoo’n vyftien Jaer eleên [geleden],
Uit ’t Hannekeland [Westfalen] trok herwaerts heen,
En hier ging werken om te eeten,
Maer dat is hem nou hiel vergeten.¹⁰⁵

Een andere uitwas van het spilzieke gedrag van de regenten is hun lust tot dubbelen. Maarten verhaalt over een ‘Heer’ die wel tienduizend gulden verloor en daarmee een arm man werd.¹⁰⁶ Hij voegt eraan toe, inspelend op de actuele misbruiken van de regenten, dat zijn schoonvader en vader hem niet meer zullen helpen met geld of ambten. Hij heeft volgens Lou zijn hoge afkomst verloochend en dat is bijzonder oneervol:

’k Wed Oompie zel zyn Naegels byten,
Van spyt, om dat zyn Hóóg Geslacht
Zoo’n schurfde krouw [zo’n lelijke kras] is toe ebracht;¹⁰⁷

Halverwege het pamflet wordt de bespreking van de misdragingen van de regenten steeds meer in verband gebracht met de actualiteit. Nu het tijt gekeerd is en de prins als stadhouder de teugels van het landsbestuur in handen heeft gekregen, zal het gedaan zijn met hun amorele gedrag. Desondanks brengen de

101 Kn. 17744, p. 6.

102 Van Vaeck 1994, dl. III, p. 709-710.

103 Kn. 17744, p. 6.

104 Kn. 17744, p. 6.

105 Kn. 17744, p. 6. Ingaan op de oneervolle afstamming van een persoon is een beproefd onderdeel van de blaamtopiek (zie bijvoorbeeld Quintilianus 2003, III.7.19).

106 Kn. 17744, p. 7.

107 Kn. 17744, p. 7. Een persoon die zijn voornamen afstamming luister bijzet, is in de standaardargumen-

sprekers nog een aantal oneervolle praktijken van de baatzuchtige regenten voor het voetlicht.¹⁰⁸ Hun kuiperij en diefstal van het land en haar burgers – onder meer via de belastingpacht – zullen nu afgelopen zijn. Datzelfde geldt voor hun hoogmoedige gedrag bij de ontvangst van gasten, bijvoorbeeld als hun kinderen samen trouwen. Dan proberen ze de adel naar de kroon te steken, al zou het tot een faillissement leiden.¹⁰⁹ Wederom komt hier hun verkwistende natuur om de hoek kijken. De verwaandheid van de regenten blijkt uit de manier waarop ze voorheen over straat liepen: hooghartig zonder iemand te groeten, maar ook dat is nu veranderd, want ‘Ze groete nou het mingste kind’.¹¹⁰ Lou hoopt overigens dat het volk niet zelf zijn haat op de regenten zal botvieren, maar ingrijpen aan de prins over zal laten. Het pamflet sluit dus aan bij de strategie van de prins en de zijnen.

De regenten krijgen ook de schuld van het desastreuze verloop van de strijd tegen de Fransen. Aagt neemt vanaf dit punt ook deel aan het gesprek. Zij scheldt de regenten uit en slingert hen allerlei verwensingen naar het hoofd. Via de oorlog komen de sprekers weer terug op de actualiteit van de kermis: vanwege de ‘bange tyt’ zijn ijdelheden als spel en theater verboden, maar in een stad als Amsterdam, vol met hoer- en speelhuizen, zal er nog vertier genoeg zijn. Tot slot gaan de boeren in op het geweld tegen de katholieken, van wie enkelen hun sympathie voor Frankrijk luidkeels zouden laten horen. Zij vrezen scheuring in de stad en betreuren het dat de goeden het met de kwaden moeten bekopen.

In het *Vervolg van het Boere Schuifpraatje* (37) weten de boeren nog meer dan in het eerste deel smeüige anekdotes over laakbare regenten te vertellen, dit keer minder op de actualiteit betrokken dan in het eerste deel. Ze beschrijven onder meer een braspartij in een herberg: de regenten gingen zich aan eten en drinken te buiten, mishandelden vee en vernielden van alles. Daarna bakkeleiden ze over de enorme rekening. Een ander groepje regenten viel een vrouw lastig op straat en een hoge heer maakte zichzelf te schande door overspel met een wellicht al zwangere vrouw.

Anders dan in het eerste deel neemt in het *Vervolg* ook een koopman deel aan het gesprek. Als hij zijn schroom overwonnen heeft, doet hij een duit in het zakje met een voorbeeld van een regent met wie het onder invloed van de ‘Fortuyn’ slecht afliep. Hij bespreekt verschillende fasen en gedragingen uit diens leven,

tatie voor lof juist zeer te prijzen (Quintilianus 2003, III.7.10); omgekeerd vertoont de regent in kwestie dus bijzonder oneervol gedrag.

108 Aristoteles 2004, 1366 b 35-1367 a 1, prijst uitvoerig ‘die wenselijke dingen die een mens verricht anders dan voor zichzelf’. Hier tegenover staat het laakbare gedrag van iemand die alles voor zichzelf doet.

109 Kn. 17744, p. 8. Bicker Raye verhaalt in zijn dagboek uit de periode 1732-1772 allerlei smeüige details over regenten, waarbij hij eveneens aandacht besteed aan de groots aangeklede begrafenissen van burgemeesters en hun familie (Bicker Raye 1935, p. 62, 104, 109).

110 Kn. 17744, p. , 8.

beginnend met zijn geringe afkomst, die vergelijkbaar is met die van de arme Duitse heer uit het eerste deel:¹¹¹

Het is geleden,
 Dat zeek're *Mofuit Pomeran* kwam,
 Van een geringe en slechte Stam,
 Men zag zelfs door de broek zyn billen,
 En hy kon pas zyn honger stillen
 Door d'arbeid die hy hier toen deed;¹¹²

Deze 'lompen Vlegel' wist tot grote hoogte te stijgen, niet door een bewuste keuze en doelbewust gedrag – wat volgens de standaardargumentatie voor lof te prijzen geweest zou zijn, maar door 't blind Fortuyn'.¹¹³ Hij gebruikte zijn positie en rijkdom niet eerzaam: hij maakte schulden, trouwde omwille van het geld een rijke weduwe met dubieuze reputatie, lichtte andere mensen op, verduisterde geld en vertrok, onderwijl proberend 'zyn heilloos kwaat // Met meerder valsche schyn te dekken'.¹¹⁴ De koopman is het dus met de boeren eens dat de regenten bijzonder laakbaar gedrag vertonen.

De twee *Boere Schuit-Praatjes* zijn dus voorbeelden van type 3, gesloten kritiek. De hoofdfunctie is bekritisieren en de sprekers doen dit eensgezind. Daarnaast speelt amuseren ontegenzeggelijk een rol: de spottende verhalen zijn zeer vermakelijk en sensationeel en de vorm is kluchtig (op rijm, in dialect, met boerse personages die stadse regenten bekritisieren).

De sprekers: kluchtige boeren, een boerin en een koopman

In de *Boere Schuit-Praatjes* zijn boeren de hoofdrolspelers. De boer komt als literair personage niet uit de lucht vallen: al eeuwenlang was dit een bekend type met verschillende gezichten.

De stereotiepe boer

In pastorales en arcadische idylles wordt het boerenleven, in navolging van klassieke voorgangers en christelijke humanisten, verheerlijkt: boeren zijn moreel hoogstaande figuren (scheppend, rechtvaardig en eenvoudig), die dichtbij God en de natuur staan. Hun levenswijze vormt een positief exempel.¹¹⁵ In een ande-

111 Dit is een van de klassieke manieren om de lof of blaam van iemands karakter te beschrijven (Quintilianus 2003, III.7.15, III.7.20).

112 Kn. 17745, p. 10.

113 Kn. 17745, p. 10. Aristoteles 2004, 1367 b 20-1367 b 30.

114 Kn. 17745, 11.

115 Over de verheerlijking van het landleven en de 'wijze' boer: Grijzenhout 2004, p. 132-142; Meertens en De Groot 1942, p. 97-110; Smits-Veldt en Luijten 1993, p. 58-75; Smits-Veldt 1986, p. 180-190; Smits-Veldt 1975-1976, p. 668-711; Van Vaeck 1994, dl. III, 706-714; Vandenbroeck 1987, p. 63.

re, voor de *Boere Schuit-Praatjes* meer relevante, literaire traditie is de boer juist het voorwerp van spot. Boeren worden daarin uitgebeeld als karikaturaal lelijke figuren, vaak dom en grof in de mond, en vooral als ‘meugals’ (hebzuchtigen, veelvraten) die overmatig eten en drinken met dronkenschap en agressief gedrag als gevolg. Op amoreus gebied zijn ze al evenmin geremd. Ze maken zich tevens schuldig aan verkwisting en hebben misplaatste ambities.¹¹⁶ Dergelijke boeren worden opgevoerd om te dienen als een negatief-didactisch exemplen en ook om er flink om te kunnen lachen.¹¹⁷

Achttiende-eeuwse lezers waren bekend met deze stereotiepe boer. Hij komt reeds veelvuldig voor in zeventiende-eeuwse liederen en kluchten, zoals Bredero's lied ‘Boeren Geselschap’ (1622) en diens *Klucht van de Koe* (1612), en bijvoorbeeld ook in Van de Vennes komisch-satirische en moraliserende bundel *Tafereel van de Belacchende Werelt* (1635).¹¹⁸ In de achttiende eeuw heeft dit boerentype nog niets aan populariteit ingeboet: in 1708 verscheen Lucas Rotgans' *Boerekermiss*, een episch gedicht waarin een ik-figuur, ‘de dichter’ genoemd, een groepje boerenmeisjes en jongens volgt die op weg zijn naar de kermis.¹¹⁹ De ‘ik’ neemt zelf geen deel aan de festiviteiten, maar hij verhaalt wat hij ziet. Het boerenvertier wordt met een mengeling van scherts en ernst, vertelling en commentaar, beschrijving en moralisering geschilderd.¹²⁰ Rotgans' gedicht was populair en werd herhaaldelijk herdrukt en nagevolgd.¹²¹

Daarnaast is de boer opnieuw het voorwerp van spot in liederen en op het toneel, waarvan Alewijns veelgespeelde kluchten *Beslikte Swaantje en drooge Fobert, of de Boere rechtbank* (1715) en zijn vervolg *De Puiterveense helleveeg, of beslikte Swaantje aan den tap* (1720) en de meermaals herdrukte komedie *Krelis Louwen of Alexander de Groot op het poëtemaal* (1715) van Pieter Langendijk getuigen.¹²² Tevens komt dit type boer voor in allerlei andere media, van de beeldende kunsten tot gebruiksvoorwerpen. Bovendien is de topiek internationaal.¹²³

De stereotiepe boer kan echter ook blijk geven van boerenslimheid, bijvoorbeeld in het bekritisieren van stad of hof, waarmee hij de stedeling een spiegel voorhoudt.¹²⁴ Zo zijn de boeren in het *Tafereel van de Belacchende Werelt* (1635) niet steeds het slachtoffer, maar becommentariëren zij evengoed de stadse levenswijze. In Vondels hekelende gedicht *De Boeren Categismus. Gespreck tusschen Boer en Student* (1628) ondervraagt een boer een student over het conflict tussen re-

116 Over het gedrag van boeren: Van Vaeck 1994, dl. III, p. 678-706.

117 De Jongh en Luijten 1997, p. 35-36; Van Vaeck 1994, dl. III, p. 678; Vandenbroeck 1987, p. 65-66.

118 Zie respectievelijk Bredero 1975, p. 47-49; Bredero 1971, p. 61-104; Van Vaeck 1994, dl. II.

119 Rotgans 1997 (over de compositie, p. 12-13). Over boerenteksten met satirische inslag in de achttiende-eeuw: Meertens en De Groot 1942, p. 142, 144-147, 150-152, 184-186, 340-341.

120 Rotgans 1997, p. 15.

121 Rotgans 1997, p. 5.

122 Zowel Worp als Meertens noemen de stukken van Alewijn (Worp 1920, p. 192; Meertens en De Groot 1942, p. 184-186) en zie ook de *DBNL*; Langendijk 1978 (ed. Ornée).

123 Vandenbroeck 1987, p. 94 (andere media); p. 86-87 (internationale karakter).

124 Van Vaeck 1994, dl. III, 706-716.

monstranten en strenge gereformeerden. De boer is weliswaar onwetend, maar hij wordt niet bespot.¹²⁵ Het *Leger-Praetje* (32) uit het vorige hoofdstuk is ook een voorbeeld van een tekst, waarin boeren niet geïdealiseerd noch gehemeld worden. De boeren worden weliswaar in meer of mindere mate in lijn met de bovenstaande tradities gekarakteriseerd, maar als eenvoudige landmannen bekritisseren ze juist hun meerderen.

De *Boere Schuit-Praatjes* (36, 37) zijn vergelijkbaar: de boeren zijn duidelijk te herkennen als stereotypen, maar ze worden niet zelf beschimpt, integendeel, juist zij bespotten de stadse regenten. Hun kritiekpunten komen daarbij overeen met de negatieve karakteristieken die doorgaans aan henzelf toegeschreven worden, wat de kritiek alleen maar versterkt: zelfs boeren vinden het gedrag van de regenten te ver gaan en verkneukelen zich erom.¹²⁶ Hun karakterisering maakt de boeren tot 'de ander', zowel in geografisch (stad versus platteland) als in cultureel opzicht (onbeschaafdheid versus geciviliseerd gedrag).¹²⁷ Hierdoor kunnen ze op humoristische wijze het laakbare gedrag van de regenten onthullen zonder dat het (stedelijke) lezerspubliek zich ermee hoeft te identificeren. Door de geografische, maatschappelijke en morele afstand kan de lezer plezier beleven aan het literaire spel. Tegelijkertijd moeten de boeren als criticasters en woordvoerders van burgerlijke kritiek wel serieus genomen kunnen worden. Wellicht is hun karakterisering daarom weliswaar duidelijk, maar oppervlakkig en sluit de auteur aan bij de heersende fatsoensnorm en moraal door bijvoorbeeld hun taal te kuisen. Met dit laatste tracht hij het retorisch of sociaal *decorum* te respecteren, de afstemming op het niveau van het publiek. Dit staat in teksten met volkse figuren vaak op spanning met het poëticaal of literair *decorum*, dat overeenstemming tussen personages, taal en onderwerp vereist.¹²⁸

Stereotypie in de Boere Schuit-Praatjes

De boeren Lou, Maarten en Aagt hebben karakteristieke eigenschappen, die terug te voeren zijn op de traditie waarin de boer belachelijk gemaakt wordt. De boeren reizen van en naar de kermis, een typisch boerenvermaak, waarvoor zij traditioneel fraai uitgedost ('keurlyk uitestreeken [opgedoft]') zijn.¹²⁹ Eenmaal gearriveerd hebben zij zich beziggehouden met drinken, dansen en vrolijk zijn.

¹²⁵ *De werken van Vondel* [ca. 1900], dl. 2, p. 242-245.

¹²⁶ Vermeldenswaard in dit opzicht is dat boeren die in Duitse pamfletten uit de tijd van de Reformatie de clerus bekritisseren verwante kritiekpunten uiten, zoals hebzucht (en financiële onderdrukking), seksuele uitspattingen en overdreven pracht en praal (Köhler 1987, p. 200-202). Zie over de boer in Duitse literatuur uit de Reformatie (onder meer in pamfletten) ook: Jørgensen 1988 en Uhrig 1936, p. 70-125 en 165-225 (met name p. 122-125, 165-166 over de boer in dialogen).

¹²⁷ Vandenbroeck 1987, p. 149. De tegenstellingen tussen het beeld van de boer en het zelfbeeld van de 'ontvanger' heeft Vandenbroeck chronologisch samengevat in een matrix (Vandenbroeck 1987, p. 151).

¹²⁸ Zie over de interpretatie van volkse personages in komische literatuur Van Stipriaan 1996, p. 161-165. Over het *decorum* Idem, p. 163.

¹²⁹ Kn. 17744, p. 2. Zie over de overdreven opsmuk van boeren ter gelegenheid van de kermis Van Vaeck

Zelfs Lou, die alleen inkopen wilde doen, heeft zich overgegeven aan de verlokkingen:

MAERTEN.

Heb jy jou taid wel deur ebrog,
Jae braef de Kormis dóórekrópen,
En zomtyds óók een roes ezópen?

LOU.

Wel Maerten dat ken vry wel gaen [dat kun je wel zeggen],
Me dogt, het konder nou op staen [ik dacht, het kon er nu van komen],
Wyl [omdat] ik in gangze seumer daegen,
Niet eens een pretje mogt [kon] bejagen;
Gut jonge, 't ging er vrólyk toe,
En k ben van al het dangzen moe.¹³⁰

Maarten weet precies hoe de prostitutie in Amsterdam in zijn werk gaat en noemt onbekommerd de straten op waar de 'Maisjes van Plyzier' zich ophouden. Hij lijkt daarmee voorstander van het voor boeren kenmerkende vrije seksuele gedrag. Lou heeft daar wat minder mee op, hij wil de hoererij niet nader verkennen: 'Ik mien dat juist niet te onderzoeken.'¹³¹ Ze houden ook alledrie wel van een roddelpraatje, ze zijn dus praatgraag, een andere standaard eigenschap.

Ook het taalgebruik van de drie is stereotiep: ze spreken de platte, dialectische taal die bekend is uit de kluchtliteratuur van Bredero en die verworden is tot conventie voor de typering van lagere personages in kluchten. Deze taal wordt onder meer gekenmerkt door bastaardvloeken en alledaagse beeldspraak, uitdrukkingen en spreekwoorden. Verder zijn er klankverschillen met het ABN, waarvan de opvallendste zijn de *ie* voor *e(e)*, bijvoorbeeld in *ien* en *miest*; de *eu* voor *e(e)* en *o(o)*, zoals in *veul* en *weunt* en soms *ai* voor *ij* (*altaid*, *waivepraetjes*). Ook medeklinkercombinaties als *-nd/ -nt* worden anders gespeld: *ng* (*wangt*, *ongs*, *ongderzoeken*).¹³² De dichtvorm sluit eveneens aan bij de kluchtliteratuur: versregels met een willekeurig aantal lettergrepen zonder regelmatige beklemtoning (metrum) en met paarsgewijze afwisseling van staand en slepend rijm.¹³³ In de *Boere-Schuif-Praatjes* vertonen deze zogenaamde knittelverzen wel enige regelmaat: 4 heffingen en 8 of 9 lettergrepen – in deze vorm werd het knittelvers in de zestiende eeuw door de Duitse (pamflet)auteur Hans Sachs beroemd gemaakt.¹³⁴ Aagt is daarbij zo nu en dan ruw in haar taalgebruik, waarbij ze voor boeren typeren-

1994, dl. III, p. 697-698 en vergelijk bijvoorbeeld de kermisvierdende boeren in Bredero's 'Boeren Geselschap' (1622) en Rotgans' *Boerekermis* (1708). Zie over boerenfeesten ook Vandenbroeck 1987, p. 70-77, 81-95.

130 Kn. 17745, p. 4.

131 Kn. 17744, p. 4.

132 Zie over de kenmerken van dit dialect Bredero, z.j., p. 12-13.

133 Over rijm en taalgebruik in kluchten: Bredero 1971, p. 28-30 en Bredero z.j., p. 11-13.

134 Vanaf de zestiende eeuw waren knittelverzen gedichten waarvan de gepaard rijmende verzen elk vier heffingen en acht of negen lettergrepen telden. Bij anderen was het aantal lettergrepen willekeurig en ook bestonden er variaties op het rijmschema. Zie over knittelverzen: Van Gorp e.a. 1998, p. 240.

de uitdrukkingen gebruikt die met scatologische lichaamsfuncties te maken hebben: ‘Zy meugen Olykoeken bakken, Dan kunnen zy Razaine [rozijnen] k.....n’.¹³⁵ Maar juist ‘kakken’ is vervangen door puntjes. Kennelijk is het gebruik van dergelijke woorden in 1747 niet verenigbaar met de fatsoensnorm, met dat wat gepast is. Andere mogelijk aanstootgevende woorden en eenmaal ook een naam worden op dezelfde manier gekuist.¹³⁶

Specifiek traditionele boerenkenmerken als lelijkheid, domheid en agressief gedrag – vechtpartijen waren vaste prik op de kermis – vertonen Lou, Maarten en Aagt niet. Al permitteert Aagt zich in het *Boere Schuit-Praatje* (36) wel wat felle verwensingen – ze zou de belastingpachters ‘wel willen dryven zien in zée’ en ze wenst de Franse vijand: ‘Dat de Pokken de Vent sla’,¹³⁷ het blijft bij woorden. Bijzonder dom kunnen de drie boeren ook niet genoemd worden. Ze zijn weliswaar niet altijd van alle actuele zaken en hun achtergrond op de hoogte, maar hun onwetendheid wordt niet gethematiseerd. Deze zorgt er voor dat het gesprek voortgaat.

Al met al is de karakterisering van de boeren oppervlakkig. De typering is van secundair belang en dient vooral het *decorum* en de herkenbaarheid: zo behoren boeren zich te gedragen. Van boerensatire is geen sprake, juist de regenten worden op de hak genomen.

Lou en Maarten

De boeren verschillen wel van elkaar, vooral in het eerste *Boere Schuit-Praatje* (36). Hoewel Maarten en Lou ongeveer evenveel te zeggen hebben en ze het doorgaans met elkaar eens zijn, nemen ze een andere positie in. Lou is beter onderlegd en heeft ook het morele overwicht. Over Aagt kom ik later te spreken.

Lou is goed geïnformeerd: hij weet van de schamele kermis, het verbod op toneel, de tactiek van het leger tegen de Fransen en de achtergronden omtrent het geweld tegen katholieken in de stad.¹³⁸ Hij heeft het allemaal deels van horen zeggen, maar hij leest ook de krant.¹³⁹ Lou is voorts een deugdzaam en redelijk persoon, aangezien hij het hoerenlopen in Amsterdam niet aan den lijve wil ondervinden en hij geweld van het volk afwijst, of het nu tegen katholieken is of tegen gehate regenten.¹⁴⁰ Hij vervult nu eens de rol van aangever, dan weer van gespreksleider of leraar: hij stelt vragen, moedigt Maarten aan verder te vertellen, vult hem aan, stuurt hem bij als hij afdwaalt en hij informeert hem en zijn echtgenote over actuele onderwerpen.

135 Kn. 17744, p. 10-11. Over fecaliteiten in de boerensatire: Van Vaeck 1994, dl. III, 685-686.

136 Dit geldt bijvoorbeeld voor woorden als ‘God’, ‘Heer’ en soms ook voor ‘Duiwel’. Dat dit soort woorden ongepast werd gevonden blijkt ook uit de achttiende-eeuwse kuising van zeventiende-eeuws toneel (Van der Haven 2004, p. 1-20).

137 Kn. 17744, p. 10, 11. Met de ‘pokken’ kan ook syfilis bedoeld zijn (zie het *WNT*).

138 Kn. 17744, p. 2, 12-13, 11, 15-16.

139 Kn. 17744, p. 2, 8, 9, 12.

140 Kn. 17744, p. 9, 15-16.

Maarten is veeleer de simpele, vrolijke, praatgrage boer. Hij vertelt uitvoerig over de hoererij in Amsterdam en beschrijft vol leedvermaak het dwaze gedrag van hooggeplaatste figuren.¹⁴¹ Wat hij vertelt is geen feitelijk nieuws, het gaat om roddels en achterklap. Van actuele zaken is hij veel minder op de hoogte en hij wantrouwt de krant: 'Die liegt tog daeg'lyks'.¹⁴² Dus ook Maarten vervult zowel de rol van aangever als van informant, maar over geheel andere onderwerpen en met een andere strekking. Tegen het einde, als het over actuele zaken gaat, wordt zijn positie steeds ondergeschikter.

Het *Vervolg van het Boere Schuitpraatje* (37) bevestigt het overwicht van Lou ten opzichte van Maarten, maar door de opvoering van een niet-boerse spreker, de koopman, komt Lou's typering als boer duidelijker naar voren. Was hij in het eerste deel nog slechts van plan om inkopen te doen op de jaarmarkt, in het tweede deel blijkt dat hij evenals Maarten en Aagt de bloemetjes buiten gezet heeft op de kermis.¹⁴³ Tevens weet Lou in het *Vervolg* de meeste roddels te vertellen, terwijl hij dat in het eerste deel nog grotendeels aan Maarten over liet. Hoewel dit hem in negatieve zin karakteriseert geeft het hem tegelijkertijd een zeker overwicht, omdat hij het meeste aan het woord is en op de hoogte lijkt van stadse manieren. Dit laatste manifesteert zich ook in het feit dat hij een koopman kent. Maarten vervult in het *Vervolg* puur de rol van aangever: hij stelt vragen, bevestigt Lou en de koopman, en uit sporadisch onschuldige tegenwerpingen.

Aagt en andere vrouwen

Aagt is een van de weinige vrouwen in mijn corpus van 41 pamfletten.¹⁴⁴ Hoewel zij vrijuit mag spreken, is ze niet gelijkwaardig aan de twee mannen: ze neemt pas tegen het einde het woord en verliest dan alle redelijkheid uit het oog. Zowel door haar echtgenoot Maarten als haar kennis Lou wordt ze terechtgewezen.

Aagt onderbreekt de twee heren op pagina tien, als het belangrijkste al is gezegd: 'Zie daer ik ken niet langer zwygen, // Ik dien ook iens een beurt te krygen.'¹⁴⁵ Ze heeft haar woede dan niet onder controle: ze scheldt legerfunctionarissen uit die het land schade berokkenen.¹⁴⁶ Ze noemt hen 'Schelmen van ons Langt', 'Langd en Mensche plaegen' en 'Guiten, vol verradery'. De dramatische gebeurtenissen in Bergen op Zoom beschrijft ze aanschouwelijk en ze wenst de

141 Kn. 17744, p. 4-5, 5-9.

142 Kn. 17744, p. 12.

143 Kn. 17745, p. 4.

144 In het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747) komt ook een vrouw voor. Ik kom hier in deze paragraaf op terug. Eerder in dit hoofdstuk, in het intermezzo over de pamfletten uit 1673-1746, zijn we al een vrouw tegengekomen in het *Vervolg van het Boeren Praetje* (ca. 1742). Neel was alleen kortstondig aanwezig om een brief af te geven. Zie voor vrouwen in gesprekspamfletten 'Intermezzo 9', p. 301-303.

145 Kn. 17744, p. 10.

146 Toorn werd in de achttiende eeuw gezien als een negatieve emotie, waarvoor vrouwen, die niet gewend zijn behoorlijk na te denken, gevoelig waren. Deze moest bijtijds door de (mannelijke) rede beteugeld worden om ernstige gevolgen te voorkomen (Sturkenboom 1998, p. 105-106).

verantwoordelijken de strop toe: 'De Beul die hangt heur met de koort'. Aagt zet haar tirade voort met een ander voorbeeld van wanbestuurders: ze zou 'Die schelmse Pachters en heur vee / Wel willen dryven zien in zee;'. In haar ogen zijn zij 'regte Mengze plaagers' en 'Duveljaegers', die zonder geweten hun eigenbelang nastreven: 't Is altyd 't hoord niet jou, maer my'.

Haar getier gaat de heren te ver en zij grijpen in. Maarten tracht zijn echtgenote te sussen, maar krijgt daartoe geen kans, want Aagt blijft onredelijk: 'Zwyg daer van, // Ik mag 't niet hóóren lieve Man;' en wederom vaart ze uit tegen het leger dat verzuimt te vechten. Maarten onderneemt een nieuwe poging ('Loop, loop, dat zyn maar Waive praetjes'), maar Aagt luistert niet naar zijn uitleg en gehoorzaamt niet.¹⁴⁷ Dan bemoeit Lou zich ermee: hij bijt Aagt minachtend toe dat ze het niet begrijpt 'Neen Tryntje, gy verstaat dat niet'. 'Tryntje' betekent zoveel als 'wijf' of 'griet'.¹⁴⁸ Aagt antwoordt nog steeds opstandig ('k Wil óók niet weten dat verdriet.'). maar als Lou haar uitlegt dat de stilstand een bewuste tactiek is en dat de legerleiding te vertrouwen is, draait ze langzamerhand bij.

Wanneer Aagt zichzelf hervonden heeft en het gesprek op de kermis en andere actualiteiten komt, wordt ze evenals Maarten vragensteller en aangever. Zij zijn dan beiden ondergeschikt aan Lou, zowel wat betreft de hoeveelheid tekst als de inhoud. Dit patroon herhaalt zich in het *Vervolg* (37), waarin Aagt wel van meet af aan mag meedoen, maar waarin zij en haar echtgenoot veel minder te zeggen hebben dan Lou en de koopman. Aagt toont dan dat ze houdt van een roddelpraatje, aangezien ze Lou en de koopman steeds aanspoort om te verhalen over het wangedrag van regenten.¹⁴⁹

Aagt onderscheidt zich wat betreft godvruchtigheid in beide pamfletten van Lou en Maarten: ze is bijzonder bezorgd over de vele zonden en ongerijmdheden in de maatschappij, zoals hoererij, religietwisten, gokken en andere ontuchtige of goddeloze bezigheden. Ze ondersteunt de koopman dan ook in zijn klacht over de ijdelheid der dingen. In beide pamfletten roept ze herhaaldelijk God of de Hemel aan om het kwaad te bezweren.¹⁵⁰ Zo beweert Aagt bijvoorbeeld dat ze bijna dagelijks tot 'onzen H... [Heer]' bidt om de legerfunctionarissen eens echt in een benarde toestand te brengen.¹⁵¹

Kort samengevat, vertegenwoordigt Aagt het archetype van de emotionele vrouw. Daarbij is zij ook nog eens traditioneel religieus en verzot op een praatje. De mannen hebben het overwicht en corrigeren haar. Deze verhoudingen passen eerder in de oude traditie, waarin de mannelijke rede de vrouwelijke emoties

147 Kn. 17744, p. 11.

148 Kn. 17744, p. 11. Zie voor deze betekenis van 'Tryntje' het *WNT*, lemma Trijn.

149 Kn. 17745, p. 6, 8, 9.

150 Kn. 17744, p. 14-16; Kn. 17745, p. 5.

151 Zie voor alle citaten in deze alinea Kn. 17744, p. 10.

152 Zie over de 'emotionele vrouw' Sturkenboom 1998, p. 125-134, en over mannelijke beheersing versus vrouwelijke overgave Idem, p. 106-111.

153 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 243-261 en Sturkenboom 1998, p. 295-358.

154 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 247; Sturkenboom 1998, p. 339.

moet beteugelen,¹⁵² dan in de nieuwe, rond het midden van de achttiende eeuw aarzelend beginnende, ontwikkelingen waarin de natuurlijke gelijkheid van man en vrouw geleidelijk het uitgangspunt wordt – zonder overigens juridische consequenties – en er meer waardering ontstaat voor het gevoelsleven van vrouw én man.¹⁵³ Hoewel deze ontwikkelingen vrouwen enerzijds beperken, omdat hun zorgende rol thuis in het gezin wordt verheerlijkt, gaan ze anderzijds geleidelijk aan ook deelnemen aan het publieke debat.¹⁵⁴

Uitspraken van Lou over man-vrouwverhoudingen onderstrepen de aansluiting bij de oude verhoudingen: volgens hem bestaat het ambacht van de man alleen ‘in de giest’, terwijl de ‘Waifjes’ hun honger ook kunnen stillen met werk waarbij ‘moyheit’ van groot nut is. Met andere woorden: vrouwen kunnen in de prostitutie met hun lichaam geld verdienen, terwijl mannen geestelijke arbeid verrichten.¹⁵⁵ Aagt houdt zich doof: ‘Wel ’k hoor me blind’. In het *Vervolg* haalt Lou uit naar lichte vrouwen die zichzelf insnoeren, zodat een man niet kan zien dat zij zwanger is: ‘De Drommel [de duivel] hael die fyne Hoeren, // Die ’t lyf zo weeten toe te snoeren, // Dat zelfs een bijslaep niet kan zien // Hoe zó ien is met Kind voorzien’.¹⁵⁶ Dat de boeren ten aanzien van vrouwen in traditionele termen denken, past bij hun boer-zijn.

In het andere pamflet in mijn corpus met een vrouw, het *Vervolg of Tweede Boere Praatje* van het vier delen bevattende pamflet *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747), zijn de verhoudingen vergelijkbaar. Teun gaat hierin met haar echtgenoot Klaas naar de stad om de versieringen ter ere van de prins, waarover hun buurman Gys al zoveel verteld heeft, zelf te bekijken. Teun is ondergeschikt aan haar man, ze is de onwetende, die zich over de pracht en praal verbaast. Haar verhalen worden als kletspraatjes afgedaan: ‘Loop, loop, ’et zin maer praetjes’ en ‘Houw maer op me meer aen ’t oor te lellen’.¹⁵⁷ Ze heeft dus een vergelijkbare rol als Aagt in de *Boere Schuit-Praatjes*: ze mag wel meepraten, maar ze is ondergeschikt en haar woorden worden niet al te serieus genomen of ronduit verworpen.

De koopman

In het *Vervolg* (37) krijgen de boeren bijval van een stedeling, een koopman. Maarten en Aagt vergapen zich aan zijn voorname kledij en houding:

MAERTEN.

Het laikt een Heerschop wel te weezen.

AAGT.

Dat ken me [kan men] uit zyn plunje [kleding] leezen:

Hy draegt een braedspit [degen] op het gat.

155 Kn. 17744, p. 13.

156 Kn. 17745, p. 14.

157 Kn. 17703, p. 10, 12.

MAERTEN.

Zyn róye mangtel, dat je 't vat,
Zou myn ten naesten by doen lóven [bijna doen geloven],
Dat hy wat gróóts is.

AAGT.

Daer en boven
Treed hy zo moedig als een Pauw.¹⁵⁸

De koopman onderscheidt zich ook in zijn taalgebruik van de boeren: hij spreekt geen dialect. Hij verwerpt hun feestlust en houdt een pleidooi voor beter gedrag in het algemeen: geen zondigheid en verkwisting meer, maar bidden en belasting betalen om het land te redden. Hij moet enige schroom overwinnen ('Dan 'k schaam my van die zaak te spreken'¹⁵⁹) om aan de belastende roddels van de boeren mee te doen, maar na enig aandringen, vertelt ook hij een smeuiġe anekdote. Hij moedigt de boeren aan met meer nieuws te komen en nooit spreekt hij hen tegen. De koopman, nota bene een stedeling, bevestigt de boeren dus in hun visie op het regentenpatriciaat, waardoor die meer geloofwaardigheid en dus kracht krijgt.

Aan het eind van het gesprek, als de koopman al uit de schuit is gestapt, vraagt Aagt naar zijn beroep: 'Of is het wel een Advokaat, // Of zo wat aërs?'¹⁶⁰ Lou verklapt dat hij boekdrukker is en vertelt een roddel over hem: de koopman heeft in het verleden ten koste van anderen winsten vergaard met loterijen en moest verhuizen.¹⁶¹ Hierop reageert Maarten spottend: 'Wat Koekkoek heit [heeft] hy zulke luizen, // En is die Knaap zoo'n groot Sinjeur'.¹⁶² Volgens Lou ligt dit achter hem en zal hij nu beter oppassen. De koopman is dus niet bijzonder hooggeplaatst en heeft zich ook aan stadse listen schuldig gemaakt. Maar deze sneer aan het einde doet niets af aan zijn ondersteuning van de zaak.

Conclusie: laster en amusement

Beide *Boere Schuit-Praatjes* behoren tot type 3 (gesloten kritiek). De gesprekken zijn gesloten, omdat de sprekers eensgezind zijn over het oneervolle gedrag van de regenten; de lezer krijgt geen andere zienswijze voorgeschoteld. Dit gedrag wordt met vele lasterlijke anekdotes en spottende roddelpraatjes, met aansluiting bij de gangbare blaamtopiek, geïllustreerd. Opmerkelijk is dat de burger-

158 Kn. 17745, p. 3-4.

159 Kn. 17745, p. 9.

160 Kn. 17745, p. 15.

161 Of het één met het ander te maken heeft, wordt niet helemaal duidelijk. Bedoelt Lou gewoon dat hij er dubieuze praktijken op nahield of dat hij wellicht ook een regent was? Zijn tekst luidt als volgt: 'Ik wed gy raed // Dat In geen vyf-en-twintig maelen; // Maer hoor ik zel het jou verhaelen: // Het is een Heer die Boeken drukt, // En het vóór deuzen is gelukt, // om van de Loteryen Gekken // De veeren wakker uit te trekken; // Dog dat kon niet beletten dat // Hy ook most kiezen 't hazepad, // En met de Noorderzon verhuizen.

162 Kn. 17745, p. 15.

kritiek door drie boeren, buitenstaanders dus, verwoord wordt. Door hun typering als stereotiepe boeren kunnen de sprekers op humoristische wijze het verwerpelijke gedrag van de regenten onthullen zonder dat de (stedelijke) lezer er aanstoot aan hoeft te nemen. De karakterisering wordt niet te ver doorgevoerd of gethematiseerd; ze dient de herkenbaarheid en het *decorum*, want de kritiek van de boeren moest wel serieus genomen kunnen worden. De boeren sprekers, het rijm en het dialect doen denken aan de kluchtliteratuur, evenals de thema's 'omkering' en 'beheersing', waarmee gespeeld wordt. Deze elementen geven de pamfletten extra amusementswaarde.

Intermezzo 9: vrouwen in gesprekspamfletten

Dat vrouwen in mijn corpus van 41 praatjespamfletten nauwelijks voorkomen, weerspiegelt de algehele trend in gesprekspamfletten uit de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw: van de honderden gesprekspamfletten uit de periode 1600-1750 zijn er mij slechts negentien bekend, inclusief de pamfletten uit mijn corpus, waarin vrouwen optreden.¹⁶³ In slechts zeven van deze dialogen fungeren uitsluitend vrouwen als sprekers.¹⁶⁴

Maar ook in deze zeven teksten worden de vrouwen niet als volwaardige deelnemers aan het publieke debat gepresenteerd: op het eerste gezicht gaat het steeds om stereotiepe vrouwen. De ene keer staan ze handenwringend, klagend (ook over hun echtgenoten) of verontwaardigd aan de zijlijn, dan weer gaat het om 'Liefelijcke' praat van religieuze vrouwen of om de felle woorden van roddelende hekelsters. Tevens wordt gespeeld met traditionele thema's als 'de vrouw met de broek aan' en 'Kenau'. Eenmaal is er sprake van travestie: één van de vrouwen blijkt een man te zijn.¹⁶⁵ Als vrouwen samen met mannen voorkomen is dat doorgaans in een dienstbare of anderszins aan mannen ondergeschikte rol. Ze zijn waardin, dienstmeid of echtgenote. Als zij wel een ogenblik de kans krijgen om serieus hun zegje te doen, is dat ofwel over vrouwenzaken als

163 Mijn inventarisatie van gesprekspamfletten uit 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648, 1650, 1672, 1684, 1690, 1704, 1720, 1737-1738, 1742, 1747-1748 levert negen teksten met vrouwen op en één verwijzing naar een samenspraak met vrouwen. Daarnaast ben ik nog één pamflet met vrouwen 'los' tegengekomen. Meijer Drees 2003a, p. 24 en n. 4, noemt nog twee andere pamfletten (zij heeft de *STCN* doorzocht op de trefwoorden vrou(w), wijf/ wijve en veel voorkomende vrouwennamen in de zeventiende eeuw). Harline 1987, p. 19, n. 48, en Dingemans en Meijer Drees 2005, p. 126, vermelden er eveneens twee extra. Het gaat om de volgende Knuttelnummers: Kn. 2400 (1617), Kn. 2534 (1618), Kn. 4087 (1630), Kn. 4682 (1640), Kn. 6478 (1649), Kn. 6479 (1649), Kn. 7233 (1652), Kn. 8383 (1660), Kn. 10474-10476 (1672), Kn. 10477 (1672), Kn. 16108 (1712), Kn. 17348 (1742), Kn. 17744 (1747), Kn. 17745 (1747), Kn. 17746-17747 (1747), Kn. 17748 (1747), Kn. 17768 (1747), 17806 (1747). Van Gemert 2001, p. 234, noemt een pamflet met vrouwen uit 1664 (*Pannekoek voor Sceperus op den Vastelavondt ofte Buur-praetje, Tusschen Grietje van Moordt, ende Annetje van Wenst-veen*) dat niet in Knuttel zit, maar in de catalogi van Tiele (5202) en Petit (7693).

164 Kn. 2400 (1617), Kn. 7233 (1652), Kn. 8383 (1660), Kn. 10474-10476 (1672), Kn. 10477 (1672), Kn. 16108 (1712).

165 Van Gemert 2001, p. 234.

een huwelijk of ziekte óf hun mening wordt teniet gedaan, omdat ze niet voldoende kennis hebben of omdat het maar ‘vrouwenpraatjes’ zijn. Hun onkunde beamen ze in een enkel geval ook zelf: ‘Wy sijn maar wijfs, en wy hebben soo geen verstant van die dingen’.¹⁶⁶ Evenals de boeren uit de *Boere Schuit-Praatjes* lijken de vrouwen ‘de ander’ te representeren, naar wie de (overwegend mannelijke?) lezer met distantie kon kijken.

De wereld van de gesprekspamfletten wordt dus overheerst door mannen, of het nu om gesprekken in de openbaarheid gaat (op een schuit, op straat, op de beurs of in de kroeg) of in besloten kring binnenskamers. Terecht verwerpt Meijer Drees het punt van Frijhoff en Spies, gebaseerd op één gesprekspamflet tussen vrouwen, ‘dat de politieke meningsvorming niet om de vrouwen heen kon, en al helemaal niet om de echtgenoten van vissers en zeelieden, die het nauwst bij de oorlogvoering betrokken waren’.¹⁶⁷ Harline, die de opinie van Frijhoff en Spies lijkt te delen, onderbouwt zijn standpunt ook niet overtuigend.¹⁶⁸ Hij gebruikt drie ongelukkig gekozen voorbeelden, die niet direct getuigen van een gelijkwaardige positie: één, waarin een echtgenote door haar man onderricht wordt; één, waarin de vrouwen pas tegen het einde opduiken en dan de laatste roddels mogen vertellen; en een gesprek tussen twee bijbelse vrouwen. De gesprekspamfletten wekken juist de suggestie dat het vooral mannen zijn, die bijeenkomen op publieke locaties om over politiek te discussiëren en dat vrouwen hier niet of nauwelijks aan deelnemen. De lezer krijgt dus het beeld voorgespiegeld van een publiek debat dat door mannen gedomineerd wordt. Ik kan dan ook met Meijer Drees concluderen dat de politieke meningsvorming wel dege-lijck om vrouwen heen kon en dat dat in gesprekspamfletten gepresenteerd wordt als de normale gang van zaken.¹⁶⁹

Dat wil echter geenszins zeggen dat er helemaal geen belang aan de mening van vrouwen werd gehecht en dat zij altijd onwetend werden gehouden. Vrouwen moesten juist goed geïnstrueerd worden om onenigheid of verkeerd gedrag te voorkomen, zo komt naar voren uit de gesprekspamfletten. Mannen die ten strijde moesten trekken voor het vaderland, wilden bijvoorbeeld behoorlijk aan hun echtgenotes kunnen uitleggen waarom dat moest, opdat zij hen gemakkelijker zouden laten gaan en ook op religieus gebied moesten zij goed onderricht worden.¹⁷⁰ Maar meepraten over politiek, laat staan meebeslissen, was niet voor hen weggelegd.

166 Kn. 8383, p. 10.

167 Frijhoff en Spies 2000, p. 222. Zij zien pamfletten en ander populair drukwerk als een ‘goede ingang tot de wijze waarop het publieke debat in de Republiek gestalte kreeg’ (p. 221); Meijer Drees 2003a, p. 24-25.

168 Harline 1987, p. 19: ‘Women are involved in dialogue scenes as well, and not always in minor or fanciful roles; they discuss events, read and criticize pamphlets, and travel routinely around the United Provinces’. Zijn voorbeelden zijn Kn. 2400, Kn. 4087 en Kn. 4682 (Harline 1987, p. 19 en 254, n. 48).

169 Meijer Drees 2003a, p. 25; zie ook Dingemanse en Meijer Drees 2005, p. 126.

170 Zie het *Eenvoudig Burgerpraatje* (19; 1672; Kn. 10014) en de *Tsamen-Spraeck Tusschen Man ende Vrouw* (1630; Kn. 4087).

Een kleine kanttekening nog: wellicht was er in het midden van de achttiende eeuw iets aan het veranderen. Zes van de achttien gesprekspamfletten met vrouwen, een derde dus, komt uit 1747. Het merendeel betreft boerenvrouwen, maar er is in dat jaar ook één pamflet waarin een burgervrouw temidden van mannen op voet van gelijkwaardigheid mag meepraten. Zij introduceert zichzelf als iemand ‘die voor eene schrandere vrouw gehouden word’.¹⁷¹ Het gesprek gaat over de problemen die de nieuwe belasting, de ‘milde’ of ‘liberale’ gift, met zich meebrengt. De vrouw toont kennis van zaken en is vaardig in het maken van berekeningen. Zozeer zelfs dat een medespreker, een koopman, haar in het stadsbestuur zou willen hebben, omdat ze beter is dan veel regenten:

Gy meriteert waarlyk een plaats in den raad: want uw schrandere geest ziet beter door de nevelen, als veelen van onze Heeren: en gy zoude eene goede Financierster wezen.¹⁷²

De vrouw is weduwe en dus niet afhankelijk van een echtgenoot, wellicht is dat de reden dat ze zo goed op de hoogte kan en mag zijn.

De overige praatjespamfletten: laster, amusement, gematigdheid

Van de zes overige praatjespamfletten zijn twee teksten in proza en vier op rijm geschreven. De poëtische teksten zijn verwant aan de *Boere Schuit-Praetjes* van zojuist; zij komen eerst aan de orde. Aan de prozapraatjes, nieuw in dit hoofdstuk, besteed ik vervolgens wat meer aandacht.

Hekeling en beschrijving op rijm

Nieuw in vergelijking met 1650 en 1672 – in de periode 1608-1648 kwamen ze wel voor – en prominent aanwezig in 1747-1748 zijn praatjespamfletten op rijm met sprekers van een niet al te hoge sociale status, die een volkse taal spreken. Behalve de *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37) zijn er nog vier in mijn corpus:

35. *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys, over de Vreugde Bedryven in de Tegenwoordige tyds omstandigheid.* (Kn. 17703)

38. *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys, Over de omstandigheeden van deze Tyd.* (Kn. 17939)

40. *Rotterdams Beurspraetje, tusschen Frans, Kok Magerus, Jan Lammertze en Pieter Rechttuit.* (Kn. 18132)

41. *Straat-Praetje, tusschen Dirk en Frans.* (Kn. 18187)

Het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38) en het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35) komen wat betreft vorm overeen met de *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37): op

171 Kn. 17768, p. 5.

172 Kn. 17768, p. 13.

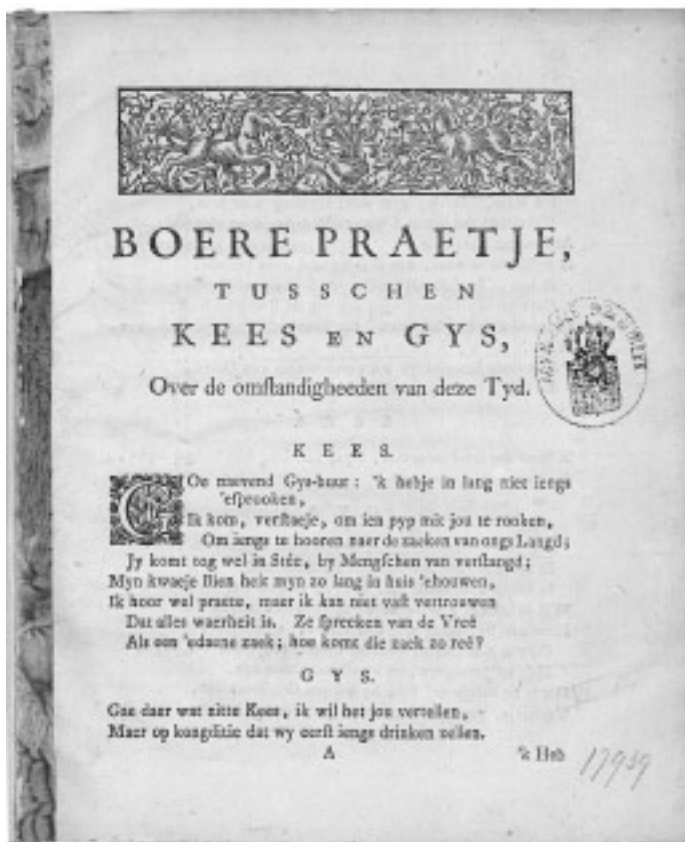
rijm (langere knittelverzen dan in de *Boere Schuit-Praatjes*), in dialect en met stereotiepe boeren, die nog uitdrukkelijker als boer getypeerd worden. Ze houden van drinken en brassen, ze zijn niet al te slim, ze bekijken de stad van een afstandje en Kees en Klaas hebben lichamelijke gebreken, die al dan niet door dronkenschap zijn veroorzaakt (kreupel, krom, ziek). De boeren zijn zo nu en dan ook niet vies van wat zelfspot. De relatie tussen de boeren is meer dan in de *Boere Schuit-Praatjes* die van leraar/wetende versus leerling/onwetende, hoewel ze verder op voet van gelijkwaardigheid met elkaar omgaan. Deze verhouding heeft alles te maken met de functie van beide pamfletten: informeren, niet bekritisieren. Beide pamfletten behoren tot type 2 (gesloten informatie). Afgezien van de ontbrekende intrige lijken de pamfletten op kluchten vanwege het rijm, het dialect, de typering van de boeren, vertelde handeling (bier drinken en tappen; een pijp roken), de openingsmonoloog in het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35) en Kees' angst voor zijn kijvende vrouw in het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38).

Het stramien is telkens grofweg als volgt: één boer komt uit de stad en licht de ander onder het genot van een drankje in over wat hij daar heeft gehoord en gezien. In het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35) betreffen de nieuwtjes de vieringen rondom de aanstelling en inhuldiging van Willem IV in Utrecht met uitgebreide beschrijvingen van de oranje versierselen, de verlichtingen van de huizen en het vuurwerk. De boeren kunnen de stadse pracht en praal amper bevatten. Het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38) gaat hoofdzakelijk over het pachtersoproer in Amsterdam en de aanstaande vrede, waarover Gys van alles gehoord heeft in een kroeg in de stad. Dit pamflet bevat ook een paar niet mis te verstane opmerkingen aan het adres van pachters die hun ten koste van de burgers vergaarde rijkdom ongebreideld tentoonspreiden. In het diagram aan het einde van het hoofdstuk plaats ik het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38) dan ook buiten de ellips van type 2 (gesloten informatie) in de richting van type 3 (gesloten kritiek). Het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35) staat daarentegen wel in het centrum van type 2 (gesloten informatie).

Bijzonder is het periodieke karakter van het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35). Ik heb tot nu toe over dit pamflet gesproken alsof het maar één gesprek bevatte, maar het bestaat uit vier gesprekken of 'delen' van elk acht pagina's, die steeds met de drukkersnaam en -plaats zijn ondertekend en die elk een eigen titel hebben. In dit geval worden de vier delen als een geheel met doorlopende paginanummers gepresenteerd, maar het heeft er alle schijn van dat ze ook los verschenen zijn. Het eerste deel is ook afzonderlijk overgeleverd¹⁷³ en het *Laatste of Derde Boeren Praetje* eindigt abrupt, middenin het gesprek, met daaronder de opmerking 'Het overige zal op aanstaande Donderdag den tienden Augustus vol-

¹⁷³ Het exemplaar uit de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (signatuur: Pamflet fol 1747-8) bevat alleen het eerste deel. Het exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Groningen betreft mogelijk eveneens alleen het eerste deel (signatuur: KW B 414).

Eerste blad van het
*Boere Praetje, tusschen
Kees en Gys* (1748)
[Den Haag, Konink-
lijke Bibliotheek, Kn.
17939]

gen'.¹⁷⁴ Het *Vervolg op het Laatste of Derde Boeren Praetje* gaat verder waar het voor-
gaande deel ophield. Een dergelijk 'periodiek' gesprekspamflet was, hoewel
zeldzaam, in die tijd geen unicum: de *Kluchtige doch teffens niet Onleerzaeme
Samenspraeken* (1747) verschenen iedere donderdag.¹⁷⁵ Ze doen met hun acht
pagina's en periodieke verschijningsvorm denken aan de spectatorliteratuur.¹⁷⁶

De amusante, kluchtige vorm ging in de *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37) goed samen
met spot en laster aan het adres van regenten en datzelfde geldt voor het *Rotter-
dams Beurspraetje* (40) en het *Straat-Praetje* (41). Deze twee pamfletten behoren

¹⁷⁴ Kn. 17703, p. 24.

¹⁷⁵ Kn. 17696. Het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek bestaat uit drie samenspraken met doorlo-
pende paginering.

¹⁷⁶ Spectators bestonden vaak uit een afgerond betoog van acht pagina's. Evenals in pamfletten werd hal-
verwege een verhoog soms overgeschakeld op een kleinere letter als de tekst te uitvoerig bleek te zijn (Buijn-
sters 1991, p. 24).

eveneens tot type 3 (gesloten kritiek). Beide teksten zijn herdrukt in het *Dichtkundig Praal-tooneel van Neerlands Wonderen* (1748).¹⁷⁷

In het *Rotterdams Beurspraetje* (40) bekritisieren drie Rotterdamse kooplieden – de vierde arriveert pas tegen het einde – vooral de nieuwe eerste pensionaris. Deze wordt spottend de ‘wyze, voorzienige, zeer diskreten en Hooggeleerde Hr. Pensionaris M.....’ genoemd, waarschijnlijk doelend op N. Montauban.¹⁷⁸ Hij wordt afgeschilderd als een bijzonder slecht bestuurder. De handelaren Frans (zonder achternaam), Kok Magerus en Jan Lammertze plagen elkaar ook onderling en maken zich druk over de gevolgen van de bestuurswisseling voor hun zaken. Tegen het einde van het gesprek ontmoeten ze Pieter Rechduit, van wie ze meer nieuws verwachten. Jan wil hem ontlopen, omdat hij bang is voor een nieuw ‘Referyn’. Dit woord verwijst naar twee gesprekspamfletten in dichtvorm met die titel, waarin een Pieter Rechduit optreedt als hoofdspreker.¹⁷⁹ In een van deze pamfletten spreken ook een Lammertze en Magerus mee.¹⁸⁰ Tot slot maken de vier een afspraak voor een nieuwe bijeenkomst om andere ‘schandelyke Amptenare’ ‘beschaemt te maken’.¹⁸¹

De kooplieden spreken een volkse taal met zo nu en dan een vloek of een scheldwoord of een ‘vieze’ grap: ‘[...] zoo haeld myn de Duivel als ik hem [de pensionaris] een boodschap vertrouwden, ik zette hem liever met zyn gat // In een kakstoel met rinkels, [...]’. Evenals in de *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37) wordt hun taal zo nu en dan gekuist en worden sommige namen met de beginletter en puntjes weergegeven. Kennelijk wilde men de lezer toch een idee geven wie bedoeld werd zonder dat werkelijk prijs te geven. De versregels zijn bijzonder lang en ogen als proza; opnieuw wordt van knittelverzen gebruikgemaakt. Dit duidt erop dat de auteur niet poëtisch-technisch wilde (of kon?) uitpakken, met het oog op een humoristisch of parodiërend effect.¹⁸² Het rijm is eveneens simpel, afwisselend staand en slepend.

In het *Straat-Praetje* (41) roddelen de twee kooplieden Dirk en Frans op weg naar de beurs over een nieuwe schuttersofficier en -kapitein. De nieuwbenoemden zijn volgens hen van lage afkomst en via vriendjes aan de macht gekomen. Hun oude milieu willen ze niet meer kennen: ze zijn trots en pedant en groeten de kooplieden niet eens meer. De zuinigheid van de kapitein en de onbeschoftheid van diens echtgenote blijkt genoegzaam uit een lasterlijke anekdote. De kooplieden spreken eveneens een volkse taal, maar ze gebruiken geen krachttermen. Het rijm bestaat evenals in de andere berijmde pamfletten uit amateuristisch ogende knittelverzen.

177 *Dichtkundig Praal-Tooneel*, dl. 1, p. 192-203.

178 Kn. 18132, p. 5-6. Volgens Knuttel doelen ze op ‘mr. Nic. Montauban’.

179 Kn. 18133 en Kn. 18134.

180 Kn. 18134.

181 Kn. 18132, p. 8.

182 Van Gorp 1998, p. 240.

Gematigd proza

De twee prozapamfletten, het *Koffy-Huis-Praatje* (34) en het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39), worden allebei gekenmerkt door bedaardheid, gematigdheid en ernst; voor spot, boeren of volkse kooplieden, zoals in de berijmde pamfletten, is geen plaats. Beide behoren ze tot type 2 (gesloten informatie). Aan de inhoud van de twee prozapamfletten besteed ik nu wat meer aandacht teneinde het verschil met de veelal mobiliserende en/of bekritiserende prozapraatjes uit 1650 en 1672 te illustreren. Hoewel het uiteindelijke doel van het *Koffy-Huis-Praatje* (34) en het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) eveneens mobiliserend geweest zal zijn, zijn er nauwelijks directe aansporingen. Evenmin wordt de tegenpartij aangeklaagd of beschuldigd, integendeel, elk mogelijk meningsverschil wordt verdoezeld. Beide pamfletten schetsen een positief beeld van de situatie en willen het volk opvoeden.

Het Koffy-Huis-Praatje

De titel van het *Koffy-Huis-Praatje* (34) geeft gedetailleerde informatie over de gesprekssituatie:

Koffy-Huis-Praatje, tusschen een oud Amsterdamsch Koopman, een Fries, en eenige Anderen. Gehouden, des nagts van den 4 May 1747. in het Koffyhuis van Monsieur N. te Amsterdam.

Het decor wordt gevormd door het Amsterdamse feestgedruis tijdens de nacht van 4 op 5 mei 1747 naar aanleiding van de officiële benoeming van Willem IV als stadhouder van Holland en als kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Unie.¹⁸³ De twee belangrijkste sprekers, 'een oud Amsterdamsch Koopman' die steeds als 'Patriot' aangeduid wordt, en 'een Fries' worden aangekondigd. De bijfiguren worden niet nader gespecificeerd. De voornaamste zijn 'Drie jonge Heeren, A., B. en C.' die halverwege het gesprek komen aanstormen.

De locatie, een koffiehuis aan de Dam, is typisch achttiende-eeuws.¹⁸⁴ De waard, 'Monsieur N. de Koffyschenker', leidt de heren op verzoek van de Patriot naar een stil vertrek boven. Daar slaan ze de festiviteiten op de Dam in alle rust gade en hebben ze de oranje vlaggen van het stadhuis in het vizier.¹⁸⁵ Ze blijven tot twee uur 's nachts, dan vergezellen alle sprekers – behalve natuurlijk de waard – de Patriot naar zijn woning.¹⁸⁶

183 Kn. 17612, titelpagina en p. 6-8. Op 2 mei ging Amsterdam over tot de opdracht van het stadhouder-schap aan Willem IV; op 3 mei werd hij benoemd door de Staten van Holland; op 4 mei droegen de Staten-Generaal de prins het kapitein- en admiraalgeneraalschap op.

184 Het koffiehuis kwam als plaats van handeling ook voor in het 'periodieke' pamflet *Kluchtige doch teffens niet Onleerzaeme Samenspraeken* (Kn. 17696), een serie samenspraken in 'Openbaere Coffy, Wyn, en Bierhuizen'. Zie over het koffiehuis Buijnsters 1991, p. 48-54; Kloek en Mijnhardt 2001, p. 118-120; Van der Tol 1993, p. 85-96; Wijsenbeek 1994, 35-54.

185 Kn. 17612, p. 5, 8, 24.

186 Kn. 17612, p. 36-37.

Het voorwoord van de auteur en diens onderbrekingen van het gesprek wekken de suggestie dat het om een naar waarheid opgetekend gesprek gaat. In het voorwoord ('Berigt') presenteert de auteur zich als een stille luisteraar, die zijn schrijfgerei altijd gereed houdt om gesprekken op te tekenen:

Ik bevind my dagelyks in publike Plaatsen van veelerlei slag, en hoor allerlei discoursen, zonder my in de zelve te steeken. [...] Ik schaam my niet, met myn Potloodje en Memorieboekje in de hand, in een hoek van een Koffy-kamer, in een Jaagschuit, of op de Beurs, op te schryven 't gene ik hoor praaten.¹⁸⁷

Normaal tekent hij de 'Praatjes' uit liefhebberij op, maar dit keer heeft hij de verleiding niet kunnen weerstaan om het gesprek uit te geven. Naar zijn aanwezigheid wordt eenmaal verwezen: de Patriot vraagt de waard of hij met 'deeze twee goede vrienden' naar boven mag.¹⁸⁸ Een andere vriend dan de Fries komt niet aan het woord, dus met de tweede zal de stille schrijver bedoeld zijn. Geen van de sprekers protesteert overigens tegen zijn aanwezigheid en rol, die doet denken aan de achttiende-eeuwse spectator-figuur. Dit vertelprocédé (*writing to the moment*) moet de illusie versterken dat het gesprek echt plaatsgevonden heeft en *live* is opgetekend.

Ook de herhaalde onderbrekingen van de auteur helpen mee aan deze illusie. Met cursief gedrukt commentaar in de verleden tijd gaat hij vooral in op de *couleur locale*.

Hier werdt het gesprek afgebroken door het schieten en het juichen van Vivat Oranje of Oranje boven, welk de samenspreekers met het zwaaijen der hoeden beantwoordden. Dit is meer-malen gebeurd; doch ik agt het onnoodig, om 'er geduurig melding van te maaken.¹⁸⁹

Ook de drie jongeren worden aldus aangekondigd.¹⁹⁰ Soms lijken de opmerkingen wel regie-aanwijzingen – deze zijn in de tegenwoordige tijd, bijvoorbeeld 'Leest' en 'A. B. en C. te gelyk, terwyl ze alle drinken, en met den hoed om 't hoofd zwaaijen'.¹⁹¹ Hier is dus sprake van toneelconventie. Het gesprek in directe rede wordt dus zowel door verhalende als dramatische elementen onderbroken.

Het *Koffy-Huis-Praatje* bevat een pleidooi voor vrede, rust, eensgezindheid en gehoorzaamheid aan de overheid, dat wil zeggen aan 'het hoog gezag der Heeren Staaten' én aan 'het wys beleid van onzen braaven Stadhouder'.¹⁹² Het bejubelt de prins, maar verdedigt tegelijkertijd de regenten. De opiniëring geschiedt

187 Kn. 17612, p. 3-4.

188 Kn. 17612, p. 5.

189 Kn. 17612, p. 9.

190 Kn. 17612, p. 15: 'Drie jonge Heeren, A. B en C, schielyk de trappen oploopende, stooven hier ter Kamer in, terwyl een van hun, dien ik A. noemde, zeide:'. Dan vervolgt het gesprek.

191 Kn. 17612, p. 20, 26.

192 Kn. 17612, p. 32. Dit was conform de overtuiging van de auteur Jan Wagenaar die de stadhouder als dienaar van de gewestelijke staten zag en bleef zien (Wessels z.j., p. 295). Over de auteur hieronder meer (p. 314).

in hoofdzaak rationeel, door middel van informeren. Daarnaast klinken herhaaldelijk, al dan niet gezamenlijke, emotionele uitroepen van blijdschap over de benoeming van de prins. Het *Koffy-Huis-Praatje* volgt niet direct het stramien van een van de drie soorten klassieke redevoeringen (politieke of gerechtelijke rede of gelegenheidstoespraak). Het kent een globalere retorische opbouw.

De gematigde en op harmonie gerichte visie wordt op verschillende manieren uitgedragen. Vertelling en argumentatie wisselen elkaar daarbij af. In de eerste plaats ontkent de Patriot elke vorm van muiterij onder de bevolking. In een narratief gedeelte van twee pagina's licht de Patriot de Fries in over de actuele gebeurtenissen in Amsterdam. De Fries verbaast zich over de 'stilte van 't Volk' – hij had in de krant gelezen dat de 'Gemeente' juist wel aan het morren was.¹⁹³ Hij werpt de volgende kwestie op: is de regering door de gemeente gedwongen om tot de verheffing van de prins te besluiten? Hierop ontkent en bagatelliseert de Patriot eventuele onvrede en oproerigheid. Hij beweert – grotendeels puttend uit eigen ervaring – dat de hele bevolking (regenten, schutters, burgerij en lager volk) rust en orde voorstaat: 'van opgezette muiterij durf ik geen Inwoonder dezer Stad te verdenken'.¹⁹⁴ Hij gaat hierin zelfs zo ver dat hij elke reputatie van de Amsterdammers in die richting tegenspreekt:

De Amsterdammers, zelfs de geringsten, zyn nooit om hunne oproerigheid befaamd geweest. 't Is waar, dat men, nu en dan, burgerlyke beroerten in de Stad gezien heeft; doch van alle tyden af, veel zeldzaamer, dan in verscheiden andere Steden van ons Land.¹⁹⁵

In de tweede plaats verdedigt de Patriot, ondanks zijn uitgesproken prinsgezindheid, de regenten: hun voorzorgsmaatregelen en meegaandheid bevorderen de rust. Zelfs kritiek over hun loslippigheid en onbedachtzaamheid uit hij vergoelijkend. Ze zijn per slot van rekening ook maar mensen, zo vertrouwt hij de Fries toe:

U durf ik, derhalven, wel in 't oor te byten, dat ik onze Regenten voor menschen houde, die hunne gebreken hebben; en die zig, somtyds, onvoorzigtiglyk iets konnen laten ontvallen, dat het Gemeen door 't oor gewaaid is, en nutter gezweegen ware geweest.¹⁹⁶

Hun soms wat onvoorzichtige woorden worden gretig rondgebazuind, maar desondanks heeft de Patriot er alle vertrouwen in dat de ingezetenen deze 'in den wind slaan en vergeeten zullen, na dat zy nu gezien zullen hebben, dat de daaden wat anders zeggen'.¹⁹⁷ De Fries suggereert eveneens een harmonieuze relatie tussen de geledingen: hij oppert dat de 'genereusheid der Regenten' om tot de ver-

193 Kn. 17612, p. 8-14.

194 Kn. 17612, p. 8, 9.

195 Kn. 17612, p. 10.

196 Kn. 17612, p. 12.

197 Kn. 17612, p. 13-14.

heffing van de prins over te gaan ‘het Volk heeft ingenomen, en bedaarder gemaakt’.¹⁹⁸ Dat de realiteit anders was, komt in de tekst niet aan de orde.

Als de jongelingen binnenstormen komt de vraag aan de orde wat beter is: bakken met geld uitgeven aan de feestelijkheden voor de prins of aan het land via de belastingen. De Patriot stelt zichzelf ten voorbeeld aan de jongelingen: spaarzaam levend (zonder oranje versiering aan zijn kleding) en gehoorzaam in zijn belastingplicht.¹⁹⁹ Hij grijpt dit thema tevens aan om de beschuldiging dat de regenten belastinggeld zouden misbruiken te verwerpen. Hij vertrouwt er niet alleen op dat het geld nu met meer succes besteed zal worden dan voorheen, maar hij voegt er meteen aan toe dat misbruik nooit aan de orde was: ‘Maar daarom heb ik nooit durven denken, dat het geld te vooren kwalijk besteedt werd’.²⁰⁰ Uiteraard is de Patriot tegen geldverspilling.

Jongeling ‘C.’ uit de beschuldiging van landverraad. Maar de Patriot weerlegt ook deze door hem op het hart te drukken:

dat de beschuldiging van Landverraaderye hier altyd zeer gemeen geweest is, in Oorlogstyden; doch dat ’er van honderd, die men deeze kladder aangewreeven heeft, naauwlyks een of niet een is, die ’er schuldig aan bevonden is geworden.²⁰¹

De Patriot betoogt voorts dat een Franse overheersing niet in het belang van de regenten zou zijn en dat ze oprecht gehandeld hebben tijdens de Bredase vredesonderhandelingen met Frankrijk. Als bewijs geeft hij één van de drie jongens een pamflet te lezen, het *Extract uit het Register der Resolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden* van 28 april 1747, waarin gesteld wordt dat de ‘Ministers van den Staat’ nooit een particuliere vrede, los van de bondgenoten, hebben nagestreefd.²⁰²

Het alomtegenwoordige streven naar eenheid en harmonie komt in de derde plaats naar voren in de beschrijving van de festiviteiten in de stad van dat moment.²⁰³ Eén van de jonge heren beschrijft op verzoek van de Patriot het feestgedruis.²⁰⁴ Hij benadrukt daarbij voortdurend dat de *hele* stad feestviert: arm en rijk verlichten ieder naar vermogen hun huizen, zelfs alle regeringsleden en de verschillende religieuze gezindten (joden, gereformeerden, katholieken) zijn eensgezind in hun vreugdetekenen. Bovendien krioelt de straat van het volk zonder dat er noemenswaardige baldadigheden plaatsvinden: ‘Men wandelt, in ’t holst van den nagt alomme zo veilig, als onder Beurstyed, op ’t midden van den Dam’.²⁰⁵ Hierbij worden de festiviteiten grandiozer voorgesteld dan ze waren,

198 Kn. 17612, p. 10.

199 Kn. 17612, p. 16-19. Spaarzaamheid, de middenweg tussen spilzucht en vrekkingheid, was een Nederlandse deugd bij uitstek die in spectators werd gestimuleerd (Kloek en Mijnhardt 2001, p. 171).

200 Kn. 17612, p. 18.

201 Kn. 17612, p. 19.

202 Kn. 17572 bevat het stuk.

203 Zie voor dit streven ook Wessels z.j., p. 295-296.

204 Kn. 17612, p. 24-26.

205 Kn. 17612, p. 25.

want in werkelijkheid was er bij burgerhuizen maar mondjesmaat sierverlichting te vinden en was niet iedereen even vrolijk over de verkiezing van de prins.²⁰⁶ De emotionele reactie van de Patriot op deze beschrijving is treffend voor de strekking van het gesprek: 'Alle de Ingezetenen zo eens met malkanderen en met de Regeering! Alle de Amsterdammers zo Stadhouders-gezind! Ik kanje zeggen, dat het my aan 't hert gaat.'²⁰⁷

Het laatste gedeelte staat in het teken van lof op de prins.²⁰⁸ Met gebruik van standaardargumenten voor lof (zoals een edele afkomst en een dito karakter) zet de Fries de vorstelijke deugden van de prins op een rijtje, waarbij hij ook een brief van hem citeert. Als emotionerende en amusante uitsmijter wordt 'Een Nieuw Lied ter eere van zyne [...] Hoogheid' voorgelezen, waarvan de Patriot een kopie bezit. Meteen wil een van de jongelieden het overschrijven, maar dat is niet nodig: de Patriot zal het de volgende dag laten drukken. Dit lied is inderdaad apart uitgegeven en werd in de stad gezongen, als we Klaas uit het *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* moeten geloven: 'We zellen mit mekaêr in Stee, [...] reis zingen om te scheuren, Het nieuwe Lietje dat gemaekt is op den Prings'.²⁰⁹

De sprekerskeuze ondersteunt de gematigde prinsgezinde visie. De hoofdspreker wordt aangeduid als 'Patriot, een oud Amsterdamsch Koopman', een be-minnaar en voorstander van het vaderland met zijn traditionele 'deugden'.²¹⁰ Als Amsterdammer kan hij met gedegen kennis van zaken over de stad spreken en zijn professie verleent hem autoriteit op het gebied van handel en financiën. Nog belangrijker dan dit alles is zijn respectabele leeftijd, die om de haverklap benadrukt wordt.²¹¹ Zijn bejaardheid gaat gepaard met nuttige levenservaring: hij heeft bijvoorbeeld de vorige stadhouder Willem III nog meegemaakt en als schutter heeft hij het aansprekersoproer in 1696 helpen onderdrukken.²¹² Hij is als oudste officier van zijn compagnie bovendien op de hoogte van wat er speelt binnen de schutterij. De Patriot is, kortom, een autoriteit, die de anderen kan onderwijzen. Evenals zijn zwijgzame, observerende vriend doet hij denken aan de verteller in spectators.

Zijn belangrijkste gesprekspartner is een Fries, die pas 's middags in de stad is gearriveerd. Hij fungeert als aangever. Als niet-Amsterdammer bestookt hij zijn vriend met vragen, hier en daar met een kritische ondertoon die veroorzaakt wordt door zijn onwetendheid. Maar vooral ondersteunt en bevestigt hij de Patriot. De keuze voor een Friese 'buitenstaander' heeft mijns inziens te maken met de situatie van Willem IV, de erfstadhouder van Friesland, al was hij aanvan-

206 Porta 1975, p. 228.

207 Kn. 17612, p. 26.

208 Kn. 17612, p. 26-36.

209 Kn. 17703, p. 12. Kn. 17704 bevat de herdruk 'Getrokken uit het Koffy-huis Praatje om van een ieder in deze Dagen te konnen gezongen worden.'

210 Kn. 17612, p. 5.

211 Kn. 17612, p. 5, 7, 9, 11, 12, 15-16, 26.

kelijk nog te jong om het ambt zelf te vervullen. Willem IV resideerde in Friesland en ging er naar de universiteit. De Fries heeft hem dus van jongs af aan van dichtbij meegemaakt en is de aangewezen persoon om te getuigen van zijn edelmoedigheid.

De drie jonge heren 'A.', 'B.' en 'C.', burgers in wording, mogen zich bij het gezelschap voegen op voorwaarde dat ze verhalen over de feestelijkheden buiten. C. belichaamt met zijn ongenueanceerde uitspraken het type van de onstuimige en overmoedige jongeling. Dit geeft de Patriot de gelegenheid om te moraliseren en hem te onderwijzen. Zijn kameraden A. en B. zijn daarentegen veel bedaarder en verstandiger: zij stellen beleefde vragen, A.'s relaas is nuttig en geordend, B. leest gehoorzaam het pamflet en het lied voor en hij corrigeert C. als die de Patriot weinig eerbiedig bejagent.

Voor zover er al sprake was van tegenstand en onenigheid is die tegen het einde volledig van de baan en roepen alle sprekers eensgezind in koor uit: 'Vivat 's Lands Staaten! Vivat zyne doorlugtigste Hoogheid!'²¹³ Vanwege de weinige nuance en het overwegend rationele betoog met hier en daar een emotionele uitroep, reken ik het *Koffy-Huis-Praatje* tot type 2 (gesloten informatie). Hoewel het doel van het pamflet wel is om de burgers te bewegen zich rustig te houden en in harmonie achter de prins te gaan staan, ontbreekt expliciete mobilisatie met de aanspreking van specifieke groepen. In het diagram bij dit hoofdstuk plaats ik het *Koffy-Huis-Praatje* op de rand van de ellips van type 2 (gesloten informatie) in de richting van type 1 (genueanceerde mobilisatie), omdat de Fries en jongeling C. af en toe iets tegenwerpen en de eensgezinde uitroepen iets mobiliserends in zich hebben.

Intermezzo 10: verwantschap met de spectator; auteur en drukker

De bedaarde gematigdheid van het *Koffy-Huis-Praatje* en het gebrek aan een kritische houding was voor veel tijdgenoten, zowel voor- als tegenstanders van Oranje, reden om met het pamflet de spot te drijven:

Want, gelyk het meërmaals in ons Gewest gezien is, als de vyand op de grenzen, en de vrees den ingezetenen in het harte ligt; als elk op den Heer, die de Redder zyn zal, het oog heeft, dan is de munt van gemaatigheid valsch; dan moet er sterk en streng tegen de Overheid en 's Lands Regeerders geschreuwd [sic] en geschreeven worden: waerom de meesten dit Koffy-huispraatje belagten; terwyl bedaarde verstanden het goede oogmerk ontdekten, en het preezen.²¹⁴

Desondanks werd het goed verkocht: volgens de auteur Jan Wagenaar gingen er

212 Kn. 17612, p. 9, 11.

213 Kn. 17612, p. 32.

214 Huisinga Bakker 1776, p. 30. Zie ook Visser 2004, p. 475.

in twee weken tijd enkele duizenden over de toonbank.²¹⁵ Een tijdgenoot spotte dan ook:

Op dat de Boeksmous Tirion,
By 't opgaan der Oranje Zon:
Wat geldt zouw streyken in zyn Laatie,
Zo druckt hy 't laffe Koffie praatje.²¹⁶

Dat drukker Isaak Tirion uit Amsterdam, een goede bekende en geestverwant van Wagenaar, op allerlei manieren van de vreugde over de verheffing wilde profiteren blijkt uit de advertenties die het gesprek omringen. Op de titel volgt een kleine, cursief gedrukte, advertentie met reclame voor een 'fraaye Prent' van het stadhoudelijk paar – zij worden hier opvallend genoeg 'Koninklyke Hoogheden' genoemd, die ook in Londen is uitgebracht. De prijs is twee gulden, wat als een koopje wordt afgedaan. De drukker meldt dat hij ook prenten heeft, waarop de prins en prinses ieder apart staan. Die kosten tesamen ook twee gulden.

Het pamflet eindigt met een 'Bekendmaking' van twee pagina's over een dichtwedstrijd. Een zekere 'Heer Philomusus [liefhebber van de dichtkunst, c.d.]' zal een gouden gedenkpenning uitreiken aan de dichter die de verheffing van de prins het mooist bezingt. De bijdragen moeten bij de boekwinkel van Isaak Tirion afgeleverd worden. Allerlei instructies volgen om te voorkomen dat de dichters herkend worden. Blijkbaar wordt slechts op een kleine kring van auteurs gedoeld, waarin men elkaars handschrift kent. Tirion belooft de beste gedichten in druk uit te geven. De uitgave *Eerzuil [...] opgeregt door verscheiden Nederduitsche dichters op de aanmoediging en onder het opzigt van Philomusus* (1747) bevat de gedichten.

In feite heeft het *Koffy-Huis-Praatje* meer weg van een spectatoriaal vertoog dan van een pamflet. Hieraan waren een redelijke en tolerante middenkoers, loyaliteit aan de gevestigde orde en het streven naar een harmonieuze maatschappij immers eigen.²¹⁷ De combinatie van opinie en opvoeding, zo kenmerkend voor het *Koffy-Huis-Praatje*, was van spectators eveneens een karakteristiek. De presentatie van de auteur als zwijgende toeschouwer én de aanwezigheid van verhalende elementen in de vorm van korte regie-aanwijzingen en auteurscommentaar versterken deze indruk. De locatie van het gesprek, een koffiehuis, vormde voor spectators eveneens een natuurlijk decor.²¹⁸

215 Wessels z.j., p. 296. Wessels haalt als bron de *Patriot* aan (Vertoog I, 26 juni, 1747, p. 43).

216 Geciteerd naar Visser 2004, p. 475.

217 Buijnsters 1991, p. 60-77; *Een verdeelde Verlichting*, p. 125-126.

218 Buijnsters 1991, p. 48. Zie bijvoorbeeld *Het koffy-huis der nieuwsgierigen, of de klappank der nouwelisten* (1744-1746), dat uitvoerige verslagen bevat van conversaties, die in koffiehuisen zouden hebben plaatsgevonden, door een anonymus (zie over dit tijdschrift Van der Tol 1993). Aan dit volgens Van der Tol 'vergeten' tijdschrift wordt ook in recentere publicaties over het koffiehuis, zoals Wijsenbeek 1994, p. 35-54 en Kloek en Mijnhardt 2001, p. 118-120, geen aandacht besteed, noch worden de inzichten over het koffiehuis van Van der Tol naar aanleiding van dit periodiek genoemd.

Het *Koffy-Huis-Praatje* draagt daarmee onmiskenbaar het stempel van zijn maker: Jan Wagenaar. Hij staat te boek als een tolerant voorstander van een harmonisch geordende samenleving waarin gematigdheid de belangrijkste deugd is.²¹⁹ Zijn biograaf Huisinga Bakker verbindt deze karakteristiek met Wagenaars voorzichtige staatsgezinde visie dat de prins een stadhouder in dienst van de Staten is:

Alle drift van de eene of de andere zyde keurde hy volstrekt af. Hy meende, dat men goed Prinsgezind zyn kon, terwyl men met gemaetigheid 's Lands rechten, vryheid, en loffelyk herkomen, handhaefde en verdedigde. Zulke gevoelens brachten zynen geest [...] in rust en kalmte. Deeze zyne zachte en stille gesteldheid van ziel poogde hy ook zynen medeburgen in te prenten.²²⁰

Wagenaars houding van redelijkheid, gematigdheid en tolerantie in combinatie met de wens om de burger via zijn publicaties op te voeden is typerend te noemen voor de ontwikkelde en verlichte achttiende-eeuwse burgerij in het algemeen.²²¹ Het koffiehuis als plaats van handeling past daar uitstekend bij. Dit is bij uitstek de ontmoetingsplaats van de mondige burger om nieuws uit te wisselen, ongedwongen te debatteren of kletsen, contacten te onderhouden en mensen te observeren.²²²

Wagenaar zette zijn pleidooi na het *Koffy-Huis-Praatje* voort in de spectator *De Patriot*, die hij vanaf 26 juni 1747 wederom in samenwerking met Tirion wekelijks produceerde. Hij beoogde hiermee – en dit is vergelijkbaar met het *Koffy-Huis-Praatje* – ‘de verdeeldheid der gemoederen [...] weg te neemen; de inwendige rust aan te pryzen, en [...] mynen Landsluiden [de] pligten van een braaf Burger, aan te pryzen.’, aldus zijn eerste vertoog.²²³ De ik-figuur, de spectator of verteller, heeft veel weg van de Patriot uit het *Koffy-Huis-Praatje*: hij presenteert zich als ‘een oud Man’ en ‘braaf Patriot’ met veel levenservaring en alle goede eigenschappen die volgens Wagenaar bij een patriot horen, zoals gehoorzaamheid aan de regering, een afkeer van oorlog en burgeroproer en het prediken van eendracht en rust.²²⁴ Maar ook de gematigdheid van *De Patriot* sloot, hoewel het blad aanvankelijk gretig werd gelezen, niet aan bij de verhitte tijdsgeschiedenis en het werd in de loop van 1748, na dertig afleveringen, beëindigd.²²⁵

219 Wessels z.j., p. 300.

220 Huisinga Bakker 1776, p. 27-28. Zie ook Wessels z.j., p. 295.

221 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 165-185 over het morele burgerideaal; Wessels z.j., p. 300 en n. 52.

222 Over het koffiehuis: Buijnsters 1991, p. 48-54; Kloek en Mijnhardt 2001, p. 118-120; Van der Tol 1993, p. 85-96; Wijsenbeek 1994, p. 35-54.

223 Geciteerd naar Wessels z.j., p. 295.

224 Wessels z.j., p. 297, 289. In het eerste vertoog van *De Patriot* presenteert de spectator zich; de eigenschappen van een patriot worden opgesomd in vertoog VII van 8 augustus 1747.

225 Huisinga Bakker 1776, p. 28-29.

Het Eenvoudig Schuyt-Praatje

Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) uit 1748 draagt evenals het *Koffy-Huis-Praatje* (34) een gematigde opinie uit. Het stamt uit de koker van de gematigde Doelisten. Felle polemiek en hekeling van regenten zijn er niet in te vinden, maar het neemt wel een duidelijk standpunt in: vóór de woordvoerder van de gematigde Doelisten Daniël Raap, vóór de drie artikelen en vóór ingrijpen door de prins met wetsverzettingen. Een tweeregelig gedichtje aan het einde vat deze zienswijze samen: ‘Ach! zag ik maar dien Held [Willem IV], // Die’t Burgerrecht hersteld’. De titel onthult niets over deze opiniërende inhoud, maar noemt naast de sprekers en locatie een zeer algemeen, nietszeggend, onderwerp:

Eenvoudig Schuyt-Praatje, tusschen een Amsterdammer, Haarlemmer, en Hagenaar. In de Trekschuyt op Haarlem, Over zaken rakende deze tegenswoordige tyd. Gedrukt onder 't opzicht van Gerechtigheid die nu legt verschooven of vertrap met voeten voor Jan den Wenscher 1748.

De sprekers die dit standpunt propageren, zijn afkomstig uit drie onrustige Hollandse steden en maken het oproer dus van dichtbij mee: een Amsterdammer, een Hagenaar en een Haarlemmer. De Hagenaar is bovendien op de hoogte van het gedrag van de prins. De drie wisselen nieuwtjes uit over de Amsterdamse situatie.

Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* zal begin september verschenen zijn, aangezien het gebeurtenissen noemt van eind augustus. Zo is ‘Eergisteren’ een afgevaardigde van Zijne Hoogheid gearriveerd, met wie hoogstwaarschijnlijk Bentinck bedoeld wordt, die op 29 augustus in de stad aankwam.²²⁶ Dat de sprekers de aankomst van de prins elk moment verwachten – de prins kreeg op 31 augustus toestemming van de Staten van Holland om naar Amsterdam te reizen – stemt hiermee overeen.²²⁷ Ook is men op de hoogte van het rekest dat rondging ten fa-veure van de huidige regering en waar op 31 augustus actie tegen ondernomen werd.²²⁸ Elders wordt tevens gesproken over de verschillende ‘Fiats’ die vanaf het stadhuis gelezen zouden zijn en waarmee de burgemeesters en raad aan de burgerbeweging tegemoet kwamen.²²⁹ Dit speelde ook eind augustus.

Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* sluit nadrukkelijk aan bij de pamflettendiscussie van dat moment. De Hagenaar heeft de ‘Aansprake’ gehoord en gelezen van 24 augustus jongstleden, waarmee hij de *Aanspraak, Gedaan op den Cloveniers Doelen. Op den 24 Augustus 1748* bedoelt.²³⁰ Hierin wordt expliciet gereageerd op het pamflet *Aanmerkingen op de soogenaamde drie Articulen, benefens de Aanspraak, tot aanpryzing der zelve, aan de Burgeren van Amsterdam gedaan, op den 10. Augustus*

226 Kn. 18065, p. 14.

227 Kn. 18065, p. 14.

228 Kn. 18065, p. 14

229 Kn. 18065, p. 7, 8, 9, 11.

230 Kn. 18065, p. 3. Kn. 17991 bevat de *Aanspraak*.

1748, in den *Cloveniers Doelen*.²³¹ Dit laatste geschrift richt zich tegen de gematigde burgerbeweging; de argumenten voor de drie artikelen worden in twijfel getrokken en Daniël Raap wordt bespot. De Hagenaar neemt de beledigingen uit de *Aanspraak* tegen de auteur van de *Aanmerkingen* vrijwel letterlijk over.²³² Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* sluit verder ook inhoudelijk nauw aan bij de *Aanspraak* en borduurt erop voort; mogelijk was het als een aantrekkelijkere en toegankelijker variant bedoeld. Tegelijkertijd reageert het op de *Aanmerkingen* door Raap juist te verheerlijken, de drie artikelen voor te staan en de steun van de prins hiervoor te benadrukken.²³³

Het stuk kent geen retorische opbouw naar klassiek model. De eigen zaak wordt voornamelijk in positieve termen bepleit aan de hand van nieuws over de burgerbeweging. Het succes, het brede draagvlak en de beschaafdheid van de gematigde burgerbeweging worden benadrukt: toen de burgers de Doelen in bezit namen, hebben zij dat bijvoorbeeld 'op moderaate wys' aangelegd en 'een groote toevloed van Burgeren' zag reikhalzend uit naar tekening van het rekest, wat door 'wel drie duizent Burgeren' daadwerkelijk gedaan werd.²³⁴ De drie artikelen en vooral de (gedeeltelijke) inwilliging ervan door de regering van Amsterdam vormen het hoofdonderwerp.²³⁵ De sprekers laten daarbij niet na te zeggen dat de Haagse burgers en de prins hun zaak steunen: in Den Haag werden de afgevaardigden van de beweging 'met open armen' door de burgers ontvangen en de prins heeft hun 'op zyn woort van Eer beloofd, dat hy de zaak van haar zoude ter herte neemen'.²³⁶

Daniël Raap, die in realiteit onder vuur lag, wordt als een held en ware vrijheidstrijder afgeschilderd: hij wordt herhaaldelijk 'die groote Nederlandsche *Brutus*' genoemd en ook 'Bataafsche *Fabricius*'.²³⁷ Als de Amsterdammer het uiteindelijke doel van het pamflet formuleert, is er sprake van enige mobilisatie: 'de 3 Artikelen zyn'er nu door, nu dient men'er wel een gebruik van te maken'.²³⁸ De Hagenaar en de Haarlemmer wensen de Amsterdammers tevens van harte her-

231 Kn. 17991, p. 1. Petit 6456; zie ook Kn. 17984: *Nadere Aanmerkingen Op de Drie Artykelen, Als meede Aanspraaken van en aan de Burgers van Amsterdam; Die op den Cloveniers Doelen zyn vergadert geweest, den 10., 14, 15, 19. Augustus 1748. Waar by gevoegt is, Het Burgerrecht verdedigt. Als ook Na deze verdediging van het zelve Burger-Recht; en ook de Notificatie Verdedigt.*

232 Kn. 18065, p. 4. Vergelijk Kn. 18065, p. 4 en Kn. 17991, p. 1 voor de letterlijke overeenkomsten.

233 In het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* wordt ook een aantal keer aan een 'Notificatie' gerefereerd (Kn. 18065, p. 5, 6, 9). Welk pamflet daarmee precies bedoeld wordt, is mij niet duidelijk, omdat er omstreeks die tijd vele notificaties verschenen.

234 Kn. 18065, p. 5.

235 Kn. 18065, p. 6-12.

236 Kn. 18065, p. 9.

237 Kn. 18065, p. 3-5, 7. Met 'Bataafsche Fabricius' lijkt eerst iemand anders bedoeld te worden (mogelijk Laurens van der Meer), maar later wordt Raap zowel Brutus als Fabricius genoemd. Lucius Iunius Brutus geldt als de bevrijder van het Romeinse volk. Hij wierp het schrikbewind van Tarquinius omver, waardoor de Romeinse republiek ontstond. De staatsman Gaius Fabricius Luscinus staat in de literatuur symbool voor de deugden die van de republiek Rome een machtige staat hebben gemaakt. Hij was gestreng, sober, rechtschapen, wars van omkoping en onverstoortbaar (Moormann en Uiterhoeve 1998, p. 59-62; p. 115-117).

238 Kn. 18065, p. 13.

vormingen toe. Het einde is positief: de drie drinken een fles wijn ‘op ’t goed succes dat zyn Hoogheid alles tot welstand van u Burgerstaat zal ter harten nemen’.²³⁹

Voor negatieve berichten of verzet is nauwelijks plaats. Heftige meningsverschillen tussen partijen worden verdoezeld en het veroorzaken van ophef wordt vermeden, terwijl de gemoederen op de Doelen en elders in de stad in werkelijkheid sterk verdeeld waren.²⁴⁰ Er is in het begin kort kritiek op de auteur van de *Aanmerkingen* en hoewel de regenten zo nu en dan commentaar krijgen (ze zijn koppig, laten het altijd op dwang aankomen en worden met reden door de burgers gewantrouwd²⁴¹), worden ze geenszins door het slijk gehaald. De sprekers hebben het zelfs over de ‘mildheid der Regenten’ en hun ‘liberaale geest’.²⁴² Fel zijn de sprekers wel over de ‘Loevesteynse Factie’, volgens hen een ‘ongeneeslyke ziekte’, om het contrast met de gezonde prins, die door niets van zijn ‘Staats-Roer’ afgehouden kan worden, aan te geven.²⁴³ Verder bevat het pamflet een paar vage omschrijvingen die op een meningsverschil binnen de burgerbeweging wijzen: zo nu en dan wordt gesproken over ‘een andere party’ en ‘eenige, [...], andere’, maar zij worden niet serieus genomen.²⁴⁴ De eensgezindheid van de sprekers ondersteunt de suggestie van eendracht onder de burgerij.

Vanwege het gesloten karakter – de sprekers zijn eensgezind, een andere visie komt niet aan bod – en de nadruk op rationele argumenten, plaats ik dit pamflet onder type 2 (gesloten informatie). De spaarzame emotionele uitroepen en kritiek zijn hieraan ondergeschikt. Omdat er ook mobiliserende elementen voorkomen, zet ik het pamflet in het diagram buiten de ellips in de richting van type 1 (genuanceerde mobilisatie).

Conclusie

De oorlog en het burgeroproer van 1747-1748, die leidden tot de bevordering van Willem IV en tot wetsverzetten, leveren drie groepen praatjespamfletten op: in de eerste plaats amusante, bekritiserende gesprekken op rijm met sprekers – boeren of lagere kooplieden – die de politieke en stedelijke wereld met distantie becommentariëren (type 3 gesloten kritiek: 36, 37, 40, 41). In de tweede plaats zijn er gematigd-opiniërende prozapamfletten met beschaafde burgers, die orde, eenheid en rust voorstaan (type 2 gesloten informatie: 34, 39). Deze twee groepen staan wat betreft functie lijnrecht tegenover elkaar: hekelen versus harmoniseren. Tussen deze twee uitersten bevinden zich twee beschrijvende

²³⁹ Kn. 18065, p. 15.

²⁴⁰ Pamfletten, zoals bijvoorbeeld Kn. 17984 en Kn. 17992, getuigen hiervan.

²⁴¹ Kn. 18065, p. 8, 10.

²⁴² Kn. 18065, p. 6.

²⁴³ Kn. 18065, p. 12-13.

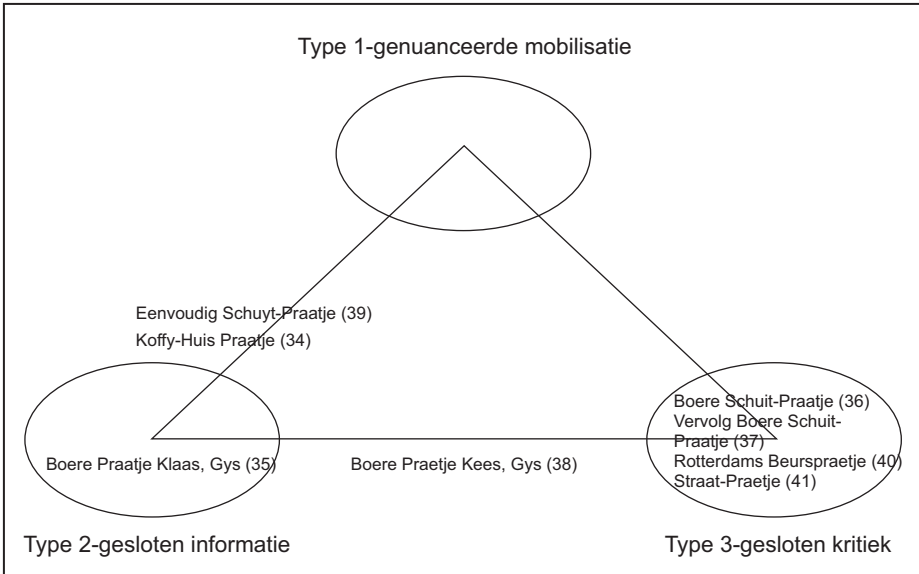
²⁴⁴ Kn. 18065, 12, 13.

pamfletten op rijm, waarin de ene boer de andere inlicht over actuele (stadse) zaken en hier en daar commentaar geeft op regenten (type 2 gesloten informatie, soms neigend naar type 3 gesloten kritiek: 35, 38). Het uiteindelijke doel van al deze pamfletten komt in grote lijnen overeen: hervorming van de regering onder leiding van de prins, die als bindende factor wordt beschouwd. De functie mobiliseren met directe en specifieke aansporingen tot actie is daarbij niet dominant.

De stereotiepe boer wordt zowel in de eerste als in de derde groep met grote regelmaat ingezet om stedelijke zaken humoristisch en recht voor zijn raap aan de kaak te stellen (36, 37, 35, 38). In drie boerenpamfletten treden vrouwen op (35, 36, 37). Zij mogen weliswaar iets zeggen, maar hun woorden leggen weinig gewicht in de schaal, mede door hun typering als emotionele roddeltantes. Zij zijn ondergeschikt aan hun echtgenoten en ze worden zowel door hen als door andere mannen terechtgewezen. Deze ongelijkwaardigheid is ook aan de orde in andere praatjes- en gesprekspamfletten met vrouwen in de periode 1600-1750. De vrouwen representeren veelal archetypen: ze zijn emotioneel of dienstbaar. In gesprekspamfletten komt dus het beeld naar voren van een door de redelijke man gedomineerde discussiecultuur.

De pamfletten uit 1747-1748 zijn gesloten, voor meningsverschillen is nauwelijks plaats. De sprekers opereren vrijwel allemaal vanuit eensgezindheid, alleen het *Koffy-Huis-Praatje* (34) kent enige nuance. Er is dus een verschuiving in de typologie ten opzichte van 1650 en 1672: het type genuanceerde mobilisatie (type 1) komt niet meer voor. Type 2 (gesloten informatie) en type 3 (gesloten kritiek) zijn dominant:

Typologie 1747-1748

Opmerkelijk is tevens de ten opzichte van 1650 en 1672 toenemende aansluiting bij literaire conventies van andere genres: het toneel en de spectator. De pamfletten met boeren doen aan kluchten denken door de vertelde handeling, het rijm en het volkse dialect. Tevens wordt gespeeld met de thema's beheersing en omgekeerde wereld. Het *Koffy-Huis-Praatje* (34) bevat regie-aanwijzingen en auteurscommentaar: dit illustreert de manier waarop in dit pamflet dramatische en narratieve elementen worden afgewisseld. De personages (een stille waarnemer en een moraliserende patriot), de locatie (het koffiehuis) en het perspectief (het gematigde harmoniemodel) sluiten aan bij de spectatorliteratuur. Het *Koffy-Huis-Praatje* wordt zelfs voortgezet in de spectator *De Patriot*. De spectatoriale vorm (wekelijkse verschijning, 8 tot 12 pagina's) is terug te vinden in het *Boere Praatje tussen Klaas en Gys* (35). De nadruk op consensus in het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) past eveneens bij de conflictmijdende spectators.

De ontwikkelingen tekenen zich al af in de tussenperiode 1673-1746. Dan komen de drie typen nog steeds voor, maar treden er ook reeds verschuivingen op. Berijmde praatjespamfletten met een amusante vorm van het type gesloten kritiek en/of informatie (type 2 of 3) keren terug – deze zagen we reeds in de vroege periode 1608-1648 – en krijgen steeds meer een toneelmatig karakter. Het type genuanceerde mobilisatie (type 1) komt tot 1700 nog wel voor, maar verdwijnt daarna gaandeweg naar de achtergrond.

De ontwikkelingen in de discussiecultuur richting harmonie en overeenstemming, die eind zeventiende eeuw inzetten,²⁴⁵ zijn dus terug te zien in de praatjespamfletten: in de periode 1673-1746 krijgen ze gestalte en in 1747-1748 zijn ze onmiskenbaar aanwezig. Het harmoniemodel komt vooral naar voren in het *Koffy-Huis-Praatje* (34), het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39) en het *Boere Praatje tussen Klaas en Gys* (35). De andere pamfletten ontkennen de onenigheid en ontevredenheid in de samenleving niet, ze wijzen er juist op, al zijn de gespreksdeelnemers het onderling wel eens. Mogelijk werd de toneelmatige, kluchtige vorm juist vanwege de controversiële, hekelende inhoud toegepast: in kluchten waren spot en ongenueanceerdheid de norm en daarom acceptabel. In 'nette' conversaties tussen redelijke burgers waren radicaliteit en leedvermaak ongewenst.

²⁴⁵ Zie de paragraaf 'Discussiecultuur' in de inleiding, p. 11-14.

Slotbeschouwing

Inleiding

Het pamflettype ‘praatje’ is tot op heden nauwelijks een apart onderwerp van literair-historische studie geweest, hoewel het doorgaans beschouwd wordt als een voor de Nederlandse discussiecultuur kenmerkend teksttype. Het interessante van praatjespamfletten is de dialoogvorm. De moderne lezer verwacht in eerste instantie een discussie of op zijn minst de ‘natuurlijke’ uitwisseling van verschillende gezichtspunten. Omdat pamfletten dikwijls gericht zijn op overtuigen, dialogen vaak een didactisch of opiniërend doel hebben en literatuur in de vroegmoderne tijd in het algemeen gericht is op lering via een aantrekkelijke inhoud en vormgeving, valt tevens te verwachten dat de lezer in een bepaalde richting gestuurd wordt. De vraag is dan: op welke manier, met behulp van welke dialoogtechnieken, worden de standpunten naar voren gebracht? Met andere woorden: hoe wordt de lezer beïnvloed? In deze slotbeschouwing beantwoord ik deze vraag voor de afzonderlijke perioden en ga ik tevens in op de ontwikkelingen in dialoogtechnieken over de hele periode 1600-1750. In aansluiting hierop komt ook de kwestie aan bod in hoeverre de veranderingen in de discussiecultuur, zoals in de inleiding beschreven, in de praatjespamfletten terug te zien zijn. Daarnaast recapituleer ik mijn bevindingen over de literaire, retorische en contextuele aspecten van de teksten.

Drie typen praatjespamfletten

Om bovenstaande vragen te beantwoorden heb ik een steekproef van 41 praatjespamfletten uit de periode 1600-1750 aan een retorische en literaire analyse onderworpen. Daarbij had ik tevens aandacht voor de actuele context van gebeurtenissen en pamfletten, en voor het pamflet als commercieel object. Als hulpmiddel om een duidelijk en systematisch overzicht over de hele periode te geven heb ik een typologie ontworpen die twee wezenlijke aspecten van praatjespamfletten, de mate van openheid en de wijze van overtuigen, in beeld brengt. Dit dialoogmodel is gebaseerd op eerdere indelingen van buitenlandse dialogen en gesprekspamfletten en op verwachtingen over en ervaringen met het materiaal.

Van de vijf manieren waarop geöpinieerd kan worden, heb ik er drie opgenomen in de typologie: mobilisatie, informatie en kritiek. Emotie en amusement

heb ik buiten de typologie gelaten, omdat ik verwachtte dat ze te weinig onderscheidend zouden zijn. Wat betreft mate van openheid gaf de secundaire literatuur aanleiding om uit te gaan van de tweedeling ‘open/gesloten’. Na een eerste blik in het materiaal bleek echter al dat deze dichotomie voor praatjespamfletten niet helemaal adequaat was: de open variant leek niet voor te komen, wat op basis van het doel, overtuigen, ook te verwachten was. Daarom heb ik de opties ‘gesloten’ (geen meningsverschil) en ‘genuanceerd’ (wel een meningsverschil, maar één gezichtspunt heeft de overhand) geformuleerd.

De criteria ‘functie’ en ‘mate van openheid’ heb ik gecombineerd tot drie typen praatjespamfletten: type 1 met teksten die worden gekenmerkt door *genuanceerde mobilisatie* met discussie en directe aansporing van specifieke groepen in de samenleving tot actie of attitudeverandering. Type 2 bestaat uit praatjespamfletten waarvoor *gesloten informatie* oftewel onderwijs karakteristiek is. Tot type 3 behoren teksten met *gesloten kritiek*; hierin is er sprake van hekeling en laster vanuit één gezichtspunt.

Deze typologie heeft als voordeel dat de dimensies ‘openheid’ en ‘functie’ over een langere periode systematisch in beeld konden worden gebracht. Uiteraard bood zij geen volledige beschrijving van het materiaal. Om een al te rigide toepassing van de typologie te vermijden en meer recht te doen aan nuances en mogelijke combinaties van de verschillende typen heb ik een spectrum ontworpen waarbinnen de praatjespamfletten zich bewegen, met daarin een drietal gefixeerde punten die de begrenzing vastleggen. De diagrammen in de conclusie van elk hoofdstuk dienden om dit spectrum in beeld te brengen.

Ontwikkelingen per type

De typen gesloten informatie (type 2) en gesloten kritiek (type 3) komen in de hele periode 1600-1750 voor. Genuanceerde mobilisatie (type 1) ben ik in 1747-1748 niet tegengekomen, maar wel in de andere jaren, in het bijzonder in 1650 en 1672.

De drie typen blijken in elke periode steeds in essentie hetzelfde te karakteriseren, maar er zijn wel kleine verschuivingen. Het mobiliseren (type 1) gebeurt door het direct aanspreken en tot actie aanzetten van groepen in de samenleving. Deze oproepen kunnen in principe verspreid over het gesprek voorkomen en dat gebeurt ook wel, maar het frequentst blijken ze te verschijnen in de laatste argumentatieve spreekbeurt. Dit is echter niet altijd de laatste spreekbeurt van het gesprek; niet zelden volgt nog een lichtvoetige afsluiting met – naast andere elementen – ondersteuning van de mobilisatie. De oproep gaat doorgaans gepaard met een aansporing tot eendracht en gehoorzaamheid aan God en overheid. Het mobiliseren wordt vrijwel altijd gecombineerd met één of meer andere functies, vooral met informeren en emotioneren.

In de periode 1608-1648 wordt de samenleving als geheel met al haar groepen, inclusief de overheid, tot bepaald gedrag aangezet en af en toe wordt een beroep

gedaan op buitenlandse naties. In 1650 en 1672 is de mobilisatie gericht: in 1650 staat eenheid en vriendschap tussen de provincies voorop en in 1672 zijn de pamfletten gericht op burgers uit het hele land (17, 18, 21, 22, 26) of uit specifieke steden (20, Utrecht; 30, 31, Amsterdam) en slechts eenmaal uit een bepaalde provincie (33, Holland).¹ Deze verschuiving heeft mijns inziens te maken met de politieke situatie: vredesonderhandelingen in 1608 en 1646, vrees voor het uiteenvallen van de Unie in 1650, oorlog en burgeroproer in 1672. In 1747-1748, als er wederom oorlog is en heftige kritiek op de regenten uitmondend in burgeroproer, komt genuanceerde mobilisatie – vreemd genoeg – niet meer voor. Ik kom hier nog op terug.

De mobiliserende gesprekken van type 1 zijn niet helemaal open, maar wel genuanceerd: er is een meningsverschil, waarbij steeds duidelijk is welke opinie de juiste is. De lezer krijgt dus een mening opgedrongen. Dit gebeurt op verschillende manieren: er is ofwel een dominante hoofdspreker (bijvoorbeeld in de *Schuyt-praetgens* (1; 1608) en het *Hollants praatjen* (10; 1650)) ofwel een meerderheid die een minderheid overheerst (bijvoorbeeld in het *Leger-Praetje* (32; 1672)) ofwel een combinatie van beide (in het *Hollants Praetie* 5; 1646). Aan het einde is er vaak consensus: tegenstanders laten zich – niet zelden gemakkelijk – overtuigen en gaan ‘om’ (*Hollants praatjen* 10; 1650) of de dissonant vertrekt voortijdig (*Huysmans-Praetje* 26; 1672) of men verandert van gespreksonderwerp (*Amsterdams Buer-Praetje* 15; 1650). Tegenstanders worden ook wel als minder serieus te nemen personen gekarakteriseerd (*Schuyt-praetgens* (1; 1608); *Leger-Praetje* (32; 1672); *Dam-Praetjes* (30, 31; 1672)). Af en toe wordt het meningsverschil niet expliciet opgelost, maar ook dan is er geen twijfel over de ‘juiste’ en overheersende opinie, zoals in het *Hollands Praetie* (5; 1646), het *Leger-Praetje* (32; 1672) en de twee *Dam-Praetjes* (30, 31; 1672).

Kenmerkend voor de gesloten informatie van type 2 is de nadruk op rationele argumenten en de doelgerichtheid van de propaganda. Zowel in 1608-1648, 1650 als in 1672 is er steeds sprake van één hoofdspreker die als leraar gekarakteriseerd kan worden; hij onderwijst de andere spreker(s) in zijn visie op de actualiteit. In 1747-1748 ondergaan gesprekken van type 2 enige verandering: dan zijn er twee *Boere Praetjes* (35, 38), waarin het informeren niet zozeer op overtuigen gericht is, maar eerder op beschrijven. Er is wel sprake van een didactische relatie tussen de sprekers. Deze is er niet in het *Eenvoudig Schuyt-Praetje* (39) uit 1748; daarin zijn de sprekers gelijkwaardig, maar het gesprek is toch gesloten vanwege hun eensgezindheid. In het *Koffy-Huis-Praetje* (34) is er lichte nuance, ondanks de aanwezigheid van een onderwijzende hoofdspreker. Beide laatstgenoemde pamfletten hebben ook iets mobiliserends in zich, maar tot een duidelijke directe oproep aan een specifiek publiek komt het niet.

Praatjespamfletten met gesloten kritiek (type 3) ageren tegen specifieke per-

¹ *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17); *Neerlandts Fooytje* (18); *’t Oprechte Patriots Praetjen* (20); *Zee-mans Praetje* (21); *Huysmans-Praetje I & II* (22, 26); *Dam-Praetje I & II* (30, 31); *De Hollandtsche Burgery In Ruste* (33).

sonen en groepen in de samenleving, vaak met gebruik van *ad hominem*-argumenten. Meestal zijn de slachtoffers hooggeplaatste personen en bestaat de kritiek uit sensationele anekdotes, spot en roddels. In *Het Derde Deel* (13) is een tekst het voorwerp van kritiek. Doorgaans zijn de sprekers eensgezind – al bekritisieren ze soms ook elkaar, zoals in *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618) – en min of meer aan elkaar gelijkwaardig; de teksten zijn dus gesloten. De eensgezindheid wordt ook wel gecombineerd met een leraar/wetende-leerling/onwetende-verhouding (bijvoorbeeld in *D' Arminiaensche uytvaert* 4; 1619) en soms is er lichte nuance (bijvoorbeeld in *Brillerus Sondags-Praetje* 25; 1672).

De functie amuseren treedt bij dit type over het algemeen meer op de voorgrond dan bij de andere twee. In de eerste plaats in de zin van (leed)vermaak en spot, in de tweede plaats vanwege de vorm. In de perioden waarin gesloten kritiek het meest populair is, 1608-1648 en 1747-1748, zijn opvallend veel pamfletten van dit type op rijm (7 van de 9).² Deze hebben vaak ook andere kluchtige elementen als volkse, dialect sprekende personages die niet vies zijn van een beetje zelfspot. Het amusement dringt nog meer op de voorgrond als er sprake is van publicatie achteraf en dus van een trap na, zoals in *d'Arminiaensche uytvaert* (4; 1619).

De door mij onderscheiden typen vertonen overeenkomsten met de vier intentionele groepen van Schwitalla. Genuanceerde mobilisatie (type 1) komt in grote lijnen overeen met 'Diskussionen' en gesloten informatie (type 2) met 'Be-fragungen'. De pamfletten van het type gesloten kritiek (type 3) lijken op 'Anklagedialogen', maar er is hierbij één belangrijk verschil: in de Duitse gesprekspamfletten is de persoon of instantie die bekritiseerd wordt als spreker aanwezig en dat is in Nederlandse praatjespamfletten nooit het geval; daarin spreekt men altijd *over* het object van kritiek. Schwitalla's 'Konsensdialogen', waarin de sprekers eensgezind zijn en als vrienden, met dezelfde normen en waarden, met elkaar omgaan, behoren in mijn typologie meestal tot gesloten kritiek (type 3) en zo nu en dan tot gesloten informatie (type 2). De 'Diskussionen' en vooral de 'Anklagedialogen' hebben toneelmatige elementen, wat eveneens overeenkomt met mijn bevindingen bij respectievelijk genuanceerde mobilisatie (type 1) en gesloten kritiek (type 3).

De didactische traktaten en debatten, zoals Geeraerts die voor de zestiende eeuw beschrijft, vinden we niet terug in de praatjespamfletten tussen 1600-1750; die passen in zijn indeling bij de categorie polemisch. De procesdialogen, do-dengesprekken, vraag-antwoorddialogen zonder encenering, gesprekken met echt bestaande personen en berijmde lof- en klaagzangen tussen personificaties uit de zestiende-eeuwse gesprekspamfletten komen in mijn corpus praatjes-

² *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618); *D'Arminiaensche uytvaert* (4; 1619); *Wilde Rijmen* (9; 1648); *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37; 1747); *Rotterdams Beurspraetje* (40; 1748); *Straat-Praetje* (41; 1748).

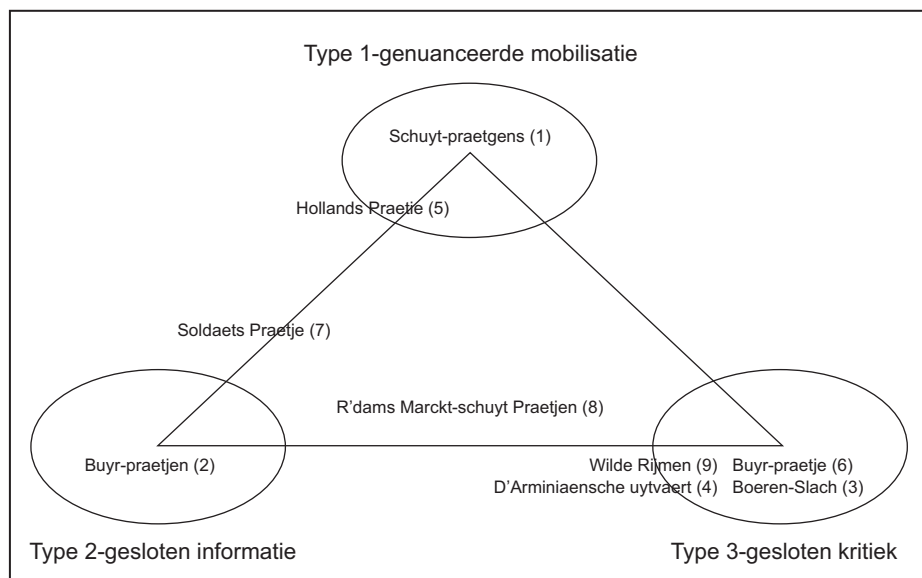
pamfletten evenmin voor. Wel zijn er overeenkomsten met de zestiende-eeuwse dialogen van Coornhert en Coolhaes.

Coornherts gesprekspamflet *Wortel der Nederlantsche oorloghen, met aenwysinghe tot inlantsche eendracht* (1590) heeft drie sprekers, twee tegenstanders met een meningsverschil en een derde, de hoofdspreker, die hen met argumenten tracht te verzoenen. Hij stuurt aan op vrede en eendracht en geeft daartoe duidelijke raad aan het einde. De gesprekssituatie is herkenbaar en de dialoog bestaat uit een opening, argumentatief middendeel en een afsluiting. De tekst zou dus prima in te delen zijn bij type 1 (genuanceerde mobilisatie). Coolhaes' dialogen in de *Apologia* (1580) kennen dezelfde driedeling en een vergelijkbare encensering. Ze zouden met hun onderricht en leraar-leerlingstructuur passen bij type 2 (gesloten informatie).

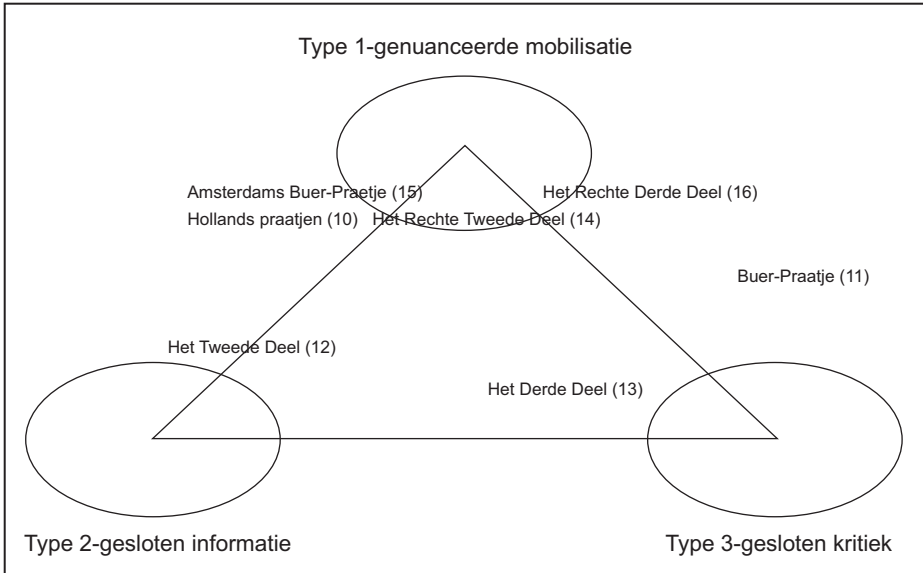
Ontwikkelingen per periode

Om de ontwikkelingen in de typologie tussen 1600 en 1750 te laten zien, zet ik de diagrammen die per periode het veld van de praatjespamfletten weergeven hier op een rij:

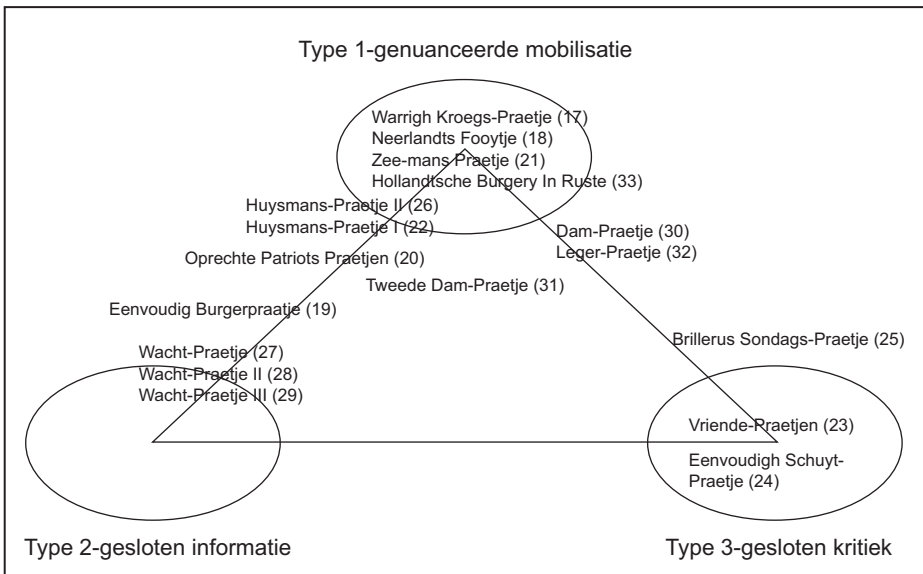
Typologie 1608-1648

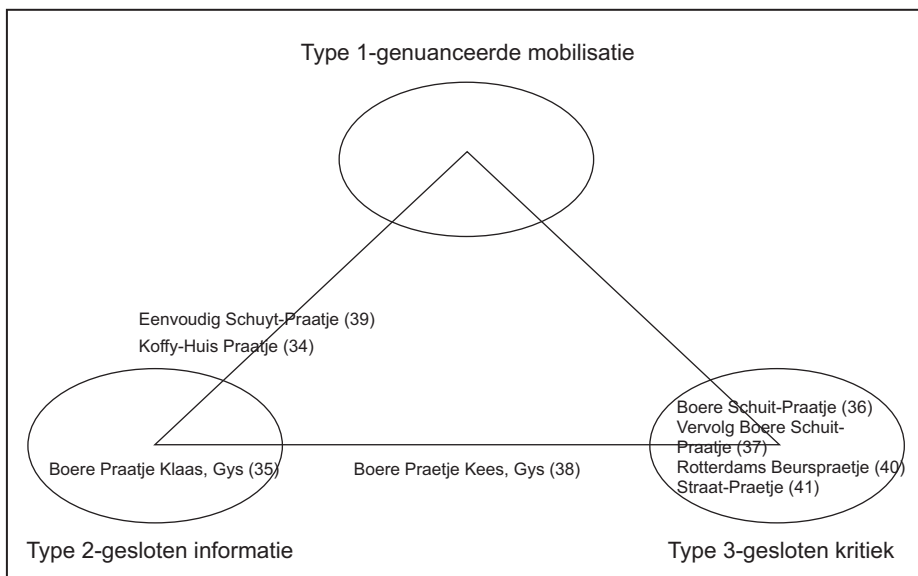
Typologie 1650

Typologie 1672

Typologie 1747-1748

In de periode 1608-1648 zijn alle drie de typen uit het toetsmodel al te vinden. Afhankelijk van de thematiek (vredeskwesties, lokale bestuursproblemen en de Bestandstwisten) worden ze ingezet: gesloten kritiek (type 3) het meest en de andere twee typen, onderwijs en discussie, evenveel.

De vier vertegenwoordigers van het derde type gesloten kritiek (3, 4, 6, 9) behandelen geen politiek vraagstuk, maar ze blameren en ridiculiseren (lokale) politici en andere hoogwaardigheidsbekleders. In *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618) en het *Buyr-praetje* (6; 1647) zijn de sprekers gelijkwaardig en eensgezind in hun kritiek. In *d'Arminiaensche uytvaert* (4; 1619) en *Wilde Rijmen* (9; 1648) is er sprake van een min of meer didactische relatie tussen de sprekers van wetende en onwetende, die kenmerkend is voor type 2 (gesloten kritiek). Daarom staan deze twee op de rand van de ellips. Het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) is een mengvorm: de kritiek van type 3 wordt gecombineerd met kenmerken van beide andere typen. Het doel is met bekritisieren (type 3) en informeren (type 2) tweeledig, terwijl het gesprek niet helemaal gesloten is (type 1); er is enige onenigheid tussen de sprekers, maar een fundamenteel meningsverschil is er niet.

De *Schuyt-praetgens* (1; 1608), over de vredeskwestie met Spanje, zijn een helder voorbeeld van genuanceerde mobilisatie (type 1) met hun oproep aan verschillende groepen in de samenleving en met indirecte aansporingen aan het adres van buitenlandse naties en de overheid. De hoofdspreker weet de anderen te overtuigen van zijn mening. Het *Buyr-praetjen* (2; 1608), dat handelt over dezelfde

de kwestie, is met zijn zakelijke doelgerichtheid en leraar-leerlingverhouding daarentegen een zuiver voorbeeld van het didactische type 2 (gesloten informatie). De andere twee pamfletten van type 1 en 2 zijn mengvormen: het *Hollands Praetie* (5; 1646) past vanwege de directe aansporingen tot actie en het meningsverschil in zijn geheel bij het type genuanceerde mobilisatie, maar het heeft ook elementen van type 2 (gesloten kritiek), zoals informeren met rationele argumenten en doelgerichtheid. Het *Soldaets Praetje* (7; 1647) heb ik vanwege de talrijke berekeningen en de de didactische relatie tussen de sprekers ingedeeld bij gesloten informatie; daarnaast bevat het ook indirecte mobilisatie en is het niet helemaal gesloten.

In 1650, als bediscussieerd wordt wie de baas is in de Republiek, liggen de verhoudingen anders: genuanceerde mobilisatie (type 1) overheerst met vier pamfletten; gesloten kritiek (type 3) en gesloten informatie (type 2) komen eenmaal voor. Tevens is er een buitenbeentje: het commerciële en uitzonderlijk open *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11) dat niet gericht is op een politieke stellingname, maar op het warm maken van lezers voor pamfletten.

Er is in 1650 dus meer ruimte dan in 1608-1648 voor discussie en directe beïnvloeding van het publiek, temeer omdat de gesprekken van de gesloten typen 2 en 3 ook nuance vertonen: alle vijf de Hollandse praatjes en ook het *Amsterdams Buer-Praetje* (15) zijn politieke betogen met in meer of mindere mate een meningsverschil. Een dominante hoofdspreker weet de anderen zonder al teveel moeite te overtuigen of te overvleugelen. Veel ruimte voor enscenering is er in deze betogen niet. Wellicht heeft dit alles te maken met de urgentie van de propaganda, met name in de Hollandse praatjes: door rekening te houden met tegenstand en die te weerleggen in een doelgericht pleidooi voor de eigen zaak, wordt op eenheid tussen de gewesten aangestuurd, dat wil zeggen achter staatsgezind Holland en tegen de Oranjeprins. Het *Amsterdams Buer-Praetje* (15) heeft juist het tegenovergestelde doel.

Opvallend is in deze periode dat er van geen enkel type echt 'zuivere' vertegenwoordigers zijn – geen enkel pamflet staat in het centrum van de ellips, al komen de pamfletten van type 1 wel in de buurt. Het *Hollants praatjen* (10) en het *Amsterdams Buer-Praetje* (15) zijn pamfletten van type 1, aangezien hun hoofd-functie mobiliseren is en er sprake is van een meningsverschil, maar ze vertonen ook kenmerken van het tweede type, zoals rationele argumenten, doelgerichtheid en in meer of mindere mate een leraar-leerlingverhouding. *Het Rechte Tweede Deel* (14) imiteert het *Hollants praatjen* plichtmatig met geringe nuancering en mobilisatie; daarnaast is er sprake van kritiek, informatie en emotie. *Het Rechte Derde Deel* (16) is juist weer sterk mobiliserend en ook bekritisierend en het heeft een duidelijk meningsverschil. *Het Tweede Deel* (12) behoort wat betreft functie bij het informerende, onderwijzende type 2, maar de aanleiding voor het onderrecht is wel een klein meningsverschil, dus het is niet helemaal gesloten. In het enige praatjispamflet van type 3 (gesloten kritiek), *Het Derde Deel* (13), worden ele-

menten van drie typen gecombineerd: de hoofdfunctie is bekritisieren, maar ook informeren is belangrijk en het gesprek vertoont aan het begin enige nuance.

De relatieve openheid en mobilisatie van type 1 is in 1672 nog dominantier dan in 1650 (10 pamfletten). De andere typen komen wel voor (type 2 viermaal; type 3 driemaal), maar zijn in de minderheid. Bovendien is er bij de pamfletten die bij gesloten informatie (type 2) horen, de drie *Wacht-Praetjes* (27-29) en het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19), ook steeds in meer of mindere mate sprake van mobilisatie. Het *Brillerus Sondags-Praetje* (25) van type 3 (gesloten kritiek) is licht genuanceerd.

Vier van de pamfletten van het type genuanceerde mobilisatie heb ik in het centrum van de ellips geplaatst, dit zijn 'zuivere' type-1-pamfletten; de andere teksten zijn combinaties van typen. De *Huysmans-Praetjes* (22, 26) zijn duidelijk mobiliserend met een meningsverschil dat niet opgelost wordt, maar tegelijk is ook religieus onderricht van belang en is de hoofdspreker zeer dominant. Het *Oprecht Patriots Praetjen* (20) mobiliseert minder sterk, heeft een minder duidelijk meningsverschil en informeert eveneens via een overheersende spreker, daarom staat het tussen type 1 en 2 in. Het *Dam-Praetje* (30) en het *Leger-Praetje* (32) combineren mobilisatie met kritiek; het *Tweede Dam-Praetje* zet alle functies in zonder dat het duidelijk is welke de overhand heeft. Deze drie pamfletten zijn genuanceerd, er is een meningsverschil en de sprekers met de alternatieve mening gaan niet expliciet 'om'.

Opmerkelijk in 1672 is de toename van amusement: er wordt volop gevarieerd met de encenering en de sprekers, proza wordt onderbroken of omsloten door poëzie en er is meer sprake van humor en spot. De vorm wordt minstens zo belangrijk als de inhoud en in sommige gevallen (denk bijvoorbeeld aan het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17), het *Neerlandts Fooytje* (18) en het *Zeemans Praetje* (21)) zelfs belangrijker. Het *Brillerus Sondags-Praetje* (25) combineert spot, variatie en kritiek met reclame voor andere pamfletten. Deze tendens komt overeen met de algehele toename van amusement in de literatuur van het derde kwart van de zeventiende eeuw; lering wordt naar de achtergrond gedrongen.³ Tevens heeft deze ontwikkeling waarschijnlijk met het grote aanbod aan pamfletten in 1672 te maken: om de strijd om de koper, die toch al meer amusementsliteratuur kreeg aangeboden, te winnen, moest men de aantrekkelijkheid wel verhogen.⁴

De periode 1747-1748 is de enige waarin niet alle drie de typen voorkomen: type 1 (genuanceerde mobilisatie) heb ik niet aangetroffen. De acht pamfletten behoren tot de typen gesloten informatie (type 2; driemaal) of gesloten kritiek (type 3; viermaal) of een combinatie hiervan. In deze periode zijn er twee uiter-

³ Zie hierover Frijhoff en Spies 2000, p. 577-585. Vrieler 2007, p. 161, signaleert deze ontwikkeling eveneens voor liederen in pamfletten en Meijer Drees 2006b, p. 141, voor pamfletten met brilmetaforiek.

⁴ Meijer Drees 2006b, p. 141-142, brengt de toename van amusantere brilpamfletten vanaf 1650 in verband met de stijging van de pamfletproductie rond het midden van de zeventiende eeuw.

sten: kluchtige, bekritiserende gesprekken op rijm waarin boeren of lagere kooplieden de politieke en stedelijke wereld met distantie becommentariëren (type 3) en ernstige, gematigd-opiniërende prozagesprekken (type 2) met een lichte neiging tot mobilisatie. Harmoniseren versus hekelen dus. Daar tussenin staan twee beschrijvende pamfletten op rijm waarin de ene boer de andere inlicht over actuele (stadse) zaken met, vooral in het *Boere Praetje tusschen Kees en Gys* (38), hier en daar een kritische of spottende noot. Al deze gesprekken hebben met elkaar gemeen dat er geen plaats is voor daadwerkelijke meningsverschillen; de sprekers opereren vanuit eensgezindheid. Tevens hebben ze in grote lijnen hetzelfde einddoel: hervormingen onder leiding van de prins. De gesprekken zijn dus in tegenstelling tot in 1672 en 1650 niet gericht op directe mobilisatie noch op de weergave van een meningsverschil, maar juist op onderricht en kritiek vanuit overeenstemming.

Grofweg is dus de volgende ontwikkeling te zien: van bekritisieren (1608-1648) naar mobiliseren (1650, 1672), naar bekritisieren in combinatie met informeren (1747-1748). De gesprekken ontwikkelen zich globaal van geslotenheid (1608-1648) naar meer openheid en meningsverschil (1650, 1672) en weer terug naar geslotenheid (1747-1748). De kwantitatieve bloeiperiode van praatjespamfletten in het derde kwart van de zeventiende eeuw gaat dus gepaard met een toename van de directheid en openheid in de dialoog.

Discussiecultuur

De discussiecultuur met de vrije uitwisseling van opinies en voors en tegens, zoals Frijhoff en Spies die in *1650: Bevochten eendracht* schetsen, blijkt in de periode ca. 1650-1672 op zijn hoogtepunt – aangenomen dat de praatjespamfletten, zoals Frijhoff en Spies suggereren, de gesprekscultuur daadwerkelijk weerspiegelen.⁵ In de periode 1608-1648, als de Republiek steeds zelfstandiger, zelfbewuster en welvarender wordt, krijgt deze discussiecultuur geleidelijk aan gestalte.

De toename van meningsverschillen en nuances in praatjespamfletten uit 1650 en 1672 betekent echter niet, zoals Frijhoff en Spies stellen, dat de vrijere Ciceroniaanse discussievorm tussen vrienden, met een gelijke weging van alle standpunten en argumenten, in de Republiek domineerde.⁶ In 1650 is er slechts één pamflet, het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11), waarin een kwestie min of meer van meerdere kanten bekeken wordt en waarin er iets te kiezen overblijft voor de lezer. In dit pamflet was het beargumenteren van verschillende standpunten echter niet het voornaamste doel, het ging erom lezers nieuwsgierig te maken, opdat ze pamfletten zouden kopen. De andere praatjespamfletten uit 1650, politiek-retorische betogen, benaderen veel meer het Platoonse model met een dominante hoofdspreker die meer dan de anderen zijn standpunt over-

⁵ Zie de paragraaf 'Discussiecultuur' in de inleiding, p. 11-14.

⁶ Zie paragraaf 'Discussiecultuur' in de inleiding, p. 12-13.

tuigend uiteen weet te zetten. Dat de praatjespamfletten toch een relatief open karakter hebben, komt omdat er ook in dit strakkere model wel ruimte is voor meningsverschillen. De verschillende gezichtspunten krijgen alleen niet evenveel aandacht en uiteindelijk wordt er overeenstemming bereikt over de hoofdvisie.

In veel praatjespamfletten uit 1672 heeft ook één spreker het overwicht, maar er is dan tevens een tendens naar een vrijere discussievorm, al is er zeker geen sprake van onderzoek naar alle kanten van de zaak. In een aantal pamfletten zijn meerdere aan elkaar gelijkwaardige gespreksdeelnemers samen verantwoordelijk voor het uitdragen van de hoofdvisie; dit gezichtspunt krijgt zodoende meer reliëf. Deze methode wordt meestal gecombineerd met een meningsverschil, dus ook een tegengeluid krijgt enige aandacht, zoals in het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17), het *Neerlandts Fooytje* (18) en het *Leger-Praetje* (32). Tevens zijn er pamfletten waarin één gespreksdeelnemer domineert zonder dat hij de spreker met de alternatieve mening weet te overtuigen (*Dam-Praetjes* (30, 31), *Huysmans-Praetjes* (22, 26)); deze laatste vertrekt vaak eerder, zodat de hoofdspreker het laatste woord heeft. In het speelse *Brillerus Sondags-Praetje* (25), dat meer op pamflettenhandel dan op het uitdragen van een politieke visie gericht is, wordt geen meningsverschil uitgewerkt, maar een ieder is wel vrij om te zeggen wat hij wil. De vrijheid van spreken is ook te zien in de toename van amusement: er is zo nu en dan sprake van ongebreidelde humor, spot en leedvermaak tussen burgers (17, 18, 30, 31).

Cox heeft in haar studie over Italiaanse renaissance-dialogen (*The Renaissance dialogue*) betoogd dat deze zich ontwikkelen van open discussie naar gesloten onderwijs. Deze ontwikkeling relateert ze aan sociaal-politieke veranderingen. De repressie van de Contrareformatie (met censuur, rechtspraak en zuiveringen) en de afnemende populariteit van het humanisme, dat discussie hoog in het vaandel had staan en ruimte bood aan een (schijnbaar) ordeloze presentatie van argumenten, leidden tot een grotere behoefte aan methode en systematiek. Dit ging ten koste van een open dialoogstructuur.⁷

Dergelijke sociaal-politieke ontwikkelingen zijn mogelijk ook van invloed geweest op de dialoogstructuur in praatjespamfletten. De populariteit en relatieve openheid en directheid van de praatjespamfletten valt samen met een periode waarin discussie, overleg en het uitwisselen van opinies van groot belang geacht werden. Het was ook de periode van het eerste stadhoudersloze tijdperk van de 'ware vrijheid', waarin discussie meer dan ooit de basis vormde van de besluitvorming. Dat het realisme in de kunst in het derde kwart van de eeuw hoogtij vierde, verklaart mogelijk mede waarom de praatjespamfletten met hun geloofwaardige en herkenbare encenering rond het midden van de eeuw talrijker werden.

⁷ Zie hierover ook de studie van Walter J. Ong: *Ramus, method and the decay of dialogue: from the art of discourse to the art of reason* (1958; herdrukt 1983).

Na 1672 werd de politieke structuur hiërarchischer en directer onder invloed van de nieuwe stadhouder. En wat waarschijnlijk nog belangrijker was, de idealen begonnen te veranderen. Het doel werd meer en meer, zoals Kloek en Mijnhardt in 1800. *Bevochten eendracht* aangeven,⁸ een beschaafde en vooral harmonieuze samenleving met deugdzaame en sociaal verantwoordelijke burgers. Bij dit ideaal paste een publiek debat dat gericht was op gematigdheid en overeenstemming: het komen tot gedeelde opvattingen, idealen en waarheden. Voorlichting en kennisoverdracht ten behoeve van de algemene vorming waren daarbij belangrijker dan individuele opinies. Rond 1672 kwam ook het normerende en op fatsoen gerichte Frans-classicisme op in de literatuur, waardoor het voor praatjespamfletten zo kenmerkende realisme mogelijk minder gewaardeerd werd.

Deze ontwikkelingen lijken we in praatjespamfletten terug te zien: na 1672 neemt het aantal praatjespamfletten af. Het tweede stadhouderloze tijdperk (1702-1747), met regenten die zich meer dan ooit als koningen gedragen, wordt – in tegenstelling tot het eerste – gekenmerkt door een afname van het aantal (praatjes)pamfletten. Tevens worden de gesprekken geslotener en minder direct. De totale pamflettenproductie neemt in de eerste helft van de achttiende eeuw zelfs in zijn geheel af, maar in 1747-1748 is er opnieuw een opleving ten gevolge van de Franse inval en de escalerende politieke en sociale onrust.

De praatjespamfletten uit die periode tonen geen meningsverschillen, maar eensgezindheid. De gematigdheid en het harmoniemodel komen het duidelijkst naar voren in twee ernstige prozapraatjes tussen redelijke burgers, het *Koffy-Huis-Praetje* (34) en het *Eenvoudig Schuyt-Praetje* (39), en in het vermakelijke, beschrijvende *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35). Vier pamfletten (36, 37, 40, 41) spelen echter in op de onrust door (lokale) politici op de korrel te nemen – in mindere mate geldt dit ook voor het *Boere Praetje tussen Kees en Gys* (38).⁹ Het is opmerkelijk dat deze hekelende pamfletten stuk voor stuk in een kluchtige vorm zijn gegoten met rijm en vaak ook dialect en boeren of lagere kooplieden als personages. Zij bekijken de wereld van de bestuurlijke elite met distantie. Wellicht was deze kluchtige vorm zo populair, omdat ze de mogelijkheid bood laster en roddels te uiten zonder al teveel aanstoot te geven; spot en ongenueanceerde uitspraken was men gewend in kluchten. In conversaties tussen redelijke burgers waren radicaliteit en spot meer dan rond 1672 onwenselijk en ongepast geworden, zo lijken de pamfletten te suggereren.

8 Zie de paragraaf 'Discussiecultuur' in de inleiding, p. 13-14.

9 Het gaat om de *Boere Schuyt-Praetjes* (36, 37), het *Rotterdams Beurspraetje* (40) en het *Straat-Praetje* (41).

Literair-inhoudelijke karakteristiek

Thematiek

De praatjespamfletten uit alle perioden gaan grofweg over de volgende twee politiek-maatschappelijke kwesties. Ten eerste de vraag welke optie voor de Republiek het gunstigst is: oorlog of vrede? Ten tweede de kwestie hoe het gezag in de Republiek vorm moet krijgen en in welke handen het idealiter berust. Deze kwestie heeft twee brandpunten: enerzijds de positie en macht van de stadhouder, anderzijds de lokaal-stedelijke machtsverhoudingen.

De meeste pamfletten hebben een lokaal-stedelijk of gewestelijk Hollands uitgangspunt met zo nu en dan een nationale uitstraling als het gaat om oorlogs- en vredeszaken of om het landsbestuur. Slechts één pamflet, *'t Oprecht Patriots Praetjen* (20; 1672), gaat over een niet-Hollandse stad, Utrecht. Pamfletten met gesloten kritiek (type 3) spitsen zich vrijwel altijd toe op de gedragsethiek van de bestuurders.

Retorische structuur

De argumentatie heb ik bekeken in het licht van de klassieke retorische structuur. De globale opbouw bestaat – zoals gebruikelijk in dialogen – uit een opening, een middendeel en een afsluiting. De opening en afsluiting bevatten doorgaans de situatieschets, terwijl het middendeel gereserveerd is voor het inhoudelijke betoog. Over de periode als geheel vallen de volgende elementen op: het middendeel is in de (casus)pamfletten *Schuyt-praetgens* (1608; type 1, genuanceerde mobilisatie), *Buyr-praetjen* (1608; type 2, gesloten kritiek), *Hollants praetjen* (1650; type 1, genuanceerde mobilisatie) en *Leger-Praetje* (1672; type 1, genuanceerde mobilisatie) opgebouwd volgens de standaardonderdelen van een retorisch betoog uit het politieke of gerechtelijke genre. In het casuspamflet uit 1747-1748 is de retorische structuur anders: de opzet van de *Boere Schuit-Praetjes* (1747; type 3, gesloten kritiek) wordt bepaald door elementen uit de (blame-rende) gelegenheidsrede. Dat deze pamfletten behoorlijk strak volgens het retorische schema zijn opgebouwd, wil echter niet zeggen dat alle pamfletten uit mijn corpus dit standaardpatroon volgen; de retorische opbouw is vaak ook globaler.

Retorische en literaire middelen

De argumentatie heb ik tevens geanalyseerd op de toepassing van retorische en literaire middelen. In de hele periode worden vrijwel steeds dezelfde retorische middelen ingezet. In de eerste plaats zijn parallellen met historische gebeurtenissen en personen populair, met name uit de beginjaren van de Opstand tegen Spanje, uit de bijbel en de Griekse en Romeinse Oudheid. Parallellen tussen

meer recente gebeurtenissen, bijvoorbeeld tussen die uit 1619 en 1650 en later ook uit 1672, zijn herhaaldelijk aan de orde. Andere vergelijkingen, bijvoorbeeld gebaseerd op het dagelijks leven, en voorbeelden of *exempla* komen eveneens voor. Een pamflet met uitzonderlijk veel vergelijkingen (en een metafoor) is het *Amsterdams Buer-Praetje* (15; 1650). In de tweede plaats wordt er met argumenten geredeneerd, waarbij (pathetische) standaardargumenten, lof- en blaamtropiek en drogredenen (*ad hominem, ad populum, ad verecundiam*) niet ontbreken. Spreuken, spreekwoorden en dichtregels worden eveneens gebruikt. In de derde plaats worden ook bewijsmiddelen van buiten de retorica ingezet (de zogenoemde niet-vakmatige bewijsmiddelen), zoals geruchten, anekdotes, getuigen en allerlei documenten (niet zelden pamfletten). In één pamfletten campagne worden dezelfde argumenten vaak herhaald.

Het argumenteren met gemeenplaatsen (*loci communes*), in de betekenis van algemeen geldende waarheden, is bijzonder populair in praatjespamfletten.¹⁰ Gemeenplaatsen dienen om zaken te versterken en dichterbij de lezer te brengen door aansluiting bij diens dagelijkse belevingswereld en door een appel op zijn gezonde verstand. Kennis vanuit allerlei tradities en vakgebieden wordt ingezet: de Romeinse en Griekse Oudheid, de joods-christelijke traditie, de theologie, het recht en ook de contemporaine geschiedenis. In de zeventiende eeuw circuleerden boekwerken met gemeenplaatsen, waaruit auteurs konden putten. Veelgebruikte gemeenplaatsen in praatjespamfletten zijn spreekwoorden, analogieën op basis van de klassieke, bijbelse en contemporaine geschiedenis, waarheden over de natuurlijke orde van dingen, allerlei *exempla* en uitspraken van autoriteiten.

Het gebruik van verschillende traditionele historische en literaire motieven sluit hierbij aan. Een historische motief is bijvoorbeeld de Zwarte Legende, het oude Spaanse vijandbeeld dat sinds de Opstand nieuw leven werd ingeblazen, in de *Schuyt-praetgens* (1) en het *Buyr-praetjen* (2) uit 1608. De mythe van de onschuldige, door zijn raadsleden misleide vorst uit het begin van de Opstand, die in 1650 en 1672 opnieuw opduikt met betrekking tot de stadhouder, is hiervan eveneens een voorbeeld. De traditionele, cyclische geschiedsopvatting met het idee dat de geschiedenis zich voortdurend herhaalt, komt het duidelijkst naar voren in het *Leger-Praetje* (32; 1672), waarin ook aan het klassieke Gouden Tijdperk gerefereerd wordt. Voorbeelden van literaire motieven zijn de verwijzing naar een fabel in het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) en het motief van de militair die de boer belaagt, samenhangend met de boerenklacht, in bijvoorbeeld het *Leger-Praetje* (32; 1672). Het *Zee-mans Praetje* (21; 1672) is voor een deel gebaseerd op de klassieke metafoor 'Schip van Staat'. Stereotiepe boerse stadskritiek is er vrijwel in elk gesprek tussen boeren, zowel in 1618-1619, 1672 als 1747-1748.

¹⁰ Zie over het gebruik van gemeenplaatsen in Engelse en Franse pamfletten: Clark 1983, p. 225-229 en Sawyer 1990, p. 95-102. Zie ook Leeman en Braet 1987, p. 87.

Het overheersende stijlmiddel in de pamfletten tussen 1600 en 1750 is *amplificatio*: het versterken, breed uitmeten, vergroten of overdrijven. Meestal is de functie hiervan het opwekken van emoties. Dit gebeurt niet alleen door bovengenoemde historische parallellen en andere vergelijkingen, maar ook door andere stijlfiguren. De volgende worden toegepast: de retorische vraag (*interrogatio*), uitroep (*exclamatio*), climax, antithese, hyperbool, verdubbeling (*geminatio*), het synoniem (*congeries*), hetzelfde in andere bewoordingen (*expolito*) en het aanschouwelijk ooggetuigenverslag (*evidentia* of *descriptio*). In het *Leger-Praetje* (32; 1672), dat bijzonder amplificerend is, wordt deze techniek nog ondersteund door andere middelen, zoals epitheta, een verhalende uitweiding (*historia*) en het vertelprocédé *writing to the moment*.

In het *Hollants praatjen* (10; 1650) wordt de socratische ondervragingsmethode toegepast.

Aansluiting bij andere genres

De praatjespamfletten sluiten in de hele periode aan bij literaire conventies van andere genres. De argumentele structuur van het middengedeelte is vergelijkbaar met die in verhandelingen en dialogen zijn in de kern verwant aan het toneel. Deze laatste verwantschap wordt zo nu en dan benadrukt door extra toneelmatige elementen. In de periode tot en met 1650 komt dit maar zelden voor: *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618) en *D' Arminiaensche uytvaert* (4; 1619) zijn kluchtig te noemen door het gebruik van rijm en dialect. Speculaties over het drukken van de tekst komen aan het einde van kluchten voor en zijn tevens in pamfletten te vinden, zoals in het rijmpje aan het eind van de *Schuyt-praetgens* (1; 1608) en in het *Hollants praatjen* (10; 1650) en zijn vervolgen.

Vanaf 1672 neemt de toneelmatigheid toe: sprekers worden zo nu en dan in een lijst onder elkaar met karakteriserende bijstellingen aangekondigd (bijvoorbeeld in het *Brillerus Sondags-Praetje* (25) en het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17)) en een uitspraak aan het einde als 'en daer mee treden wy UYT' (17) suggereert een toneelsituatie. Het meest aansprekende voorbeeld is het *Leger-Praetje* (32; 1672), dat bol staat van de dramatische elementen. Het lijkt te bestaan uit verschillende scènes of tafereeltjes, waarbij de introductie van nieuwe sprekers steeds realistisch en natuurlijk aandoet. Ook de fysieke uitbeelding van de harts-tochten en de karakterisering van de personages met stereotypering en elementen uit de moraalfilosofie zijn geïnspireerd op het toneel. Datzelfde geldt voor de dramatische techniek van het bodeverhaal. Het *writing to the moment* imiteert de 'nu-ervaring' van het toneel. Deze toename van de toneelmatigheid moet mijns inziens gezien worden in het licht van de algemene verhoging van het amusement in de literatuur rond 1672 en in het licht van ontwikkelingen in de discussiecultuur: de vorm werd minstens zo belangrijk als de argumenten.¹¹

¹¹ Zie hierover eerder in deze slotbeschouwing, p. 329-332.

In de periode 1747-1748 neemt de aansluiting bij toneelconventies, met name uit het komisch toneel, over het algemeen verder toe en worden ook elementen uit een ander genre, de spectator, toegepast. De genres trekken dan naar elkaar toe. De berijmde boerenpraatjes uit 1747-1748 hebben meer nog dan hun voorgangers uit 1608-1648 kenmerken van kluchten: volks dialect, stereotypering van de boeren, omkering, vertelde handeling en openingsmonologen. Dit is ook al te zien in de boerenpraatjes uit 1742,¹² die tevens regie-aanwijzingen bevatten. Dit laatste geldt ook voor het *Koffy-Huis-Praatje* (34; 1747). Meer nog dan bij het toneel sluit dit pamflet aan bij de spectatorliteratuur, zowel wat betreft vorm (stille observator en moraliserende patriot als personages en auteurscommentaar) als inhoud (opinie en opvoeding ten behoeve van een harmonieuze maatschappij). Het *Koffy-Huis-Praatje* wordt zelfs in een spectator, *De Patriot*, voortgezet. De gematigdheid van het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (39; 1748) en het periodieke karakter van het *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747) doen eveneens aan spectatorliteratuur denken.

Dat de rijmvorm na 1672 net zo gangbaar wordt als proza is wellicht tekenend voor de toenadering tot de kluchtliteratuur van veel pamfletten uit de periode 1747-1748. Tot en met 1672 is proza de standaard: in 1608-1648 is een minderheid (drie van de negen pamfletten) nog op rijm, maar in 1650 en 1672 is geen enkel praatjespamflet meer berijmd. In 1672 wordt binnen pamfletten overigens wel afgewisseld: het voor- en nawerk bevat met grote regelmaat poëzie en ook in de gesprekken komen af en toe rijmpjes en dichtregels voor. In de periode 1673-1746 wordt de rijmvorm steeds gebruikelijker en in 1747-1748 zijn berijmde praatjespamfletten zelfs in de meerderheid (zes van de acht pamfletten), al neigen de knittelverzen van sommige pamfletten wel naar proza. Het is opvallend dat de meeste pamfletten in versvorm, zowel die uit 1608-1648 als uit 1747-1748, tot type 3 (gesloten kritiek) behoren. Kennelijk leende dit type zich het meest voor een amusantere vorm met niet alleen rijm, maar ook vaak dialectisch taalgebruik.

Sprekers

In de hele periode is twee tot vier sprekers per gesprek gangbaar; slechts viermaal zijn het er meer met een maximum van zeven.¹³ Er zijn geen sprekers zonder functie en steeds worden ze met het oog op hun functie getypeerd. Daarbij wordt rekening gehouden met het *decorum*: sprekers krijgen de rol toebedeeld die bij hun type past. Ook het later opkomen en vroeger afgaan ondersteunt de

¹² Kn. 17347 *Boere Praetje Tusschen Leen, Kees en Jaep* en Kn. 17348 *Vervolg van het Boeren Praetje, Of tweede t'saemenkomst van Leen, Kees en Neel*. De datering 1742 is onzeker, 1740, 1745 en 1748 worden ook genoemd (vergelijk p. 263, n. 16).

¹³ Het *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17; 1672) en het *Neerlandts Fooytje* (18; 1672) hebben er vijf, het *Leger-Praetje* (32; 1672) zes en het *Nieuw Rotterdam's Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) zeven.

centrale visie. De sprekers zijn dus een vehikel voor de inhoud van de dialoog en kleden die tegelijkertijd passend aan.

Over de gehele periode bezien is er een heel scala aan sprekers: ze worden aangeduid naar hun maatschappelijke positie of beroep, hun geografische herkomst, hun onderlinge relatie (buren, vrienden) of ze krijgen alledaagse namen, al dan niet in combinatie met een veelzeggende achternaam (*speaking name*). De ene keer spreekt iedereen ongeveer evenveel – vooral als men eensgezind is, de andere keer hebben één of meer sprekers de overhand. De rollen van de sprekers variëren van leraar tot leerling, van hoofdspreker tot aangever en van knecht tot tegenstander. Ook wordt er zo nu en dan een minder serieus te nemen figuur ten tonele gevoerd die boude en ongenueanceerde uitspraken doet en zorgt voor een komisch effect, zoals ‘Stout-hart’ in de *Dam-Praetjes* (30, 31; 1672). Daarnaast zijn er vaste bijfiguren – die zo nu en dan deze komische rol krijgen, zoals de schipper in schuitpraatjes en de waard in kroeg- of koffiehuispraatjes.

Per periode zijn er verschillen in de typen sprekers. De periode 1608-1648 kent een heel scala uit alle milieus van de samenleving: boeren, buren en oude vrienden met alledaagse namen, inwoners van verschillende steden, gewesten en landen en incidentele figuren als schippers, een hoveling en een soldaat. In twee pamfletten hebben de sprekers veelzeggende achternamen (3, 9). De discussie over oorlog en vrede en de binnenlandse twisten werd in praatjespamfletten dus breed gevoerd.

In 1650 is de groep minder gevarieerd: het zijn vooral de gewesten die onder leiding van Holland hun zegje doen. Daarnaast voeren vijf Amsterdamse buren het woord. Sprekers dus die zeer geschikt waren om de toekomst van de Unie en de aanval op de stad Amsterdam te bespreken.

In 1672 komen provincienamen juist niet voor, maar worden veelal stedelingen, aangeduid met hun beroep, stad, maatschappelijke positie of alledaagse voornaam, opgevoerd. Dit paste bij het chaotische verloop van de oorlog en de burgeropstand. In een enkel geval is het gesprek tussen boeren of zeelieden. In 1672 komen, in tegenstelling tot 1650 en meer dan in 1608-1648, opvallend veel sprekers met karakteriserende *speaking names* voor, wellicht met het oog op de variatie en aantrekkelijkheid in een jaar met veel concurrentie.

De discussie over oorlog en burgerbeweging wordt in 1747-1748 door typisch achttiende-eeuwse personen gevoerd, zoals een verlicht burger (in dit geval een moraliserende patriot) en jonge burgers-in-wording, maar ook de inmiddels bekende regionale personages als een Fries en een drietal Hollandse stedelingen dragen eraan bij. Bovenal zijn het echter boeren die hun mondje roeren en die de stedelijke samenleving een spiegel voorhouden.

De praatjespamfletten met boeren als sprekers lijken wel een subgenre te zijn.¹⁴ Gesprekken met enkel boeren zijn in 1608-1648 en in 1747-1748 vrijwel

14 Is er hier wellicht sprake van Franse invloed? De *Agréables Conférences* (1649), een aantal gesprekspam-

steeds van type 3 (3, 4, 36, 37) en een enkele keer van type 2 (35, 38).¹⁵ Ze beschrijven niet hun dagelijkse boerenleven, maar ze bieden informatie over stadse zaken en personen, die veelal bekritiseerd en bespot worden, waarbij er ook sprake is van enige zelfspot. De teksten zijn op rijm en meestal spreken de boeren een volks dialect. In beide perioden, maar met name in 1747-1748 worden de boeren nadrukkelijk, maar oppervlakkig als stereotiepe boeren gekarakteriseerd: ze vieren kermis, drinken, roken en zijn niet al te slim en/of ze hebben lichamelijke gebreken, al dan niet veroorzaakt door dronkenschap.

De boer is in 1747-1748 in het algemeen een favoriet personage: in iets minder dan de helft van alle gesprekspamfletten in Knuttel worden één of meerdere boeren opgevoerd.¹⁶ In veertien van deze 22 gesprekspamfletten zijn boeren de enige woordvoerders en hebben de gesprekken bovengenoemde vorm en functie.¹⁷ Kennelijk werd de boer in het midden van de achttiende eeuw uitermate geschikt geacht om de wantoestanden in de hogere stedelijke kringen aan te kaarten. Daarbij is er sprake van omkering; het wangedrag van de regenten komt overeen met het stereotiepe gedrag van boeren. In 1650 en 1672 komt dit type boerengesprek niet voor, hoewel de boer in 1672 wel in drie pamfletten als personage optreedt (in twee *Huysmans-Praetjes* (22, 26), waarin de boeren of tenminste plattelanders nauwelijks als zodanig te herkennen zijn, en in het *Leger-Praetje* (32), waarin ze zowel negatief (op basis van de satirische traditie) als positief (vanuit de moraal-filosofie) gekarakteriseerd worden).

Vrouwelijke sprekers zijn er in mijn corpus nauwelijks: alleen in drie boerenpamfletten uit 1747 (*Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747); *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37; 1747)) is één van de gesprekspartners vrouw. Deze boerinnen doen weliswaar hun woordje, maar zij zijn ondergeschikt aan hun mannelijke te-

fletten tussen boeren die in dialect op vrolijke, levendige, natuurlijke en gevarieerde wijze met elkaar spreken, waarbij eten en drinken een belangrijke rol speelt, waren een enorm succes met vele navolgingen en herdrukken tot ver in de achttiende eeuw. Het type van de 'comique paysan' werd ook veevuldig in andere literatuur dan pamfletten ingezet (Carrier 1996, p. 464).

15 Type 3: *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618); *D'Arminiaensche uytvaart* (4; 1619); *Boere Schuit-Praetjes* (36, 37; 1747). Type 2: *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747); *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys* (38; 1748).

16 Er zijn in 1747-1748 51 gesprekspamfletten, waarvan 22 met boeren als personage. Gesprekspamfletten waarin volkse personages voorkomen, maar waarvan niet met zekerheid te zeggen is dat het om boeren gaat (bijvoorbeeld Kn. 18068 *De vroyke Karnemelks Vloot [...]*), zijn buiten beschouwing gelaten. Raadpleging van andere pamflettencatalogi leverde geen andere gesprekspamfletten met boeren op (Van Alphen 1944, Huiskamp e.a. 1995, Petit 1882-1934 en Zijlstra 1994). De *STCN* en Picarta noemen nog vijf andere gesprekspamfletten met boeren: twee boerenpraetjes zonder de vermelding dat het om pamfletten gaat, al lijkt dat laatste gezien de titels wel waarschijnlijk *Boeren-praat hoe slegt of regt, als men de waarheid zegt* (1747); *Boere praetje tusschen Jaap, Aay Louwen en een Waal [...]* (1747?) en voorts *De wonderlyke zamenspraak gehouden, tuszen een roomszen en een protestantszen boer en een priester[...]* (1747); *Vroyke byeenkomst, of Verhandeling, tusschen een Waterlander boer, Scheveninger visser, burger van Amsterdam en een Gelders edelman.[...]* (1747) en *Twee aardige dog nieuwe zamenspraaken [...]* door een voornaam geselschap van eenige astronomisten en een Zaanlandse boer, voorgesallen aan 't huys van een voornaam Heer, opgesteld door een van het zelve genootschap (1748).

17 Kn. 17703, Kn. 17744, Kn. 17745, Kn. 17746-17747, Kn. 17748, Kn. 17938, Kn. 17939-17939a, Kn. 17987, Kn. 17988, Kn. 17989, Kn. 18063, Kn. 18179, Kn. 18180, Kn. 18187a. In Kn. 17745 treedt – zoals we gezien hebben – naast de drie boeren ook een koopman op, maar deze is een bijfiguur (dit blijkt al uit de presentatie op de titelpagina) die de boerenpraat moet ondersteunen.

genspelers. Dat vrouwen zo weinig voorkomen in mijn corpus en dat ze, als ze er wel zijn, in mannen hun meerdere moeten erkennen, weerspiegelt de algehele trend in gesprekspamfletten uit de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw. Het zijn vooral de mannen die bijeenkomen op publieke locaties om over politiek te discussiëren, vrouwen nemen hier maar mondjesmaat aan deel. De lezer krijgt dus het beeld van een publiek debat dat door mannen gedomineerd wordt.

Het is de vraag of hier vanaf het midden van de achttiende eeuw verandering in komt: boerenvrouwen komen in 1747-1748 vaker voor als sprekers en eenmaal treedt zelfs een burgervrouw temidden van mannen op, die op voet van gelijkwaardigheid met hen mag converseren.¹⁸ Wellicht zijn dit vroege aanwijzingen voor veranderingen die in het derde kwart van de achttiende eeuw zouden doorzetten: vrouwen worden dan zichtbaarder in de culturele openbaarheid. Ze worden steeds duidelijker bij de publieke opinie betrokken, er komen steeds meer vrouwelijke auteurs en vrouwen treden tevens op de voorgrond als personage in romans.¹⁹

Harmonie, vriendelijke omgang en redelijkheid tussen de gespreksdeelnemers is gedurende de hele periode een voorwaarde voor een geslaagd gesprek. De pamfletten zijn wat dat betreft dus een ideale imitatie van de werkelijkheid. Ruzie wordt voorkomen en onenigheid wordt bij voorkeur opgelost. Onbesuisde onruststokers worden terechtgewezen (1, 22, 26, 30) en tegenstellingen worden binnen de perken gehouden.²⁰ Als er heftige meningsverschillen te verwachten zijn, tonen de sprekers hun welwillendheid. Ze dekken zich van tevoren in door afspraken te maken over de onderlinge harmonie, redelijkheid en vriendschap (*Het Tweede Deel Van 't Hollandts Praetjen* 12; 1650) of door simpelweg te zeggen dat men niet het slechste over elkaar moet denken (*Huysmans-Praetje* 22; 1672). Als er toch ruzie dreigt te ontstaan of blijvende onenigheid, vertrekt de dissonant voortijdig (*Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26; 1672); *Dam-Praetje* (30; 1672)) of verandert men van gespreksonderwerp (*Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11; 1650); *Amsterdams Buer-Praetje* (15; 1650)), zodat men het gesprek in rust en harmonie kan beëindigen. De periode 1747-1748 biedt het meest harmonieuze beeld: dan zijn er geen tegenstellingen tussen de sprekers.

Een belangrijk doel van veel praatjespamfletten lijkt dus het stimuleren van eendracht in de samenleving te zijn, maar men moest zich dan wel gezamenlijk achter de 'juiste' opvatting scharen. De praatjespamfletten bieden daartoe het voorbeeld.

18 Kn. 17768 *Zamenspraak tussen eenen Amptenaar, eenen Koopman, eene Mevrouw, eenen Boekverkooper en eenen Boer*.

19 Kloek en Mijnhardt 2001, p. 247, 484.

20 *Schuyt-praetgens* (1; 1608); *Huysmans-Praetje I & II* (22, 26; 1672); *Dam-Praetje* (30; 1672).

Inbedding en encenering

Binnen het kader van herkenbaarheid en levensechtheid werd er volop met de encenering gevarieerd, getuige ook de vele verschillende specificaties bij het woord 'praatje' in de titel. In die zin geeft de verzameling praatjespamfletten als geheel *copia et varietas* te zien. De variatie en levendigheid van het tafereel is in 1672 het grootst; in 1650 is er nauwelijks aandacht voor *couleur locale* en als die er wel is, wijkt die niet veel af van de andere pamfletten. De actualiteit van 1672 en 1650 is waarschijnlijk debet aan dit verschil: de urgentie en doelgerichtheid van de boodschap in 1650 tegenover het meedoen aan en voeren van de discussie in 1672, met de noodzaak om op te vallen in de hausse aan publicaties. In 1608-1648 en in 1747-1748 is de aandacht voor de aankleding wisselend: nu eens uitgebreid, zoals in het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) en het *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747), dan weer marginaal, zoals in het *Buyr-praetjen* (2; 1608) en het *Straet-Praetje* (41; 1748).

De titel, het voorwoord en de opening hebben steeds één of meer van de publieksgerichte functies van het traditionele *exordium* (welwillend, leergierig en aandachtig stemmen). De titel is doorgaans informatief over de gespreksituatie: de sprekers, de locatie en/ of het onderwerp zijn de mogelijke elementen. Dat in 1650 altijd het onderwerp genoemd wordt, is kenmerkend voor de doelgerichte propaganda van dat jaar. De pluriforme encenering in 1672 blijkt al uit de gevarieerde titels.

Na de titel volgt vanaf 1650 zo nu en dan een voorwoord in proza, poëzie of beide (10, 17, 18, 26, 30, 31, 34).²¹ Dit is steeds al dan niet expliciet gericht aan de lezer en wijst hem alvast op de strekking en het doel van het pamflet. Tevens wordt hij aangemoedigd om te gaan lezen en zo nu en dan bevat het reclame of een mededeling over het hoe en waarom van dit schrijven.

De opening is doorgaans niet al te lang en heeft twee vaste elementen: een ontmoeting met bijbehorende plichtplegingen en een vraag, die het gespreksonderwerp inleidt. Dit is in het merendeel van de gevallen een directe vraag naar nieuws, soms gekoppeld aan de vraag waar iemand vandaan komt of aan een andere vraag naar de situatie. Dit stramien komt overeen met de bevindingen van Schwitalla over de opening van Duitse dialoogpamfletten uit de tijd van de Reformatie.²² Af en toe begint het gesprek op een afwijkende manier (bijvoorbeeld met een monoloog of *in medias res*) of wordt de opening verlengd met een uitgebreidere situatieschets, de uitwisseling van nieuwtjes en pamfletten, afspraken over het gesprek of het uitbrengen van een toast.

De afsluiting is gevarieerder: soms abrupt met een doelgerichte slotmonoloog (vaak met een oproep), maar meestal vrij uitgebreid, waarbij de invulling ver-

²¹ *Hollants praatjen* (10; 1650); *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (17; 1672); *Neerlandts Fooytje* (18; 1672); *Huysmans-Praetje Tweede Deel* (26; 1672); *Dam-Praetje I & II* (30, 31); *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747).

²² Schwitalla 1983, p. 128-130.

schilt. Het einde wordt vrijwel altijd ingeluid met een opmerking over de tijd: deze is snel voorbij gegaan, het is laat geworden en de sprekers hebben andere verplichtingen. Het afscheid met wederzijdse groeten, dankwoorden en eventueel gelukwensen en bevestiging van de wederzijdse vriendschap ontbreekt zelden. Voor schuitpraatjes is de aankomst van de schuit een constante. De afsluiting wordt dikwijls uitgebreid en verlevendigd met allerlei handelingen als het drinken van een glaasje, het maken van een vervolgspraak, het regelen van het drukken en de uitwisseling van recente pamfletten en noemenswaardige nieuwtjes die nog niet aan bod gekomen zijn. De afsluiting kan ook een conclusie of samenvatting bevatten, soms in de vorm van een gedicht of lied, waarin de inhoud lichtvoetig herhaald wordt. Zo nu en dan wordt het *ethos* van de hoofdspreker ondersteund en zijn er meta-opmerkingen over de functie van het gesprek.

Praatjespamfletten besluiten af en toe met nawerk in proza of poëzie (3, 9, 14, 20, 33, 34, 39).²³ Hierin wordt meestal de essentie van het betoog op bondige en bekoorlijke wijze herhaald en samengevat. Reclame is zeldzaam, evenals het direct aanspreken van de lezer.

De gesprekslocatie wordt lang niet altijd gespecificeerd, met name niet als de boodschap voorop staat, zoals in het *Buyr-praetjen* (2; 1608), het *Soldaets Praetje* (7; 1647), het *Hollants praetjen* (10; 1650) en de twee *Huysmans-Praetjes* (22, 26; 1672). De locaties zijn meestal openbaar, maar zo nu en dan ook besloten. Ze doen steeds realistisch aan. Openbare locaties zijn poorten, straten, pleinen, kroegen en de beurs in de stad, schuiten (stad en platteland) en de kant van de weg op het platteland. Gesprekken in besloten kring vinden veelal plaats bij een van de sprekers thuis met uitzondering van de drie *Wacht-Praetjes* (27-29; 1672; in de adelskamer van een Amsterdams wachthuis) en het *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747; in een afgezonderd kamertje boven in het koffiehuis). De gesprekken hebben op allerlei tijdstippen van de dag plaats en duren zo'n één à twee uur, zo blijkt uit de spaarzame opmerkingen hierover.

Het pamflettaire bedrijf

Praatjespamfletten functioneerden in een commerciële context van drukkers, marskramers, boekhandelaren, uitgevers en auteurs, waarbij geld verdienen minstens zo belangrijk was als een ideologie overbrengen. Naar deze context verwijzen de pamfletten met regelmaat. Daarom volgt nu een kort overzicht van gegevens over het uiterlijk van de pamfletten, de interactie met andere teksten, censuur, auteurs en drukkers, publiek, verspreiding en 'consumptie'.

²³ *Den Boeren-Slach Gheslaghen* (3; 1618); *Wilde Rijmen* (9; 1648); *Het Rechte Tweede Deel* (14; 1650); *'t Oprechte Patriots Praetjen* (20; 1672); *Hollandtsche Burgery In Ruste* (33; 1672); *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747); *Eenvoudig Schuyt-Praetje* (39; 1648).

Uiterlijk

Het uiterlijk van praatjespamfletten is gedurende de periode 1600-1750 aan verandering onderhevig. Tot en met 1672 is het lettertype meestal gotisch, met uitzondering van drie pamfletten in romein (9, 18, 20).²⁴ Het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11; 1650) is zowel gepubliceerd in gotische letter als in romein. Het formaat is overwegend kwarto op twee planovellen uit de vroegste periode 1608-1648 na; deze bestaan uit een berijmd gesprek in combinatie met een prent (4) en met ander dichtwerk (9).²⁵ Het titelblad van de eerste twee praatjespamfletten uit 1608, de *Schuyt-praetgens* en het *Buyr-praetjen*, ontbreekt. In de periode 1672-1747 vindt in praatjespamfletten de overgang plaats van de gotische letter naar de romein en van kwartoformaat naar octavo. Er zijn dan ook mengvormen, zoals het *Postwagen-Praetjen* (1690; in kwarto, met romeinse letter). In 1747-1748 is de drukletter van alle pamfletten romein; het formaat is meestal octavo met uitzondering van twee kwarto's (35, 38).²⁶ Het is opvallend dat de helft van de pamfletten in deze periode geen afzonderlijk titelblad heeft.

Het aantal pagina's varieert in alle perioden van minimaal acht tot 32 (1608-1648), 38 (1672) of 40 (1650; 1747-1748). Prozapamfletten zijn doorgaans langer dan die op rijm. In 1650 is er een voorkeur voor vrij lange pamfletten (vijf van de zeven hebben twintig pagina's of meer) en in 1672 houdt men het liever kort (veertien van de zeventien bevatten twintig pagina's of minder, waarvan negen slechts twaalf of acht).²⁷

De namen van de sprekers (en daarmee de verschillende spreekbeurten) worden altijd duidelijk onderscheiden van de hoofdtekst door een witregel, inspringen of het gebruik van een ander lettertype of cursivering. Daarnaast wordt de typografie naarmate de zeventiende eeuw vordert steeds meer ingezet ter ondersteuning van de boodschap: andere lettertypen, cursiveringen, inspringen van regels en het gebruik van kapitalen markeren de argumentatie. In uitzonderlijke gevallen wordt nummering gebruikt, zoals in het *Amsterdams Buer-Praetje* (15; 1650) en het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19; 1672), en eenmaal is er zelfs sprake van sterretjes met voetnoten onderaan de pagina (*Huysmans-Praetje* 22; 1672).

Illustraties komen nauwelijks voor. *D'Arminiaensche uytvaart* (4; 1619) bevat als enige een grote prent met daaronder het gesprek, een woord-beeldcombinatie die destijds in de mode was. Het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24; 1672) heeft een eenvoudige afbeelding van een schuit op het titelblad en in 1650 worden twee afbeeldingen (op de titel en aan het eind van het pamflet) als waarmerk voor de

²⁴ Het gaat om *Wilde rijmen* (9; 1648), *Neerlands Fooytje* (18; 1672) en *'t Oprechte Patriots Praetjen* (20; 1672).

²⁵ Dit zijn respectievelijk *D'Arminiaensche uytvaart* (4; 1619) en *Wilde Rijmen* (9; 1648).

²⁶ Het gaat om het *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys* (35; 1747) en het *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys*.

²⁷ Deze observaties over formaat, lettertype en aantal pagina's bevestigen de bevindingen van Verkruijse 2006, p. 39-41. De overgang van gotische naar romeinse letter vanaf het derde kwart van de zeventiende eeuw komt overeen met de algemene trend in zeventiende-eeuws drukwerk (Van Impe en Bos 2006, p. 287-295).

echtheid gebruikt. Drukkersmerken of andere kleine versieringen op het titelblad of aan het einde komen in de hele periode zo nu en dan voor. Het is opvallend dat ze in 1672 in elk pamflet staan, wellicht om de aantrekkelijkheid te vergroten.

Eenmaal is een pamflet uit mijn corpus vertaald: de *Schuyt-praetgens* (1) uit 1608 verscheen ook in het Duits. Dit pamflet, dat handelt over de vredesonderhandelingen met Spanje, was kennelijk interessant voor een internationaal publiek en wellicht was het daar ook voor bedoeld. Aan het begin van de Opstand werden pamfletten vaker in meerdere talen gepubliceerd om een internationaal publiek van de rechtvaardigheid van de Opstand te overtuigen.

Interactie, censuur, verspreiding en 'consumptie'

Reacties op andere pamfletten en zo nu en dan ook op andere (vaak politieke, ambtelijke of stichtelijke) teksten en documenten zijn kenmerkend voor praatjespamfletten in de hele periode. Er wordt volop in geciteerd en becommentarieerd, pro en contra voorgaande standpunten. Het *Leger-Praetje* (32) is een mooi voorbeeld van een pamflet dat andere pamfletten inzet om het eigen punt te beargumenteren en om zich tegen verwerpelijke stukken af te zetten. Dit komt vaker voor, ook aan het begin en het einde van de periode: het *Buyr-praetjen* (2) uit 1608 neemt reeds een brief van een agent als uitgangspunt voor de argumentatie en in 1748 worden andere pamfletten gebruikt als context in het *Eenvoudig Schuyt-Praetje* (39). De interactie tussen pamfletten komt vooral naar voren in 1650: het *Hollants praetjen* (10), waarin overigens ook verschillende teksten aangehaald worden, zorgde toen voor een sneeuwbaaleffect en het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11) uit dat jaar concentreert zich bij uitstek op andere pamfletten. Rond het midden van de achttiende eeuw wordt ook de krant met regelmaat als nieuwsbron genoemd, maar hierop wordt nog niet inhoudelijk ingegaan.

Vanaf 1650 is er hier en daar sprake van reclame voor andere teksten. De Hollandse praatjes kondigen volgende delen aan en in het *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11) staat de commercie zelfs centraal: pamflettitels worden genoemd en uitgewisseld en er wordt vermeld waar ze te koop zijn. Ook het *Brillerus Sondags-Praetje* (25) uit 1672 is een commercieel vraag-antwoordspel, waarin verschillende pamfletten uit de mars van Brillerus lichtvoetig van commentaar voorzien worden. Het voorwoord van beide *Dam-Praetjes* (30, 31; 1672) bevat reclame voor een volgend deel. Het *Koffy-Huis-Praetje* (34) uit 1747 spant de kroon met een advertentie na het titelblad waarin de drukker een aantal prenten van het stadhoudelijk paar aanprijst (kosten: 2 gulden). Aan het einde van het pamflet maakt hij bovendien een dichtwedstrijd over de verheffing van de prins bekend, waarschijnlijk met winst in het vizier, aangezien hij de beste teksten uit zal geven. Deze reclame voor drukwerk met een vergelijkbare thematiek als het

Koffy-Huis-Praetje is slim; lezers zijn vermoedelijk geïnteresseerd in het onderwerp en worden zo verleid nog meer te kopen.

Reacties zijn er ook volop, vooral in 1650 en 1672. In 1650 spelen marktmechanismen duidelijk mee bij de productie: een gewild pamflet als het *Hollants praetjen* (10) werd nagedrukt en er verschenen imitaties van andere auteurs en drukkers (*Het Tweede en Derde Deel* (12, 13), waarvan *Het Derde Deel* op zijn beurt vermeerderd werd). Deze twee lokten op hun beurt een *Protest* uit,²⁸ waarna twee 'echte' Hollandse praetjes uitkwamen (*Het Rechte Tweede en Derde Deel*; 14, 16). Ook werden tegenpamfletten geproduceerd, zoals de *Lauweren-Krans* en de *Oogen-salve*.²⁹ Het *Leger-Praetje* (32) uit 1672 kreeg een aantal directe reacties van prinsgezinde tegenstanders, die het in verband brachten met twee verwante teksten, het *Hollants Venezoen* en het *Verhael Van 't Voornaemste*.³⁰ Het lied uit het *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747) werd afzonderlijk uitgegeven, maar het pamflet kreeg geen directe reacties in pamfletten. Wel is bekend dat het stuk met duizenden over de toonbank ging, al was de ontvangst niet louter positief: het werd door tijdgenoten bespot. Het kreeg navolging in de spectator *De Patriot*.

De overheid toonde zich ook niet onberoerd: een aantal pamfletten uit mijn corpus kreeg te maken met censuur. De *Schuyt-praetgens* (1; 1608) en het *Buuypraetjen* (2; 1608) werden verboden na herdruk in het verzamel-pamflet *Den Nederlandschen bye-korf* (1608). Het eerste zette vraagtekens bij de vredeskoers van dat moment en het tweede verwierp die ronduit. *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje* (14) uit 1650 werd waarschijnlijk verboden vanwege de breed uitgemeten vergelijking tussen Willem II en de hertog van Alva, die als tiran werd beschouwd. Het *Leger-Praetje* (32; 1672) druiste lijnrecht in tegen de overheersende prinsgezindheid en anti-Wittiaanse stemming onder het volk en van de overheid. In de periode 1747-1748 is geen van de pamfletten afzonderlijk verboden. Overigens verschenen in de verschillende perioden ook algemene verboden op publicaties over controversiële actuele onderwerpen.

Toch nemen de pamfletauteurs geen blad voor de mond, al uiten de sprekers wel af en toe hun aarzeling om vrijelijk met elkaar uit te wisselen (1, 8, 11, 12, 37).³¹ Dit gebeurt met name als er opruiende standpunten aan de orde komen of als er lieden met een andere opinie zijn. Een openbare ruimte als de schuit met veel luisterende oren veroorzaakt soms ook voorzichtigheid. Personen bij wie het niet past om uit de school te klappen, zoals bij hooggeplaatste figuren, tonen zo nu en dan eveneens behoedzaamheid. In deze gevallen nemen de sprekers zich voor om geen kwaad (buiten de waarheid) te spreken, goed op hun woorden te passen en zo nu en dan pleiten ze voor geheimhouding.

28 Kn. 6837.

29 Kn. 6851; Kn. 6852-6854.

30 Kn. 10606-10611; Kn. 10384-10386.

31 *Schuyt-praetgens* (1; 1608); *Nieuw Rotterdams Markt-schuyt Praetjen* (8; 1647); *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers* (11; 1650); *Het Tweede Deel Van 't Hollands Praetjen* (12; 1650); *Vervolg van het Boere Schuitpraetje* (37; 1747).

Het zal met al deze interactie geen verwondering wekken dat het uitwisselen van pamfletten tussen vrienden en het samen (hardop) lezen en becommentariëren ervan in praatjespamfletten als de normale gang van zaken gepresenteerd wordt, ter lering én vermaak. Vooral de teksten uit 1650 (10, 11, 13, 14, 16) geven informatie over de verspreiding en consumptie van nieuws en pamfletten.³² Het *Buer-Praatje Tusschen drie Amsterdammers* (11) bleek zelfs een unieke blik in de zeventiende-eeuwse pamfletpraktijk te bieden.

Auteurs en drukkers

Om de censuur te ontlopen, verschijnen pamfletten vaak anoniem (zonder auteursnaam) en ook wie de drukker is, is meestal niet met zekerheid te zeggen – zelfs niet als er wel een drukker genoemd wordt.³³ Zo ook in mijn corpus. Binnen de periode is er wel een ontwikkeling: tot aan 1647 ontbreken zowel de auteurs- en drukkersnaam als de plaats van druk. Het *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen* (8; 1647) noemt voor het eerst een fictieve auteur ('Irenum Philogame') en een – mogelijk eveneens verzonnen – drukkersnaam en -adres. Wel wordt er in de eerste helft van de zeventiende eeuw gewerkt met zinspreuken, waarmee bijrijmd (na)werk is ondertekend.

Ondanks de toename van specificaties (drukplaats en drukkersnaam) in 1650 en 1672 heb ik ook in die perioden meestal niet weten te achterhalen wie de pamfletten hebben vervaardigd. In 1650 wordt viermaal een bestaande drukker genoemd, maar zonder dat het werk daar gedrukt is (hierop kom ik zo dadelijk terug) en in 1672 is waarschijnlijk slechts één van de genoemde drukkers reëel. In 1747-1748 zijn de pamfletten minder anoniem: vijf van de acht pamfletten noemen bestaande drukkers (34, 35, 36, 37, 38).³⁴ Hoewel het *Koffy-Huis-Praatje* (34) de auteur niet vermeldt, is het geen geheim – dat was het destijds ook niet – wie de maker is: de koopman-historicus en publicist Jan Wagenaar (1709-1773). Het *Eenvoudig Schuyt-Praatje* (38) is waarschijnlijk door de gematigde Doelisten zelf (Daniël Raap en de zijnen) of door de kring rond Bentinck vervaardigd.

Over de auteurs en drukkers van sommige pamfletten kan ik meer melden. Met name de herkomst van de Hollandse praatjes uit 1650 is complex en een verhaal apart. Er zijn vijf delen met drie auteurs en drie drukkers: het *Hollants praatjen* (10), *Het Rechte Tweede Deel* (14) en *Het Rechte Derde Deel* (16) zijn van dezelfde producenten, *Het Tweede* en *Derde Deel* (12, 13) zijn elk van een andere auteur en drukker. Dit wordt althans beweerd in het *Protest*. De waarmerken van *Het Rechte*

³² *Hollants praatjen* (10), *Buer-Praatje Tusschen drie Amsterdammers* (11), *Het Derde Deel* (13), *Het Rechte Tweede Deel* (14), *Het Rechte Derde Deel* (16).

³³ Dijstelberge heeft recentelijk een database ontwikkeld van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw om drukken alsnog te kunnen identificeren (Dijstelberge 2007).

³⁴ Pamfletten en drukkers: *Koffy-Huis-Praatje* (34) / Isaak Tirion, Amsterdam; *Boere Praatje tusschen Klaas en Gys* (35) / Cornelis Kribber, Utrecht; *Boere Schuyt-Praatjes* (36, 37) / Cornelis Jakobsen, Middelburg; en het *Boere Praatje, tusschen Kees en Gys* (38) / Johannes Eveld, Utrecht.

Tweede en *Het Rechte Derde Deel* (14, 16) ondersteunen dit en ook de plaats in de typologie lijkt dit te bevestigen: de drie ‘echte’ Hollandse praatjes zijn van type 1; *Het Tweede Deel* is van type 2 en *Het Derde Deel* van type 3. Elke auteur heeft de dialoog dus anders uitgewerkt.

Hoewel de Vlaamse drukkersfamilie Verdussen viermaal op de titelpagina genoemd wordt, zijn de pamfletten mijns inziens niet bij hen gedrukt. Het terugkerende verhaal dat het te gevaarlijk is om de pamfletten in Holland te drukken en dat de Brabander het daarom bij de buurman van zijn neef in Antwerpen laat doen, dient om het tirannieke gedrag van Willem II nog eens extra te onderstrepen. Dat na het overlijden van Willem II (in *Het Rechte Derde Deel*, 16), zowel wordt afgezien van dit verhaal als van de vermelding Verdussen, ondersteunt de hypothese dat ze niet van Verdussen afkomstig zijn. Ik vermoed – maar verder literair- en boekhistorisch onderzoek is nodig – dat de ‘echte’ Hollandse praatjes (10, 14, 16) uit Rotterdamse remonstrantse hoek komen: gedrukt door Johannes Naeranus (ca. 1609-1670) en geschreven door zijn verwant en naamgenoot, de predikant Johannes Naeranus (1608-1679).

Stel dat deze hypothese juist is, dan zou dat betekenen dat de drie ‘echte’ Hollandse praatjes en het *Leger-Praetje* (32) uit 1672 uit dezelfde kring komen. De auteur(s) en drukker van laatstgenoemd pamflet moeten immers vermoedelijk gezocht worden in de Rotterdamse ‘Erasmiaanse vriendenkring’ van een twintigtal intellectuelen en vrijdenkers, onder wie Joachim Oudaen, Pieter de Groot en Isaac Naeranus. Laatstgenoemde, één van de drukkers en boekhandelaren van de groep, is de zoon van de predikant Johannes Naeranus (de voorgestelde auteur van de drie ‘echte’ Hollandse praatjes) en drukte vanaf 1664 op het adres ‘aan de Steiger, bij de Korenbeurs’, waar de drukker Johannes Naeranus (de mogelijke drukker van de drie) tot dan toe zijn persen had staan. Als deze vermoedens over de verwante herkomst van de drie ‘echte’ Hollandse praatjes en het *Leger-Praetje* kloppen, wijst dat wellicht – mijn steekproef is klein, dus voorzichtigheid is geboden – op een kleine actieve groep van welgestelde staatsgezinde praatjesschrijvers en -drukkers.

Op een kleine kring van auteurs wijst overigens ook de bekendmaking van de dichtwedstrijd aan het einde van het *Koffy-Huis-Praetje* (34; 1747), waarin allerlei maatregelen aangekondigd worden om te voorkomen dat de ‘scheidsrechter’ het handschrift van de deelnemers herkent.

Lezers

Pamfletauteurs wilden door zoveel mogelijk mensen gelezen worden, ongeacht rang of stand, en drukkers wilden zoveel mogelijk verkopen. Pamfletten waren dan ook vrij gemakkelijk verkrijgbaar, maar tegelijk is duidelijk dat lang niet iedereen ze kon kopen en dat lang niet iedereen die ze kon lezen de luxe had om daar de tijd voor te nemen en/of de culturele bagage bezat om ze ook te begrijp-

pen. Ik zet nu kort op een rij welke aanwijzingen de teksten zelf bevatten over hun publiek.

Praatjespamfletten zijn zo nu en dan expliciet voor eenvoudige burgers bedoeld, zoals blijkt uit het *Eenvoudig Burgerpraetje* (19; 1672). Hierin wordt een ingewikkeld pamflet uitgelegd ‘voor de gemeene man’. Ik heb beargumenteerd dat het *Leger-Praetje* (32; 1672) eveneens een aantrekkelijker en toegankelijker versie is van een vrij geleerd betogend pamflet, het *Verhael Van't Voornaemste* (1672). Datzelfde geldt mogelijk voor het *Eenvoudig Schuyt-Praetje* (39; 1748), dat nauw aansluit bij de *Aanspraak* (1748). De – meer dan in de andere perioden – publieksgerichte pamfletten uit 1672 doen eveneens een beroep op de ‘gewone’ man. Het *Neerlandts Fooytje* (18) richt zich herhaaldelijk expliciet tot de ‘gemeene man’ met als doel die ‘wat wijser te maecken’ en de *Dam- en Wacht-Praetjes* (27-31) staan middenin de burgerbeweging. Het *Vriende-Praetje over het Eeuwig Edict* (23), in de herhaling van de titel boven het gesprek ‘Eenvoudigh’ genoemd, en het *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (24) pretenderen blijkens hun titels eveneens niet al te moeilijk te zijn.

In de directe aansprekingen van mobiliserende pamfletten uit alle perioden worden juist vaak hooggeplaatsten tot actie gemaand, zoals het stadsbestuur, de stadhouder, regenten en Statenleden en ook provincies, steden en landen in het algemeen. Op de eigen kring van stads-, provincie- of landgenoten wordt meestal in vage termen een beroep gedaan. Vrij geleerde en doelgerichte betogende pamfletten, zoals het *Buer-praetjen* (2; 1608), het *Hollants praetjen* (10; 1650) en het *Soldaets Praetje* (7; 1647), zullen niet voor iedereen aantrekkelijk en te begrijpen zijn geweest.

Mijn indruk is dat lezers behoorlijk ontwikkeld moeten zijn geweest om de meeste teksten op waarde te kunnen schatten, aangezien hiervoor een basale kennis van politiek, geschiedenis, retorica en literaire technieken nodig is. Pamfletten zijn echter wel relatief goedkoop en praetjes zijn vanwege de gespreksstructuur en alledaagsheid toegankelijker dan ingewikkelde en droge betogen. Bovendien doelt men zo nu en dan expliciet op een breder publiek van ook lagere burgers. Frijhoff en Spies noemen de ‘brede burgerij’ als belangrijkste doelgroep van literatuur.³⁵ Ik ben het daar voor wat betreft praatjespamfletten mee eens, met dien verstande dat de lagere middenklassen, de ‘smalle burgerij’ van lagere ambtenaren, schoolmeesters, kleine winkeliers, boeren, ambachtslieden en schippers mogelijk ook tot de lezers, tenminste van de eenvoudigere praatjespamfletten, behoren.³⁶

³⁵ Frijhoff en Spies 2000, p. 190. Onder de brede burgerij verstaan zij twee groepen: 1. rijke kooplieden, grote reders, ondernemers, grootgrondbezitters, academici, hoge ambtenaren en officieren van leger en vloot; 2. kleinere ondernemers, gegoede veeboeren en landbouwers, gezeten winkeliers, betere ambachtsmeesters en grootschippers, lagere officieren, stedelijke en gewestelijke ambtenaren, leraren, dorpspredikanten, notarissen en klerken.

³⁶ De middenklasse en de laag daaronder worden ook in het algemeen als publiek van pamfletten beschouwd (Van den Berg 1986-1987, p. 32; Harline 1987, p. 25-71; Keblusek 1992, p. 64-65; Van Otegem 2001, p. 53, plaatst kanttekeningen bij de gangbare criteria leesvaardigheid, kosten, inhoud).

Tot slot

Rap van tong zijn, in de zin van (te) snel je woordje klaar hebben, was geen eigenschap die gespreksdeelnemers van elkaar waardeerden; vlugge praters werden gewaarschuwd: ‘tis beter gesweghen, dan van spreken hinder gecregen’.³⁷ Hoe dan ook, volop gepraat werd er wèl in pamfletten, vooral in de periode 1650-1672. De ‘waarheid’ en idealen werden in praatjespamfletten steeds duidelijk en met oog voor de markt naar voren gebracht. Zo nu en dan waren de pennen scherp en radicaal en werden misstanden zonder scrupules blootgelegd of standpunten met verve beargumenteerd. Maar dat was niet altijd het geval: de betogen waren soms ook plichtmatig of juist gericht op harmonie. Ook het voeden van de discussie, het praten om te praten, speelde mee.

Hoewel de praatjespamfletten bijdroegen aan een polyfoon debat en ze vanwege hun persuasiviteit een weerwoord uitlokten, bleef een open weging van alle afzonderlijke standpunten in de gesprekken zelf over het algemeen achterwege. Sturing stond voorop om de lezer wegwijs te maken in het labyrint van stemmen en ideeën in de open Nederlandse samenleving. Tegenstanders moesten over de streep getrokken worden en mensen uit de eigen kring werden in hun mening bevestigd en voorzien van de juiste argumenten.

In praatjespamfletten uit 1600-1750 werd op drie verschillende manieren geprobeerd om de lezer de juiste richting te wijzen: in de eerste plaats door middel van genuanceerde mobilisatie, waarbij er in meer of mindere mate sprake was van discussie en van directe aansporingen van een specifiek publiek tot actie; in de tweede plaats door middel van gesloten informatie, waarbij onderwijs aan de orde was; in de derde plaats door middel van gesloten kritiek, waarbij sprekers eensgezind hun gram spuiden. Of de opiniëring in andere dialogen, gespreks-pamfletten en andere genres (bijvoorbeeld het toneel en de roman) ook langs deze drie lijnen liep, is nog een open vraag.

De werkelijkheid werd in deze praatjespamfletten niet alleen nagebootst en weerspiegeld, maar tevens ook – binnen de grenzen van het waarschijnlijke en geloofwaardige – gemanipuleerd en geïdealiseerd om de boodschap zo overtuigend mogelijk te presenteren.³⁸ Retorische en literaire middelen als *decorum*, gemeenplaatsen en overdrijving werden hiertoe ingezet. De teksten boden een tafereel van de wereld, waarin sprekers herkenbaar en naar hun essentie en propagandawaarde getypeerd werden.³⁹ De dichter Cats verwoordde de verbeel-

³⁷ Kn. 1450, A2r en Kn. 10567, p. 10.

³⁸ Vergelijk Klinkert 2005, p. 30 en 45-47, over nieuwsprenten. Klinkert 2005 biedt met name in hoofdstuk 1 (over de verhouding tussen geschiedenis en kunst in het algemeen) en 2 (over de verhouding tussen de vroegmoderne (militaire) werkelijkheid en vroegmoderne (militaire) nieuwsprenten) interessante bespiegelingen over de relatie tussen feit en verbeelding, in het bijzonder p. 24-31; p. 40-47. Zie ook Burke 2001, p. 103-139.

³⁹ Vergelijk Meijer Drees 2004, p. 238. Reeds in de klassieke oudheid was de notie ‘de wereld is een schouwtoneel’ wijdverbreid (Schrijvers 1986, p. 35 en passim over ‘de mens als toeschouwer’). Zie over de

ding van de werkelijkheid in de zeventiende-eeuwse literatuur, met de vermen-
ging van het nuttige en het aangename, als volgt: 'Geen dit of dat, geen boere-
schuyt // Of ghy treckt'er voordeel uyt'.⁴⁰ Hoe vermakelijk en herkenbaar de
praatjespamfletten ook waren, 'voordeel' op allerlei niveaus was het doel: ze wa-
ren een bron van winst, zinvol en plezierig tijdverdrijf en bovenal droegen ze met
hun opiniëring bij aan de verwezenlijking van een eendrachtige en harmonieu-
ze samenleving.⁴¹

voorstelling van de mens als toneelspeler en marionet, en over de wereld als toneel ook Curtius 1990, p. 138-144, 'Theatrical Metaphors'.

⁴⁰ Geciteerd naar Porteman 1984, p. 101-102.

⁴¹ Frijhoff en Spies 2000, p. 219, 605-608, noemen dit als uiteindelijke en overkoepelende functie van het publieke debat in de Republiek.

BIJLAGE

Het corpus praatjespamfletten

Onderstaande lijst bevat in chronologische volgorde de titels van de 41 praatjespamfletten die in dit boek centraal staan. Op het nummer en de verkorte titel waarmee ik de teksten in deze studie vaak aanduid, volgt de volledige titelbeschrijving en daarna tussen haakjes de gebruikte uitgave die, in combinatie met het jaartal, verwijst naar de code van het pamflet in de bibliografie. De afkorting 'Kn.' verwijst naar de Knuttelcatalogus, de pamflettencollectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (zie de bibliografie voor eventuele andere uitgaves van de pamfletten in Knuttel).

1608

1. *Schuyt-praetgens*

Schuyt-praetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper (Kn. 1450)

2. *Buyr-praetjen*

Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours, op den Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijk, aende Eedele Moghende Heeren Staten Ghenerael geschreven. Dienende tot ontdeckinge van der Spaen-giaerden ende hare adherenten listicheydt, trouweloosheyt, ende wreede wraeckgiericheydt. (Kn. 1525)

1618

3. *Den Boeren-Slach Gheslaghen*

Den Boeren-Slach Gheslaghen, Door dese Personagien. Remmet Coeje-clauwer, Dirck Slodder, Heyndrick Goesmoes, en Ariaen Modder. Ghedruckt, Anno 1618. (Kn. 2698)

1619

4. *D'Arminiaensche uytvaert*

D'Arminiaensche uytvaert. (Kn. 2941)

1646

5. *Hollands Praetie*

Hollands Praetie. Piscator ictus sapit. Ghedruct in 't Iaer 1646. (Kn. 5317)

1647

6. *Buyr-praetje*

Buyr-praetje, Tusschen Ian Buyr, ende Dirck Buyr, Ghedruckt op 't versoek der Vrome Patriotten des Vaderlandts. (Kn. 5372)

7. *Soldaets Praetje*

Soldaets Praetje, of t' Samen-sprake. Tusschen een Soldaet en een Burger, aengaende de Militie. Gedruckt Anno 1647. (Kn. 5588)

8. *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen*

Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen. Varende van Rotterdam nae Dordrecht, tusschen 7 personen. Te weten: I. Dortsman. I. Gelders Voerman I. Rotterdammer I. Fransman. I. Zeeuw. I. Engelsman. I. Amster-

dammer. Waer in te sien en te bespeuren is, wie de principaelste beleyders ende uytvoerders zijn van dese oneenigheden, die nu in Dordrecht ontstaen zijn: Met een naecht vertoogh wat hem in dese oneenigheyt toegedragen heeft. Door Irenum Philogame. Tot Dordrecht, By Arnoldus vander Werff, Boeckverkooper opde Marckt, 1647. (Kn. 5596)

16489. *Wilde Rijmen*

Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens Tussch [sic] twee oude Kaeren, Dirck Nieuwgier, en Gerrit den Seekere. (Kn. 5808d)

165010. *Hollants praatjen*

Hollants praatjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaande de Souverainiteyt van Syn Hoogheyt En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel. Tot Antwerpen Gedrukt by Jeronimus Verdussen, 1650. (Kn. 6824)

11. *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers*

Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-Buer. Over de questie Van hare Heeren de Bickers. Gedrukt in 't Jaer 1650. (Kn. 6822)

12. *Het Tweede Deel*

Het Tweede Deel Van 't Hollands Praetjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaande het Bedrijf van Zyn Hoogheyt. Mitsgaders Het Souvereyn Vermogen der Ed. Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant. Beneffens d' Achthaarheydt der Heeren Burgemeesters van Amsterdam. Tot Antwerpen. Gedrukt by Jeronimus Verdussen. 1650. (Kn. 6829)

13. *Het Derde Deel*

Hollands Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aengaande het recht en het werck van sijn Hoogheyt, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht uytgegeven. Het Derde Deel, Tot Brussel, Gedrukt by Jan Verdussen. (Kn. 6833)

14. *Het Rechte Tweede Deel*

Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje, Verdedigende het Recht van de Groot-mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt. Tot Antwerpen; By Hieronymus Verdussen, 1650. (Kn. 6839)

15. *Amsterdams Buer-Praetje*

Amsterdams Buer-Praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers, Claes Torensen, en Kees Vrie, over de doot van Syn Hoogheyt. Tot Amsterdam; Gedrukt voor alle Lief-hebbers des Vaderlands. Anno 1650. (Kn. 6868)

16. *Het Rechte Derde Deel*

Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praetje, Aangaande De Wettige Souverayniteyt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc. Gedrukt in 't vrije Jaer 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel, (Kn. 6842)

167217. *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje*

Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje, Tusschen Gerrit Leckertrant, Liefhebber van de suyvere Franse Brandewyn. Herman Bollebabyn, Koren-goets-smuyger. Klaes Roodt-neus, Brandewijns-Waerdt. Glaude Perfect, een Frans Handelaer. Lubbert Smul, een Makelaer. Raeckende Het rechte onderscheyt van France en Koren Brandewijnen. t' Amsterdam, By de Oude Man, op de Nieuwedijk. (Kn. 9999)

18. *Neerlandts Fooytje*

Neerlandts Fooytje, De Koele Franse-Wijnen, met al haer gesnor en aenhang Van Franse-Azijnen, Kastaentjes, Papieren, Kanefassen, en diergelijcke Franse Lompery geschonken, en Luydtskeels uytgekraeyt in een

drollig kroegspraejtje tegen haer aenstaende May avonds verhuysing, en Bannissements, des jaers 1672, terwijl met het begin des zelfden jaers de Fransjes zoo heevig hierom op haer paerdjtje raechte: alles tot heuchelijcker wellekost met onse frisse May blijelijck vereerd de keurelijckker zoo uytheemse als inlandtse vrugten, en waeren, die haer verlaetenen pack-huysen, solders en helders vry treffelijcker zullen inneemen, en geschikter sullen bewoonen. Tot Deventer, By Willem Wier, voor den Autheur, 1672. (Kn. 10001)

19. *Eenvoudig Burgerpraetje*

Eenvoudig Burgerpraetje, Over een Boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen Toestant van het Verenigde Nederland. Door een Liefhebber van 't Vaderland. Gedrukt in 't Jaar 1672. (Kn. 10014)

20. *'t Oprechte Patriots Praetjen*

't Oprechte Patriots Praetjen: Over het versterken van Utrecht; Tusschen Wilhelm Stadman, Wouter-troulander, en Simon-sorger. Op den trant, Raed trouwsaem, en oprecht, ten dienste van 't gemeen, Wel sorgende voor 't uw, maer liefst voor yder een. Tu civem, patremque geras; tu consule cunctis: Nectibi, nec tua te moveant, sed publica vota. Gedrukt tot Uytrecht voor d' Uyt-recht-lievende Uitrechtensers. Anno 1672. (Kn. 10221)

21. *Zee-mans Praetje*

Zee-mans Praetje, Voorgevallen Tusschen een Hoogh bootsman en Schieman, Gepast op de tegenwoordige gelegenthey van Hollandts Oorlogh en schielijcken Nederganck. Quisque trahitur à sua voluptate. In 't Jaer ons Heeren na de waerhey 1674. En na de gemeene praet 1672. (Kn. 10234)

22. *Huysmans-Praetje*

Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh, Hoe men sich in desen verwerden en murmureringe toestand des tijds behoorden te dragen: En met eenen Om tot beter verstant des oorsaecks van de tegenwoordige bedroefden toestand des tijds te komen: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. In Amsterdam, Anno 1672. (Kn. 10282)

23. *Vriende-Praetjen*

Vriende-Praetjen over het Eeuwigh Edict, Of starcken Eeuwigen Edick. (Gelijck men seght) die de Hollandsche Asijn-makers soo suyr in de ooggen begint te druypen in de Personen van den vluchtende de Groot, en gevangen Ruwaert. Achitophels Raedtslagen ontdeckende. Gedrukt voor Vrede en Vryheydt. 1672. (Kn. 10333)

24. *Eenvoudigh Schuyt-Praetje*

Eenvoudigh Schuyt-Praetje Tusschen een Haegenaer Een [sic] een Rotterdammer. Van saecken die daer onlanghs voorgevallen zijn. Gedrukt voor Placker Plackaris. Anno 1672. (Kn. 10472)

25. *Brillerus Sondags-Praetje*

Brillerus Sondags-Praetje. Tot Leyden, Gedrukt by Jeremias Kloeck, op de Bree-staet [sic], naest de Vierschaer, 1672. (Kn. 10490)

26. *Huysmans-Praetje Tweede Deel*

Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt; Dienende tot aenwijs Waer heenen de benaede gemoederen in desen droevige toestand hebben te vluchten: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. Tweede Deel. In Amsterdam, Anno 1672. (Kn. 10496)

27. *Wacht-Praetje*

Wacht-Praetje, Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechtse Poort, den 1. September 1672. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-Rechts. (Kn. 10564)

28. *Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje*

Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, gehouden in der selve Wacht-huys aen de Weesper-Poort den 10. September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-Rechts. (Kn. 10565)

29. *Derde Deel Van 't Wacht-Praetje*

Derde Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-Rechten der Amsterdamse Burgers en Gilden, gehouden in der selver Wagthuys aen de Uterse Poort, op Vrydag den 30 September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebers des Burger-rechts. (Kn. 10566)

30. *Dam-Praetje*

Dam-Praetje, Tusschen Vier Amsterdamsche Burgers: Waermondt, Geerlof, Stouthart, en Heb-recht. Handelende van de Oude Privilegiën, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery. Gedrukt voor de Doele-Schutters. MDCLXXII. (Kn. 10567)

31. *Tweede Dam-Praetje*

Tweede Dam-Praetje, Tusschen Drie Amsterdamsche Burgers: Waermondt, Geerlof, en Stouthart. Handelende van de Oude Privilegiën, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schuttery. t'Amsterdam, Gedrukt voor Waermondt Burgerszoon. Anno 1672. (Kn. 10568)

32. *Leger-Praetje*

Leger-Praetje, Tusschen ses Persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaer-Hooft en Jan Goet-Hart, Zijnde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochem, varende Luyden, met een Bode, Over den toestant van ons Ruysters en Soldaten. Anno 1672. (Kn. 10603)

33. *De Hollandtsche Burgery In Ruste*

De Hollandtsche Burgery In Ruste. Ghefondeert op de Heylsaeme maximen, Liever Prins als Frans. Vervat in een Schuyt-Praetjen tusschen een Domine, Politick, Militair en Borger. Gedrukt tot Amsterdam voor de Lief-hebbers. 1672. (Kn. 10619)

174734. *Koffy-Huis-Praetje*

Koffy-Huis-Praetje, tusschen een oud Amsterdamsch Koopman, een Fries, en eenige Anderen. Gehouden, des nagts van den 4 May 1747. in het Koffyhuys van Monsieur N. te Amsterdam. T'Amsterdam. By Isaak Tirion, Boekverkooper voor aan in de Kalverstraat, 1747. (Kn. 17612)

35. *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys*

Boere Praetje tusschen Klaas en Gys, over de Vreugde Bedryven in de Tegenwoordige tyds omstandigheid. (Kn. 17703)

36. *Boere Schuit-Praetje*

Boere Schuit-Praetje, Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt; Varende na Amsterdam. Te Middelburg, By Cornelis Jacobsen. (Kn. 17744)

37. *Vervolg van het Boere Schuitpraetje*

Vervolg van het Boere Schuitpraetje Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt, Varende van Amsterdam. En nu wederom van daar, nevens een Koopman, uit de zelve Stad. Gedrukt te Middelburg, By Cornelis Jacobsen. (Kn. 17745)

174838. *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys*

Boere Praetje, tusschen Kees en Gys, Over de omstandigheeden van deze Tyd. (Kn. 17939)

39. *Eenvoudig Schuyt-Praetje*

Eenvoudig Schuyt-Praetje, tusschen een Amsterdammer, Haarlemmer, en Hagenaar. In de Trekschuyt op Haarlem, Over zaken rakende deze tegenswoordige tyd. Gedrukt onder 't opzicht van Gerechtigheid die nu legt verschooven of vertrappt met voeten voor Jan den Wenscher 1748. (Kn. 18065)

40. *Rotterdams Beurspraetje*

Rotterdams Beurspraetje, tusschen Frans, Kok Magerus, Jan Lammertze en Pieter Rechtuit. (Kn. 18132)

41. *Straat-Praetje*

Straat-Praetje, tusschen Dirk en Frans. (Kn. 18187)

Bibliografie

Pamfletten

Pamfletten in Knuttel

Deze lijst bevat alleen de werkelijk gebruikte teksten. Varianten, herdrukken, tweede en andere drukken en dergelijke van de geraadpleegde tekst in Knuttel worden bij het pamflet vermeld onder de noemer 'zie ook'. Een reconstructie van de tekstgeschiedenis is niet mijn doel. De pamfletten uit 1618, 1619 en 1647 zijn in zijn geheel te raadplegen in de Digitale Atlas Geschiedenis: < <http://www.digitaleatlasgeschiedenis.nl> > (zie over dit project Leerintveld 2006, p. 219-229).

[1510] Kn. 5b *Dialogus super iure ducatus ghebric.*

[1517] Kn. 16 *Luce nerendi inter Apollinem et Mercurium dialogus fabulosos de prima civitatis Delphorum apud Hollandos origine* [Volgt een vertaling van de titel in het Grieks; daaronder een houtsnede van de maagd Maria] *Venundantur in edibus honesti viri Cornelij Henrici calcotypi iuxta forum piscarium commorantis.* Aan het einde: *Impressum Delphis ab Cornelio Henrici calcotypo. Anno ab incarnatione dominica Millesimo Quingentesimo decimo septimo. Quinta nonas Septembris.*

[1525] Kn. 25 *Een suyverliche ende seer schoone Disputatie. Welcke gheschiet is in den Haghe in Hollant, tusschen die Kettermeesters ende eenen Christelijcken Priester, gheenaemt Jan van Worden, aldaer gevangen ende oock verbrant. Welcke questien al wel ghenoteert geweest zijn, van eenen wel gheleerden man, An. duysent vijfhondert xxv. den xv. dach Septembris. Wat macht schaden, Ick hebt ghewaecht.* Zie ook: Kn. 26-27.

[1539] Kn. 78 *Aula dialogus Gulielmi insulani Menapij Grevibrugensis. Quo libello partim refelluntur et derivantur, partim attendantur, criminationes in aulam Aenea Sylvij et Ulderici Hutteni. Nunc primum in lucem aeditus. Coloniae, imprimebat Melchior Nouesianus, An. a Christo nato, M.D.XXXIX.*

[1561] Kn. 119 *Waerachtighe beschrijvinghe, Van den treffelijcke ende vermaerde Disputatie, Ghehouden tot Poissi in den Jare 1561 Ter presentatie van Koninck Karel de neghende, de Koninck van Navarre, de Koninginnen, Prinsen van den bloede, ende andere Princen ende Heeren, in grooten ghetale. Tusschen de Cardinalen van Lorayne ende Tournoy, ende de Prelaten ter eener, ende Theodorum Bezam, Petrus Martyr ende syne medehulpers ter ander zijden. Over het verschil vande Merck-teecken der Kercke, ende de Leere des heylighen Avontmaels. Ghetrouwelick overgheset uyt de Francoysche tale. Tot Delf, By Adriaen Gerritz, woonende aende Koren-merckt. 1610.*

[1565] Kn. 134 *Een schoone Vraeghe van eenen Buur, hoe dat hy eenen Pape gevraecht heeft, van wegen sommigher Articulen, seer schoon ende lustigh te leesen ende te hooren. Esaie I.C.I.2 Hoe gaet dat toe? Dat die vrome Stadt een Hoere gheworden is? Sy was vol rechts, gerechticheyt woonde daer in, maer nu Moerdenaers. Ghedruckt int Jaer ons Heren M.D.LXV.*

[1565] Kn. 135 *Een Colloquie oft Isamensprekinghe van twee personagien, waeraf die eene Pasquillus, ende de andere Marphorus genaemt is, zeer schoon ende lustich te lesen, ende te hooren.*

[1573] Kn. 217 *Dialogus Een clachte van een Uutlander, in forma van een Supplicatie, die sonder noot*

ofte van yemant geiaecht, sijn Vaderkandt verlaten heeft, Op welke clachte hy dicwils door syn eigen conscientie beantwoort wort, Ende is byden Latinen Genius ghenaeamt. Ghedruct inde Stadt Delft. Anno M.D.LXXIII.

[1574] Kn. 229 *Een Dialogus Van Twee Personagien, deen gheheeten, den Vertrouten in Leyden, dander, Den Dankbaren Gheest. Ghecomponeert op de wonderlicke verlossinghe van Leyden, anno M.D.LXXIII. den III Octob. Nu corts ghespeelt van den Schilders. Noch met meer andere Refreynen, Baladen, op den tijt voorleden, ende den tijt present. Gheprint. Anno M.D.LXXVIII.*

[1578] Kn. 357 *Eenen orlof en een droeffelijck scheidt, Binnen Antwerpen van de Jesuiten, Hoe si vertracken God wils gheleyden, Al wast dat si hen seer blijde ghelieten, Got weet oft hen niet en moest verdrieten. Uut liefden soo heeft desen aucteur, Goetwillich dese clachte gheschreven, Aenden Eersamen Ambassadeur, Van Inghelant, hem wenshende in dit leven, Salicheyt en ghesontheyt te aenleven, En al die hen tot den vrede des Lants begheven.*

[1579] Kn. 494 *Viri pietate, virtute, moderatione, doctrinaque, Clarissimi; Dialogus de Pace. Rationes; quibus Belgici tumultus, inter Philippum Serenissimum & potentissimum Hispaniae Regem, & Subditos, hocrum statu, componi possint: explicans. c.I. LXXIX. Calend. Septemb. Zie ook: Kn. 495.*

[1580] Kn. 545 *Emanuel – Erneste. Dialogue de deux personnages, Sur L'Estat du Pais Bas. Avec un Indice ou Recueil sommaire des matieres les plus notables. A Anvers, Par Nicolas Spore. M.D.LXXX.*

[1580] Kn. 548a *Apologia. Een Christelijcke ende billijcke verantwoordinge Caspari Coolhaessen. dienaer des Goddelijcken woorts tot Leyden, daer in hy hem nootsakelijck sonder eenighe blamatie, met der waerheynt ontschuldicht, teghen eenighe quaetwillighe ende onverstandighe, die hem van valscher Leer, ende onchristelijcken leven beschuldighen, ghestelt in forme eens Dialogi van twee personen. Met een corte voorreden, aen die Edele Erntfeste, Hoochgheleerde ende wijse Heeren, Burgermeesters ende Regeerder der loffelijcker vrye Hanzestadt Deventer. Math. 18.7. Het is noodich dat erghernisse come, nochtans wee den mensche door den welcken erghernisse coemt. I. Cor. 11.19. Daer moeten oock secten onder u zijn, op dat sy, die rechtsinnich zijn onder u, beproeft worden. I. Ioan. 2. 19. Sy zijn van ons uit ghecome, maer sy en waren uit ons niet, want hadden sy uit ons gheweest, so souden sy met ons ghebleven hebben: maer het is gheschiet om dat sy souden openbaer werden dat sy niet alle uit ons en zijn. Ghedruct int Jaer M.D.LXXX.*

[1580] Kn. 548c *Vraghe ende Antwoort zeer profijtelijck ende genoechelijck om lesen, waer inne ghedebeateert wordt waer de bose menschen nu meest al bleven syn. Ten anderen oft oock moghelyck zal syn dat den Coninck van Spaengien weder sal krijgen de Landen die hem met valsheyt ende logenen affgenomen sijn, besunder Hollandt ende Zeelant. Wuten walschen overgheset van Thielen van Dumpen. Sal. Salich is den man die niet toe en gaet tot de tart der godtloser, noch en vertoeft inden wech der sondaren, noch inden stoel der beheerders is geseten. Gheprent Anno M.D.LXXX.*

[1580] Kn. 548d *Eenen Poetschen Dialogus genaempt Calvinus, Seer ghenoechelyck ende profytelyck om lesen. Ghemaect door Coppen Gielis van Utopia. Euripides Poeta. Den bedriegers ende den dieuen en valt genen eedt te sWaer. Gheprent int Jaer ons Heeren M.D.LXXX.*

[1582] Kn. 588 *Een Dialogue Oft Tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende die Edele ende seer Deurtuchtighe Heere mijn Heere die Hertoghe van Aniou, xc. onse gheduchtighe Heere. t' Hantverpen : By Nicolaes Mollijns woonende op de Lobaerde veste int Root huys, ghesworen Boedrucker. Met privilege. Ondertekend I. Asseliers. Anno M.D.LXXXII. Zie ook: Kn. 588a-589.*

[1583] Kn. 673 *Disputacie over den Catechismus van Heydelberg, openbaertelijck voor den Volcke ghehouden op 't Hof van s' Graven-Hage in Hollandt Anno 1583. Ter Ordonnantie van de Mog. H. H. Staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, ende sijne Princelijcke Excell. Wilhelmus van Nassouwen, in't bywesen ende bestieren van hare Gecommitteerde. Tusschen Dirck Volckaertsz. Coornhart: ende Saravia D. inde Theologie, gheassisteert met Arent Cornelisz. ende andere Predicanten. Ghedruckt ter Goude, By Jasper Tournay. Anno 1617.*

[1590] Kn. 875 *Wortel der Nederlantsche oorloghen, met aenwysinghe tot inlantsche eendracht I. Ghedruckt Anno 1590.*

[1594] Kn. 915 *Een schoon Dialogus oft t'samen-sprekinghe, tusschen Belgica ende Hope tot Peys, tracterende ter eeren vanden Hooghgheboren doorluchtighen Vorst Ernesto: By der gratien Godts des Roomschen Keysers broeder, Aerts-hertoghe van Oostenrijck, Hertoghe van Bourgondien, Stiers, Corinthen, ende Wir-*

ten-berch, Grave van Habs-borch, Thyrol, &c. Gouverneur generael van dese Nederlanden. T' Hantwerpen, By Aernout s' Coninx, woonende inde Camerstrate inden witten Hondt Anno 1594.

[1602] Kn. 1184 *Aenhechtsel Aen t'Boeckken of Tsamenspreekinghe, over het Regieus Plackaet van Groningen, aldaer ghekondicht den 7. September, Ouden Stijl. 1601. Ofte Antwoordt, op de Opspraeck by sommighen ghedaen, teghen het Drucken ende Verkoopen des selfdes. Vervatet in een t' Samensprekinghe van drie personen, als Boeckverkooper, Partijlich Gherformeerden, Ende een Jesuwijt. Wat u in d'oude, docht te wesen afgrijselijck, Wilt ghy in u Ionckheyte weer maecten prijselijck, Der Conscientien Muylbant, ont ghemacks voordeel, Door d'Overicheyts dwangh, soeckt het out versten Oordeel. Ghedruckt int Jaer ons Heeren, 1602. Zie ook: Kn. 1185.*

[1608] Kn. 1395 *Boeren-Litanie Ofte Klachte der Kempensche Landt-lieden, over de ellenden van deze lanck-duerighe Nederlandsche Oorloghe. Gedruckt bij Dirck Cornelisz. Troost, In den Jare onzes Heeren Jesu Christi M.D.C.VIII. Zie ook: Kn. 1396.*

[1608] Kn. 1450 *Schuyt-praetgens, Op de Vaert naer Amsterdam, tusschen een Lantman, een Hovelinck, een Borger, ende Schipper. Zie ook: Kn. 1451-1453.*

[1608] Kn. 1474 *Den Nederlandschen Bye-Korf: Waer in Ghy beschreven vindt al tghene dat nu uut-hegaen is, op den Stilstant ofte Vrede, zeer nootzakelijck om te lesen van alle Liefhebers des Vaderlands, waer uut men den Spaenschen aert mach leeren kennen, om altyt op syn hoede te wesen: beginnende in Mey 1607, ende noch en hebben wy niet het eynde. Ende is ghestelt op een Tzamensprekinghe, tusschen een Vlaming ende Hollander. Noch is hier by ghevoecht een Ghedicht, Ter eeren des begonnen Peys tusschen Philippum den derden van dien Name, Koning van Spagnien, etc. Ende De Edele Groot-moghende Hee ren Staten Generael der gheunieerde Provintien. Beschermt ons Heere. Int Jaer zestien hondert en acht, Yeghelijc na een goede Vrede wacht. Zie ook: Kn. 1475-1476.*

[1608] Kn. 1477 *Stucken Gemencieert inden Byecorff die byde Edele Grootmoghende Heeren Staten Generael der vereenichde Nederlanden toeghestaen ende niet verboden worden, volghende den Placcate vanden xxvijen. Augusti Anno seshien-hondert ende acht, Soo raeckende de vredehandelinge als andersints. In 's Graven-Haghe, By Hillebrant Jacobsz. Ghesvoren Drucker der Welghemelte Heeren Staten Generael. Anno 1608.*

[1608] Kn. 1525 *Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours, op den Brief vanden Agent Aerssens uyt Vranckrijk, aende Edele Moghende Heeren Staten Ghenerael geschreven. Dienende tot ontdeckinge van der Spaengiaerden ende hare adherenten listicheydt, trouweloosheyte, ende wreede wraeckgiericheydt. Zie ook: Kn. 1526.*

[1608] Kn. 1560 *Nieuwe tijdinge ofte Tractaet, vant beclach van Vlaenderen, bewesen met de Heylighe Schrijtuere: waeromme de straffe over haer gecomen is, ende over meer andere Landen, de cause deses is om onser stinckende sonden. Ghedruckt t' Haerlem By Gillis Rooman, woonende in de Coninck-straet, op de Berch, by't Stadt huys, inde vergulden Parsse, Anno 1608.*

[1609] Kn. 1622 *Een factie oft Spel, Openbaerlijc vanden Violieren binnen Antwerpen ghespeelt, tot verheuginge der ghemeenten, door de blijde tijdinge des Bestands. Gheordineert ende in dichte ghestelt door Peter de Herpener, ende ter begeerten van vele Heeren, goede Vrienden, ende Liefhebers der Const ghedruckt. Met K.M. Commissaris visiteringhe ende consent, gehprint t' Antwerpen by Gillis van Diest.*

[1609] Kn. 1637 *Twee Disputatien vande Goddeliicke Predestinatie: d' eene by Doct. Franciscus Gomarus, d'ander by Doct. Jacobus Arminius, ...inde hooghe Schole aldaer openbaerlijc voorghestelt int Jaer 1604. Vertaelt uyt het Latijn. Tot Leyden, By Jan Paets Jacobszoon. Drucker vande Universiteyt. Anno 1609. Zie ook: Kn. 1638.*

[1609] Kn. 1646 *Twee Disputatien: de eene D. Petri Bertii, Van de Ketterije Pelagij ende Caelestij. de andere D. Jacobi Amrminii, Van des Mensche vrije-willekeur en hare crachten. Uut den Latijne overgheset. In 's Graven-Haghe, By Hillebrant Jacobsz, woonende aende Marckt. Anno 1609.*

[1612] Kn. 2016 *Avont-praetjen Tusschen drye Personagien, waer van de 1. heet Iverich hert, de 2. Gaern-onderricht, ende de 3. Onnoosel-slecht. Die in 't corte handelen van't ghene datter by de ghemeene Man in Hollandt al om gaet. Rom. 12. Vers. 16. Weest eensins gesint op malcanderen: niet hooge gevoelende [van u selven] maer met den nedrighen u voeghende, weest niet cloecksinnich by u selven. Rom. 13 vers. 1. Een yeghelijck sy der voornemelijcker Macht onderdanich: Want daer en is gheen Macht, dan van*

Gode: ende die Machten zijn, die zijn van Gode gheordineert. Vers. 2. Zoo dan, wie der Macht wederstaet, die wederstaet der Ordinantie Godts, ende diese wederstaen, die sullen het Oordeel (teghen) hen selven nemen. Ghedruckt in 't Jaer ons Heeren. 1612.

[1612] Kn. 2018 *Comoedia Vetus* [ook genoemd: *Het Bootsmans praetgen*]. Zie ook: Kn. 2019-2024.

[1617] Kn. 2400 *Een Lieffelijcke Vrouwen-praet, ghesteldt By gheschripte, Tot Confusie vande arme Refutatie, welke onlanx is uytgegaen op de Voorreden van D. Spranckhusij Justificatie. Proverb. XXVI.V. Antwoort den Dwazen nae sijne Dwaeshey, dat hy hem niet en late duncken wijs te wesen. Tot Gorinchem. By Jan Hoensberck Jansz. Boeck-verkooper woonende int wapen van S. Lucas. 1617.*

[1618] Kn. 2534 *Seignoor's Bommeken: Waer in zijn leven vertoont wort, door een Vreemdelinck, ende Enckhuysen Vrou. Ghedruckt voor Sr. Schenck.*

[1618] Kn. 2552 *Een Wonderlijcke, dogh ghenoechlijcke T'samen-sprekinghe, Van een Esel ende Nachtwyl: Waer in het Vrouwen-praetjen ghexamineert werdt. Ghedruckt In 't Jaer ons Heeren 1618.*

[1618] Kn. 2698 *Den Boeren-Slach Gheslaghen, Door dese Personagien. Remmet Coeje-clauwer, Dirk Slodder, Heyndrick Goesmoes, en Ariaen Modder. Ghedruckt, Anno 1618.*

[1619] Kn. 2941 *D'Arminiaensche uytvaert. [onder de prent:] Boere Praetjen: Over D' Arminiaensche uyt-vaert, Gehouden den VI. Iulij 1619. Zie ook: Kn. 2942-2943.*

[1619] Kn. 2964 *Leugen-strick, ofte Praetjen vande onderteijkeninghe tot Waalwijck, Kortelijck wederleydt tot verantwoordinghe vande uytghesette Predikanten aldaer, ende waerschouwinge van de andere diemen noch looslijck daer door soeckt te verstricken. Ghedruckt In 't Jaer ons Heeren, Anno 1619. Met onversochte Privilegie.*

[1619] Kn. 3003 *Aenmerkinghe op de tegenwoordige Steert-sterre, Ende den loop deser tijden so hier als in andere Landen, Met aenwijsinghe vande rechte wetenschap om alle teykenen des Hemels, ende vreemde Gesterten wel ende loffelijck uyt te legghen. Zie ook: Kn. 3004.*

[1620] Kn. 3080 *T' Arminiaens Kapproen. [onder de prent:] Samen-spraeck tusschen de Koomen, loost en Kees, over den Afvalligen Petrus Bertius, Autheur des Boex genaemt Den Afval der Heyligen. Mitsgaders een kort Verhael der aenklevende dagelyckse Geschiedenissen. [onder de samenspraak:] Anno 1620.*

[1623] Kn. 3456 *Clare Verthooringhe, Ofte Af-beeldinghe des gantschen handels deser schrickelijcke ende Moordadighe Consiprateurs, (Jeghens den heere Prince van Orangien, mitsgaders den staet ende wel-waren van 't Land) vervaetende het begin, totten eynde haerder Justitien toe. [onder de prent:] Tweede T'samenspreekinghe, tusschen een Boer gheenaemt Kees, ende zijn Landheer. [tot slot:] Ghedruckt by Ian Amelissz, Boeck-vercooper, tot Utrecht, Anno 1623.*

[1628] Kn. 3828 *Leyds-Veer-Schuylts-Praetgen. Tusschen een Koopman ende Borgher van Leyden (varende van Haerlem na Leyden) inhoudende de geschiedenissen voor-gevallen, tusschen Torrentius ende de Magistraet van Haerlem, over zijn Examinatie of verhooringhe: Oock mede zijn ghevoelen vande Religie, ende de Proceduren die daer op ghevolcht zijn, ende oock zijn Banissement. Hoe dat Iohannes-Torrentius ghe-tracteert is, Ende hoe dat ordent' tlick teghen hem gheprocedeert is. 't Amstelredam. Ghedruckt voor Willem Iansz. Wijngaert, Boeck-verkooper: inde Gast-huys-steech, by 't Stadt-huys, aen den Dam. 1628. Zie ook: Kn. 3829 en Kn. 3993 (1630).*

[1630] Kn. 4087 *Tsamen-Spraeck Tusschen Man ende Vrou, over den tegenwoordigen bedroefden staet der Kercken, ende de grouwelicke Proceduren Mitsgaders: De Leere tegen de selve, nodich voor alle Staten der Menschen gelesen, om niet van die listighe Vossen verleyt te worden Gal.I. Vers.6. My verwondert dat ghy hem soo haestelijck verlatende, die u inde ghenade Christi gheroepen heeft, over ghebracht wert tot een ander Evangelium. Ghedruct nae de waere Copy In 't Jaer ons Heeren 1630.*

[1639] Kn. 4638 *Boeren-Praetje van Keesje Maet, en Broer Jochem, Pieter Quijl en Matroos, met Jaep Slof. Gedrukt Door 'tversoek van eenighe lief-hebbers.*

[1639] Kn. 4639 *Vervolch van 't Boere Praetien.*

[1640] Kn. 4682 *t' Samen-Spraeck, Over de Loffelijcke daden, gelegtheneden ende afkompste vanden Recht wel Edelen Manhaften Zee-Heldt Marten Harpersz. Tromp. Thusschen Marinus Crijpsz., een Iongh varent gesel van Zeelant. Ian Slomp, een oudt varent Man. Eenen Weerd. Cornelis Lambertsz. mede een varent Man. Een oudt Patriot, zijnde een Coopman. De Vrouw van Ian Slomp, genaemt Trijn Ians, zijn-*

de een Uyt draeghster, Ende Griet Smeers, een Besteetster: Ghevonden onder de Papieren, vanden overledene Notaris etc. Ende nu in Druck uytghgeueven, door S.V.P. Gedruet in Hollandt, tot voorstant van 't Vaderlandt.

[1646] Kn. 5290 *Munsters Praetie. Deliberant Dum fingere nesciunt. Ghedruet int Iaer ons Heeren 1646.* Zie ook: Kn. 5291-5295. [Duitse vertaling: *Münsterische Zeitung und Gespräch: Tacitus de moribus Germanorum et de vita Agricolae; Deliberant dum fingere nesciunt; Erstlich gedruckt in Niderländischer Sprach. 1646.* Staatsbibliothek zu Berlin: <http://staatsbibliothek-berlin.de>]

[1646] Kn. 5296 *Antwoordt Op't Munsters Praetie. Annitantur Sed cave te ipsum. Tot Dordrecht, Gedruet by Claes Claesz Boeckverkooper 1646.* Zie ook: Kn. 5296a.

[1646] Kn. 5297 *Fransch Praetie. Sic vos non vobis. Ghedruet tot Munster by Niclaes Staets, int Iaer 1646.* Zie ook: Kn. 5297a-5299.

[1646] Kn. 5303 *St. Annens Droom. Nopende De Vrede ende Oorloge van desen loopenden Tijd. In't Iaer onses Heeren 1646.* 1646.

[1646] Kn. 5304 *Hollandsche Sybille. Tot Amsterdam, By Roelof Heyndrickz. Anno 1646.* Zie ook: Kn. 5305-5306.

[1646] Kn. 5308 *Brusselsche Reyse Derde Sas, Oude-Mans-Praet. Ghedruet t' Antwerpen 1646.*

[1646] Kn. 5311 *Noodich Bericht voor de Vrede-handelaers tot Munster Van wegen de H: M: Heeren Staten Generael, Ofte Vrymoedich Discours Van den Oorlogh ende Vrede, Tusschen Spangjen ende Hollandt, met haer gheassocieerde provincien; ghehouden tot Brussel, By Sijn Excell: de Marquijs De Queva, Ambassadeur van Spangjen; ende de Heer Johannes Uytenbogaert. Ghedruet in 't Jaer 1646.)*

[1646] Kn. 5317 *Hollands Praetie. Piscator ictus sapit. Ghedruet in 't Iaer 1646.*

Zie ook Kn. 5318-5319 met veranderde titel: *Munsters Discours Ofte 't Samen-sprekinge, over de laetste tijdinghe van Munster ghecomen, tusschen een Fransman, Nederlander, ende Spaengiaert. Fistula dulce canit volucrum, dum decipit Auceps. Dat is Door 't lieflijck Fleuyten dit wel onthout, Vanghtmen vrye Vogelen in het Wout. Piscator ictus sapit. Dat is So wie hem niet en wacht, als hy eens is gheslaghen, 't Is recht dat hy hier naer, meer wonden so moet dragen. Ghedruet int Jaer onses Heeren 1646.* Zie ook Kn. 5319.

[1646] Kn. 5327 *Het groot Munster. Gedruet in 't Iaer ons Heeren, Anno 1646.* Zie ook: Kn. 5327a.

[1647] Kn. 5372 *Buyr-praetje, Tusschen Ian Buyr, ende Dirck Buyr, Ghedruet op 't versoek der Vrome Patriotten des Vaderlands.*

[1647] Kn. 5588 *Soldaets Praetje, of t' Samen-sprake. Tusschen een Soldaet en een Burger, aengaende de Militie. Gedruet Anno 1647.*

[1647] Kn. 5587 *Discours na Den Tijdt die Loopt. Ter Goude, by Pieter Vermeyden, Anno 1647.*

[1647] Kn. 5592 *'t Magasyn van meyneedige ontucht, ende bastard Spaensche moedt-wil. Treffende den vromen magistraten, Dekens, Gildens, ende alle goede Ingesetenen der Stadt Dordrecht. Exod, 20, 7. 15. 16, Ghy en sult den Name Godts niet misbruycken; niet stelen; noch valsche getuygenisse spreken tegen uwen Naesten. Gedruet in 't Jaer ons Heeren Iesu Christi, 1647.* Zie ook: Kn. 5592a.

[1647] Kn. 5596 *Nieuw Rotterdams March-schuyt Praetjen. Varende van Rotterdam nae Dordrecht, tusschen 7 personen. Te weten: I. Dortsman. I. Gelders Voerman I. Rotterdammer I. Fransman. I. Zeeuw. I. Engelsman. I. Amsterdammer. Waer in te sien en te bespeuren is, wie de principaelste beleyders ende uytvoerders zijn van dese oneenigheden, die nu in Dordrecht onstaen zijn: Met een naeckt vertoogh wat hem in dese oneenigheydt toe-gedragen heeft. Door Irenum Philogame. Tot Dordrecht, By Arnoldus vander Werff, Boeckverkooper opde Marcht, 1647.* Zie ook: Kn. 5597.

[1647] Kn. 5600 *'t Vervolgh op de t'samen-spraeck, Tusschen Teeuwes ende Keesje Maet. Verhalende hoe dat sommige personen haer begeven hebben inden dienst vande West-Indische Compagnie na Brasil, ende daer na haer selven met groot Geldt af-gekocht hebben. Midtsgaders d' Apprehensie en los-latinge van Schout Pauw.*

[1648] Kn. 5808d *Wilde Rijmen ofte Leits-Kerckpraetjens Tussch [sic] twee oude Kaeren, Dirck Nieuwgier, en Gerrit den Seekere.*

[1649] Kn. 6477 *Amsterdams Dam-Praetje, Van Wat Outs en wat Nieuws En Wat vreemts. Tot Amsterdam, By Ian van Soest, Boeckverkooper op de Kalver-Dijck, Anno 1649.*

- [1649] Kn. 6478 *Amsterdams Vuur-Praetje, Van 't Een ende 't ander datter nu om gaet. t'Amstredam, Gedrukt by Claes Pietersz Boeckverkooper, Anno 1649.*
- [1649] Kn. 6479 *Amsterdams Tafel-Praetje, Van Wat goets en wat Quaets En Wat Noodichs. Tot Gouda, By Iasper Cornelisz, Boeckverkooper woonende op de Cingel, Anno 1649.*
- [1649] Kn. 6480 *Haerlems Schuyt-praetjen, Op't Redres Vande West-Indische Compagnie. Gedrukt op't Jaer 1649.*
- [1649] Kn. 6482 *Brasyls Schuyt-Praetjen, Ghehouden tusschen een Officier, een Domine, en een Coopman, noopende den Staet van Brasyl: Mede hoe de Officieren en Soldaten tegenwoordich aldaer ghetraecteert werden, en hoe men placht te leven ten tyde doen de Portogysen noch onder het onverdraeghlyck Iock der Hollanderen saten. Dit door een onpartydich toe-hoorder gheannoteert. Ghedrukt inde West-Indische Kamer by Maerten, Daer het gelt soo lustich klinckt alser zijn Aep-staerten. Anno 1649.*
- [1650] Kn. 6652 *Deductie ofte verantwoordinge Van de Heeren Burgermeesteren ende ses-en-dertigh Raden, op ende tegens de Propositie by sijn Hoogheyd, den Heere Prince van Orangien, overgelevert ter Vergaderinge van de Ed. Groot Moogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslant. Gedrukt in 't Jaer ons Heeren 1650. Zie ook: Kn.6653- 6661.*
- [1650] Kn. 6704 *Amsterdams Journael. Vervatende kortelyk van dag tot dag, Alles wat gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Met een korte beschrijvinge Vande stigting, op-komste en heerlijkheyd der voorseyd Stadt Amsterdam. Als oock de af-beeldinge der selve Stadt, met sijn om-leggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden. Gedrukt in 't Jaer ons Heeren, 1650. Zie ook: Kn. 6705. Kn. 6705 is in 1968 opnieuw uitgegeven door Uitgeverij Minerva, Amsterdam. Kn. 6706 is de vermeerderde druk, zie hieronder.*
- [1650] Kn. 6706 *Amsterdams Journael. Vervatende kortelyk van dag tot dag, Alles watter gepasseert is van den 30 Julij, tot den 4 Augusti des Jaers 1650. Soo in het blokqueren der Stad, als mede in 't gevangen nemen der ses Heeren uyt de Staten van Holland. Met een korte beschrijvinge Vande stigting, op-komst en heerlijkheyd der voorseyd Stadt Amsterdam. En het droevig af-sterven van Zijn Hoogheydt prins Wilhelm van Orangien, Als oock de af-beeldinge der selve Stadt, met sijn om-leggende Dorpen, Wegen en Wateringen, heel curieus in Cooper gesneden. Na de Cotype van den Hage, Op nieuws merkelyk verbeterd en vermeerdert. Gedrukt in 't Jaer onses Heeren, 1650.*
- [1650] Kn. 6709 *Kort Verhael Van 't gene der gepasseert is, in 't Blocqueren der stad Amsterdam. t' Samen gestelt door P. D. de Lange. t' Amstredam, Gedrukt voor d' Autheur. 1650.*
- [1650] Kn. 6713 *Articulen, geslooten ende geacordeert tusschen de Republijcque van Engelandt ter eenre, en de Stadt Amsterdam in 't particulier ter andere sijde. [Onderaan:] Londen den 14 July 1650. Zie ook: 6714-6715.*
- [1650] Kn. 6758 *De Na-ween van de Vrede, ofte Ontdeckinge vande kommerlijcke ghelegentheydt onses lieven vaderlands: tot waerschouwinghe van alle sorgeloose menschen, op dat sy niet, na het exempel van andere rijcken, subitelyck, van 't ongeluck, overvallen wierden: met remedien daer teghen, om van alle soorten van menschen, politijcke, geestelijcke, en particuliere ingesetenen in 't werck ghestelt te worden. Te Poste ghedrukt, om 't Landt door te loopen. Anno 1650. Zie ook: Kn. 6759.*
- [1650] Kn. 6760 *Heldre Daegheraedt, verscheenen over de Provintie Van Hollandt MDCL. Zie ook: Kn. 6761-6766.*
- [1650] Kn. 6770 *Lapis Lydius, Ofte Rechten Assay Vanden Oprechten Alloy, van de Noodige Aenmerkingen op sekere Propositie inde Maent van Juny anno 1650. Inde Respective Steden van Hollandt gedaen. Door Unie ende Eendracht is de Souverainiteyt vermeerdert, die ist: welcke Coningen, Landen ende Volckeren, in macht en Welvaert behouden; ende met de Wapenen ondersteunt sijnde; de Vreemde Natien heel lichtelijck t' ondergebracht heeft. Liv. Tot Leyden, Gedrukt by Iacob van Tuynrhout, Boeckverkooper by de Pieters-Kerck, M. DC. L.*
- [1650] Kn. 6773 *Den Ommeganck van Amsterdam. Ofte onderrichtinge, over Het versekeren van eenighe Hollandtsche Heeren, door den Prince van Oraengien; en Blocqueren vande Stadt van Amsterdam, door Sijn Excellentie Gouverneur van Vrieslant. RDG. Gedrukt tot Breda, in Augustus. Anno 1650. Zie ook: Kn. 6774-6779.*

- [1650] Kn. 6781 *Den Rechten ommeganck Vande Gevioleerde Stadt van Amsterdam. Gedrukt in 't Jaer der Nydigheydt van de Hollandsche Vryheyd.*
- [1650] Kn. 6785 *Blydschap, Over de Verlossing van Amsterdam.* [Ondertekend: J.v.Vondel]
- [1650] Kn. 6799 *Olipodrigro Ofte Mengelmoes. Gedrukt in 't vrye wout, Daar men veel van d'Heren hout 1650.*
- [1650] Kn. 6803 *Revenzie van de Brabantsche Lasteringen.* [onderaan:] *Ghedrukt tot Breda, by Simon Claesz 1650*
- [1650] Kn. 6807 *Het Swarte Pot-loot, Gedrukt in 't jaer onses Heeren van Bickers dulleicheyt, 1650.* Zie ook: Kn. 6807-6809.
- [1650] Kn. 6810 *Het vermeerderde Swarte Pot-loot Raeckende, Bickers Duyvels Regieringhe binnen Amsterdam Ende hier noch bygevoeght, De Periculeuse Voyagie, ghedaen door den Heer Gerardt Bikker Drost tot Muyden, Den Kloecken Manhaften Batavier, die met oorlove de geluue van achteren ontschoot, ende ten Broeck onder uyt viel, ende sijn gesprinkelde kousen gheheel verlichtede, ende een levendigen coleur gaf, ende sijn broeck vol scheidt in den Jaere 1650. Gedrukt in 't Jaer van Bickers duyvels Regieringhe, ende van de Periculeuse Voyagie gedaen door den Heer Bikker Drost tot Muyden, Anno 1650.*
- [1650] Kn. 6811 *Bickers Grillen Drost van Muyden, Den 30 Iulij, Anno. 1650.*
Zie ook: Kn. 6812.
- [1650] Kn. 6813-6814 *'t Muyder-spoochje. Ontdekt aen haren Drost den Heer Gerard Bicker, Zijnde een levendigh Discours tusschen een MUYENAER, en een Amsterdammer, over 't geene den Drost op zijn Voyagie tusschen Muyden en Amsterdam is wedervaren. Gedrukt in 't Jaer Anno 1650.* Zie ook Kn. 6814.
- [1650] Kn. 6815 *Bickers Val, Kruyst Hem Kruyst hem, waer uyt verstaen wort, dat den Duyvelschen Bikker, den Landt-verrader, en eer-vergeten Schelm ende Princen Moordenaar, waerdich was, hy met sijn Soone Ghekruyt ende ghestraft te worden, over die Duyvelsche Saeken, die zy onder malkander ghevoert hebben, naer welckers Kruysinghe, veel naer zijn verlanghende. Ghedrukt in 't jaer van Bickers Val, ende Kruysinghe, Anno 1650.*
- [1650] Kn. 6816 *Borgemeester Bickers Laurecrans of Victory Waghen Cicero pro Mur. Virtus militaris prestart ceteris omnibus. Gedrukt voor Bicker den Crijsch-Helt. Die den Drost inde Waegh-Schael stelt.* Zie ook: Kn. 6817.
- [1650] Kn. 6822 *Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers, Te weten: Claes, Ian, en Dirck-Buer. Over de questie Van hare Heeren de Bickers. Gedrukt in 't Jaer 1650.* Zie ook: Kn. 6823.
- [1650] Kn. 6824 *Hollants praetjen, Tusschen vier personen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander, Aangaende de Souverainiteyt van Syn Hoogheyd En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt, En de Achtbare Heeren Burgermeesters en Regeerders der Stadt Amsterdam. Het Eerste Deel. Tot Antwerpen Gedrukt by Jeronimus Verdussen, 1650.* Zie ook: Kn. 6825-6828.
- [1650] Kn. 6829 *Het Tweede Deel Van 't Hollands Praetjen, Tusschen Vijf Persoonen Een Brabander, Hollander, Zeeuw, Geldersman, en een Vries. Aangaende het Bedrijf van Zyn Hoogheyd. Mitsgaders Het Souvereyn Vermogen der Ed. Groot Mog: Heeren Staaten van Hollant. Beneffens d' Achtbaarheid der Heeren Burgemeesters van Amsterdam. Tot Antwerpen. Gedrukt by Jeronimus Verdussen. 1650.* Zie ook: Kn. 6830-6832.
- [1650] Kn. 6833 *Hollands Praetjen, Tusschen vier Persoonen, Een Geldersman, een Hollander, een Vries, en een Brabander. Aangaende het recht en het werk van sijn Hoogheyd, En tot Justificatie van de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland, En de Achtbare Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Amsterdam. Als mede Tot wederlegging van de Fameuse libellen onlancks in 't licht wytgegeven. Het Derde Deel, Tot Brussel, Gedrukt by Jan Verdussen. Zie ook: Kn. 6834-6826.*
- [1650] Kn. 6837 *Protest van den Brabander, Aen de Lesers Van 't Hollands Praetje. Tot Antwerpen, By Hieronymus Verdussen, 1650.*
- [1650] Kn. 6838 *Bril, Van Den Brabantschen Protest-Maecker, Tegen Het Muyder-spoochje. Gedrukt tot Amsterdam, voor den, Aulheur, 1650.*
- [1650] Kn. 6839 *Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje, Verdedigende het Recht van de Grootmogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt. Tot Antwerpen; By Hieronymus Verdussen, 1650.* Zie ook: Kn. 6840-6841.

[1650] Kn. 6842 *Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praatje, Aangaande De Wettige Souveraynityt van de Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt, etc. Gedrukt in 't vrije Jaar 1650. Voor Vryhert Meynes-Wel,*

[1650] Kn. 6843 *Bickerse Beroerten ofte Hollantschen Eclipsis, tegen den Helderden Dageraedt der Provintie van Hollandt. Dat is: Discours over de Excusen van Amsterdam gedaen, in haer Verantwoordinge, aengaende de Hollantsche beroerten laetst gevallen door beleyt eeniger Steden van Hollandt, principalick van Amsterdam. Door een Patriot des Vaderlants. Tot Brussel, by Iohan Verdussen, Anno 1650. Zie ook: Kn. 6844-6846.*

[1650] Kn. 6848 *d' Onstelde Amsterdamer, met Sijn trouwe waerschouwinghe, Raed en Antwoort Op Bickers Beroerten. Eerste deel. Tot Brussel, By Symon Vermeer, by de Poort vande Iesuwijten. Anno 1650. Zie ook: Kn. 6849-6850.*

[1650] Kn. 6851 *Lauweren-Krans Gevlochten voor Syn Hoocheyt Wilhelm, de Heer Prince van Oranjen, &c. Over sijne eeuwige roembaere handelinge, gepleegt tot ruste deser Vereenigde Lantschappen, in 't Jaer 1650. In een 'tsamen-spraecke, Tusschen een Amsterdamer, ende Leyenaer, om-verre werpende de gronden vande Hollantsen praeter, Ontstelden Amsterdamer ende diergelijcke. Door C.G. Gedrukt, Op de onbekende parse, van Hollandts ware Vryheidt.*

[1650] Kn. 6852 *Oogen-Salve, Voor de Blinde Hollanders, Begrepen, in seekere Missive van een recht Patriot, ende ghetrou Liefhebber des Vaderlands. Geschreven aen Sijnen Vrient, Om hem te doen sien hoe onrechtveerdelijk, de Libertijnsche Arminianen, de Actien van Hare Hoog: Mog: de Heeren Staten Generael, ende Sijne Hoogheyd den Heere Prince van Oranjen, in hare vuyle ende fameuse Libellen bestaen te calumnieren ende te lasteren. Nu tot naerder bericht van alle Rechtaerdige Nederlanders, (die het met de Religie ende Politie wel meynen) in het Licht gegeven. Gedrukt tot Rotterdam, 1650. Zie ook: Kn. 6853-6854.*

[1650] Kn. 6855 *Extract Eens Briefs uyt Vlissingen, Inhoudende een Roef-Praetje, t' Schep voor-gevallen, tusschen Dordt en Ter Vere. In 's Gravenhage, By D.H. van Waalsdorp, Drucker van 't Roef-praetje, 1650.*

[1650] Kn. 6857 *Vrymoedige Aenspraeck Aen Syn Hoogheyd De Heere Prince van Oraengien, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons Lieve Vaderlandt. Door Maximilliaen Teelinck, dienaer des H.Evangelij tot Middelburgh, in Zeelandt. de Copye tot Middelburgh, By Anthony de Later, Ordinaris Stadts-Drucker, wonende op de Grootte Marckt. Anno 1650.*

Zie ook: Kn. 6858-6860.

[1650] Kn. 6868 *Amsterdams Buer-Praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers, Claes Torenssen, en Kees Vrie, over de doot van Syn Hoogheydt. Tot Amsterdam; Gedrukt voor alle Lief-hebbers des Vaderlands. Anno 1650.*

[1650] Kn. 6900 *Trouwhartige Aenspraeck, Aen alle goede Patriotten Van desen Staet, in dese gelegentheit. Tot Leyden, By Ian van Dalen, Boeckverkooper woonende op de Haelemmerstraet. Anno M. DC. L. Zie ook: 6901-6905.*

[1651] Kn. 7008 *Extract uijt de Heeren Feenster Almanach, opt Iaer 1651. Gedrukt tot Leeuwaarden, bij Claude Fonteyn.*

[1651] Kn. 7039 *Haagsch Winkel-Praetje, oft Gesprek Voor-gevallen in den Hage, tusschen vier Personen, Een Hollander, een Zeeu, een Vries, ende een Greuningr: Nopende de Amnestie, Dank, en Vier-dag, En het recht dat sijn Hoogheyd heeft gehad tot het gevangen nemen, en afsetten van de Ses Leden uyt de Vergaderinge der Groot-mogende Heeren Staten van Hollande ende West-Vriesland, en het belegeren van Amsterdam. Seer nut en noodig, in dese tijd, gelesen te werden. Tot Leeuwarden, By Claude Fonteyn, Ordinaris Drukker van de Vriessche Almanach, 1651.*

[1652] Kn. 7221 *Leydts Praetjen, Van desen Tegenwoordige Tyt en Gelegendtheydt, Het Eerste Deel. Tot Leyden, by Pieter Claesz, Boeckverkooper by de Marckt. Anno M. DC. LII.*

[1652] Kn. 7233 *Het Hollands wijve-praetjen, Tusschen drie gebueren Trijntje, Grietje, en Neeltje, Nopende den tegenwoordighen Staet der Vrye Vereenichde Nederlanden, en het gepretendeerde Parlement van Engelandt. Tot Haerlem, Voor Pieter Davidtsz woonende aen de lange Brug, 1652.*

- [1654] Kn. 7564 *Zeeuwze Ratel, Geroert Tusschen dry Persoonen, Een Hollander, Zeeuw en Hagenaar, over Het uitsluiten en deporteren van een Stadhouder en Generaal. Tot Middelburgh, By Philippus van Esch, Anno 1654.*
- [1654] Kn. 7565 *De oog-geopende Zeeuw, Gestelt in maniere van een t'samen-sprekinge Tusschen een Hollander Ende een Zeeuw, Aangaande de seclusie van sijn Hoogheydt den Prince van Oranjen. Seer noodig, om in dese tegenwoordige tijden, het sonder voor-oordeel te doorlesen. In druk gestelt Door een Liefhebber en Beminder van de vrede, in ons lieve ende vrye Vaderlandt.*
- [1654] Kn. 7566 *Pylaar-Praatjen, Uyt-gesproken over de Toestant Van 't tegenwoordige Vaderlandt, Ten beste van de goede Patriotten. t'Amsterdam, Voor de Beminders van de Vryheydt.*
- [1660] Kn. 8383 *Praetjen tusschen Griet Leunis ende Aeltjen Kraecx, voor-ghevalen in 't omkeeren van de Hollandtsche Orangie-brouck, sijnde d'een een Snijders, ende d'ander een Soldaten Vrouw. Gecallafaet door Frans Janssens, ende Pieter Bronckhorst, gequalificeerde Druckers tot Delft ende Amsterdam, inde Uyle ende Kromstraet-steegh woonachtigh. Ghedruckt ter liefde van den welstandt des Vaderlants. Anno 1660.*
- [1666] Kn. 9330 *Den oprechten Hollandsen Bootgesel. Vertoond in een t' Zamenspraak tusschen drie Persoonen. Een van Delf. Een van Amsterdam. En eenen Bootgesel. Geweest zijnde in de laatste Zeeslag Gehoord, gezien en te zamen gesteld, Tot onderrechtinge van de vrome en welmeenende Patriotten, Door H. van V. Tot Rotterdam, Gedrukt voor Jan Isaakse in de Leene-straat. 1666. Zie ook: Kn. 9331.*
- [1666] Kn. 9341 *Het Tweede Deel Ofte vervolgh Vanden Oprechten Hollantschen Bootgesel. Vertoond in een Samen-Spraeck tusschen vijf Persoonen, Een van Delft. Een van Amsterdam. Een Bootsggesel of Stierman. Een Kameraet van dien Stierman, gevaren hebbende op het Schip van den Heer van Gent. En Een Waerd. Den Stierman geweest zijnde in de laetste Zeeslagh, en sijn Kameraet geweest hebbende in de laetste Zeetocht. Alles naeukeurigh ondersocht, gehoord, gesien en saamen-gesteld, tot onderrichtingh van de Vroome en welmeenende Patriotten: Door H. van V. Tot Weederleggingh van die onnoosle Argumenten en bewijs-reedenen die onlancks in seker Wacht-praetje teegens den Oprechten Hollantschen Bootgesel, voor de saeck en tot verdedingh van Tromp voor den dagh gekoomen zijn. Waer in noch verscheyde Remarqable saecken, tot noch toe niet bekend, ten toon gesteldt worden. Tot Rotterdam, By Jan Isacksz woonende in de Leen-Strat, 1666. Zie ook: Kn. 9342.*
- [1667] Kn. 9453 *Het Rechte tweede deel van den Oprechten Hollandsen Bootsgesel, Zijnde een t' zamenspraak tusschen vier Personen in een Herberg. Een van Delf, Een van Amsterdam. Een Waert, En een Bootsgesel, Komende uit 's Lands Vloot, en met de zelve in Holland. Zie ook: Kn. 9454.*
- [1672] Kn. 9999 *Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje, Tusschen Gerrit Leckertrant, Liefhebber van de suyvere Franse Brandewyn. Herman Bollebabyn, Koren-goets-smuyger. Klaes Roodt-neus, Brandewyns-Waerd. Glaude Perfect, een Frans Handelaer. Lubbet Smul, een Makelaer. Raeckende Het rechte onderscheyt van France en Koren Brandewijnen. t' Amsterdam, By de Oude Man, op de Nieuwedijk.*
- [1672] Kn. 10001 *Neerlandts Fooytje, De Koele Franse-Wijnen, met al haer gesnor en aenhang Van Franse-Azijnen, Kastaentjes, Papieren, Kanefassen, en diergelijcke Franse Lompery geschonken, en Luydtskeels uytgekraeyt in een drollig kroegspraejtje tegen haer aenstaende May avondts verhuysing, en Bannissements, des jaers 1672, terwijl met het begin des zelfden jaers de Fransjes zoo heevig hierom op haer paerdje raecte: alles tot heuchelijcker wellekomst met onse frisse May blijelijck vereerd te keurelijckker zoo uytheemse als inlandse vrugten, en waeren, die haer verlaetenen pack-huysen, solders en kelders vry treffelijcker zullen inneemen, en geschikter sullen bewoonen. Tot Deventer, By Willem Wier, voor den Autheur, 1672.*
- [1672] Kn. 10008 *Consideratien over den Tegenwoordige Toestant van het Vereenigde Nederland, Gesteld door een Liefhebber van 't Vaderland. Tot encouragement van sijne Lands-genooten, in desen bekommerlijken Tijd. Gedrukt in 't Jaer 1672. Zie ook: Kn. 10009-10011a; Kn. 10012 Duitse vertaling; Kn. 10013 'Verbreydinge En Aenteyckeninge' op de Consideratien.*
- [1672] Kn. 10014 *Eenvoudig Burgerpraetje, Over een Boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland. Door een Liefhebber van 't Vaderland. Gedrukt in 't Jaer 1672. Zie ook: Kn. 10015; Kn. 10016 (Duitse vertaling).*
- [1672] Kn. 10078 *Missive, uyt Uytrecht Ende Aernhem; Wegens den overlant en 't geweld, dat de Franschen aldaer aen Burgers en Boeren plegen.*
- [1672] Kn. 10082 *Verhael Van de janammerlijcke Handel, en ellendige Huys-houdinge der Franschen, te*

gen d' Inwoonders van de Stadt Uytrecht, En in de Gewesten daer omtrent. Uyt Utrecht, den 13 Augusti, 1672.

[1672] Kn. 10166 *Bericht van de Heer Raedt-Pensionaris Johan de Witt, Noopende de Secrete Correspondentie-Penningen; Nevens de Verklaringe Van de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden dies-wegen gedaen. In 's Gravenhage, In de Maendt Augusti 1672* Zie ook: Kn. 10167-10168.

[1672] Kn. 10172 *Missive Van Sijn Majesteyt den Koningh van Groot Brittanje, Aen Sijn Hoogheyd den Heere Prince van Oranje. Uyt Witthal den 28 Julii. 1672.* Zie ook: Kn. 10173-10175; Kn. 10176 (Franse vertaling).

[1672] Kn. 10181 *Edele Groot Mogende Heeren,...* [brief van Michiel de Ruyter aan de Staten van Holland, 4 augustus gedagtekend] Zie ook: Kn. 10182.

[1672] Kn. 10186 *Consideratien en Circumstantien Te noteren tot begrijp ende overtuyginge van de innocentie van Cornelis de Witt, oudt-Burgemeester der Stadt Dordrecht, &c. jegenwoordigh Gedetineerde op de Voor-Poorte van den Hove van Hollandt; Uyt den name ende van weghen Maria van Berckel, Hysvrouwe, ende Vrienden van den voornoemde Gedetineerde, Aen den Voorsz Hove gesuppeditteert ofte gemenoreert, om des te eerder te mogen obtineren sijne ontslaeginge ende decharge. Gedrukt in 't Jaer onses Heeren M.DC.LXXII.*

[1672] Kn. 10221 *'t Oprechte Patriots Praetjen: Over het versterken van Utrecht; Tusschen Wilhelm Stadman, Wouter-troulander, en Simon-sorger. Op den trant, Raed trouwsaem, en oprecht, ten dienste van 't gemeen, Wel sorgende voor 't uw, maer liefst voor yder een. Tu civem, patremque geras; tu consule cunctis: Nectibi, nec tua te moveant, sed publica vota. Gedrukt tot Uytrecht voor d' Uyt-recht-lievende Uitrechtnaers. Anno 1672.*

[1672] Kn. 10222 *Ronde Waerheydt, In t'midden der Leugenen, In het licht gebracht, door een Liefhebber der waerheydt. Ghedruckt voor Liefhebbers van t' Vaderlant, Ao. 1672.*

[1672] Kn. 10224 *Verschede Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van ons Lieve Vaderlant. Of een kort verhael van sommige Ghedenckwaerdige saecken. Gedrukt voor de Liefhebbers van zijn Hoogheydt: 1672.* Zie ook: Kn. 10225-10229.

[1672] Kn. 10234 *Zee-mans Praetje, Voorgevallen Tusschen een Hoogh bootsman en Schieman, Gepast op de tegenwoordige gelegenthey van Hollandts Oorlogh en schielijcken Nederganck. Quisque trahitur à sua voluptate. In 't Jaer ons Heeren na de waerheydt 1674. En na de gemeene praet 1672.* Zie ook: 10235-10236.

[1672] Kn. 10259 *Rommelzoo.* Zie ook: Kn. 10260.

[1672] Kn. 10282 *Huysmans-Praetje, Voorgesteld tot onderrechtingh, Hoe men sich in desen verwerden en murmurverige toestandt des tijds behoorden te dragen: En met eenen Om tot beter verstant des oorsaecks van de tegenwoordige bedroefden toestand des tijds te komen: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. In Amsterdam, Anno 1672.*

[1672] Kn. 10292 *Den Politiquen Mantel Opgelicht in 't Princen Leger, Door een Hollander, Zeeuw, Utrechtsman, en Fries. 't Utrecht, Gedrukt by Cyprianus van der Gracht. Met Privilegie van den Koning.* Zie ook: Kn. 10293-10293a.

[1672] Kn. 10300 *Eenvoudig verhael Der gemeene Boots-Gesellen, Van het Schip Hollandia, Gedaen Aen sijn Hoogheyd den Heere Prince van Oranje, Wegens de beroerten, die in 't herwaerts komen, in dat Schip sijn geresen. Hier achter is by-ghevoeght een Bootsmans Praet Voor Bootsmans Recht. Gedrukt voor de Liefhebbers van sijn Hoogheyd.* Zie ook: Kn. 10300a-10302.

[1672] Kn. 10303 *Vervolgh Op het Bootsmans Praetje, Van het Schip Hollandia, Van de Princen En Predicanten. Gedrukt Anno 1672.*

[1672] Kn. 10333 *Vriende-Praetjen over het Eeuwige Edict, Of starcken Eeuwigen Edick. (Gelijck men seght) die de Hollandsche Asijn-makers soo suyr in de oogen begint te druypen in de Personen van den vluchtende de Groot, en gevangen Ruwaert. Achtopels Raedtslagen ontdeckende. Gedrukt voor Vrede en Vryheydt. 1672.* Zie ook: Kn. 10334-10336.

[1672] 10359 *Echo's Antwoort Op de Vragen van Cornelis de Wit, Ruart van Putten. Met een Aanspraak aan de selve. Gedrukt voor de Louwesteynse Factie. 1672.*

[1672] 10364 *Erbarmelycke t' Samen-Sprake, Tusschen den Heer Pensionaris de With, Met den Heer Se-*

- cretaris Beaumont*. [Onderaan]: *Gedruckt in 's Gravenhage Ao. 1660. Herdruckt Ao. 1672*. Zie ook: Kn. 10365.
- [1672] Kn. 10373 *Trits van Verstanden. Pen en Inkt. Brillaris en Pasquillus met zijn oude Profecyen. Anno M. DC. LXXII*. Zie ook: Kn. 10374-10375.
- [1672] Kn. 10384 *Verhael Van 't Voornaemste, 't gene desen Staet 'tseder eenige Iaren is overgekomen, Een Onpartidige Bedenkinge Over des selfs Tegenwoordige Constitutie. Gedrukt by Lieven Waermont. 1672*. Zie ook: Kn. 10385-10386.
- [1672] 10400 *Het Geding ofte Proces Der Geesten van Mr. Kornelis en Johan de Wit. Met des Volx Replijcq.*
- [1672] 10402 *Lucifers Blytschap, haast in Droefheyte verandert.*
- [1672] 10403 *De Haeghe Anatomie, Door Mr. Borrebagh. Publijck op den 20 van Oegstmaent verricht. Neevns de Amsterdamse en Haegse Kermis. En de Vryheyte verkracht tegens de gestoorde Vryheyte. Gedrukt op den Bergh Pegasus, aldernaest der Po ten Bron, voor Doct. Cajephas.*
- [1672] Kn. 10425 *Jan de With vergeleken met Julius Caesar; welke bewesen word een Rijcks- geweldenaer geweest te zijn: ende even als Jan de With omgebracht is.*
- [1672] Kn. 10443 *Dortse en Haagse Woonsdag en Saturdag, Of nader opening van de Bibliotheecq van Mr. Jan de With, Zijnde een samenspraak tusschen een Hagenaar En Dortenaar. Gedrukt Anno 1672.*
- [1672] Kn. 10459 *De worstelinge Jakobs Vervattende De wonderlijke Worsteling, en zalige Overwinninge van Jakob van der Graef, Tot troost van alle geloovige en op Godt betrouwende Zielen. 2. Timoth. 4. Vers 7. 8 Ik hebbe den goeden strijdt gestreden, ik hebbe den loop ge indight, ik hebbe het gelouwe behouden. Voorts is my weghgeleght de Kroone der Rechtveerdigheyte, welke my de Heere de rechtveerdige Rechter, in dien dagh geven zal, ende niet alleen my, maer ook alle die zyne verschyninge lief gehadt hebben Den derden Druck vermeerdert en verbeteret. Tot Schiedam, Gedrukt by Laurens vander Wiel, Stadts Drukker, Anno 1672*. Zie ook: Kn. 10460-10462a.
- [1672] Kn. 10472 *Eenwoonigh Schuyt-Praetje Tusschen een Haegenaar Een [sic] een Rotterdammer. Van saecken die daer onlanghs voorgevallen zijn. Gedrukt voor Placker Plackaris. Anno 1672*. Zie ook: Kn. 10473.
- [1672] Kn. 10474 *t' Samenspraecq Wegens den Rotterdamschen Paus En onervare Vroedwijf, Tusschen drie Hekelsters, Neel, Griet, ende Ael. Tot Noorwegen, by Griet de Hekelster, 1672*. Zie ook: Kn. 10475-10476.
- [1672] Kn. 10477 *Den Oranjen Kap, Geset op 't Hoofdt van den Rotterdamschen Paus ende sijn Kardinalen, t'Samen gesteldt door Griet, Neel, en Ael. Zijnde hier achter bijgevoeght [sic] Het Beklag van den Rotterdamschen Paus over 't verlies van sijn Troetel-kindt. Als mede De bedruckte Hollandische Bruydt. Gedrukt in 't Jaer van 1672*.
- [1672] Kn. 10490 *Brillerus Sondags-Praetje. Tot Leyden, Gedrukt by Jeremias Kloock, op de Bree-staet [sic], naest de Vierschaer, 1672*.
- [1672] Kn. 10494 *Wonderlijke Staatkundige Droomen en Gesichten, Met vremde en seldsame voorvalen vermengt. Gedrukt in 't Jaer 1672*.
- [1672] Kn. 10496 *Huysmans-Praetje, Noopende De tegenwoordige tijds voorvallen en oneenigheydt; Dienende tot aenwijs Waer heenen de benaede gemoederen in desen droevige toestand hebben te vluchten: Tusschen Jacob, Klaes en Symon. Tweede Deel. In Amsterdam, Anno 1672*.
- [1672] Kn. 10564 *Wacht-Praetje, Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter: Gehouden over de oude Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, in der selver Wachthuys aen de Uytrechtse Poort, den 1. September 1672. Gedrukt voor de Liefhebbers des Burger-Rechts*.
- [1672] Kn. 10565 *Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-rechten der Amsterdamse Burgers, gehouden in der selve Wacht-huys aen de Weesper-Poort den 10. September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebbers des Burger-Rechts*.
- [1672] Kn. 10566 *Derde Deel Van 't Wacht-Praetje, Over de oude Privilegien en Voor-Rechten der Amsterdamse Burgers en Gilden, gehouden in der selver Wagthuys aen de Uterse Poort, op Vrydag den 30 September 1672. Tusschen een Sarjant, Adelborst, en Schutter. Gedrukt voor de Liefhebbers des Burger-rechts*.
- [1672] Kn. 10567 *Dam-Praetje, Tusschen Vier Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerloff, Stouthart,*

en Heb-recht. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schut-tery. Gedrukt voor de Doele-Schutters. MDCLXXII.

[1672] Kn. 10568 *Tweede Dam-Praetje, Tusschen Drie Amsterdamsche Burgers: Waermond, Geerlof, en Stouthart. Handelende van de Oude Privilegien, Vryheden, en Gerechtigheden van de Burgery en Schut-tery. t'Amsterdam, Gedrukt voor Waermond Burgerszoon. Anno 1672.*

[1672] Kn. 10602 *Hydra of Monster-Dier, Dat tzedert den Jare 1650. in de Vereenigde Nederlanden ge-woed heeft, en nu van Hercules is bestreden en overwonnen. Ook speciaal vervattende een Antwoort op de Laster-boekjes tegen den Prince van Oranje, genaemt het Leger-praetje, &c. t'Samen gestelt door J.A. Hercules Vriendt. Het tweede Deel. Tot Rotterdam, By Willem van Swede, op de Leeuwenhaven, 1672.*

[1672] Kn. 10603 *Leger-Praetje, Tusschen ses Persoonen, Jaep Soet, Klaes Swaer-Hooft en Jan Goet-Hart, Zijnde drie Boeren; met Keesje Maet en Broer Jochen, varende Luyden, met een Bode, Over den toestant van ons Ruylers en Soldaten. Anno 1672. Zie ook: Kn. 10603a en 10604.*

[1672] Kn. 10605 *Wilhelm Henrick, by der Gratie Godts, [...] etc. In 's Graven-Hage, By Jacobus Schol-tus, Ordinaris Drucker van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, woonen-de op het Binnen-Hoff. Anno 1672.*

[1672] Kn. 10606 *Hollants Venezoen, in Engelandt gebaken, En geopent voor de Liefhebbers van Va-derlant. Gedrukt in 't Jaer ons Heeren 1672. Zie ook: 10607-10611.*

[1672] Kn. 10619 *De Hollandtsche Burgery In Ruste. Ghefondeert op de Heylsaeme maximen, Liever Prins als Frans. Vervat in een Schuyt-Praetjen tusschen een Domine, Politick, Militair en Borger. Gedrukt tot Amsterdam voor de Lief-hebbers. 1672.*

[1672] Kn. 10621 *De Drie Neerlantsche Juffers, Geschaect op de Parysse Bruyloft; Met een Request aan Sijn Hoogheyden den Heer Prinse van Oranje, om verlossing voor de selve. In een t'samen- spraek, tusschen een Advokaet, Amsterdammer Heerschop, en Keesje, Delfze Boer. Gedrukt by Meester Burribach, voor den Heer Doctor Alle-man, in de Oranje Pars, in 't roof-jaar 1672.*

[1672] Kn. 10623 *d'Orangie Vlagge op den Haegschen Tooren: Of den tweeden Trits van Verstanden. Pen en Inkt. Brillaris. Pasquillus. Anno M. DC. LXXII. Zie ook: Kn. 10624.*

[1672] Kn. 10625 *Niet goet Frans, Maer Goet Prins Of den Derden Trits van Verstanden. Pen en Inkt. Brillaris. En Boekaris. Anno 1672. Zie ook: Kn. 10626.*

[1674] Kn. 11210 *Schuyt-Praetje, Tusschen een Proponent en Snyer: Varende van Haerlem na Amster-dam. Zie ook: Kn. 11211.*

[1678] Kn. 11621 *Hollandts praetje, ofte Discours over't maecken van den Vrede met Vranckryck: Nevens eenige Consideratien wegens 't Intrest der Geallieerden, om mede den Vrede aen te gaen, &c. Anno M. DC. LXXVIII.*

[1678] Kn. 11622 *Afgedanckte Soldaten- Praet; of Kluchtige t'Samenspraek Tusschen een Hollander, Wael, Hoogduyter, en Engelsman. Behelsende Een misnoegen over de gemaakte Vrede. t'Amsterdam, By Hieronymus Sweerts, inde Beursstraat, 1678.*

[1690] Kn. 13376 *Voorspel. Toegepast op de tegenwoordige tyd; en op J.V. Vondels Batavische gebroeders; of Onderdrukte Vryheid. Amsterdam, by d' Erfg: van J. Lescaijje, op de Middeldam, op de hoek van de Vischmarkt, 1690. Met privilegie.*

[1690] Kn. 13488 *Extract Uyt de Politique Conferentien, Gehouden op Parnassus. Beginnende met het onweer van den eersten January Anno 1690.*

[1690] Kn. 13499 *Postwagen-Praetjen tussen Een Hagenaer, Amsterdammer Beneficiant, Schipper en Frans Koopman.*

[1691] Kn. 13676 *Eenvoudige Boere-Praet, Behelsende een overtuygent bewijs, dat in alle het gene dat tot nog toe behoort, gesien, en geseyt wort, en nog behoort, gesien en geseyt sou kunnen worden, van William de Derde, Koning van Groot-Britanje, Geen genoeghsamen gront is, om te gelooven dat hy de levendighe Ko-ningh selfs soude sijn, en dat het niet wesen soude kunnen een Wasse-Beelt.*

[1703] Kn. 15056 *Den hemel op aarden; Of een korte en klare beschrijvinge Van de Waare en Stantvaas-tige Blydschap. Zoo naar de Reden, als de H. Schryft, voor alle slag van Menschen, en in allerlei voorval-len. Zaamen-gestelt door Fredericus van Leenhof, Predikant te Zwolle. Te Zwolle, By B. Hakvoord, Boek-verkoper aan de Koorn-Markt. 1703. Zie ook: Kn. 15057.*

- [1704] Kn. 15169 *Trompet Van Le Roy De France, Door zijn Biegtvader Pater La Chaise: en verdere Jezuiten uytgeboesemt.* Door U. S. W. H. I. Rotterdam, P. Knol. 1704.
- [1704] Kn. 15294. *Den Hemel op Aarden Opgeheldert van de Nevelen van misverstand en vooroordelen. Eerste Deel. Daar in de Gronden en gemeene Aanmerkingen ter Verdediginge voorkomen, met nadere reflexien op de Brieven en Schriften daar tegen. Dienstig; om alle argwaan en twijffelingen weg te nemen.* Door Fredericus van Leenhof, Predikant te Zwolle. Te Zwolle, By B. Hakvoord, Boekverkooper aan de Koorn-Markt 1704.
- [1704] Kn. 15308 *Praetje By de Weg: Ofte Discours Over seker Boekje, genaamt Broeder-Twist Uyt misverstand: Ofte Samenspraak in 't Haagsche Bos gehouden.* Door een Liefhebber der Waarheyd. T'Amsterdam, Gedrukt by Jacobus van Hardenberg, Boeckverkooper, in de Stilsteeg, 1704.
- [1704] Kn. 15312 *Na-Praetje, Gevoegt by het Praetje by de Weg, Gestelt Tegen seker Tractaatje genaamt Zedige Aanmerkingen over den Hemel op Aarde van Federicus van Leenhof. Begreepen in drie Brieven, Door Theophilus Eelhart. 't Samen-gestelt Door een Liefhebber der Waarheyd. T'Amsterdam, Gedrukt by Jacobus van Hardenberg, Boeckverkooper, in de Stilsteeg, 1704.*
- [1712] Kn. 16108 *Samenspraak; gehouwen tusschen Leysje Regtuyt, En Maria Nieuwschierig, Over het leeven van de heedendaagse Weerelt.*
- [1728] Kn. 16758 *Schuitpraetje tusschen een Rotterdammer, Saerdammer, En een Boer, Handelende van verscheide zaken onlangs te Rotterdam voorgevallen.* Te Saerdam, Gedrukt by Experto Credo Roberto, 1728.
- [1736] Kn. 17019 *Schuite-Praetje ofte Samenspraak Tusschen Drie Heeren met de Schuit reisende van Amsterdam na den Haag, Welke aan malkander haar Geboorteplaats, Sentimenten en Liefhebbery ontdekken, En vrindelyk te samen discoureren over Saken van deese tyt. Tweede Druk, Met veele Aanmerkingen en een Voorreden vermeerdert.* Zie ook: 17019a.
- [1737] Kn. 17057 *Schuite-Praetje ofte Samenspraak Tusschen Vier Heeren Met de Schuit reisende van Leeuwarden na Groeningen Over Menschen, Saaken en Boeken van deese tyt.*
- [1737] Kn. 17058 *Jagt-praetje ofte Discours tusschen een Groeninge, een dockumer, en twee Zeeuwse Heeren, Met een Jagt van Harlingen na Amsterdam reizende, welke te samen spreken over eenige nieuws uitgekome Boeken, en wel voornamentlyk over de Verhandeling van de vryheid en den burgerstaat, Gedrukt en Herdrukt te Leiden en Middelburg by S. Luchtmans en L. Bakker. Te Leeuwarden By Tobias van Dessel, 1737.* Zie ook: Kn. 17059.
- [1738] Kn. 17078 *Jagt-praetje ofte Samenspraak tusschen een Leyenaar, een Groeninge, en een Franeker, Waar in verhandelt worden verscheiden stoffen, rakende de Oude en Hedendaagse gesteltheit van de Nederlandse Republyk: En wel voornamentlyk wort gesproken over eenige nieuws uitgekome Boeken en digtstukken, betreffende de Princen van Orangen en Nassauw, en het Stadhouderlyk Bewint. Tweede Stuk. Zynde deese Heeren Reizigers in een Jagt gevaaren van Amsterdam na Harlingen.* Te Leeuwarden, Gedrukt By Tobias van Dessel, 1738.
- [1738] Kn. 17079 *Jagt-Praetje ofte Discours Gehouden tusschen een Groeninge, Amsterdammer, en Harlinger, Reysende in een Jagt van Amsterdam na de Lemmer, over de hedendaagse Leevensbeschryvingen der Princen van Orangen, Hollandsche Keurdichten, de Vryheyt in den Burgerstaat: En wel voornamentlyk over de Vrymoedige Bedenkingen over de Vryheid, strekkende tot een vervolg van de Vryheid in den Burgerstaat; Waar by gevoegt is een volkomen wederlegging van de Schuite- en Jagtpraetjes, te Amsterdam by Huyssteen en Esvelt. Gedrukt 1738. Behelsende deese Zamenspraak wyders verscheiden andere stoffen, so als in een geselschap voorkomen. Derde Stuk. Te Leeuwarden, Gedrukt By Tobia van Dessel, 1738.*
- [1742] Kn. 17218 *Aanmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van zaken in Europa.* Door een onbekend Heer in Londen aangeleekend. Om derselver Geestigheid in 't Neerduitsch gebracht; en versiert met een zinnryke Plaat, verbeeldende de tegenwoordigen staat van Europa. London, W. Meyer. M.DCC.XLII.
- [1742] Kn. 17347 *Boere Praetje Tusschen Leen, Kees en Jaep; over den Tegenwoordigen Toestand van Zaeken; Het toedammen der Killen; En 't vertoonen der Komeetstar.* Derde druk, Door Kees naeder oversien, van fouten gezuivert, en met nodige invoegselen vernierdert. Gedrukt by Laeg Waeter In 't Jaer van Eb en Vloed.

- [1742] Kn. 17348 *Vervolg van het Boeren Praetje, Oft tweede t'saemenkomst van Leen, Kees en Neel. Praetende over den tegenwoordigen toestand van zaeken; het toedammen der Killen, En de nieuwe Belasting. Gedrukt bij Laeg Waeter in 't Jaer van Eb en Vloed.*
- [1746] Kn. 17526 *Straet Praetje, tusschen Rooie Hein en Kreupele Bram, over de Bataille by Piacensa, en de ontvlugte Jonge Pretendent. Ridendo dicere verum quis vetat?*
- [1747] Kn. 17572 *Extract wyt het Register der Resolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden. Veneris den 28 April 1747.*
- [1747] Kn. 17599 *Kees de windbuyl, of de vernietigde history. Klugt-spel. Te Amsteldam, By Hendrik Vrydag, Voor de Liefhebbers van den Schouwburg. En zyn te bekomen by de meeste Boekverkoopers in alle Steeden.*
- [1747] Kn. 17612 *Koffy-Huis-Praetje, tusschen een oud Amsterdamsch Koopman, een Fries, en eenige Anderen. Gehouden, des nagts van den 4 May 1747. in het Koffyhuis van Monsieur N. te Amsterdam. T'Amsterdam. By Isaak Tirion, Boekverkoper voor aan in de Kalverstraat, 1747.*
- [1747] Kn. 17667 *Nauwkeurige Beschryving Van Alles wat de Heeren Studenten der Utrechtse Hooge Schole verrigt hebben, Ter gelegenheit van, en by de Blyde Komst en Inhuldiging van zyne Doorluchtige Hoogheit Willem Karel Henrik Friso, Prins van Oranje en Nassau enz. enz. Tot Stadhouder en Algemeen Leger- en Vlootvoogd 's Lands van Utrecht. Uit echte Berrigten opgemaakt, enz. Door een Liefhebber van Utrechts Akademia. Te Utrecht, By Hermannus en Johannus Besseling, Boek-Drukkers en Verkoopers op de Oudegragt, by de Bezembrug. 1747.*
- [1747] Kn. 17696 *Klugtige Doch teffens niet Onleerzaeme Samenspraeken, in Rotterdam, Dordrecht, Delft En in andere Hollandsche Steden (Zedert de Verkiezing en aen stelling van zyne Hoogheyd, den Prins van Oranje, tot Stadhouder enz.) voorgevallen in de Openbaere Coffy-, Wyn-, en Bierhuizen enz, tussen Persoonen van veelerley Rang, Beroep en Humeur. Rotterdam, G. van Rooyen.*
- [1747] Kn. 17703 *Boere Praetje tusschen Klaas en Gys, over de Vreugde Bedryven in de Tegenwoordige tyds omstandigheid. [Aan het einde: Te Utrecht, Te bekoomen by Cornelis Kribber, Boek- en Land-kaart Verkoper, agter 't Stadhuis, 1747]*
- [1747] Kn. 17704 *Een Nieuw Lied ter eere van zyne Doorluchtige Hoogheit Willem Karel Henrik Friso, Verkooren en uitgeroepen tot Stadhouder enz. der Vereenigde Nederlanden. Op de Wys: Wilhelmus van Nassouwe. Getrokken uit het Koffy-huis Praetje om van een ieder in deze Dagen te kunnen gezongen worden.*
- [1747] Kn. 17744 *Boere Schuit-Praetje, Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt; Varende na Amsterdam. Te Middelburg, By Cornelis Jacobsen.*
- [1747] Kn. 17745 *Vervolg van het Boere Schuitpraetje Gehouden tusschen Lou, Maarten en Aagt, Varende van Amsterdam. En nu wederom van daar, nevens een Koopman, uit de zelve Stad. Gedrukt te Middelburg, By Cornelis Jacobsen.*
- [1747] Kn. 17746 *Openhertige t'Zamenspraak tusschen Kees en Jaap, en een oud Grootje van Scheveningen; in den Jare 1747. Zie ook: Kn. 17747.*
- [1747] Kn. 17748 *Vervolg van de Boere Zamenspraak gehouden tussen Jaap, Kees, en een oud Grootje. Te Middelburg, By Cornelis Jacobsen.*
- [1747] Kn. 17755 *Het Gedrag van de Regenten of Bestierders van de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Gedurende den Tegenwoordigen Oorlog. Ontvouwt door een Hollandsch Heer. Odi Profanum Vulgus, & arceo. Hor. Uit het Engelsch Vertaald. Gedrukt te Londen Voor T. Webb, en te vinden by de Boekverkopers van Londen en Westminster: Zie ook: Kn. 17756 en Kn. 17757.*
- [1747] Kn. 17768 *Zamenspraak tussen eenen Amptenaar, eenen Koopman, een Mevrouw, eenen Boekverkoper en eenen Boer. Over eenige zwarigheden haar voorgekomen in het Plakaat van den Vyftigsten Penning.*
- [1747] Kn. 17806 *Rotterdamse Bedenkingen, om haar regt tydelijke verkore Prins, in zyn gezag te maintaineren en zyn Hoogheit in staat te stellen, om tegens den allerchristelyksten Konink Hollands oude vryheid te maintaineren vervat in een samenspraak tusschen een Doctor, Pieter Buur en Saartje. Te Rotterdam By Dirk Vis, Boekverkoper op den Visschersdyk, 1747.*
- [1747] Kn. 17809 *Generaliteits ses en twintigste Loterye. Eenigsints verandert, en op nieuw gearresteert den 2 october 1747, beloopen de het capitaal daar van, in plaatse van 1665000, nu op 1585000 guldens.*

[Aan het einde: 'In 's Gravenhage, by Jacobus Scheltus, ordinarius Drucker van de Edele Mog. Heeren Raaden van Staate der Vereenighde Nederlanden. Anno 1747.']

[1748] Kn. 17938 *Klugtige Samenspraak tusschen Twee Boeren*. [Volledige titelpagina op tweede blad:] *Klugtige Samenspraak tusschen twee boeren, Genaamt Jan Goe Man, en Pieter den Eenvoudigen. Ten huize van Jan Goe man gehouden, over de tegenwoordige Tydsomstandigheden. Uitgegeven door Jan Goeman. Gedrukt Te Middelburg, by Jan Pieters. En zyn in alle de Hollandsche Steden te bekomen, namelyk Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Gouda, Utrecht, enz.*

[1748] Kn. 17939 *Boere Praetje, tusschen Kees en Gys, Over de omstandigheeden van deze Tyd*. [Aan het einde: Te Utrecht. By Johannes Eveld, Boekverkoper by de Gaard-Brug, 1748] Zie ook: Kn. 17939a.

[1748] Kn. 17965 *Copia, van de Articulen, Ontworpen door de Borgeren der Stad Amsterdam, den 27ste Juny 1748*.

[1748] Kn. 17966 *Elf Articulen. Gegronnd op de Handvesten van Amsterdam, Door de Burgeren aldaar in 't Ligt gebragt*. Zie ook: Kn. 17967.

[1748] Kn. 17978 *Aan de Wel Edele Groot Achtbare Heeren Burgemeesteren en de Vroedschappen der Stad Amsterdam*.

[1748] Kn. 17979 *Copia-Requeste. Requeste aan de Wel Ed. Groot Agtb. Heeren Burgemeesteren en de Vroedschappen der Stad Amsteldamme*.

[1748] Kn. 17984 *Nadere Aanmerkingen Op de Drie Artykelen, Als meede Aanspraaken van en aan de Burgers van Amsterdam; Die op den Colveniers Doelen zyn vergadert geweest, den 10, 14, 15, en 19. Augustus 1748. Waar by gevoegt is, Het Burgerrecht verdedigt, Als ook Nadere verdediging van het zelve Burger-Recht; en ook de Notificatie Verdedigt*.

[1748] Kn. 17987 *Boeren Saamenspraak*. [Volledige titelpagina op tweede blad: *Boeren Saamenspraak tussen Jaap en Gys, Over het gepasseerde in de Colleveniers Doelen. Op den 9. Augustus Ao. 1748. Te Amsterdam. Te bekomen te Westsaenen, by Jan Regtuit. Zonder Prievelegie.*]

[1748] Kn. 17988 *Twee klugtige Samenspraaken tusschen vier boeren; Het eersten tusschen Jaap en Gys, Over het gepasseerde in de Colleveniers Doelen te Amsterdam. Het tweeden tusschen Jan Goeman en Pieter den Eenvoudigen. Over de Tydsomstandigheeden. Gedrukt in Arabiën, in het midden van de Zandzee, by het Kasteel van den razende Roeland*. [Herdruk van 17987 en 17938]

[1748] Kn. 17989 *Tweede Boeren Saamenspraak*. [Volledige titelpagina op tweede blad: *Tweede saamespraak tusschen Jaap en Geys, Over de gepasseerde zaaken in deze tydsomstandigheden, en van het geen verder in de Doelen is voorgevallen, te Amsterdam in den Jaare 1748. Te Westsaenen, By Jan Regtuit, 1748. Zonder Privilegie.*]

[1748] Kn. 17991 *Aanspraak, Gedaan op den Cloveniers Doelen. Op den 24 Augustus 1748*. Zie ook: Kn. 17991a, Kn. 17991b.

[1748] Kn. 17992 *Aanmerkingen op de Redenvoeringe, Gedaan in de Doelen Den 24. Augustus 1748. En het verder Gedrag der zogenaamde Welmeenenden, Dienende Tot opwekkinge Der Goede Burgeren, Om van hunne zyde tot bescherming van hun Eer en goede Naam hun plicht te betrachten. Gedrukt voor den Autheur*.

[1748] Kn. 17998 *Copie. (L.S.). Aen Zyne Doorluchtige Hoogheit, den Heere Prinse van Oranje en Nassau, Erfstadhouder, Capitein Generael en Admiraal der Verëenigde Nederlanden, enz. enz. enz.* Zie ook: Kn. 17999.

[1748] Kn. 18025a *Het Amsterdamse; Straadt-Praetje, over vier gewesene Heeren van den eersten Rang. t' Amsterdam by Willem Bergman*.

[1748] Kn. 18056 *Bilyk verzoek der Amsteldamsche Burgery, aan zyne Doorluchtige Hoogheyd op nieuw voor te stellen*. Zie ook: Kn. 18057.

[1748] Kn. 18063 *Gulhartige vertelling van Tewes Klaasen de Hooiboer, aan Koert Jansen zyn Buurman; Wegens 't voorgevallene omtrent de nieuwe Amsterdamsche Reformatie*.

[1748] Kn. 18065 *Eenvoudig Schuyt-Praetje, tusschen een Amsterdammer, Haarlemmer, en Hagenaar. In de Trekschuyt op Haarlem, Over zaken rakende deze tegenswoordige tyd. Gedrukt onder 't opzicht van Gerechtigheid die nu legt verschooven of vertrappt met voeten voor Jan den Wenscher 1748*.

- [1748] Kn. 18068 *De vrolyke Karnemelks Vloot, Varende van Amsterdam. Of Zamenspraak Tusschen Krelis, Japik, Marri, een Boekverkooper, en Poët. Gedrukt te Noorweegen, en is in de Hollandsche Steeden, By de voornaamste Boekverkoopers te bekoomen voor een Civiele prys. 1748.*
- [1748] Kn. 18132 *Rotterdams Beurspraetje, tusschen Frans, Kok Magerus, Jan Lammertze en Pieter Rechtuut.*
- [1748] Kn. 18133 *Een Referyntje dat juist niet kunstig noch aertig is. Wie 'er zich aen stoort mag denken dat elk krygt wat hy waerdig is.*
- [1748] Kn. 18134 *Vervolg van 't Referyntje of Samenspraeck. Tusschen Verscheide Doortugtige Personaedjen.*
- [1748] Kn. 18179 *Kralingse samenspraak tussen Kees en Jaap, over den zoo genoemden Teugel, voor den yver des Predikstoels, enz. enz. enz.*
- [1748] Kn. 18180 *Vervolg van de Openhartige Samenspraek tusschen Kees, Jaep En een Oud Grootje, Zynde een verhandeling over de Teugel des Predikstoels, en de Uitmuntende Gaven van zyn Doorluchtige Hoogheid, Onzen dierbaeren Stadhouder.*
- [1748] Kn. 18187 *Straat-Praetje, tusschen Dirk en Frans.*
- [1748] Kn. 18187a *Een Boeren Samenspraak van Freek met Buurman Piet, Omtrent het een en 't aër, geschied en niet geschied.*
- [1757] Kn. 18562 *Schuite En Jagt-praetjes Ofte Samenspraken tusschen eenige Heeren, Waar in verhandelt worden verscheide Stoffen rakende de Oude en Hedendaagsche gesteldheid van de Nederlandsche Republyk, en wel voornamentlyk word gesproken over eenige nieuws uitgekomeene Boeken. Te Harlingen by Folkert van der Plaats, En te Leeuwarden by Abr. Ferwerda en Rudolphus Joh. Noordbeek. 1757.*
- [1794] Kn. 22346 *Noordhollands schuit-praetje, over het tegenwoordig courant-nieuws, het plaatsen van rouw-brieven in het zelve, en de nieuwe manier van rouwdraagen. Te Amsteldam, Bij Johs. Hazeu, Cornelisz., op den Nieuwendijk, het vierde huis van den Dam. 1794. De Prijs is 3 Stuivers.*

Pamfletten die niet in Knuttel zijn opgenomen

- [1521] Van Someren 237 *Dialogus ader ein gespreche wieder Doctor Ecken Buchlein, das er zu entschuldigung des Concilii zu Costnitz [...] auszugehen hat lassen, gemacht durch Chuntzen von Oberndorff.*
- [1558] Van der Wulp 89 *Catechismus. oft Die somme der christelijcker onderwijsinghen [...] wtghegheuen eerst int latijn, ende in die ouerlantsche sprake door d'beuel des Co. Ma. van Roomen, Hungarien, etc. int iaer 1554. D'welck nu vertaelt sijnde in die nederlantsche sprake beuolen wort wt te gheuen, ende ouer al te leeren door 't ghebot des Co. Ma. van Spaynen, Inghelant etc. Ghedruckt tot Lueuen bij Merten Verhasselt [...] 1558. Met Conincklijke priuilegie.*
- [1584] Van Someren 344 *Gespräch Eines Fremdblings mit einem Erfordischen Catholischen Bürger gehalten, Von dem Concilio und versamlung dreyer Vätter, zu Erdfurt in der Herberg zum Weinfas, Anno [...] Getruckt zu Danzich, bey Hans Phanner. M.D.LXXXIII.*
- [1590] Van Someren 432 *Der post Reutter bin ich genandt, Dem Hinckenden Bothen wol bekend, Die weil er ist mein gut Gesell, Drumb bin ich kommen auch zur stell, Und wil euch machen offenbar, Was sich des Neun und Achtzigst Jar, Vor Wunder ferner han verlauffen, Lieber lies mich, und thu mich kauffen. Dem Post Reutter vorehrt [...]*
- [1623] *Clare Af-beeldinghe, ende T'Samen-spreekinghe Tusschen een Boer, genaemt Kees, ende syn Landheer. Waer in te sien is den gantschen handel van dese schrickelijckce ende moordadighe Conspiratie, jeghens den Persoon vanden Doorluchtighen ende Hoogh-ghebooren Vorst, den Heere Prince van Orangien, &c. Mitsgaders teghen den staet ende wel-varen van 't Land. (UB Amsterdam: Prent-mag.: Pr. G 23a)*
- [1664] Tiele 5202 en Petit 7693 *Pannekoek voor Sceperus op den Vastelavondt ofte Buur-praetje, Tusschen Grietje van Moordt, ende Annetje van Wenst-veen. By Anna Vlas-braeck. Ter Goude, J.V. Hooft-breecker, 1664.*
- [ca. 1688] *Munniks-praetje, in 't mis-verstandig vagevuur: tusschen de twee hel-lichtende vaders der jesuijtte societeyt P. Peters, en La Chaise. (Universiteitsbibliotheek Leiden nr. 11516)*

- [1747] *Boeren-praat hoe slegt of regt, als men de waarheid zegt.* (Universiteitsbibliotheek Rotterdam Bibl. Fisc.Gesch. K1; 154)
- [1747] *Boere praatje tusschen Jaap, Aay Louwen en een Waal [...] betreffende dezes tyds toestand van den 29 April 1747 tot [...]* (Universiteitsbibliotheek Amsterdam OTM: O 77-72.)
- [1747] *De wonderlyke zamenspraak gehouden, tuszen een roomszen en een protestantszen boer en een priester: over het aanstaande vreedens congres binnen Aaken. Den 23. october, ao. 1747.* (Universiteitsbibliotheek Utrecht nr. 001793849)
- [1747] *Twee aardige dog nieuwe zamenspraaken over de verduystering der zon-eclips die verscheenen is den 25 July 1748 door een voornaam geselschap van eenige astronomisten en een Zaanlandse boer, voorgevallen aan 't huys van een voornaam Heer, opgesteld door een van het zelve genootschap.* (Universiteitsbibliotheek Utrecht nr. 001794720)
- [1747] *Vrobyke byënkost, of Verhandeling, tuschen een Waterlander boer; Scheveninger visser; burger van Amsterdam en een Gelders edelman. Ter gelegenheid van de verheffinge zyner doortluchtige hoogheid [...] tot stadhouder. By J. Meyer.* (Universiteitsbibliotheek Utrecht nr. 001794074)
- [1748] Petit 6456 *Aanmerkingen op de soogenaamde drie Articulen, benefens de Aanspraak, tot aanpryzing der zelve, aan de Burgeren van Amsterdam gedaan, op den 10. Augustus 1748, in den Cloveniers Doelen.*

Overige literatuur

- Aitzema, L. van, *Saken van Staet ende Oorlogh, In, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, Beginnende met het Jaer 1645, ende eyndigende met het Jaer 1656*. 's-Gravenhage 1669.
- Alphen, G. van, *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853 (niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp)*. Groningen 1944.
- Aristoteles, *Retorica*. Ed. Marc Huys. Groningen 2004.
- Aubailly, J.C., *Le monologue, le dialogue et la sottie. Essai sur quelques genres dramatiques de la fin du moyen âge et du début de XVIe siècle*. Paris 1976.
- Axters, Stephanus, 'Over "quaestio disputata" en "quaestio de quodlibet" in de Middelnederlandsche literatuur'. In: *Ons geestelijk erf* 17 (1943), p. 31-70.
- Baetens, R., 'In de schaduw der Moretussen. De nalatenschap van Jernomimus II Verdussen'. In: J. Andriessen, A. Keersemaekers en P. Lenders (red.), *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de romantiek. Liber Amicorum*. Leuven, Amersfoort 1986, p. 71-82.
- Bakhtin, M.M. [1986a], *The dialogic imagination. Four essays*. Ed. Michael Holquist. Austin 1986, 4de dr.
- Bakhtin, M.M. [1986b], 'The Problem of Speech Genres'. In: *Speech Genres and Other Late Essays*. Ed. Caryl Emerson en Michael Holquist. Austin 1986, p. 60-102.
- Bakker, Pieter. *Regionale journalistiek. De pluriformiteit voorbij*. Amsterdam 1998.
- Becker, B., 'Nogmaals de datering van Coornherts dialogen'. In: *Spiegel der Letteren* 7 (1963-1964), p. 119-128.
- Berendrecht, Petra, 'Maerlants *Eerste Martijn*: een 'leerrijk' quodlibet?'. In: *Spektator* 19 (1990), p. 369-385.
- Berg, W. van den, 'Sara Burgerhart en haar derde stem'. In: *Achttiende eeuw* 51-52 (1981), p. 151-207.
- Berg, W. van den, 'Literatuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis'. In: *Spektator* 16 (1986-1987), p. 29-40.
- Bicker Raye, Jacob, *'Notitie van het merkwaardigste meyn bekend' 1732-1772*. Ed. F. Beijerinck en M.G. de Boer. Met ill. van Anton Pieck. Amsterdam 1935.
- Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum 2004.
- Blok, P.J., 'Wat is een pamflet?'. In: *Het Boek* 5 (1916), p. 305-310.
- Bogendorf Rupprath, Cynthia von, *Schout Willem de Bont and His Dog Tyter: Scandal, Satire, Sarcastic Songs and Paintings*. Leiden 2006, 2 dln.
- Böhmer, A., *Die Lateinischen Schülergespräche der Humanisten*. Auszüge mit Einleitungen und Namen- und Sachregister. Amsterdam 1966, 2dln.
- Boone, Marc en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and little traditions of urban revolt in the Low Countries'. In: Jan Lucassen en Karel Davids (red.), *A Miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge 1995, p. 99-134.
- Borgerhoff Mulder, Robert, 'Fire from heaven. Dutch reactions to the Great Fire of London'. In: *Dutch Crossing* 20 (1996), p. 3-47.
- Boxhorn, Marcus Zuerius van, *Politijck Hantboecxken, van de Staet van 't Nederlandt. Vertoonende Den florissanten Staet ende veelvoudighe Middelen, tot onderhoudinge van de Wijtberoemde Republijck. Seer bequaem voor alle Liefhebbers. Gedrukt In 't Jaer ons Heeren, 1650, Nieuwen Stijl*.
- Braet, A., *Argumenteren of amplificeren: een vals dilemma. Over nut en noodzaak van anekdotische argumentatie*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van de retorica aan de Universiteit van Amsterdam op 9 februari 2001. Amsterdam 2001.
- Bredero, G.A., *G.A. Bredero's kluchten*. Ed. J. Daan en G. Stuiveling. Culemborg 1971.

- Bredero, G.A., *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*. Ed. G. Stuiveling. Culemborg 1975.
- Bredero, G.A., *G.A. Bredero's kluchten*, Ed. C. Kruyskamp. 2^e herz. dr., Zutphen z.j.
- Breuker, P.H. en A. Janse, 'Beelden'. In: P.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*. Zutphen 1997, p. 9-66.
- Briels, J.G.C.A., 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil. Cultuurontwikkelingen in Holland in het begin van de Gouden Eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* (1985), p.12-36.
- Bruin, Guido de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. 's-Gravenhage 1991.
- Bruin, G. de, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750'. In: N.C.E. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999.
- Brummel, L., *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608). Emanuel van Meteren (1535-1612)*. 's-Gravenhage 1972.
- Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften*. Utrecht 1991.
- Burke, P., 'The Renaissance dialogue'. In: *Renaissance Studies* 3 (1989), p. 1-12.
- Burke, P., *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London, Ithaca 2001.
- Campbell, Fiona M.K., 'Dialog und Dialogizität in den Flugschriften der frühen Reformation'. In: Nikolaus Henkel e.a. (red.), *Dialoge. Sprachliche Kommunikation in und zwischen Texten im deutschen Mittelalter*. Tübingen 2003, p. 337-347.
- Carrier, Hubert, *Les muses guerrières. Les mazarinades et la vie littéraire au milieu du XVIIe siècle*. Paris 1996.
- Cicero, *De oratore*. Ed. E.W. Sutton. London, Cambridge, Massachusetts 1967. The Loeb Classical Library 348.
- Cicero, *De inventione*. Ed. H.M. Hubell. London, Cambridge, Massachusetts 1968. The Loeb Classical Library 386.
- Clark, Sandra, *The Elizabethan Pamphleteers. Popular Moralistic Pamphlets 1580-1640*. London 1983.
- Coigneau, Dirk, *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*. Gent 1980, 2 dln.
- Coigneau, D., "'Het Testament vande Oorloghe" (1607)'. In: C. de Backer (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Gent 1992, p. 103-127.
- Coigneau, D., 'Inleiding'. In: Coigneau e.a., *Uyt jonsten versaemt. Het landjuweel van 1561 te Antwerpen*. Brussel 1994, p. 9-43.
- Coornhert, D.V., *I-III. Deel Van Dieryck Volckertsz. Coornherts Wercken. Waer van eenige noyt voor desen gedruet zyn. Math. 5 / 16. Laet u licht lichten voor de menschen, dat sij u goede wercken siende uwen vader prijsen, die inden Hemel is. T'* Amsterdam. By Jacob Aertsz. Colom op 't water inde vierige Colom. 1630.
- Coornhert, D.V., *Weet of rust. Proza van Coornhert*. Ed. Henk Bongers en Arie-Jan Gelderblom. Amsterdam 1993.
- Cox, V., *The Renaissance dialogue. Literary dialogue in its social and political contexts, Castiglione to Galileo*. Cambridge 1992.
- Cuilenburg, J.J. van en D. McQuail, *Media en Pluriformiteit. Een beoordeling van de stand van zaken*. 's-Gravenhage 1982.
- Curtius, E.K., *European Literature and the Latin Middle Ages*. Ed. Willard R. Trask. Princeton 1990, 7de dr.
- Daele, Rik van, 'Een Reynaertdrukje in de winkel van H. Verdussen in 1635'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 100 (1989), p. 275-289.
- Dehé, John, *"Een slaafsch en ongezond bedrijf". De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland, 1630-1880*. Hilversum 2005.
- Dekker, R., *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn 1982.
- Dekker, Rudolf, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor*. Amsterdam 1997.

- Deursen, A. Th. van, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland, 1555-1702*. Amsterdam 2004.
- [Deux-aesbijbel] *Biblia: Dat is, De Gantsche Heylighe Schrift, grondelick ende trouwelick verduytschet, met verklaringhe duysterer woorden, redenen ende spreucken, ende versheyden lectien, die in andere loflicke oversettinghen ghevonden, ende hier aen de kant toe ghesettet zijn: Met noch rijcke aenwijzinghen, der ghelijck ofte onghelijckstemmenden plaetsen, op het allergheuwiste met scheidtletteren, ende versen ghetale (daer een yeghelick Cap. na Hebreischer wijze, mede onderdeylt is) verteeckent. Ghedruckt te Embden. Anno, 1562. den 7. Martii.*
- De werken van Vondel. Treurspelen en andere gedichten van J. van den Vondel*. Ed. J. van Lennep, herz. en bijgewerkt door J.H.W. Unger. Leiden [ca. 1900], dl. 2.
- De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de jaren 1740-1752 van Abraham Chaim Braatbaard*. Ed. L. Fuks. Amsterdam 1960.
- Dichtkundig Praal-Tooneel van Neerlands Wonderen. Te Embden, Gedrukt voor de Liefhebbers. 1748-1754*. 6 dln.
- Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven*. Ed. P.J. Verkruisje e.a. In: *DBNL* 2004, 2de herziene, verbeterde en gecorrigeerde 'druk': <http://www.dbnl.org/tekst/_Jan006lang01/>. Eerder uitgegeven: Noorden 1998.
- Dijk, H. van, W.P. Gerritsen, Orlanda S.H. Lie e.a. (red.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hult-hem*. Hilversum 1992.
- Dijstelberge, Paul, *De beer is los! Ursicula: een database van typografisch materiaal uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw als instrument voor het identificeren van drukken*. Amsterdam 2007.
- Dijstelberge, Paul, 'Gemengde berichten. Nieuws als literatuur in de zeventiende eeuw'. In: *Literatuur* 17 (2000), p. 282-288.
- Dijstelberge, Paul, 'Ik wil dat er gelezen wordt. Boekgeschiedenis: analytische bibliografie, boek-archeologie'. In: José de Kruijf, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 44-55.
- Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. 's-Gravenhage 1970.
- Dingemans, Clazina en Marijke Meijer Drees, 'Praatjes' over de West-Indische Compagnie en Brazilië: literaire aspecten van gesprekspamfletten uit 1649'. In: *De zeventiende eeuw* 21 (2005), p. 112-127.
- Dingemans, Clazina en Marijke Meijer Drees, 'Pasquino in early modern Dutch pamphlet literature'. In: Chrysa Damaniaki, Paolo Procaccioli en Angelo Romano (red.), *Ex marmore. Pasquini, pasquinisti, pasquinate nell' Europa moderna. Atti del Colloquio internazionale, Lecce 17-19 novembre 2005*. Manziana (Roma) 2006, p. 477-498.
- Dingemans, Clazina en Joost Vrieler, 'Boeren bekritisieren regenten. Twee berijmde schuitpraatjes uit 1747'. In: José de Kruijf, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 143-158.
- Dirks, J., 'Een half dozijn snippers uit de oude doos'. In: *Friesche volks-almanak voor het jaar 1861*. Franeker 1861, dl. 9, p. 36-47.
- Duccini, Hélène, *Faire voir, faire croire. L'opinion publique sous Louis XIII*. Seyssel 2003.
- Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*. Ed. José de Bruijn-Van der Helm, Fons van Buuren, Maria van Donkelaar e.a. Hilversum 2001.
- Een verdeelde Verlichting. Stemmen uit de spectators*. Ed. Dorothée Sturkenboom. Amsterdam 2001.
- Erzuil by de verheffinge van zyne doorlugtige hoogheid, Willem Karel Henrik Friso, prinse van Oranje en Nassou enz. enz. tot stadhouder, kapitein- en admiraal-generaal der Vereenigde Nederlanden, opgeregt door verscheiden Nederduitsche dichters op de aanmoediging en onder het opzigt van Philomusus. Te Amsteldam by Isaak Tirion, 1747.*

- Elias, J.E., *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*. Tweede omgewerkte druk van de inleiding tot *De vroedschap van Amsterdam*. 's-Gravenhage 1923.
- Erasmus, Desiderius, *Gesprekken. Colloquia*. Ed. Jeanine De Landtsheer. Amsterdam 2001.
- Feith, Rhijnvis, *Julia*. Ed. J.J. Kloek en A.N. Paasman. Den Haag 1982.
- Fishman, J.S., *Boerenverdriet. Violence between Peasants and Soldiers in Early Modern Netherlands Art*. Michigan 1982.
- Flamend, Jan, 'De dialoog van Mikhaïl Bakhtin'. In: Jan Flamend, *Dracula, Walt Disney, Tom Lanoye en andere romantici*. Leuven 1998, p. 116-128.
- Fleurkens, A.C.G., *Stichtelijke lust. De treurspelen van D.V. Coornhert (1522-1590) als middelen tot het geven van morele instructie*. Hilversum 1994.
- Fleurkens, Anneke C.G., 'Jezus in tweespraak met de Samaritaanse. Coornherts dialoog *Ware af-laet van zonden*'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens, M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijd-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550). Aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 15-21.
- Franco van Berkhey, J. le, *Natuurlyke historie van Holland door J. Le Franco van Berkhey. M. D. Vierde deels, eerste stuk. Met noodige afbeeldingen. Te Amsterdam, By Yntema en Tieboel. MDCCLXXIX*. [9 dln.]
- Franits, W., 'Seks en schandaal: Romeyn de Hooghe en de pamflettenoorlog'. In: *De Boekenwereld* 15 (1998-1999), p. 232-236.
- Frédéricque, Paul, *Het Nederlandsch proza in de zestiendeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten met eene bloemlezing (1566-1600) en een Aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*. Brussel 1907.
- Frijhoff, Willem, 'Media en sociaal-culturele verandering. Drie kanttekeningen ter inleiding'. In: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992.
- Frijhoff, Willem en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat. 1650-1813*. Amsterdam, dl. II-2, 2005.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, 'In het jaar 1650...'. In: J.A. Gruys en Jan Bos, *'t Gulde Iaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Inl. Willem Frijhoff en Marijke Spies. Den Haag 1995, p. 5-17.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag 2000, 2de dr.
- Fruin, R., 'Over de oorlogsplassen van prins Willem II na zijn aanslag op Amsterdam in 1650'. In: P.J. Blok, P.L. Muller, S. Muller Fz. (red.), *Robert Fruins verspreide geschriften. Met aantekeningen, toevoegselen en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*. 's-Gravenhage 1901.
- Fuchs, J.M., *Beurt- en wagenveren*. Den Haag 1946.
- Geeraerts, D., 'De dialogen van D.V. Coornhert. Een vergelijkend onderzoek'. In: *Spiegel der Letteren* 2 (1958), p. 241-255.
- Geeraerts, D., 'Dialogen uit de XVIe eeuw'. In: *Handelingen Vlaams Filologencongres* 24 (1961), p. 248-262.
- Gelderblom, A.J., "'Nieuwe stof in Neerlandisch". Een karakteristiek van Coornherts proza'. In: H. Bongers e.a. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*. Zutphen 1989, p. 98-114, 177.
- Gelderblom, Arie Jan en Anne Marie Musschoot, 'Veranderingen in een bedding van continuïteit: de literatuurgeschiedenis in een nieuw jasje'. In: *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum. Katholieke Universiteit Leuven 27 augustus-2 september 2000*. Woubrugge 2001, p. 151-168.
- Gemert, Lia van, 'De Haagsche Broeder-Moord: Oranje ontmaskerd'. In: *Literatuur* 1 (1984), p. 268-276.
- Gemert, Lia van, 'The weight of a laurel-crown: the future of Dutch early modern women writers'. In: Suzan van Dijk, Lia van Gemert en Sheila Ottway (red.), *Writing the history of women's writing. Toward an international approach*. Amsterdam 2001.
- Geurts, P.A.M., *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584*. Nijmegen 1956.

- Geyl, P., *Revolutiedagen te Amsterdam (Augustus-September 1748)*. Prins Willem IV en de Doelistenbeweging. 's-Gravenhage 1936.
- Geyl, P., *De Witten-oorlog. Een pennestrijd in 1757*. Amsterdam 1953.
- Geyl, P., *Oranje en Stuart 1641-1672*. Zeist, Arnhem, Antwerpen 1963, 2de dr.
- Geyl, P., 'Democratische tendenties in 1672'. In: P. Geyl, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de Vaderlandse Geschiedenis aangevuld met Geyl's Levensverhaal (tot 1945)*. Groningen 1971, p. 72-129.
- Gilman, Donald, 'The Reconstruction of a Genre: Carolus Sigonius and the Theorization of Renaissance Dialogue'. In: Alexander Dalzell, Charles Fantazzi, Richard J. Schoeck (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis. Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies. Toronto 8 August to 13 August 1988*. Binghamton, New York 1991.
- Gilman, Donald, 'Definitions and Prescriptions. Carolus Sigonius'. In: Colette H. Winn (red.), *The Dialogue in Early Modern France, 1547-1630. Art and Argument*. Washington, D.C., 1993, p. 7-68.
- Giraldo, O., 'Van pamflet tot traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht'. In: *Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres*. Gent 1967, p. 536-546.
- Gnapheus, G., *Acolastus*. Ed. P. Minderaa. Zwolle 1956.
- Godard, Anne, *Le dialogue à la Renaissance*. Paris 2001.
- Goff, J. le, *De intellectuelen in de middeleeuwen*. Amsterdam 1989.
- Goosen, Louis, *Van Abraham tot Zacharia. Thema's uit het Oude Testament in religie, beeldende kunst, literatuur, muziek en theater*. Nijmegen 1999, 3de verbeterde druk.
- Goris, J.A., 'Het monopool der almanakken van H. Verdussen (1619-1630)'. In: *De Gulden Passer* 3 (1925), p. 114-122.
- Gorp, Hendrik van, Dirk Delabastita en Rita Ghesquiere, *Lexicon van literaire termen*. Groningen, Deurne 1998, 7de herz. dr.
- Graaf, R. de en J. de Kruijf, 'Schieten met papieren schroot. Pamfletten en dagbladpers in de negentiende eeuw'. In: José de Kruijf, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 95-113.
- Graaf, R. de, 'Pamphlets, newspapers and the mediatization of Dutch politics in the nineteenth century'. In: H. Wijffes, G. Voerman (red.), *Mediatization of Politics in History*. Leuven 2008 [verwacht].
- Grijzenhout, F., 'Wandelingen door Hollands Arkadia'. In: *De achttiende eeuw* 36 (2004), 132-142.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ±1700*. Groningen 1977.
- Groenveld, S., *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*. Bussum 1967.
- Groenveld, S., *Naspel op Munster. Het stadhouderschap van Willem II*. Kampen 1974, 2de dr.
- Groenveld, S., e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*. Zutphen 1983, 2de herz. dr.
- Groenveld, S., "'Een enckel valsch ende lasterlijck verdichtsel." Een derde actie van prins Willem II in juli 1650'. In: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout, I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Wolter bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Amsterdam, Dieren 1985, p. 113-125.
- Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum 1990.
- Groenveld, S., "'Een Schaep in 't Schapelandt". Het Hollandse gezantschap van Gerard Schaep Pietersz naar Engeland, 1650-1651'. In: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 87 (1995), p. 179-196.
- Groenveld, S., 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede'. In: *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997), p. 67-87.

- Groot, H. de, *Verantwoordingh van de Wettelijcke Regieringh van Hollandt Ende West-Vrieslandt. Midtsgaders Eenigher nabuyrige Provincien, sulcks die was voor de veranderingh, ghevallen in den Jare 1618. Met Wederleggingh van de proceduren ende Sententien, jegens den selven De Groot ende anderen ghehouden ende ghesesen. Accordeert met het Latijnsch, ghedruckt tot Parijs, Met Privilegie van den Coningh, 1622.*
- Groote, Henry L.V. de, 'Een en ander over de Verdussens'. In: *De Gulden Passer* 25 (1949), p. 257-279.
- Grootes, E.K., 'Een zeeheld op vrijersvoeten. Hoe cornelis Tromp figureert in een roman uit 1668, over de plaats van dit werk in de romantraditie en over het beoogde lezerspubliek'. In: *De zeventiende eeuw* 20 (2004), p. 305-321.
- Grosse, Max, 'Kanon ohne Theorie? Der Dialog als Problem der Renaissance-Poetik'. In: Maria Moog-Grünwald (red.), *Kanon und Theorie*. Heidelberg 1997.
- Gruys, J.A. en Jan Bos, '1650 in duk: een boekhistorisch-statistische beschouwing'. In: J.A. Gruys en Jan Bos, *'t Gulde Iaer 1650 in de Short-Titile Catalogue, Netherlands*. Inl. Willem Frijhoff en Marijke Spies. Den Haag 1995, p. 19-27.
- Guellouz, Suzanne, *Le dialogue*. Paris 1992.
- Guern, M. le, 'Sur le genre du dialogue'. In: Jean Lafond en André Stegmann, *L'Automne de la Renaissance (1580-1630). XXIIe Colloque international d'étude humanistes, Tours 2-3 Juillet 1979*. Paris 1981, p. 141-148.
- Guthmüller, Bodo en Wolfgang G. Müller (red.), *Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*. Wiesbaden 2004.
- Haasse, Hella S., *Mevrouw Bentinck. Onverenigbaarheid van karakter & De groten der aarde*. Amsterdam 2000, 6de dr.
- Harline, Craig E., *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht 1987.
- Haven, K. van der, "'Dan dat de Schouwborg nooit op godsdienst schempe of smaal...': de herziene Schouwborgdrukken van 1729 en het verbod op godsdienstig en onbetamelijk toneel'. In: *De achttiende eeuw* 36 (2004), p. 1-20.
- Heersink, W., 'Onder druk van de censuur. Boekverboden te Amsterdam, 1746-1750'. In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 2 (1995), p. 57-76.
- Heijting, W., *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585*. Nieuwkoop 1989, 2 dln.
- Heinen-Von Borries, U., 'Het Gelderlandgevoel in historieliederen en geschiedschrijving (16de en 17de eeuw)'. In: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (red.), *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*. Geldern 2001, p. 457-466.
- Heitsch, Dorothea en Jean-François Vallée (red.), *Printed Voices. The Renaissance Culture of Dialogue*. Toronto 2004.
- Het Geuzenliedboek*. Ed. P. Leendertz. Zutphen 1924. 2dln.
- Hirzel, Rudolf, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*. Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1895. Hildesheim 1963. 2 dln.
- Hoeven, H. van der, 'Verzamelaars en pamfletten'. In: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdruk, met handgeschreven verbeteringen, aanvullingen en varianten. 10 delen. Utrecht 1978, p. v-xiii.
- Holquist, Michael, *Dialogism. Bakhtin and his world*. London, New York 1990.
- Horst, Daniël R., *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566-1584]*. Zutphen 2003.
- Horst, Daniël R., 'De metafoor als cliché. Het beeld van Willem van Oranje in propagandaprenten uit de eerste decennia van de Nederlandse Opstand'. In: José de Kruijf, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 192-201.
- Horst, P.H.J. ter, 'Over het begrip pamflet'. In: *Bibliotheekleven* 17 (1932), p. 8-30.
- Huisinga Bakker, P., *Het Leeven van Jan Wagenaar. Benevens eenige brieven van en aan denzelven. Te Amsterdam, By Yntema en Tieboel. MDCCLXXVI.*

- Huiskamp, M.W., P.J. Boon en R.L.M.M. Camps, *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795*. Hilversum 1995.
- Hüsken, Wim, 'Streitgedicht - Influences in comic dialogues in the Netherlands'. In: M. Chiabò, F. Doglio, M. Maymone (red.), *Atti del IV Colloquio della Società Internazionale pour l'Etude du Théâtre Médiéval. Processo in paradiso e in inferno, dramma biblico, tecnologia dell' allestimento scenico. Viterbo 10-15 Luglio 1983*. Viterbo 1984, p. 65-74.
- Huygens, C., *De gedichten van Constantijn Huygens*. Ed. J.A. Worp. Groningen 1893, 9 dln.
- Huygens, C., *Zes zedeprinten*. Ed. werkgroep van Utrechtse Neerlandici. Utrecht 1976. Ruygh-bewerp 4.
- Impe, Steven van en Johannes Joseph Maria Bos, 'Romein en gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk. Een voorbeeldonderzoek voor het gebruik van de STCN en de STCV'. In: *De zeventiende eeuw* 22 (2006), p. 283-297.
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford 1998, paperback with corrections.
- Jansen, Jeroen, *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissanceïstische poëtica*. Hilversum 2001.
- Janssen, A.E.M., 'A 'Trias Historica' on the Revolt of the Netherlands: Emanuel van Meteren, Pieter Bor and Everhard van Reyd as Exponents of Contemporary Historiography'. In: A.C. Duke, C.A. Tamse (red.), *Clio's mirror: historiography in Britain and the Netherlands*. Zutphen 1985, p. 9-30.
- Jongenelen, Ton, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794*. Amsterdam 1998.
- Jongh, Eddy de en Ger Luijten, 'Ingeprente werkelijkheden: genregrafiek in de Nederlanden 1550-1700'. In: Eddy de Jongh en Ger Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700*. Amsterdam 1997, p. 9-41.
- Jongste, J.A.F. de, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751*. Dieren 1984.
- Jongste, Jan A.F. de, 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747: The Modernity of a "Glorious Revolution"'. In: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution*. New York 1992, p. 32-59.
- Jongste, J.A.F. de, 'Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)'. In: *Groniek* 27 (1993-1994), p. 45-57.
- Jørgensen, Ninna, *Bauer, Narr und Pfaffe. Prototypische Figuren und ihre Funktion in der Reformationsliteratur*. Leiden, New York, København, Köln 1988.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen 1906-1912, 7 dln.
- Kalma, J.J., *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden*. Leeuwarden 1973.
- Kaper, R., *Pamfletten over oorlog of vrede. Reacties van tijdgenoten op de vredesonderhandelingen van 1607-1609*. Amsterdam 1980.
- Keblusek, Marika, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken'. In: Henk Kleijer, Ad Knotter, Frank van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992.
- Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1997.
- Kernkamp, G.W., 'Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van het jaar 1650'. In: *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 18 (1897), p. 342-406.
- Kernkamp, G.W., *Prins Willem II. 1626-1650*. Rotterdam 1977, 2de dr.
- Keyser, M., *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1976.
- Kindermann, H., *Theatergeschichte Europas. II. Band. Das Theater der Renaissance*. Salzburg 1959.
- Klifman, Harm, *Studies op het gebied van de vroegnieuwenederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)*. Dordrecht, Cinnaminson 1983.
- Klinkert, Christi M., *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassau militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600*. Zutphen 2005.
- Klinkert, Christi M., 'Knokpartijen, krant en kunst. Oorlogsverslaggeving in nieuwsprenten en

- pamfletten rond 1600'. In: José de Kruijff, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 202-215.
- Kloek, Joost en Wijnaand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001.
- Knevel, P., *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hilversum 1994.
- Knuttel, W.P.C., 'Voorrede'. In: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Den Haag 1889, p. iii-v.
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Utrecht 1978, herdr., 9 dln.
- Knuvelde, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Den Bosch 1948-1953, 4 dln.
- Köhler, E., 'Zur Entstehung des altprovenzalischen Streitgedichts'. In *Zeitschrift für Romanische Philologie* 75 (1959), p. 37-88.
- Köhler, Hans-Joachim, 'Der Bauer wird witzig. Der Bauer in den Flugschriften der Reformationszeit'. In: P. Blickle en P. Bierbrauer (red.), *Zugänge zur bäuerlichen Reformation*. Zürich 1987, p. 187-218.
- Kolman, R.J., *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel*. Groningen 1952.
- Konst, J.W.H., *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Assen, Maastricht 1993.
- Koppenol, J., "'In mate volgt mi": Jan van Hout als voorman van de renaissance'. In: *Spektator* 20 (1991), p. 55-85.
- Koppenol, J.M., *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum 1998.
- Koppenol, Johan en Garrelt Verhoeven, 'Krakeel in het bloemperk. Rederijkers, tulpen en vreemdelingenproblematiek in 1611'. In: *Literatuur* 5 (2001), p. 274-286.
- Kruijff, José de, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006.
- Kuijpers, H.M.E.P., *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*. Hilversum 2005.
- Kuiper, Ernst Jan, *De Hollandse "Schoolordre" van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in de 17de en 18de eeuw*. Groningen 1958.
- Kushner, Eva, *Le Dialogue à la Renaissance. Histoire et Poétique*. Genève 2004.
- Laat, J. de, *Republycke der Zeven Vrije Vereenigde Nederlanden. Dat is: Een volkome Beschrijvinge der Plaats, Hoedanigheid, Staats- en Burgerlikke Bestuuringe van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, Utrecht, Friesland, Over-Yssel en Groeningen. Uit het Latijn, in 't Nederduits, vertaalt. 't Amsterdam By Gerrit van Goedesberg, Boekverkooper op 't Water aan de Nieuwe-brugh, in de Delfze Bijbel 1652*.
- Langendijk, P., *Krelis Louwen of Alexander de Groote op het poëetemaal, kluchtig blyspel*. Ed. W.A. Ornée. Zutphen 1978.
- Leeman, A.D. en A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen 1987.
- Lijst met data Astwoensdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren 1583-2600: [juli 2006] <<http://www.astro.oma.be/GENERAL/INFO/nli006b.html>>. Zie voor Pasen 1608 ook Wikipedia: [juli 2006] <http://nl.wikipedia.org/wiki/6_april>.
- Lustig, Jongens! trêe maar binnen, De Aapen-Kermis zal beginnen, Keesje Maat is bly van Geest, Op het zoe-te Kermis-Feest. Gedrukt by de Erve de Weduwe Jacobus van Egmont: op de Reguliers Breê-straat, te Amsterdam. [tussen 1761-1804]*
- Mack, P., 'The Dialogue in English Education of the Sixteenth Century'. In: M.T. Jones-Davies (red.), *Le dialogue au temps de la Renaissance*. Paris 1984, p. 189-112.
- Meertens, P.J. en J.H. de Groot, *De lof van den boer. De boer in de Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde van de Middeleeuwen tot 1880*. Amsterdam 1942.
- Meier, Dirk, *Bauer, Bürger, Edelmann. Stadt und Landt im Mittelalter*. Ostfildern 2003.
- Meijer Drees, Marijke, 'Holland en de Hollanders in de zeventiende-eeuwse beeldvorming'. In: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996), p. 57-70.

- Meijer Drees, M., *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.
- Meijer Drees, M.E., “‘Vechten voor het vaderland’ in de literatuur, 1650-1750”. In: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999, p. 109-142.
- Meijer Drees, Marijke, ‘Nederlandse pamfletten (ca. 1600-1750) als bron voor de literatuurgeschiedenis’. In: *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* 8 (2001), p. 236-249.
- Meijer Drees [2003a], Marijke, ‘Een mannelijke discussiecultuur’. In: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis* 29 (2003), p. 21-27.
- Meijer Drees [2003b], Marijke, ‘Kijken, lezen, oordelen. Prent en tekst van het pamflet *Den Arminiaenschen Dreck-waghen* (1618)’. In: Marc van Vaeck, Hugo Brems en Gerard H.M. Claassens (red.), *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. The stone of Alciato. Literature and Visual Culture in the Low Countries. Essays in Honour of Karel Porteman*. Leuven 2003, p. 495-513.
- Meijer Drees, Marijke, “‘Godt doet groote dingen, ende wij en begrijpense niet”. Een gespreks-pamflet over de komoot van 1664’. In: *Nederlandse letterkunde* 9 (2004), p. 237-254.
- Meijer Drees [2006a], Marijke, ‘Pamfletten: een inleiding’. In: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 9-28.
- Meijer Drees [2006b], Marijke, ‘Goed voor de ogen. Brillmetaforiek in vroegmoderne pamfletten’. In: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 129-142.
- Meijer Drees, Marijke en Joost Vrieler, ‘Nagelaten nieuws: testamenten in vroegmoderne pamfletten’. In: *Voors* 22 (2004) 2, p. 4-28.
- Meteren, E. van, *Historien der Nederlanden. En haar Naburen Oorlogen tot het Jaar 1612. Met Heerlijker Konterfeijtsels dan ooyt voordezen verciert en verbeterd. t’ Amsterdam, By Jan Jacobsz. Schipper, op de Princegraft, in Titus Livius, in ’t jaer 1647*.
- Miert, Dirk van, *Illuster onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704*. Amsterdam 2005.
- Moormann, E.M. en W. Uiterhoeve, *Van Alexandros tot Zenobia. Thema’s uit de klassieke geschiedenis in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*. Nijmegen 1998, 3de gecorrigeerde dr.
- Müller, Wolfgang G., ‘Dialog und Dialogizität in der Renaissance’. In: Bodo Guthmüller en Wolfgang G. Müller (red.) *Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*. Wiesbaden 2004.
- Munt, Annette, ‘The impact of the *Rampjaar* on Dutch Golden Age culture’. In: *Dutch Crossing* 21 (1997), p. 3-41.
- Neumeister, S., *Das Spiel mit der höfischen Liebe. Das altprovenzalische Partimen*. München 1969.
- Nierop, van H., *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Z. pl. 1984.
- Nimwegen, O. van, “*Dien fatalen dag*”. *Het beleg van Bergen op Zoom in 1747*. Bergen op Zoom 1997.
- Nix, J.C., ‘Pamfletten tussen historiereprenten’. In: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 183-191.
- Noordzij, Huib, *Handboek van de Reformatie. De Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*. Kampen 2003.
- Ong, Walter J., *Ramus, Method and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Cambridge, Massachusetts 1983, herd. van 1958.
- Otegem, Matthijs van, ‘Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet’. In: *De zeventiende eeuw* 17 (2001), p. 50-61.
- Oudaan, Joachim, *Haagsche Broeder-Moord, of Dolle Blydschap. Treurspel*. Ed. werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht 1982. Ruygh-bewerp 12.
- Paasman, A.N., *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*. Leiden 1984.

- Panhuysen, Luc, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Amsterdam, Antwerpen 2005.
- Peereboom, Marianne, "‘Lijse Jans haar kous ley aan duygen’". Een medische pamflettenstrijd in Amsterdam'. In: Jan Bos e.a. (red.), *Vingerafdrukken. Mengelwerk van medewerkers bij 10 jaar STCN*. Den Haag 1993, p. 91-105.
- Petit, L.D., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*. Den Haag 1882-1934.
- Plaat, Gees van der, 'Lieuwe van Aitzema's kijk op het stadhouderschap in de Republiek (1652-1669) en de crisis van 1650'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), p. 341-372.
- Poelhekke, J.J., 'Kantekeningen bij enige pamfletten uit het jaar 1650'. In: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 8 (1954), p. 202-236.
- Poelhekke, J.J., *Het Staatse bemiddelingsaanbod aan Spanje en Frankrijk in het najaar van 1650*. 's-Gravenhage 1966. [inaugurele rede Nijmegen]
- Poelhekke, J.J., 'Nijmegen, Gelderland en de 'Grote Vergadering' van 1651'. In: *Numaga* 16 (1969), p. 96-173.
- Poelhekke, J.J., 'Gelderland van 1609-1672'. In: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen 1975, p. 133-210.
- Pol, L. van de, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1996.
- Porta, A. *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam (1702-1748)*. Assen, Amsterdam 1975.
- Porteman, Karel, 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schilderkunst in de Gouden Eeuw'. In: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, p. 93-113.
- Prak, M., 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989), p. 165-173.
- Prak, M., 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), p. 365-393.
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Amsterdam, Antwerpen 1996, 2de dr.
- Prud'homme van Reine, Ronald, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp*. Amsterdam, Antwerpen 2001.
- Puffelen, S.A.E. van, 'Van disputatie tot pamflet in de zeventiende-eeuwse Nederlanden'. In: *Wetenschappelijke tijdingen* 24 (1964-1965), p. 251-256.
- Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*. Ed. Piet Gerbrandy. Groningen 2003, 4de dr.
- Rademaker, C.S.M., *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Hilversum 1999.
- Rallo Gruss, Asunción, *La escritura dialéctica: estudios sobre el diálogo renacentista*. Málaga z.j. (1996).
- Raymond, Joad, *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain*. Cambridge 2003.
- [*Rhetorica ad Herennium*], *Ad Herennium Libri IV. De ratione dicendi*. Ed. H. Caplan. London, Cambridge, Massachusetts 1968. The Loeb Classical Library 403.
- Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)*. Z. pl., 2003.
- Rodríguez Pérez, Yolanda, 'Propaganda en *persuasio* in proza en poëzie. Spaanse pamfletten over de Tachtigjarige Oorlog'. In: José de Kruijff, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 167-179.
- Rogge, H.C., *Caspar Janszoon Coolhaes. De voorloper van Arminius en der remonstranten*. Amsterdam 1856-1858. 2 dln., 1 bnd.
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen 1978.

- Rossem, Stijn van, 'In compagnie! Samenwerkingsverbanden rond de familie Verdussen in de zeventiende eeuw'. In: Stijn van Rossem en Maartje de Wilde (red.), *Boekgeschiedenis in het kwadraat. Context en casus*. Brussel 2006, p. 79-96.
- Rotgans, L., *Boerekermis*. Ed. L. Strengtholt. Amsterdam 1997.
- Rowen, H.H., *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic*. Cambridge e.a. 1988.
- Rutten, Gijsbert, "'Ghelyck wy zien dat de Fransóyzen doen". Dialoog en dialogisme in de Tweespraack vande Nederduitsche letterkunst'. In: Yang 40 (2004), p. 477-485.
- Sachse, D., 'De democratische beweging in Amsterdam in het jaar 1672'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 62 (1949), p. 334-357.
- Salman, Jeroen, 'Het nieuws op straat. Actueel drukwerk in het vroegmoderne distributienetwerk'. In: José de Kruijff, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 56-67.
- Salman, Jeroen, 'Inleiding'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), p. 9-12, 213.
- Salomons, A.F., 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetting van 1672'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), p. 198-219.
- Sawyer, Jeffrey K., *Printed Poison. Pamphlet Propaganda, Faction Politics, and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France*. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1990.
- Schrijvers, P.H., *De mens als toeschouwer. Essays over Romeinse literatuur en Westeuropese tradities*. Baarn, Amsterdam 1986.
- Schwitalla, J., *Deutsche Flugschriften 1460-1525. Textsortengeschichtliche Studien*. Tübingen 1983.
- Sierman, B., "'Ten profyte van het gemeen": kermis in de achttiende eeuw'. In: *Literatuur* 7 (1990), p. 134-140.
- Smits-Veldt, M.B., 'Samuel Costers Teeuwis de Boer: "vol soeticheyte van sin en woorden"'. In: *Spektator* 5 (1975-1976), p. 668-711.
- Smits-Veldt, M.B., *Samuel Coster, ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*. Groningen 1986.
- Smits-Veldt, M.B. en H. Luijten, 'Nederlandse pastorale poëzie in de 17de eeuw. Verliefte en wijze herders'. In: P. van den Brink, *Het gedroomde land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw*. Zwolle 1993, p. 58-75.
- Smolinsky, Heribert, 'Dialog und kontroverstheologische Flugschriften in der Reformationszeit'. In: Bodo Guthmüller en Wolfgang G. Müller (red.), *Dialog und Gesprächskultur in der Renaissance*. Wiesbaden 2004.
- Sneller, A. Agnes, 'Jacob Cats' *Toneel van de mannelicke achtbaerheyte* (1622)'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens, M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijd-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550). Aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 103-109.
- Snyder, Jon R., *Writing the Scene of Speaking. Theories of Dialogue in the Late Italian Renaissance*. Stanford 1989.
- Someren, J. F. van, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijke gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandse bibliotheken*. Utrecht 1915-1922. 2 dln.
- Spies, M., "'Op de questye...": over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 83 (1990), p. 139-150.
- Spies, M., 'From disputation to argumentation: the French morality play in the sixteenth century'. In: *Rhetorica* 10 (1992), p. 261-271.
- Spies, Marijke, *Rhetoric, Rhetoricians and Poets. Studies in Renaissance Poetry and Poetics*. Ed. Henk Duits en Ton van Strien. Amsterdam 1999.
- Spies, M., 'Variaties op een nachtegaal'. In: L. Korthals Altes en D. Schram (red.), *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Assen 2000, p. 59-70.
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie*. Leiden 1997.

- Stipriaan, R. van, 'Vrouwenzaken als motief en thema. Over de bruikbaarheid van zeventiende-eeuws komisch toneel als sociaal document'. In: *Nieuwe Taalgids* 87 (1994), p. 385-400.
- Stipriaan, R. van, *Boccaccio's novellen in de kluchtliteratuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam 1996.
- Stipriaan, René van, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)*. Amsterdam 2002.
- Stronks, Els, 'Een gereformeerd predikant als toneelschrijver. Franciscus Ridderus' *Tafel des Heeren* (1660-1666)'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens, M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550). Aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 207-212.
- Sturkenboom, Dorothée, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum 1998.
- Swart, K. W., 'The Black Legend during the Eighty Years War'. In: J.S. Bromley, E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands V. Some political mythologies*. Den Haag 1975, p. 36-57.
- Swart, K.W., *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*. Ed. R.P. Fagel, M.E.H.N. Mout en H.F.K. van Nierop. Den Haag 1994.
- Tacitus, *Dialogus. Agricola. Germania*. Ed. M. Hutton. London, New York 1920. The Loeb Classical Library 35.
- Tacitus, P. Cornelius, *Germania. Bericht über Germanien*. Ed. Josef Lindauer. München 1975.
- Tenten, M.V.T., 'Van Nederkwartier tot provincie. De algemene geschiedenis van Gelderland van 1578 tot heden'. In: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (red.), *Gebre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gebre*. Geldern 2001, p. 95-98.
- Tiele, P. A., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Eerste afdeeling verzameling van Fredrik Muller te Amsterdam. Naar tijdsorde gerangschikt en beschreven*. Amsterdam 1858-1861, 3 dln.
- Tol, M. van der, 'Wat ging er om in 'Het Koffy-huis der Nieuwgierigen'? Vergeten periodiek (1744-1746) werpt nieuw licht op het achttiende-eeuwse koffiehuis.' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 16 (1993), p. 85-96.
- Troost, Wout, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie*. Hilversum 2001.
- Twee XVIe eeuwse dialogen. Te weten: Eenen poetschen dialogus genaempt Calvinus door Gielis Coppens van Utopia en een Tsamenspraecke tusschen den Herder en Tschaeppen over het auteurschap van den Bien-corff door pastoor Jan Coens*. Ed. Toussaint van Boelaere. Antwerpen 1945.
- Uhrig, Kurt, 'Der Bauer in der Publizistik der Reformation bis zum Ausgang des Bauernkrieges'. In: *Archiv für Reformationsgeschichte. Texte und Untersuchungen* 33 (1936), p. 70-125, 165-225.
- Unie van Utrecht: *Verhandelinghe vande Unie, eewich Verbont ende eendracht. Tusschen die Landen, Provincien, Steden ende Leden van dien hier nae benoempt binnen de Stadt Utrecht ghesloten, ende ghepubliceert vanden Stadt Huyse den 29. Januarij, Anno M.D L.xxix. Ghedruct t' Utrecht, By de Weduwe van Coenraet Hendricksz: Wonende inden gulden Engel by die Gaert-Brugghe*. Ed. P. Jobse. Vleuten 1979.
- Usher Chrisman, Miriam, *Conflicting Visions of Reform. German Lay Propaganda Pamphlets, 1519-1530*. New Jersey 1996.
- Vaeck, M. van, *Adriaen van de Vennes "Tafereel van de Belacchende Werelt"* (Den Haag, 1635). Gent 1994. 3 dln.
- Vaeck, M. van, "'Den noodt van Vlaendren wordt in den hemel (...) vertoont". Petronella Keyzers' toneeldialogen gespeeld op de 'Hemel-waghen' tijdens 'de H. Bloedt-feeste der stede van Brugghe' (1641-1644)'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens, M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550). Aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 149-155.
- Vandenbroeck, P., *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*. Antwerpen 1987.
- Veen, P.A.F. van, N. van der Sijs, *Het etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Utrecht, Antwerpen 1997.
- Veenman, René, 'Het dodengesprek in Nederland'. In: *De achttiende eeuw* 29 (1997), p. 35-60.

- Veld, Simone, 'In de clinch over de vrouwelijke (on)deugd. Een pamflettenstrijd in de zeventiende eeuw'. In: *Literatuur* 2 (1998), p. 103-109.
- Velema, W.R.E., 'God, de deugd en de oude constitutie. Politieke talen in de eerste helft van de achttiende eeuw'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987), p. 476-497.
- Verboom, W., *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*. Amsterdam 1986.
- Verduyn, W.D., *Emanuel van Meteren. Bijdragen tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*. 's-Gravenhage 1926.
- Verkruisje, P.J., 'Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venter van "allerhande vuyle en schandaleuse Boeckjens". De verspreiding van populaire literatuur'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 292-297.
- Verkruisje, Piet, 'pamflet-1, vliegende bladen of vlugschrift', 'pamflet-2, libel, paskwil, schimp-schrift, schotschrift of smaadschrift'. In: *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* (2002), DBNL [oktober 2007]: 'pamflet-1' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_017.htm#P011> en 'pamflet-2' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/lexicon_017.htm#P012>.
- Verkruisje, Piet, "'Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtzaamheit". Boekwetenschap en pamfletliteratuur'. In: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, p. 31-43.
- Visser, Piet, 'Isaak Tirion (1705-1765), Amsterdams uitgever en promotor van de Nederlandse Verlichting - een verkenning'. In: Jos Biermans, Lisa Kuitert en Piet Verkruisje (red.), *Boek en letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam 2004, p. 467-493.
- Voogd, N.J.J. de, *De Doelistenbeweging te Amsterdam in 1748*. Utrecht 1914.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *De motiveering van onze Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*. Utrecht 1933.
- Vrieler, Joost, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*. Hilversum 2007.
- Vries, Jan de, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839*. Utrecht 1981.
- Walther, H., *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters*. München 1920.
- Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten*. Ed. Marijke Meijer Drees en Els Stronks. Amsterdam 2002.
- Weekhout, Ingrid, *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag 1998.
- Wessels, L.H.M., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historio- grafische studie*. Den Haag z.j.
- Wijnne, J.A., *De geschillen over de afanking van 't krijgsvolk in de Vereenigde Nederlanden in de jaren 1649 en 1650 en de handelingen van prins Willem II, toegelicht met behulp van ongedrukte stukken uit het Huis-archief van Z. M. den Koning*. Utrecht 1885.
- Wijsenbeek, T., 'Ernst en luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek'. In: P. Reinders en T. Wijsenbeek (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen 1994, p. 35-54.
- Wilson, K.J., *Incomplete fictions. The Formation of English Renaissance Dialogue*. Washington D.C. 1985.
- Winkler, J., *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. 's-Gravenhage 1874. 2 dln.
- Winn, Colette, H., 'Prologue'. In: Colette H. Winn (red.), *The Dialogue in Early Modern France, 1547-1630. Art and Argument*. Washington D.C. 1993, p. 1-3.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage, Leiden 1882-1998. Te raadplegen op: <[http://:www.wnt.inl.nl](http://www.wnt.inl.nl)>.

- Worp, J.A., *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772*. Amsterdam 1920.
- Wulp, J. K. van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. Amsterdam 1866-1868. 3dln.
- Yandell, Cathy, 'The Dialogic Delusion: Jacques Tahureau's *Dialogues* and the Rhetoric of Closure'. In: Colette H. Winn (red.), *The Dialogue in Early Modern France, 1547-1630. Art and Argument*. Washington, D.C., 1993, p. 158-189.
- Zeeusche Nachtegael en bijgevoegd A. van de Venne Tafereel van Sinne-Mal*. Ed. P.J. Meertens en P.J. Verkruisje. Middelburg 1982.
- Zijlmans, Jori, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*. Den Haag 1999.
- Zijlstra, W.C., *Den Zeusen Beesem. Catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakaten en ordonmanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse Bibliotheek*. Middelburg 1994. 3 dln.

Summary

Glib tongues, sharp pens

Literary discussion culture in Dutch *praatjes* pamphlets (circa 1600-1750)

In the seventeenth and eighteenth century, a remarkable type of pamphlet called *praatje* (small-talk) appeared which is characteristic for the early modern Dutch discussion culture. These pamphlets contain apparently realistic conversations between all kinds of speakers like merchants, innkeepers, soldiers, bargemen, peasants and people from various towns and provinces. The setting of these discussions is also recognizable; they are set for instance on a barge (*schuitpraatje*), in the pub (*kroegpraatje*), or on the street between neighbours (*buurpraatje*). As such the titles of these pamphlets were very informative, they refer to the location, the speakers or the topic.

Praatjes were used as a platform for news and debate. Persuasion plays an important role in these pamphlets; the reader is usually influenced and even 'pushed' towards a certain view on current events. This research focuses on the question of how this is done: by means of which dialogue techniques are the points of view in *praatjes* from the period 1600-1750 presented? In other words: how and in which direction is the reader guided?

The collection of pamphlets of the Royal Library (Koninklijke Bibliotheek) in The Hague (Den Haag), catalogued by W.P.C. Knuttel, serves as a source for the *praatjes* in this book. To focus more on persuasive and less on historical context, I have analysed pamphlets with a similar theme. For this purpose, I selected several periods of political unrest. My research corpus comprises 41 pamphlets from the years 1607-1609, 1618-1619, 1646-1648, 1650, 1672 and 1747-1748.

In the period 1607-1609 the peace negotiations with Spain are the topic of conversation in many pamphlets. It is in this time that the first *praatjes* appear (1608). From that time onwards, the term '*praatje*' is to be found in pamphlet titles on a regular basis. In 1618-1619, the dominant topics of these *praatjes* are the domestic political-religious tensions and in 1646-1648 the peace with Spain is once again the topic of discussion. These three periods with the earliest *praatjes*, are discussed in chapter 1. The use of *praatjes* reached its peak from the middle of the seventeenth century up to and including 1672. The attack on Amsterdam by stadholder Willem II and the related question of who was in power in the Republic are the topic of the *praatjes* from 1650; these are discussed in chapter 2. The 'Year of Disaster' 1672 in which war, civil uprising and governmental reform give cause for a rise in the number of pamphlets, will be discussed in chapter 3.

In 1747-1748, domestic tensions escalate again because of war and the question of who should ideally have authority, both on a national and a city level, is once again at the forefront; the *praatjes* from that period are the subject of chapter 4. In this chapter, I will also discuss the 75 years between 1672 and 1747 in which markedly less *praatjes* appear than before.

Based on tactics of persuasion I have distinguished three different types of *praatjes*. I call the first type *genuanceerde mobilisatie* (nuanced mobilisation). These *praatjes* are distinguished by a certain level of discussion with a difference of opinion between the speakers. Although it is most often quite clear which point of view is the 'right' one, alternative points of view get attention as well. The conversations often result in consensus: opponents let themselves be convinced or the participants in the conversation guide the conversation to a different topic on which they can agree. Occasionally, the difference of opinion is not explicitly resolved, but even then, there is no doubt as to what the main opinion is. *Praatjes* of this type aim to mobilise readers: they contain direct stimulations for a specific audience (for example: the government or fellow townsmen) in order for them to take a certain action or change their attitude. Such appeals are almost always accompanied by an appeal for unity and obedience to God and the government. Interestingly, the type of nuanced mobilisation is most popular between 1650 and 1672; after 1672, the number of pamphlets of this type decreases gradually. In 1747-1748, this type no longer occurs.

The second type of texts can be characterised by the term *gesloten informatie* (closed information). These *praatjes* are much more 'closed', in the sense that there are no alternative viewpoints. There is a didactic relationship between the speakers: one main speaker teaches the other(s) about his view on current events; the 'truth' is therefore known from the start. The questions and small objections of the participants in the conversation only serve as an onset for further elaboration by the main speaker. Typical of this type of text is that it is a goal-oriented and rather rational form of propaganda. In the period 1747-1748, some of the conversations of this type are more descriptive than persuasive.

I have named the third group of *praatjes* *gesloten kritiek* (closed criticism). In conversations of this type, people, groups or publications are denounced, often by using arguments *ad hominem*. Typically, these pamphlets are aimed against people in high positions and are meant to impugn their honour. Criticism is the main goal of these pamphlets although one could argue that entertainment comes a close second, since scandalous gossip, sensational anecdotes and irony play an important role. In general, the speakers are of one mind in their criticism and to the largest extent they are equals. Occasionally there is a teacher/apprentice relationship and sometimes there is a slight nuance, but an alternative point of view is lacking; the object of criticism is not present during the conversation. This type of *praatje* occurs during the entire period, but mainly in 1608-1648 and 1747-1748.

The pamphlets of this third type have a higher entertainment value than those of the other two types, due to the mockery in these pamphlets and their farcical form. Many of the pamphlets rhyme and have other farcical elements as well, such as popular characters that speak dialect – oftentimes peasants – and that are not averse to a little self-mockery. In several cases, the amusement takes an even more prominent role if the publication is realised after the subject was already punished for his deeds.

Not all texts from my corpus are ‘pure’ examples of these three types: there are also pamphlets in which elements of the three types are combined and sporadically there is a pamphlet that does not fit this typology.

The functions mobilisation, information and criticism of the typology are to a lesser or bigger extent combined with the two functions evoking emotion and amusing. The pamphlets from 1672 are especially amusing; there is plenty of attention for and variation in staging, prose is interrupted or encompassed by poetry and there is more humour present than previously. Form becomes at least as important as content. This trend corresponds with the general rise of amusement in literature in the third quarter of the seventeenth century and is also related to the large amount of pamphlets on offer: in order to win the battle for the buyer, the allure of a pamphlet would have to increase.

In short, the following development takes place: from criticism (1608-1648) to mobilisation (1650, 1672) to criticism combined with information (1747-1748). Generally speaking, the conversations develop from closed (1608-1648) to more openness and difference of opinion (1650, 1672) and back to closed again (1747-1748). It can be concluded that the quantitative prime of *praatjes* in the third quarter of the seventeenth century goes hand in hand with an increase in directness and openness in dialogue.

This increase of differences of opinion and nuances in 1650 and 1672 does, however, not mean that the freer Ciceronian form of discussion between friends with an equal consideration for all points of view and arguments dominated in the Republic as Frijhoff en Spies state in 1650. *Bevochten eendracht*. The *praatjes* from 1650 are goal-oriented political-rhetorical arguments that come closer to the Platonic educational conversation with a dominant main speaker convincingly explaining his point of view. That the *praatjes* still have a relatively open character, is due to the fact that there is some room for differences of opinion even within this stricter model. The different points of view do not get equal attention, however, and in the end agreement is reached on the main view. In 1672, one speaker often has the upper hand as well, but there is an inclination towards a somewhat freer form of discussion, by introducing multiple main speakers, for instance, or because of the fact that the other speakers do not let themselves be persuaded. The freedom in speech is also apparent from the increase in amusement: there is more unbridled humour, mockery and gloating between civilians.

It is possible that social-political developments influenced the developments in

the *praatjes*. The popularity and relative openness and directness of the *praatjes* coincides with a period in which discussion, consult and the exchange of opinions is considered to be of great importance in the decision-making process on all areas of life and culture and especially politics. After 1672, the political structure becomes more hierarchical under the influence of the new stadholder Willem III and ideals begin to change as well. The goal becomes a civilised and above all, harmonious society with virtuous and socially responsible civilians. The public debate that suits these goals best is one aimed at moderation, concord and general education.

It appears that these developments can be recognised in *praatjes*. After 1672, the number of *praatjes* decreases and the texts from the 1747-1748 period show, unlike those from 1650 and 1672, no differences of opinion, but unity. In the conversations between reasonable civilians, there is no longer room for sharp discussion, nor for recalcitrant opinions and mockery; the harmonious model is preferred. It is striking that it is exactly in this period that farcical, rhyming *praatjes* are especially popular. Low-ranking civilians and especially peasants are employed to criticise the world of the governmental elite in a humorous fashion. That way the slander and gossip are less offensive; after all, mockery and unsubtle statements are what they are known for in farcical texts. In conversations between reasonable civilians, however, *praatjes* suggest that radicalism and mockery are more unwanted and inappropriate than around 1672.

The three types of *praatjes* differ from each other in function and openness, but also have a number of persuasive and literary techniques in common. The general build-up of texts comprises a beginning, a middle part and an end. The beginning and end contain a sketch of the situation; the middle part is reserved for the argumentation. In pamphlets of the nuanced mobilisation (1) and closed information (2) type, this part often has the structure of a classic rhetorical argument from the deliberative or judicial genre. The build-up of pamphlets of the third type (closed criticism) is largely determined by elements from the censuring ceremonial genre. The rhetorical scheme is occasionally strictly adhered to and occasionally applied in a freer form.

The title, beginning and, if present, also the preface, have one or more public oriented functions of the traditional rhetorical *exordium*: make the audience feel favourable, inquisitive and attentive. In general, the beginning is not overly long and has two set elements: a meeting and a question that introduces the topic of conversation, often a request for news. The end sometimes consists of a goal-oriented, mobilising closing monologue, sometimes of a lively sketch of the farewell, possibly with agreements on the follow-up and the arrangement of printing the conversation. The end is almost always heralded by a remark about the time: it has passed quickly, it has become late and the speakers have other engagements. Discussions on a barge (*schuitpraatjes*) always end with the arrival of

the barge. Occasionally there is a closure with a repetition of the essence of the argument.

Argumentation with commonplaces (*loci communes*) is popular in *praatjes* pamphlets. They serve to strengthen issues and bring them closer to the reader by connecting with their daily experience and by appealing to their common sense. Commonplaces that are often used are proverbs, analogies based on the classical, biblical and contemporary history, comparisons based on everyday life, various examples (*exempla*), judicial phrases and statements by authorities. The use of various traditional historical and literary motives, such as the old stereotype of the Spanish enemy (the Black Legend), the myth of the innocent king, deceived by his advisors, the complaint by a farmer and the metaphor *Schip van Staat* (Ship of State) fits in with this. Besides that, standard arguments are used in order to appeal to the emotions or in order to praise or discredit people; fallacies are used as well. Other means of evidence are rumour, anecdotes and various documents, quite often pamphlets. The dominant stylistic device is *amplificatio*: strengthening, discussing in great detail and enlarging. This is not only achieved by the employment of commonplaces, but also by various figures of speech that play on people's emotions.

The *praatjes* of the entire period follow the conventions of other genres. The argumentative structure is comparable with that of treatises and *praatjes* are, essentially, related to drama. This last kinship is emphasised every now and then by extra dramatic elements, such as a list of speakers beforehand, an opening monologue, reported act, the physical portrayal of passions, a messenger story and farcical elements such as rhyme, dialect and stereotypical peasants. During the period the dramatic element increases. The fact that rhyme becomes just as common for *praatjes* as prose after 1672 may be indicative of the move towards farcical literature, which manifests itself most clearly in the 1747-1748 period. In 1747-1748, there are also similarities with spectator literature and one pamphlet is even continued in a spectator.

An important strategy of convincing in *praatjes* is the introduction of speakers that suit the point of view they put forward. They are stereotyped according to the requirements of *decorum*, the appropriateness: their role fits their type. Even if speakers join the conversing people later or leave early, this supports the central view. Two to four speakers per conversation is the standard.

In the entire period there is a wide range of speakers, classified according to their social standing or occupation, geographical origin, mutual relation (neighbours, friends) or with common names, optionally combined with a telling last name (speaking name). The roles of the speakers vary from teacher to student, from main speaker to stooge and from servant to opponent. Sometimes, a figure that does not need to be taken too seriously is introduced. These figures utter bold and over-simplified statements and provide a comical effect. Aside from that, there are many set secondary characters, such as the skipper on the barge or the innkeeper in the pub.

In every period, there is a preference for a certain type of speakers: in the 1608-1648 period, the discussion on war and peace and the domestic disputes is held broadly by speakers from all social milieus. In 1650, when the future of the Union and the attack on the town of Amsterdam form the topic, the counties, led by Holland, and a number of people from Amsterdam get their say, whilst in 1672 there are no names of provinces. In this period it is more common to introduce townspeople classified according to profession, town, social position or common name. This can be explained by the chaotic progress of the war and the civil uprising. In 1672 remarkably many typical speaking names occur, possibly with the goals of appeal and variation in mind. In 1747-1748 the participants in the conversation are partially enlightened civilians, but above all, peasants are speaking up.

These *praatjes* with peasants seem to be a subgenre in themselves. Both in 1747-1748 and 1608-1648 they are almost always of the closed criticism type (3) and occasionally of the closed information type (2). These peasants do not describe their daily lives, but hold up a mirror to townspeople's faces by addressing their behaviour and wrongs in the higher circles. The texts are rhyming and the peasants are characterised as stereotypical peasants: they attend fairs, drink, smoke and are not overly clever and/or they have physical defects which may or may not have been caused by drunkenness. They mostly speak dialect. This is a case of reversal: the lack of self-control of the town's government resembles the stereotypical behaviour of peasants. In 1650 and 1672 this type of peasant's talk does not occur.

There are hardly any female speakers in *praatjes* and if they do appear, they are inferior to their male counterparts. This reflects the general trend in conversation pamphlets from the seventeenth and first half of the eighteenth century in which mainly men gathered in public locations in order to discuss politics. They therefore give the impression that a public debate is dominated by men.

Harmony, friendly intercourse and reasonableness between the participants in the conversation are a prerequisite for a successful conversation during the entire period. Fights are prevented, discord is preferably solved, rash troublemakers are reprimanded and antitheses are kept within bounds. An important goal of many *praatjes* seems therefore, to stimulate unity in society, but of course, everyone should support the 'right' opinion together.

The recognisable, credible locations of conversations, such as gates, streets, squares, pubs and barges strengthen the apparent reality and also give the contents the suggestion of truthfulness. The locations are often urban and open to the public, but the privacy indoors is also explored, especially if the topic is controversial. The countryside rarely forms the setting. In highly goal-oriented, argumentative pamphlets the location is, in general, not specified; adding frills to the conversation will distract too much from the message.

Mutual interaction with other texts, mainly pamphlets, is especially typical of *praatjes*: citations occur quite often as well as comments, pro and against previous

points of view. In 1650, the *Hollants praatjen* even causes a snowball effect with many reactions, reprints and follow-ups. From 1650 onwards and especially in 1747-1748, advertisements for follow-ups or related texts regularly appear. In a number of cases, the government reacts as well by decreeing a ban. The exchange of pamphlets between friends and reading them and commenting on them together is presented as the normal course of action, for education and enjoyment.

The *praatjes* are almost always anonymously distributed. In the few cases in which the writer and printer are known or the origin could be speculated about, the data indicate a not too large, active group of fairly well to do producers.

Occasionally, *praatjes* are aimed explicitly at simple civilians. Complicated texts are sometimes explained to lower ranking civilians and a number of *praatjes* are more appealing and accessible versions of quite scholarly treatises. The especially audience-oriented pamphlets from 1672 also appeal to the 'common man'. But even for these pamphlets the readers would still have to be quite informed, because a basic knowledge of politics, history, rhetoric and literary techniques are required in order to fully appreciate the texts. Lower class civilians and peasants would most likely have been able to understand the simpler pamphlets, but the public would for the larger part at least have been middleclass.

Although *praatjes* are part of a polyphonic debate, an open assessment of all different points of view in the conversations is lacking. Three dialogue models and various rhetorical and literary means are employed in order to present a certain view on current events as convincingly as possible. The truth is not only imitated and reflected for this purpose, it is also manipulated and idealised. Opponents have to be convinced and people from the own circle are offered the right arguments. This way, the reader is taken by the hand through a labyrinth of voices and ideas and pointed in the right direction.

Register

Dit register bevat namen van personen (de namen van de sprekers in de praatjespamfletten zijn niet opgenomen), plaatsnamen en titels van pamfletten (met het jaartal en, indien van toepassing, de vermelding van het catalogusnummer van het gebruikte pamflet). De inhoudsopgave, het voorwoord, de bijlage, de bibliografie en de summary zijn niet bij het register betrokken.

- Aa, van der (Rotterdams regent) 197
Aan de WelEdele Groot Achtbare Heeren Burgemeesters (1748, Kn. 17987) 338
Aenmerkinghe op de tegenwoordige Steertsterre (1619, Kn. 3003) 19
Aanmerkingen op de Redenvoeringe (1748, Kn. 17992) 317
Aanmerkingen op de soogenaamde drie Articulen (1748, Petit 6456) 315, 316, 317
Aanmerkingen Over den tegenwoordigen toestand (1742, Kn. 17218) 19
Aanspraak Gedaan op den Cloveniers Doelen (1748, Kn. 17991) 315, 316, 347
Abélard, Pierre 28
Absolon(/m) (zoon van koning David, O.T.) 208, 246
Achitoph(/fel) (raadshoer van koning David, O.T.) 182, 246
Aenhchtsel Aen 't Boeckken of tsamenspreekinghe (1602, Kn. 1184) 36
Aerssens (François van Aerssen) 49, 77, 78, 80
Aerssen, Cornelis, heer van Sommelsdijk 106, 130, 134, 148, 179
Afgedanchte Soldaten-Praet (1678, Kn. 11622) 26, 260, 262
Aitzema, Lieuwe van 106, 107, 108, 109, 134, 135, 163, 178
Aken 277
Alençon zie Anjou
Alewijn, Abraham 293
Alphen, G. van 33, 338
Alphen aan de Rijn 200
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 144, 145, 146, 152, 214, 344
Amstelveen 107
Amsterdam 6, 20, 49, 51, 54, 71, 86, 99 en vervolgens *passim*
Amsterdams Buer-Praetje (1650, Kn. 6868) 20, 100, 101, 111, 166-170, 175, 176, 177, 323, 326, 328, 334, 339, 342
Amsterdams Dam-Praetje (1649, Kn. 6477) 100, 224
Amsterdams Iournael (1650, Kn. 6704) 106, 107, 111, 126-127
Amsterdams Iournael (1650, Kn. 6706, vermeerderde druk) 106, 111, 127-128
Amsterdams Tafel-Praetje (1649, Kn. 6479) 100, 301
Amsterdams Vuur-Praetje (1649, Kn. 6478) 96, 100, 301
Anjou, François, hertog van 58, 117, 118, 122, 124, 131, 143, 145
Antwerpen 19, 36, 59, 91, 96, 100, 101, 103, 112, 117, 119, 121, 140, 150, 151, 152, 161-165, 195, 346
Antwoordt Op 't Munsters Praetie (1646, Kn. 5296) 77, 90, 94, 95, 100
Apologia. Een Christelijcke ende billijcke verantwoordinge (1580, Kn. 548a) 32, 35, 325
Aristoteles 46, 55, 61, 64, 286, 287, 289, 291, 292
Arlington, Henry Bennet van 194
Arnhem 133, 134
Articulen, geslooten ende geacordeert (1650, Kn. 6713) 105, 111
Aubailly, J.C. 28
Augustinus 28
Aula dialogus (1539, Kn. 78) 32
Avont-praetjen (1612, Kn. 2016) 20
Axters, S. 28
Baardt, Petrus 135
Baetens, R. 164
Bakhtin, M.M. 40
Bakker, P. 42
Bakker van Woerden, Jan de 35
Becker, B. 31
Bempden, Gillis van den 272, 281
Bentinck, Willem 274, 275, 278, 280, 315, 345
Berendrecht, P. 28, 30
Berg, W. van den 217
Bergen op Zoom 276, 282, 297
Bericht van de Heer Raedt-Persionnaris (1672, Kn. 10166) 195
Beverningh, Hiëronymus van 236, 237
Bicker, Andries 102, 105, 107, 173
Bicker, Cornelis 106, 125, 173
Bicker Raye, Jacob 272, 291
Bickers, de (regentenfamilie) 100, 102, 108, 109, 116, 117, 122, 125, 126, 135, 143, 144, 157-159, 166, 170, 171, 173-176
Bickerse Berorten (1650, Kn. 6843) 111, 142-144, 156, 160, 164, 171, 176
Bikkers Grillen (1650, Kn. 6811) 111, 159
Bikkers Val, Kruyst Hem (1650, Kn. 6815) 111, 159
Bileam (O.T.) 146
Bilyk verzoek der Amstedamsche Burgery (1748, Kn. 18056) 281
Bisschop (Rotterdams regent) 197
Blaak, J. 16, 157, 268, 274
Blok, P.J. 17
Blydschap, Over de Verlossing van Amsterdam (1650, Kn. 6785) 172
Bodegraven 200, 201, 224, 229
Boendale, Jan van 34
Boer, Jan de 157, 268
Boere praetje tusschen Jaap, Aay Louwen en een Waal (ca. 1747) 338
Boere Praetje tusschen Klaas en Gys (1747, Kn. 17703) 226, 275, 297, 299, 303, 304, 311, 320, 332, 336, 338, 342, 345
Boere Praetje, tusschen Kees en Gys (1748, Kn. 17939) 273, 278, 303, 304, 330
Boere Praetje Tusschen Leen, Kees en Jaep (1742, Kn. 17347) 26, 261, 262, 263, 264, 336
Boere Schuit-Praetje (1747, Kn. 17744; zie ook *Boere Schuit-Praetjes*) 266, 276, 281-301, 319, 327, 338, 345
Boere Schuit-Praetjes, de (dl. 1-2; 1747) 47, 268, 281, 283-306, 324, 332, 333, 338, 345
Boeren-litanie Ofte Klachte (1608, Kn. 1395) 19, 203

- Boeren-praat hoe slegt of regt* (1747) 338
Boeren-praetje van Keesje Maet (ca. 1639, Kn. 4638) 229
Boeren-Saamenspraak (1748, Kn. 17987) 338
 Boëthius 28
 Bogendorf Rupprath, C. von 86
 Böhmer, A. 31
 Boon, P.J. 17, 33
 Boone, M. 277
Bootmanspraetgen, zie *Comoedia Vetus*
 Boreel, Johan 172
Borgemeester Bickers Lauweercans (1650, Kn. 6816) 171, 172
 Borgerhoff Mulder, R. 18
 Borstius, Jacobus (predikant) 197, 209, 210, 235, 237
 Borstius, Johannes (boekverkoper) 235
 Bos, J. 99, 342
 Boxhorn, Marcus Zuërius van 159
 Braatbaard, Abraham Chaim 268
 Braet, A.C. 46, 55, 59, 61, 64, 115, 122, 201, 202, 209, 215, 216, 244, 285, 334
 Brakel, Reynerus Bervoyts de 37
Brasyls Schuyt-Praetjen (1649, Kn. 6482) 100
 Breda 123, 129, 138, 270, 275
 Bredero, G.A. 83, 138, 293, 295
 Brederode, Van (Hollandse adellijke familie) 213, 229, 238
 Brederode, Hendrik van 213
 Breuker, P.H. 134, 135, 137
 Briels, J.G.C.A. 60
Bril, Van Den Brabantischen Protest-Maecker (1650, Kn. 6838) 158
Brillerus Sondags-Praetje (1672, Kn. 10490) 182, 196, 221, 235, 242, 246-249, 252, 253, 255, 257, 324, 326, 329, 331, 335, 343
 Brugge 117, 119
 Bruin, G. de 15, 16, 213
 Brummel, L. 118
 Brussel 91, 95, 96, 101, 140, 151, 163, 164, 165, 351
Brusselsche Reyse Derde Sas (1646, Kn. 5308) 90, 91, 95, 96
 Brutus, L.I. 316
 Buat, Henri 187, 194
Buer-Praetje Tusschen drie Amsterdammers (1650, Kn. 6822) 100, 111, 166, 170-175, 177, 326, 328, 330, 339, 342-345
 Buijnsters, P.J. 305, 307, 313, 314
 Burke, P. 28, 29, 40, 43, 348
 Burmania, Epo Sjuk van 264
Buyr-praetje, Tusschen Ian Buyr, ende Dirck Buyr (1647, Kn. 5372) 49, 82, 83
Buyr-praetjen: Ofte Tsamensprekinge ende Discours (1608, Kn. 1525) 20, 49, 50, 51, 77-80, 81, 97, 98, 325, 327, 333, 334, 340-343
 Caiphas (Kajafas, joodse hogepriester, N.T.) 209, 210
 Campbell, F.M.K. 40
 Camps, R.L.M.M. 17, 33
 Capellen, Alexander van der, heer van Aartsbergen 130, 134
 Carlos II, koning van Spanje (1665-1700) 185, 269
 Carrier, H. 16, 17, 20, 21, 41, 338
 Castelvetro, Lodovico 19, 29
 Castiglione, Baldassare 29
Catechismus oft Die somme der christelijcker onderwijsinghen (1558, Van der Wulp 89) 33
 Cats, Jacob 26, 106, 178, 265, 348
 Cicero, M.T. 12, 27, 28, 30, 38-40, 218, 219, 221, 222, 330
 Chatham 188
 Claesz., Simon 138
Clare Af-beeldinghe (1623) 86
Clare Verthooringhe (1623, Kn. 3456) 86
 Clark, S. 16, 17, 21, 45, 334
 Claudianus, C. 251
 Clevesteyn, Van (adviseur Willem III) 237
 Coigneau, D. 18, 36, 37
 Colbert, Jean Baptiste 185
Comoedia Vetus (1612, Kn. 2018) 25, 244
 Concini, Concino 15
Consideratien en Circumstantien (1672, Kn. 10186) 196
Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant (1672, Kn. 10008) 182, 245, 246, 254, 352
 Constanz (Concilie van) 57
 Coolhaes, Caspar Jansz. 32, 35-37, 325
 Coornhert, Dirck Volckertsz. 26, 30-32, 37, 232, 325
Copia, van de Articulen (1748, Kn. 17965) 279
Copia-Requeste (1748, Kn. 17979) 279
Copie. (L.S.) Aen Zyne Doortuchtige Hoogheit (1748, Kn. 17998) 281
 Cour, Johanna de la 83
 Cox, V. 13, 18, 19, 28, 39, 40, 45, 331
 Cromwell, Oliver 103, 186
 Cuilenburg, J.J. van 42
 Cumberland, Willem Augustus, hertog van 276
 Curione, Celio Secondo 36
 Curtius, E.K. 349
D' Arminiaensche uytvaart (1619, Kn. 2941) 49, 82, 84-86, 97, 98, 262, 324, 325, 327, 335, 338, 342
d' Ontstelde Amsterdammer (1650, Kn. 6848) 19
d' Oranje Vlagge op den Haegschen Tooren (1672, Kn. 10623) 241
 Daele, R. van 164
Dam-Praetje (1672, Kn. 10567; zie ook *Dam-Praetjes*) 182, 242, 244, 250, 253, 255, 257, 326, 329, 339
Dam-Praetjes, de (dl. 1-2; 1672) 191, 197, 250, 323, 331, 337, 340, 343
 David (koning, O.T.) 208, 246
De Drie Neerlantsche Juffers (1672, Kn. 10621) 181, 229, 241, 260
De Haeghse Anatomie (1672, Kn. 10403) 260
De Hollandsche Burgery In Ruste (1672, Kn. 10619) 183, 186, 187, 242-244, 253, 255, 257, 323, 326, 341
De oog-geopende Zeeuw (1654, Kn. 7565) 179
De vroyke Karnemelks Vloot (1748, Kn. 18068) 338
De wonderlyke zamenspraak (1747) 338
De worsteling Jacobs (1672, Kn. 10459) 193
Deductie ofte Verantwoordinge (1650, Kn. 6652) 111, 171
 Dehç, J. 67, 70
 Deken, Aagje 217
 Dekker, R. 277, 286
 Delft 106, 174, 194, 229
Den Boeren-Slach Gheslaghen (1618, Kn. 2698) 49, 82-84, 97, 98, 262, 324, 325, 327, 335, 338, 341
 Den Haag 22, 23, 33, 51-54, 73-75, 78-80, 84, 85, 87, 88, 92, 95, 106-108, 113, 123, 133, 148, 157, 161, 162, 172, 174, 187, 193, 195, 196, 200, 201, 216, 217, 219, 222, 224, 229, 237, 239, 245, 247, 259, 260, 274, 275, 278, 281, 285, 305, 316
Den Hemel op Aarden (1703, Kn. 15056) 260, 261
Den Hemel op Aarden Opgeheldert (1704, Kn. 15294) 261
Den Nederlantschen bye-korf (1608, Kn. 1474) 52, 338, 344
Den Ommegeanck van Amsterdam (1650, Kn. 6773) 111, 138, 171, 172

- Den oprechten Hollandsen Bootgesel* (1666, Kn. 9330) 99, 100, 165
- Den Oranjen Kap* (1672, Kn. 10477) 301
- Den Politiquen Mantel Opgeleucht* (1672, Kn. 10292) 249
- Den Rechten Ommeganck van Amsterdam* (1650, kn. 6781) 171, 173
- Der post Reutter* (1590, Van Someren 432) 34
- Derde Deel Van 't Wacht-Praetje* (1672, Kn. 10566; zie ook *Wacht-Praetjes*) 182, 242, 248, 254, 255, 257, 326, 346
- Deursen, A. Th. Van 189, 190
- Deventer 91, 94, 182, 183, 262
- Dialogus ader [sic] ein gespreche* (1521, Van Someren 237) 34
- Dialogus Een clachte van een Uutlander* (1573, Kn. 217) 32, 36
- Dialogus super iure ducatus ghebrie* (1510, Kn. 5b) 32
- Dieren 134
- Discours na Den Tijd die Loopt* (1647, Kn. 5587) 81
- Dijk, H. van 28
- Dijstelberge, P. 16, 17, 345
- Dillen, van 60, 64
- Dingemans, C.W. 18, 25, 36, 46, 68, 92, 100, 224, 283, 301, 302
- Dirks, J. 135
- Disputacie over den Catechismus van Heydelberg* (1583, Kn. 673) 32
- Dortse en Haagse Woonsdag en Saturdag* (1672, Kn. 10443) 239
- Dover 189
- Dordrecht 50, 74, 87-89, 103, 106, 124, 191, 193-195, 263
- Duccini, H. 17
- Duyst van Voorhout, Johan 106
- Echo 247, 248, 253, 260
- Echo's Antwoord* (1672, Kn. 10359) 260
- Edele Groot Mogende Heeren, [...]* (1672, Kn. 10181) 195, 235
- Een Boeren Samenspraak* (1748, Kn. 18187a) 338
- Een Colloaie oft tsamensprekinghe van twee personagien* (1565, Kn. 135) 32, 35
- Een Dialogue Oft Tsamensprekinghe* (1582, Kn. 588) 32, 37
- Een Dialogus Van Twee Personagien* (1574, Kn. 229) 32, 36
- Een factie oft spel* (1609, Kn. 1622) 19
- Een Liefjelijcke Vrouwen-praet* (1617, Kn. 2400) 49, 301, 302
- Een Nieuw Lied* (1747, Kn. 17704) 311
- Een Referyntje* (1748, Kn. 18133) 306
- Een schoon Dialogus oft tsamen-sprekinghe* (1594, Kn. 915) 32, 36, 37, 38
- Een schoone Vraeghe van eenen Buur* (1565, Kn. 134) 32, 35, 37, 38
- Een suyerlicke ende seer schoone Disputacie* (1525, Kn. 25) 32, 33, 34, 35, 37
- Een Wonderlijcke, dogh ghenoechlijcke T'samen-sprekinghe* (1618, Kn. 2552) 49
- Eenen orlof en een droeffelijck scheyden* (1578, Kn. 357) 32, 36
- Eenen Poeetschen Dialogus* (1580, Kn. 548d) 32, 34, 35, 37, 38
- Eenvoudig Burgerpraetje* (1672, Kn. 10014) 182, 190, 242, 245, 246, 248, 249, 254-257, 302, 326, 329, 342, 347
- Eenvoudig Schuyt-Praetje* (1748, Kn. 18065) 266, 267, 280, 307, 315-317, 319, 320, 323, 327, 332, 336, 341, 343, 345, 347
- Eenvoudig Verhael der gemeene Boots-Gesellen* (1672, Kn. 10300) 96, 181, 244
- Eenvoudige Boere-Praet* (1691, Kn. 13676) 26, 260, 261
- Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (1672, Kn. 10472) 73, 74, 182, 196, 197, 242, 246, 255, 342, 347
- Effen, Justus van 14
- Elf Articulen* (1748, Kn. 17966) 279
- Elias, J.E. 103-109, 272, 277, 281
- Emanuel – Erneste. Dialogue de deus personnages* (1580, Kn. 545) 32
- Emden 35, 220
- Emerson, C. 40
- Enkhuizen 198
- Erasmus, Desiderius 31, 34, 75
- Erbarmelycke t' Samen-Sprake* (1672, Kn. 10364) 260
- Ernst Casimir van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland (1620-1632) en Groningen (1625-1632) 145, 151
- Eveld, Johannes 266, 267, 345
- Extract Eens Briefs uyt Vlissingen* (1650) zie *Roef-Praetje*
- Extract uijt de Heeren Feenster Almanach* (1651, Kn. 7008) 135
- Extract uyt het Register der Resolutien* (1747, Kn. 17572) 310
- Extract Uyt de Politique Conferentien* (1690, Kn. 13488) 19
- Fabricius, G.L. 316
- Fagel, Caspar 189, 191
- Feith, Rijnvis 217
- Fishman, J.S. 203, 204
- Flamend, J. 40
- Fleurkens, A.C.G. 26, 30, 31
- Fonteyne, Claude 135
- Francq van Berkhey, J. le 71, 72
- Fransis, W. 18
- Fransch Praetie* (1646, Kn. 5297) 77, 90, 94, 100
- Frédéricque, P. 17, 35, 37
- Frederik Hendrik van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Gelderland (1625-1647), Groningen, Drenthe (1640-1647) 102, 103, 106, 112, 210
- Frijhoff, W. 11-15, 26, 27, 45, 46, 60, 64, 70, 72, 90, 99, 102, 120, 124, 133, 136, 156, 178, 197, 272, 302, 329, 330, 347, 349
- Fruin, R. 109
- Fuchs, J.M. 70, 74
- Geelvinck, Jan Cornelisz. 109
- Geeraerts, D. 30, 31, 34, 35, 40, 324
- Gelderblom, A.J. 27, 31, 37
- Gemert, E.M.P. van 239, 301
- Generaliteits ses en twintigste Loterye* (1747, Kn. 17809) 283
- Gent, Johan van 192, 205
- Gerritsen, W.P. 28
- Gesprich* (1584, Van Someren 344) 34
- Geurts, P.A.M. 17, 57, 130
- Geyl, P. 190, 193, 196-198, 201, 206, 219, 221, 232, 235, 239, 240, 265, 271, 274, 277, 281, 287
- Gilman, D. 29, 39, 40
- Gimnig, Henrik van 278, 280
- Giraldo, O. 17
- Gnapheus, G. (Willem Claesz. de Volder) 35
- Godard, A. 13, 16, 18, 19, 28, 29, 39, 45
- Goejanverwellesluis 191

- Goethals, Johannes 148
 Goff, J. le 28, 30
 Goosen, L. 246
 Goris, J.A. 164, 165
 Gorkum 191
 Gorp, H. van 295, 306
 Gouda 191, 192, 195
 Graaf, R. de 42
 Graeff, Jacob van der 192
 Graeff van Zuidpolsbroek, Cornelis de 108, 109
 Grijzenhout, F. 292
 Groenhuis, G. 131
 Groenvel, S. 60, 64, 101-110, 120, 130, 133, 134, 135, 178
 Groningen (stad) 260, 304
 Groot, Hugo de (Grotius) 120, 121, 159, 195
 Groot, Pieter de 192-195, 197, 205, 222, 236, 239, 246
 Groot, J.H. de 292, 293
 Groote, H.L.V.de 164
 Grootes, E.K. 188
 Gregorius de Grote 28
 Grosse, M. 28, 29
 Gruys, J.A. 99
 Guellouz, S. 18, 19, 28, 39, 40, 44
 Guern, M. le 39, 40
Guilhartige vertelling (1748, Kn. 18063) 338
 Guthmüller, B. 29
- Haagsch Winkel-Praetje* (1651, Kn. 7039) 99, 156
 Haarlem 71, 75, 100, 106, 189, 195, 239, 260, 266, 277, 278, 281, 315, 316
 Haasse, H. S. 274
 Haecht, Willem van 36, 37
Haerlems Schuyt-praetjen (1649, Kn. 6480) 75, 100
 Hamburg 106, 125
 Harline, C.E. 14-19, 21, 52-54, 68, 69, 90, 301, 302, 347
 Harlingen 260, 261
 Haven, K. van der 296
 Heereboord, Adriaan 83
 Heersink, W. 268, 282
 Heijting, W. 31
 Heimen-Von Borries, U. 133
 Heitsch, D. 29
Heldre Daegheraedt (1650, Kn. 6760) 111, 171
Het Amsterdamsche; Straadt-Praetje (1748, Kn. 18025a) 266
Het Geding ofte Proces Der Geesten (1672, Kn. 10400) 260
Het Gedrag van de Regenten (1747, Kn. 17755) 282
Het groot Munster (1646, Kn. 5327) 90
Het Rechte Derde Deel Van 't Hollands Praetje (1650, Kn. 6842) 99, 100, 101, 102, 111, 130, 134, 140-142, 147-149, 151, 152, 154-158, 160, 161, 163, 166, 175, 177, 326, 328, 345, 346
Het Rechte tweede deel van den Oprechten Hollandsche Bootsgezelschap (1667, Kn. 9453) 100
Het Rechte Tweede Deel Van 't Hollands Praetje (1650, Kn. 6839) 99, 100, 101, 111, 140, 144, 145-157, 160-163, 175, 177, 326, 328, 341, 344, 345
Het Swarte Pot-loot (1650, Kn. 6807) 111, 143, 157, 159, 171, 172
Het Tweede Deel Ofte vervolgh Vanden Oprechten Hollantschen Bootsgezelschap (1666, Kn. 9341) 100
Het Tweede Deel Van 't Hollands Praetjen (1650, Kn. 6829) 100, 111, 130, 140-143, 151-153, 155, 157, 158, 339, 344
Het vermeerderde Swarte Pot-loot (1650, Kn. 6810) 171, 172
 Hirzel, R. 28
- Hoeven, H. van der 17
Hollands Praetie (1646, Kn. 5317) 49, 75-77, 91, 93, 97, 98, 100, 251, 323, 325, 328
Hollandsche Eclipsis (1650) zie *Bickerse Beroerten*
Hollandsche Sybille (1646, Kn. 5304) 90
Hollandts praetje, ofte Discours (1678, Kn. 11621) 26
Hollandts Praetjen Het Derde Deel (1650, Kn. 6833) 101, 111, 130, 140-144, 149, 150, 152-158, 160, 163, 164, 166, 176, 177, 324, 326, 328, 344-346
Hollants praetjen (1650, Kn. 6824) 47, 99, 100, 102-166, 171, 172, 174, 175, 199, 206, 215, 224, 255, 285, 323, 328, 333, 335, 340, 341, 343-345, 347
Hollants Venezoen (1672, Kn. 10606) 198, 236, 238, 239, 241, 344
 Holquist, M. 40
 Hooghe, Romeyn de 259
 Hoogstraten, Frans van 239
 Hoorn 82, 106
 Horatius 244
 Horst, D.R. 14
 Horst, P.H.J. ter 17
 Horst, Ewout van der 194
 Huisinga Bakker, P. 312, 314
 Huiskamp, M.W. 17, 33, 338
 Hulst 282
 Hus, Johannes 57
 Hüsken, W. 28
 Hutten, Ulrich von 31, 34
 Huygens, C. 203, 244, 265
Huysmans-Praetje (1672, Kn. 10282; zie ook *Huysmans-Praetjes*) 182, 242, 248, 250, 251, 255, 257, 323, 326, 339, 342
Huysmans-Praetje Tweede Deel (1672, Kn. 10496; zie ook *Huysmans-Praetjes*) 182, 242, 245, 248, 250-253, 257, 323, 326, 339, 340
Huysmans-Praetjes, de (dl. 1-2; 1672) 197, 245, 250, 329, 331, 338, 341
Hydra of Monster-Dier Het Tweede Deel (1672, Kn. 10602) 239, 240
- Impe, S. van 342
 Isaakse, Jan 165, 166
 Israel, J. 53, 101, 104, 105, 109, 117, 178, 179, 185-187, 194, 268, 271, 274, 277
 Itzma, Wybrand van 264
- Jacobsen, Cornelis 266, 267, 283
 Jacobus II, koning van Engeland (1685-1689) 20, 268, 269
Jagt-praetje ofte Discours (1737, Kn. 17058) 26, 260, 264
Jagt-Praetje ofte Discours Derde Stuk (1738, Kn. 17079) 26, 261, 264
Jagt-praetje ofte Samenspraak Tweede Stuk (1738, Kn. 17078) 26, 261, 264
Jagt-Praetjes, de (dl. 1-3, 1737-1738) 264, 265
Jan de With vergeleken met Julius Caesar (1672, Kn. 10425) 19
 Janse, A. 134, 135, 137
 Jansen, J. 46, 230
 Janssen, A.E.M. 118
 Jeannin, Pierre 53, 54
 Jeremia (profeet O.T.) 183
 Jezus van Nazareth (N.T.) 209, 210
 Johan Maurits van Nassau-Siegen 186, 205, 208, 215, 222
 Jongenelen, T. 268, 282
 Jongste, J.A.F. de 271, 273, 274, 277

- Jørgensen, N. 294
- Kalff, G. 18, 244
- Kalma, J.J. 99, 134
- Kamphuysen, D.R. 252
- Kaper, R. 53, 54
- Karel I, koning van Engeland (1625-1649) 102, 118
- Karel II, koning van Engeland (1660-1685) 102, 103, 187, 188-190, 193, 196, 201, 206, 207, 211, 212, 215, 220, 223, 234-237
- Karel VI van Oostenrijk 270
- Karel Stuart zie Karel II
- Keblusek, M. 14, 16, 347
- Kees de Windbuyl, of de vernietigde history* (1747, Kn. 17599) 19
- Kernkamp, G.W. 101-106, 108, 109, 112, 178
- Keulen 184, 190
- Keyser, M. 282
- Keyser, Nanning 106
- Keyzers, Petronella 26
- Kievit, Johan 187, 194, 196, 198, 207, 222, 223
- Kindermann, H. 35
- Klifman, H. 45
- Klinkert, C.M. 9, 14, 348
- Kloeck, Ieremias 182, 183
- Kloek, J. 12-15, 27, 257, 271, 298, 307, 310, 313, 314, 332, 339
- Klugtige doch teffens niet Onleerzaeme Samenspraeken* (1747, Kn. 17696) 305, 307
- Klugtige Samenspraak tusschen Twee Boeren* (1748, Kn. 17938) 338
- Knevel, P. 196, 197, 221, 271
- Knuttel, W.P.C. 8, 15, 16, 20, 22-26, 32, 34, 35, 49, 52, 54, 70, 77, 83, 84, 90, 99, 100, 126, 138, 160, 161, 171, 181, 229, 239, 260, 263, 266, 268, 301, 306, 338, 350, 354 en *passim* voor pamfletten uit zijn catalogus
- Knuvelder, G.P.M. 18
- Koffy-Huis-Praetje* (1747, Kn. 17612) 263, 266, 267, 274, 307-315, 318, 319, 320, 323, 336, 340, 341, 343-346
- Köhler, H.J. 28, 294
- Kolman, R.J. 134
- Konst, J.W.H. 277, 230
- Koppenol, J. 18, 37, 203, 231
- Kort Verhael* (1650, Kn. 6709) 260
- Kralingse samenspraak* (1748, Kn. 18179) 338
- Kribber, Cornelis 266, 267, 345
- Kruif, J. de 18, 42
- Kuijpers, H.M.E.P. 214
- Kuiper, E.J. 45
- Kushner, E. 13, 16, 26, 28, 29, 38, 39, 40
- Laat, Johan de 131, 136, 137
- Landtman (predikant) 235
- Landsheer, Jeanine de 31
- Langendijk, Pieter 293
- Lapis Lydius* (1650, Kn. 6770) 15
- Laxuieren-Krans, Gevolchten voor Syn Hoocheyt* (1650, Kn. 6851) 111, 148, 158, 160, 344
- Leeman, A.D. 46, 55, 59, 61, 64, 115, 122, 201, 202, 209, 215, 216, 244, 285, 334
- Leendertz, P. 203
- Leenhof, Federicus van 260, 261
- Leerintveld, A. 354
- Leers, Arnout 239
- Leers, Reinier 239
- Leeuwarden 260
- Leger-Praetje* (1672, Kn. 10603) 47, 181, 183, 186, 188, 191-241, 248, 250, 255-257, 285, 294, 323, 326, 329, 331, 333-336, 343, 344, 346, 347
- Leiden 20, 22, 32, 36, 37, 73, 83, 86, 96, 182, 191, 192, 238, 277, 278, 281
- Leugen-strick, ofte Praetjen* (1619, Kn. 2964) 49
- Leyds-Veer-Schuyt-Praetgen* (1628, Kn. 3828) 73
- Leydts Praetjen* (1652, Kn. 7221) 96
- Lie, O. 28
- Lodewijk XIII, koning van Frankrijk (1610-1643) 112
- Lodewijk XIV, koning van Frankrijk (1643-1715) 20, 185, 189, 192, 268, 269
- Loevestein 106, 115, 79, 184, 186, 195, 196, 210-212, 236, 241, 317
- Londen 269, 313
- Lotius (predikant) 148
- Luce nerendi inter Apollinem et Mercurium dialogus* (1517, Kn. 16) 32
- Lucianus van Samosata 21, 27, 28, 35, 39, 40
- Lucifers Blytschap* (1672, Kn. 10402) 260
- Luijten, G. 293
- Luijten, H. 231, 292
- Maassluis 194
- Maastricht 276
- Mack, P. 31
- Maerlant, Jacob van 34
- Manso, Giambattista 29
- Maréchal, Sylvain 99
- Maria Theresia van Oostenrijk 270
- Maurits van Nassau, prins van Oranje (1618), stadhouder van Holland, Zeeland (1585-1625), Utrecht, Overijssel (1590-1625), Gelderland (1591-1625), Groningen, Drenthe (1620-1625) 14, 54, 66, 68, 86, 123, 129, 134, 138, 210, 214, 233, 244
- Mazarin, Jules 130, 148, 150
- McQuail, D. 42
- Medemblik 106
- Meer, Laurens van der 276, 279, 280, 316
- Meerman, Willem 244
- Meertens, P.J. 292, 293
- Meier, D. 63
- Meijer Drees, M.E. 15, 17, 18, 21, 25, 26, 36, 46, 57, 68, 86, 92, 100, 131, 138, 180, 213, 224, 235, 246, 247, 286, 301, 302, 329, 348
- Merula, Paulus 159
- Metelen, Frederik van 164
- Meteren, Emanuel van 118
- Middelburg 266, 267, 283, 345
- Miert, D. van 45
- Mijnhardt, W. 12-15, 27, 257, 271, 298, 307, 310, 313, 314, 332, 339
- Missive, uyt Uytrecht Ende Aernhem* (1672, Kn. 10078) 203
- Missive Van Sijn Majesteyt* (1672, Kn. 10172) 196, 211, 234
- Monnikendam 191
- Montauban, N. 306
- Monthas, Jean Barton 195, 236
- Moormann, E.M. 316
- Moretus (drukkersfamilie) 164, 165,
- Moy Aeltje 171, 172
- Muiden 105, 191, 208
- Müller, W.G. 28, 29
- Munniks-praetje* (ca. 1688) 20, 22
- Munster 19, 49, 77, 81, 90, 91-96, 99, 100, 106, 109, 134, 184-186, 190, 223
- Münsterische Zeitung und Gespräch* (1646) 90

- Munsters Discours* (1646, Kn. 5318) 77
Munsters Praetie (1646, Kn. 5290) 19, 77, 90-96, 100
 Munt, A. 18
 Musch, Cornelis 83, 104, 130, 148, 156
 Musschoot, A.M. 27

Na-Praetie (1704, Kn. 15312) 260, 261
Na-ween van de Vrede (1650, Kn. 6758) 111
Nadere Aanmerkingen (1748, Kn. 17984) 316, 317
 Naeranus, Anna 239
 Naeranus, Isaac 238, 239, 346
 Naeranus, Johannes (predikant) 165, 166, 346
 Naeranus, Johannes (drukker) 165, 166, 346
 Naeranus, Samuel 239
 Naeranus, Theophilus 239
Naaukeurige Beschryving (1747, Kn. 17667) 275
 Nebucadneser (O.T.) 223
Neerlandts Fooytje (1672, Kn. 10001) 181, 182, 185, 242, 243, 248, 254, 255, 257, 323, 326, 329, 331, 336, 340, 342, 347
 Nero 163
 Neumeister, S. 28
 Neyen, Jan (pater) 53, 54, 58, 61, 77
 Nierop, H. van 60, 64
Niet goed Frans, Maer Goet Prins (1672, Kn. 10625) 236
Nieuw Rotterdam Markt-schuyt Praetjen (1647, Kn. 5596) 50, 74, 75, 82, 87-89, 97, 98, 163, 327, 334, 336, 340, 344, 345, 350, 358
Nieuwe tijdinge ofte Tractaet (1608, Kn. 1560) 19
 Nieuwerbrug 191, 200, 202
 Nijmegen 103, 133, 134
 Nimwegen, O. van 276, 282
 Nix, J.C. 14
Noodich Bericht (1646, Kn. 5311) 90
Noordhollands schuit-praetie (1794, Kn. 22346) 264
 Noordzij, H. 36

 Odiik, Willem Adriaan van Nassau 192, 205
 Oetgens van Waveren, Anthony 109, 175
 Oldenbarnevelt, Johan van 53, 54, 264
Olipodrigo (1650, Kn. 6799) 159
 Ong, W.J. 331
Oogen-Salve, Voor de Blinde Hollanders (1650, Kn. 6852) 111, 140, 148, 157, 158, 160, 162, 344
 Oostenrijk, Albertus van, aartshertog 53
Openhertige t'Zamenspraak (1747, Kn. 17746) 183, 301, 338
 Oranjes, de (prinsen van Oranje) 168, 186, 211, 213
 Ornée, W.A. 293
 Osinga, Sybrand van 109, 135
 Ostens, Jacob 246
 Otegem, M. van 15-17, 347
 Oudaen, Joachim 239, 246, 346

 Paasman, A.N. 217
 Paets, Adriaen 197
 Pallavicino, Ferrante 29
 Panhuysen, L. 184-190, 193
Pannekoeck voor Sceperus (1664, Tiele 5202/Petit 7693) 301
 Pauw, Adriaen 105
 Peereboom, M. 18
 Pesser, Bastiaen 194, 197
 Petit, L.D. 16, 33, 263, 301, 316, 338
 Philips II, koning van Spanje (1555-1598) 65, 129
 Philips IV, koning van Spanje (1621-1665) 185
 Philogame, Irenum 50, 345

 Plaat, G. van der 104, 129, 143, 179
 Plantijn (drukkersfamilie) 164
 Plato 12, 27, 28, 32, 38-40, 116, 176, 330
 Poelhekke, J.J. 100, 104, 108, 109, 129, 133, 134, 136-138, 143
 Pol, L. van de 282, 286-288
 Porcellis, Jan 73
 Porta, A. 268-270, 274, 277, 311
 Porteman, K. 349
 Portland, Hans Willem Bentinck, graaf van 274
Postwagen-Praetjen (1690, Kn. 13499) 26, 258-261, 342
Praetie By de Weg (1704, Kn. 15308) 26, 260, 261
Praetjen tusschen Griet Leunis ende Aeltjen Kraecx (1660, Kn. 8383) 301, 302
 Prak, M. 197, 272, 277
Protest van den Brabander (1650, Kn. 6837) 111, 157-161
 Prud'homme van Reine, R. 188
 Puffelen, S.A.E. van 32
 Putten, Ruwaert van zie Cornelis de Witt
Pylaar-praetjen (1654, Kn. 7566) 179

 Quintilianus, M. F. 46, 55, 56, 58, 59, 61, 64, 116, 122, 201-204, 215-218, 222, 230, 286, 289-292

 Raap, Daniël 276, 279-281, 315, 316, 318, 345
 Rademaker, C.S.M. 45
 Rallo Gruss, A. 29, 39, 44, 45
 Raymond, J. 15, 17, 20, 21
Revenzie van de Brabantsche Lasteringen (1650, Kn. 6803) 138
 Rhijnberck, Van (adviseur Willem III) 237
 Richardson, Samuel 217
 Ridderus, Franciscus 26
 Rodríguez Pérez, Y. 22, 139
Roef-Praetie (1650, Kn. 6855) 96, 100, 111, 160, 161
 Roermond 133
 Rogge, H.C. 36
Rommelzoo (1672, Kn. 10259) 260
Ronde Waerheydt (1672, Kn. 10222) 260
 Roorda, D.J. 190, 191, 193, 196, 235, 239
 Rossem, S. van 163-165
 Rotgans, Lucas 293, 295
 Rotterdam 50, 74, 82, 87-89, 97, 98, 149, 150, 163, 165, 166, 182, 191-194, 196-198, 201, 207, 209-211, 216, 222, 223, 225, 229, 235, 237-239, 246, 249, 254, 260, 262, 266, 267, 273, 274, 276, 279, 303, 305, 306, 319, 324, 327, 332, 334, 336, 340, 344-346
Rotterdamse Beurspraetie (1748, Kn. 18132) 266, 273, 303, 305, 306, 319, 324, 327, 332
Rotterdamse Bedenkingen (1747, Kn. 17806) 301
 Rowen, H.H. 102
 Rutten, G. 32
 Ruyl, Aelbert 106
 Ruyter, Michiel de 188, 190, 195, 196, 202, 205, 207, 212, 221, 222, 235, 237

 Sachs, Hans 295
 Sachse, D. 197, 381
 Salman, J. 15, 16, 18
 Salomons, A.F. 196, 197
Samenspraak (1712, Kn. 16108) 301
 Sautijn, Jan 281
 Sawyer, J.K. 14, 15, 17, 45, 334
 Schaep Pieterszoon, Gerard, 103, 105, 106, 125
 Schoonhoven 191
 Schrijvers, P.H. 348
Schuite En Jagt-praetjes (1757, Kn. 18562) 265

- Schuite-Praatje ofte Samenspraak Tusschen Drie Heeren* (1736, Kn. 17019) 26, 260, 264, 265
- Schuite-Praatje ofte Samenspraak Tusschen Vier Heeren* (1737, Kn. 17057) 26, 260, 264
- Schuite-Praatjes*, de (dl. 1-2; 1736, 1737) 264
- Schuitpraetje* (1728, Kn. 16758) 26, 260, 262
- Schuyt-praetgens* (1608, Kn. 1450) 20, 47, 49, 51-70, 72, 73, 75-79, 93, 97, 98, 114, 325, 327, 333-335, 339, 342-344
- Schuyt-Praetje, Tusschen een Proponent en Snyer* (1674, Kn. 11210) 26, 260, 262
- Schwitalla, J. 21, 40, 41, 43, 45, 47, 324, 340
- Seignoor's Bommeken* (1618, Kn. 2534) 301
- Sierman, B. 282
- Sigonio, Carlo 19, 29, 45, 46
- Sijs, N. van der 15
- Simonides, Simon 192
- Six, Jan 281
- Smits-Veldt, M.B. 231, 292
- Smolinsky, H. 31, 40
- Sneller, A.A. 26
- Snyder, J. 16, 19, 28-30
- Socrates 27
- Soldaets Praetje* (1647, Kn. 5588) 49, 80, 81, 97, 98, 325, 328, 341, 347
- Solebay 190
- Solms, Amalia van 189
- Someren, J.F. van 33, 34
- Sonmans, Arent 197, 246
- Speroni, Sperone 19, 29
- Spiegel, Hendrik Laurensz. 32, 232
- Spinola, Ambrogio 54, 58
- Spies, M. 11-15, 18, 26, 27, 31, 45, 46, 60, 64, 70, 72, 90, 99, 102, 114, 120, 124, 133, 136, 156, 178, 302, 329, 330, 347, 349
- St. Annens Droom* (1646, Kn. 5303) 19, 90
- St. Bartholomeus 218
- St. Lambert 282
- Stellingwerf, Nicolaas 106
- Sterkenburg, P.G.J. van 284
- Stermont, Jacobus 148, 157, 158
- Stipriaan, R. van 157, 228, 286, 294
- Straat-Praetje, tusschen Dirk en Frans* (1748, Kn. 18187) 266, 273, 303, 305, 306, 319, 324, 327, 332, 338
- Straet Praetje, tusschen Rooie Hein en Kreupele Bram* (1746, Kn. 17526) 26, 261-263
- Strickland (Engelse parlementsgezant voor de Staten van Holland) 103
- Stronks, E. 9, 18, 26
- Stuart, Karel zie Karel II
- Stuart, Maria (dochter van Karel I van Engeland, echtgenote van Willem II) 102
- Stuart, Maria (dochter van Jacobus II van Engeland, echtgenote van Willem III) 269
- Stuarts, de (Engelse koninklijke familie) 102, 186, 187
- Stucken Gemencieert inden Bycorff* (1608, Kn. 1477) 53
- Sturkenboom, D. 297, 298
- Swart, K.W. 57, 117, 130
- T' Arminiaens Kapproen* (1620, Kn. 3080) 86, 87
- 't Magasyn van meynedige ontucht* (1647, Kn. 5592) 88
- 't Muyder Spoockje* (1650, Kn. 6813) 111, 158, 159
- 't Oprechte Patriots Praetjen* (1672, Kn. 10221) 182, 191, 242, 243, 248, 251, 252, 255, 257, 323, 326, 329, 333, 341, 342
- 't Samen-Spraeck, Over de Loffelijcke daden* (1640, Kn. 4682) 301, 302
- 't Samen-Spraeck Wegens den Rotterdamschen Paus* (1672, Kn. 10474) 301
- 't Vervolgh op de t'samen-spraeck* (1647; Kn. 5600) 229
- Tacitus, P.C. 90
- Tarquinius, L. 316
- Tasso, Torquato 29
- Teelink, Maximiliaan 148
- Tenten, M.V.T. 136
- Terentius, P. 169
- Tichelaar, Willem 195
- Tiele, P.A. 33, 301
- Tirion, Isaak 266, 267, 313, 314, 345
- Tol, M. van der 307, 313, 314
- Toussaint van Boelaere 35
- Trigland, Jacobus 148
- Trits van Verstanden* (1672, Kn. 10373) 180, 241, 256
- Tromp, Cornelis 19, 188, 207
- Trompet Van Le Roy De France* (1704, Kn. 15169) 19
- Troost, W. 185, 186, 188-190, 193, 196, 204, 226, 230, 248, 268
- Trouwhartige Aenspraeck* (1650, Kn. 6900) 111, 147
- Trouwhartige Aenspraeck* (1650, vermeerderde druk) 111, 147
- Tsamen-Spraeck Tusschen Man ende Vrouw* (1630, Kn. 4087) 302
- Turenne, Henri de la Tour d' Auvergne 186
- Twee aardige dog nieuwe zamenspraeken* (1747) 338
- Twee Disputatien* (1609, Kn. 1646) 19
- Twee Disputatien vande Goddelijke Predestinatie* (1609, Kn. 1637) 19
- Twee klugtige Samenspraeken tusschen vier boeren* (1748, Kn. 17988) 338
- Tweede Boeren Saemenspraak* (1748, Kn. 17989) 338
- Tweede Dam-Praetje* (1672, Kn. 10568; zie ook *Dam-Praetjes*) 183, 242, 243, 250-252, 255, 257, 323, 326, 329, 340
- Tweede Deel Van 't Wacht-Praetje* (1672, Kn. 10565; zie ook *Wacht-Praetjes*) 182, 242, 253, 255, 257, 326
- Uhrig, K. 294
- Uiterhoeve, W. 316
- Ulenpieghel 173
- Usher Chrisman, M. 17, 21
- Usselincx, Willem 54
- Utrecht (stad) 12, 120, 121, 157, 182, 183, 190, 191, 220, 243, 248, 249, 251, 253, 266, 267, 270, 275, 304, 323, 333, 345
- Vaeck, M. van 26, 227, 228, 231, 290, 292-294, 296
- Valckenier, Gillis 189
- Vallée, J.F. 29
- Vandenbroeck, P. 292-295
- Veen, P.A.F. van 15
- Veen, Jan van der 262
- Veenman, R. 21, 35
- Veere 191
- Veld, S. 18
- Veleva, W.R.E. 264, 265
- Venne, Adriaen van de 293
- Verboom, W. 31
- Verantwoordinge van de Heeren Burgemeesteren* (1650) zie *Deductie*
- Verdussen (drukkersfamilie) 101, 150, 161, 164, 165, 346
- Verdussen, Cornelia 164
- Verdussen, Jan of Johan 101, 140, 164

- Verdussen, Jeronimus (Hieronymus; algemeen) 100, 101, 112, 140, 163, 164
- Verdussen, Jeronimus I 164
- Verdussen, Jeronimus II 164, 165
- Verdussen, Jeronimus III 164
- Verdussen, Jeronimus IV 164
- Verduyn, W.D. 118
- Vergilius Maro, P. 94, 203, 251
- Verhael Van de jammerlijke Handel* (1672, Kn. 10082) 203
- Verhael Van 't Voornaemste* (1672, Kn. 10384) 193, 196, 235-241, 255, 344
- Verhoeven, G. 18
- Verkruisje, P.J. 16-18, 20, 21, 259, 342
- Verscheide Consideratien* (1672, Kn. 10224) 209, 210, 212, 235-237
- Vervolg van de Boere Zamenspraak* (1747, Kn. 17748) 283, 301, 338
- Vervolg van de Openhartige Samenspraek* (1748, Kn. 18180) 338
- Vervolg van het Boere Schuitpraetje* (1747, Kn. 17745; zie ook *Boere Schuit-Praetjes*) 266, 283, 284, 286, 288, 291, 292, 295, 297-301, 338, 344
- Vervolg van het Boeren Praetje* (1742, Kn. 17348) 26, 261-264, 297, 301, 336
- Vervolg van 't Referyntje* (1748, Kn. 18134) 306
- Vervolgh Op het Bootsman's Praetje* (1672, Kn. 10303) 96, 181, 244
- Vervolgh van 't Boere Praetien* (ca. 1639, Kn. 4639) 229
- Viri pietate [...] Clarissimi; Dialogus de Pace* (1579, Kn. 494) 32
- Visser, P. 312, 313
- Vondel, Joost van den 252, 265, 293, 294
- Voogd, N.J.J. de 271, 272, 274, 277, 281
- Voorspel. Toegepast op de tegenwoordige tyd* (1690, Kn. 13376) 19
- Vossius, Gerardus Joannes 45
- Vraghe ende Antwoort* (1580, Kn. 548c) 32, 34
- Vrankrijker, A.C.J. de 117, 130
- Vrieler, J. 10, 16-18, 22, 26, 92, 168, 203, 247, 252, 283, 286, 329
- Vriende-Praetjen* (1672, Kn. 10333) 182, 189, 192, 197, 242, 246, 248, 253, 255, 257, 326
- Vries, J. de 70, 283
- Vries, De (Rotterdam's regent) 197
- Vroesen, Adriaan 194
- Vrolyke byeenkomst* (1748) 338
- Vrymoedige Aenspraek* (1650, Kn. 6857) 111, 148, 261
- Vrouwen-praetjen* (1617, Kn. 2400) 49, 301, 302
- Waal, Jan de 106
- Waaalsdorp, D.H. van 160, 161
- Waardendorp, Maria van 282
- Wacht-Praetje* (1672, Kn. 10564; zie ook *Wacht-Praetjes*) 182, 242, 255, 257, 326
- Wacht-Praetjes*, de (dl. 1-3; 1672) 197, 248, 249, 252-254, 256, 329, 341, 347
- Waarachtighe beschrijvinghe, Van den [...] Disputatie* (1561, Kn. 119) 32
- Wagenaar, Jan 267, 308, 312-314, 345
- Walen, Johannes 88
- Walther, H. 28
- Warrigh Brandewyns Kroegs-Praetje* (1672, Kn. 9999) 181, 185, 242-245, 248, 252, 253, 255, 257, 323, 326, 329, 331, 335, 336, 340
- Weekhout, I. 53, 80, 108, 146, 163, 172, 198, 236, 238, 239
- Werff, Arnoldus vander 50
- Wessels, L.H.M. 267, 308, 310, 313, 314
- Westkapelle 11
- Wier, Willem 182, 183
- Wilde Rijen ofte Leits-Kerckpraetjens* (1648, Kn. 5808d) 50, 82, 83, 97, 98, 262, 324, 325, 327, 341, 342
- Wijnne, J.A. 103
- Wijsenbeek, T. 307, 313, 314
- Wilhelm Henrick, by der Gratie Godts, [...] (1672, Kn. 10605) 198, 236*
- Willem van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht (1559-1567 en 1572-1584), ruwaard van Brabant (1577-1584), stadhouder van Friesland (1580-1584) 65, 117, 118, 135, 167, 168, 213, 235
- Willem II van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Gelderland, Groningen, Drenthe (1647-1650) 23, 99-179
- Willem III van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht (1672-1702), Gelderland, Overijssel (1675-1702), Drenthe (1696-1702), koning van Engeland, Schotland en Ierland (1689-1702) 23, 99, 100, 102, 141, 166, 178, 189-193, 201, 205, 206, 208, 211, 212, 234, 238, 240, 244, 258, 268, 269, 274, 311
- Willem IV van Oranje, stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe, Gelderland (1722-1751), Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel (1747-1751) 23, 273, 276, 278, 281, 304, 307, 311, 312, 315, 317
- Willem Frederik van Nassau, stadhouder van Friesland (1640-1664) en Groningen (1650-1664) 106, 135, 178
- Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland (1584-1620) en Groningen (1594-1620) 54
- Wilson, K.J. 39
- Winkler, J. 288
- Winn, C. 39
- With, Witte Cornelisz. de 103
- Witt, Cornelis de 184, 186, 188, 190, 196, 205, 207, 212, 215, 219, 220, 229, 235, 237, 238, 247
- Witt, gebroeders de (de De Witten; Cornelis en Johan) 15, 23, 188, 193-195, 197, 201, 205, 212, 216, 221-223, 229, 234-236, 239, 246, 247, 252, 265
- Witt, Jacob de 106
- Witt, Johan de 106, 178, 184-196, 205, 208, 212, 221, 241, 246, 264
- Wolff, Betje 217
- Wonderlijke staatkundige Droomen en Gesichten* (1672, Kn. 10494) 240, 241, 260
- Worp, J.A. 203, 283, 293
- Wortel der Nederlantsche oorloghen* (1590, Kn. 875) 31, 32, 37, 325
- Wulp, J.K. van der 33
- Yandell, C. 40
- Zamenspraak* (1747, Kn. 17768) 301, 303, 339
- Zeeuwe Ratel* (1654, Kn. 7564) 179
- Zee-man's Praetje* (1672, Kn. 10234) 182, 242, 244, 248, 249, 255, 257, 323, 326, 334
- Zijlmans, J. 165, 166, 238, 239
- Zijlstra, W.C. 33, 338
- Zutphen 133

Curriculum Vitae

Clazina Dingemanse werd geboren op 27 februari 1975 in Vlissingen. Van 1987 tot en met 1994 volgde zij middelbaar onderwijs aan de Stedelijke Scholengemeenschap Middelburg. Na een verblijf van vier maanden in Rome (Italië) studeerde zij vanaf september 1995 Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Utrecht. In 2000 studeerde zij cum laude af. Tijdens haar studie Nederlands volgde zij ook vakken bij Italiaanse Taal- en Letterkunde in Utrecht, verbleef ze voor een cursus in Florence en liep ze stage aan de Universiteit van Pretoria (Zuid-Afrika). Zij was voor twee jaar student-assistent bij de afdeling Vroegmoderne Letterkunde en redactielid van het afdelingsblad *Vlugmaren*.

Van 2001 tot en met 2007 was zij als promovenda van NWO verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Voor de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur verzorgde zij een aantal gastcolleges en ontwikkelde zij de cursus 'Vroegmoderne gesprekspamfletten (ca. 1600-1750)'. Zij organiseerde in 2005 het congres 'Het lange leven van het pamflet'. Tevens presenteerde zij haar onderzoek op (internationale) congressen en publiceerde ze in het tijdschrift *De zeventiende eeuw* en in twee congresbundels.

